

844.4
821/477/060
С 34

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

СТЕН

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

СТЕП

КНИГА ДРУГА

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

СТЕП

РОМАН
КНИГА ДРУГА

Київ
Видавництво художньої літератури
«Д н і п р о»
1987

Во второй книге
рассказывается о дальнейших судьбах
главного героя романа
Дмитрия Сираша и его сыновей
в годы Великой Отечественной войны,
о подвигах советского разведчика Комлева
и разведывательно-диверсионной группы
во временно оккупированных фашистами
Лиманске и Одессе,
о военных действиях
на Тихом океане.

КІНСЬКІ РОЗДОРІ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

АНДРІЙ СІРАШ

здавав партійні архіви аж у Саратові. Він дуже здивувався, коли в обкомі партії його розшукав фельд'єгер і вручив офіційний виклик до представника Державного комітету оборони.

Оформивши всі документи й заправивши півторатонку на військовій базі постачання за відкритим листом, що додавався до наряду й дорожнього проїзного документа, він під'їхав до колишнього купецького особняка з надією не затримуватися тут довго й сьогодні ж вирушити на Ростов: генерал-майор Колпакчі обіцяв залишити там полкового комісара Стрепетова до його повернення, а сам із усім складом армійського управління й штабом мав виїхати під Сталіно й організувати там оборону частинами, що виходили з оточення, й маршовими батальйонами поповнення. Треба було за всяку ціну прикрити Донбас.

Звичайно, Андрієві тепер слід було повертатися у свій 48-й корпус 9-ї армії, котра займала оборону на північ від Таганрога. Але йому хотілося перед тим, як повернутись у свій корпус, ще раз одвідати полкового комісара Стрепетова, дізнатися, як він почувається, побачитися з ним перед довгою розлукою, бо ця людина посіла велике місце в його житті.

Туди він і намірявся взяти проїзні документи на зворотний шлях.

Але сталося все зовсім не так, як планував і уявляв собі лейтенант Сіраш: йому без жодних пояснень наказали

загнати півторатонку в двір, одібрали зброю і всі документи, посадили в приймальні. Не звертаючи на нього уваги, крутився за столом, мов дзига, відповідаючи на дзвінки кількох телефонів, літній капітан із сірим, стомленим обличчям і вже десь аж надвечір ввів Андрія в кабінет з високими дерматиновими дверима, де сиділи за письмовим столом сивий полковник, а за приставним — молодий, чубатий, смагливий майор.

— Лейтенант Сіраш? — спитав для порядку полковник і довго розминав цигарку над розкритою коробкою «Казбеку», ще довше прикурював, потім кілька разів затягнувся, не дивлячись на Андрія, що стояв, виструнчившись, під дверима, сказавши по-уставному «так точно» і очікуючи, що йому запропонують сісти.

Сісти його не запросили, і одне це не віщувало нічого доброго, хоч він і не міг нічого згадати такого, що могло б кинути на нього тінь.

— Ви прорвалися, хоч як дивно, з партійними архівами Молдавії й Буковини з останніми загонами Вісімнадцятої армії.— Полковник заглянув у якісь папери, що лежали перед ним невеличким стосом, пошарпані, пожмакані, навіть трохи стемнілі,— їх, очевидно, довго й здалеку везли, перш ніж вони лягли на цей стіл.— По-перше, як вам удалося прорватися машиною через німецько-фашистські позиції, та ще й з таким характерним вантажем, за який німецькі контррозвідувальні служби, особливо ж гестапо, дуже б дорого заплатили? А по-друге, чи бачили ви того дня генерал-лейтенанта Смирнова? І чому, на вашу думку, командуючий армією не прорвався з вашою колоною? Як тільки ви дасте вичерпну відповідь на ці запитання, котрі нас дуже цікавлять,— полковник кілька разів підряд затягнувся, загасив цигарку в попільниці, і знову пильно й насторожено глянув на лейтенанта,— ...і не тільки нас,— додав він багатозначно,— то сьогодні ж вирушите за місцем служби, на фронт.

— Не мені доручалося вивезти їх, а полковому комісарові Стрепетову з Політуправління Південного фронту. Моєму ж відділенню корпусної розвідки наказано було супроводжувати архіви, охороняти їх і полкового комісара при прориві з оперативного оточення під Миколаєвом — Грейговим...

— А де ж полковий комісар? — спитав полковник.

— Полкового комісара Стрепетова тяжко поранили в груди при прориві...

— І він помер? — швидко спитав полковник.

— Ні, в Аксаї його прооперували у фронтовому госпіталі і сказали мені, що життя комісара поза небезпекою.

— Ну й добре,— сказав полковник.— А крім комісара Стрепетова, хто б ще міг підтвердити, що ви командували охороною при супроводженні архівів?

— Генерал-майор Колпакчі.

— Де він зараз?

— Був у Аксаї з штабом Вісімнадцятої армії.

— Накажіть, щоб зв'язалися,— кинув полковник майорові, і той швидко вийшов, та незабаром і повернувся.

— Номер польової пошти не пам'ятаєте? — спитав уже майор.

— На супровідних документах і на моєму відрядженні все зазначено.

— Ось його документи,— полковник висунув шухляду, вийняв звідти Андрієві папери й передав майорові.— До речі, з'ясуйте, як лейтенант Сіраш з сорок восьмого корпусу Дев'ятої армії потрапив у смугу Вісімнадцятої? За яких обставин?

— Ми вели нічний пошук...— почав був Андрій.

— Досить,— зупинив його полковник.— В мене обмаль часу. Розкажете все майорові. І про себе, й про архіви, де ви їх одержали і як провезли через зайняту ворогом територію, а також всі відомі вам подробиці про прорив з оточення Вісімнадцятої армії. Адже ви проривалися з її частинами?

— Напередодні я ще був у розташуванні Вісімнадцятої армії, вийшов на світанку коридором разом із штабом, Політуправлінням, санітарними машинами медсанбатів та госпіталів з пораненими і, значить, не можу нічого сказати про те, як проривався і як загинув генерал-лейтенант Смирнов. Я почув про його загибель, вже вийшовши з оточення.

В цей час зазмерив військовий апарат на полковниковому столі, і він довгенько слухав, киваючи головою, примовляючи:

— Так, так, зрозуміло,— а поклавши трубку, кивнув майорові:— Забирайте його й документи і постарайтеся все записати сьогодні ж, щоб доповісти в Москву під час нічного сеансу зв'язку разом з добовим донесенням. Спасибі, лейтенанте.— Полковник потиснув Андрієві руку.— Будете представлені до чергового звання і нагороди.

Вони пройшли в кабінет майора.

— Значить, так,— сказав майор, всідаючись за свій стіл і запросивши Андрія сісти навпроти,— ось вам папір, ручка й чорнило. Запишете все, що знаєте, а я пішов готувати вам проїзні документи.

Коли Шапошников доповів Сталінові про успішні дії четвертої танкової бригади Катукова під Орлом, а потім під Мценськом, де вдалося кілька разів зупинити 24-й моторизований корпус з другої танкової армії Гудеріана й завдати йому значних втрат, Сталін усміхнувся, набив свою люльку, жвавіше пройшовся вздовж кабінету перед столом, за яким сиділи члени Політбюро.

— Зараз найголовніше,— сказав він повільно, розтягуючи слова,— зупинити просування німців хоч на кілька днів, не дати їм прорватися до Тули і Можайська, щоб забезпечити вихід з оточення нашим арміям з-під Брянська і Вязьми. Ви, Борисе Михайловичу, вислали туди делегатів із засобами зв'язку, як ми домовлялись? Погодили напрями виходу, визначили, куди їм прориватися, щоб завдати зустрічні удари і виручити їх? Бо навряд щоб у них там були гармати й боеприпаси. Хай група Єфремова орієнтується саме на Мценськ, де успішно обороняється Катуків.

— Делегатів послано, деяких літаками, з приземленням у розташуванні оточених військ, інших скинули на парашутах, але відомостей поки що ніяких.

— Далі,— мовив Сталін після довгої паузи, обдумуючи почуте, але не зупиняючись на ньому.— Досвід корпусів Лелюшенка, Белова і особливо танкової бригади Катукова треба узагальнити й довести до всіх частин і з'єднань на Московському напрямі. А тому заготуйте сьогодні ж постанову Ради Народних Комісарів Союзу РСР про присвоєння Катуківу звання генерал-майора і наказ народно-го комісара оборони про перейменування четвертої танкової бригади в першу гвардійську танкову. Ми ж, здається, танковим військам гвардійських звань ще не присвоювали. В наказі викласти передумови успіху бригади, розкрити особливості тактики, застосованої Катуківом: поєднання замаскованих засад із діями ударної групи. Зараз же довести до відома Лелюшенка, Белова й Катуків, що Ставка високо оцінює їхні дії. Найближчими днями постанову опублікувати в «Правде», а наказ про присвоєння звання першої гвардійської танкової розмножити й розіслати всім фронтам, арміям, танковим дивізіям і бригадам. Хай з бригади Катуків беруть приклад і застосовують

у себе розроблене ним і перевірене в бойових діях. Привезіть заготовлені документи на ближню дачу, я жду вас о двадцять третій.

Шапошников сподівався застати Сталіна самого й погодити з ним деякі невідкладні питання, але застав він там і Молотова, й Ворошилова та Калініна — це була звичайна, хоча й припізніла вечерея, за якою й обговорювалися ті питання, які не знайшли свого розв'язання протягом дня.

— Приєднуйтеся до нас, Борисе Михайловичу, — сказав Сталін привітно, але назустріч не підвівся, тільки налив у високу й тонку чарку синього кришталю темно-червоної, ледь солудкуватої хванчкари й поставив перед порожнім стільцем.

— Накладайте собі м'яса, каші, овочів і підсідайте до столу, потім, після вечері, розглянемо й підпишемо все, що треба підписати.

— Я б хотів, щоб ви підписали заготовлені документи одразу, бо їх треба негайно відправити за призначенням, — і Шапошников подав Сталінові свою темно-вишневу течку з текстами постанови Ради Народних Комісарів про присвоєння Михайлові Юхимовичу Катуюкову звання генерал-майора танкових військ, яку Сталін підписав, швидко перебігши очима, без жодної правки, а наказ читав довго, зробив кілька правок синім олівцем.

— Мені здається, Борисе Михайловичу, що тут не вистачає третього пункту про поповнення бригади Катуюкова матеріальною частиною і озброєнням до повного штату. А якщо ми з вами не внесемо цього пункту, то ніхто ж йому не дасть і цурки, а це буде несправедливо. — І Сталін своїм синім улюбленим олівцем розмашисто й чітко дописав: «3. Начальникові Головного автомобільного бронетанкового управління та начальникові Головного артилерійського управління поповнити 1-у гвардійську танкову бригаду матеріальною частиною бойових машин та озброєнням до повного штату», — показав Шапошникову, примружившись, почекав, доки той прочитає, спитав: — Згодні?

Маршал кивнув.

— Тоді підписуйте.

— Після вас, — скупно всміхнувся Шапошников.

— Правильно, — погодився Сталін, — третій пункт виконувати мені, а не вам, бо де ж ви візьмете танки й гармати? Ви їх тільки поглинаєте, а виробництво й постачання так на мені й застаються. Хіба це справедливо?

— Я вже давно пропоную передати цю докучливу справу Головному державному управлінню озброєнь та боєприпасів...

— Заводи ще не пущено, Борисе Михайловичу,— сказав Сталін.— Треба побудувати й налагодити виробництво на тих, які вдалося перебазувати на схід. Що ж, ми віддамо їх незавершеними й звалимо все на молоді плечі Устинова?

— Ну, не самого Устинова,— наполягав маршал,— а й на членів Державного комітету оборони, хоча б до кінця битви за Москву, коли вже відстоїмо столицю.

— Ні,— посміхнувся Сталін у вуса,— тоді, як Москву відстоїмо й ворога від неї проженемо, тоді вже буде легше. Ось тут,— вийняв Сталін невеликого блокнота й поклав перед собою на стіл,— всі танкові й авіаційні, артилерійські й автомобільні заводи, кожен денний виробіток боєприпасів, все, що планується на завтра. В будь-яку хвилину знаю, що у нас є і що кому можна дати. Конкретно. Невідкладно. Зараз. А з другого боку — всі потреби заводів у матеріалах, устаткуванні, технології ось тут,— вийняв він з другої кишені інший блокнот.— Так що ви вже, Борисе Михайловичу, подужче підпирайте мене у воєнних, у фронтових наших ділах, бо в тилу роботи... Майбутнє наше залежить повністю від того, як ми налагодимо випуск танків, літаків, гармат, боєприпасів. Але це ви знаєте добре й без мене. А зараз давайте членам Державного комітету оборони прочитаємо, що ми з вами приготували. Читайте, Борисе Михайловичу, наше творіння, право на яке нарешті здобуто в тяжкій борні.

— *«Всім фронтам, арміям, танковим дивізіям і бригадам,— урочисто й суворо, трохи хрипкувато, але повійському чітко почав старий маршал:*

НАКАЗ
НАРОДНОГО КОМІСАРА ОБОРОНИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

11 листопада 1941 року

Місто Москва

№ 337

Про перейменування 4-ї танкової бригади в 1-у гвардійську танкову бригаду.

4-а танкова бригада відважними й умілими бойовими діями з 4.10 по 11.10, незважаючи на значну чисельну

перевагу противника, завдала йому тяжких втрат і виконала поставлені перед бригадою завдання прикриття зосередження наших військ.

Дві фашистські танкові дивізії та одна мотодивізія були зупинені й зазнали величезних втрат від славних бійців і командирів 4-ї танкової бригади.

Внаслідок запеклих боїв бригади з 3-ю й 4-ю танковими дивізіями та мотодивізією противника фашисти втратили: 133 танки, 49 гармат, 8 літаків, 15 тягачів з боеприпасами, до полку піхоти, 6 мінометів та інші засоби озброєння. Втрати 4-ї танкової бригади налічувалися одиницями.

Відмінні дії бригади та її успіх пояснюються тим, що:

1. Бригадою велась безперервна бойова розвідка.

2. Здійснювалась повна взаємодія танків з мотопіхотою та артилерією.

3. Правильно було застосовано й використано танки завдяки поєднанню засади з діями ударної групи.

4. Особовий склад діяв хоробро і злагоджено.

Бойові дії 4-ї бригади повинні служити прикладом для частин Червоної Армії у визвольній війні з фашистськими загарбниками.

НАКАЗУЮ:

1. За відважні та вмілі бойові дії 4-у танкову бригаду іменувати: «1-а гвардійська танкова бригада».

2. Командирові 1-ї гвардійської танкової бригади генерал-майорові Катуківу представити до урядової нагороди бійців та командирів, що найбільше відзначилися.

3. Начальникові ГАБТУ та начальникові ГАУ поповнити 1-у гвардійську танкову бригаду матеріальною частиною бойових машин та озброєнням до повного штату.

НАРОДНИЙ КОМІСАР ОБОРОНИ СОЮЗУ РСР
И. СТАЛІН

НАЧАЛЬНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ЧЕРВОНОЇ
АРМІЇ МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
Б. ШАПОШНИКОВ»

— Гадаю, товариші, що цей наказ принципово важливий,— сказав Сталін після тривалої мовчанки.— У нас з'являються бойові з'єднання, які вже перевершують противника в тактиці та оперативній майстерності, не кажучи вже про стійкість. А це означає, що ми вступаємо в якісно нову фазу боротьби з фашистською Німеччиною. Досвід

таких частин і з'єднань потребує якнайширшого розголосу й впровадження. Так виконується наша радянська гвардія,— з гордістю завершив він.— Цими днями ж треба присвоїти звання гвардійських другому кавалерійському корпусові Белова та всім його дивізіям, 316-й стрілецькій дивізії Панфілова. Прикиньте в себе в Генеральному штабі, Борисе Михайловичу, які ще з'єднання гідні звання гвардійських, і не лише на Західному фронті під Москвою, а по всіх фронтах, і ми їх обговоримо й продумаємо, як їх відзначити.

Віддавши розпорядження зараз же одвезти наказ у Голлове політичне управління для розмноження, а постанову в «Правду» для публікації, Сталін узяв маршала Шапошнікова під руку, провів у свій кабінет і спитав його:

— Ви добре знали генерал-лейтенанта Смирнова?

— А хіба вам це невідомо? — здивувався маршал.— За Андрія Кириловича я й при житті ручався, як за самого себе. Залюбки зробив би це й тепер: нам би зараз він був дуже потрібний...

— Авжеж,— сказав Сталін,— за вашою настійливою рекомендацією ми призначили його командуючим Харківським військовим округом,— нагадав він,— а вже потім, за штатним розкладом мобплану — командуючим Вісімнадцятою армією.

Шапошников помовчав, зважував: випадково чи не випадково Сталін згадав про це,— з ним завжди треба було триматися напоготові.

— Він на цій посаді проявив себе якнайкраще,— нагадав маршал, так і не дійшовши якоїсь остаточної думки про намір Сталіна.— Завдяки його ініціативі та оперативній майстерності війська Південного фронту не зазнали жодного оточення від кордону до самого Дніпра. Єдиний фронт з усіх наших фронтів не зазнав оточень у першій фазі війни.

— Мало ми їх виручали авіацією,— нагадав Сталін.— І потім, до чого тут Смирнов? Просто німці в смузі Південного фронту були пасивні. Вони й воєнні дії почали своєю одинадцятою армією тільки 2 липня — на цілих десять днів пізніше. Був час розгорнути війська, перегрупуватися, не те що на інших напрямках. Та й Клейст не виправдав надій Гітлера, так і не зумів вийти на оперативний простір після того, як Рябишев, Карпезо та Рокоссовський потрапили його під Бродами й Дубном. Борисе Михайловичу, вас починає зраджувати пам'ять.

— Товаришу Сталін,— переконливо й тихо сказав Шапошников,— ми вже проаналізували першу фазу війни. Повірте мені: генерал-лейтенант Смирнов активною й маневреною обороною змусив Клейста весь час відхилитись на північ. Загнувши свій правий фланг, не дав йому прорватися ні вздовж Дністра, ні вздовж Бугу в тил військам Південного фронту, а постійними контратаками зв'язав війська Шоберта перед своїм фронтом.

— Всю одинадцятую армію? — не повірив Сталін.

— Ну, не всю, але її лівофланговим дивізіям не дав обійти наші війська з півночі. Я не знаю, хто б це зумів зробити на його місці.

— Гаразд,— змахнув нетерпляче люлькою Сталін,— дасте мені систематизовані щоденники по Південному фронту і, зокрема, по армії Смирнова, хоч мова зараз і не про те. Він відмовився скористатися літаком, якого ви за ним посилали? Так?

— Не хотів кидати свої війська в оточенні, сподівався вивести,— різко сказав Шапошников.

— А німці нібито поховали його з військовими почестями за героїзм? — підвищив голос Сталін.— Ви що-небудь знаєте?

Шапошников мовчав.

— Не знаєте? — запитав Сталін уже тихіше. І вже зовсім тихо закінчив:— І я теж не знаю.

— Я чув про це.

— З німецьких газет? — спитав Сталін.— Чи радіо-передач? І там, і там цю акцію трактують виключно в плані вияву істинно лицарських почуттів з боку теперішнього командуючого одинадцятю армією генерал-полковника Манштейна. Здібний генерал. Вам же відомо, він запропонував блискуче опрацьований план завоювання Франції, що йшов урозріз із планом Шліффена, який був спочатку покладений в основу директиви на розгортання військ і весняний наступ.

— Я знаю,— сказав Шапошников,— і Манштейна, і всю цю історію. Він ще попсоє нам нерви... Не вірю я в його лицарство.

— А я припускаю,— заперечив Сталін.— Виявити благородство переможця нічого не варто, а слави прибавиться. Але чи не задумали німці якоїсь провокації, щоб використати чесне ім'я нашого командарма, що загинув на полі бою із зброєю в руках?

— Думаю, все можна віднести на рахунок позерства

Манштейна. А може, й Геббельс руку приклав, щоб хоч трохи обілити чорних своїх убивць: от, мовляв, як ми ставимся до чесних наших противників.

— Мені, Борисе Михайловичу, хотілося б знати, за яких обставин загинув Смирнов і як був похований. Зрештою, який напис зробили фашисти на його могилі?

— І навіщо йому було іти з примкнутим багнетом в атаку й гинути? — з гіркою промовив маршал Шапошников.

— Скільки людей знало в обличчя командуючого армією? — спитав Сталін, примружившись і ніби вицілюючи Бориса Михайловича своїми зіркими, прискіпливими очима. — Та ще коли в прорив уже введено штаб армії, управління, політвідділ...

— ...медсанбати й госпіталі з пораненими, — докинув Шапошников, але Сталін ніби й не почув.

— ...і всі тилові служби, — закінчив він, і Борис Михайлович зрозумів, куди він хилить.

— Ви гадаєте, що свідків не лишилося?

— Я не гадаю, — сказав Сталін. — Бо я не ворожбит. Виходячи з конкретних обставин, я дещо припускаю. Але все це — лише нічим не підтвержені версії. Можна сидіти на печі й вигадувати що завгодно. Я просив би Генеральний штаб доручити розвідуправлінню з'ясувати все на місці. Може, жителі щось знають, а може, вдасться проникнути в штаб одинадцятої армії. Треба встановити дві речі: чи є там могила, який пам'ятний знак поставлено на ній і що написано насправді на тому знаку? Чи не якийсь глумливий напис? І друге — чи справді там поховано генерала Смирнова? Доручіть їм провести таку операцію.

— Буде зроблено, товаришу Сталін.

— А зараз їдьте в Генеральний штаб і відправте кавалерійському корпусові Белова під Каширу два танкові батальйони, які я йому пообіцяв сьогодні увечері, дві стрілецькі бригади й пару тисяч автоматів.

— Де ми їх стільки наберемо?

— Пошлете, скільки знайдеться на складах, а танкові батальйони й стрілецькі бригади я вже визначив — Ватутін і Штеменко знають. Перевірте все й покваліте, щоб завтра ж танки були в Зарайську, де їх зустріне представник Белова, а стрілецькі бригади шліть йому просто в Каширу. Там дуже тяжко.

— Мені як? — спитав Борис Михайлович, одягнувши шинелю й папаху. — Зайти попрощатись?

— Та ні, я за вас вибачуся,— сказав Сталін.— З Генерального штабу подзвоните мені сюди, як тільки все відправите: я обіцяв Белову, і слова треба дотримати. До речі, заготуйте ідентичний наказ про присвоєння його корпусові звання першого гвардійського кавалерійського, а дивізіям — першої й другої гвардійських. Я зажадав від них подання, але, гадаю, чекати на них не слід,— хай це буде сюрпризом. Б'ються вони, як герої.

Борисові Михайловичу Шапошникову ще не доводилось бачити Сталіна в такому гарному настрої: він, очевидно, під враженням успішних дій корпусів Лелюшенка і Белова, танкової бригади Катукова й 16-ї армії Рокоссовського остаточно повірив в успішне здійснення наміченого контрудару і припас для цього сили: Сталін, як ніхто в другій світовій війні, умів накопичувати резерви й нові формування. Послідовне й неухильне прямування до визначеної мети, в досягненні якої він був непохитним, ставило Сталіна вище всіх його опонентів у політичній стратегії, допомогло йому і в керівництві обороною країни, коли він діставав можливість впливати на події.

Не маючи спеціальної військової освіти, він самостійно вивчив історію воєн, основи тактики й стратегії і набув певного практичного досвіду в громадянську війну.

Визнаний воєнний теоретик і штабіст Шапошников, будучи начальником Генерального штабу та відповідаючи за будівництво укріплених районів на старому й новому кордонах, майже все погоджував із Сталіним і ні разу не зіткнувся з проявом дилетантизму. Він поважав його за інтуїцію в оцінках явищ і в передбаченні. Тому вірив у Сталіна, в його здатність очолювати Верховне Командування військами із одночасним керівництвом країною. Долаючи недуги, що обсідали його тієї трагічної осені, маршал з усіх сил, помножених на великі знання й багаторічний досвід, допомагав Сталінові налагоджувати оборону країни, а у військах, що відступали, наводити лад і зупинити ворога.

Він перший помічав помилки Сталіна, бо в кого ж їх тоді не було: адже такої грандіозної війни за неосяжним театром воєнних дій, кількістю військ та ступенем їхнього оснащення за всю свою історію людство ще не знало.

Мабуть, не було на світі двох однакових війн — завжди наступна відрізнялась від попередньої і новими видами озброєння, й вищою організацією військ, гнучкішою тактикою

та досконалішими оперативними діями, що диктувалися новою стратегією. Проте ще ніколи так різьче не відрізнялися дві війни з проміжком усього в двадцять літ: ні тотальністю та засобами ведення, ні тактикою та стратегією, ні новими наступальними видами збройних сил, такими, як авіація й танкові війська, що за короткий час набули неймовірно бурхливого розвитку. Не відстала від них і артилерія. Автомобільний транспорт надав піхоті нечуваної маневреності на величезних просторах, що охоплювали цілі континенти.

Все це створювало перед командуванням тієї сторони, що зазнала нападу, у керівництві військами майже нездоланні труднощі: необхідність швидко й безпомилково орієнтуватися в мінливій обстановці, блискавично розгадувати наміри ворога в тактичній, оперативній і стратегічній зонах, ще швидше приймати рішення. Нападаюча сторона завжди має переваги в ініціативі ведення бойових дій, у виборі часу, напрямку, характеру удару. Противна ж сторона у своїх діях має виходити не з можливостей і спроможностей своїх армій, не із здібностей своїх воєначальників та їхніх нахилів, а з того, щоб усе підпорядкувати відсічі вже розгорнутих чужих армій, протистояти чужій тактиці й стратегії, а вже потім здійснювати свою власну. Саме про цю складність ситуацій, що випала нам через раптовий напад фашистської Німеччини на початку другої світової війни, охоче забувають любителі оцінювати події постфактум або заднім числом, наголошуючи на наших невдачах у битві за прикриття кордонів. Ігноруючи саме ці стратегічні й оперативні передумови, вони з переконливою легкістю звинувачують командування Червоної Армії, її Генеральний штаб, нарешті, уряд Радянського Союзу і особисто Сталіна в тому, що в нас не були підготовлені ні армія, ні економіка, ні промисловість, ні органи управління до ведення сучасної війни. Найчастіше до цього вдаються зараз дилетанти, але було чимало таких людей і тоді, навіть серед професійних військових. Борис Михайлович Шапошников не належав до них. Добре інформований, високоосвічений і талановитий штабіст, наділений високими повноваженнями й знаннями, був переконаний тоді й лишився переконаним до кінця своїх днів, що у світі не було на той час армії, яка могла б витримати страшний, небувалий ще за своєю силою й сконцентрованістю удар добре вишколеного, високоорганізованого, заохоченого перемогами в Європі

і збагаченого бойовим досвідом вермахту. Але Червона Армія, Радянський уряд, увесь наш народ витримали цей удар, згуртовані навколо Комуністичної партії, не розгубилися, не втратили здатності до опору, як це трапилося з Польщею, Бельгією, Голландією, Данією, Норвегією, Грецією і, нарешті, такою великою державою, як Франція.

З свого життєвого і військового досвіду маршал Шапошников оцінював стійкість Червоної Армії і всього народу як досягнення вирішального значення. Перебуваючи на Західному фронті як представник Ставки й бачачи невдачі 3-ї, 10-ї й 13-ї армій спочатку під Белостоком, а потім перед Мінськом, він безпомилково відчував, що, незважаючи на великі втрати військ, території, промислових центрів і людей, опір завойовникам все зростає, боротьба стає дедалі впертішою й запеклішою, а це означало зрив блицкригу, без якого стратегія фашистської Німеччини, заснована на принципі блискавичної війни, неодмінно зазнає краху. І хоч знав досвідчений Борис Михайлович Шапошников, що мобілізаційні ресурси нашої країни майже невичерпні, найбільше тривожився, що в нас не вистачить резервів, що промисловість не встигне виробити достатньої кількості боеприпасів і військової техніки або новосформовані військові контингенти не встигнемо перекинути в район боїв. Коли ж Ставка зуміла у цьому ділі навести лад і домоглася оперативності в створенні, підготовці й доставці резервів на фронт, він заспокоївся. Разом з тим він знав, що доля війни вирішується саме зараз, на полях битв сорок першого року, і якщо в цих битвах ми вистоїмо, то й війну неодмінно виграємо. Це було його глибоке переконання, про яке він нікому не говорив, але задля здійснення його робив усе можливе й неможливе, самовіддано керуючи Генеральним штабом Червоної Армії і допомагаючи Ставці всіма своїми знаннями, досвідом і талантом.

Він не тільки вірив у Сталіна — він схилявся перед його твердістю, перед організаторськими здібностями і залізним характером, поважав за небагатослівність і простоту та ясність думок і висловів. З ним було не легко, але завжди цікаво. У найтяжчі хвилини, навіть впадаючи в лють, як це сталося тоді, коли наші війська залишили Мінськ, він бував необ'єктивним, але не панікував, ніколи не метушився — навіть у гніві здатен був виділити найголовніше й зосередитись на ньому негайно, як тільки

спалах пройде. Розуміння відповідальності, яка звалилася на його плечі особливо з початком війни, визнання його організаторських здібностей змушували зносити його вибухи й не завше справедливі докори, його прихований за зовнішнім спокоєм крутий характер. І хотілося працювати з ним поруч на повну силу здібностей і снаги, знань і досвіду, віддаючи роботі всього себе до останку, хоч би й саме життя кладучи на оltар священної битви з ворогом, на яку піднявся весь народ під керівництвом Комуністичної партії. А це було таке джерело сили й стійкості — від рядового червоноармійця до маршала,— про яке Гітлер та його оточення й не мріяли, не здогадувались і тому не могли його врахувати.

За тріумфального маршу по Європі, в період перших успіхів і на нашій землі несправедливість загарбницької і людиноненависницької війни могла й не хвилювати. Ну спалахне десь глибоко в душі забите й заглушене гітлерівською ідеологією завойовництва й геббельсівською пропагандою почуття жалю до розтоптаних і понівечених міст і сіл з убитими його старими й малими жителями, ну прокинеться раптом сумління чи почуття глухої й пекучої провини — подумаєш, яка перепона! В гурті «бойових друзів», що сіють поряд з тобою смерть і розруху, горланячи «Deutschland, Deutschland über alles»¹, пригадаєш, що фіурер наперед взяв усі твої гріхи і всю відповідальність за твої дії на себе, і можна мчати далі танками, машинами, мотоциклами, бронетранспортерами й літаками і сіяти смерть, аж доки тобі самому не пустять крові під Смоленськом, під Коростенем, під Києвом, під Одесою, під Орлом, під Мценськом,— отоді оглянешся, оговтаєшся, схаменешся: а за що ж я вбиваю цих людей? За що, власне, воюю? Отут ти й відчуєш психологічну, духовну, ідеологічну перевагу того, хто веде проти твоєї загарбницької своєю праведну Вітчизняну війну, захищаючи свою матір, свою дитину, дружину, свою хату, своє село чи місто, свою землю, всю свою країну, весь свій народ від завоювання й знищення. Наскільки ж він духовно вищий за тебе, завойовника, цей праведний захисник, який узяв зброю до рук, щоб боронитися вдома від тебе, нападнику, зайдо, убивцю, що покинув свій дім, своїх дітей, свою матір і дружину, щоб понести в чужу землю,

¹ «Німеччина, Німеччина — над усе» (нім.).

чужим людям, котрі не зробили тоді ніякого зла, вогонь і смерть, всенародне горе й розруху.

Психологія на війні — важлива річ. Шапошников знав це добре і клав її на терези нашої перемоги. Знаючи, що спочатку настане втома в рядах армії-грабіжниці, армії-завойовниці, армії — вбивці цілих народів, потім — розчарування, а далі — розпач, туга за рідними, за домівкою, що лишилася в немислимій далечині. І хоч до цього стану гітлерівську армію ще треба було довести незчисленними втратами, стражданнями, пролітою кров'ю й смертями, все одно цей момент мав настати і ось-ось настане отут, під Москвою. Старий маршал добре знав ще замолоду, що крім командирів і штабів, крім ідеології й постійної патріотичної пропаганди, крім усього видимого явного і навіть показного, армію непомітно, приховано й таємно веде й об'єднує чи знесилює й роз'єднує ще й психологія, душевний стан кожного солдата, офіцера, генерала, що, мов при дифузії рідин і газів, має здатність перемішуватися, взаємопроникати й зливатися в невловний і некерований конгломерат, який важко вловити й визначити, але який легко й просто назвати бойовим духом війська.

Найдосвідченіший з усього командного складу Червоної Армії, найстарший за віком, посадою і званням, що випадає не так вже й багатьом з тих, хто присвятив себе військовій службі, маршал Шапошников умів, аналізуючи бойові дії ворога, інтуїтивно, майже підсвідомо вловлювати найменші зміни в психології війська, що настають чи тільки намічаються в даній обстановці, і це відкладалося в пам'яті й свідомості, мимоволі впливало на його подальші дії: підготовку проекту директив, вироблення попередніх рішень, які дедалі частіше Сталін підписував не вагаючись, бо вони точно відбивали співвідношення сторін і виявлялися найпридатнішими при всебічному об'єктивному аналізі.

Віддавши розпорядження про відправку підкріплень в корпус Белова, оформивши наказ про перейменування його в перший гвардійський, маршал довго сидів за столом у своєму кабінеті. Відключившись од невідкладних справ, яких у начальника Генерального штабу в той період було багато, він намагався вловити в перебігу останніх і передбачуваних подій щось найголовніше — їхню квінтесенцію. І чим глибше задумувався над цим, тим світліше ставало у нього на душі: там починала жевріти відчутна, майже

матеріальна надія на успішне завершення Московської наступальної операції — першої наступальної операції проти «нездоланної й непереможної» гітлерівської армії, що виявилася зовсім не підготовленою до зими, потріпаною й знекровленою в тяжких боях під Москвою. Він уявляв сибірські дивізії одягнені у ватники, в теплі хутрові шапки й білі кожушки, озброєні новісінькими автоматами, уявляв також лискучі од свіжої фарби танки Т-34, які успішно зварює в Танкограді напівавтоматичною електрозваркою старий академік Патон, уявляв нові гармати й літаки, і передчуття близького успіху хвилювало старого маршала й робило його щасливим. За багато тяжких і пекельних днів, недоспаних ночей він відчув себе свіжим, невтомним і радісним. Радісно було від того, що армія, якій він віддав життя, вистояла в обороні і тепер по-справжньому готова перейти в наступ. Тішило й те, що він так успішно попрацював у найтяжчий період поруч із Сталіним, що в них тепер не буває розбіжностей і суперечок.

Він зняв трубку прямого телефону і одразу ж почув голос Сталіна:

— Слухаю.

— Не розбудив? — спитав старий маршал.

— Працюю ще, як і ви. Хоч ми ж домовлялись, Борисе Михайловичу, щоб ви так пізно не засиджувались, — злегка докорив йому.

— Думаю, — сказав Шапошников. — Чомусь так гарно стало думатися, товаришу Сталін.

Сталін промовчав. І мовчав довго.

— Катуюку й Белову поповнення послали?

— Послав давно.

— А по радіо вже й постанову нашу про присвоєння їм звання гвардійських передали. Не чули?

— Не чув. — Маршал насолоджувався такою спокійною розмовою із Сталіним.

— Я от що хотів вас просити, Борисе Михайловичу, подзвоніть Жукову й порадьтеся, куди йому перекинути Третю й Десяту армії? Я думаю, їх треба зосередити за Істринським водосховищем. Але забув його спитати при розмові.

— Ви давно з ним розмовляли?

— Хвилини двадцять тому, — сказав Сталін, прикинувши. А помовчавши, спитав: — Боїтеся, що спить? Не бійтеся, Жуков уже другий тиждень щоночі працює над своїм планом контрнаступу.

— Так ми ж його вже затвердили! — здивувався старий маршал.

Сталін помовчав довгенько. Можна було подумати, що припинив розмову.

— Ви що, не знаєте Жукова? — спитав повільно, без ніякої інтонації. Одразу й не зрозумієш, осуджує він чи хвалить, але Борис Михайлович знав: Сталін високо цінував Жукова. Мабуть, як нікого. — То ви там прикиньте, де саме зосереджувати армії, і віддайте відповідні розпорядження Хрульову. І спати, спати, Борисе Михайловичу, зараз же! — різко сказав Сталін. — Нас чекають дуже напружені дні й ночі, — і поклав трубку.

— Наче буває важче, ніж зараз, — похитав головою старий маршал, викликаючи командний пункт Жукова, і, коли той відповів різко й сердито одним словом: «Да!», — спитав його, куди подавати ешелони Третьої і Десятої армій.

— Вони вже вивантажуються, — відповів Жуков. — Авжеж, за Істринським водосховищем. За Першою ударною армією. В другому ешелоні. Щоб легко було ввести в прорив. Не турбуйтеся, що близько. Повірте, буде саме так, як треба. Я все розрахував. На добраніч, Борисе Михайловичу. — І він відключився, не турбуючись вищим званням співбесідника, знаючи, що старий маршал ніколи не ставив субординацію вище діла і зрозуміє його поквалітивість.

Борис Михайлович розстебнув ремінь з портупеею, зайшов у кімнату відпочинку, роздягнувся, прийняв душ і, вимкнувши світло, блаженно випростав під ковдрою натружені ноги — вони в нього найдужче втомлювались за день. Голова, на що вже складний орган, найскладніший у всій людській будові, а й вона так не стомлювалась, була й зараз свіжа, ясна. А от ноги знесилювались дедалі частіше: мліли, коли стояв, терпли, коли сидів, і він починав не тільки усвідомлювати, а й по-справжньому відчувати таку зараз невчасну й небажану старість. Він лежав і думав про своє німічне тіло з відразою, ніби сердився на нього, що воно підводить його в такий відповідальний момент. Василевський і Ватутін їздять без нього у війська, намагаються більше перебрати на себе його роботи, а роботи все одно до біса, вона обсідає їх усіх вдень і вночі і ні кінця їй, ні краю. Та от саме зараз стають помітними наслідки подвигів, смертей і крові кадрової армії і всього

народу. Саме зараз би й керувати Генеральним штабом, працювати не складаючи рук, але він усвідомлював, що часу йому одведено вже небагато. Про ці печальні й невідворотні речі він думав без страху чи розпачу, якимось мудро, спокійно, може й тому, що саме зараз, напередодні великого контрнаступу трьох центральних фронтів, посправжньому відчув і усвідомив, що жив на світі недарма.

З цією думкою він заснув: бачив у сні розлогий степ під Запоріжжям, самотню могилу, і йому хотілося плакати. Він і справді плакав уві сні, бо ніколи не дозволяв собі плакати над могилами й втратами наяву.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Коли Шапошников запросив до свого кабінету начальника розвідуправління Генерального штабу і виклав йому суть справи, той без ніяких вагань запевнив, що доручення виконає, хоча свого розвідника в районі Запоріжжя не залишив, а спробує все перевірити через партизан.

— Що не робить вам честі,— сказав маршал Шапошников.

Розвідниками дорожили в усі часи, в усіх державах. Людей спочатку ретельно відбирають за винятковими здібностями з-поміж тисяч інших, потім роками наполегливо готують, навчають, щоб послати у ворожий стан, де вони мають адаптуватися й постійно виконувати складну й небезпечну роботу майстерно і тонко, не викликаючи найменших підозр. Якщо ж їм вдається виконати завдання й повернутися, їх цінують ще вище за набутий досвід. Вони передають його товаришам, навчають молодших своєї непростої професії. Коли ж провалюються й гинуть, то лишаються невідомими: ні армія, ні держава не можуть прийти на допомогу, захистити чи врятувати. І в житті, і в смерті вони приречені на таємничу й небезпечну самотність. Навіть коли їм пощастить добре влаштуватися у ворожому стані й обрости помічниками й співробітниками.

Така вона, професія розвідника,— на перший погляд романтична, а по суті, сувора й навіть трагічна, і вся її привабливість у тому, що служиш Батьківщині й армії кожним своїм вчинком і помислом. Вони — твої судді, твої доручителі, володарі твоєї долі. А що ж може бути привабливіше й благородніше для натури юної й захопле-

ної, хоч захопленості потім майже не лишається в ході підготовки й особливо під час роботи у ворожому стані — натомість виробляється холодний розрахунок, незворушність, постійний та неухильний контроль над кожним словом, кожним жестом, вчинком та дією. Романтизм відлітає — небезпека й ризик провалу залишається й стають твоєю карою, буденним хлібом життя. Неймовірна складність добування потрібних відомостей, завжди найсекретніших, примушує вічно маскуватися, прикидатися зовсім іншою людиною, ніж ти є насправді, і про це ніхто ніколи не має дізнатися до самої твоєї загибелі чи смерті, якщо тебе не відкличуть.

З перших днів війни радянські чекісти-контррозвідники повели смертельну боротьбу з ворожою агентурою у прифронтовій смузі і в глибокому тилу, а чекісти-розвідники самі створили в тилу ворога на тимчасово окупованій території цілу систему диверсійно-розвідувальних груп і загонів, котрі цементували й скеровували рух Опору, допомагали підпільникам і партизанам налагоджувати глибоку конспірацію, координувати дії, добувати оперативну інформацію про ворога.

Начальник розвідувального управління, переговоривши з маршалом Шапошниковим, викликав свого помічника по розвідці в тилу противника:

— Отже, доручимо перевірити це розвідникам полковника Соколюка через партизанів? — перепитав він, ніби розмова й не переривалась. — А поближче до Запоріжжя, в дніпропетровській нашій мережі, в Полтаві? — нагадував начальник розвідувального управління. — З оцих-от товаришів, — показав він коротенький список з двох-трьох імен, та й то вигаданих, намагаючись їх, однак, не називати вголос, — ви б не могли когось порадити, знаючи їхні можливості й здібності?

Помічник заперечливо похитав головою, повільно уявляючи й пригадуючи тих, хто стояв за цими умовними прізвищами, немов паролями, і вони потроху поставали перед ним в уяві, вже напівзабуті.

— Ніхто з них не зрівняється з Лапіним, — сказав він. — Передусім в умінні входити в довір'я, орієнтуватися в обстановці, враховуючи нахили, смаки й схильності людей, з якими доводиться спілкуватись. І тут треба мати на увазі ще й той важливий факт, що в Лиманську з серпня перебуває штаб одинадцятої армії Манштейна.

— Все це відомо, — мовив начальник управління, — але

Запорізька область звідти далеченько. Тільки переправа через Дніпро потребуватиме спеціальної перепустки і вмотивованої версії та мети.

— Ми тут за них не вигадаємо нічого. Лапін влаштувався так, що іншим і не снилося. Раджу вам зупинитися на цьому варіанті — надійнішої людини у тій смузі немає. І якщо він досі або хтось інший із людей Соколюка не проник у середовище офіцерів штабу одинадцятої армії, запевняю вас: одержавши доручення, обов'язково знайдуть шлях до потрібних людей.

— Гадаю, вам легко зрозуміти, про що йдеться, — відверто глянув на свого підлеглого начальник управління. — Треба перевірити всі факти, встановити наміри німців, мету, яку вони мали, так помпезно ховаючи радянського генерала... І чи ж його вони ховали? Чи, може, підставну особу?

— «А чи був хлопчик?» — як кажуть французи. — Помічник по агентурній розвідці схилив голову, потарабанив пальцями по столу, глянув спідлоба на свого шефа й усміхнувся. — Що думав Манштейн, коли викликав оркестр, почесну варту і під звуки військового маршу взяв під козирок? По-моєму, й сам адмірал Канаріс не міг би встановити.

— А йому ж це зробити набагато зручніше, ніж нам з вами, — сказав начальник розвідуправління, підвівшись з-за столу. — Ніж нашому Соколюкові чи Лапіну. — Він відгорнув штору вздовж усєї стіни, повернувся на місце й важко опустився в крісло.

Вікна виходили на схід, і в них уже плавав, немов лід у незамерзаючій ріці, пізній осінній світанок.

— Жаль, що ми марнуємо зусилля і навіть ризикуємо життям таких потрібних і талановитих людей заради того, щоб встановити, що мертві є справді мертвими.

Начальник розвідуправління не відповів нічого — стомлено прикрив очі рукою, схилив на неї голову.

Майор Валерій Петрович Лапін був викликаний до Лиманська двадцять п'ятого липня 1941 року, коли німці прорвали нашу оборону й вийшли під Білу Церкву, Умань і захопили Первомайськ, одразу ж повернувши круто на південь, уздовж Південного Бугу, 16-у танкову й 16-у моторизовану дивізії. Виникла небезпека несподіваного й дуже швидкого оточення Лиманська, у якому намічалось на випадок окупації створити диверсійно-розвідувальну групу.

Несподіванок у початковій фазі війна підкидала нам чимало. Однією з них був і прорив 16-ї танкової дивізії Хубе з-під Первомайська на південь. Добре, хоч 18-а армія, прориваючись з Могилів-Подільського укріпленого району, зуміла захопити під селом Чауси переправу й затримати на Південному Бузі протягом трьох днів її авангарди й передову ударну групу. Інакше, пройшовши глибокими тилами наших армій, танкісти Хубе могли б увірватися в Лиманськ ще в липні.

Коли прорив німців на південь намітився остаточно, саме тоді прибув з дивізії досвідчений розвідник Валерій Петрович Лапін і зайшов до кабінету начальника армійської розвідки полковника Соколюка. Вони замкнулися, і Соколюк цілий день нікого не приймав, відіслав навіть чергового з приймальні до шостої години вечора. Він передав Комлеву (тепер — Комлеву!) адреси явок, паролі, склади із зброєю, познайомив його із зв'язковими групи, яких він мав знати в обличчя.

А надвечір до кабінету зайшла огрядна жінка, трохи зняквіла, усміхнена й скута. Їй було десь за п'ятдесят.

— Знайомтеся,— кивнув на Лапіна полковник Соколюк.— Це ваш майбутній квартирант. Валерій Петрович Комлев.

Вона подала руку. Ще ширше всміхнулась, проказала трохи манірно:

— Клара Фрідріхівна Ассман — дружина лікаря й сама лікар.

— Німкеня? — спитав Лапін не її, а скоріше полковника.

— Так, Клара Фрідріхівна, як і її чоловік, що помер у 1933 році, потомствені німці. Це гарантуватиме й вашу лояльність, особливо при вступі фашистів. Та й при подальшому зближенні з ними, з налагодженням знайомств.

— Ми навіть табличку не зняли, так і зосталась на дверях: «Лікар Ассман». А до лікаря, знаєте, коли завгодно й кому завгодно...

— Ми маємо на увазі зовсім інших відвідувачів, Кларо Фрідріхівно,— м'яко сказав їй Соколюк,— інші знайомства. Сподіваємось, ви в усьому сприятимете Валерієві Петровичу.

— Якщо не заважатимуть, то й буде добре,— пожартував Лапін.

Клара Фрідріхівна залишилася серйозною, навіть посуровішала.

— Довіряю його вам,— підвівся Соколюк, пройшовся кабінетом, підступив ближче до німкені й схилювався над нею,— як найбільшу нашу дорогоцінність.

— Я протестую,— різко сказав Лапін.— Така атестація мене просто вбиває! Не слухайте й не вірте йому, Кларо Фрідріхівно. Просто дайте мені притулок.

— І в це не вірте,— попадаючи в тон Лапіну, мовив полковник.

— А в що ж вірити? — здивувалась Клара Фрідріхівна.

— В те, що я вам говорив раніше, в те, що зараз кажу. Від вас залежить дуже багато. Можна з повною відповідальністю стверджувати, що його доля у ваших руках.

— Можна б і не говорити,— зауважив напівжартома Лапін, що став тепер для всіх у Лиманську Комлевим.— Навіщо такі урочисті слова й напучування? Будемо думати про те, що я стану просто гарним і постійним квартирантом у фрау Ассман. І все. А то ще накличемо біду цими високими й зайвими словами.

— Нам ще треба визначити його становище,— звернувся полковник до Клари Фрідріхівни, наче Лапіна тут і не було.— Звичайний квартирант може викликати й напевне викличе підозру німецьких властей одразу ж, при реєстрації. Як нам стало відомо з донесень, німецькі сім'ї ретельно очищаються від іноплемянних родичів, а тим більше звільняються їхні квартири від квартирантів. Тому ми з вами, Кларо Фрідріхівно, при попередній зустрічі домовлялися, що Валерій Петрович поселиться у вас не простим пожильцем, а під виглядом чоловіка вашої дочки. Чи говорили ви з Ельзою Карлівною? Чи вдалося вам переконати її в тому, що цього вимагають певні обставини? Ви ж їй довіряєте, чи не так?

— Ні в якому разі! — зірвався Лапін з місця й заходив по кімнати.— Цю делікатну справу я маю вирішити сам.

— Дуже мало часу,— нагадав полковник.— У тебе й так нерозв'язаних питань попереду дуже багато. Цією делікатною справою тобі ніколи займатися. Та й гарантії на згоду Ельзи нема ніякої. А матері з дочкою домовитися легше...

— Ой не легше,— сплеснула руками Клара Фрідріхівна,— не легше, товаришу полковник! Я з нею ще й досі про евакуацію веду суперечки. Надумала виїхати, й край! Не хоче тут залишатись. Боїться і обурюється: як це так — залишитися під фашистами? Ще й досі не можу переконати.

— От бачите,— наче аж зрадів Лапін.— Це, очевидно,

людина твердих принципів. А ви кажете: під виглядом чоловіка. Абстракціями тут не відбудешся. Доведеться мені самому переконувати її. Тільки при умові, що вона відчує повагу до людини, повірить у мої, хай і неясні, але благородні, а то й державні наміри, тільки за такої умови вона зможе погодитися на фіктивний шлюб. Це ж дуже серйозна справа!

— Може, вона ще й мене покине, а поїде в евакуацію сама,— сказала стривожена Клара Фрідріхівна.

— Ну, за це не турбуйтеся,— заспокоїв її полковник Соколюк.— Йй просто не видадуть документів на виїзд. З Лиманська не так-то просто вибратися.

— З усього видно, що це доведеться вирішувати мені,— сказав Лапін.— Тут може виручити тільки особистий вплив і переконання. Йй треба довести, що це єдина умова мого існування при німцях і що запис у документах нікого ні до чого не зобов'язує.

— І ти берешся за це? — спитав полковник.

— Берусь,— твердо сказав Лапін.— Наша людина мене зрозуміє.

— Твоя впевненість породжує надію,— мовив Соколюк.— Але на яких же правах ти поселяєшся в родині Асманів зараз?

— Поки що на правах квартиранта,— спокійно всміхнувся Лапін.

— То що, дорогий мій квартиранте,— ласкаво глянула на нього Клара Фрідріхівна, пройнявшись симпатією до цього вродливого, стрункого тридцятилітнього чоловіка з голубими очима й світлим хвилястим волоссям,— ходім додому?

— Ви йдіть,— кивнув полковник Соколюк, підписуючи йй перепустку.— Якщо хтось помітить, що ви до нас заходили, а тим більше питає, чого викликали, скажіть, що викликали відносно евакуації, але ви відмовились.

— А я й справді відмовилась,— сказала Клара Фрідріхівна,— бо на кого ж я його покину, якщо подамся в евакуацію! То приходьте,— піднялася вона й подала Лапіну руку.— Ми на вас чекаємо. Тільки з Ельзою вже домовляйтесь самі, ніби я нічого й не знаю.

Полковник Соколюк провів її до дверей і наказав секретареві, що з'явився на вечірне чергування, нікого до нього не впускати і по телефону не з'єднувати.

— Хіба що з Москви подзвонять,— розпорядився він,— тоді з'єднаєте негайно. Інших, хто б не дзвонив, записуйте

в блокнот. Потім мені доповісте.— А повернувшись за стіл, сказав стомленому Лапіну:— Зараз нам принесуть обід. Пообідаємо й продовжимо нашу роботу. А головне: часу, Валерію Петровичу, мало. Можна вважати, зовсім не лишилося, щоб тебе тут ввести в заводський чи хоч у цеховий колектив і щоб до приходу німців забулося, що ти нещодавно з'явився в Лиманську.

— На заводі,— уточнив Лапін.

— Що на заводі? — не зрозумів полковник Соколюк, не вловивши його думки, бо сам думав уже про щось інше, важливіше.

— На заводі я можу з'явитись недавно, а в Лиманську жити давно. Треба тільки прийти у відділ кадрів не вільнонайманцем, а переведеним, скажімо, з іншого заводу чи ЦКБ.

— Тут центрального конструкторського бюро немає,— мовив полковник Соколюк,— але думка твоя слушна. Треба подумати, куди з відділу кадрів не стануть дзвонити для перевірки.

— В обком партії,— підказав Лапін, сміючись.

— Так,— погодився полковник Соколюк.— Але ця установа для німців не підходить.

— До вас не подзвонять,— жартував і далі Лапін.

— До нас то мусять подзвонити. Особливо з першого відділу. Але ж ми не можемо сказати, що ти у нас працював.

— Не можете. Ну й не треба. Значить, перевівся. Тоді й моє квартирування в Ассманів буде виправдано.

— Там самим квартируванням все-таки не відбудешся,— сказав роздумливо полковник Соколюк.— Чому ти в них поселився? Ким їм доводишся? Ось про що одразу ж запитують німці.

— Та щось придумав,— махнув рукою Лапін.— Раз є домовленість з матір'ю, то дочку я переконаю. Це вже простіше...

— Не простіше, Валерію, ох не простіше,— зітхнув полковник Соколюк.— Нагрянуть абвер, СД, гестапо, винюкуватимуть, перетрусять усіх. Так що нам треба продумати все, не пропустити жодної дрібниці. Єдиний і найприйнятніший варіант — поселитися в них під виглядом чоловіка Ельзи Ассман. Фіктивного, звичайно. Я вже про це з Кларою Фрідріхівною домовився, і нічого міняти не будемо. Ну, а тобі лишається домовлятися з своєю майбутньою «дружиною».

— Ну, а що на фронті чувати? — перебив його Лапін, щоб закінчити цю неприємну розмову, яка йому здавалася зайвою, бо він вже прийняв рішення і не хотів до цього повертатися.

— Оборону поки що під Одесою наші тримають, а з півночі танки Клейста вже дійшли до Первомайська, вруться на вознесенські переправи. Так що нам треба квапитися.

— Треба — то й треба, — погодився Лапін. — І хоч усього не передбачити зараз, ми вже основні моменти погодили. Лишилося людей перевірити, але як ти їх перевіриш? Іноді людина й сама себе не знає, тільки в ділі розкривається. З кращого чи з гіршого боку, але розкривається.

— Тебе мають знати буквально один або два зв'язкових, не більше. З рештою членів твоєї групи зв'язуватимешся через них. Так буде гарантована конспірація.

— Про це ми вже домовились, — сказав Лапін.

Двері з приймальні відчинилися, просунув голову черговий:

— Товаришу полковник, обід принесли.

— Спасибі, — кивнув йому Соколюк. — Ходім, Валерію, перекусимо, чим бог послав. — Відімкнувши двері у задній стіні за столом, пропустив його в кімнату відпочинку, через неї вони пройшли в невеличку їдальню, де скромно було сервіровано стіл на двох.

— Ну, Валеро, — промовив раптом полковник Соколюк і, обнявши, міцно поцілував його у добре виголену щоку, — хай щастить. Тяжка тобі випадає місія.

— А кому зараз легко? — спитав Лапін. — Може, я до цього готувався все життя. Таке відчуття, що настав нарешті мій час. Адже зараз нема нічого важливішого за пряму участь у боротьбі з фашизмом — найлютішим нашим ворогом. Тому я радий, що мені виявлено таку довіру. Спасибі, — цокнувся він з полковником Соколюком.

— Дякуватимеш, як усе скінчиться і якщо зустрінемось після війни.

— Ого-го, коли то ще буде, — усміхнувся Лапін. — Спасибі зараз за все.

Пообідавши, працювали всю ніч.

Знову уточнювали явки й паролі, прикидали можливі дії на випадок провалу явки чи зв'язкового, умовні знаки та сигнали уточнювали теж, розподілялася зброя по тайниках, так щоб зберігалася вона в усіх районах міста; коли в одному місці станеться провал чи облога, щоб вона була під рукою в іншому. Ще раз перевірялися рація, батареї,

код, дублери радиста із запасною апаратурою. А коли все це закінчилося, полковник Соколюк звів очі на Лапіна:

— Ну, здається, все, Валерію Петровичу. Ось ключ від парадного Ассманів. Будинок ми тобі показували, твоя кімната перша праворуч. Можеш йти, бо скоро почне світати. Машини не дам, щоб не привернути уваги цікавих сусідів. Хот тут і недалеко, хлопці мої тебе проведуть: так, що й не помітиш, до самого будинку.

— Навіщо? — усміхнувся Лапін. — З такою зброєю, як у мене, можна йти в розвідку, за «язиком».

Полковник Соколюк, провівши Лапіна до самих дверей, зупинився, оглянув його з ніг до голови, наче збирався запам'ятати надовго, а може, й назавжди. — Ну, Валерію Петровичу, бажаю удачі, — подав він йому руку.

— Спасибі, — сказав Лапін, міцно тиснучи полковникові Соколюку його широку, міцну і суху руку. Такі руки бувають у здорових, мужніх і сильних людей — найчастіше в робітників: замолоду полковник Соколюк, мабуть, працював на заводі чи в сільському господарстві. Лапін розумів, що вони бачаться востаннє, що вірогідність повторної зустрічі мізерна, тому, вивільнивши руку з полковникової руки, рвучко обійняв його — останнього свого наставника, повноважного представника армійської розвідки, якій він присвятив своє життя і належав безроздільно, нарешті свого останнього соратника-командира. Так вони постояли, міцно обнявшись, добру хвилину, а може й дві, і про що думав кожен з них, не знали й вони, лише здогадувались, а вже іншим ніколи не судилося знати. Не глянувши більше один на одного, разійшлися: Лапін з силою штовхнув двері й зник за ними, а полковник Соколюк, круто розвернувшись, підійшов до свого столу, щоб послати за Лапіним назирці охорону.

Через три тижні від того ранку, як Валерій Лапін востаннє переступив поріг кабінету полковника Соколюка, до Лиманська вдеруться німці. Часу йому відводилося небагато, хоч він того й не знав та й не міг знати. Ні він, ні полковник Соколюк, що незабаром зі штабом Південного фронту покинув Лиманськ і переїхав до Берислава.

Незважаючи на те, що не спав майже всю ніч, Комлев о шостій вже був на ногах. Він вийшов із своєї кімнати ретельно поголений, у свіжій, добре накрохмаленій сорочці, такий сліпучо-білій проти сонця, що Клара Фрідріхівна аж примружилася.

— Сідайте, Валерію Петровичу, снідати, — запросила вона від плити. — Омлет вже готовий, — і спритно поставила на стіл маленьку сковорідку з підставкою.

— Доброго ранку, — привітно й весело кинув з порога погляд на Ельзу, але та й вухом не повела — пила свою каву, ніби й не чула його привітання. — Ого, як нас зустрічають, — кивнув він на неї, запрошуючи в свідки матір, — немов окупантів.

Ельза мовчала. Їй не глянула на нього. Навпаки, одвернулася до розчиненого вікна, в яке било потужне літнє сонце й заглядали білі, рожеві й червоні мальви з палисадника. Звідти віяло свіжістю, щойно политою землею й травою, ранковою прохолодою. Лапін з мовчазним подивом і проханням по допомогу оглянувся на Клару Фрідріхівну, але та заперечливо хитнула головою: мовляв, безсила зараз будь-що зробити, чимось допомогти.

Валерій Петрович перекинув омлет на тарілку, взяв ніж і виделку, заходився їсти, час від часу позираючи на Ельзу. Біле-біле обличчя під темним, аж синюватим, волоссям справляло враження аскетичного чи перевтомленого. Схоже було на те, що вона зовсім не виспалась і була в дуже пригніченому настрої. Світла літня сукня, поцяткована блакитними дрібненькими квіточками по білому полю, в міру відкривала довгу, бездоганно округлу юну шию, прихоплені засмагою руки, підсвічувала чи відтіняла вільно кинуті по плечах і розчесані до глянцевого блиску коси. Трохи ніби завеликий ніс, довгуватий і гострий; і повні губи невеликого рота, яскраві й примхливі, видавали натуру поривну і відверту. А очі були чорні, мов ніч, суворі й печальні. Вони дивилися строго і твердо, майже не кліпаючи, і не обіцяли Комлеву швидкого примирення. Нервові руки з довгими пальцями, в яких Ельза тримала чашку з кавою, були міцні, теж ніби трохи завеликі для такої тендітної дівчини, і Комлев подумав, що це від постійних і тривалих вправ на роялі.

Помітивши його прискіпкові, оцінюючі погляди, Ельза різко підвелася й пішла до своєї кімнати, захопивши чашку з кавою та бутерброд, і енергійні кроки її лунали роздратовано й сердито, а волосся здригалось на кожному кроці, ніби збиралося зірватись і вилетіти у розчинене вікно. Чути було, як вона перейшла коридор, замкнулась у своїй кімнаті.

— Грім і блискавка! — усміхнувся Комлев. — І все на мене. Кларо Фрідріхівно, виручайте! Подайте допомогу,

доки тут не розпочалася справжня війна під родинним дахом, яка вимете мене звідси ураганом.

— Нічим поки що не можу допомогти, бо й до мене таке саме ставлення. Я не можу вам розповісти всього, але в даному випадку найкращий лікар і помічник — час. Учора Ельза дізналась, що її брат, наш любимий Анатолій, пішов в армію, на фронт. А він же в нас хворовитий. Тому й жив не з нами, а в Криму, щоб підлікуватися, а може, й видужати.

— Ну? — спитав Комлев, проникливо дивлячись Кларі Фрідріхівні у вічі.— І вона обурюється, що я, такий молодий і здоровий, і досі не на фронті? Та ще й збираюся залишитися тут при німцях?

— Майже так, якщо не гірше,— зітхнула Клара Фрідріхівна.

— Не гірше? — здивувався Комлев.— А що ж може бути гірше за це?

Клара Фрідріхівна оглянулася на розчинені двері, швиденько перейшла кімнату й зачинила їх, потім наблизилася до Комлева майже впритул:

— Підозрює, що ви зрадник, чекаєте приходу німців і тому оселилися в німецькій родині. Що це ви розраюєте мене евакуюватись, щоб мати гарантовану безпеку і затишок. Не знаю, що робити? Як на неї вплинути?

— Поговоріть з нею, як мати з дочкою. Кажуть же, ближчих, рідніших і довірливіших людей немає на світі, як мати й дочка.

— Не можу ж я сказати їй, хто ви.

— Не можете,— погодився Комлев.— То хоч порадьте поговорити зі мною.

— Спробую,— здвигнула плечима Клара Фрідріхівна.— Але не сьогодні.

— У нас іще є час,— сказав Комлев, глянувши на годинник.— О, мені треба вже поспішати, щоб на завод не запізнитись. Спасибі вам, Кларо Фрідріхівно, за сніданок. Все було дуже смачне. Наче ще й не їв такого.

— На здоров'я,— відповіла господиня,— але не тратьте зусиль на цю необов'язкову галантність. Ми ж люди свої, а вам є про що думати й чим клопотатися й без цього.

Комлев вдячно глянув на Клару Фрідріхівну, накинув піджак і швидко вийшов. На заводі у тісному приміщенні відділу кадрів він швидко пройшов усі формальності із заповненням анкети, до обідньої перерви одержав перепустку

і як інженер-механік прибув у добувочний цех. Тут його, після короткої бесіди з начальником цеху, оформили старшим інженером проекту 82, тобто на будівництво першого в Радянському Союзі лінкора, закладеного минулої осені на найновішому стапелі «Нуль».

Хоч корпус корабля ще тільки виводився, а носові й кормові секції склалися і зварювалися на відкритих майданчиках корпусообробного цеху, добувочники вже встановлювали турбіни, гребні вали та гвинти, рульові механізми, якірні шпилі й підйомні пристосування, тобто насичували корабель ще до його спуску на воду, щоб скоротити терміни будівництва й виграти час у війни: лінкор був потрібен на Чорному морі, а не на стапелі, і то якомога швидше. До підходу гітлерівців його треба було спустити й відбуксирувати до Севастополя, а ще краще, якби він міг вийти з Лиманська своїм ходом, та ще й у найвищій готовності. Бо хіба ж можна зрівняти виробничі й технічні спроможності севастопольських ремонтних доків та судноремонтних заводів з Лиманським славетним заводом, що вважався чи не найкращим і найпотужнішим у всій країні.

На лінкорі роботи велися в три зміни, і Комлеву одразу ж довелося вступити в цей шалений ритм: того дня, як він оформився, була субота, але він навіть ночувати не прийшов, бо залишився чергувати на стапелі, оскільки підпорядковані його інженерній групі найдосвідченіші бригади слюсарів-добувочників заводили і встановлювали тієї ночі обидва гребні вали. Це була одна з найточніших і найвідповідальніших робіт. Вали треба було відцентрувати по всій тридцятиметровій довжині на фундаментах так, щоб не було жодного міліметра відхилення. Інакше вібрація неминуча, а її потім дуже тяжко усунути. До завершення цієї надзвичайно складної операції Комлеву довелося працювати і в неділю всю першу половину дня. За цей час він перезнайомився з усіма і став одразу своїм серед інженерів і серед робітників, бо й освіту мав добру саме в цій галузі суднобудування, і досвіду набув неабиякого. А це ж тут найбільше цінується і найкраще та найвигідніше характеризує людину.

Він повернувся із заводу десь пообіді, стомлений, виснажений і голодний, прийняв душ, пообідав і не міг відпочивати, а відразу ж запропонував і дочці й матері заради неділі прогулятися до яхт-клубу, про який наслухався ще до приїзду в Лиманськ.

— Яка тепер неділя? — гнівно допитувалась Ельза.— Хто тепер ходить у яхт-клуб? Хіба людям до розваг, коли точиться така страшна війна і ллється кров? Тільки нероби й бездушні егоїсти можуть зараз розважатися!

— Ви — максималістка, Ельзо,— м'яко усміхнувся Комлев.— У яхт-клубі зараз повно людей. Це видно з нашого стапеля «Нуль». І трамваї йдуть туди переповнені. Давайте поїдемо й ми.

— Ідьте вдвох,— сказала Клара Фрідріхівна,— мені вже не з руки їздити по яхт-клубах та на пляж ходити. Та й вечеру треба приготувати.

— Збирайтесь, Ельзо,— запропонував Валерій Петрович.— Я поселився у вас не з власної ініціативи. Он і Клара Фрідріхівна може підтвердити. До того ж маю довести до вашого відома, що мені доведеться залишитися у вас і при німцях. Тому треба поговорити серйозно, раз назавжди порозумітися, бо немає у нас підстав для ворогування. Навпаки, тільки єдність і дружба мають стати нам помічницями у нелегкому житті, яке нас чекає. Отож перестаньте сердитися, якщо хочете і мені, й собі, і Кларі Фрідріхівні добра. Сподіваюся, ви ж не станете отруювати матері життя й не поїдете в евакуацію, покинувши її напризволяще.

Все це було сказано щиро, просто й переконливо. Ельза якийсь час здивовано дивилась на нього, потім з докором глянула на матір, а згодом зібралася й вийшла з своєї кімнати у легенькому сарафані та солom'яному капелюшку. Клара Фрідріхівна тільки сплакнула несподівано й полегшено та заходилася готувати вечерю.

— Ви б все-таки провели нас хоч до трамвая,— попросив Віктор Петрович,— хай сусіди бачать, яка ідилічна у нас сім'я.

— Сім'я? — здивувалася Ельза.

— Авжеж,— спокійно сказав Комлев, беручи її під руку.— Нам доведеться жити однією дружньою сім'єю, і вона має складатися вже зараз, а не тоді, як до Лиманська вступлять фашисти. Тоді вже буде пізно і нам ніхто не повірить.

— А вони вступлять? — спитала Ельза.— Хіба їх таки й не зупинять? — з надією глянула на Комлева.— Хоча б на лиманах. Чи на нашій річці.

— На жаль, поки що не зупинять. Дуже сильні танкові групи. Багато артилерії. Авіація по головах ходить. Пруть як скажені.

Вони вийшли на тиху Чорноморську вулицю, тротуаром, встеленим білими бетонними плитами, пройшли до перехрестя, де зупинявся трамвай, стали на зупинці чекати в тіні розімлілої пахучої акації. Над містом висіла задушлива спека, слалася синювата імла, а небо, без єдиної хмарини, здавалося, виляняло чи розтопилося, стало якимсь білятьє й прозоре. Можна було подумати, що воно теж гаряче, як оці розжарені плити на тротуарі, бо повітря не давало ніякої прохолоди, — пашіло, як з печі, напаленої на хліб. Шибки в будинках, а також у трамваях були заклеєні навхрест смугами червневих газет, що давно поруділи на пекучому сонці і стали, мабуть, ламкими й крихкими, мов пил. Білі стіни й фасади задля маскуванню задули з пульверизаторів темним розчином, і тепер все виглядало так, наче Лиманськ пережив найбільшу в своїй історії пожежу і чудом уцілів, а про неї нагадувала тільки кіптява на обвуглених стінах.

В небі чулися приглушені звуки авіаційних двигунів, якісь тихі, немов умиротворені. Інколи їх покривали трохи гучніші кулеметні черги, неначе там десь, над далеким Водопоем, рвали міцний перкаль або ще міцнішу вітрильну парусину: курсанти військово-морського авіаційного училища імені Леванського проходили ущільнену й прискорену бойову підготовку. Вони ж здійснювали й протиповітряне патрулювання над Лиманськом, літаючи парами. І коли, облетівши задані райони далекого заріччя з півночі і Тилігуло-Березанський лиман із заходу, звідки й можна було очікувати ворожого нападу, поверталися через місто на свій аеродром, вилітавши бензин, тривога росла й ніби густішала від близького й навалального ревіння моторів та від самого вигляду опецькуватих і тупорилих «І-16», двокрилих «чайок» та блакитних гідропланів, що нагадували літаючі човни. Лиманськ поки що не бомбили, і це здавалося загрозливим і дивним при наявності таких заводів, порту, елеваторів і кораблів. Нальотів чекали щодня і щоночі, а чекання небезпеки ніскільки не легше від неї самої, а інколи навіть перевершує її. Тому тривоگو було вкутане все місто, насичене повітря, наелектризовані його жителі. Щоб хоч трохи підбадьорити їх, інколи тренувальний літак-спарка, яким керували інструктор і курсант, витягав над Лиманськом довгу парусинову «ковбасу» — мішень, а винищувачі «І-16» один за одним робили бойовий розворот, заходили на ціль і прошивали її частими чергами скорострільних авіаційних кулеметів.

Саме таке видовище влаштувало командування військово-морського авіаційного училища імені Леваневського і того недільного дня. Як і завжди, спарка тягнула мішень не дуже високо, тому гуркіт моторів і особливо кулеметні черги звучали розкотисто, громохко, і бойові розвороти курсантів, коли вони заходили на ціль і відкривали вогонь, здавалися по-справжньому грізними. Люди зупинялися на тротуарах, висовувалися з відчинених вікон будинків, витягали шиї з трамваїв і, задерши голови, задивлялися в небо, де ширяли їхні захисники, прошиваючи мішень влучними чергами так, що в ній виникали отвори, видимі навіть із землі найзапападливішим спостерігачам, які зустрічали їх войовничими схвальними вигуками і ще войовничішими вимахами рук.

І раптом, покриваючи всі ці вигуки, черги, гуркіт моторів, з басовитим ревищем вигулькнули із-за Інгулу і пронеслися понад самими дахами два чорних, лискучих, білохрестих двомоторних літаки. Винесені далеко вперед мотори, а поміж ними — скляна кабіна, в якій видно було двох льотчиків у шоломофонах, кулястих, немов футбольні м'ячі, абсолютно круглі, міцні й на вигляд якісь монолітні фюзеляжі, що могли бути відлиті лише з суцільного металу, бистрий, майже блискавичний політ з таким гуркотом і ревом, що аж вуха закладало, а в груди наче вдарило чимсь, — все це було неблаганне, чуже, жорстоке і вороже, як сама війна. Проти цих могутніх швидкісних літаків далекі «І-16» і спарка з ковбасоподібною мішенню на буксирі одразу здалися мовби чимсь іграшковим.

Люди спонули у підвороття, у викопані на подвір'ях та в скверах протиповітряні щілини — всіх немов вітром здуло з вулиць і тротуарів, і місто враз спорожніло й принишло. Комлев з Кларою Фрідріхівною та Ельзою теж опинилися в такій щілині, і літаків не стало видно, тільки гуркіт їхніх моторів наче ще збільшився, перекочувався над містом громами, гатив ними в покрівлі будинків і рвав на шмаття повітря. Чути цей несамовитий гуркіт і не бачити літаків було вдвічі, вдесятеро страшніше, тривожніше, а вже й зовсім незносним здалося оце бездіяльне перебування у вузькій щілині, і Комлев одним ривком вихопився нагору, вискочив на вулицю. Літаки, чути було, пронеслися над його заводом, над портом і елеватором, замикаючи коло, з'явилися над лиманом, мало не черкаючи крилами води в крутому розвороті, й знову понеслися

над містом. Від Радянської вулиці бігли тісною групою піхотні командири в кашкетах з малиновими околицями і льотчики та курсанти в синій уніформі з блакитними петлицями і в хвацько заломлених пілотках. Коли літаки з'явилися над ними, всі, як один, вихопили пістолети й відкрили вогонь. ТТ беззвучно підстрибували в їхніх руках, і смішно було подумати, що вони завдадуть якоїсь шкоди цим могутнім сталевим літакам.

— «Мессершмітг-110»! — почулося з гурту льотчиків, коли літаки зникли за дахами, розсипаючи гуркіт.— Винишувачі-бомбардувальники,— пояснював той самий голос.— Їх німці використовують іноді для розвідувальних польотів над об'єктами, які добре охороняються.

Командири пройшли повз Комлева, ховаючи пістолети й застібаючи кобури, і Валерію Петровичу здавалося, що вони ховають і очі один від одного, бо було їм соромно не так за ту безглузду стрілянину з пістолетів по літаках, як за наше безсилля: жодна зенітка не стрельнула по ворожих розвідниках-«месершмітах», жоден винишувач не встиг їх атакувати.

— Тепер жди нальотів,— долинуло до нього здалеку, коли командири завертали за ріг.

У яхт-клуб вони все-таки поїхали вже надвечір. Чи під впливом відвертості Комлева, котра їй, проте, майже нічого не відкрила, крім причини його поселення в них, чи, може, на неї подіяв цей перший наліт ворожих літаків серед дня, але Ельза стала раптом покірною і готова була задовольнити кожне бажання Комлева. Ворожі літаки відлетіли і вже не з'являлися. Припинили навчальні польоти й курсанти, може, під впливом цих несподіваних відвідин, і над Лиманськом запанувала тиша.

Але особливо тихо було тут, у Спаському урочищі, відгороженому од міста високими відкосами, що були колись глинистими урвищами Крутого яру. Він збігав із степової рівнини до тихої й широкої ріки, прориваючись через порослі терном, глодом і шипшиною спадисті пагорби, намиті колись негамовними водами. Ще при будівництві й закладці міста відкоси виклали гранітом і вапняком, побудували сходи, внизу понад водою розбили сквер, насадили сріблястих тополь, білокорих осокорів і могутніх яворів — за двісті років дерева розрослися в цьому благодатному вологому й затишному куточку так, що росли тут ніби одвіку. Вся територія яхт-клубу густо

засівалася травою, поміж яскравою зеленню якої ще яскравіше жовтіли посипані перемитим річковим піском стежки-алеї. І в найбільшу спеку тут завжди було свіжо і прохолодно.

До революції яхт-клуб збирав найвпливовіших та найбагатших представників дворянства, інтелігенції й чиновної бюрократії, вищих членів військово-морського відомства, землевласників, торгових, фінансових та банківських верховод. А після революції став улюбленим місцем відпочинку лиманських корабелів, усіх жителів міста. Яка йому випаде доля, яке призначення він отримає при окупантах, важко було уявити. Та й не уявлялося зовсім. З початком війни яхт-клуб якось ніби осиротів. Погойдувалися біля причалів яхти, розмахуючи високими голими щоглами без парусів, літали з криками й густо обсідали порожні причали білі морські чайки, наче снігом заносило їх серед літа, і людей у яхт-клубі все-таки було мало. Не працювали ні станції прокату яхт, човнів, ні танцювальні майданчики, ні естрада. Тихо й порожньо стало в Спаському урочищі, як тоді, коли його вперше знайшли запорожці чи воїни Суворова в кінці вісімнадцятого століття, вийшовши на береги Південного Бугу й Чорного моря, щоб покласти край турецькому пануванню. Через те, що яхти стояли біля причалів і не застили простору, впадала в око насипана посеред ріки та лиману ще за Потьомкіна берегова батарея, що мала прикрити місто від турецького флоту з моря. Вона ніби нагадувала про те, що були тут тривожні часи й раніше, були, та минули — минуть і ці, зостануться тільки згадки...

Траву поміж деревами того літа вже не косили, і вона піднялась височенько: пирій і вівсюг викинули білясті колоски, а мітлиця — колюче, немовби присмалене волоття, що відливало проти сонця темно-коричневим глянцеватим блиском. Тут, у Спаському урочищі, неподалік від джерела, мав бути тайник з вибухівкою та зброєю, і Комлев хотів заздалегідь зорієнтуватися, де саме. Джерело, обкладене гранітом і вимуруване цементом, стояло під темнокорими могутніми яворами, що сплелися над ним ошатними кронами, утворивши вологий і таємничий напівморок. На джерелі збереглася дата, висічена давніми будівничими тієї пори, коли закладалося місто: «1788 рік», Джерело било з отвору поміж камінням, жєбоніло, струмувало й лилося по вибагливо прокладеному руслу і впадало у річку, прозоре, мов сльоза. Ельза припала

до струменя з-під землі і довго пила, аж в зуби зайшло від холодної, майже крижаної води. Мабуть, добре-таки розхвилювалась і напереживалась за той короткий ворожий наліт, несподіваний і незвичайний.

— От тепер мені вже зовсім добре,— сказала вона,— і я можу спокійно вислухати вас. Щось, певне, дуже серйозне?

— Тепер, коли ви знаєте, хто я...— почав Комлев.

— Скоріше здогадуюсь,— усміхнулася Ельза,— бо що ж ви мені розказали про себе?

— Цілком досить, щоб скласти уявлення про моє призначення,— серйозно й незворушно зауважив Комлев,— а може виявитися й забагато за тих обставин, котрі чекають нас у недалекому майбутньому. Саме про них я хотів поговорити з вами. Мені заздалегідь треба забезпечити своє перебування у вас так, щоб потім не виникло ніяких непорозумінь і ускладнень, як прийдуть німці й почнеться перевірка.

— З учорашнього дня мама прописала вас у нашій будинковій книзі. Що ж ще треба? — зупинилася Ельза.— По-моєму, більше нічого. Ви будете законним мешканцем чи квартиронаймачем.

— Ні, Ельзо. З німецьких сімей окупанти вилучають усіх квартирантів під приводом забезпечення достойних житлових умов і, звичайно ж, очищення нації. І мене, як простого квартиранта, одразу ж виселять від вас. А значить, пропаде все так ретельно продумане моє перебування в німецькому домі. Куди ж я дінуся потім? Як увійду в довіру?

— А що ж робити? — вже зацікавлено й стурбовано спитала Ельза після довгенької-таки паузи, уявивши його становище безпритульного вигнанця за жорстоких умов окупації.

— Єдиний вихід, Ельзо, взяти вже зараз фіктивний шлюб. Для цього я й запросив вас на цю розмову, бо вважаю, що тільки ми з вами вдвох можемо вирішити цю делікатну справу.

В яхт-клубі вже сутеніло. Поміж деревами слався по низу присмерк, а під густими кронами широколистих яворів уже згущалася темінь, хоч небо ще світилося у високості й кидало на простори ріки відблиск вечірньої заграви із заходу. На сході вже проступали й засвічувались зорі.

Ельза мовчала. Якось ніби відсторонилася від Комлева, вивільнивши руку, йшла повільно й роздумливо.

— Розумієте, — вів далі Комлев, — в чисто інтимному плані це нас обох ні до чого не зобов'язує. Але фактично ви стаєте мовби моєю спільницею і берете на себе велику відповідальність, піддаєте своє життя небезпеці. Але ж, знаючи вашу родину, її патріотизм і відданість, ті, хто лишає мене в тилу ворога, саме на те й розраховували, що ви в такий спосіб будете допомагати мені. Більше від вас нічого не вимагатиметься. Тільки надати мені притулок з гарантованим перебуванням у вашому домі, у вашій родині в умовах фашистської окупації. Я ж не вдаюся ні до залицянь, ні до задобрювань, кажу вам все як є і сподіваюся на ваше розуміння, підтримку і допомогу. Інакше моє перебування у Лиманську, при всій його відповідальності, важливості та необхідності, опиниться під великим сумнівом. Можна сказати: подальша доля моя у ваших руках.

Ельза й далі мовчала, мабуть, приголомшена цією розмовою і великою відповідальністю, яка падає зараз на неї, коли треба прийняти рішення, і виявиться ще більшою, коли таке рішення буде прийнято. Вони вийшли з-під затінку дерев і спинилися на піщаному пляжі над самою водою. Ельза мерзлякувато повела плечима, не дивлячись на Комлева, попросила:

— Ідьмо вже додому, — і, круто розвернувшись, рушила до трамвая.

Всю дорогу вони мовчали. За вечерею теж не промовили й слова про це, а йдучи до своєї кімнати, вона кинула: — Я подумаю...

І Комлев зрозумів, що рішення прийнято. Саме таке, на яке він і розраховував.

Вони увірвалися спочатку з півночі, збивши ар'єргарди, що на машинах квапилися тепер вслід за своїми на херсонський шлях. Потім — зі сходу, переправившись проти кладовища. А надвечір, швидко навівши переправу через широченний тут лиман, форсували його й висадились із заходу. 16-а мотодивізія, подолавши мінні поля за Інгулом, перейшла його майже вбхід під Пересадівкою й Михайло-Ларівкою на перекаті, частиною сил рушила на південь і оточила місто другим кільцем, мало не перехопила наші частини прикриття, що відходили тут з-за Інгулу, ледве-ледве вирвавшись з Водопою.

З трьох боків злетіли над містом різноколірні сигнальні ракети, а потім сипонули віялом мотоциклісти, захоплюючи на всю широчінь просторі прями вулиці колишнього

Адміралтейського міста, що будувалося у XVIII столітті за взірцем Петербурга з розрахунку на «перспективу». Затопили припишклий Лиманськ гуркотом форсованих моторів, запнули задушливою синюватою хмарою вихлопних газів — мчали з величезною швидкістю, з ходу пролітаючи перехрестя, не пригальмовуючи, не турбуючись, що з кимсь доведеться зіткнутись, дбаючи лиш про одне: блискавично проскочити поперечну вулицю, звідки могли ризонуті з кулемета добровільні захисники залишеного армією міста.

При найменшій підозрі чи непевності мотоциклісти давали чергу з ручного кулемета, сіючи страх серед його жителів, а може, проганяючи свій власний. Виходило ефектно й перекожливо: підсилений сухою й різкою тріскотнявою мотоциклів, кулеметний вогонь з ходу звучав оглушливо і, здавалося, змітав усе на своєму шляху або принаймні міг змести, якби хтось здумав стати бравим мотоциклістам уперек дороги. Але того дня, 17 серпня 1941 року, в залишеному нашими військами Лиманську, що опинився вже в глибокому тилу ворога, ніхто їм не дав відсічі, ніхто не вийшов на спорожнілі вулиці, і вони летіли по них, мов на параді.

За мотоциклістами сунули бронетранспортери й автомашини з мотопіхотою, з гарматами на причепах, а вже за ними під охороною знову ж таки тріскучих мотоциклів з'явилися криті штабні машини й автобуси, безшумні й довгі лімузини старших офіцерів та генералів, виблискуючи нікелем, віддзеркалюючи фарбою, наче на них і пилюка не сідала.

Розставлені на перехрестях жандармські патрулі й регулювальники замиготіли прапорцями й жезлами, спрямовуючи й розподіляючи потоки машин во всьому місті, вкрили його гортанними чужими криками, намагаючись перекричати всі звуки моторів та команд, і місто причаїлося ще дужче. Вслід за цим на будинках та на парканах з'явилися об'яви про розстріл саботажників і диверсантів, про реєстрацію всіх працездатних жителів. Окремо, на найвидніших місцях, заяскравіли заклики, що кричали великими літерами: «Фольксдойчі, зголошуйтеся!» Навіть визначався район поселення — звичайно ж, у центральній частині міста, — а також строки, в які треба було одержати спеціальні посвідчення фольксдойчів, котрими їхні права гарантуватимуться.

Комлев порадив Кларі Фрідріхівні не ходити в міський комісаріат, куди викликали всіх фольксдойчів, а Ельзі, перед тим як іти, одягнутися якомога ефектніше — сам підібрав їй капелюшок, до якого вона приміряла сукню за сукнею, аж доки не з'явилася перед ним у білому костюмі, кокетлива й елегантна, мов парижанка. Попросив яскравіше напомадити губи, дужче припудрити надто смагляве як для німкені обличчя.

— Ви багата, вродлива й освічена донька німця-лікаря, — говорив їй тихо й проникливо, мов режисер на репетиції. — Думайте завжди про це, коли розмовляєте, коли посміхаєтесь, коли вас про щось питатимуть. Тільки про це! Ви справите відповідне враження, і вам запропонують найкращу роботу. Не лінуйтеся розписати в анкеті, де вчилися, що закінчили. Не мовчіть про те, що за професією піаністка, що вчилися в німецькій школі, що живете в батьківському особняку. Напускайте побільше туману, натискуйте на чистоту роду — расову, нордичну — з часів Єлизавети чи Катерини.

Від дзеркала Ельза оглянулась на нього з-під широких крисів білого капелюха.

— Ви гадаєте, я мушу напускати туману? — спитала вона лукаво. — А хіба я без туману й удаваного кокетства не гарна?

— Ви хвилюєтесь, Ельзо, — сказав Комлев стримано. — Заспокойтесь, вам же нічого не загрожує. Тримайтесь розкутіше, природніше й простіше. Ви йдете за привілеями, якими вас мають обдарувати як німкеню. Будьте достойні виняткового становища, в яке вас ставить нова влада. Треба використати його до кінця. Та не забудьте ж написати, що ви одружені зі мною і хто ваш чоловік, як ми з вами домовлялися...

Ельза схлипнула й одвернулась.

— Заради мене, Ельзо — Комлев поглянув на годинника. — На жаль, мені вже пора бігти на завод, — сказав він, вибачаючись, і підвівся з стільця, на якому сидів досі, критично оглядаючи Ельзу. — Тепер вам доведеться вмиватися й сушити сльози. А чого плакати? — дивувався він. — Вам треба бути веселою, радісною, як і належить справжній німкені. Ось подумайте, Ельзо: я зараз іду на завод, на місце колишньої своєї роботи. Але ж роботи тієї, яку я досі виконував, вже нема й бути не може. Що ж мені можуть запропонувати? Мені є чим турбуватись, є привід для хвилювання. А вам? — Він розвів руками й усміхнув-

ся.— Вам тільки лишається радіти. І пам'ятайте: якщо вам вдасться одержати гарне місце, то й мені стане легше влаштуватися. Адже ви не відмовите в допомозі, так? І про домовленість не забудьте: хай наше фіктивне одруження лишиться лише в документах, але воно конче потрібне.

Ельза глянула на нього з-під низького насунутого капелюшка, і далекий південний берег, залитий сонцем, уявився йому. Невідомий берег нового життя, словненого тривоги і безпеки.

— Мені б дуже хотілося щось зробити для вас...

— От про це й думайте в міському комісаріаті, куди вас запрошують,— сказав Комлев, пройнятий її щирістю.— Запрошують, Ельзо, а не викликають. Зрозумійте, яка тут різниця! Може, вам це допоможе? Сили додасть хоч трохи? А мене викликають, мені в кожній об'яві погрожують за неявку концтабором чи й розстрілом, як за саботаж. А я і у вуса не дму — іду собі на роботу, і все. Беріть, Ельзо, приклад! — Комлев усміхнувся їй від дверей, підбадьорливо кивнув і вийшов — легкий, стрункий, білявий. Де не зустрінь його, в око впаде. Світло-сірий костюм сидів на ньому бездоганно. Обличчя світилося розумом, суворою стриманістю, гордо піднята голова свідчила про певність у собі — видно було з першого погляду, яка це сильна й мужня людина.

Проходячи повз розчинене вікно, він злегенька махнув їй рукою, але не всміхнувся. «Хвилюється теж»,— подумала Ельза й кивнула йому головою.

Комлев ішов на роботу не сам: чимало людей прямувало до заводу вулицями й провулками, спочатку поодинокі, а чим ближче до прохідної, збивалися в купки, несміло перемовлялися — це було зовсім не схоже на те, як валили валом корабелі на свій рідний завод за Радянської влади. Проте в гурті було веселіше, принаймні не так страшно. Завод був порожній, цехи — мертві, новоспечена адміністрація не знала сама, що людям робити, і всіх, хто того ранку прийшов на роботу, відсилала на забур'янене скидище заліза, поросле терном і бур'янами, шукати метал, заготовки на кораблі, навіть брухт і все зносити ближче до залізниці. Керувати роботою доручили інженерові Комлеву. Територія заводу, відгороджена від міста ще з минулого століття, впиралася в річкові плавні: буйно росла тут забута вже ковила, дикі пирії, чортополох, і протягом дня не раз і не два, виважуючи якийсь поіржа-

вілий швелер чи двотаврову балку, давно вже списані й забуті, робітники виганяли з колючих нетрів диких кролів.

Схоже було на те, що за війну їх тут наплодиться так багато, як в Австралії.

Розселені заздалегідь по квартирах і влаштовані на роботу ще в липні, члени групи Комлева теж вийшли працювати.

В міському комісаріаті Ельзу прийняв гауптман Бергер — напросований, підкреслено ввічливий — хоч в кіно його знімай. Він попросив заповнити анкету, потім проглянув її й запитав:

— Яким родом діяльності фрейлейн хотіла б займатися?

— За професією, як бачите, я піаністка. Могла б викладати музику, працювати в філармонії або в театрі.

— Це буде пізніше,— зауважив гауптман,— після нашої перемоги. А зараз не до музики. Тому я попросив би переписати анкету. В графі «Професія» можете так і залишити, що ви піаністка, а отам, де запитується, яку роботу можете виконувати, поставте: «Перекладачка». Нам знадобиться багато перекладачів, а ви прекрасно володієте рідною мовою.

— У нас вдома говорять лише німецькою мовою. До того ж я й семирічку закінчила в німецькій школі.

— Ми це вітаємо,— кивнув гауптман.

Коли Ельза переписала анкету й поклала перед ним, він довго й ретельно вивчав її, потім спитав:

— Фрейлейн, скажіть, будь ласка, чи не хотіли б ви розлучитися зі своїм чоловіком-неарійцем?

— Перед самою війною ми тільки побралися.

— Розумієте,— відкинувся гауптман на спинку крісла й довірливо глянув на Ельзу,— у зв'язку з цим шлюбом у вас можуть виникнути певні утруднення, якщо б випала нагода одержати високооплачувану, цікаву, але секретну роботу. Взагалі у нас не схвалюються змішані шлюби. А після війни вони взагалі будуть скасовані. Може, навіть раніше...

— Я б хотіла, щоб усе залишилось, як є. Я люблю свого чоловіка. Він прекрасний інженер-суднобудівник і може принести велику користь.

— Момент, фрейлейн,— гауптман швидко занотував щось до свого блокнота.— Попрошу вас прийти з своїм чоловіком через кілька днів: нам справді потрібні спеціа-

лісти. А зараз прошу одвідати польову комендатуру. У них там є рояль. Спробуйте, чи він настроений і як звучить. Генерал Гофман полюбляє у вільну хвилину грати на роялі. Зробимо йому таку послугу. До того ж у комендатурі тимчасово розмістився головний шеф суднобудування на Чорному морі адмірал Бодеккер. Я маю намір запропонувати йому вас перекладачкою.

— А де це? — спитала Ельза.

— В колишньому Палаці піонерів. Я зараз викличу машину, — він зняв трубку.

— Не треба, — сказала Ельза, — тут недалеко.

— Звикайте, — підморгнув їй гауптман Бергер, вишуканий, навіть дещо кокетливий, з бездоганим проділом на прилизаній, світлочубій голові. Він щось коротко сказав, ніби подав команду, і поклав трубку. — Звикайте почувати себе у всьому німкеню, повноправною громадянкою великої Німеччини. — Він хвацько підвівся, клацнув каблуками, різко схилив і ще різкіше підвів голову — це мало означати, що він їй вклоняється. — Постарайтесь сподобатись адміралові Бодеккеру. — Він провів її до дверей і повернувся на своє місце.

Відкритий «опель-капітан» вже чекав на Ельзу біля під'їзду. Вона вийшла з міського комісаріату з посвідченням фольксдойч і лише тепер по-справжньому відчувала, що життя її повернулося круто й безповоротно. «З одного боку, це добре, — думала вона, всідаючись на задне сидіння, бо саме ж задні дверцята розчинив перед нею водій у військовій уніформі, на якій вона ще не вміла розрізняти відзнаки, — бо ж саме такого повороту подій сподівався Валерій Петрович. А з другого...»

Вона відчувала, яка відстань одразу ж виникла між нею, коли сіла в оцю чужу відкриту машину, і перехожими, що дивилися їй услід з тротуарів рідного міста. «Може, так і треба?» — заспокоювала вона себе, виходячи з машини і піднімаючись сходами колишнього Палацу піонерів, де бувала не раз.

Її зустрів ад'ютант коменданта майор Прізен, галантно вклонився й одразу ж провів до великої й просторої вітальні, де колись був читальний зал. Там стояв той самий беккерівський рояль, на якому Ельза грала на Перше травня. Вона сіла на запобігливо підставлений стілець і взяла перші акорди, потім програла гаму раз і вдруге.

— «Фа» і «соль» потребують настройки, — сказала вона

Прізену.— Мабуть, рояль розстроїли вже після евакуації. Донедавна він був у бездоганному стані.

— Які саме клавіші? — спитав фон Прізен, підступаючи до рояля з приготовленою ручкою.

Ельза вдарила по клавішу.

— Ось, чуєте? — спитала вона, не припиняючи видобувати хрипкуватий дисонансовий звук.

— Я в цьому не розбираюсь,— зізнався майор Прізен.— Дайте я помічу, щоб легше було знайти настроювачеві.— Він справді поставив на клавіші свою позначку.— А ще який?

— Оцей ось, поряд,— знову вдарила по клавішу Ельза.

Майор фон Прізен позначив і цей.

— Все? — спитав він.

— Все,— сказала Ельза.— Решта в порядку.— Вона взяла перший акорд «Апасіонати» й програла до першої розладнаної ноти.

Високе склепіння озвалось дивовижною луною бетховенського шедевра, і щось зовсім не схоже на війну, на смерті й убивства увірвалося й зависло у високому залі, щось святкове та урочисте, хвилююче й світле, як цей сонячний день, пробудилось в душі й не хотіло відлітати.

— Припиніть,— сказав майор Прізен.— В робочий час не слід. Ще комендант розсердиться.

— Не розсердиться,— пролунало за спиною в Ельзи.

Озираючись, вона побачила немолодого вже адмірала, що дивно й суворо вразив її своєю чорною формою серед залитого сонцем залу.

— Продовжуйте, фрейлейн,— попросив він на ходу, а коли наблизився, спитав:— Мені щойно дзвонив гауптман Бергер. Я можу розраховувати на вас, фрейлейн?

Ельза підвелася, зробила кніксен.

— Так,— відповіла вона.— Буду рада працювати у вас...

— Наше приміщення ще не готове,— сказав адмірал,— так що сьогодні у вас вільний день. Можете ще пограти, бо мій друг генерал Гофман поїхав щойно до генерального комісара, і ви нікому не заважатимете своєю музикою. Якщо такою музикою можна комусь завадити.

— Ні,— заперечила Ельза.— Це не гра: рояль розладнаний, і майор фон Прізен збирається викликати настроювача. Отоді я вам заграю.

— Коли це ще буде,— розчаровано мовив адмірал.— Хіба в цьому місті так просто знайти настроювача?

— Я знаю одного старого, який постійно обслуговує нас...

— Простіше кажучи, у вас є вдома рояль, чи не так? — спитав адмірал.

— Є,— відповіла Ельза.

— А я так давно слухав справжню музику,— з благанням поглянув на неї адмірал.— До того ж, коли в тебе немає кабінету і необхідних умов для роботи...

— Матимемо за честь прийняти вас у себе.— Ельзі нічого не лишалося, як запросити майбутнього шефа у гості.

— Дуже вам вдячний,— галантно вклонився старий адмірал.— Я, очевидно, приїду не сам...

— До речі,— спохватився майор Прізен,— гауптман Бергер сказав мені, що ви маєте особняк?

— Так, ми живемо у власному будинку, який лишився нам від мого батька-лікаря у спадок. Будемо раді бачити й вас у себе. У нас просторо, і моя матінка любить приймати гостей.

— Я не про те,— сказав майор Прізен.— Особняк пана генерала зараз ремонтується, то, можливо, він захоче пожити у вас. Якщо, звичайно, у вашому будинку виявляться відмінні умови. З вашого дозволу я запишу адресу і огляну будинок.

— Запишіть, майоре,— підхопив адмірал.— Так чи інакше ми сьогодні приїдемо до вас, фрейлейн, послухати музику.

Він поглянув на годинник, вибачився і вийшов.

— А мені що робити? — спитала Ельза.

— Офіційне запрошення на роботу до адмірала ви одержите пізніше,— мовив майор Прізен,— а зараз можете їхати додому. Машина на вас чекає.

Повернувшись додому, вона все розповіла Комлеву, потім матері, і Клара Фрідріхівна заходилася готувати вечерю, а сама Ельза наводила лад у квартирі.

Вже сутеніло, коли дві відкриті машини зупинилися біля їхнього парадного. З них, крім охорони й ад'ютантів, вийшло двоє вищих чинів у сіро-зеленій формі вермахту, а третій у чорній військово-морській формі, з кортиком, з орлами на золотих погонах.

— Шеф,— зойкнула Ельза.— А з ним комендант. Я його не запрошувала, навіть не розмовляла з ним,— злякано озиралась на Комлева, який, стоячи біля вікна, не зводив очей з адмірала.

Той підняв руку й, показуючи на номер будинку, вигукнув хрипким старечим голосом:

— Fünf! Glückliche Nummer, meine Herren! Bitte schön!¹ — широким жестом запросив він до парадного всіх інших, і Комлев подумав, що адмірал наїдпитку.— Glückliche Reise², — проказав він услід тим двом, молоджавим і бравим, що пройшли вже повз нього, прямуючи до вхідних дверей.

Високий, ставний генерал, що аж пашів рожевістю й здоров'ям, з м'якою лінією профілю й округлою, мов у юнака, шиєю, вкритою, як і обличчя, легкою засмагою, зупинився біля самих дверей і щось швидко сказав адміралові через плече. Комлев не розібрав, що саме, й оглянувся. Клара Фрідріхівна сиділа біля застеленого білосніжною скатертиною стола ні жива ні мертва, а Ельза з піднятими бровами й відкритим ротом, ніби їй не вистачало дихання, стояла позаду матері, тримаючись за спинку стільця, на якому та сиділа, і все, звичайно, бачила теж. Комлев ще тільки оглянувся, щоб перепитати, а вона вже й здогадалась чого, заперечливо захитала головою.

— А ви, Кларо Фрідріхівно, не розібрали? — спитав Комлев тихо, бо вікно виходило на вулицю й було відчинене: знадвору чути кожен звук.

На лунких дерев'яних сходах задзвеніли остроги, у двері парадного подзвонили, а потім хтось голосно прочитав на мідній табличці, прикріпленій до дверей:

— Доктор Ассман, о! — і зареготали.

— Warum lachen Sie?³ — суворо спитав адмірал.— Das ist Fortuna⁴.— Він натиснув на ручку, й двері піддалися.— Heegein, meine Heegein!⁵ — Кроки його пролунали коридором, але одразу ж були поглинуті дзенькотом острог, і двері широко розчинилися.

— Ельзо, — встиг шепнути Комлев, — за рояль! — А сам рушив назустріч пришельцям: ніякого запобігання, що годилося б для такої хвилини, сама суворість і зібраність, і Клара Фрідріхівна зіграла зі свого обличчя догідливу усмішку, що з'явилася мимовільно.

¹ П'ять! Щасливий номер, панове! Прошу! (Нім.)

² Щасливої дороги (нім.).

³ Чого смієтесь? (Нім.)

⁴ Це — фортуна (нім.).

⁵ Сюди, панове! (Нім.)

Ельза щось заграла з Бетховена, урочисте й печальне, закінчила першу музичну фразу й зупинилася.

— Bravo, Freulein! — сказав адмірал, від якого, однак, алкоголем і не пахло, підійшов до Клари Фрідріхівни, галантно вклонився.— Admiral Bodekker,— відрекомендувався він.

А тим часом високий і ставний, з круглою шиєю й срібними острогами на лакованих чоботях генерал суворо глянув Комлеву у вічі своїми холодними, голубими, причіпливими, мов п'явки очима:

— Wer ist da? ¹ — грубо спитав його, тицьнувши в груди пальцем затягнутої в лайкову рукавичку міцної руки. Між рукавом, вкритим срібними галунами, і відкоченою на зап'ясті рукавичкою пнулося руде цупке волосся.

— Ingenieur Komljew ²,— відповів Валерій Петрович із спокійною гідністю.— Diese junge Frau — meine liebe Gattin ³,— широким, вільним жестом вказав він на Ельзу.— Diese liebe Gastgeberin — unsere liebe Mutterchen ⁴.

По обличчях жінок він бачив, що приголомшені обидві. «Саме такими вони й мають бути зараз,— подумав він.— Німці віднесуть їхній стан на рахунок розгубленості перед гостями».

Генерал мовчки пройшов повз нього, скинувши кашкета, дзенькнув острогами, виструнчився:

— Комендант міста Лиманська генерал Гофман,— відрекомендувався він, різко схиливши й різко підвівши голову.— Тут квартируватиму, доки відремонтують відведений мені особняк,— сказав він, тим самим пальцем правої руки, яким тикав Комлеву в груди, ткнувши вниз, показуючи на підлогу кімнати, позираючи водночас на своє оточення й на господарів.

— Прошу,— мовив Комлев, остаточно перебираючи на себе роль господаря.— Ми маємо для вас інші, ще кращі кімнати.

— Так, так,— підтвердила Клара Фрідріхівна, потроху заспокоюючись.

— Ну, матусю, почастиємо гостей,— показав Комлев на стіл, а сам швидко вийшов у сусідню кімнату, приніс

¹ Хто такий? (Нім.)

² Інженер Комлев (нім.).

³ Ця молода жінка — моя люба дружина (нім.).

⁴ Ця мила господиня — наша люба матінка (нім.).

вино, коньяк, горілку, консервні банки з червоною й чорною ікрою, з крабами, свіжу рожеву шинку.

Розставив усе це, попередньо відкоркувавши пляшки й відкривши консерви, і всівся поміж найголовнішими — Бодеккером і Гофманом. Чорні орли на погонах старого адмірала і світлі на мундірі військового коменданта польової комендатури окупованого Лиманська ніби злетіли з обох боків над його білявою головою, і Клара Фрідріхівна з жахом подумала: «Пронеси, господи!» Орли, померехтівши в її очах, знову опустилися на погони адмірала Бодеккера і на мундир генерал-лейтенанта Гофмана, і світлочуба красива голова Валерія Петровича Комлева ніби виборсалася з їхніх зловісних тіней: він підвівся, налив спочатку собі, потім дамам, потім гостям. Гофман знову прискіпливо глянув на нього своїми липкими й холодними очима, ніби ждав чогось чи щось хотів йому наказати.

— Прозіт,— підняв свою чарку, запрошуючи гостей, Комлев і блискавично випив, поступившись правом на тост.

Але Гофман проголошувати тосту не став. Він повільно, малесенькими ковтками випив свою чарку й несподівано підставив Комлеву, щоб той налив ще. А коли Валерій Петрович налив йому і налив собі, генерал не став ні з ким цокатися, не став нікого запрошувати, чекати, тільки похитав головою, примружившись, і цмокнув язиком:

— Карош рюска фотка, карош! — і знову випив, так само повільно, дрібними ковтками, смакуючи. І тільки тепер доторкнувся до їжі. На Комлева після цього він перестав дивитися липкими й прискіпливими очима, а поглядав лише іноді, коли треба було наповнити йому чарку.

Зате адмірал Бодеккер сипав компліменти, намагався жартувати, і йому навіть вдавалося розсмішити напружених, приголомшених господиень. Виявилось, що він призначений у Лиманськ гресадміралом Редером на пост шефа суднобудування по всьому Чорному морю. Тому його найбільше цікавили суднобудівні й судноремонтні заводи. Дізнавшись, що Комлев працював інженером-конструктором, він з дивною для його віку енергією почав розпитувати Валерія Петровича про те, що вивезено із заводу, і дуже засмутився, дізнавшись, що вивезти встигли майже все технологічне устаткування.

— А кораблі? — аж підскакував шеф суднобудуван-

ня.— Кораблі залишилися? Я маю на увазі недобудовані? На стапелях і біля пірсів?

— Мало,— сказав Комлев.— Щоправда, на стапелі «Нуль» лишився закладений і вибудований до крижаного пояса.— Тут він зробив паузу й запитав, перевіряючи свої знання німецької мови й мимоволі вивідуючи справжню обізнаність із професією німецького шефа суднобудування.— Розумієте, що таке крижаний пояс?

— Jawohl, jawohl,— закивав старий адмірал, схопив зі столу серветку, перегнув її навпіл і ребром долоні показав, як крига може протаранити борт корабля, а отже, саме по цій лінії й пролягає крижаний пояс по всьому параметру корабельного корпусу, і Комлев вирішив більше не вдаватися до перевірки, щоб самому не потрапити на гачок старому й досвідченому морському вовкові.

Докладно розповівши, як будуються на різних класах кораблів крижані пояси з підсиленими стрингерами й шпангоутами, з потовщеною вдвічі обшивкою, адмірал Бодеккер заходився розповідати про свій майбутній апарат і обов'язки Ельзи як прекладачки.

Йй ще не вірилось, що все це відбувається наяву, що ось прийшли німці, яких вони з тривогою чекали з дня на день, найбільше переживаючи за те, як їм удасться представити Валерія Петровича, щоб він з перших же кроків не викликав підозри, не привернув до себе посиленої уваги. Хоч з нею й не говорили про нього так, як з Кларою Фрідріхівною, про те, хто такий Комлев, чому він залишається саме в них, вона здогадувалась і сама, сподіваючись, що він пробуде тільки в перші дні після приходу німців, а потім піде геть від них робити якусь свою справу, про котру вона конкретно й гадки не мала. Крім того, що це буде підпільна діяльність.

Вона зараз більше хвилювалась не про те, яку роботу треба буде виконувати,— вже одне те, що вони надали притулок Комлеву, з самого початку ставило їх на один щабель із ним, і його провал загрожує їм тим самим, що судилося і йому. Тут вибір було зроблено заздалегідь.

З появою в їхньому домі Комлева вона втратила звичну душевну рівновагу й розуміла, що це викликано не лише тривогою за нього, а й чимось іншим, глибшим, серйознішим: вона щодня чекала його повернення із прихованою, якоюсь тихою і потаємною радістю, в котрій не зізналася б і собі, але яка їй самій була незвично приємна, сповню-

вала життя сподіванням чогось світлого в чорному мороці ворожої навали, що наближалася до Лиманська, вламувалася в її дім, у її долю. І все ж присутність Валерія Петровича, який був з нею беззмінно коректний, ввічливий і уважний, але ніколи ні жестом, ні словом, ні поглядом не дав їй відчуття, що помічає в ній жінку, котра вабить і хвилює його, присутність його наповнила її життя новим змістом. І от сьогодні він відрекомендував її як свою дружину під впливом обставин: сторонній чоловік у їхньому домі викликав би неабияку підозру високого начальства. Коли вписувала його як чоловіка у своє посвідчення, що видавалось фольксдойчам, не надала цьому значення, а сьогодні розхвилювалася не на жарт.

Тим часом до відведеної кімнати заносилися й розпакувалися чемодани коменданта Лиманська генерала Гофмана, у якого майор фон Прізен був ад'ютантом, мовчазні й беззвучно-рухливі денщики сновигали від машини до будинку й назад, а речам військового коменданта не було кінця — аж не вірилось, що так багато може вмістити легкова машина! А ще дивніше: невже всі генерали на війні возять з собою стільки чемоданів? Тому й здавалося, що Гофман їх десь награвував і не хотів покинути, а додому відправити не встиг.

Обідали довго й неспішно — більше розмовляли, ніж їли, вже й день почав хилитися до вечора, і обід перетворювався на вечерю, а з-за столу не вставали: мабуть, не щодня ж доводиться брати такі великі міста навіть у час навального наступу й одержувати такі високі призначення. Чи приємно хвилювались обидва й не могли вгамувати радості, чи довгенько вже не доводилося сидіти за таким столом у затишній квартирі, а чи звичка в обох була задавлена й постійна — так довго й повільно бенкетувати? Хіба ж тут розберешся з першого разу? Пили з маленьких чашочок малесенькими ковтками. Воістину, ці двоє немолодих, у високих чинах людей були гурманами: пили не для того, щоб сп'яніти, а для насолоди самим питтям. За кожним разом — по ковточку. Заплющать очі після такого ковтка, втягнуть носом повітря, покрутять головами, насолоджуючись смаком і запахом коньяку, потім видихнуть, розплющаться і продовжать перервану бесіду, що була б нудною безмірно, якби вони не залучали до неї господарів і не вдавалися до тем зовсім не військових, а загальнолюдських, філософських — про людину

в цьому жорстокому світі, про науку, що вічно перетворює, та ніяк не може перетворити людство, бо як було воно поділене на раси і класи, так і залишається розмаїтим, пістрявим, агресивним і непримиренним. Війна — це єдиний засіб очищати й оздоровлювати людство, бо наука досліджує і вивчає, а війна перетворює світ. Особливо настійливо й послідовно обстоював цю тезу Гофман, розчервонілий, опасистий, похмуро самовпевнений.

— Не клас, не раса, не економіка, а національний дух визначають і спрямовують політику та успіхи цілих держав і народів,— майже кричав він, розстебнувши мундир, так що орли теж полізли йому з грудей на плечі й стали ніби смирнішими.

— Яволь,— лукаво усміхався підпилий адмірал Бодеккер.— Одна партія, один народ, один фірер, ви хочете сказати?

— І правильно,— змахнув рукою, але не опускав її на стіл, а мовби втримував на чомусь у повітрі, встигши оглянутись на дам, Гофман.— Я тому й пішов за фірером ще в час мюнхенського путчу у двадцять третьому році, бо повірив у його націонал-соціалістську ідею. А ви як вважаєте? — звернувся він до Комлева, що мовчки слухав двох підпятих гітлерівців, один з яких йому явно симпатизував, зробив його тут же за столом своїм радником по суднобудуванню і пообіцяв завтра ж віддати відповідні розпорядження на заводі, а другий весь час звертався із запитаннями, втягуючи в розмову, щоб він розділив з ними не лише пиття, а й бесіду, що наче мала на меті перевірити чоловіка прекрасної Ельзи.

— Я не цікавлюсь політикою,— сказав Комлев, вільно відкинувшись на спинку стільця,— тим більше вашою, далекою й малозрозумілою для мене.

Гофман був здивований такою несподіваною одвертістю і звів на Комлева вирячені очі, немов облив холодною водою.

— Он як? — вигукнув він.— Якщо ви не цікавилися політикою, не підтримували сталінського режиму політично...

— В цьому не було потреби,— мовив Комлев, граючись виделкою, поставленою «на попа», й ніби не звертаючи на Гофмана уваги.

— Як? — вирячився той ще дужче.— Ви не виступали на зборах? Не закликали робітників і підлеглих вам майстрів і техніків до виконання більшовицьких планів?

Не проголошували лозунгів? То як же вас тримали на керівній роботі?

— По-перше, не дуже-то й керівній,— сказав Валерій Петрович, не міняючи своєї незалежної пози і ще незалежнішого тону.— Я інженер-конструктор, можна сказати, одиночка...

— Однак,— м'яко перебив його адмірал Бодеккер,— ви, як досвідчений конструктор, напевне, очолювали якусь групу — корпусну, механічну, добудовну?

— Так,— погодився Комлев,— але ж це не адміністративна, а чисто технічна посада. Щоб її посісти, не треба навіть партійності. Що ж до лозунгів і промов, то в нас охочих вистачало й без мене.

— Ви — керівник! — запально вигукнув Гофман.— А керівник завжди проводить державну політику на підприємстві. Він виголошує промови на виробничих нарадах, ставить завдання перед підлеглими.

— Я інженер-конструктор, а не виробничник,— пояснював Комлев терпеливо.— Зрозумійте, що виголошувати промови, а тим більше збирати з цього приводу нараду серед трьох-п'яти чоловік, з яких складалася наша група, було б смішно.

— Смішно? — перепитав Гофман, примруживши балухаті очі.— Ви тільки те й робили, що мітингували. Нічого ніколи у вас не обходилося без мітингів...

— Як і у вас,— сказав Валерій Петрович, не підвищуючи тону, але вийшло все одно так, що він захищав нашу систему, і репліка його прозвучала досить зухвало. Навіть визивно. Особливо за столом, де він видавав себе за господаря.

Адмірал Бодеккер поглянув на нього трохи здивовано:

— А ви звідки знаєте? — спитав він, щоб порушити неприємну мовчанку, що виникла вперше від їхньої появи.

Гофман, очевидно, був шокований несподіваним поворотом розмови, опустил очі й нервово та невдоволено підібгав губи.

Комлев теж не поспішав відповісти на запитання старого адмірала, сидів собі спокійно далі, чекаючи, що скаже Гофман — головний його опонент і співбесідник.

— А й справді,— підвів той свої випуклі олов'яні очі,— звідки вам відомо про наші мітингування?

— Звідки й вам про наші: з преси,— відповів Комлев з просто-таки убивчим спокоєм і переконаністю.— Я завжди був проти мітингувань і якщо інколи й виступав,

говорив тільки про діло. Так збираюся діяти й далі. Це — моє глибоке переконання. Можна вважати, моє кредо, від якого я не збираюся відступати.

— Аби тільки діло було,— сказав адмірал Бодеккер.— Це — найголовніше. Тепер вам політикою займатися не доведеться.

— Та й не треба,— втрутився Гофман.

— Особливо тепер вас ніхто не примушуватиме займатись політикою,— продовжував старий Бодеккер.— Робіть своє діло, допоможіть поновити зруйновані цехи й кораблі — оце й буде ваша політика. Налагодимо з вами ремонт наших пошкоджених кораблів, і пан генерал Гофман перший потисне вам руку і не буде більше допитуватись, чи займалися ви політикою при Советах і з якими промовами виступали.

— Тільки так,— подобрів Гофман, елегантно клацнувши запальничкою й закуривши ароматні «Lozetti junno». — У мене теж є незмінне правило: вірити людям не на словах, а на ділі. Бо робота, діло — це все. А слова не важать нічого. А втім,— поклав він свою пещену руку на засмагле зап'ястя Комлева,— я вам вірю й так. У мене немає підстав не довіряти вам.— Він відкинувся в м'якому кріслі, вийняв сигарету гречним рухом, ткнув нею, затиснутою між вказівним та середнім пальцем, у Валерія Петровича.— Доведіть, що ця віра небезпідставна, і ми залишимося друзями назавжди.

— Доведу,— суворо пообіцяв Комлев, наливаючи чарки.— Прозіг! — Він випив не цокаючись, бо знав, що в Європі не прийнято.

А це ж були такі представники Європи, та ще й які. В таких чинах, що й родоводу не треба питати: і так видно, що з найродовитіших, із найвідбірніших родин. А тільки чого ж це вони, родовиті й благородні, прийшли сюди, на нашу радянську землю, сіяти нищення й смерть? Чого посунули на нас під командою фюрера, увірувавши в його антилюдську канібальську філософію? Та говорити про це годі — їх же ні в чому не переконаєш, бо коли ревуть гармати, марширують війська, ллється солдатська кров, горять села й міста, гинуть жінки й діти, старі діди й баби, а не лише молоді воїни, ні про які диспути й суперечки думати не доводиться.

Спало на думку, що небагатьом з його співвітчизників довелося отак сидіти з високопоставленими ворогами за одним столом. Але що ж ти їм скажеш, що ти їм

доведеш? Та ще зараз, після таких блискучих і потрясаючих успіхів у Європі й на нашій багатостраждальній землі.

Але все ж він відчував перевагу над ними, яка ґрунтувалася на його ідейних переконаннях і підсвідомій, інтуїтивній прозорливості, що осінила його зараз. Він був певен, що окупантів на нашій землі, скільки б вони її не захопили, чекає смерть, загибель на всіх рубежах. Засліплені своїми успіхами, фашистською ідеологією та крикливою геббельсівською пропагандою, вони не могли й не хотіли дивитися вперед.

А от він, Комлев, мовби наділений від природи якимсь внутрішнім зором, бачив те, чого ці люди, старші, досвідченіші й мудріші за нього, не могли бачити. Навіть не здогадувалися, що їх жде. Вони б ніколи не повірили йому, якби він зважився висловити свої передбачення й навіть попередити їх — вони залишилися б глухими, вони б зненавиділи його і, напевне б, убили, знищили, затоптали, щоб не дійшло те, що він знає й передбачає, до їхньої власної свідомості, а ще більше — до свідомості інших, підлеглих їм людей, що в хмарах куряви мчать зараз на танках, бронетранспортерах і автомашинах, марширують похідними колонами, летять літаками до обіцяної фюрером перемоги.

Що й казати, вони сьогодні були переможцями: вступили в таке велике промислове місто, знамените на весь світ своїми кораблебудівними заводами, елінгами й стапелями. І все ж, сповнені глибокої переконливості в своїй переможній владі над завойованим містом і його жителями, аж до тієї зухвалої й визивної межі, яку вони тут демонстрували, Гофман і Бодеккер тільки зовні й на дуже короткий історичний проміжок часу почуватимуть себе й будуть насправді переможцями, і їхня тимчасовість, на яку вони приречені історією, робила їх в очах Комлева майже мерцями.

Тому, усвідомлюючи недовговічність і фальш їхнього володарювання і завойовництва, він робив зусилля над собою, щоб не ставитись до них відверто зневажливо. До їхнього кінця було ще далеко, а його провал і смерть — зовсім поруч: висять над його чубатою головою і долею з першої секунди, як тільки німці вступили до міста, як тільки зайшли до цієї кімнати. Не будучи ні провидцем, ні любителем загадувати наперед, Валерій Петрович за своїм вихованням, освітою, за світоглядом і переконан-

нями міг передбачити діалектичний розвиток подій у найзагальнішому, стратегічному плані. Він знав, що боротьба точитиметься довго — жорстока, смертельна, і мільйони його співвітчизників, соратників і друзів поляжуть в цій небувалій війні, припуслав і фактично давно вже підготувався до того, що, в разі потреби, й сам загине, закатований і безвісний, але все одно вірив, що його життя, як і життя його бойових побратимів, буде покладено на олттар перемоги, що їхні смерті не дадуть ворогам переваги, нічого не змінять в нездоланній ході історії, котра невідворотно й неупинно прямує до перемоги Добра над Злом, до нашої перемоги над гітлерівською Німеччиною.

І знання того, чого не знають оці освічені й можновладні німці, переконаність у своїй правоті й високому призначенні для святого діла захисту Батьківщини, рідної землі й рідного народу давали йому твердість духу, спокійну розсудливість, ясне мислення, допомагали почувати себе із завойовниками впевнено, навіть трохи зухвало й іронічно. Бо той, хто знає більше і бачить далі, неодмінно ставиться з іронією до бундючної, самовпевненої, але тимчасової вищості, під якою нема історичного ґрунту. Історичний ґрунт був у Комлева під ногами, і він стояв на ньому твердо і впевнено. Тому й чувся тут господарем не лише будинку, кімнати, цього розкішного столу — господарем становища. Хоча, якби ж Гофманові й Бодеккеру це сказати вголос, вони б не повірили — вони б обурились і довго реготали з такого жарту. А збагнувши правду, почали б стріляти. Ім звично було тоді стріляти — стріляли ж по всій Європі, починаючи з тридцять третього року, від самісінького приходу Гітлера до влади, з аншлюсу Австрії, з розстрілу її міністрів, а потім уже покотилося й покотилося, аж до нас дійшло. І тепер постало перед ним у всій своїй невідворотності.

Найгостріше відчув це Комлев тієї миті, коли побачив біля під'їзду довгі чужі комфортабельні лімузини. Хвилювався й потім, зустрічаючи непроханих гостей у кімнаті, хоч годилося б вийти назустріч і розчинити двері: як не є, а дім німецький. Проте ні він сам, ні Клара Фрідріхвна, ні тим більше Ельза не зробили цього.

А тепер ніякого хвилювання не було. Все складалося поки що вдало. Якби Комлев або той, хто його залишав тут, захотіли вимріяти щось подібне, то ніколи б не зважилися навіть уявити собі такий щасливий збіг обставин, не те що планувати його й розраховувати на нього.

Підпилий адмірал Бодеккер не довго вагався: їхати йому на відведену квартиру чи залишатися тут.

— Не знаю, який там мені особняк приготували,— сказав він Клари Фрідріхівні,— але краще, ніж тут, у німецькій родині, в такій чистоті й привітності, що панують у вашому домі, фрау Ассман,— він поцілував руку своєї ровесниці,— краще мені ніде не буде. Тому дозвольте й мені, старому морякові, цю ніч провести під вашим дахом. Хоч би й в одній кімнаті з моїм другом Гофманом.

— Ні в якому разі! — заперечила господиня.— У нас шість кімнат. А нас п'ятеро. Як бачите, одна навіть зайва. Зараз приготуємо постіль, і відпочивайте з богом.

— Зробіте нам велику честь,— підхопив Комлев, що в кінці вечері став мовчазним, майже зовсім не брав участі в бесіді, тільки розливав та підливав коньяк і уважно слухав.

— І велику приємність,— усміхнулася Клара Фрідріхівна.

Ельза давно вже сиділа за роялем, тихенько й журно награвала щось із німецьких класиків, найчастіше з Бетховена, і гості так заслухалися, що й пити перестали, навіть забули, що пора спати. А нагадувати їм було незручно, тому ніхто й не наважувався.

— Не можна наслухатися цієї божественної музики.— Бодеккер підійшов до Ельзи, з вдячністю нахилився й поцілував їй руку.— Я буду щасливий у цій глушині, так далеко від родини і батьківщини, хоч іноді почути вашу музику. Я вже щасливий і зараз. Щасливий тим, що маю змогу сподіватись на це.— Він рушив у відведену йому кімнату, але на порозі спинився, якусь мить подумав.— Повірте мені, тяжко на старість кидати родину, домашній затишок і поневірятися на далекій чужині. Моя вам порада: доки разом, доки молоді, насолоджуйтеся своїм щастям. Зараз в цьому проклятому світі мало кому випадає таке щастя. Не втрачайте його й не гайте часу, доки є змога. Бо її може й не стати.

— Чому? — вирвалось у Ельзи.

— Всі ми ходимо під богом,— сказав старий адмірал Бодеккер,— а війна ця страшна. Ніхто не знає, що вона кому принесе вже завтра.— Gute Nacht, meine liebe¹,— адмірал напівжартома відкозиряв і вийшов.

Ельза й Комлев лишилися вдвох. Довго мовчали.

¹ На добраніч, мої любі (нім.).

Стояли там, де застало їх це мовчання. Ніби від того, що вони залишилися самі, відлетіли від них усі слова, всі думки, всі теми. Лишилась одна: «Це моя дружина». Вона витіснила інші теми.

Комлев мовчав. Стояв, зіпершись на лутку вікна обома руками, дивився в сліпу темряву за вікном. Тиша запала в будинку і в завойованому місті, тільки чулося цокання старовинного годинника, що стояв біля дверей, немов древній охоронець у дерев'янім обладунку.

Ельза відчувала й сама: в тому, що сталося сьогодні, їхні взаємини важили дуже небагато, а власні переживання здавалися дрібними, незначними. Але її людська й жіноча гідність вимагали пояснень. Навіть від людини, яку вона глибоко поважала і вже, можливо, готова була покохати.

— Ідіть, Ельзо, в свою кімнату,— сказав Комлев, повернувшись до неї і зіпершись тепер спиною об стіну.— Пора відпочивати.

Він був у білій сорочці з розстебнутим коміром на за-
смаглій шиї, гарний, привітний, білявий і молодий.

— Не туліться до стіни, там крейда береться.

— Що нам крейда, Ельзо,— зітхнув Комлев.— До чого тут крейда. Зайдіть краще до Клари Фрідріхівни...

Ельза дивилась йому в обличчя відверто, навіть визивно.

Комлев теж відверто глянув їй у вічі, посміхнувся.

— Ну гаразд,— сказав він, стелючи плечима.— Як ви захочете, так і буде насправді. Але ми й далі зобов'язані прикидатися одруженими, інакше...

— Що інакше?

— Інакше у нас виходу немає.

— І все? — спитала Ельза.— Тільки для цього й прикидатись?

— Не будемо про це говорити, Ельзо. Знайте тільки, що я ні на що не претендую й ні до чого вас не схиляю.— Він помовчав, стомлено схилив голову.

Ельза подумала: «Сп'янів». Але Комлев підвів на неї свої голубі ясні й тверезі очі, сказав твердо й підкреслено:

— І не зобов'язую.

— А я й сама...— почала Ельза й, обірвавши незакінчену фразу, метнула погляд на двері.

— Правильно,— мовив Комлев.— Не треба зайвих балачок. Ідіть відпочивайте, Ельзо. І знайте, що я ніколи

вам не заподію зла. Не принесу горя ні за яких обставин. Ні вам, ні вашій матері.

— Я знаю,— перебила його Ельза.— На добраніч, Валерію Петровичу.

Вона швидко вийшла, беззвучно причинивши за собою двері, і Комлев тут же, погасивши світло й не роздягаючись, приліг горілиць на канапі, стомлено простягнув ноги й одразу ж заснув, незчувся й коли. І снилися йому сині безконечні ліси, Байкал голубів під кручею поміж високими деревами, а поїзд мчав не зупиняючись, беззвучний, бистрий м'який поїзд, яким він буває у снах. Гуркотіли тільки зустрічні. Вони пролітали у нього в головах, і за тонкою стінкою вагона чути було, як б'ють на стиках колеса, як гуркочуть, пролітаючи, захекані паровози, як риплять, розхитуючись, залізними й дерев'яними раменами вагони зустрічних поїздів. Гуркіт все зростав, а гудок гучнішав, і, прокинувшись остаточно, Комлев зрозумів, що відбувався повітряний наліт: лиманські заводи бомбили тепер наші, рядянські літаки, добивали цехи, стапелі й закладені на них кораблі,— все, що не встигли підірвати в метушні останніх днів евакуації, при наближенні ворога. Він слухав вибухи бомб і дивувався: вони його вперше в житті радували.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Яма була темна, глибока і тісна. Вона тримала Романова з усієї сили всіма своїми стінами і навіть дном, а вгорі висла потворними сталактитами павутина. На ній мали б гойдатися кажани, повиснувши головами вниз, але скільки Михайло Митрофанович не приглядався, вгледіти їх не вдавалося: надто густа була темрява. І густе було повітря. Таке густе, що ледве проходило крізь легені, і його треба було великими зусиллями виштовхувати в ту ще гущішу темряву, що перетворювалася на драгли. Вдихати ще нічого, а видихати було нестерпно важко: от-от, здавалося, настане такий час, коли він не зможе виштовхнути з легень отієї густої й драглистої темряви, і вона затопить, а потім і поглине його остаточно.

Він знав, він ніби збоку бачив, як світиться в цій нездоланній темряві тільки його слаба й примхлива свідомість, та й то ледь-ледь жевріє пульсуючою цяточкою, тоне-сеньким промінчиком тягнеться з небуття.

А яма ніби звужується, починає стискувати його і спре-

совувати повітря, так що воно зовсім не проходить в легені, стає на очах густою темрявою, котру вже не видихнути ніякими зусиллями. Ще й стеля почала опускатися й давити йому груди й горлянку — от-от задушить, стерво!

Михайло Митрофанович рвонувся з усієї сили, намагаючись підвестися й хоча б сісти — тоді можна буде, сидячи, випростати руки і якимось втримати хоча б стелю над головою. Він знав, що за межами ями розпросторився світ — там сяє сонце і леготять вітри, синіє небо й літають птахи, але всього цього йому позбавив цибатий німець з парабелумом, пожбуривши в оцю смердючу яму з густим повітрям, що перетворилося на чорну драглисту темряву. Треба рвонутися ще сильніше, хоча б сісти, а потім випростатись — десь тут має бути вихід: двері не двері, скоріше якась важка й товста запона, крізь яку можна прорватись до свіжого повітря під голубим небом, і можливо, до сонця. Може, там ще й досі чатує той довгий есесівець з парабелумом наготові, вириватися звідси все одно треба негайно, бо темрява й загусле повітря остаточно затоплять, заллють його, а сирі стіни ями зійдуться над ним навіки. Ця моторошна думка й ще моторошніше відчуття задушливої знемоги струсонули Романовим, він рвонувся всім тілом і мав би випростатись або хоч сісти. Але він всього-на-всього розплющив очі.

І одразу ж по очах, що вже звикли до кромішньої пекельної темряви, немов бритвою, різонуло світло близької лампи, що здалося Романову яскравішим за тисячі сонць. Він миттю заплющив очі, щоб вони не луснули від такої зливи світла, і зрозумів, що йому вдалося вирватися з ями небуття, тому з стогоном розціпив зуби, відкритим ротом набрав повні груди легкого й рідкого повітря і відчув біль, що пронизав йому груди, немов розпеченими списами, озвався в голові й у всьому тілі — страшний, нелюдський, пекучий і невблаганний біль, що стрибнув на нього причаєним тигром і зануврив свої пазурі на всю можливу глибину. І надовго. Полежавши й прислухавшись до цього болю, Романов зрозумів, що він не набагато кращий за оту густу темряву і що дихати й на цьому світі не легше, ніж там.

Але це був світ, в якому він народився і жив ніби хтозна й коли. Світ прекрасний і омріяний. І перша думка була про те, що в цьому світі він залишив напризволяще Лідію Тихонівну й сина. Ця думка пронизала його, мов блискавка, тривоною: що з ними, де вони, як вони пережили

(й чи ж пережили!) те, що з ним сталося? Чи, може, і їх?..

Він не мав сили розплющити очі, а такі розплющив, сподіваючись такого ж удару світла, але цього разу лампа була відставлена далі, та й очі його крізь повіки вже, мабуть, привычалися до неї. Тому він побачив людей, що схилились над ним самими обличчями. Крім облич, не було нічого. А самі обличчя були незнайомі. «Не знають,— подумав Михайло Митрофанович.— Ніхто з них не знає й не може знати Ліду, раз вони не знають мене». Але ось обличчя гойднулися, розступилися, і поміж ними з'явилося ще одне. Широке, темне, немолоде, воно схилилось до нього найближче, очі заглянули в очі з такою любов'ю і ніжністю, що Романов не витримав і заплакав. Так він плакав давно. Ще в дитинстві. Вже й забув коли. Мабуть, при батькові. Чи при матері. Він плакав, немов жалівся й на свої поневіряння на переправах, і на поранення при бомбардуванні, і на цей жорстокий і страшний розстріл, а Сіраш хилився й хилився до його обличчя, доки й не припав до його неголеної здерев'янілої щоки такою ж неголеною й здерев'янілою своєю щокою, і Романов відчув, як зросилася та щока скупую сльозою Дмитра Івановича.

— Голубчику мій,— прошепотів Сіраш.— Миша...

І далекий-далекій спогад ворухнувся в зболілій душі Романова — засніжена місячна ніч, добрі коні несуть їх у безмежнім степу, добрі слова вчулись йому з тієї далекої ночі, і він зрозумів, що живий.

— Де Ліда і Славик? — спитав ледве чутно Романов, бо й спогад той милий, і присутність Сіраша, і радість від того, що лишився живим після розстрілу,— нічого не могло заступити страшною тривоги й ще страшнішої туги за ними.

— В безпечному місці, не хвилюйтесь.

— А вони ж як хвилюються! — Романов розпачливо хитнув головою.— Мене ж розстріляли при Славкові...

— Замовчіть,— сказав йому хтось суворо й категорично.— Вам не можна ні говорити, ні хвилюватись...

«Хто ж це? — подумав Романов, знову заплющивши очі й знемагаючи від болю й безсилля, що просто вбивало його й знову намірялося затягти в оту яму.— Знайомий голос, а обличчя не пізнаю». Він хотів і не міг розплющити очі. Так і спитав із заплющеними очима:

— Це Петро Іванович?

— Я. Справи ваші настільки серйозні, що я забороняю вам розмовляти. Вимушений...

— Гаразд,— видихнув Романов, зробив над собою зусилля, щоб глянути на старого знаменитого хірурга.— Спасибі,— прошепотів він, пошукав очима Сіраша, всміхнувся ледь-ледь.— Дмитре Івановичу, розшукайте...— Він полежав, відпочиваючи, важко й надсадно дихаючи.— Повідомте Ліду, щоб не мучилася...

— Для неї муки тільки починаються,— сказав хірург. Романов не почув його. Чи вдав, що не чує.

— Щоб знала... Щоб не думала й не бідкалася... І синочок теж... Бачите ж, я живий. Треба, щоб вони знали.

— Обов'язково,— мовив Сіраш, схилившись над ним.— Зараз вас нагодуємо гарячим бульйоном і повеземо до Петра Івановича.— Він простягнув руку, і Гопачка подала чашку з курячим бульйоном, звареним шойно за рекомендацією Петра Івановича.— Підведіть йому голову,— попросив Дмитро Іванович, і, коли Гопачка, підклавши обидві руки, одірвала важку чубату голову Романова від подушки, а командир екіпажу, взявши Михайла Митрофановича попід плечі, майже посадовив його, Сіраш вправно й уміло став годувати його з ложки — лив між обвуглені вуста пахучий, наваристий і життєдайний бульйон, аж поки чашка спорожніла. Ковтун зараз же подав другу. Її Романов не подолав до кінця; вибачливо посміхнувся й заперечливо хитнув головою.

— Все,— видихнув він,— немає сили...

— Відпочивайте,— сказав йому Петро Іванович.— Трохи перегода зроблю вам ще один укол морфію, і як кажуть, з богом. Покладу вас у себе вдома — німці поки що мені довіряють. А за вами око та й око потрібне: і медикаменти, й уколи, і щоденні перев'язки. Сюди ж не наїздишся, а там все буде під рукою.

Романов його вже не чув — так на Гопаччиних долонях і заснув. «Якби можна підкласти під тебе руки,— згадувала вона в ці хвилини, бачила себе молодою в хорі, яким керував теж тоді ще молодий голова сільради Романов. Пройшло, відгуло, відшуміло...— а зараз то й зовсім не до пісень нам. Ох, не до пісень, милий Михайле Митрофановичу... Мислимо, врятувати розстріляного!»

— Хоч би ж дав бог, щоб вижили,— обережно вивільнила вона руки.

Романов і її не почув. А ті, які почули, змовчали, бо кожен думав те ж саме.

З Ішунських позицій молодий генерал Батов, призначений командуючим військами Криму, бачив у текучому мареві, як на схід безперервно рухаються війська. Спочатку безмежним і рівним степом пливли, зламуючись і розламуючись і розпливаючись у прозорих хвилях примарного моря, озери, і коні здавалися здалеку верблюдами, а військові вози — старовинними диліжансами, яких ніхто в цих степах ніколи не бачив. Надвечір все стало на свої місця: коні ставали кіньми, а військові повози — повозами, тільки й у промінні вечірнього притомленого сонця війська текли й текли, минаючи Крим, і рух цей не припинявся до самої темряви. А вночі, як доносили йому з бойової охорони передпілля, йшли артилерія й танки, штаби й госпіталі — 9-а армія Південного фронту відступала, не втримавши фронт по Дніпру, побоюючись вірогідного оточення, яке німці могли здійснити ударом із запорізьких плацдармів на Бердянськ чи Мелітополь з виходом на узбережжя Азовського моря.

Ліктевого зв'язку з військами 9-ї армії у Батова не було, бо його війська на Ішунських позиціях і кримських перешийках займали оборону фронтом на північ, а 9-а армія відступала із заходу на схід, навіть не висилаючи бічної похідної застави, очевидно, знаючи, що тут наші війська, й зовсім не цікавлячись, як вони оборонятимуть Крим, бо там і своїх клопотів було достатньо. І все ж це байдуже просування такої кількості військ повз слабеньке прикриття Перекопу, Сиваша й Чонгару, що залишались в тилу, здавалось неправомірним і навіть неправдоподібним. Вони йшли битими шляхами й без доріг, не наближаючись і не віддаляючись, покидали Батова з його наспіх сформованою в Криму армією, якій не вистачало озброєння, обмундирування, боєприпасів і людей, ніби чогось розсердилися й карали за якусь провину.

Штаби були далеко. Армійський штаб Харитонова перебував на марші, а штаб головнокомандуючого Південно-Західним напрямом був десь аж в Охтирці. До того ж телефонного зв'язку з ними ніхто не встановлював. А в Генеральний штаб звертатися не зважився ні з запитаннями, ні з сумнівами, і молодий генерал, залишаючись з своїми наспіх сформованими батальйонами на Ішунських позиціях в тилу армій Південного фронту, які відступали, почував себе дуже незатишно й самотньо.

Командування 9-м окремим стрілецьким корпусом він прийняв тільки 20 червня й одночасно був призначений

командуючим сухопутними військами Криму, куди входили й війська Чорноморського округу прикордонної охорони, штаб якої перебував у Сімферополі. На ці сухопутні війська та Чорноморський флот покладалося завдання обороняти Крим від морських і повітряних десантів — саме цьому завданню й підпорядковувалися бойове навчання й розміщення військ на Кримському півострові. Обороняти ж його довелося з суші. Це стало ясно й невідворотно, як тільки німці вийшли до Дніпра й форсували його в нижній течії в районі Берислава й Каховки.

14 серпня Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення про оборону Криму. На базі управління 9-го стрілецького корпусу створювався штаб 51-ї Окремої армії на правах фронту, а вже 16 серпня 11-а армія Манштейна передовими загонами вийшла до Чонгарського мосту та Арабатської Стрілки і спробувала ударною групою 54-го корпусу прорватися в Крим з ходу.

Війська Батова зірвали цю спробу й зупинили тут Манштейна на цілий місяць. Однак з оточенням і невдачами нашої 18-ї армії на річці Молочній, після деякого перегрупування, 54-й корпус Ганзена знову розгорнув наступ, спрямувавши головний удар вздовж Перекопської затоки, а допоміжний — по большаку і дамбі через Сиваш поміж селами Першокостянтинівською та Перекопом.

Другий наступ 11-ї армії Манштейна, підготовлений ретельніше й досконаліше, тривав протягом всього жовтня, і в цей час 51-а армія утримувала перешийки, вперто обороняючись і завдаючи ворогові відчутних втрат: десять тисяч солдат і офіцерів Манштейна було вбито і двадцять тисяч — поранено. Та гітлерівці, не рахуючись із втратами, рвалися в Крим, розуміючи його виняткове стратегічне значення. Адже тільки захопивши Крим, можна було вести наступ на Північний Кавказ і далі — в напрямку нафтових районів Баку та Грозного. Тому Манштейн вводив у бій все нові й нові війська, весь час нарощував удари, і врешті-решт його перевага в живій силі й техніці призвела до обезкровлення нашої 51-ї армії, і під ударами противника, які все зростали, вона почала відходити на південь і на південний схід.

Тільки аж тепер, висадившись у Севастополі першими транспортами 16 жовтня, на допомогу захисникам Перекопського перешийка поспішала Окрема Приморська армія. Подолавши пішим строєм величезні відстані гористого ландшафту, вона з ходу вступила в зустрічний бій з

противником, що танковими й мотомеханізованими частинами вже вирвався на степові простори Криму, перерізаючи військам 51-ї армії шляхи відступу.

Нарвавшись на лейб-штандарт «Адольф Гітлер», в зустрічній бою 24 жовтня поліг під гусеницями його танків і під вогнем артилерії й кулеметів на відкритій рівнині перший полк морської піхоти на чолі з своїм командиром полковником Осиповим. Це сталося під Сімферополем, захопивши який, німці відрізали 51-у армію від Приморської і, розчленивши їх, першу погорнули до Феодосії й далі на схід аж до Керчі й вибили її з Криму на Таманський півострів. А друга, відбиваючи безперервні атаки з фронту й з флангів, вступаючи в жорстокі сутички з фашистськими танками й мотопіхотою, що прорвалися в тил, відходила на Севастополь, де були задалегідь збудовані три лінії оборони.

Осипов із своїм полком протримався в степу під Сімферополем з 24 жовтня до 2 листопада. Полк стояв на смерть, щоб затримати ворога й дати можливість Приморській армії відвести передові свої частини з степової зони Криму на підготовлений в інженерному відношенні передовий рубіж оборони Севастополя, який армія мала обороняти всіма своїми силами й засобами, завершивши його будівництво й насичення вогневими засобами. Тоді саме йшли дощі, заливали наспіх вириті за ніч окопи, з яких відважних моряків Осипова важко було вибити навіть танками, а лейб-штандарт ліз напролом, не рахуючись з втратами, і крилися рівнини Криму молодим трупом з обох боків.

Капітан другого рангу Сіраш (чергове звання йому при своїли вже в Севастополі за успішно здійснений десант під Григорівкою) не встиг прийти з своїм полком на допомогу полковникові: його самого лейб-штандарт перехопив біля кургану Адис-Обе на марші, так що не встигли й в бойові порядки розгорнутися. Але виручили артилеристи знаменитого 265-го артилерійського полку майора Богданова, що зуміли, забачивши танки, миттю розвернути гармати й зустріти їх прицільним вогнем з прямої новодки. Під їхнім прикриттям Павлові Сірашу вдалося вивести свій полк з-під танкової атаки в траншеї передового рубежу севастопольської оборони й там затримати ворога, зайнявши опорний пункт Аранчі на північному фасі оборони та Дуванкой на східному. Тут його полк влився у восьму бригаду морської піхоти.

Сюди, на передові рубежі Севастопольської оборони, пробивалися всі розпорошені частини Приморської армії, щоб стати на захист головної бази Чорноморського флоту, а також підходили з гаваней щойно прибулі з Одеси на останніх транспортах групи прикриття й ар'єргарди, а ще прибувало з Північного Кавказу морем поповнення, озброєння й боєприпаси. Сухопутні підступи до Севастополя почали обладнуватися заздалегідь, ще під час оборони Одеси. Передовий рубіж проходив за 15—17 кілометрів від міста. Головний рубіж, завглибшки до трьох кілометрів, охоплював Севастополь із сходу за 10—12 кілометрів від міста, утворюючи безперервну низку опорних пунктів Мамашай, Комишли, Макензія, Балаклава. Третій — тилловий рубіж оборони Севастополя, будівництво якого розпочато в кінці липня, проходив на відстані 3—6 кілометрів від міста по лінії Любимівка, Інкерман, Георгіївський монастир.

Підтримували захисників Севастополя і надавали їм стійкості та вогневої потужності одинадцять батарей берегової оборони, в тому числі дві баштові калібром 305 міліметрів — № 30 в районі Любимівки та № 35 на місі Херсонес. Решта батарей мала 203-міліметрові й 152-міліметрові морські дальнобійні гармати. На рубежах поміж батареями зводились артилерійські та кулеметні доти й дзоти, викопувались окопи й траншеї в позний профіль, встановлювалися надовби й мінні поля. За всіма цими укріпленнями війська почували себе набагато впевненіше, навіть перед лицем такого сильного ворога, як 11-а армія Манштейна, — одна з кращих армій вермахту.

Зовсім інакше було протистояти лейб-штандартів у відкритих просторах кримського степу. Перший полк морської піхоти Осипова у зустрічному бою під Сімферополем зупинив передові ударні загони лейб-штандарту «Адольф Гітлер»: неокопані матроси з самими гвинтівками та гранатами стали проти танків, бронетранспортерів та озброєних автоматами й кулеметами головорізів Зеппа Дітріха, кидаючись в багнетні атаки. Не раз і не два, близько підпустивши фашистів, вони відкривали по них вогонь залпами, після чого кидалися з ножами й примкнутими багнетами врукопашну. Але тут, що називається, найшла коса на камінь: самовпевнені, нахабні, звиклі до перемог есесівці лейб-штандарту, всі, як один, високі — не менш як метр вісімдесят два — й натреновані, зустрічали їх автоматним вогнем і зрубували короткими чергами в упор.

Матроси в тільняшках під розстебнутими на осінніх вітрах бушлатами і безкозирках, затиснувши в зубах чорні стрічки з якорями, перли на них грудьми, діставали багнетами й навіть ножами, самі гинули, але й їх рубали в тому холодному степу так, що взимку, коли встановилося під Севастополем затишшя після невдалих штурмів, Гімлер віддав наказ відправити есесівців лейб-штандарту на батьківщину, одночасно кинувши заклик німецьким дівчатам народжувати від цих найвідбірніших арійців дітей — майбутніх громадян і солдатів «тисячолітнього» рейху. Чорноморські матроси пустили з них стільки крові, так вирубали їхні ряди, що Гімлеру тільки й залишили на розплід.

Саме з полку морської піхоти Осипова й пішла гуляти по всіх фронтах слава про моряків, і навіть вороги називали матросів «Schwarzer Tod» — «Чорна смерть».

2 листопада, коли за тиждень рукопашних боїв залишилося в ротах по неповному взводу матросів, полковник Осипов вийшов їм назустріч з пістолетом у руці, в беззмінній своїй пілотці й комбінезоні, теж беззмінному, навіть під холодним осіннім дощем, що рясно стікав по його в той останній ранок добре виголеному обличчю, підняв руку, зупиняючи своїх відчайдушних матросів, що, вимотані й стомлені безперервними боями, змучені втратами товаришів, не витримали ранкової психічної атаки з танками й бронетранспортерами, крикнув:

— Хлопці! Від кого тікаєте? За мною! — і повів їх в останню контратаку.

Зійшлися й рубалися там, під Севастополем, мов на полі Куликовому, і лягли вперемішку чорні бушлати й сіро-зелені мундири, вкривши солончаковий степ небачним килимом, і дощ умивав обличчя полеглих моряків, мочив чуби, а вночі осінній вітер навіжено ніс над ними хмари — кошлаті, порвані, розкуйовджені, бо, зродившись в морі, не встигли ще збитись до купи, і хитав зорі в проміжках між ними, ніби хотів довести, що й вони не вічні, і нічого в світі не вічне, крім слави...

На переході з Одеси чи вже в Севастополі полковник Осипов сказав комусь про своїх матросів: «Я їх так люблю після запеклих боїв, що хотів би й лежати серед них у могилі чи на полі бою. Мав би за честь і за найвищу нагороду». Він дістав і те, й друге у відкритих степах під Сімферополем, а потріпаний лейб-штандарт було знято з фронту й відправлено у фатерланд на поповнення й

переформування. Тільки він більше ніколи не стане таким, як був: морські піхотинці Осипова розвіяли його славу назавжди, безповоротно.

«Schwarzer Tod» — «Чорна смерть» — полетіло над величезним фронтом від Чорного до Білого морів як символ відчайдушної відваги й непереможності морської піхоти.

За Лідією Тихонівною довелося їхати знову мені, бо я знав, де їх поселили, а головне — вона знала мене. Я був дуже вдячний, що й у цій поїздки мене супроводжував Вітька, на якого вже не повертався язик сказати кигик, трибок чи, тим більше, кізьма, а все більше любило називати його не тільки у вічі, а й позаочі — Віктор. Так він виріс за це літо і осінь. І не тільки виріс, а й вилюднів: підтягнувся й став ніби стрункішим. З'явилася якась особлива постава, гордовита й водночас стримана, що невловно почала проявляти в ньому риси Петра чи подібність до нього, особливо коли похолоднішало і Віктор надів Петрову шинелю й будьонівку. Шинеля була командирська — довга, гарно пошита, з суцільним розрізом від самого хлястика, бо тоді командири і в артилерії їздили в строю і на маршах верхи. Лишилась і в нас така шинеля від Василя Остаповича Петровського, і, коли ми, понадівавши командирські шинелі, з'явилися на очі Дмитру Івановичу, він подивився на нас з ласкавою усмішкою в очах, примружився й мовив:

— Браві хлопці, нічого не скажеш. Хоч зараз під ружжо і на фронт. Але такі шинелі ще треба заслужити, дорости до них.

— Доростемо, — спокійно й упевнено озвався Віктор, — і заслужимо. От тільки діла поки що немає.

— В нашому ділі такі шинелі не потрібні. Нам підійшли б шапки-невидимки, якби вони були, але ж їх ніде не шиють ні у війну, ні в мирне врем'я, — Дмитро Іванович дивився на нас із сумовитим жалем. — Були б із вас добрі командири, хлопці, та не склалося ваше життя так, як треба. Дивлюсь оце я на вас і не знаю, що воно з вами буде. — Дмитро Іванович вибив шкрібницю об дерев'яну круглу щітку, бо саме чистив коня, пускаючи по вітру рудий, мов охра, підшерсток. — Один жаль на вас дивитися, а ще більший — думати, що з вами буде.

А тітка Ялина, вийшовши з хати й побачивши нас серед двору, тільки в долоні сплеснула й аж заточилась:

— Ой боже ж мій,— зойкнула вона,— наче Петра та Андрія побачила! Або наче наші прийшли. Що ви собі думаєте, понадівавши такі шинелі, ходите. Та ще поодиначі воно не так впадає в око. А вдвох оце зійшлися, то хоч зараз в полон бери або заарештовуй. Познімайте мені зараз же оті шинелі й ходіть в будь-чому, як усі. А то ще біду на себе наклечете.

— Не видумуй ото, Ялино,— сказав Дмитро Іванович, запрягаючи коня в бідарку.— Зараз півсвіту в шинелях: і полонені, і оточенці, і ті, що додому з госпіталів повертались чи втекли з поля бою, і всякі перехожі...

— Та не в таких же! — Тітка Ялина у відчай заломила руки й підійшла ближче.— Не в таких,— повторила вона вже тихіше, а далі й зовсім перейшла на шепіт:— Я на них як глянула, то аж ноги потерпли. Чистісінькі тобі комісари, та й годі...

— Далеко їм до комісарів,— суворо поглянув на нас Дмитро Іванович.

— Та я ж не кажу, що далеко чи близько. А неначе наші прийшли, як глянула на них. А що ж німці подумують? Поскидайте, хлопці, й ніде отак удвох не появляйтесь. Послухайте мене, стару та дурну, я вам добра бажаю. А той,— кивнула вона на свого найменшого,— ще й будьонівку надів. Наче Ворошилов на параді. Це ж тобі не Москва, а Степівка під німцем. Скинь, і щоб я тебе не бачила в ній!

— А що, хлопці, може, й справді не варто дражнити гусей,— підтримав дружину Дмитро Іванович, розбираючи віжки.— Материнське серце віще й зряче. Правду мати каже. Хай уже він зостається в шинелі, раз ні в чому їхати, а ти, Вікторе, переодягнися. А то неначе ви зараз оце або з Генерального штабу, з Москви, або вас на парашутах викинули десь за Новим Бугом. Наче німців і нема тут. До того ж на Грейговому різні люди та й різні німецькі команди можуть трапитись...

— Вже й надіти нічого не можна! — з серцем кивнув Вітька, прямуючи в хату, щоб переодягтися.

— Якби тільки й горя, сину,— сказав йому Дмитро Іванович вслід і повернувся до мене:— Там, значить, так...— Він зиркнув на тітку, що стояла тут і, здається, не збиралася йти, а хотіла ще щось додати.— Що ти хотіла, Ялино?

— Я хотіла порадитись: може, їм не слід їхати вдвох? Такі ж якісь вони... Дуже вже впадають в око.

— Треба, Ялино. Один повезе молодицю в Христофорів-

ку, а другий побуде з хлопчиком. Та й невідомо, як там буде з нею після такої звістки. Зомліє, може, чи що — так удвох їм охотніше й зручніше рятувати. А то ж вони тільки на вигляд ого-го, а життя ще не знають, в перепалках не були.

— Так ти сам поїдь.

— Мені не можна. Як тільки там появлюсь, так одразу ж і на Піскорського кину тінь, і Шешко пригадається. Та й з жінкою Романова не треба, щоб мене бачили. Я вже думав про це, прикидав. Найкраще їм поїхати вдвох.

— То пошли з ними Сеньку Сорокопуда.

— Отого шалапута?

— А що, ти не довіряєш йому?

— Як тобі сказати, — зам'явся Дмитро Іванович, — довіряти, може, й довіряю, але дуже вже він балакучий. А тут треба, щоб поменше знало людей, а найкраще, щоб і зовсім ніхто не знав, але ж так неможливо щось зробити. Завжди ця палиця з двома кінцями: залучаєш помічників, а вони в той же час і завжди свідки. Ось чому й важко тримати все в таємниці.

Вітька вийшов переодягнений — звичайна мамка-ватничок і кепка, чорні суконні штани від ремісничої форми, скороходівські хромові черевики звідти ж, і все одно виглядало це на ньому елегантніше, ніж досі, й хотілося, щоб він був одягнений простіше. Мабуть, ми всі мимоволі подумали про це, однак глянувши на Віктора, але ніхто йому більше не сказав нічого.

— Ну, з богом, — мовила тітка Ялина. — Глядіть же там.

— Притримуйте лошицю, — нагадав Дмитро Іванович. — Притримуйте, — повторив він, — бо вона щира, а дорога неблизька. Не заженіть. — Він відчинив ворота і випустив нас з двору.

Світало. За селом, як тільки ми проминули крайню хату, нас чекав синій туман при самій землі, і далекі, білі, тривожні хмари вставали із-за темного обрію, ніби щось обіцяли чи попереджували, і тихо-тихо ж було — ні ветерцю, ні звуку — в безмежному й прозорому степу, що ніби проявлявся й поставав на всю просторінь після нічної темряви, ще не прокинувшись зовсім, ще не розставшись із сном, що блукав ото й нипав над ним усю ніч, а тепер обвивав при самій землі синім туманцем дрімоти. Перед сходом сонця обрії піднялися — стало видно далеко-далеко: і села, й хутори, й залізничні станції якимось ніби відірвалися од землі й повисли в повітрі над отим туманцем,

над далекими й близькими лісосмугами, накладаючись одне на одне, але не змінюючись, а ніби втрачаючи тільки чіткі обриси, чим далі, тим дужче синіючи, і здавалося, якщо вдивишся пильніше, то побачиш за безліччю сіл та хуторів Миколаїв, а ліворуч від нього, на південь, засиніє море, переходячи в Дніпро-Бузький лиман, а за ним забіліє й Херсон, який довелося бачити один тільки раз у сонячну днину. Простір здавався безмежним в цю ранню пору і міг сховати в собі що завгодно. Думати й відчувати це, дивлячись на степ, було радісно й бентежно і хотілося жити в ньому вічно, не старіючи, не страждаючи, нічого не боячись. Степ годився на все. Якби тільки ми були гідні жити достойно в ньому та берегти, як він, свої таємниці.

Молода й гаряча лошиця неслася накоченою дорогою, аж вітер у вухах свистів, і коли вигулькнуло за спинами осіннє притомлене сонце й кинуло тіні поперед нас, вони побігли так швидко й задиристо, зламаючись на бур'янах понад дорогою й по самій дорозі на певних ділянках і заворотах, що мимоволі аж дух захоплювало. Що не кажіть, а ми були юні, все життя наше було попереду, і ніколи так повно це не відчуваєш, як отаким ранком при пружній і бистрій їзді, коли біг молоді кобили зливається із стукотом захоплених і збуджених сердець і коли степова далечінь заглядає кожному з нас у зиниці і в душі, вабить і обіцяє так багато, не конкретизуючи й не розшифровуючи, що саме й коли. А все одно знаєш, віриш, відчуваєш, що воно настане обов'язково, — світле й щасливе життя, бо судилось тобі від народження, — є фашисти чи їх немає. І якщо й є вони, носії смерті й нещастя, то ти їм не підвладний: смерть тебе обміне, й нещастя тебе не зачепить. В цьому безмежному й неосяжному степу є де розминутися з нещастям і смертю — він оберігатиме тебе, бо ти тут народився, а страшним може бути тільки для пришельців, що принесли сюди смерть і спустошення. Тільки не мені й не Вітьці! Так, мабуть, думає кожний. А може, й не думає, а відчуває, що так має бути, підсвідомо й інтуїтивно сподівається й вірить у свою долю, в своє щастя, в свою невразливість і недоторканість.

Я туго напинав віжки, притримуючи лошицю, що цього року ще тільки почала запрягатись, та вона мало зважала на моє притримування, смикала головою, вигинаючи шию, й просила повода. Через натягнуті віжки, немов через туго напнуті струни, передавалась мені її нетерплячість, її сила, її прагнення бігти ще швидше, ніби в цьому був

увесь сенс її буття, і мені самому хотілося бігти й летіти, витворяти чортзна-що. Із мудрого погонича і їздового, який би мав стримувати молоду лошицю й гамувати її гарячу вдачу, я перетворювався на її спільника і ладен був сам бігти з нею наввипередки. Я пустив гніду красуню на весь вимах і, не стримавшись, навіть крикнув у захваті, од якого аж холодок пробіг усередині:

— Но-о-о, пішла-а-а!

І кобила ніби аж поменшала — простелилася над дорогою й пішла вимахом, щулячи вуха й по-хортячому витягшись в одну лінію. Вона аж хропла в лютому захваті, дихання її виривалося з грудей із стогоном, і чути було по бідарці, як кобила вся напружинилась і ривками несла її.

— Що ти робиш? — визвіривсь Вітька. — Трима-а-ай!

І враз усе очарування, буйство і захват ніби втонули в тому крикові, в одну мить відлетіли від мене геть, я згадав, куди й чого ми їдемо, й засоромився, відчувши провину перед молодю беззахисною кобилою. Натягнув віжки й хотів зупинити її, але — куди там! — вона й вухом не повела: ще дужче прищулилась, задерла голову й різко опустила, вириваючи в мене з рук віжки, й пішла вимахувати скоком ще могутніше, ще дужче.

— Та тримай же ж ти! — знову крикнув Вітька, ще більше розжожкуючи лошицю, і перехопив віжки поперед моїх рук.

Тепер бідарка легіла за кобилою вже не на посторонках, а на віжках. Вудила розривали їй рот, і біль протверезив її; вона пригнула голову до самих грудей, щоб зменшити його, ніби вклонилась дорозі раз і вдруге, і пішла спокійніше, спочатку вкороченим скоком, а потім на рись перейшла. Впотівши, з гнідої вона перетворилась на ворону, біла піна з'явилася не лише на губах, а й попід здухвинами, між ногами і тепер їй можна було дати повну свободу, щоб вона заспокоїлась і відпочила на бігу, який їй виявиться найпридатнішим. Вона почала частіше форкати й кивати головою мало не до землі, але, пробігши з кілометр, зітхнула всім нутром раз і вдруге і заспокоїлась, пішла підтюпцем, або, як каже Дмитро Іванович, тюпачком.

Зате Грейгове виявилось зовсім поруч; коли ми проїхали густу залізничну лісосмугу й повернули на переїзд, воно зненацька вигулькнуло із-за дерев.

— Ти ж там гляди,— почав Вітька, заспокоївшись,— подумай гарненько, як би не перелякати жінку. А так

щоб ладиком, спокійно та веселенько, бо я аж боюся.
— Нічого було й їхати, раз боїшся,— сказав я, щоб що-небудь сказати, бо й у самого душа була в п'ятах, і досі не знав, як підступитися до Лідії Тихонівни та як її підготувати до такої хоча й радісної, але оглушливої новини.

Я шкодував, що не зробив цього тоді, як привіз. Або хоч прозоріше треба було натякнути тоді, як ото почав був перед від'їздом говорити. Хоч щось мені підказувало, що вона, заспокоївшись трохи й одійшовши від потрясіння, не могла залишити без уваги того, що я їй сказав. Як тільки вдумається в мої слова, так і насторожитьесь або навіть здогадається, що я їй намагався втлумачити, на що ото натякав тоді.

Був погожий сонячний ранок, саме такий, як і годилося для добрих вістей, коли ми під'їхали до того будиночка, в якому я залишив тоді Лідію Тихонівну зі Славком, і я з подивом відзначив про себе, що привіз їх сюди позавчора. Мені здалося, що це було хтозна й коли, наче аж перед війною,— таке потрясіння пережив і я в зв'язку з розстрілом і врятуванням Михайла Митрофановича. Мені вперше довелося заглянути зблизька в чужу смерть і в чуже життя, а зараз треба було зануритися ще глибше, бо йшлося ж уже не про смерть чи життя Романова, а про їхні родинні взаємини, про щось найінтимніше й найсуттєвіше поміж жінкою й чоловіком: якщо Лідія Тихонівна по-справжньому любила Михайла Митрофановича, то моя звістка зробить її найщасливішою жінкою на світі; якщо ж любові не було, то вона й смерть мала б знести байдужо, і вість про те, що Михайла Митрофановича врятовано, теж її не порадує, а засмутить. Любов — гм, гм... Молодість егоїстична, і мені тоді здавалося, що між такими «старими» людьми, як Романови, ніякої любові вже не може бути.

Ми поставили нашу лошицю, не розпрягаючи, під скирточкою, яку вже встигли навезти за цей час. Вітька розгнуздав її, щоб вона поїла, а я все обтрушувався та розгладжував штани, все м'явся й відтягував час, сподіваючись, що Лідія Тихонівна сама нас побачить у вікно і вийде. Але вона не йшла чомусь і двері не відчинились, і підступна тривога почала ластитись і огортати мене мимоволі.

— Ну йди вже, йди, не огинайся,— сказав мені Вітька.— На випадок чого я тут буду, не бійся.

— А може, сховаєшся в лісосмугу? — спитав я, кепкуючи з нього, щоб підбадьоритися самому. — Вона тут широка й густа. Он бачиш, і недалеко, — показав я на призалізничну двадцятирядну посадку, високу, мов ліс.

— Добре, добре, отряхо-мученику, йди вже, йди, — відбивався Вітька якось поблажливо, знаючи ціну моему кепкуванню, — та не барися там, бо в Христофорівку ж не близький світ. Краще виїхати раніше, щоб і повернутися завідна, а то хто його знає, як ще там буде.

— Я пішов, — сказав я, не рухаючись, все ще поглядаючи з надією на двері.

Коли ж підійшов і штовхнув їх, вони виявилися не замкненими. В снігах стояло відро з водою — хтось його приніс Лідії Тихонівні, бо ми з собою відра не привозили. В хаті на чистій долівці лежала розстелена постіль під стіною — найгіркіша постіль у світі, на якій довелося переспати свої перші жакливі ночі вдові розстріляного. Це був смугастий матрац з двоспального ліжка, застелений простирадлом, дві подушки і літня блаженька байкова ковдрочка. Дивитися на цю вбогу постіль у незамкненій чужій хаті було гірко й прикро.

— Оце й усе? — спитав Вітька, зайшовши вслід за мною й зупинившись у порозі.

Він довго дивився на постіль, на порожні кутки й голі стіни, на підвіконня, вкриті пилом, що пробивався в кожну шпарину, — все промовляло тут про якусь трагічну відчуженість покинутої кимсь у метушні й тепер зайнятої в поспіху оселі, де ще не прижились оглушені й приголомшені горем Лідія Тихонівна та її п'ятирічний син, на очах якого розстріляний був батько.

Десь там співали півні, гавкали собаки на іншій вулиці, і все це здавалось таким далеким і чужим, наче існувало в іншому світі.

— Як же їм тут було сумно й тужливо, — сказав Вітька по довгій задумливій паузі. — Особливо ночами, — додав він і глянув на мене довгим поглядом. — Іди пошукай Піскорського, — говорив він. — Мабуть, староста знає, де вони. А може, сам і послав на якусь роботу, а Лідія Тихонівна й Славка забрала з собою, щоб не кидати самого в порожній хаті. Іди, а я тут побуду на той випадок, як вони нагодяться, та й коня постережу.

— Я й не знаю, де він живе, той Піскорський.

— Спитаєш. Язик до Києва доведе.

Піскорського я розшукав сам, відправившись навмання

туди, куди він попрямував того разу, поселивши тут Лідію Тихонівну: стежкою навпростець через городи на сусідню вулицю. Вона й вивела мене до обійстя Піскорського, до примітної його хати, кам'яної, білостінної, критої цинком,— на весь пристанційний і радгоспний виселок красувалася, висока та гожа. Вже й хатою її не назвеш — скоріше міський будинок з верандою, гарним садом та виноградником, з голуб'ятнею серед двору — по ній я і взяв, де живе Піскорський, пригадавши напучування Дмитра Івановича.

Ісак Піскорський одним з перших покинув село ще в двадцятих роках і подався на Грейгове стрілочником працювати, а потім на машиніста вивчився, водив поїзди на прогоні від Миколаєва до Знам'янки. Спочатку вантажні, товарняки, а потім вже й пасажирські. Жили вони вдвох з дружиною, дітей не мали, а заробляв він добре. Тому й будинок поставили найкращий, а ще він мав дорогі рушниці, тримав мисливських собак — пойнтерів, сетерів, бо кохався в полюванні по так званій красній дичині. Заразився він цим легковажним і не шанованим серед степівчан ділом від знаменитого сідельця — Ядвіжиного чоловіка. Ці захоплення з ним поділяв, а може, й заохочував Іван Гопак, що працював на торговому флоті літо й весну, а на осінь і зиму примудрявся повертатися в Степівку, де його ждала вродлива Ганна в добре опорядженій хаті, годуючи й доглядаючи його хортів та лягавих. Осінь і зиму Гопак пропадав у степу на полюванні, там простудився, ганяючись за дрофами в заметіль, і незабаром помер. А собаки перейшли до Піскорського, з яким вони були свояками — «держали», як кажуть в Степівці, рідних сестер.

Німці, вступаючи до населених пунктів, обирали для сановитих та можновладних постояльців найкращі та найопорядженіші хати. Отже у Піскорського й селилися спочатку командири лінійних частин, а як фронт перейшов, то жили в нього подовгу чини військової адміністрації. Так він і в старости вибився — по знайомству нібито, а насправді його старостування планувалося заздалегідь, як і Сірашеве. Тому й льотчиків отих збитих Романов не випадково завіз на залізничну будку до його зовиці, а потім і сам потрапив туди ж. Не випадково, виходить, я й Лідію Тихонівну із Славком привіз до нього. Все робилося не випадково, все планувалося кимсь.

На мій стукіт у завішені марлею двері веранди вийшла

немолода, але все ще гарна, чорнобрива й ставна жінка, така ж білолиця й кароока, як її сестра Гопачка, насторожено й запитливо дивилася на мене, обдаючи одночасно й привітною усмішкою. Все на ній було чисте й охайне, все аж світілося проти сонця, що било в скляну веранду й осявало її з ніг до голови по-осінньому щедро й присмучено, немов висвітлюючи залишки тендітної й небуденної вроди. Дивилася й мовчала. Ждала, що я скажу, про що запитаю, а мені хотілося отак просто стояти перед нею й мовчати, тільки щоб вона не переставала дивитись на мене, бо в тому погляді і в легкій посмішці так багато було приязні й доброти, що мимоволі вірилось в свою щасливу долю.

— Що скажеш, козаче? — озвалася вона м'яким грудним голосом невимушено й просто, як питають дітей або добре знайомих людей чи сусідів, і мені одразу стало легше й простіше на душі.

— Хазяїн дома? Мені треба з ним поговорити.

— А ти звідки? — спитала вона. — Не із Степівки?

— Так. Від Дмитра Івановича Сіраша.

— Заходь, — відступила вона, як мені здалося, поспішливо, трохи квапливіше, ніж годилося б такій поважній і гарній жінці, що знає собі ціну. — Сідай, — кивнула вона на м'яку канапу, застелену килимом, що спадав на неї від самої стелі, а сама зайшла в бокові двері й тихо покликала: — Ісак, чуєш? — ніби будила. — Ісак, до тебе прийшли.

Відповіді я не почув, але незабаром беззвучно й легко вислизнув з тих самих дверей Піскорський, на ходу застібаючи шойно надіту сорочку. Цього разу він був поголений, скупаний, свіжа біла сорочка дивно молодила його.

— Заснув трохи, — ніби виправдовувався він переді мною, — та й не заснув, а, можна сказати, придрімав, бо сьогодні вночі чергував по станції. Ну, а ти ж із чим приїхав? Щось із Романовим?

— Та ні, — сказав я, заспокоюючись під впливом його непоказної врівноваженості й певності. — Вчора вночі його перев'язали й забрали в Христофорівську лікарню.

— Петро Іванович?

— Ага. До себе забрав, додому, чи що.

— Що він собі думає? — вельми стривожився Піскорський, ніби вголос осуджував старого хірурга. — Всіх забирає до себе. А що скаже, як німці нагрянуть? Ну так чого ж це ти прискакав? З якими новинами?

— Повідомити Лідію Тихонівну, що він живий.

— Оце б я ждав, доки ви надумаєте та зважитесь! — Піскорський суворо глянув на мене, ніби я був у чомусь винен. — Я їй ще тоді, як ти поїхав, одразу й сказав. Вона сама в мене випитала. Бо ти ж їй щось натякнув?

— То вона знає? — аж підскочив я на радіощах, що не доведеться вже хвилювати дружину Романова цим повідомленням і переживати самому. — То я ж її до Михайла Митрофановича в Христофорівку повезу.

— Навіщо? — спитав Піскорський. — Щоб очі людям муляти? Лідія Тихонівна теж, як почувла, одразу ж хотіла бігти на будку до моєї зовиці. Ледве я її вмовив. Тепер уже заспокоїлась трохи, то нехай підожде.

— Ну, може ж, доглядатиме Михайла Митрофановича...

— Раз уже забрали в лікарню, там є кому доглянути. Тут зараз найголовніше, щоб ніхто не довідався, що ви його врятували, бо тоді й вас усіх вистріляють і радгоспові не поздоровиться. Треба зробити все, щоб Романова ніхто не пізнав. А через жінку — раз плюнуть. Вона ж сама в районній лікарні працювала — її весь район знає. Ні, хай ото сидить тут, доки чоловікові не покращає та не переправимо його в якесь глухе й безпечне місце. А от дівчинку оту єврейську треба звідси забирати. Одно, що німців усе більшає тут — і на залізниці штати зростають, і табір військовополонених перегнали сюди, — а друге, що всі до старости набиваються в гості. А вона ж із кожним днем росте, гарнішає її обличчя, ще дужче завивається кучеряве волосся — просто біда мені з нею. Так і скажи Дмитрові Івановичу: не можу її тут тримати довше.

— А куди ж ми її одвеземо?

— Везіть у Степівку — там же коменданта немає і німці не стоять. А тут їх аж кишить. Придумайте там щонебудь, бо її тут упізнають, і тоді мені капець. Та й не тільки мені, — додав він, і я зрозумів, що він тут очолює групу. — Хай уже ці лишаються — тут їх не знають, бо це вже інший район. Кажу, що це мої далекі родичі через жінку — мовляв, з города приїхали, бо їсти нічого. Так що ви вже переховайте Беркову дівчинку, а я беру на себе родину Романова. І їдьте зараз же, нічого вам тут стирчати та увагу приковувати до себе. Щоб це було востанне. Більше до них не навідуйтесь і до мене не приходьте. Йди і передай все це Дмитрові Івановичу. А Ірину заберите одразу, бо до неї вже придивляються і починають

розпитувати: хто та звідки. Особливо начальник станції. Може, й догадується, хто вона.— Піскорський поглянув на годинник.— От зараз вони на обід з баштану придуть. Забирайте Ірку і чешіть звідси, бо я вже її й вдома не держу — до Лідії Тихонівни спровадив. Паняйте,— подав він мені руку, і я потиснув її із задоволенням, наче гора з пліч спала.

Коли повернувся, всі четверо сиділи на долівці, їли кавун. Я одразу знайшов дивовижну перемену в Лідії Тихонівні — вона ніби помолодшала років на двадцять. Все ожило в ній: очі стали іскристі й мрійливі, стан випростався й пострункішав, обличчя порожевіло, зійшла з губів смага, і освітилось воно добрістю й м'якістю, нагадавши мені ту Лідію Тихонівну, яку я знав по Баштанці. Та хіба тільки я? Там її знали і любили всі.

— Сідайте з нами, конспіраторе,— сказала Лідія Тихонівна майже весело, хоча й стомлено, навіть усміхнулась мені, і при цій усмішці стало видно, як вона багато пережила й настраждалась останнім часом, а в глибині очей причаїлась за давнєна, може, й довічна вже печаль.— Розкажіть, що там з Михайлом Митрофановичем.

— Я його не бачив,— здвигнув я плечима, всідаючись біля Славка,— все інше вам, напевне, вже розповів Віктор. Найголовніше, що живий. А раз потрапив до рук такого хірурга, будемо сподіватися, що й здоровим стане.

— Батько казав, такі муки йому випали пекельні, що страшно й подумати,— сказав Віктор, вирізаючи дідика з кавуна — його найм'ясистішу та найсолодшу середину, яку називають також вовчком і яку завжди віддають дітям.— Це тобі, Славику, тримай.

— Які б не були муки, а розстріл — це найстрашніше,— розсудливо й спокійно заперечила сама Лідія Тихонівна, хоч я й переполошився від Вікторової відвертості й халливо міркував, як би її заспокоїти.— Звичайно, таке поранення, сам розстріл, наше спільне становище — горе велике... Але тепер, коли я дізналася, що ви його врятували, мені це наше становище здається щастям. Недарма ж кажуть, що все в світі спізнається в порівнянні. Ну от як не тяжко на душі, як не тривожно стало нам жити, а подумаю, що Михайло Митрофанович живий — так мені й розвидниться. Стає мені радісно на серці, і надії відроджуються, і віра в те, що ми діждемося своїх і будемо щасливі по-справжньому. Це важко зрозуміти

стороннім людям, коли вони не пережили такого горя,— вона не втрималась і заплакала. Я скоріше відчув серцем, що це плакала навіки закохана жінка, якій довелося так багато вистраждати за дорогого чоловіка.— Як тільки випаде щастя поїхати до нього, я не залишу його нізащо.— Вона раптом потяглася до мене через наш імпровізований стіл і поцілувала.— Спасибі, що врятували його, та й нас із Славиком вивезли звідти. Ми вік цього не забудемо.

Було мені ніяково, але було й радісно, що й моя частка у врятуванні Михайла Митрофановича таки є, але й прийняти на свою адресу цієї подяки повністю не міг, тому й вважав за потрібне сказати, що передам її подяку батькові, а про поліцейя Івана Козерацького промовчав, щоб не завдати зайвих тривог. Ми всі, як вважав батько, в його руках і покладалися тільки на його порядність. І все ж раз поліцей — Лідія Тихонівна могла тривожитись. Дмитро Іванович сказав мені, що Козерацьких знає давно, й Івана йому вдасться переконати. Проте Михайла Митрофановича він таки спровадив у Христофорівку, і льотчикам порадив перебути якийсь тиждень у надійнішому місці. Іван, шоправда, досі мовчав, батько мій на нього покладался — мовляв, Козерацькі роботящі й порядні люди, наші ж степівці, не може Іван продати, хоч і в поліцію пішов під тиском обставин чи, може, з якимось затаєним наміром. Так чи інакше, а свої тривоги й сумніви доводилося тримати при собі, бо тут і так випало людям стільки тривог і таких переживань, що й на ціле село вистачить.

— Ну а як же він лишився живий? — допитувалася Лідія Тихонівна.— Мені аж не віриться: адже й так був поранений в обидві руки. А тут — що ж вони по ньому стріляли й промахнулись, чи як?

— Петро Іванович каже, що перша куля пройшла надто високо й не зачепила легені, а друга, мабуть, пройшла збоку поміж ребрами, коли Михайло Митрофанович падав. Це його і врятувало: падаючи, він уникнув прямого попадання. А головне — вбивці не зробили контрольного пострілу. Вони ж наостанку стріляють зблизька в голову — така в них інструкція. А тут не дотрималися, може, через те, що Михайло Митрофанович був уже поранений, та й на себе покладалися, на свої постріли. Хіба їм первина людей розстрілювати...

— Від однієї вашої розповіді можна вмерти,— пересмикнула плечима Лідія Тихонівна.

— А Михайло Митрофанович, як ви бачите, вижив. Міцний організм. Здоровий, мабуть.

— Ніколи нічим не хворів, ні на що не скаржився,— підтвердила Лідія Тихонівна.

— Ну, нам пора,— підвівся я.

За мною підвелися всі, і я тільки тут помітив, як підросла, розвинулася й погарнішала за ці три місяці Ірина Беркова.

Вся мов налита, вона явно переросла свою шкільну су-кенку,— так і пнула з неї, довгонога, струнка, вся якась аж занадто яскрава. У неї не по-селянському ніжне тіло й обличчя біле-біле, а на ньому так різко чорніють оксамитові брови, так виграють під тонесенькою шкірою рум'янці на всю щоку. На неї хотілося дивитися, і чим довше дивишся, тим виразніше помічаєш і незвичайний, майже круглий розріз великих чорних і бездонних очей, і обриси повних, злегенька ніби вивернутих губів, і характерні вирізи трепетних ніздрів... Так, Ірину Беркову треба було ховати від хижаків-фашистів, і ховати добре! Вона трималась ближче до Віктора, не зводила з нього погляду, і я зрозумів, що довго вмовляти її не доведеться, щоб забрати в Степівку.

— Ми забираємо її,— сказав я Лідії Тихонівні, як про щось остаточно вирішене, а Ірина з радості навіть сплеснула в долоні.

— Ой, як добре,— вигукнула вона,— бо мені вже тут не можна залишатися.

— А вас, Лідіє Тихонівно, як можна буде, Піскорський повезе до Михайла Митрофановича. Тут витримка потрібна.

— Я все розумію,— сказала вона,— і все витримаю, тільки б він був живий та щоб видужав. А то ми все переборемо.— Лідія Тихонівна подала мені руку, з іншими попрощалась кивком голови й стояла на порозі, доки ми не виїхали з двору.

Якось боком, непевно й сором'язливо, щаснув до мене з сіней Славко, тернувся щокою об руку і тут же заховався за матір — я навіть відреагувати не встиг. Але бідарка вже проїздила повз мене, і я мав на ходу вискакувати на підніжку та вмощуватися скраєчку, щоб не стіснити Іру.

— Ну й куди ж ми її повеземо? — похмуро спитав Віктор.

— Хоч додому, хоч до баби Липки — мені все одно, — мовила безтурботно дівчина. — Де німців немає. Бо я їх боюся... Найдужче мені б хотілося поїхати до вас, Вітю, додому. Так скучила за тіткою Ялиною, за Тонею й Оленкою. Ну, як рідні вони мені, — зізналася вона з дитячою відвертістю. — Рідніших у мене немає зараз нікого.

— Давайте поближче до нашого «Степового», щоб я завтра міг на роботу вийти. І так мене Семен Іванович із скрипом відпустив, щоб я бабусі Гапці соломи на зиму привіз.

— Заїдемо на хутір до баби Липки, — сказав Віктор, — там розберемось. Та й тобі звідти до «Степового» — рукою подати.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Валерій Петрович Комлев став на суднобудівному заводі, який німці назвали «Південною верф'ю», першим і найголовнішим радником адмірала Бодеккера. Шеф суднобудування розмістився з своїм управлінням у приміщеннях під залізобетонними конструкціями стапеля «Нуль», на якому залишився недобудований лінкор. Приміщення були сирі. Папери, залишені на ніч на столах, ставали на ранок вогкими. Але шеф суднобудування був задоволений: стапель та ще й не добудований корабель на ньому гарантували тут повну безпеку навіть при прямому попаданні півтонної, а то й тисячокілограмової авіабомби. Навчений гірким досвідом, старий адмірал цінував безпеку вище за будь-які зручності.

— О-о, — говорив він Комлеву, — коли летять чужі літаки, а з них — чужі бомби, добре мати над головою залізобетонну покрівлю отакої товщини! Почуваєш себе повноцінною живою людиною, а не приреченим на смерть об'єктом бомбометання.

— А що? — питав Комлев безтурботно. — Англійці вам попсували нерви? Дошкуляли бомбардуванням?

— Та було всякого, — погоджувався адмірал Бодеккер. — Доки сам не переживеш двох-трьох нічних чи денних бомбардувань у місті, то й не зрозумієш, що воно таке. Тут, як ніде, все вирішує досвід. Одразу починаєш інакше ставитись до стелі над головою, а то й до всього на світі, — адмірал дивився Комлеву в вічі й усміхався.

Спочатку адмірал по-справжньому зацікавився недобудованим лінкором і послав гросадміралові Редеру доповід-

ну записку, в якій виклав не лише обгрунтовану пропозицію завершити будівництво лінкора й спустити його на воду, а й специфікацію потрібних матеріалів, устаткування, заготовок, технологічні розробки щодо виконання цих робіт.

Опрацювати технологічну документацію адмірал Бодеккер доручив Комлеву, одвівши йому щонайменший строк. Для здійснення цієї роботи Валерій Петрович підібрав потрібних людей. Всі вони одержали відповідні документи у військової комендатурі — перепустки на завод і для вільного пересування по місту, а також підвищені продовольчі пайки для себе і для своїх родин.

Довір'я Бодеккера, завойоване з перших же днів його перебування в Лиманську, а потім закріплене й сумлінною службою в його апараті, відкривало великі можливості для головної діяльності, забезпечувало повну конспірацію при відкритому, узаконеному, гарантованому німецькою військовою адміністрацією способі життя. Це була перша найголовніша удача Комлева та його групи.

Потреба великої кількості стратегічних матеріалів, технологічного обладнання, а особливо мідних труб і броньової потужної сталі засмутили адмірала.

— І все ж за такого високого ступеня готовності, — міркував він, гортаючи матеріали Комлева, — завершити будівництво лінкора, мені здавалося, буде не так уже й важко. Особливо враховуючи наявність заготовок на покинутому більшовиками складі. Ви його перевірили?

— Так, — сказав Комлев, — там жодної секції, жодного вузла, навіть конструкції немає в повному комплекті. Щоб їх скласти, а потім зварити й поставити на корабель, треба негайно виготовити деталі, яких бракує. Мушу вам сказати, що комплектність деталей — це найвразливіше місце в діяльності нашого заводу. Деталі тому й залишилися на складі, що по кожному кресленню не вистачало то листа обшивки, іноді броньового, то шпангоута чи стрингера, то звичайної книці. От вони й лежать незібраними й невстановленими, цілі вузли й секції.

— Але ж це переважно надбудови? — допитувався Бодеккер. — Легкі переборки й стіни приміщень?

— Так, — погодився Комлев. — Але зовнішня обшивка приміщень — це броня, яку ми одержували з Маріуполя.

— А трубопроводи монтували з чого?

— Труби всіх діаметрів прислали нам з Нікополя.

Мідні — з Уралу. Кораблі в нас будувались методом міжзаводського кооперування. В суднобудуванні брала участь промисловість усієї країни.

— Значить, самі ви нічого не виготовляли?

— Нічого. Ми тільки обробляти готові матеріали. А хіба в Німеччині не так будуються кораблі?

Адмірал Бодеккер, засмучений викладками Комлева, нічого не відповів, довго сидів, задумавшись, повільно гортав документи, що лежали перед ним, і нарешті відзначив:

— О, ви навіть креслення розшукали!

— Так, деякі креслення залишилися. Ті, що я сховав у своїй шухляді. Я ж працював саме на цьому об'єкті. Але креслення кресленнями, а хто ж нас забезпечить матеріалами, та ще такими високосортними й складними? На чому гнути хоч би й зовнішню обшивку — адже ні гідропресів, ні вальців на заводі не лишилося. Ви б могли добитися, щоб усі ці деталі, хоч їх і виготовляють на місці, були зроблені за нашими кресленнями на суднобудівних заводах Німеччини й доставлені сюди залізницею, котра незабаром почне діяти.

— Вже діє, — сказав похмуро Бодеккер, — але колію ж треба повсюди перешивати, а війська потребують такої кількості постачання, що ні про які перевезення й думати нічого. Що ж до виготовлення деталей... Ми возимо руду з Швеції, нам потрібні в першу чергу танки й підводні човни, і дефіцит металу вже зараз в країні жахливий. Вся надія на Кривий Ріг, Донбас і металургійні заводи Дніпропетровська, Запоріжжя, ну і, як ви кажете, Маріуполя. А коли вони будуть пушені, всі ці шахти, заводи, домни й мартени — сам бог знає. А доведеться чекати, нічого не зробиш. Хоч я й не певен, що навіть при успішному відновленні гірничодобувної, металургійної і металлообробної промисловості на цій території виділять нам потрібні матеріали. Боюся, що моя доповідна записка і ваші розрахунки приречені на повний провал — ніхто не підтримає моєї ідеї про добудову цього лінкора, хоч використання його на Чорному морі видається дуже заманливим і обіцяє нам великі переваги. Скажіть, — підняв він обличчя від паперів і довірливо глянув Комлеву в вічі, — ви б не могли зменшити обсяг робіт і матеріалів, враховуючи все те, що лишилось на заводі й могло б бути використане?

— Ні, — твердо відповів Комлев. — Я не хочу обдурюва-

ти ні вас, ні ваші інстанції. Тут враховано все, що є в нашому розпорядженні, і те, без чого не обійтись, якщо братися за цю роботу серйозно.

— Ну що ж, — зітхнув адмірал. — Пошлю я матеріал в штаб гросадмірала Редера — хай там міркують, що в кого просити, чого добиватися, добудувати чи порізати цей лінкор на метал. Хай там рахуються чи не рахуються з моїми пропозиціями й міркуваннями. Редер сам вирішити цього питання не зможе — доповідатиме фюрерові. А фюрер після загибелі «Бісмарка» охолонув до лінкорів, розчарувався в них і робить ставку на підводні човни. — Адмірал Бодеккер підвівся, почав ходити, шваркаючи підшвами лискучих адміральських штиблетів по бетонній сирій долівці. — Самими підводними човнами сподівається не лише блокувати Англію й примусити її до капітуляції, а й виграти війну на Середземному морі, в Атлантиці й на просторах Світового океану. Утопія! — Адмірал розхвилювався: рум'янци заграли на його щоках, очі заблищали, кроки потвердішали.

— Ви комусь висловлювали свої міркування? — спитав Комлев, щоб підримати розмову, яка його вельми зацікавила.

— А ви думаєте, чого я аж тут опинився? — запитанням на запитання відповів Бодеккер. — Мої міркування не до вподоби фюрерові вже давно. Ну, а загибель «Бісмарка» переповнила чашу його терпіння, і він мене вигнав із штабу військово-морських сил, послав на Східний фронт. Ви чули про «Бісмарка»? — спитав адмірал, якимось ніби аж підвищавши, помолодівши. — О-о! Це був найкращий лінкор усіх часів. При всіх темпах розвитку науки й техніки дуже не скоро вдасться комусь — будь то Англія, якщо вона не сконає у цій війні, Америка чи Росія — спроектувати й побудувати такий лінкор.

— Ви брали участь у його будівництві?

— Це моя лебедина пісня. — Адмірал вихопив з кишені білосніжну хустинку, одвернувся до вогкої стіни, на якій вилискувала в тьмяному освітленні вода.

У підземному вогкому казематі запанувала тиша. Комлеву було незручно й ніяково, але він не міг встати й піти — це було б вкрай нечемно.

— Відправте всіх своїх співробітників додому, — сказав адмірал Бодеккер, не обертаючись до Комлева, стоячи обличчям до мокрої стіни. — А ми ще з вами працюємо.

Валерій Петрович вийшов. Бодеккер глянув йому вслід і не пошкодував за свою відвертість. Старому адміралові цей Комлев імпонував усе більше своєю якоюсь особливою шанобливістю й привабливістю. Так, він, Бодеккер, має справжнього й відданого помічника у цій далекій країні, де судилося завершувати свою адміральську біографію. Хай же знає молодий російський інженер, що за корабель був «Бісмарк», у проектуванні й будівництві якого брав участь адмірал Бодеккер.

На все життя лишиться невігойною раною в його душі загибель «Бісмарка», бо, може, тільки він один посправжньому знав, що це за лінкор. Йому було тим прикріше й болісніше думати про це, чим очевиднішою й фатальнішою ставала згодом помилка командування військово-морськими силами, що зважилося вислати самого «Бісмарка» у найнесприятливіший час, за дуже ризикованих обставин в Атлантику на перехоплення англійських конвоїв. Скільки він оббивав пороги Редера, скільки вмовляв Лютенса не випускати «Бісмарка» до завершення будівництва «Тірпіца», нічого не допомагало. Гітлер вимагав негайних дій, бо Герінг на всіх нарадах не переставав докоряти військово-морським силам за величезні фонди металу, виділені їм, і за повну бездіяльність надводного флоту.

— У нас кожна тонна металу має постійно й безперервно стріляти по ворогові й завдавати йому ударів, щодня сіяти смерть і спустошення, а у вас сотні тисяч тонн металу дримають біля причалів! — кричав Герінг, підбурюючи фюрера, що залишав флот на голодній пайці, дедалі менше виділяв металу на будівництво кораблів, а на час війни й зовсім припинив усе, крім будівництва підводних човнів.

Бодеккеру ці спогади завдали великої прикrostі. Він уже шкодував, що сам не пішов до Гітлера, сам не попросив його не вислати «Бісмарка» на простори Атлантики фактично без ніякого прикриття. Гросадмірал Редер вже не міг ні просити фюрера, ні наполягати на своєму, ні перечити йому, підбуреному й настроєному проти військово-морських сил і особливо проти надводних кораблів рейхсмаршалом Герінгом. Та тепер після всього, що сталося, було пізно за чимось шкодувати: все одно нічого не переінакшити.

Адмірал наказав своєму ад'ютантові, що прислуговував йому ще й там, в Готенгафені, дістати з сейфа кон'яку

й приготувати вечерю на двох, і, коли Комлев повернувся, відправивши весь персонал шефа суднобудування додому, він побачив під висячою лампою за широким столом, покритим білосніжною скатертиною, Бодеккера, що подавав йому чарку з темним і запашним коньяком.

— Вип'ємо за славу загибель «Бісмарка»,— запропонував старий адмірал.

«Що ж,— подумав Комлев,— слава чи не слава, а все ж загибель. За це, здається, й випити не гріх».

Випили, мовчки поставили чарки. Мовчки закурили. Тиша в підземному приміщенні стапеля «Нуль», мертва тиша.

— Прошу сідати,— сказав адмірал Бодеккер, вмошуючись у м'якому кріслі напроти Комлева.— Так що ви знаєте про «Бісмарка»? — спитав він по паузі.— Адже найбільша на Атлантиці морська битва другої світової війни, яка тривала з переслідуванням і перервами, коли «Бісмаркові» вдалося відірватися від противника, цілий тиждень, схвилювала весь світ. Про неї писали всі агентства Америки і Європи, не могли обійти її мовчанкою й ваші газети та радіо. Ну? Вам, інженерові-суднобудівникові, такі повідомлення не можуть бути байдужими.

— Ну, що вам сказати,— промовив Комлев, збираючись з думками і все ще відчуваючи незручність від того, що став свідком малодушності адмірала Бодеккера.— Повідомлення були і в нашій пресі. Але, як усі повідомлення про події на далеких і чужих фронтах, були вони надто лаконічні: такого-то числа в такому-то місці загинув у нерівному бою новий німецький лінкор «Бісмарк». І все.

Бодеккер скрушно хитнув головою, якимось болісно всміхнувся і налив по другій чарці. Комлев намагався не дивитися на нього — боявся, що старий адмірал знову не стримає сліз.

— Ну, тоді я вам розкажу все про «Бісмарка», про його єдиний вихід в море, бій, загибель, бо все це увійде в історію війни на морі.

За англо-німецьким воєнно-морським договором, підписаним у червні 1936 року, замість обмежень, накладених на Німеччину Версальським договором, обидві держави зобов'язалися будувати лінкори водотоннажністю не більші 35 тисяч тонн, але адмірал Редер наказав будувати і «Бісмарка» і «Тірпіца» водотоннажністю 45 тисяч тонн

кожний, про що англійська військово-морська та й агентурна розвідки так і не довідалися.

Для переслідування і знищення кожного з цих кораблів англійці змушені були б щоразу використовувати два-три, а то й більше своїх лінкорів. І якби «Бісмарк» діждався закінчення будівництва «Тірпіца», то ніхто не міг би з певністю сказати, як склалася б боротьба на морі. Але він його не діждався: прийнятий навесні сорок першого року могутній корабель не міг відстоюватися в портах під час «битви за Англію» і 20 травня о 06.00 в супроводі важкого крейсера «Принц Ойген», теж щойно збудованого корабля, і трьох есмінців «Бісмарк» під командуванням капітана I рангу Ліндеманна покинув Готенгафен (Гдиню), щоб вийти на комунікації англійців, топити їхні конвої, які охоронялися лінкорами.

Коли кораблі виходили з Балтики через протоки Каттегат і Скагеррак, їх помітили з шведського крейсера «Готланд», що йшов зустрічним курсом попід своїми берегами. Того ж дня англійський військово-морський аташе в Стокгольмі капітан I рангу Денхем на одному з двох щотижневих прийомів розмовляв з військово-морським аташе розгромленої Норвегії — близьким другом керівного працівника шведської розвідки. Донесення «Готланда» про німецькі кораблі швед і норвежець розцінювали як звичайне повідомлення, але Денхем перервав приємну й обов'язкову для нього бесіду з норвежцем і, одразу ж повернувшись додому, доповів адміралтейству:

«Терміново. Каттегат, сьогодні, 21 травня, о 15.00 два великих військових кораблі в супроводі трьох есмінців і п'яти сторожових кораблів, а також десяти чи двадцяти літаків пройшли Марстранд курсом північний захід».

Командуючий німецькою ескадрою віце-адмірал Лютенс після зустрічі з «Готландом» вже не сумнівався, що англійці дізнаються про вихід його кораблів з Балтики. Його передбачення справдилися: другого дня о 06.45 німецька радіорозвідка перехопила переданий англійською радіостанцією наказ про організацію повітряних пошуків двох лінкорів і трьох есмінців противника, які йдуть у північному напрямку. Незабаром після 07.00 вахтовий сигнальник на «Принці Ойгені» виявив на деякій відстані чотири літаки невстановленої приналежності. Пізніше німецькі кораблі були помічені літаками авіації берегового командування в Корс-фьорді, на південь від Бергена, де вони приймали пальне.

Коли повітряна розвідка точно встановила присутність кораблів противника в Бергені, командуючий флотом метрополії адмірал Товей негайно вислав із Скапа-Флоу в Хваль-фьорд ескадру під командуванням віце-амірала Голланда: лінійний крейсер «Худ», лінійний корабель «Принс оф Уелс» та шість ескадрених міноносців. Легким крейсером «Бірінгем» та «Манчестер» наказано було поповнити запаси пального і поновити патрулювання в проході між Ісландією та Фарерськими островами. Лінійний корабель «Кінг Джордж V», на якому Товей тримав свій прапор, крейсери «Галатея», «Орора», «Кенія», «Нептун», «Хермайон» та п'ять ескадрених міноносців залишалися у Скапа-Флоу, перебуваючи у повній бойовій готовності. Тоді ж адміралтейство відмінило наказ про вихід нового авіаносця «Вікторієс» та лінійного крейсера «Ріпалс» з конвоєм WS і передало ці кораблі в розпорядження адмірала Товей, значно посиливши флот метрополії. Тепер командуючому флотом лишалося тільки чекати донесення розвідки про дії противника.

Незважаючи на погану погоду, літакові з Оркнейських островів вдалося проникнути в Крос-фьорд, де напередодні було виявлено німецькі кораблі. Фьорд був порожній. О 20.00 22 травня адмірал Товей одержав повідомлення, що кораблі противника вийшли в море.

23 травня погода різко погіршилась і патрулювання авіації стало майже неможливим. В зв'язку з цим двом англійським крейсером було наказано перекрити ділянку між крижаними й мінними полями біля північно-західної-Ісландії, щоб якнайефективніше використати радіолокаційну установку на «Саффолку». О 19.22 «Саффолк», закінчивши пошук на ділянці біля крижаного поля і йдучи курсом на південний захід, помітив «Бісмарка», що йшов тим самим курсом. В кильватер йому йшов «Принц Ойген». Есмінців з ними не було — вони повернули назад за наказом Лютенса. Дистанція до німецьких кораблів становила приблизно сім миль. Не бажаючи бути поміченим таким сильним противником, «Саффолк» сховався в смузі туману і підтримував контакт з допомогою радіолокатора. Так «Саффолк» уникнув зустрічі, зберіг за собою можливість вести спостереження і зміг передати своє перше, надзвичайно важливе донесення про місцез перебування й курс німецьких кораблів. В цей час «Норфолк» теж встановив візуальний контакт з противником, але на небезпечно близькій відстані — шість миль. «Бісмарк» відкрив вогонь.

«Норфолк» ухилився від бою, поставивши димову завісу. Його донесення про зустріч з німецькими кораблями прийняли кораблі головних сил метрополії, які в цей момент перебували за 600 миль на південний схід. Попереднього донесення з «Саффолка» адмірал Товей не одержав. Тепер крейсери невідступно переслідували противника: «Саффолк» — з правого борту, «Норфолк» — з лівого. Лінійні крейсери віце-адмірала Голланда йшли на зближення з ворогом.

На командному містку флагманського корабля «Худ» командуючий англійською ескадрою намагався виробити план дій, хоч обстановка на морі, за якої мала б відбутися зустріч з ворожими кораблями, уявлялась віце-аміралові Голланду з ночі на 24 травня і до початку бойових дій дуже тривожною і неясною.

На цей час намір «Бісмарка» прорватися в Атлантику став очевидним. Треба було зробити все можливе, щоб не дозволити йому здійснити прорив. Враховувалось, що німецькі кораблі уникають бою навіть в тому випадку, коли перевага на їхньому боці. Тому слід було сподіватися, що «Бісмарк», зустрівшись з англійськими крейсерами і дізнавшись про наближення потужної англійської ескадри, намагатиметься уникнути сутички.

24 травня ескадру лінійних крейсерів привели в бойову готовність. Віце-адмірал Голланд чекав, що контакт з противником буде встановлено після 01.40. Але опівночі сталася подія, котра, на думку віце-адмірала Голланда, загрожувала серйозними наслідками. В сніговій пелені англійські крейсери загубили противника. Якщо до цього головне завдання полягало в непомітності підходу, то тепер треба було якомога швидше виявити себе. Кораблям, що йшли курсом на захід для перехоплення німців, наказали йти на північ з швидкістю 25 вузлів. Ця зміна курсу, який, очевидно, вивів би англійську ескадру просто на ворога, коли б ворог продовжував йти курсом на південний захід, була викликана передбаченням, що противник одірвався від англійських крейсерів поворотом на зворотний курс (з метою загубитися в арктичній імлі) чи, можливо, на південний схід. Утекти далеко на захід німецькі кораблі не могли — цьому перешкоджали крижані поля. Передбачення Голланда виявилось помилковим. Лют'єнс не змінив курсу. Таким чином рішення Голланда призвело до того, що його ескадра відстала від німецьких кораблів.

Опівночі «Саффолк» відновив контакт з ворогом. Тепер Голланду стало зрозуміло, що німецькі кораблі не міняли курсу. З цього моменту командуючий, безперервно отримував інформацію про дії противника. Голланд збільшив швидкість до 28 вузлів і пішов на зближення. Починаючи з 02.00, видимість поступово покращувалась і вранці вже досягла близько 12 миль.

На флагманському кораблі помилково прийняли головний корабель «Принц Ойген» за «Бісмарка» і о 05.49 Голланд передав сигнал зосередити вогонь ескадри на ньому. Новий сигнал, що перенацілював артилерію на «Бісмарка», було віддано лише за кілька секунд до відкриття вогню. На судні «Принс оф Уелс» з самого початку визначили, що «Бісмарк» є кінцевим кораблем, і командир артилерійської бойової частини відкрив вогонь по ньому всупереч першому наказу Голланда. Вогнева перевага була, однак, цілком на боці німецьких кораблів. Справді, коли врахувати, що «Принс оф Уелс» вів вогонь з п'яти гармат по «Бісмарку», а «Худ» — по крейсеру, то «Бісмарк» і «Принц Ойген» обрушили всю вогневу потужність своїх восьми гармат одного борту на «Худ».

Якщо «Худ» перші залпи спрямував проти «Принца Ойгена», то його вогонь не завдав противникові жодної шкоди. Що ж до перших снарядів «Принса оф Уелса», то вони впали далеко позаду «Бісмарка», і ціль було накрито лише шостим залпом. Навпаки, перші ж залпи «Бісмарка» виявилися точними: німці завжди приділяли велику увагу створенню дальномірних приладів.

Другий чи третій залпи «Бісмарка», а можливо й «Принца Ойгена», викликали пожежу в середній частині «Худа», приблизно там, де зберігались зенітні боєприпаси. О 06.00, коли ескадра робила розворот, щоб ввести в дію гармати кормових башт, «Худ» зазнав нового попадання. Між задньою димовою трубою і грот-щоглою пролунав сильний вибух, і за три-чотири хвилини могутній корабель щез під водою. «Принс оф Уелс» змінив курс, щоб не наскочити на уламки «Худа».

Несподівана загибель англійського флагманського корабля дала змогу противникові зосередити вогонь на «Принсі оф Уелсі». На цей час відстань скоротилася до 16 500 метрів, і противники дістали можливість ввести в дію артилерію середнього калібру. О 06.02 англійський корабель здригнувся від влучення великокаліберного снаряда в компасну рубку. За винятком командира корабля,

всі офіцери й матроси були тут убиті або поранені. Вслід за цим «Принс оф Уелс» протягом кількох хвилин дістав ще чотири влучення 381-міліметровими снарядами «Бісмарка» і три 203-міліметровими з «Принца Ойгена». З порівняно великої відстані вогонь німецьких кораблів чинив величезне спустошення. На довершення всього на «Принс оф Уелсі» разом з гарматою в носовій башті вийшла з ладу чотиригарматна башта. В цих умовах командир корабля вирішив припинити бій і о 06.13 почав відхід під прикриттям димової завіси.

Після загибелі Голланда командування ескадрою прийняв Уейк-Уокер. Сподіваючись, що командуючий флотом метрополії з переважаючими силами підійде ранком наступного дня, Уейк-Уокер вирішив підтримувати контакт з противником, не вступаючи з ним у бій. Аміралтейство схвалило це рішення.

«Принс оф Уелс» двічі влучив у «Бісмарка» 356-міліметровими снарядами. Ці влучення спричинилися до витікання пального в одній з паливних цистерн і забруднення в інших цистернах. Внаслідок цього дальність плавання «Бісмарка» скоротилась настільки, що адмірал Лютєнс змушений був відмовитись від виходу в Атлантику і о 08.00 всього через дві години від початку бою — наказав підняти сигнал про намір іти в Сен-Назер. Таким чином, пошкодження, завдані «Бісмаркові» вогнем «Принса оф Уелса», значно збільшили шанси Товея на захоплення знаменитого німецького лінкора.

Отже, три англійських кораблі й далі переслідували противника, котрий протягом усієї першої половини дня йшов у південно-західному напрямку, марно намагаючись відірватися від своїх переслідувачів.

У Лондоні стежили за цим переслідуванням з неослабною увагою. Адміралтейство віддало розпорядження стягнути до району, де міг спалахнути новий бій, всі лінійні кораблі, авіаносці й крейсери, які на той момент можна було використати (всього близько 19 великих кораблів). З'єднанню «Н», що перебувало в Гібралтарі, увечері 23 травня наказано прямувати на північ. Лінійний корабель «Родней» в супроводі чотирьох ескадрених міноносців, що перебували за 550 миль на південний схід від кораблів противника, дістав наказ іти на зближення з ними. Лінійному кораблю «Реміліс» було наказано залишити конвой, який він супроводжував до Галіфакса, і зайняти позицію на захід від противника; лінійному

кораблю «Ріведж» — вийти з Галіфакса і йти на зближення з «Бісмарком», а крейсеру «Едінбург» — припинити патрулювання в Атлантиці і приєднатися до сил Уейк-Уокера. Велику допомогу в підтримуванні контакту з противником і між усіма англійськими з'єднаннями надавали літаки берегового командування. Так було забезпечено зосередження сил, розкиданих на тисячі миль. І все ж можливість вислизнути у «Бісмарка» залишалась. У зв'язку з цим командуючий прийняв рішення завдати удару по «Бісмарку» літаками, піднятими з «Вікторіеса», щоб позбавити його великої швидкості ходу, бо не було твердої впевненості в тому, що лінійний корабель дістав у першому бою серйозні пошкодження.

О 14.40 24 травня адмірал Товей наказав командирова 2-ї ескадри крейсерів контр-адміралові Кертісу («Галатей», «Орора», «Кенія», «Хермайон») разом з авіаносцем «Вікторіес» зайняти позицію за сто миль від противника й підняти в повітря бомбардувальники-торпедоносці. Однак «Вікторіес» (єдиний корабель, який можна було використати в той момент для удару з повітря) щойно став до ладу, і тому його боездатність ще не досягла достатньо високого рівня. Коли почалася операція проти «Бісмарка», він готувався вийти в Гібралтар, маючи на борту винищувачі «харікейн», що призначалися для Мальти. Для атаки ж і переслідування противника він мав усього дві ескадрильї — 825-у в складі десяти літаків «соурдфіш» і 802-у в складі шести літаків «фулмар»... О 22.00 контр-адмірал Кертіс зблизився з противником на дистанцію 120 миль. В дуже складних метеорологічних умовах дев'ять бомбардувальників-торпедоносців піднялися з палуби авіаносця і крізь густі дощові хмари попрямували на південний захід. Незабаром вслід за ними вилетіли «фулмари». Їм належало організувати спостереження за противником. О 23.27 було досягнуто радіолокаційного контакту, і в розривах хмар льотчики на короткий час побачили «Бісмарка», та він зараз же щез з очей. Проте це не мало великого значення. Вдало розташовані кораблі Уейк-Уокера легко могли навести літаки на противника. Атаки почалися незабаром, опівночі. Вони провадилися за вкрай несприятливих умов, бо фактор несподіваності був втрачений у зв'язку з виявленням літаків при підході до цілі. Літакам вдалося влучити однією торпедою в середню частину «Бісмарка», але вона не завдала серйозних пошкоджень. На цьому атаки припинилися. В повній

темряві ескадрилья «соурдфішів» розшукала свій корабель і благополучно зробила посадку. Два літаки-розвідники «фулмар» не повернулись.

Головною турботою адмірала Лютьенса було якомога швидше відірватися від переслідувачів. Він міг розраховувати на підводні човни, бо знав, що Деніц негайно припинить використання їх проти торговельного судноплавства, якщо знадобиться допомога надводним кораблям. Сім підводних човнів вели бойове патрулювання на невеликій віддалі від «Бісмарка», і 24 травня Лютьенс запропонував розгорнути їх на південь від мису Фарвель, маючи надію заманити в пастку крейсери, які його переслідували. Однак уже на вечір він зрозумів, що не зможе позбавитись переслідування, оскільки англійські кораблі користувалися ефективними радіолокаційними установками, про які німецька розвідка не знала. На цей час Лютьенс вже відмовився від наміченого рейду в Атлантику через пошкодження, завдані «Бісмаркові» артилерійським вогнем «Принса оф Уелса», і головне через втрату великої кількості пального. Тому він вирішив направити «Принца Ойгена» для ведення бойових дій проти торгового судноплавства, а самому прямувати в один з французьких портів. Невідомо, які міркування змусили Лютьенса відмовитись від повернення в Німеччину північним маршрутом. В кожному разі, в Німеччині чекали, що він чинитиме саме так.

Між 18.00 та 19.00 «Бісмарк» змінив курс і пішов назустріч переслідувачам, щоб нав'язати їм бій і надати «Принцу Ойгену» можливість втекти непоміченим. Відбулася коротка артилерійська перестрілка, що не завдала шкоди жодній із сторін. За цей час німецький крейсер зник в південно-західному напрямку, ніким не помічений. Потім «Бісмарк» знову пішов курсом на південь; англійські крейсери невідступно стежили за ним. Опівночі 25 травня відбулася ще одна перестрілка, після чого адмірал Лютьенс домігся того, до чого так прагнув: крейсери Уейк-Уокера втратили з ним контакт.

Настав період лихоманкових пошуків. «Саффолк» та «Норфолк» вже вели їх у західному та південно-західному напрямках від місця останнього виявлення «Бісмарка». Що ж до авіаносця «Вікторіес», то йому було наказано на світанку розпочати повітряні розшуки противника в північно-західному напрямку разом з чотирма кораблями 2-ї ескадри крейсерів. На думку Товєя, найбільшими

неприємностями загрожувала зустріч «Бісмарка» з танкером постачання, котра могла статися на південь від Гренландії чи в протоці Девіса, бо в цьому випадку лінійний корабель діставав змогу розпочати бойові дії на маршрутах англійських конвоїв, маючи достатні запаси пального. Товей прийшов до висновку, що таке рандеву і буде наступним кроком противника. Оскільки вести розшуки в усіх напрямках неможливо, сектор, починаючи від півночі до південного сходу, залишався необстеженим. За іронією долі противник перебував саме там.

Отже, у вказаному секторі не було жодного англійського корабля. «Родней» перекрив маршрут, що веде в Біскайську затоку, крейсер «Едінбург» перебував південніше «Роднея». «Дорсетшір» підходив до цього району в складі сил охорони конвою, а «Реміліс» вів патрулювання південніше флагманського корабля. І тільки з'єднання «Н» («Рінаун», «Арк Ройял» і «Шеффілд»), що опинилося за 1300 миль на південний схід, прямувало, згідно з наказом адміралтейства, у води, через які «Бісмарк» неодмінно мав пройти.

Ніхто поки що не знав, що «Бісмарк» потрапив у середину кільця, яке звужувалось, хоч 25 травня о 08.00 він пройшов менше ніж у ста милях за кормою флагманського корабля адмірала Товей, а через кілька годин того ж дня — ще ближче до «Роднея» та «Едінбурга». Отже, «Бісмарк», ніким не виявлений, прямував на південний схід.

25 травня літаки «каталіна» із складу авіації берегового командування ВПС Великобританії обстежили всі можливі маршрути, що вели в район між Ісландією та Фарерськими островами, а також до західного узбережжя Франції, котрими міг скористатися «Бісмарк». Нікого, крім своїх кораблів, тут виявлено не було. Другого дня літаки почали розвідку маршрутів, що ведуть на північ, і підходів до Біскайської затоки. 26 травня о 10.30 літак «каталіна» 209-ї ескадрильї, що вів розшук на південній ділянці зони патрулювання, помітив «Бісмарка», який відкрив сильний і точний зенітний вогонь. Незабаром контакт було втрачено, але льотчикові вдалося донести, що виявив противника. Тривале і важке переслідування несподівано увінчалось успіхом. Однак знання місця і намірів «Бісмарка» зовсім не означало, що тепер його неодмінно буде перехоплено...

Тим часом із заходу підходили п'ять ескадрених міно-

носців 4-ї флотилії, які 26 травня були виведені адміралтейством із складу охорони конвою WS і направлені в розпорядження адмірала Товєя на зміну ескадреним міноносцям, що покинули головні сили. А літаки-розвідники, змінюючи один одного, підтримували контакт з «Бісмарком», в той час як на авіаносці йшла підготовка до вильоту ударної групи.

О 20.47 літаки почали атаку. Через низьку хмарність, сильний вітер, швидке смеркання й темряву, а також внаслідок сильного й точного зенітного вогню противника дії літаків були неузгодженими. Атака тривала 38 хвилин, і протягом усього цього періоду кожний літак діяв, по суті, самостійно. Однак сміливість і настійливість екіпажів винагородилися: дві з тринадцяти скинутих торпед влучили в ціль. Одна торпеда вдарилася в бортову броню, зате друга вцілила в кормову частину корабля. Були пошкоджені гвинти, виведено з ладу рульовий пристрій, а самі рулі заклинено. Це влучення й вирішило долю «Бісмарка».

27 травня на світанку ескадрені міноносці зайняли позиції, щоб вести постійне спостереження з чотирьох напрямків, і стали чекати підходу ескадри лінійних кораблів. На авіаносці «Арк Ройял» підготували до атаки нову ударну групу літаків, та виліт її виявився неможливим через погану видимість. Кораблі Товєя йшли на зближення з «Бісмарком», про що командуючий попередив з'єднання «Н», давши йому наказ триматися на безпечній відстані від противника під час підходу головних сил. Одночасно з півдня підходить «Дорсетшір».

Успіх прийшов до англійських сил в останній момент. Англійські кораблі за кілька хвилин розгорнулись на південь з дистанцією до противника приблизно 14 500 метрів. Першими залпами «Бісмарку» ледве не вдалося накрити «Роднея», але потім точність та інтенсивність його вогню стали швидко знижуватись. Йому почали завдавати великих пошкоджень бронебійні набої англійських кораблів. Протягом приблизно двадцяти хвилин обидва англійські кораблі йшли в південному напрямку, після чого повернули на північ і лягли на курс, майже паралельний курсові противника. Бій спалахнув з новою силою. Відстань скоротилася до дистанції, з якої стало можливо стріляти прямою наводкою. До 10.15 гігантський лінійний корабель перетворився в палаюче вогнище. Всі його гармати мовчали. Адмірал Товей, стурбований гострою нестачею пального, припинив вогонь і поспішив на

північ, наказавши крейсерам потопити противника торпедами.

О 10.36 «Бісмарк» зник під водою.

Так описав бій і загибель «Бісмарка» капітан I рангу С. Роскілл, англієць, — який, можливо, був учасником і свідком цієї операції. По-своєму міг розповісти про «Бісмарка» і адмірал Бодеккер, що мав перед собою не лише уважного, а й досить підготовленого слухача в особі Валерія Петровича Комлева. Проте, захоплено розповідаючи про цей драматичний морський бій, ні імен оборонців «Бісмарка», ні імен англійських моряків, що загинули на «Худі», Бодеккер і Роскілл не називали — страшна й нелюдська штука — війна! А Комлев саме й думав весь час про людей...

Що вони думали, що відчували? Раз і назавжди прийнята й узаконена форма військових реляцій, донесень і навіть історичних робіт вражає ігноруванням людської особи, нехтуванням людини взагалі. Бо якщо в цьому дивовижному бою називаються хоч імена адміралів — командуючих ескадрами, то вже імена командирів кораблів не згадуються зовсім. Про інших же учасників цього бою говорити нічого — їхні імена, особистості й долі поглинуті безособовою жорстокістю воєнної машини, як поглинуло море їхні тіла.

Бодеккеру було жаль «Бісмарка», він навіть плакав за ним. Капітанові I рангу Роскіллові було жаль «Худа». Обидва служили в адміралтействах. В адміралтействах же завжди було жаль кораблів. Але було завжди зовсім байдуже до людей. Матерям сухо повідомили про загибель синів. Матері теж не потрібні адміралтействам, як і війні.

Історія «Бісмарка» розповідалася на завойованому суднобудівному заводі, під залізобетонним стапелем «Нуль», на якому завмер покинутий його проектувальниками, конструкторами й будівельниками недобудований лінкор, назви якому ще й не дали: кораблі закладаються не під назвами, а під номерами замовлень. Ім'я дається вже готовому, прийнятому військпредамі кораблю, а ним новий лінкор ще не став. І вже не стане: не народившись, загине він безіменним, не зійшовши із стапеля.

І хоч як проникливо розповідав старий адмірал Бодеккер про свого улюбленця «Бісмарка», намагаючись розжалобити Комлева й повернути душу його до подвигу лінкора, думалося Валерію Петровичу про свій рідний корабель та його трагічну долю. Виходячи до співробітників, написав

він і передав одному з них — радистові диверсійної групи: «Соколюку. Терміново. Німці збираються використати недобудований лінкор. Висилайте птахів на стапель «Нуль» — візуально: крайній праворуч по береговій лінії. Лоцман».

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

На одному з ранкових нарядів ми побачили поряд з бідаркою Семена Івановича ще одну, новеньку, шойно змайстровану в кузні, бо, як виявилось, ремесло колісників і возоробів у народі не забулося: як тільки виникла потреба, знайшлися й умільці, й порадики — в мужичих головах міцно сиділи практичні знання, і це мене завжди дивувало. Спробуйте зробити колесо до воза й обшинувати ступицю й обід. Або діжку чи бочечку: як ви розкроїте, а потім виріжете клепки, щоб, коли їх скласти, було якраз саме стільки, щоб охопити дно, та ще щоб діжка чи, особливо, бочка виявилися опуклими. Де-де, а в радгоспі ні бондаря, ні стельмаха, ні броваря зроду й звіку не було — все одержували централізовано, виготовлене на заводах. Коли ж виявилось, що нічого на господарстві немає, що одержувати стало ніде, зійшлися старі люди до кузні, поміркували, пригадуючи й поправляючи один одного, попрацювали гуртом з тиждень, і от уже стоїть перед нами бідарка з новими колесами, новими оглоблями, з новим ящиком і вибагливим візерунчастим полудрабком на ньому, з бляшаним оцинкованим козирком. Тільки вісь та ресори були старі — з чогось зняті, бо таких деталей у кузні сплоха не викуєш.

А головне — на бідарці сидів сивий і тихий, мов голуб, сіроокий чоловік. Сидів, сугулячись, звичайно й спритно тримаючи в мозолястих, потрісканих руках віжки й батіг, і так дивився на нас з-під насунутого козирка своїми сірими, ніби кожному щось хотів сказати напутне й добре, дати якусь пораду, від чогось застерегти, а то й підбадьорити. Обличчя в нього було зморшкувате, стемніле на сонці й вітрах, якесь шкарбувате на вигляд і колюче від давно неголеної, білої, аж злої, щетини, що випрочувалася із зморщок, а губи, ніби присипані борошном, створювали враження невиситимої спраги, що мучить цю людину одвіку. Цигарка, яку він час від часу неквапно підносив до рота, щоб затягнутись, аж шаруділа в зашерхлих губах і лишалася зовсім сухою. Його очі невідривно,

мудро й печально дивились на нас, ніби він пізнавав кожного чи хотів запам'ятати усіх надовго.

Коли вже зійшлися всі й зібрались їхати у степ, на роботу, підкотив парою ситих, лискучих жеребців, запряжених у бричку-тавричанку, Безп'ятов. Зловлені теж на полі бою, загнані й вимучені далекими й тяжкими маршами від самісінького кордону, коні спершу були здохляками, викликали тільки жаль, а тепер, відгодовані й відпоєні Миколою Гаркушенком, вичищені шкребницею й щіткою, ситі й застояні, аж вигравали, стримувані ремінними віжками, задирали голови, вишкіряли білі здорові зуби, перекочуючи гримучі вудила, гризли їх, ровняючи піну, а зупинені — нюхали землю, гребли передніми копитами, бились в упряжі, демонструючи безпричинну злість.

До пари їм був і Безп'ятов: роз'ївся, поогряднішав, лице в нього аж горіло, мабуть, від постійної пиятики, якою хотів затамувати проблиски сумління, що іноді прокидалося. Як і належить керівникові держмаєтку, був він щоранку добре виголений, у свіжій білій сорочці, в дорогому, найчастіше чорному, костюмі й фетровому капелюсі — пан, та й годі. А був же звичайним, непримітним агрономом першого відділка — і от маєш! Безп'ятов полюбляв хромові чоботи, а вони ж геть не пасували до піджака, не кажучи вже про капелюха. Мав він кругловиде лице з м'якими лініями щік і підборіддя, трохи малуватий, як для такого повного обличчя, кирпатий ніс, голубі очі. А відколи пішов до німців полихачем, мусив удавати з себе суворого й неприступного адміністратора.

— Так, значить, — крєкнув він, коли Микола Гаркушенко осадив золотогривих жеребців, порівнявшись із нами. — Дем'яна Леонтійовича Волошина всі знаєте...

Ми мовчали.

— Всі чи не всі? — спитав Безп'ятов, випроставшись. — Серед вас багато прийшлих, а є й такі, що тільки-тільки на ноги сп'ялися і все життя були школярами, не знають, на яких деревах паляниці ростуть, — пробував він жартувати після ранкової чарки. — Так от пояснюю: Дем'ян Леонтійович Волошин, колишній директор цього радгоспу, його, так сказати, фундатор і організатор. Так от, він прийняв пропозицію — тобто згодився очолити перший відділок. Правду я кажу? — обернувся Безп'ятов до Волошина.

Той кивнув, не зводячи з нас очей і не міняючи виразу якоїсь нудьги, печалі, наче він знав і про нас, і про Безп'ятова щось таке, що нам усім і не снилось.

— Отож,— вів далі Безп'ятов,— Семен Іванович залишається рільничим, а Дем'ян Леонтійович віднині керуватиме першим відділком. Прошу слухатися його в усьому. Ви щось скажете? — знову звернувся Безп'ятов до Волошина.

Той заперечливо хитнув головою, так само дивлячись на нас із співчуттям і жалем. У його мовчанні чулася затамована сила переконання: здається, він знав, що треба зараз робити кожному, тільки не хотів говорити, і його мовчання могло обіцяти кожному з нас багато чогось таємного й невідомого, треба лише діждатись, коли Дем'ян Леонтійович усе те відкриє.

— Ну, значить, рушайте на роботу,— сказав Безп'ятов.— А я поїду з комендантом у Баштанку.— Звернувся він до Волошина, вже тихіше:— Дивіться ж тут за всім.

Волошин мовчки кивнув і першим рушив у степ. За ним потяглися гарби й безтарки — тепер так буде щодня, і власна відповідальність, якась постійна тривога й неспокій відлетіли від кожного й ніби зосередилися в одному Дем'янові Леонтійовичу: раз він є, то за все й має відповідати перед комендантом чи ще перед яким чортом, а ми всі тепер підпорядковуємося йому — наше діло працювати, а його керувати нами...

Того дня нам усім працювалося ніби легше: кожен розумів, що жити треба, навіть на окупованій території, а жити без худоби й без хліба неможливо, тому про німців якось зовсім не думалося — думалося про худобу, яку треба було годувати, про наші хати, які треба було топити, а топилися вони одвіку в наших степах соломою, бо тільки в останні роки, та й то ж лише в радгосп, стали завозити на зиму вугілля. Тепер же вугілля ніхто нізвідки не привезе, то треба було возити й скиртувати солому, доки не пішли дощі, та зелений, скошений на пашу магар, щоб годувати худобу, позбирану на дорогах і на полях війни. І Волошин своєю присутністю ніби стверджував і узаконював наші дії, бо ж вони спрямовані були не на окупантів, а на нас самих. Принаймні так нам здавалося в його присутності.

Під кінець дня він під'їхав до нас на далеке поле, де ми підбирали останні копиці давно накошеного магару, зупинив свою бідарку поруч з Трибратором, тихо сказав:

— Не буду висловлювати вам свого співчуття — воно ні до чого. Ним горя не затамуєш і вбитих не повернеш. У мене, Іване Трохимовичу, є для вас серйозна й цікава пропозиція.— Волошин зліз із бідарки, всівся на розвору-

шеній копиці магару, скинув заяложений кашкет, підставив сонцеві й вітру білу голову і отак, обвіяний вітром і осяяний сонцем, випромінював доброту не лише сірими проникливими очима, а й усмішкою — ледь помітною, тихою й сумовитою, сповненою мудрості, співчуття й жалю за всім, що ми втратили.— Кажуть, ви в останні дні перед евакуацією підміняли радиста й демонтували радіовузол, коли було об'явлено евакуацію?

— Авжеж, демонтував,— похмуро відповів Трибрат, всівшись поруч з Волошином на шелестючий магар.— Добрячого лома взяв, розмахнувся й з плеча як рубонув, тільки друзки посипались.

— Та не посипались, а розлетілись,— посміхнувся вже відвертіше Волошин.— Навіщо ж так, по-варварському? — з докором сказав він.— І потім: нічого не залишили собі? Ні приймача, ні лампи?

— Зараз воно нікому не потрібне.

— Ну, це як на що подивитися. От мені сьогодні комендант при першій же бесіді про затвердження на високій посаді,— з іронією промовив Волошин,— порекомендував знайти спеціалістів і відновити радіовузол. Що мені робити? Де шукати спеціалістів?

— Щоб німцям радіовузол налагодити? — здивувався Трибрат, що висох і зчорнів від свого горя.— Щоб вони тут свою фашистську пропаганду серед нашого населення вели? Та ніколи порядна людина не піде на це! Краще професію свою приховає й буде отут, на степу, гібти, а туди не піде.

Волошин мовчки слухав і дивився на нас своїми сірими, задумливими й печальними очима.

— Ну а якщо б не тільки для німців? — спитав він тихо й просто, без ніякої багатозначності.— Приймач же не тільки на Берлін настроюватиметься? А головне — він буде! Офіційно існуватиме за дозволом комендатури. Це вже від радиста залежатиме, як його використати.— Волошин так само серйозно й запитливо дивився на Трибрата, чекав відповіді, майже вимагав її.

Трибрат глянув на мене — та й не глянув, а зиркнув отак, звівши набік очі, не повертаючи голови, ніби сказав Волошину: «Що ж ви при свідкові говорите про такі серйозні речі?»

— Йому я вірю — це надійний хлопець,— сказав Дем'ян Леонтійович.— Я кажу при ньому тому, що хочу сьогодні ж порекомендувати комендантові вас обох:

викладача фізики й десятикласника — людей кваліфікованих. А щоб він не прискіпувався, скажу, що ви відновите радіовузол без відриву від основної роботи — вечорами. Тут у мене є свої плани. Покладіться на мене й сьогодні ж приступайте. Вечори тепер уже довгі — встигнете й працювати, й відпочити. А вам, Іване Трохимовичу, все одно вечорами робити нічого, радіотехніка відвертатиме від гірких думок. Яюсь же треба жити? У вас дитина..

— А куди ж я її діватиму вечорами?

— Братимете з собою на радіовузол, їй там знайдеться чим гратися, — сказав Волошин, ніби вже давно все обміркував і навіть за це не забув. Глянув тепер і на мене. — Домовились? Ти ж у радіогуртку шкільному був? — спитав він мене.

Я кивнув.

— Отож-то... І, певне, вмієш складати детекторні приймачі? Чи, може, й складніші?

— Ми й передавачі конструювали, — відповів я.

— Ну, про це ти можеш і не говорити. Я так думаю, що німців ця звістка не потішила б. То беріться, Іване Трохимовичу, сьогодні ж, — сказав він, як про щось остаточно вирішене. — На вас комендантові капають — є в нас такі люди, — що, мовляв, з єврейкою жив, учителював, те та се. Ну й радіовузол побив перед приходом німців — одне слово, погано балакають, і комендант мене зразу ж і про вас запитав: чи не взялися б ви налагодити все заново? Бо, як не налагодить, значить — справжній більшовицький саботажник. Так що, Іване Трохимовичу, у вас просто немає виходу. А нам це на користь...

— Кому це вам? — грубо й неприємно спитав Трибрат, аж мені ніяково за нього стало перед Дем'яном Леонтійовичем.

Та не такий був Волошин, щоб надавати значення тонові, хай різкому, чи губитись або ніяковіти. Він помовчав, скрутив цигарку, закурив і, підставляючи долоню під цигарку, бо сидів на копиці сухого магару, тільки й сказав:

— Мені, наприклад, а також і вам. Знатимемо правду про те, що на фронтах робиться і коли на своїх чекати, — Дем'ян Леонтійович кинув і на мене бистрий погляд і, здалося, навіть підморгнув мені. — А після нас і люди ту правду визнають. А найперше — в теплі та добрі будете працювати, як негода почнеться. То я тільки попервах, щоб лояльність вашу підкреслити, скажу, що ви по суміс-

ництву і на полі, і на радіовузлі, а як робота розгорнеться й піде успішно, переключитесь зовсім тільки на радіо.

— Ублажати німецького коменданта — не така вже й радість, — не поступливо буркнув упертий учитель.

— Прикидаєтесь? — спитав Волошин спокійно, відставив руку з цигаркою і тепер уже дивлячись на Трибрата насторожено. — Чи й справді не розумієте, про що йдеться?

— Ні, — мовив Трибрат, — Не вірю...

— Мені? — спитав Волошин по довгій паузі.

— Нікому не вірю, — тепер уже роздратовано. — Коли Романова й мою дружину видали, то чого від таких людей можна сподіватися? А чого варт отой Перевертень?

— Не всі ж такі. — Волошин загасив цигарку. — Чи ви й справді думаєте, що весь радгосп видавав вашу дружину й Романова і кланявся німцям та дякував їм за наш святий хліб? Це ж покидьки, одинаки серед сотень, тисяч чесних радянських людей.

— Я збираюсь перейти на нелегальне становище і знищити Ілька Рудого, — сказав Трибрат, — а ви мені про радіо.

— Ілька і без вас знищать, як прийде час, — пообіцяв Волошин. — Ви ж тільки терор на жителів висілка накличете своєю нерозсудливістю. Цього вам ніхто не дозволить! — Волошин потвердішав лицем, і очі його ще дужче звузилися й потемніли. — Нам не потрібна така самодіяльність — самому ховатись, а все населення радгоспу ставити під удар. Подумайте, до чого призведе ваша тактика?

— Я вже думав, — уперто стояв на своєму знервований Трибрат. — От тільки дочку ніде прилаштувати.

— Дурниці, — сердито кинув Волошин. — Тут не тільки у Ількові діло і не у вашій помсті. Хоч яке б велике й пекуче горе не звалилось на вас, маєте знати з історії, з тисячолітнього досвіду, що кустарі-одиначки ніколи нічого не добивались. Коли виникають організації, кустарі-одиначки стають не лише не потрібними, вони виявляються й небезпечними: плутають карти, заважають провадити заплановані акції, провалюють стихійними, неузгодженими діями задумані операції. Тобто мимоволі стають на перешкоді, а отже, підсобляють ворогові. Ви розумієте, до чого я веду?

— А що? — недовіжливо спитав Трибрат. — Тут є якась організація?

— А ви що ж думали? — ухилився від прямої відповіді Волошин.

— Я думаю, якби вона була, то не дозволила б видати Романова й мою дружину або, в крайньому випадку, запобігла б розправі з ними.

— Може, скажете, як це зробити? — іронічно всміхнувся Волошин.

— Організації, якщо вона існує, мої підказування не потрібні — вона сама знає, як і що робити. Інакше — що ж це за організація?

— Ну а коли вона ще тільки організовується? Та й де ви бачили таку організацію, що могла б перешкодити діяльності гестапо в зоні бойових дій? Можете уявити таку силу? Крім Червоної Армії, такої сили у світі зараз немає, — сказав Волошин примирливо. — Отож, якщо ви хочете серйозно боротися проти німців, раджу вам кинути всяку самодіяльність і йти на радіовузол — це й буде першим вашим завданням. І твоїм також, — кивнув Волошин, наче тільки зараз згадавши про мене.

— А як це практично зробити?

— Практично? — перепитав Волошин. — Забрати в Кейгера ключі від радіовузла. Сьогодні після роботи й розпочинати.

— Ні паяльника, ні запчастин, ні кабеля, ні дроту.

— Дріт не потрібен — радіопроводка лишилась незаймана. Навіть репродуктори збереглися в квартирах. Розберіться, чого там не вистачає з апаратури, запишіть усе, а потім подамо комендантові список — нехай дістає. Десь же в них мають бути склади — в Баштанці чи в Миколаєві. Ну, а те, що можна зараз робити, приступайте й робіть. До дощів попрацюєте вечорами, а там я переведу вас на постійне обслуговування радіовузла. Якщо вдасться, то й обох, доки відновите радіовузол, а якщо ні, то лише Івана Трохимовича зоставлю, а ти допомагатимеш йому вечорами, — сказав мені Волошин, піднімаючись із копиці. — Ну то я поїхав, а ви, значить, сьогодні ж і приступайте.

Дем'ян Леонтійович неквапом сів на бідарку, підібрав віжки й поїхав до польового стану, а нам, ніби й без ніякої причини, стало спокійніше на душі, аж посвітлішало, не знати від чого. Мабуть, спокій Волошина, його внутрішня сила, переконаність і певність впливали й на нас. У мирний час це теж, мабуть, важить багато, хоч і не так впадає в око, а от у війну і скруту таких людей помічаєш відразу й ніби скоряєшся їм поза своєю волею. І тільки тоді відчуваєш по-справжньому, яке це щастя, що люди такі є,

що живуть вони і в найтяжчі часи серед нас і вселяють у наші душі своїм життям, особистістю віру у нашу правоту, у нашу силу, в остаточну перемогу нашої праведної боротьби.

Уранці вже випадали щедрі роси, і павутиння бабиного літа, вдень непомітне й прозоре, смарагдово слалося по мишіях на скошеному полі, бо його ж тепер не орали на зяб, і по нескошених пшеницях. Вітер дув з-під сонця, тугий і дошкульний, сиротив по-літньому ще відкриті по лікоть руки нам, чоловікам і хлопцям, та неприкриті панчохами литки жінкам і дівчатам — ставало незатишно й неприкаяно в степу навіть під чистим небом, бо синіло дедалі дужче та відчуженіше. А вечорами вітри не стихали, наганяли високі, смугасті вітряні хмари, з-під яких сонце скочувалось за обрій криваво-червоне і, закотившись, ставило вгору тривожні стовпи, мов на пожежу. Заходила осінь.

Тепер я щовечора, наспіх повечерявши й одягнувшись потепліше, поспішав повз Вірину хату на радіовузол, куди Іван Трохимович ішов просто з роботи. Як правило, у Віри було темно — чи рано лягали спати, чи десь вони вечеряли в боковій комірчині, яка звалася у нас чуланом і перетинала сіни поміж передньою й задньою кімнатами. А ще називали її боковкою. Спочатку я пробігав повз Вірину хату, і серце моє несамовито билось з надією, що на причілку чи біля порога я знову побачу Віру. Але її не було й не було, і я бігати перестав — почав проходити повагом, навіть стишував кроки й не зводив погляду з вікна, сподіваючись, що Віра помітить мене й вийде. Я почав навіть пристоювати, щоб дати їй час не лише зважитися на такий крок, а й одягнутись. Проте Віра не виходила, не озивалася, не подавала знаку, що бачить мене, ні тоді, як я йшов на радіовузол, ні тоді, як повертався десь опівночі додому, і я втрачав надію, хоч після того пам'ятного на все життя поцілунку наші стосунки визначилися раз і назавжди, і вороття не було. Проте не було й ніякого продовження.

Я тоді був дурний, мов лоша, і чекав продовження, ніби воно справді мало здійснитись само по собі, без ніякої моєї участі. Чому я тоді так думав і сподівався, цього не можу пояснити, як не поясниш і не зрозумієш тепер інші мої вчинки, мова про котрі попереду. Вся суть, очевидно, полягає в тому, що людина відчуває, як вона дивиться на світ, як сприймає кохання в юності і в зрілості, що вкладає в нього, і все це вимірюється життєвим досвідом.

Дивувало, засмучувало й повергало у відчай те, що Віра мовби перестала помічати мене, сторонилася й боялася навіть глянути на мене, якимось раптово й невблаганно почужішала, замість того щоб тепер нам стати найближчими серед людей, бо ж вона заступила мені і сестру, і батьків, і всіх моїх товаришів: той поцілунок горів у мені, мов осінні заграви на вечоровому небі, й обцяв такі бурі, які нікому навіть не снились, а тільки передчувались мені ночами в буйній, розджохканій нерозтраченою жагою уязі. Але Віру, мою омріяну й кохану, втілення моїх захоплень, таємних сподівань, солодких марень і надій, немов підмінили: вона стала похмура й неприступна, чомусь ніби гнівалася, навіть лютилася на мене, ніби мстилася мені за щось отим відчуженням, холодним презирством і зневагою. І я нічого не міг ні второпати, ні вдіяти — світ став мені немилий.

Навіть мої надії, нащо вже палкі й жагучі, і то почали пригасати, тільки жага моя, чим дужче віддалялася Віра, ставала недосяжнішою й неприступнішою, розпалювалася сильніше. Мабуть, настала пора, і ні окупація, ніякі загрози й небезпеки, що чекали на кожного з нас щоденно, не могли ні погамувати, ні заглушити її. Мені вже здавалося, що я й не житиму без неї, без її любові, без того, що в цій любові призначалось мені найтаємнішого, найсолодшого й неминучого.

От тільки незрозуміло було, чому ж, поцілувавши мене та ще таким палким, таким жагучим поцілунком, Віра так уникала тепер? Розчарувалася? Чому й за що? Я не дав їй ніякого приводу для цього, жодного закиду вона б не могла мені зробити, жодної претензії пред'явити, найменшої образи вигадати. А от же сердилася, обходила мене й навіть на наш диліжанс більше не сідала — їздила на роботу з батьком. Або раніше, або пізніше за нас усіх. Так само й з роботи їхала з Семеном Івановичем. Навіть з моєю сестрою перестала розмовляти, мовчала, і все, ходила, як тінь, аж з лиця спала.

— Що у вас там скоїлось? — питала мене кирпата й добра Катя Павлюченкова. — Чим ти її так обидив?

— Нічого не трапилось, — виправдовувався я, — нічим я її не ображав. Просто поцілувалися один раз, як книжку повертала, і все.

— Мабуть же, поліз як ведмідь, без згоди і спросу, — висловила здогад Миколина сестра.

— Та не я її, а вона мене поцілувала, — зізнався я,

сподіваючись хоч їй розказати цю дивовижну й незрозумілу придибенцію і з її допомогою розгадати причину таких несподіваних і прикрих змін, що сталися з Вірою.

— Отакої! — сплеснула Катя руками.— Довів жінку, що сама зважилась, не дїждавшись, коли ти її поцілуєш. Ну, а ти ж що?

— А я? — перепиталось якось само по собі, і я розсердився, уявивши себе ніби збоку: непривабливого, розгубленого.— Так я й стану розповідати тобі всі подробиці.

— Та нащо вони мені, ті твої подробиці! — підвищила голос і Катя.— Дивитися на вас обох жалко. От я й питаю, чи не образив ти її, бо нас же легко образити всякому.

— Ну що ти, Катю,— сказав я примирливо.— Чого ж би це я її ображав, як я жити без неї не можу, весь світ мені перевернула, всю душу. А тепер наче мене й немає. Навіть у мій бік не дивиться.

— А що ж ти зробив, щоб дивилась? Що зробив після того поцілунку? В хату до них зайшов?

— Ну да! — вихопилося знову в мене мимоволі.— Як я міг зайти, коли вона вирвалась і двері зачинила. Перед самим носом.

— А треба було постукати. Бо, поцілувавши тебе, вона не знала: потрібна тобі чи не потрібна з своєю любов'ю? Раз ти повернувся й пішов, значить, не потрібна. Раз не добиваєшся, значить, байдужа.

— А як же я міг стукати? Ти сама подумай. Там же батьки! Як я їм на очі показався б? Адже вона заміжня?

— Отож-бо й воно, що заміжня. Саме через те й мусив, що заміжня. Мусив довести, що не хитруєш, а любиш її, що не крадькома, не потаємно, а відкрито хочеш бути з нею. А то ж тільки ославити можеш і перед людьми, й перед батьками: за нами, солдатками, всі стежать, очей не зводять. Ти ж не хочеш завдати їй горя?

— Та ніколи в житті! — вигукнув я, вражений таким безглуздим припущенням.— Та я за неї й душу віддам!

— Як подивишся збоку, то цього зовсім не видно. Ховаєшся ти, а не любиш, от що я тобі скажу.

— Ну, може, й ховаюсь тому, що в неї є чоловік. А як прийде, як повернеться? А йому тут скажуть: так і так, твоя дружина, мовляв, з іншим гуляє...

— Якщо любиш по-справжньому, то й чоловіка не побішся. А так краще й не починати. Я тобі кажу, вона оце все зважила, обміркувала, зрозуміла твої наміри...

— Які наміри? — спитав я. — Які наміри? Що ти верзеш?

— А такі... ніякі. Легенькі. Щоб і вашим, і нашим, як кажуть. Чого ж ти крутиш жінці голову, як і батьків її соромишся, і чоловіка боїшся. А в любові треба так: або пан, або пропав. Що буде, те й буде, аби бути разом і любитися все життя. Отак чесні люди роблять! А з Вірою тільки так і треба: бути чесним до кінця — вона така людина! Ціни їй немає. І вона любить тебе. Любить, я знаю. Тільки підозрює, що ти так ото, для розваги...

— Для якої там розваги...

— Ну так іди до них не крадучись, а відкрито, щоб ні на неї, ні на тебе пальцями не тицjali та поговір не пускали. У висілку ж видно й чути кожного, хто де повернувся, хто чхнув, а хто що сказав.

— Ти уявляєш, скільки буде розмов?

— Коли критимешся, розмов буде ще більше.

— Це ти так думаєш, — сказав я, обеззброєний її залізною логікою.

— А ти спитай її. Вона тобі скаже те ж саме.

— Ти що? Говорила з нею про це?

— Нащо мені говорити? — ухилилась Катя від прямої відповіді. — Я й так бачу. Ти сам гарненько подумай. Та не за себе, а за неї подумай. Як воно тобі все здається? А тоді вже й роби, як знаєш. Тільки не жди, що воно само собою станеться, що Віра й далі робитиме перший крок тобі назустріч.

— Звідки ти знаєш? — ще більше дивувався я, бо саме ж так і думав: що без мого прохання й нагадування Віра вийде обов'язково, як я проходитиму повз їхню хату. — Я б, наприклад, не ждав, доки б мене просили, умовляли чи нагадували. Побачив би, як вона проходить повз наші вікна, й вискочив би. А як же інакше? Чого ж тут критися.

— Ти ж криєшся? — спитала Миколина сестра. — Коли не хочеш чи, ще гірше, боїшся в хату зайти — значить, криєшся.

— Так я ж за неї переживаю, щоб поговір не пустили.

— А ти не переживай. Бо, виходить, ти поговору й боїшся, а не вона. А що може бути гірше, як боягузтво?

— А вона не боягузка? Чому ховається від мене?

— То ти, а то вона. Віра — горда, набиватися не стане, так і знай. А тобі належить і набиватися, й добиватися — на те ти й мужчина. І що тобі положено, те жінці або дів-

чині зась — ні в якому разі неможливо зробити. Коли б вона сама вийшла після того, як перша тебе поцілувала, то просто б нав'язалась тобі.

— Та ну вас к бісу,— розсердився я й вибіг з хати, відчуваючи її правоту і своє безсилля і дивуючись, чому сам не додумався до такого простого діла і стільки переживав за ці дні, вже й зневірившись у Віриній любові.

Проте, йдучи повз їхню хату, що стала мені наймилішою з усіх хат,— бачив її з найдальшого поля і линув до неї не лише поглядом, всім серцем,— я довго стояв у темряві під вікном і ніяк не міг постукати. Раптом тюлева занавіска здригнулася, відпливла, і Вірине тонке й довгасте обличчя забіліло мені з хатньої темряви найжаданішим образом. Я навіть помітив, що вона всміхається, мружить очі й морщить перенісся.

— Йди сюди,— видихнув я, призивно й нетерпеливо махнувши рукою.— Іди, мила моя,— благав я пошепки.

— Ні,— сказала вона беззвучно, наблизившись до самої шибки й ніби аж освітивши всю ніч своїм лицем, осяявши темряву блиском очей.— Ні,— повторила вона, крутнувши заперечливо головою, а потім махнула рукою в бік радіовузла.— Йди,— вимовила вона, я по губах догадався.— А як будеш повертатися...— вона махнула тепер звідти, від радіовузла,— то постукаєш,— вимовили її омріяні губи, а рука беззвучно й дрібно торкнулася віконної рами.— Ну,— підвела брови, як уміла це робити вона, єдина на світі.— Йди вже, йди,— махнула мені білою рукою.

Потім приклала її до губів, потримала так секунду й помахала мені нею. А тоді вже відпливла й зeszла в темряві. Серце мені калатало, у вухах били дзвони, ноги мов приросли до землі і не слухалися, а всередині палахкотів такий жар, ніби там гототіло червоне полум'я. Я згорав на тому вогні й почував таке повне щастя, що потім не раз ось-ось, бувало, досягну його, але — не досягалось.

Мені здається, що й Віра відчувала те ж саме. Я був навіть певен у цьому. Це ж від неї передалася мені радість, від нашої безмовної зустрічі, щастя й передчуття ще більшої радості,— ніколи я нічого подібного не відчував! То де ж йому й узятися, як не передатися од Віри? Хто ж його міг вигадати чи знайти для нас, крім неї,— єдиної, прекрасної, неповторної...

З тим щастям, з тією затаєною радістю і ще радіснішим і тривожнішим передчуттям у душі я прибіг, та де там

прибіг — прилетів до радіовузла, штовхнув з розгону двері плечем і скривився від болю: двері були зачинені на міцний засув зсередини — там щось шипіло і тріщало, і мені довго не відчиняли, а коли відчинили, коли впустили, знову заgrimівши засувом, я почув той тріск виразніше, помітив шкалу, що світилася на остові приймача, ще не вбганого в футляр, ще якогось неприродно оголеного й негарного, і з того тріску приглушено й м'яко, якось таємниче пролунало ніби тільки для нас: «Говорит Москва. От Советского Информбюро», — і я несподівано для себе припав до щойно змонтованого Іваном Трохимовичем приймача й заплакав.

Я плакав за цим голосом, до якого давно звук і якого так давно і довго не чув. Плакав за Москвою, за рідною Радянською владою, що стала такою далекою... Плакав з радості, що переповнювала мене від любові до Віри, але й плакав від того, що Москва жила, Москва боролася, працювала, посилала в ефір свій голос, свою правду, свою переконаність. А раз є Москва, значить, є наша правда, наше право боротися, сподіватися, вірити в те, що не загине наш народ, не буде переможений, не скориться фашистським бандитам, які б армади вони не послали на нас, і моя любов до Віри теж набувала якогось зовсім нового змісту: вірилося, що ми житимемо й любитимемося на вільних просторах нашої врятованої, звільненої від фашистів землі, бо в окупованому радгоспі такої любові було б тісно, вона тут була б неприродна, не вмістилася б у ньому, бо в безправних людей не було й не могло бути такої любові. А Москва вже самим своїм голосом стверджувала наші права, з якими ми народились, росли, вчилися, мріяли, з якими не розлучалися ні в щасті, ні в горі, доки битимуться наші серця, доки існує Москва — наша найбільша правда й надія! І навіть смерть наша нічого тут не важатиме, бо ми вмеремо, а Москва стоятиме вічно.

— Ти будеш щось записувати? — спитав Трибрат, не помічаючи мого стану.

Я заперечливо похитав головою.

— Дем'ян Леонтіївич тобі нічого не казав?

— Ні.

— Ну тоді я сам запишу.

— А що записувати? — спитав я. — Що наші Орел здали? Що Гудеріан іде на Тулу, обходячи Москву з південного заходу? Про це й німці у своїх газетах напишуть, по своєму радіо передадуть.

— Правду кажеш,— погодився Іван Трохимович, кинувши олівця на розгорнутий зошит, що був заготовлений, мабуть, заздалегідь.— Ну, то давай послухаємо далі, може, щось надibaємо цікаве. Ще ж про Одесу мають щось сказати...

— Може, про Одесу вже й говорили? — висловив я припущення.— Ми ж не відразу включились?

— З самого початку,— заперечив Іван Трохимович.— Я його,— кинув на радіоприймач,— налагодив і увімкнув ще до останніх вістей. А про Одесу нічого не чути. Може, вже й здали наші Одесу. Ти ж тільки подумай, де фронт, а де Одеса! Як їй оборонятися в такому глибокому тилу, одрізаній од своїх? Чи є в цьому якийсь сенс, коли німці вже блокували Крим, наступають далі на схід, обійшовши його перешийки, взяли Бердянськ, ти ж чув, і рвуться до Маріуполя, до Таганрога й Ростова.

— Ану заждіть,— перебив я Івана Трохимовича, виставивши руку.

Та нічого втішного ми тоді по радіо не почули. Ворог наступав усіма групами армій, особливо вперто рвався до Москви й до Ростова. Це вже було далеко, дуже далеко від нас! І велика тривога закрадалася в наші серця. Знову, як і тоді, коли, ще наші не відступили, після повідомлення Радянського Інформбюро звучали бадьорі й сумовиті марші, старі гренадерські й нові, радянські, написані братами Покрассами та головним інспектором оркестрової служби Червоної Армії генерал-майором Чернецьким,— задушевні, прекрасні марші, в які було вплетено найдорожчі нашим серцям мелодії російських, українських, молдавських народних пісень і найпопулярніших пісень радянських композиторів, і це ніби відбивало у звуках злиття мирного нашого життя з потребами, тривогами, подвигами і втратами великих фронтів, що розгорнулися на всій території від північних до південних морів нашої Вітчизни. В цьому було щось тривожне, бойове і водночас — сумовите, печальне, мов тужливий спогад про далеке мирне життя, де в кожного так багато залишилося омріяного й найдорожчого. А зараз і попереду були бої й дороги, немислимо далекі, невизначені й неймовірно тяжкі. Вони поки що вели у відступи, в зиму, в сніги й морози на сплюндрованих війною просторах, і їм не видно було кінця...

Вимкнувши радіо, ми мовчки працювали якийсь час, рихтуючи й заново монтуючи потрошені стелажі, на яких

мали розміститися приймачі й ретранслятори, вирівнювачі струму й інструменти, і говорити нам ніби й не було про що, бо про те, що ми почули того вечора, говорити не хотілося. Про нього тільки думалося, гірко й тривожно: далекі фронти даленіли ще дужче, і на їхнє повернення не було поки що ніякої надії. Найменшої. І велике наше сирітство, що оступило нас з приходом німців і вже не покидало ні вдень ні вночі, ставало ще більшим і повнішим, коли уявиш неосяжну далечінь, куди відступила під ударами ворога Червона Армія, і страшно й моторошно було думати, що вона відступає й далі.

— Іди вже додому, — сказав мені Іван Трохимович, поглянувши на ходики, що вицокували на стіні, пущені ним у перший же день, як тільки ми приступили до роботи тут, на радіовузлі. І тепер було два виміри часу: один — на золотому годиннику коменданта фон Штракка, а другий — на цих ходиках, пущених Іваном Трохимовичем. Причому комендант свій годинник звіряв по Берліну, а ми — по Москві, хоч куранти там і перестали бити, демонтовані й надійно сховані від бомбардувань.

Було вже чверть на одинадцять, і я згадав Віру. Власне, й не забував її, я радіо слухав, наче говорив з нею, а зараз згадав, що вона чекає мене, і раптом злякався: а що, як заснула? Бо це ж нам тут час промайнув швидко, особливо через те, що ми слухали Москву, а їй вечір видався, мабуть, надзвичайно довгим, таким, як і був насправді, цей жовтневий непогожий вечір. Вже не буде потім у моему житті пам'ятніших і тривожніших вечорів.

Але вона не спала. Я ще й руки до вікна не доніс, як вона вже нетерпеливо відгорнула фіранку й махнула мені рукою, щоб я йшов до порога, а вона зараз вийде. Я не вірив, що це колись настане. Не вірив і тоді, коли тихо прошурхотів засув, ще тихше клацнула клямка й відчинилися зовсім беззвучно двері. І тільки коли Віра, висока, чорна у своїй шубі й ставна, виросла на порозі, коли вона обережно й беззвучно зачинила двері й повернулась до мене білим лицем під такою ж чорною, як і шуба, хусткою, я вхопив її в обійми, не тямлячи себе. В мені знову спалахнуло полум'я, у горлі пересохло, і я не міг ворухнути язиком і видобути бодай один якийсь звук. Я її обнімав, діждавшись з неймовірної далечини, як найбільше своє щастя, а вона впиралася цього разу обома руками в мої груди й не давала наблизитись до обличчя, такого білого, такого жаданого, такого милого, як буває воно кожному,

мабуть, лише раз у житті. А багатьом не буває й зовсім ніколи, якщо люди не вміють любити, не наділені цією здатністю від природи.

Я глянув на її лице зблизька й помітив, як воно від напруги скривилося, і враз зрозумів, що чинити так зовсім не варто, що сьогоднішня ніч не може й не повинна бути простим продовженням попереднього вечора з тим поцілунком. І як тільки я це второпав, мене ніби хтось водою з відра обдав. Хіба ж можна, щоб Віра, кривлячись від напруги, відпихала мене з моєю любов'ю, а я їй набивався, нав'язувався, змушував її до чогось? Це було неприродно й принизливо для мене й для неї — щось блюзнірське й не гідне нас обох.

— Не треба,— прошепотіла вона, вже коли я її відпустив, і поправила на голові чорну хустку, довгу й в'юнку, мов старовинна шаль, тугіше обіпнулася шубою й рішуче зійшла з порога.

Не оглядаючись, попрямувала вона через футбольне поле до саду, що темнів там, за світлими бур'янами, й шумів на вітрі, глухий, покинутий і по-осінньому забутий усіма. Він темнів усе дужче у міру того, як ми заглиблювались у нього, а дорога, що йшла через сад до залізниці, біліла, добре накочена колесами й вибита ногами й копитами, і Віра чорніла на ній, ще вища й стрункіша, ніж насправді, і віяло від неї чимсь урочистим і тривожним, чимсь навіть траурним би віяло, мов на похороні, якби не така швидка хода: хоч як я квапився слідом, не міг її відразу наздогнати.

Нарешті вона оглянулася, щось шепнула мені, і я знову не почув нічого у шумі вітру, ніби нас досі розділяла шибка, а лише здогадався, що вона квапить мене. Я кинувся бігти й догнав її, взяв попід руку, відчувши на дотик знайоме, дивовижно м'яке й ніжне тепло котикової шуби, але вона вивільнила руку, оглянулася хапливо навкруги, звернула з накоченої дороги в темну алею, утворену двома рядами густого живоплоту з жовтої акації й смородини.

— Сюди,— видихнула вона й пішла ще швидше, ніби ми спізнювалися на поїзд.

Але поїзд наш відійшов уже давно й безповоротно, і мені судилося взнати про це саме того вечора, хоч я нічого й не передчував, а чекав тільки найбільшого й насолодшого в житті дива, яке має нарешті статися сьогодні й відкритися мені вперше. Віра алеєю вже бігла, аж каблучки озивалися на садовій стежині, і я здогадався, чого

вона сьогодні повищала — наділа модельні туфельки. Нащо б це? — встиг подумати і з розгону налетів на неї, так раптово вона зупинилася, так круто повернулася до мене.

— Любий мій,— здійняла вона руки назустріч, щоб обняти мене.

Розстебнуту шубу шарпонував на ній вітер, розтріпав і розвіяв поли, і я ринувся в ту розкриленість, обхопив її тонкий напружений стан, одірвав її од землі, а хотілося одірвати од всього світу, од її минулого, від осоружного й дивного заміжжя й забрати собі всю-всю навіки. Вона гнулася у моїх обіймах, тепла, ніжна й податлива, відкинувшись назад, дивилася на мене з незрозумілим благанням, з мукою й розпачем, які не те що стривожили, а скоріше здивували мене. Вітер шумів над нашими головами у високій колючій гледичії, а тут, унизу, тріпав наші поли навколо нас, вони то обмотували нас, то розліталися, як наші невидимі крила. Вітер обдував і розпашілі наші обличчя, забивав дихання, скажений жовтневий вітер серед ночі в самотині — що може бути кращого й приємнішого, як усвідомлення того, що ми серед ночі zostалися самі. І між нами нікого-нікого, тільки цей рвучкий і тривожний вітер.

Я обнімав Віру все міцніше, всім своїм еством хотів відчувати дужче та дужче, аж серце заходилося, аж голова паморочилася, аж дихання мені перехоплювалося, а вітер набивався у вуха і в ніздрі, лоскотав мені обличчя Віриним волоссям...

Але чому Віра плаче? Аж схлипує, поклавши мені голову на груди. Тільки коли сорочка на грудях змокрила від її сліз, я перестав стискувати її в обіймах, засоромившись свого засліплення і своєї неуважності, і тепер відчув, як вона здригається, мов мала дитина, коли ото добре наплачеться. Ошелешений, затаїв дух, а Віра плакала, плакала й плакала, аж заходилася, і я не знав, що робити, що думати, чим її заспокоїти. Стояв, тримаючи її в обіймах, і мовчав, відчуваючи незрозумілу й нез'ясовану провину перед Вірою, жаль і біль за неї, і ще більша любов і ніжність охоплювали мене. Я аж тремтів, мене всього било й тіпало, тільки Віра того не помічала за своїми риданнями.

— Вірочко, Віро,— повторював я, мов заклинання.— Ну заспокойся ж, Вірочко! Ну що з тобою? Ну чого тобі? Я тебе чимсь образив?..

Вона здригалася від ридань і заливала мені груди слізьми, припавши до них обличчям, так що я не міг її одірвати од себе.

Плакала довго й тяжко, іноді аж заходилась від ридання — відчувалося, що виплакує якесь таке тяжке й пекуче горе, якого вже не поправиш.

— Вірочко, мила моя,— шепотів я їй, схилившись до вуха, що пашіло й аж обпікало мені губи.— Я ж люблю тебе, чуєш? Люблю... Тільки тебе, одну тебе, єдину...

Вона заперечливо хитала головою, ще дужче вдавлювала мені в груди своє обличчя й плакати не переставала. Мені здавалося, що кожне моє зізнання додає їй ще більших страждань, і я зовсім губився, страждав від своєї безпорадності, від безсилля чимсь допомогти.

— Ну скажи ж мені,— благав я її,— скажи хоч слово...

— Я зовсім...— простогнала раптом вона і заголосила,— не достойна твоєї любові. Я брудна жінка, а ти...

— Вірочко, Віро,— вмовляв я її,— немає кращої за тебе на всім білім світі. І не треба мені нікого. І чистішої за тебе нема, люба моя.

— ...а ти хлопець, ти такий чистий і порядний...— аж заходилась вона.

— Хіба ж я не знаю, що ти була замужем,— мимрив я розгублено,— і хіба це має якесь значення? Мені ти наймиліша, найжаданіша в світі,— шепотів я, аж серце в мене завмирало від ніжності.

— Ні,— крутила вона головою, не одриваючи обличчя від моїх грудей,— ти нічого не розумієш. Я тобі зовсім не пара! — Вона вирвалася від мене і, заточуючись, спотикаючись на високих каблуках, кинулася бігти геть.

Вітер тріпав поли незастебнутої шуби, рвав з голови чорну хустку, що металась у темряві, мов прапор біди й нещастя. Віра здалася мені такою нещасною, беззахисною і зганьбленою, що я мало й сам не заплакав і кинувся за нею, легко догнав і знову намагався обійняти, але вона різко й сердито відтрутила мої руки, а потім і мене самого сильно відштовхнула обома руками.

— Іди геть! — крикнула вона якомось несамовито.— Не торкайся мене! — І такий у неї був рішучий, такий сердитий і несамовитий вигляд, що я оторопів. Навіть у темряві видно було, як припухло й змінилося її обличчя від ридань, скільки болю і муки було в її очах.

Вона обгорнулася шубою, висока, горда, недоступна, визивно підвела голову, круто повернулася й пішла.

— Що ж ти робиш зі мною, Віро! — крикнув я їй услід, і вона зупинилась як укопана.

Стояла, не обертаючись, і ждала. Я підійшов. Вона глянула на мене спідлоба, взяла обома руками моє обличчя, близько-близько заглянула мені у вічі й сказала:

— Не хочу калічити тобі життя, — і поцілувала мене набряклими від ридань, солоними й гарячими губами. — І не йди більше за мною. — Вона застєбнула шубу й швидко попрямувала від мене, рішуча й непохитна у своєму незрозумілому рішенні. А я стояв і вмирав від любові, жалю й туги за нею.

— Вірочко, Віро, — шепотів я їй услід, як шепочу іноді й досі ночами, нічого не тямлячи.

«Лиманськ. Лоцманові.

Птахи прилетять двадцять восьмого опівночі. Налагодьте контакти з оточенням Манштейна, уточніть обставини загибелі та похорону командарма Вісімнадцятої Смирнова. Терміново вишліть мандрівника в район Кінські Роздори під Запоріжжя для ознайомлення з могилою, написом на ній. Хай розшукають очевидців похорону з місцевого населення і дізнаються, чи віддавалися військові почесті та які саме, хто був присутній на похороні, що грав оркестр? Які промови виголошувалися і ким? *Солюк*».

Валерій Петрович перечитав шифровку кілька разів, запам'ятав текст до найменшої подробиці, креснув запальничкою. Папір горів повільно, вигинався й корчився в грубій попільниці заводського литва, а він дивився на вогонь і міркував про складність цього завдання, особливо про те, як далеко й важко буде добиратися комусь із його підлеглих до Запоріжжя, взагалі за Дніпро, але ні обговорювати наказ, ні дорікати комусь за його ефемерну непередбаченість у нього не було права. Тим більше, що це була перша шифровка й перше завдання. Морем, флотом і суднобудуванням, як видно, в Москві зараз цікавилися мало, а може, не цікавилися й зовсім під тиском крутих і драматичних обставин, і він тільки тепер зрозумів, що заради проблем суднобудування його не могли тут залишати: Генеральний штаб і розвідування в першу чергу цікавили сухопутні сили ворога в цьому районі, їхні дії і наміри, розташування, пересування, дислокація, чисельність і призначення. Він знав, що в Лиманську розквартирувався штаб 11-ї німецької армії Шоберта —

він уже повідомив про це, але зайнятість роботою в управлінні шефа суднобудування, інвентаризація, проведена на всіх заводах, і складання доповідної записки в штаб військово-морського відомства не лишили йому часу для встановлення інших контактів, які годилося б заводити саме зараз, по гарячих слідах, доки ще не на повну силу розгорнулася діяльність служби безпеки й охорони.

Не знав Комлев ні про загибель генерал-полковника Шоберта, ні про заміну його Манштейном — тому й здивувався, натрапивши на це прізвище. Що ж до Смирнова, то він чув про цього уславленого командарма, котрий із своєю армією останнім залишав Лиманськ, прорвався через Грейгове на Інгулець, а за Дніпром, значить, уже прорватися не зміг. За Дніпром він загинув при обставинах, що потребують уточнень і підтвердженнь. Навіть сам факт загибелі й похорону. Авжеж. Хто ж це його, загиблого, міг тут ховати, якщо він не прорвався? Німці? Тільки вони.

Комлев не на жарт стривожився своєю необізнаністю, браком інформації про важливі події, що відбуваються на фронті в смузі його перебування. Відомості про ворога йому та його групі зібрати було легше, ніж довідатися про найостанніші події на фронті. Що там відбувається зараз, він не знав і не міг знати, і це була неабияка складність в діяльності всієї групи. На цю необізнаність і непоінформованість він буде приречений умовами й специфікою своєї роботи в адмірала Бодеккера, тому треба шукати зв'язків у польових штабах, серед офіцерів діючої армії. І ні в якому разі не замикатися у вузькому колі шефа суднобудування й співробітників військової адміністрації — вони зайняті внутрішніми справами міста і насаджуванням «нового порядку», не мають дотичності до бойових дій і мало цікавляться подіями на фронті, раді з того, що дістали можливість не гибіти там.

Бодеккери, гофмани, манштейни наповзли сюди, налізли, мов сарана, наруйнували, навбивали. І що ж? Ті, що командували тут, віддавали накази й підписували вироки, залишать на документах і в пам'яті імена свої для ненависті й проклять. А більшість тих, що виконували накази й вироки, марширували, наступали, стріляли, вішали, розстрілювали й палили, так і лишаться безіменними й невідомими, загинуть, як руді миші, згниють, покинуті на чужому полі, а могили їхні проклянуть і розорять на світанку... І все. Але доки вони живі й пакостять на нашій

землі, чинять свою бандитську завойовницьку справу, він, Комлев, має жити серед них, читати їхні документи, відгадувати наміри й дії, не зводити з них очей, бути серед них своїм.

В сусідній кімнаті Ельза — його добровільна помічниця, що ніколи ні про що не питає, а тільки здогадується, його вірний товариш і друг, закохана в нього молода жінка й фіктивна дружина — тихо награвала на роялі улюбленого Бетховена й не чула, як він зайшов і став у неї за спиною біля відчиненого вікна.

Тихий осінній вечір западав над містом. Ще світилися в небі високі та білі хмарини, освітлені сонцем, що сховалося за Інгулом, сівши за опуклі й бугристі степи. Ще й небо, бузково-блакитне над головою, а отам, ближче до західного пруга, вже пурпурове й тривожне, було по-літньому високе й прозоре, але клени вздовж вулиць жовтіли, натрусивши шелестючого листя на тротуари, і від річки тягло прохолодою. Тихо, спокійно, по-вечоровому замріяно й сумовито навкруги — може, від безсмертних мелодій Бетховена, що здатні природу і світ забарвлювати у свої неповторні тони, а може, від того, що вже чуються близькі подихи осені, вже вона заглядає у вікна і в душі, невловна, сувора й проста.

«Грай, Ельзо, грай,— думав Комлев, уявляючи далеку Москву та вже обложене й відрізане місто, де лишилися рідні. Він уявляв ріки, степи, задимлені простори, на які зараз наповзає вечірній туман, легкий, мов серпанок, і за якими ховається і гримить вогнями і смертю війна.— Грай, Ельзо, грай...» Йому було сумно й тривожно, як завжди, коли треба посилати когось на небезпечне діло а може, й на смерть.

Зайшла до кімнати Клара Фрідріхівна, постояла, слухаючи Ельзу, потім принесла Комлеву легенький віденський стілець, жестом, аби не порушувати тиші, запросила сідати, а сама опустила на канапу. Вони довго мовчали й насолоджувалися музикою Бетховена, що, здається, весь світ переінакшувала, очищала й освітлювала їхні душі, нагадувала про щось вічне й прекрасне, про що ми забуваємо в метушні й що зринає в пам'яті, немов згадка про тихе свято, колись уже пережите з розумними, добрими й дуже дорогими тобі людьми.

Ельза обірвала гру, схопилася з місця, кинулася до Комлева, припала до нього й заплакала.

— Я боюся, Валерію,— шепотіла вона.— Я боюся за

тебе, за маму, за всіх нас. Я боюся, бо нас чекає велике горе.

Комлев мовчав, гладив її по голові, по худеньких тендітних плечах, а мати дивилась на нього й розводила безпорадно руками: мовляв, що ти вдієш? Так реагують на вигадки малих імпульсивних дітей, але всі троє знали, що не в дитячі ігри бавляться, тому й не могли заспокоювати Ельзу банальними фразами — вони після мелодій Бетховена здались б особливо нещирими.

Коли Ельза заспокоїлася й перестала схлипувати, Валерій Петрович промовив тихо й ласкаво:

— Не сідай за рояль осінніми вечорами без мене. Бо самотність нестерпна, особливо восени.

Ельза, не підводячи голови й не одриваючи її від його грудей, кивнула згоджуючись. І уривчасто, мов дитина, зітхнула. Велика ніжність охопила Комлева до вразливої, незахищеної, щирої Ельзи, що відкривалась йому в найпрекрасніших своїх людських якостях дедалі більше, приваблювала й чарувала.

— Нам треба частіше бувати...— Комлев хотів сказати «на людях», але не сказав.— Та й у себе приймати гостей. Цінується ж бо не присутність, не нейтральні зустрічі, а гостинність, щедрість, що сприймається як відданість, а то й захоплення. От і давайте в суботу запросимо Бодеккера, Гофмана, когось із штабних офіцерів. Хотілося б запросити генерал-полковника Манштейна, хоч я з ним і не вчився в одній академії,— пожартував Комлев.— Спробуємо зробити це через Бодеккера — його всі знають...

— І здається, люблять,— додала Ельза.— Ти, мамочко, пробач, всі клопоти знову впадуть на тебе. Але раз Валерій Петрович каже, значить, це конче потрібно. Не для розваги...

— Мовчи вже! — озвалася з канапи Клара Фрідріхівна.— Знаю й сама, що треба. Але ж не такі ми багаті, щоб влаштовувати бучні прийоми, та ще в такі скрутні часи.

— Але й не бідні,— підхопив Комлев.— У нас немалі запаси тут, а є ще й в іншому місці — скажу, щоб принесли. А ви, Клара Фрідріхівно, не скупіться, тратьте ті гроші, що я вам приніс, нічого їх зберігати, економити й оглядатися.

— О-о, все ще тільки починається, і жити дедалі буде важче,— зітхнула Клара Фрідріхівна, навчена минулими війнами.— Незабаром не стане продуктів.

— Нічого,— мовив Комлев.— Ніякі труднощі нас не злякають. І от що, Ельзо,— звернувся він до своєї «дружини».— Мені незручно, не чоловіче це діло, а ти — як молода німецька жінка — можеш запропонувати своєму шефові запросити у ваш дім полководця, завойовника Франції Манштейна. Ви, німкені, хочете бачити в себе німецьку знаменитість. Цілком природно й навіть похвально. Тим більше, що у вашому домі поки що мешкає сам військовий комендант Лиманська генерал Гофман. Манштейнові, мабуть, теж впеклася штабістика, і він не відмовиться провести вечір у колі інтелігентної німецької родини. Майте на увазі — нам треба розширювати коло знайомств, частіше влаштовувати дружні вечери з нагоди всіляких свят, тепер вже, звичайно, релігійних, а також іменин, ювілеїв — тільки щоб це було без натяжок, не впадало в око, не здавалося підозрілим. Головне, створити репутацію гостинного дому. А гості, як відомо, рідко цікавляться, де береться все те, чим їх пригощають. Аби тільки смачно було приготовлено, та вишукано сервіровано, та господині були щедрі й привітні.

— Запасів наших вистачить, ну, може, на цю зиму,— нагадала Клара Фрідріхівна,— і треба вже зараз, восени, думати про їхнє поповнення. А зробити це легше й доступніше, коли все ще в полі. Бо вже як зберуть та складуть у комори...— вона махнула рукою.— Що воно буде, не знаю.

— А що буде, Кларо Фрідріхівно, ми всі добре знаємо: все піде в Німеччину на утримання німецької армії. Нас ждуть і справді тяжкі часи. Та ми до легких і не готуємось. Пам'ятайте, що ми багата сім'я, успадкували від знаменитого лікаря Ассмана коштовності, та ще й неабиякі.

— Через них я найбільше боюся,— зізналась Клара Фрідріхівна.— Ви б, Валерію, знайшли надійніше місце для їхнього зберігання.

— Надійнішого, ніж у вас, тепер вже не знайдеться. Саме на безпеку вашої квартири і розраховували, коли ставили мене до вас. А мене, Кларо Фрідріхівно, важче й небезпечніше берегти, ніж коштовності. Хіба вам про це не говорили?

— Говорили, мало чого можна сказати. А спробуй сховати та вберегти!

— Та у вашому будинку можна розмістити весь золотий запас Герінга! І то так, що жоден собака не знайде.

— Куди нам рівнятись до Герінга,— зітхнула Клара Фрідріхівна,— як у нього самих замків зо дві дюжини. Та й шукають же не собаки, а люди. Люди ж усе знайдуть. А як знайдуть, лише цього вистачить, щоб нас усіх трьох...

— Навпаки,— жартував Комлев,— той, хто знайшов би коштовності, був би дуже задоволений. Та ми їм такої радості не надамо: ми в своєму домі господарі. Правда, Клара Фрідріхівно? А якби щось зі мною й сталося, а ваші цінності й справді знайшло гестапо, то вони ж вам лишилися від вашого чоловіка, а йому — в спадок від багатих предків.

— Господь з вами, Валерію,— нажахано замахала руками Клара Фрідріхівна,— таке скажете, що й розум трачу. Що може статися з вами тепер, коли у вас такі високі покровителі. Тепер вам тільки жити й працювати. А ми будемо вам допомагати, чим зможемо.

— Покровителі покровителями, а завжди треба думати про найгірше й готуватись до нього. Тоді воно не заскочить тебе зненацька. А може, й не настане ніколи. Провалюються здебільшого ті, хто благоденствує й перестає думати про небезпеку. Ми про це не забудемо ніколи, хоч як би гарно не складались обставини, як би не всміхалася нам наша доля. Раз уже зайшла мова про це, скажу вам обом, щоб не повторювати й не повертатися більше до цього. Коли все тут скінчиться, а мене... все може бути, мене раптом не стане, поїдете в Москву за адресою і все там розповісте. А в Ленінграді знайдете мою родину,— він задумався, усміхнувся, помовчав.— Дуже хотілося б, щоб моя дочка Таня навчилася отак грати, як ти, Ельзо, граєш. Заграй ще.

— Ні, більше не хочеться. Не до музики зараз при такій розмові. Я розумію, її не уникнути. Але хай вона більше не повторюється. Ні адрес, ні імен ми не забудемо, а розмову цю давайте не згадувати, а то ще накличемо на себе біду.

— На вас обох — ні,— твердо сказав Комлев.— Ніякої біди вам не буде й не судилося. Навіть коли гинутиму, зумію не кинути на вас жодної тині, довести ваше албі. Це, якщо хочете знати, заздалегідь розроблений план. Бо ви ж, крім усього, єдина моя гавань, єдине пристановище, де шукатимуть моїх слідів після перемоги. Тому ви, в разі моєї загибелі, будь-що маєте залишитися. Як моя совість. Як відданість моя. Ось хто ви тепер для мене.

Можна було б і не говорити про це, але музика Бетховена, осінь, Ельзині сльози й тривоги ваші, Кларо Фрідріхівно, схилили мене до цього. Пробачте, але це так.— Комлев вийшов, схвильований, видно було, як він чиркнув запальничкою на східцях, його кроки пролунали під вікнами по бетонних плитах, і Ельза після довгої мовчанки мовила проникливо й ніжно:

— Які бувають люди на світі, мамочко. Мабуть, тому, що вони бувають, пишеться й існує отака божественна музика,— вона взяла перші акорди скерцо з «Апасіонати» й програла його до кінця.

Мати бачила у відсвітах з вулиці, що дочка, граючи, плаче, не здивувалася, не сприкрила й не відчула жалю до неї — навпаки, тиха материнська радість сповнила її душу. Клара Фрідріхівна згадала свого милого лікаря Ассмана, без якого прожила вже вісім років. Вона його любила і була щаслива з ним, а біди і навіть загибелі й смерті вже не важать нічого.

Мати підійшла ззаду, взяла доччину голівку в долоні й поцілувала в тім'я, в пахучий проділ. А Ельза грати не перестала. Кивнула вдячно матері головою і грала далі «Апасіонату», ніби теж слала коханому свою подяку за те, що він є, що він такий, саме такий, є на світі, і кликала його не так і додому, як у свою розтривожену душу. «Обніміться, мільйони!» — закликав колись великий Бетховен, а обнятися вдвох — весь світ, усі його радощі в тих обіймах.

Вечір за вікном догорав — сумний, тихий вечір перетворився на ніч, і над містом у прозорому нічному небі, всіяному хорами миготливих зір, ждалося розтривожених журавлиних криків, але їх не чулося.

«Над завойованими містами й птахи не літають»,— подумалось Ельзі, а печалі від того чомусь не було: вона чекала повернення Валерія.

Комлев тієї ночі додому не повернувся.

— Ніколи ні про що мене не питайте,— сказав він уранці, переступивши поріг і побачивши стривожені, змучені безсонням обличчя дочки й матері.— І ніколи не тривожтесь за мене. Я сам повідомлю вас, коли настане тривожний час,— наче міг знати, що його чекає наступної миті.— Тривожитися намарне тепер велика це і неприпустима розкіш,— усміхнувся він,— і навіть... легковажність, якщо хочете.

— Віднині, мамочко, я віддаю перевагу повній і най-

більшій легковажності перед регламентованою мудрістю.— Ельза обняла Валерія за шию, підвівшись навшпиньки, при матері поцілувала його.— Я мало не вмерла від тривоги за тебе,— зізналась вона.— Принаймні я ще нікого так не чекала, ні за ким так не тривожилася й не сумувала, як за тобою цієї ночі. Ніколи мене не кидай так надовго в повній невідомості. Добре? — Вона вся аж світилася, вмита, зачесана, по-ранковому вбрана в світлу сукню з блакитними квіточками по білому полю, в білому накрохмаленому фартушку, і Комлев тільки зараз по-справжньому збагнув, яка вона молода й гарна.

— Добре, добре,— швидко сказав він, роздивляючись зблизька її ніжне, рожеве від хвилювання обличчя.

Ельза чекала, що він її поцілує.

Не поцілував.

Тільки ніжно погладив по щоці й додав:

— Якщо це не заважатиме мені працювати.

Він похапцем поснідав і побіг на завод, а Ельза ще залишалася вдома, бо адмірал Бодеккер з генерал-інспектором артилерії Брандтом із генерального штабу поїхав оглядати очаківські берегові батареї, і їй не було чого там робити: кому б мала перекладати те, що доповідатиметься лиш генерал-полковникові Гальдеру?

Коли я прийшов додому, сповнений відчаю, жалю до Віри, образи незрозумілою її поведінкою, в мене ще й досі лунали у вухах її ридання, заглушені несамовитим вітром. Я збирався перед сном спокійно поміркувати над тим, що сталося, але, відчинивши двері, побачив світло у більшій кімнаті, двері в яку вели з коридорчика через кухню, почув приглушений гомін, вловив ніздрями запах найперше цибулі з олією, а потім горілки — характерний запах, що супроводжує бесіду, коли люди зберуться посидіти за чаркою. У нас за столом і справді сиділи Волошин і отой бородатий Василь, що повернув мені на аеродромі наган, знайшовши його в скирті. Він тут був ніби зовсім інший, і борода його здавалася ще чужішою, геть, не пасувала йому,— здається, смикни гарненько, і стара борода злетить з молодого обличчя.

— Довгенько парубкуеш,— суворо мовив він,— а ти його жди тут, переживай за нього...

Вони були зовсім тверезі, і я зрозумів, що випивка й закуська — це скоріше маскування. Всі троє дивились на мене, ніби хотіли про щось довідатися з самого мого вигля-

ду або сповістити щось дуже важливе, і це мене збентежило не на жарт.

— Хіба ж ви не знаєте, що ми з Іваном Трохимовичем ввечорами працюємо на радіовузлі? — звернувся я до Волошина. — Там би й шукали.

Той мовчки курив усміхаючись, а потім зиркнув на мене й здвигнув плечима:

— А то й не шукали, гадаєш? Ну, гаразд, — повів уже примирливо, — діло тут, видно по всьому, парубоцьке, а в такі діла втручатися нічого. Ми чекали на тебе не для того, щоб дізнатися, де ти буваєш такої пізньої пори і з ким, а щоб сказати тобі дещо. По-перше, поїдеш з Іваном Козерацьким, Борисом Солов'єм та з Миколою Гаркушенком у Кінські Роздори під Запоріжжя коней ловити. Так, так, після розгрому нашої армії там залишилося багато гарних стройових коней, і треба їх виловити до зими, негоди, снігу й морозу. Та й дощі обложні ось зайдуть — думаєш, легко їм буде витримати на белебні? Попростуджуються к лихій годині, попропадають, а тут же, в радгоспі, зовсім обмаль коней. Але є одна заковика: тобі не видали перепустки. Іванові Козерацькому, Борису Солов'ю й Миколі Гаркушенкові виписали, а тобі ні. Ти розумієш? Ми сподівалися, що ти через Мартина втешешся в довір'я до коменданта: незабаром у радгосп приженуть на польові роботи наших полонених, а їм же, коли хтось надумає тікати, потрібні будуть перепустки. Може б, ти, думалося, потоваришувавши з Мартином, випросив у нього бланків чи добув їх якимсь іншим способом. А воно й самому тобі... Коли я попросив документ і на тебе, комендант підозріливо спитав мене: «А чого це ви його на радіовузлі рекомендували, а тепер у таку далеку дорогу хочете вирядити? Може, для того, щоб він лінію фронту перейшов та втік до більшовиків? Хіба ви не знаєте, що він комсомолец?» — «У нас усі комсомольці, — сказав я комендантові, — а він знає німецьку мову — в дорозі це пригодиться». — «Он як, — здивувався комендант. — Пришліть його зранку сюди. Хочу дещо спитати в нього. Ну й почую, як він розмовляє по-нашому. І чи розмовляє?»

— Цілком зрозуміло, це перевірка, — втовкмачував мені Василь. — На тебе, мабуть, донесли.

— Мартин-перекладач довго щось доводив комендантові, — вів далі Волошин. — Видать, тебе захищав. Але ж я ні бельмеса не розумію по-їхньому. Мартин же й сказав мені крадькома: попередьте, мовляв, хай підготується.

— А як його готуватися? — тривожився батько.— Ти й справді тямаш по-німецькому? Бо за ніч же не підготуєшся ні чорта.

— А ось ми з ним посидимо тут до ранку,— пообіцяв Василь,— я його й підмуштрую трохи. Пригадаємо дещо, а дечого й навчимося, бо я в академії першим ішов з німецької мови. Те, що вчили в школі, вже забулося, правду я кажу? До того ж там усе книжне, істотно відрізняється від розмовної інтонації й фразеології. Коменданта, звичайно ж, провести не вдасться — одразу зловить на школярстві, але щось же й доведемо йому. Ну, хоча б те, що десять літ в школі навчався немарно. Хоч це ми можемо довести? — спитав він мене.

Мені не схотілось йому відповідати: тон був якийсь дратівливий і зверхній, наче Василь, ще й не почавши вправи зі мною, вже почав нервувати й сердитись. Судячи з цього, вчитель він був ніякий. Або зовсім не викладав ніколи в школі, або ж викладати тільки почав і ще не виробив у собі педагогічного такту. «Дурню ти божий,— скажуть мені потім,— він командував дивізією, закінчивши академію Генерального штабу. Яка там школа, яке викладання!» І я вмовкну від захвату...

— А може, йому краще не ходити зовсім? — тривожно блиснув на мене окулярами батько.— І не їздити в Кінські Роздори? На біса йому це здалося? Що, в нас людей мало? Нікого послати?

— Не піти до коменданта — значить збільшити його підозру,— терпеливо пояснював Волошин, хоч мені здавалося, що тут ніяких пояснень не треба: і так все зрозуміло само собою. Мені ще було далеко до того, щоб зрозуміти батькові тривоги й оцінити їх — тоді вони просто дратували мене.— А нам це не вигідно. І найперше ж йому,— продовжував Волошин.— Через Мартина ти б міг вчасно дізнаватись про наміри коменданта, увійшовши до них у довір'я, а там побачимо. Всюди добре свого чоловіка мати, як писав Руданський.

— Приятеля,— підказав батько.

— Що? — не зрозумів Волошин.

— Приятеля мати,— пояснив батько,— а не чоловіка.

— А хіба не все одно? — глянув Волошин на мене проникливо й серйозно.— Він же нам і приятель, і свій чоловік. Ну,— підвівся він і подав мені руку,— я пішов, до побачення.— Він попрощався й з батьком.— А ви тут і справді посидьте над підручником, підучіть дещо. Я гадаю,—

сказав він Василеві, — що треба починати саме з того, про що ми домовилися з тобою. Так буде невимушено й поділовому природно. Та й сам він постане перед комендантом не якимось шибайгоголовою, а діловим хлопцем. Правда ж?

Василь кивнув. Батько й Волошин вийшли й залишили нас до ранку самих.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Андрій Сіраш повертався в Аксай із своїми бійцями, дивувався й радів, як усе швидко й гарно обернулось: з проїзними документами, виданими їм представником Державного комітету оборони, можна було прямувати до Ростова, а в разі потреби й на Кавказ, тобто туди, де перебуває зараз штаб 18-ї армії. А де він перебував, того ні в Саратовському обласному комітеті партії, ні у військкоматі та військових штабах, розміщених у Саратові, не знали.

Дорога до Сталінграда була асфальтована, хоча й слизька від грязюки, а далі через Сальські степи пішло таке місиво, що машину доводилося перти мало не на руках. Сидоров та Байда, яких Андрій брав з собою, щоб за будь-яких обставин цілодобово охороняти машину з такими важливими документами, були вкрай стомлені й невиспані: вони одвозили архіви в Куйбишев, куди переїхала частина апарату Центрального Комітету ВКП(б), — найперше ж той відділ, що видав документацією й партійними архівами, якому й належало здати обшиновані й загорнуті брезентом та руберойдом ящики. Молдавські й буковинські архіви розшукували вже давно й одразу ж прислали за ними свого представника. З Андрієм він так і не зустрівся. Після розмови з полковником Андрій опинився під душем і вийшов звідти в новесенькому командирському зимовому вбранні, в таких гарних хромових чоботях, що аж жаль було їх топити тепер у багноці.

...Коли вони мало не через тиждень допхалися до Аксая, там уже не було ні генерала Колпакчі, ні госпіталю, в якому Андрій Сіраш залишив Стрепетова. І кого він не розпитував, ніхто йому нічого не міг сказати: з Аксая відступали швидко, бо німці, незважаючи ні на ті танки, які йшли їм назустріч, ні на бездоріжжя, наступали на Ростов і ось-ось мали увірватися до нього. Фронт так

наблизився, що чути було не лише артилерійську канонаду, а й кулеметні черги, коли вітер повертав і починав дуети із заходу. Все так перемінилось в Аксаї та в усіх околицях Ростова, що лейтенант Сіраш нічого не міг пізнати. Сніг, що випав тієї ночі, як він привіз Срепетова, розтав, і все набуло незнайомих рис. Навіть будинок, у якому тоді розташувався госпіталь, він розшукав десь аж надвечір, ледве-ледве пізнавши його на роз'юшеній вулиці. Але будинок був порожній і справляв таке гнітюче враження, що лейтенант Сіраш відчув бажання негайно поїхати звідси. Проте він уважно оглянув подвір'я й город, але жодної могили не знайшов. Було тоскно на душі й тривожно, як завжди в тих місцях, де стояли твої товариші, а потім зникли, подавшись невідомо куди.

Андрій переліз крізь пролом у паркані до сусідів, застав там старезного дідуся з білоголовим онуком і спитав його:

— Скажіть, будьте ласкаві, чи давно виїхав звідси госпіталь?

— Та вскорості ж ото як ви відправилися від нас, так і виїхав. Ну, може, через тиждень. Ну, од сили — через два. В один момент схопилися, і поминай як звали...

— А Тоня? — аж кинувся Андрій.

— Антоніну не взяли — вона ж вільнонаймана.

— А куди евакуювався госпіталь?

— Хто його знає, — здвигнув дід плечима. — Антоніна скоро має бути. Десь у військкомат побігла. З госпіталем евакуюватися не змогла, та й сина жалко. Сподівалася тут пересидіти, а воно, бачите, й сюди німець вже добирається. То тепер хоче на фронт проситися, а ми вже з Мишком залишимося тут в обороні. Та ось же й вона біжить, — сказав дід, глянувши вздовж темної під низьким осіннім небом, розгаслої і роз'їждженої вулиці, на якій вже нікого не було, — ні пішого, ні кінного. Тільки попід хатами, стрибаючи через калюжі, бігло під сірим небом щось теж сіре й невиразне.

Андрій зустрів Тоню за ворітьми й кинувся обнімати, як найріднішу, найбажанішу, а вона ніби не дуже й здивувалася й образу забула: дала себе обняти й в щоку поцілувати й спитала звичайно, ніби вони тільки вчора й розсталися:

— Де це ви так довго барилися? Вас тут всі так ждали, ждали, та й не дїждались.

— А ви ждали? — спитав Андрій, не зважаючи сказати їй «ти».

— Через вас тут і залишилась. Думала, вже й не приїдете. То у військкомат побігла. Але його вже немає. Виїхали.

— А де Стрепетов? І як він? — став перед нею в багнюці розхвильований лейтенант Сіраш — шапка на потилиці, шинель розстебнута.

— Та що ж ви мені на вулиці допит влаштовуєте? — удавано обурилась Тоня, справді схожа на школярку. Навіть зараз, коли він усе знав, не вірилось, що в неї є син. Не можна було й подумати. Відчував до неї таку ніжність, наче вона справді була йому на всіх його дорогах найріднішою. Через неї ж пролягли його останні зв'язки із Стрепетовим, про неї він думав у Саратові не раз, картаючи себе за ту мимовільну образу, якої завдав їй.

— Вас мені сам господь бог послав! Вже й не сподівався тут кого-небудь зустріти.

— Тож і турбувався так вашою долею та якимись архівами полковий комісар Стрепетов. Тільки, було, опритомніє, одразу ж перше запитання: а де лейтенант Сіраш? Як оце ви зараз: а де полковий комісар Стрепетов? А де ж йому бути? В Куйбишеві ваш полковий комісар Стрепетов.

— В Куйбишеві? — аж скрикнув стриманий і суворий лейтенант Сіраш, наче йому щось небачене подарували. — Живий?

— Мертвих же за госпіталями не возять. А він з госпіталем так і евакуювався, все про вас розпитуючи. Госпіталь же в Куйбишев передислокувався.

— Тоді все ясно, — сказав лейтенант і оглянувся на своїх бійців, на свою машину, що стільки вже пройшла воєнних доріг.

Вони стояли в кузові полуторки й дивились на свого лейтенанта й на Тоню, і обоє всміхалися.

— Так от, хлопці, — гукнув їм лейтенант Сіраш. — Полковий комісар уже у Куйбишеві, якби знаття — могли б його відвідати.

— Це було б нелегко зробити, спробуй розшукай, — мовив немолодий і похмурий Сидоров, що добре вже намерзся біля свого кулемета, всю дорогу горблячись у кузові.

— То що? Приймете нас на ніч? — спитав лейтенант Тоню, що перестала вже бути сестрою, як давно вже перестала бути й школяркою. — Хоч перегрітися пустите?

— Кого це вас? — перепитала вона лукаво, сміливо

дивлячись Андрієві у вічі, і щаслива й радісна надія знову ворухнулася у його нахололих грудях.

— Ну не мене ж особисто, — сказав Андрій Сіраш, — а всю нашу команду. Потомилися по такій дорозі страшенно.

— А ви звідки їдете?

— З Саратова, через Сталінград. Намучилися!

— Ну то нехай хлопці розташовуються в приміщенні колишнього госпіталю, там і паливо залишилося, я покажу. Там і машину поставлять, бо в нас двір немощений — наробите тут баюр. Ну а ви, так уже й буде, можете ночувати у нас. — Вона війнулася повз Андрія у двір і заговорила до діда й хлопчика, удаючи, що його, Сіраша, тут і немає, що він її зовсім не цікавить, і квит. Проте кожне її слово мовилося для нього, кожен погляд шукав його, кожен вигук — кликав і запрошував, хоч вона й намагалася це сховати.

«Знаємо ці ваші штучки», — радісно подумав красивий і смаглявий Андрій і пішов до машини віддавати розпорядження на ніч.

А ніч тим часом не барилася: підкралася з-за Дону, мов чорна кішка, стрибнула через ріку на Аксай і все вкрила раптовою темрявою. Тільки на заході небо світилося не знати від чого: від вечірньої заграви, від далекої пожежі чи від близьких боїв...

...Як не готував мене рудий Василь, як не муштрував, сидячи над підручником німецької мови, шліфуючи мою вимову, знання мої були такі куці, що я йшов до комендатури, немов на заріз. Мені ще й поталанило: німецьку мову в Бармашівській школі викладала стара добра німкеня, Рената Федорівна, котра з третього й до десятого класу вчила всіх нас відміювати артиклі й займенники, заучувати форми і види дієслів — перфект і плюсквамперфект, доконаний і недоконаний види, *Futurum eins*, *Futurum zwei*. Вчила також розмовляти, обіцяючи перед кожним уроком: «Сьогодні жодного слова по-українськи — не розумію й не хочу слухать! — ще й рукою відмахувалась і тут же викликала Льоню Слученка — переростка, височенного й сміливого, що сидів у кожному класі по два роки. — Читай, будь ласка». Льоня підводився з місця довго, приречено оглядав усіх нас, скрушно хитав головою, бо ніяк не міг, уже в дев'ятому класі, вимовляти дифтонги, умляути, не кажучи вже про еї,

eu — не міг второпати, чому це s треба читати як sch перед r і t? Адже ні в російській, ні в українській мовах такого не буває. «Хто її в чорта вигадав, цю німецьку мову? — здвигував плечима Льоня, руками розводив, голову до плеча схиляв, назад вивертаючи... — Ну, написали ж, хай так і буде! Так ні ж, пишуть st, а вимовляють scht. І для чого, ти скажи? Хай би вже буква така була, а то аж три замість одної!» — «Для того й пишуть s перед r і t, а вимовляють ша,— терпеливо, вже всоте, пояснювала добра Рената Федорівна, забувши свою обіцянку.— Ну, будь ласка, читай». Вона, мабуть, боялася цього великого парубійка і перед кожним реченням вимовляла все сама, щоб йому лишилося тільки повторити. Однак і повторити Льоня Слученко міг лише з третьої чи четвертої спроби. Піт виступав у нього на лобі, стівав поза вухами, і на нього тяжко було дивитися.

«Це тобі не голубів ганяти,— під'юджував його улюбленець Ренати Федорівни Михайло Слуцький.— І не в футбол грати. Читай, читай...»

Це була межа: Льоня Слученко з усієї сили гепав підручником об парту перед Мишком Слуцьким, що сидів поруч, і вибухав, мов прем'єр на сцені:

«Хто її вигадав, цю мову, хай той і читає.— Льоня сідав, без дозволу, звичайно, вкидав підручник у пошарпаний портфель, трахкав кришкою парти.— Більше в руки не візьму! — кричав на Ренату Федорівну.— Хоч з школи виганяйте! Ну, не лізе ні сюди,— бив себе по лобі,— ні сюди,— бив по грудах».

А Мишко Слуцький, сидячи поруч, реготав так, що аж сльози текли по його випещених щоках. І всі ми теж реготали, бо ці спектаклі, які Льоня розігрував досить часто, ставали тим смішніші, чим частіше повторювались.

А Рената Федорівна робилася білою, як стіна, хапалася обома руками за голову, благально дивилася на Льоню:

«Тихше, тихше,— благала вона, стривожено зиркаючи на двері.— Хіба ж можна так говорить про мову Гете, Маркса, Енгельса, Шіллера, Бетховена. Ну, будь ласка, читай далі».

«Не буду! — гримав Льоня Слученко під ще більший регіт Мишка Слуцького.— Не буду більше читати. Хай мене не атестують з німецької мови».

«А з якого ж предмета тебе атестувати?» — аж заливався Слуцький над Случком, і ми теж качалися зо сміху. Звичайно, проти Льоні Слученка ми всі були великими

лінгвістами, але навіть відмінники після десятого класу, витративши на вивчення німецької мови шість років, так і лишалися ледь-ледь обізнаними з граматикою, але зовсім не вміли розмовляти. Така, очевидно, була система: граматику вчили, а практично застосовувати знання було ні до чого, бо зовсім не знали слів — ніколи було за граматику вчити слова. Тепер мені за ці вади викладання доводилося розплачуватися.

Я йшов повз Вірні вікна й не зводив з них очей. Було так само вітряно, як і вночі, тільки разом з вітром мжичив нудний осінній дощ і обіцяв довгу розлуку з моєю коханою. Виселок оповив туман, і в степу нічого не стало видно. Простір не те що звузився, а пропав зовсім, наче його й не було. В тумані, за садом, проносилися кудись невидимі поїзди — може, в Німеччину, а може, до фронту з поповненням і боєприпасами, і в тому, що вони мчали по нашій землі повз нас і везли смерть нашим рідним, нашим червоноармійцям і командирам Червоної Армії, було щось дике й неприродне. Чомусь особливо обурливим і неприродним це здавалось в тумані: ті ж самі степи, та ж сама наша станція, і перони, й колії наші, а по них ідуть, мчать чужі поїзди, несуть кудись захекану смерть нашим людям, і ти нічого не можеш зробити проти цього, дивишся і мовчиш. Обурливо, принизливо, підло! Туман, звузивши простір, ніби наблизив усі події й зв'язав тебе з ними конкретно, зв'язав щільніше — тут вже й самому собі не скажеш: це від мене далеко. І навіть не подумаєш: це мене не стосується. Навпаки, відчуєш раптом і свою провину в тому, що сталося й відбувається далі на нашій землі, сплюндрованій і завойованій ворогом.

Добре накочена дорога, якою я йшов у тумані й під дощем до комендатури, була ще тверда, хоча й слизькувата. Я був задоволений, що в тумані мене ніхто не бачить, куди я йду, але, як тільки подумав про це, почувся тупіт копит і шерех коліс, і з туману виїхав просто на мене своєю бідаркою Семен Іванович.

— Тпру,— злякано натягнув віжки.— Лиха година, мало на людину не наїхав. Ну й туман же наліг, будь ти неладний. А-а, це ти,— впізнав він мене.— Нам тут і бідаркою по такій погоді їздити не з руки, а він, бач, залізницею пре ешелон за ешелоном. Та ще ж їздять, ти скажи, як на пожежу — не менше дев'яноста на годину. А то й усі сто. Аж земля двигтить. А все на нашого брата везуть, будь воно прокляте!

Він став крутити цигарку, ніби збираючись розпочати довгу розмову, а мені нетерпеливилось спитати, як там Віра. Але я б виказав одразу нашу тайну, якої наче ще й не було по-справжньому, але яку треба було все одно ховати найпильніше — що-що, а це я скоріше відчував, аніж розумів.

— Куди ж це ти нарядився? — спитав Семен Іванович, не дивлячись на мене. Потім, поклавши цигарку в кутик рота, почав лапати себе по кишенях, шукаючи сірники чи запальничку. — Та ще по такій погоді? — допитувався, все ще не знаходячи нічого.

Я витягнув свою запальничку, клацнув і дав йому припалити. Він мовчки кивнув, мовляв, дякую, затягнувся кілька разів і нарешті звів на мене очі.

— Якщо не секрет, звичайно, — сказав він примирливо. — Не до коменданта випадком?

— До коменданта, Семене Івановичу.

— Викликає?

— Наказав Дем'яну Леонтійовичу, щоб прислав мене зранку.

— Я так і знав, що викличе. Ти там той... На рожен не лізь і губу не копиль. Бо вас там у школах настропили, а тут, в окупації, не встигнеш оглянутись, уже й на шибениці висітимеш по-дурному. Скромненько, потихеньку, бо ще ж і нашим знадобишся, як повернуться. Грамотних хлопців у війську тепер тільки дай. І в льотчики, і в артилеристи — мало їх головами наклало. А коменданта не бійся. Так, мовляв, і так, учився в школі, в армії не був, по вас не стріляв. Що вони тобі зроблять? Якась падлюка, вроді Красного, написала чи шепнула через перекладача, що є, мовляв, такий-то й такий, десятий клас закінчив, комсомолец. Він і заінтересувався. При мені Волошина про тебе питав. А з Волошиним, слиш, заграє. Аякже, репресований! Та не на того напали, — знизив Семен Іванович голос до шепоту, зіперся в бідарці на одну руку, перехнябився, щоб бути ближче до мене: — Дем'ян Леонтійович, щоб ти знав, золотий чоловік.

— Та я знаю!

— Ну то й іншим скажи, щоб погано про чоловіка не думали.

— Скажу, як ось благополучно викручуся.

— Викрутишся, — впевнено й спокійно сказав Семен Іванович. — Йому ж теж треба знати, хто та що, які тут люди живуть, чим дихають — одне, що служба така, а

друге: самому хочеться спокійно жити. Кажуть, до молодих придивляється, бо що ж йому до нас, до старих, придивлятися? У нас сім'ї, та й енергія вже не та, — посміхнувся Семен Іванович. — То у вас ще вітер у голові, так і шукаєте собі придибенції. — Він знову глянув мені пильно й відверто у вічі, ніби збирався ще щось сказати, дуже важливе й не прсте, але тут же й роздумав. — Гаразд, — махнув рукою. — Іди вже. А то він не любить, коли запізнюються. Іди й не бійся. — Поманив мене пальцем, щоб я нахилився, і прошепотів у саме вухо: — Нехай вони на нашій землі нас бояться. — А вголос додав: — Нашу Віру теж запрошувала комендантова куховарка — брва така молодичка, німкенья з Доброї, ага. Дружина нашого льотчика. Приїхала з малою дитиною до матері чи до свекрухи, а тут і німці. Взяли, бач. Не подивилися, що дружина льотчика. Фольксдойчам вони довіряють.

— То що ж вона казала, де Віру бачила? — спитав я.

— Та сьогодні ж удосвіта прибігла, принесла нашій матері скатерки, серветки, комендантові сорочки прати. То й Віру запрошувала: приходь, мовляв, до мене, комендант дозволив молодь запросити, а в мене є патефон, потанцюємо. Саме оце танцювати зараз, правда? — сумовито глянув на мене Семен Іванович, і мені від його погляду стало приємно-приємно.

Що не кажіть, він був Вірин батько, і вже за це я його б любив, але він ще й був шкільним товаришем мого батька — майже родич, а головне — розумний і добрий чоловік і ставився до мене, як до сина. З Семена Івановича варто було брати приклад витримки, людської гідності. Його син Іван ще в тридцять дев'ятім пішов на дійсну службу до армії, закінчив училище й став командиром танкової роти. Комендант дізнався й про це. Викликавши Семена Івановича, він спитав:

— Чи правда, що ваш син командує танковою ротою в Червоній Армії.

— Правда, — відповів Семен Іванович. — Тепер, якщо живий, командує вже батальйоном.

— Як ви ставитесь до того, що виховали такого сина?

— А що ж ви хочете, щоб я виховав злодія? — спитав Семен Іванович. — Він служить своїй Батьківщині, як ви своїй. Хіба це погано?

— А ви?

— А я був хліборобом, так хліборобом і лишився. Знаю своє діло і чесно виконую обов'язки. Вам цього мало?

— Але ж син ваш воює проти доблесної армії фюрера! —
grimнув комендант.

— Син, а не я ж? — мовив Семен Іванович, теж підвищивши голос.— Не можу ж я йому наказати не воювати? Та він і не послухав би.

Комендант подивився на Семена Івановича, подумав-подумав.

— Ідіть,— сказав він,— працюйте. Ви чесно відповіли мені.— І більше ні разу не заводив мови про це. Та й бачилися вони після цього дуже рідко — хіба що в степу, коли комендант наїздив поглянути, як працюють люди, скільки вкосили пшениці новими косами, привезеними з Румунії. Але пшениці стояли стіною, були такі дорідні й густі, що ніякими косами вручну їх не взяти,— навіть комбайни поламалися, коли спробували брати на повний хедер. Комбайнів тепер не було, були самі коси, і знамениті пшениці «гостіанум» та «українка» входили в зиму нескошеними: у «великої Німеччини» нічим було взяти готовий хліб, вирощений на радгоспній ниві і не спалений тому, що, коли оголосили евакуацію і лаштувались до неї, йшли великі літні зливи.

Тепер німці вивезли тільки те зерно, що було на токах, залучивши його в фонд «Операції по обмолоту», якою керував Герман Герінг, грабуючи завойовані землі, а на пні хліб як стояв, так і стоятиме взимку, бо окупанти не мали тут засобів для збирання. І ця стійкість пшениць, вирощених під наглядом тихого й скромного Семена Івановича, мимоволі асоціювалася із його власною стійкістю, нездоланністю, прихованою від стороннього ока.

— Ну, то йди з богом,— сказав він на прощання.— А як звільнишся, поїдеш на степ по магар, бо нічим коней годувати,— ще не запаслись на зиму й на негоду, то я дозволив людям по черзі собі після роботи возити.

— На ниву зараз іще заїхати можна,— висловив я припущення,— а тільки ж дощ, кому охота по дощу в таку далеч їхати, накладати, а потім скидати...

— Треба, сину. Що ж поробиш. Нам особливо треба, щоб у довіру ввійти, а там побачимо. Так що не прогнівайся, коли тебе найперше посилатиму на найгіршу й найважчу роботу. А сьогодні всіх пошлю, бо дощ заходить обложний, невідомо скільки йтиме, то, доки ще можна в'їхати на ниву й виїхати з ниви, треба навозити кормів про запас. А тоді нам хоч і до морозів можна буде підждати. Скотину ж нагодувати треба. Ну, я поїхав,

а ти там парка не пар і в ріжок не заглядай. Стій на своєму, як стоїш на своїй землі, тільки поменше гонору й зухвальства. А так же ж ти чистий перед ними: нічого не вкрав, не підірвав, не спалив, нікого з них не вбив...

— Нема чим хвалитись,— сказав я.

— Хвалитись, і правда, нічим, зате й критися ні з чим. От і ходи здоровий та спокійний.— Семен Іванович цвяхнув батогом і поїхав, а я з прикрістю поглянув на свої модельні черевики, до яких вже почала братися грязь, і попрямував до комендатури, розташованої в колишньому приміщенні радгоспної контори.

Відколи поселився тут комендант, її обходили стороною, мов прокажене місце, і навіть стежки, якими вона була обтоптана з усіх чотирьох сторін світу, позаростали травою, німицею й бур'яном — у нас це добро наростає особливо буйно теплої, погожої осені, а саме такою й видалась в наших степах осінь сорок першого року. Особливо ж несхожою контора здалась тому, що востаннє я бачив її покинутою, спорожнілою й напівзруйнованою, як ото повертався зі Степівки й знайшов тут лише засохлу кров, закривавлені бинти й стріляні гільзи. Ще й подумав тоді: хто ж тут з наших відстрілювався? Мабуть, оті лейтенант і політрук, яких постріляли по дорозі на другий відділок.

Тепер контора була не лише заново побілена, а й заново отинькована — стіни рівненькі, білі і на вигляд такі міцні, аж дзвенять. Фронтон замінили, і він білів свіжими, гарно підігнаними дошками, наличниками й плінтусами, а козирки піддашся аж сміялися білою сосною і цинковими жолобками. Навіть покрівля в тому місці, куди влучив снаряд, була не просто залатана, а перекрита новою черепицею на всю довжину, і черепицю ту взяли з недобудованої лазні, що світила тепер голими кроквами.

Перед комендатурою чимала площа була встелена квадратними метровими плитами, що пообростали свіжою зелененькою травою, і коли я ступив на них з не такої вже й розгаслої дороги, то мимоволі оглянувся: на білих плитах лишилися чорні сліди моїх підшов, на які налипла багнюка. Я зупинився в нерішучості, не знаючи, що робити: чи затоптувати білі плити далі, чи прямувати до дверей, біля яких стояли дві новесенькі, щойно, мабуть, викувані в кузні чистилки для взуття. Обчищаючи з підшов і підборів налиплу грязюку, я думав про те, яка вона чужа для висілка, оця комендатура, і хвилювався все дужче перед тим, як зайти сюди. Але заходити треба було, раз уже

прийшов, і, ретельно витерши ноги ще й об вогкий килимок біля порога, я штовхнув двері, відчувши, як рука злегенька прилипла до свіжої білої фарби, але двері не піддалися, замкнені зсередини. Нові двері могли й туго відчинятися, тому я штовхнув їх плечима вже сильніше і дужче відчув, як вони міцні і як міцно зачинені.

Двері й справді були нездоланні. Я ніколи не бачив банківських приміщень і сейфів, але саме отакі там би й мали бути двері. Значить, і тут замикались, наче від злодіїв, хоч ні золота, ні грошей за цими дверима не було. Оглянувши уважно рівну й холодну площину дверей і не знайшовши на ній ні кнопки електричного, ні ручки механічного дзвінка, я пошкодував, що тут немає й дерев'яного молотка, такого, як ото описують французькі письменники біля воріт монастирів чи середньовічних замків, бо кулаком у такі масивні двері не дуже-то й достукаєшся.

Однак після першого ж мого стукання за дверима не так почулися, як вгадалися легкі й швидкі кроки, прогуркотів засув, дзенькнув ключ, двері рішуче і навдивовиж легко розчинилися, і переді мною виросла на порозі опасиста, розкішна молода жінка з приємним і тонким обличчям, з трохи лукавою посмішкою. Вона пустотливо зморщила рівенький носик, примружила карі іскристі очі й спитала:

— Ви до коменданта? — А сама всміхається, наче знає мене, хоч ми ні разу й не бачились, або щось чула про мене чи про оці мої одвідини. Дивиться на мене так приязно, так зацікавлено, що я мимоволі суворішаю і пригадую чомусь школу.

Вона вловила цю переміну, відчинила двері ще ширше й сама відступила разом з дверима під стіну.

— Проходьте, — сказала м'яким співучим голосом, що йшов десь із самої глибини грудей, і вся вона здалася мені привітною і затишною, може, через те, що поверх гарної крепдешинової сукні модного тоді, хоча й темного, кольору «електрик» був одягнений білосніжний, туго накрохмалений фартух із наплічниками, з оборочками, прошвою й мереживами. Буйне чорне в'юнке волосся, високо збите над білим, немов алебастровим, чолом і скручене на потилиці у важку туго корону, обрамляло й відтіняло всю привабливість вузького інтелігентного обличчя, і маленький ротик із нефарбованими, але яскравими повними губами свідчив про м'яку, щирю натуру, про молодість і здоров'я.

— Добрий день,— нарешті зважився я привітатися.

— Доброго ранку,— поправила вона мене, потішилась, видно, з моєї розгубленості.

— Ну, це вже вибачайте,— посміливішав я.— Якщо кажуть «ранок», то мають на увазі ту пору, коли сходить сонце. А зараз воно вже давно зійшло й підбилося висоенько, тільки за туманом нічого не видно. Отже, ранок скінчився, а день розпочався.

— Може, й так, але доведеться вам зачекати тут, бо в моїй кімнаті неприбрано, ще й дочка спить, а на кухні гостей приймати вже й зовсім непристойно.

— Я не гість,— сказав я.— Це надто висока була б честь.

— Буде,— пообіцяла вона.

— Гостей запрошують,— нагадав я.— Мене ж викликали.

— А я запрошую вас: приходьте сьогодні увечері до мене з друзями. Буде й Віра,— лукаво поглянула вона на мене,— будуть інші дівчата — дами є, є патефон, а ви приводьте кавалерів. Потанцюємо.

— Які там з нас кавалери,— пхикнув я.— Жоден, мабуть, танцювати не вміє.

— Не може бути. Не повірю, що ви не танцюєте.

— Ну, я ще можу. В Будинку культури в Баштанці навчився, а інші — не знаю...

— От бачите,— підбадьорювала вона мене усмішкою й поглядом, усім виразом гарного й привітного обличчя.— Але давайте ж познайомимося.— Вона різко й сміливо простягла мені руку:— Олена.

— І все? — спитав я.

— Рідер,— додала вона.— А по чоловікові Горностаєва.

— Ви дружина льотчика?

— Так, мій чоловік старший лейтенант,— сказала вона, опустивши очі, і зітхнула.— Старший лейтенант-винишувач. Командир ланки. Був. Ми жили в Ленінграді. Приїхала до тітки в Добру, а тут війна. Не встигла повернутися. Ленінград, ви ж знаєте, був дуже швидко оточений, а я ж з малою дитиною. Галочці ще тільки другий рік. Ну куди мені з нею було рипатись? — спитала вона, ніби виправдовуючись.

— Зараз із Ленінграда дітей вивозять літаками,— мовив я, не подумавши, потім спохватився, та було вже пізно.

— Я знаю,— підхопила вона й так якось дивно глянула

на мене, наче збиралася спитати: «А звідки ви знаєте?» Проте не спитала.— І так горе, і так двоє,— зітхнула вона.

— А сюди як потрапили? — обвів я очима коридор і ніби глянув ще вище й ширше, охопивши всю комендатуру.

— Запропонували місце куховарки, я й пішла. А що ж робити? Тітка моя вже стара — яка на неї надія? А так хоч будемо ситі з дочкою.— Вона знову збентежено опустила очі, ніби виправдовувалась, хоч мені зовсім цього не хотілось: хто ж я такий, щоб переді мною виправдовуватися. Та ще в комендатурі.— До того ж тут Мартин працює. Я його ще по школі знала — він мене й порекомендував комендантові. Гарний, порядний хлопець — ви в цьому переконаєтесь,— сказала вона впевнено й широко, ніби я й справді мав у чомусь переконуватися.

Я змовчав, бо ще не знав, для кого він гарний і чому.

— То я зараз доповім,— похопилася Олена.

— Може, комендант ще спить, то можна й зачекати.

— Ну, що ви. Він встає щодня о шостій. Як в армії. А Мартин вас знає,— продовжувала вона довірливо,— і комендантові не раз говорив про вас по-хорошому, бо є ж різні люди, знаєте: тому той не подобається, а тому — той. От і доносять комендантові. А Мартин вас захищає. Так що ви не бійтесь.— Вона поправила фартух, чисто по-жіночому торкнулася волосся, перевіряючи зачіску, і пішла в глиб коридора.— Зараз я доповім.

І найтривожніша та найвідповідальніша моя хвилинка настала. Серце раптом забилося так, що аж дихання мені перехопило, і я мимоволі приглушено кахикнув, немов захлинувся. І чимдалі хвилювався дужче: було небезпечно зустрічатися з комендантом в його резиденції. Він суттєво відрізнявся від німців, що стояли в нашому селі з лінійними військами й мали йти далі. Як повноважний представник окупаційних властей, він володарював над нами — що хотів, те й міг зробити з кожним із нас, жителів радгоспу, наставлений державним апаратом фашистської Німеччини в зоні бойових дій, якою вважалася вся наша окупована територія, а надто ж та, що була не так уже й далеко від фронту.

Олена вийшла з дальніх дверей така ж усміхнена, як і досі, і не запросила мене, а сказала, що комендант зараз вийде. Проте раніше вийшла з бічних, ближніх дверей дівчинка в білій льолі, заспана й босонога, здивовано

глянула на мене й насторожено усміхнулась самими кутіками вуст. І саме в цю мить відчинилися й дальні двері, і з них вийшов височенний комендант, на ходу застібаючи мундир, щойно виголений, випещений — одразу видно: не робочої кості й породи, а панської. Доки застібав мундир, я побачив сліпучо-білу сорочку, таких ще й не доводилось ні на кому бачити. Вирячені очі свердлили мене ще здалеку допитливо, вимогливо й суворо, припухлі повіки й припухлі губи свідчили про те, як міцно, як солодко йому спалося цієї ночі, а найголовніше — в замкненому просторі коридора, хоч яким високим його збудували в нашій конторі, комендантові було тісно, та й годі: він мало не сягав своїм бездоганним проділом височенної стелі. І в стępu було помітно, який він високий, а тут його двометровий зріст просто вражав, особливо поруч з низьким Мартином, що підійшов услід за комендантом, і повною та ще нижчою Оленою, яка вхопила дитинча на руки, але не змогла повернутися до своєї кімнати, бо комендант підійшов і загордив їй двері.

Мене вразила несумісність цієї високої, дебелої, затягнутої в жорсткий сіро-зелений мундир похмурої постаті, цього мовби висіченого з каменю, квадратного, відгодованого обличчя з білочубим, мов янголяtko, й беззахисним дитинчам у білій льолі, з-під якої зворушливо виглядав пупок, і повні оголені ноженята пнулися з куценьких мереживних трусиків. Що б подумав і що б відчув батько-льотчик, якщо він живий, побачивши своє дитя поруч із цим тевтонським гевалом.

Ноги, обтягнуті бриджами, товсті й довгі, мов колоди соснові, і халяви хромових чобіт мало не лопаються на литках, і навіть шкіряні леї поміж коліньми й на стегнах напинаються так, що аж риплять на кожному кроці. Живіт у нього втягнутий, а груди випнуті — схрестивши на них руки він ніби ніс оберемок. Руки були великі, волохаті, порослі цупким рудим волоссям, набагато рудішим, ніж на голові. Він стояв переді мною, широко розставивши ноги-колони, випнувши масивну, добре виголену нижню щелепу, ніби відгородившись могутніми волохатими руками, складеними на високих грудях, нагло втупивши в мене білясто-блакитні банькуваті очі.

— Ну? — спитав він, не відповівши на моє привітання, й дригнув правою ногою, розслабивши її в коліні.— Поговоримо по-німецьки? Перше запитання: чому ти

читаєш більшовицьку літературу, та ще на людях? Що це — демонстрація?

— Ні,— сказав я, відчайдушно й наполегливо дивлячись йому у вічі.— Це просто звичка: все життя читаю художню літературу.

— Гм,— він іронічно глянув на Мартина,— вас тут усіх привчали до читання? А коли ж ви працювали?

— Художню літературу вивчали в школі,— посміхнувся Мартин вимушено, і я відчув, що він теж побоюється коменданта.— Нам задавали багато позашкільного читання. Потім це переходило в звичку для багатьох на все життя. Йдеться ж про художню літературу.

— О! — ніби аж зрадів фон Штракк.— Не вистачало, щоб він ще читав «До питань ленінізму» Сталіна чи «Капітал» Маркса! Попереджаю: ніяких книг! Ніяких читань! Щоб я більше про це не чув! Зараз всі сили, весь час треба віддавати роботі, роботі, роботі! Зрозумів? — грізно нахилився він наді мною, не розмикаючи рук.

Мартин кивнув, ніби суфлер, і я кивнув теж:

— Друге запитання: чого це ви здумали їхати в Кінські Роздори? Чи не за тим, щоб перейти фронт і втекти до більшовиків?

— Мені сказали, що це ваше розпорядження і що я маю їхати тому, що знаю німецьку мову: в далекій дорозі, мовляв, пригодиться. Мене завжди Семен Іванович першого скрізь посилає: в негоду по магар, у вихідні дні...

— Вихідні дні! — перебив мене фон Штракк з презирством і ненавистю.— Вихідні дні залишаються зараз тільки для німців, та й то лише на батьківщині. А вас же завоювали! — сказав він з притиском, знову схилившись наді мною, я аж тім'ям відчув, як він нависає над моєю головою і долею.— Про вихідні дні й про читання забувайте! — майже крикнув він.— І чим швидше, тим краще! Бо матимете справу зі мною.— Він розімкнув нарешті свої руки-кляшні, стиснув величезний кулак і помахав ним перед моїм обличчям — кулак був хоч куди, вола можна вбити.— А я, коли б'ю, то найбільше дбаю, щоб не вбити з першого ж разу.— Він знову згорнув руки на грудях і гойднувся з каблуків на носки і назад: говорив це мені, а мав на увазі всіх, сподіваючись, що розмову нашу я передам товарищам.— Ти зрозумів? — нахилився він до самого мого обличчя.— Ніяких книжок, ніяких вихідних, ніяких вигадок — тільки робота і мої вказівки й розпорядження! — Він заглядав мені у вічі нагло й погроз-

ливо.— Затям собі це на все життя! — Він випростався і взявся в боки, ще ширше розставивши ноги.

— Маю до вас письмове прохання,— мовив я і подав йому списаного точним шрифтом папірця, над яким просиділи з Василем доброї півночі.

— Що це? — здивувався фон Штракк, уп'явшись очима в несподіваний для нього текст.— Ну, ви подумайте! — оглянувся він на перекладача й куховарку.— Він просить дозволу заколотися кабанця. Вперше бачу таку зухвалість! Скільки ж важить ваш кабанець?

— Не знаю,— здвигнув я плечима,— очевидно, близько центнера.

— Ти пишеш, що хвора мати. А хіба ж хворим можна їсти свинину? А як помре?

— Вмирають же не від того, що свинина є, а від того, що її нема,— сказав я невимушено заздалегідь підготовлену фразу, демонструючи свою схильність до гумору.

— Молодець,— комендант засміявся, знову оглянувшись на Олену й Мартина, мовби запрошуючи і їх посміятися.— Добре відповів, правда?

Ті обоє й справді засміялися, якимось полегшено, ніби співчуваючи. Так ми й стояли в коридорі, і бесіда наша набувала якогось надто вже побутового й мирного характеру, чого мені саме й треба було, на що й розраховував Василь, готуючи мене до цієї зустрічі з комендантом.

— Ну, а чого ж батько не прийшов? — спитав комендант.

— Йому б ви відмовили або й вислухати не схотіли.

— А тобі?

— Мені відмовити важче, бо я завтра їду в далеку небезпечну поїздку за Дніпро добувати для держмаєтку коней. За таку послугу можна було б і дозвіл на кабанця дати — ось на що я й розраховував. До речі, свіжини б у дорогу взяли.

— Продукти вам з кладової випишуть. Крейгеру вже віддано розпорядження. А кабанця доведеться здати, як усі здають у Німеччині, і тим більше здаватимуть тут.

— Якщо здавати, то воно ще й ранувато,— міркував я, як справжній господар.— Треба ж усіх свиней не менш як до року догодувати, тоді б вага кожної перевалила за сто кілограмів. Поросят же убивати — то саботаж.

— Авжеж, погодуйте його ще,— комендант повернув мою заяву.— А ми ще й кілограма м'яса з держмаєтку не відправили до Німеччини. Так діло не піде. Їдьте вже у

Кінські Роздори, приводьте коней. І от що: як здумаеш втекти, всю сім'ю розстріляємо,— пообіцяв комендант.— Так і знай.

Я промовчав.

— Ти чого мовчиш? — спитав комендант.

— Не хочу на цю тему говорити,— сміливо глянув я у вічі комендантові.— А от як коней багато наловимо, як їх тоді до двох підвід прив'язати?

— Поїдете одною,— сказав комендант.— Інші підводи добудете там. Якщо коні там бігають, то й підводи стоять. А коней не обов'язково прив'язувати — їх можна гнати. Цілим табуном. Випишіть йому аусвайс,— сказав він Мартину й попрямував до кабінету.

Мартин усміхнувся, кивнув мені і побіг вслід за комендантом. Незабаром він виніс мені документи, скріплені печаткою з хижим орлом і підписом коменданта, потиснув руку, близько заглянув у вічі й шепнув:

— Все в порядку. Тільки гляди не встрявай ні в яку халепу.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Щоранку в осінньому тихому лісі під далеким Растенбургом у Східній Пруссії верхи на породистій англійській кобилі-трилітці виїздив прогулятися начальник генерального штабу Франц Гальдер. Педантичний навіть серед найпедантичніших німецьких генералів, завжди зібраний, підтягнутий і діяльний, він, здійснюючи керівництво всіма групами армій і сухопутними силами фашистської Німеччини, щодня по два-три рази доповідаючи Гітлеру про становище на фронті й заготовляючи проекти безлічі наказів і директив, примудрився щоночі перед сном, хай там що, гебельберзьким старовинним стенографічним шрифтом досить докладно, майже вичерпно занотовувати бойові дії військ і головні акції генерального штабу, що відбулися протягом дня. Наслідком цієї дивовижної послідовної й безперервної роботи, на яку не могла вплинути ні загостреність становища на фронтах, ні взаємини з головнокомандуючим сухопутними військами фельдмаршалом Браухічем, ні нерівноваженість характеру Гітлера, ні підступність Герінга, Йодля і Кейтеля, явився документ другої світової війни — тритомний «Воєнний щоденник», що в підзаголовку визначається як «Щоденні записи начальника генерального штабу сухопутних військ 1939—

1942 рр». Третій том охоплює події «Від початку російської кампанії до маршу на Сталінград (22.06.41—24.09.42)», тобто до дня відставки Гальдера, коли Гітлер, вислухавши чергову невтішну денну доповідь начальника генерального штабу, розгнівався, покинув свій бункер і передав йому через ад'ютанта цидулу: «Ми повинні розстатися...»

До того дня було ще далеко, а поки що в ставці фюрера панувала піднесеність, викликана успішними діями всіх трьох груп армій, коли 10 жовтня стався випадок, що вніс до щоденника Гальдера єдину перерву, і всі історики другої світової війни, котрі звикли звертатись до зібраних тут відомостей про бойові дії на Східному фронті, спотикаються в найвідповідальніший період битви за Москву, не знаходячи його кваліфікованих і вичерпних записів з 10 жовтня по 3 листопада 1941 року.

Того ранку, як завжди, о 6.00 Гальдеру подали засідлану лошицю, і він пустив її лісом поміж деревами грайливим кроком, з вихилясами й пританцьовуванням, коли вона, хизуючись юною силою й кокетливою граціозністю, полохливо косилася викоченим оком на кущі й дерева, що ледве проступали з туману й світанкової імли, гриміла вудилами, роняючи піну, йшла боком-боком, так що генерал-полковникові ніяк не вдавалося вирівняти її, хоч він стискував шенкелями її боки, натягуючи повіддя, пускав у хід остроги, навіть стек. А в растенбурзькому лісі водилося багато зайців, бо полювання тут заборонялося одвіку, і молода гаряча кобила Гальдера, збочивши з дороги, мало не наступила на одного з них. Він спав під мокрим кущем крушини. Заєць не підскачив — заєць вибухнув, мов снаряд, і злетів над кущем, а потім шаснув спросонку й переляку кобилі під ноги. Та здригнулась, неначе її вмить пройняло струмом. Коротке, мов зойк, високе іржання шарпонулось над сонним світанковим лісом, і могутня сила вирвала Гальдера із сідла, жбурнула об землю. Як і коли він вивільнив ноги із стремен, як падав, випустивши повід із рук, залишилося таємницею, бо все йому вибив із пам'яті несамовитий, шарпкий біль у плечі і здогад: «Міна!» Наступної миті блискавично майнув перед очима власноручний короткий місячної давнини запис у щоденнику: «Нещасний випадок з Шобертом. Смертельний наслідок». І все. «Так і про мене буде записано», — встиг подумати він, перш ніж зрозумів, що не вбитий. Плече боліло нестерпно й дедалі дужче, набрякало

і вже, здавалось, не вмещалося в мундирі. Він підвівся з великими труднощами, а ставши на ноги, тільки тепер зрозумів: всього-на-всього упав з кобили й сильно вивихнув праву ключицю. А може, й зламав.

Повернувшись до своєї резиденції, Гальдер негайно подався до резервного госпіталю в Летцені на лікування. До нього були приставлені найвизначніші спеціалісти: начальник госпіталю, головний лікар капітан медичної служби доктор Ульріх, ординатор, що безпосередньо мав його лікувати, капітан медичної служби, професор доктор Вустман, хірург, начальник Кенігсберзької лікарні, що прилетів негайно санітарним літаком, сестра Ерна Лізау. Вивих йому вправляв начальник лікарні з Кенігсберга, і вправляв так болісно, що Гальдер не запам'ятав його імені й дуже зрадів, дізнавшись, що він того ж дня повернувся до Кенігсберга і більше не приїде, бо немає потреби. На всю праву руку, проте, було накладено тугу гіпсову пов'язку, і Гальдер не міг писати цілих три тижні. В госпіталі він пробув лише три дні, але й сюди донесення продовжували надходити, і він зрозумів, що начальник генерального штабу не має права хворіти, тому 14 жовтня домігся виписки й повернувся в ставку, щоб приступити до виконання своїх обов'язків, хоча писати все ще не міг. Через тиждень права рука була частково вивільнена од гіпсу, після чого регулярно відбувалися перев'язки, але рука слухалася погано.

Щодня після ранкової доповіді він одвідував госпіталь у Летцені, в одному з павільйонів якого професор доктор Вустман обладнав для Гальдера ортопедичний апарат для вправ і відновлення функцій правої руки. Там пили вони каву на самоті, вели бесіди, що тривали й під час вправ, і доктор Вустман, може, єдиний в усій фашистській Німеччині, довідався про те, які тяжкі бої точаться під Москвою. Гальдер, захопившись інтимністю й довірливістю бесіди, сказав своєму лікареві про це, хоч тут же й пошкодував за свою відвертість. Але відвертість інколи проривалася не лише в нього — навіть у Гітлера. Коли 4 листопада Гальдер повернувся з Летцена в ставку, його зустрів генерал-фельдмаршал Браухіч, котрий щойно прибув із штабу групи армій «Південь». Був дуже занепокоєний станом здоров'я фельдмаршала Рундштедта і труднощами осіннього бездоріжжя, нестачею у військах боєприпасів і продовольства, скаргами на концентрацію сил радянської авіації в районах Москви й Ростова.

Вигляд самого головкома і його настроїв, дратівливий, похмурий, справили на Гальдера гнітюче враження.

Це був період відносно спокійної обстановки на фронтах, зумовлений суцільним бездоріжжям, вимотаністю й перегрупуванням військ з обох сторін для ведення наступних бойових дій, що обіцяли бути ще впертішими, запеклішими, бо вестимуться фактично вже під стінами Москви. Перед нарадою начальників штабів груп армій, піхотних армій і танкових груп та всіх видів збройних сил Гітлер запросив Браухіча й Гальдера, щоб обговорити з ними завдання на майбутній наступ, про який саме і йтиметься на нараді. Вперше від початку війни з Радянським Союзом він прийняв їх у своєму кабінеті сам, без Кейтеля і Йодля і навіть без генерал-ад'ютанта Шмундта.

— Я вважаю, що існує три райони, які можуть стати для нас небезпечними в майбутньому, крім Середземноморського театру, що стоїть уже зараз на першому плані,— почав Гітлер, як тільки вони зайшли й привіталися.— По-перше, це район Мурманська, де можливий англійський десант. Навесні туди треба відправити ще одну піхотну дивізію.

— Ви надаєте надто великого значення англійцям,— мовив Браухіч здивовано й навіть сердито.

— Я вже не раз говорив і казатиму, що англійці — дуже впертий противник. Особливо в обороні. З ними нам ще доведеться зіткнутися. Хоча й не в метрополії, де вони були б найупертіші, а на інших театрах, та це справи не міняє.

— Що ж стосується мене,— сказав Браухіч,— то я згоден воювати з англійцями, де завгодно, аби тільки не мати перед собою Росії. Адже росіяни впертіші за англійців удесятеро, а більше їх уп'ятеро. Зараз під Ростовом — свіжі дивізії, на Північному Кавказі виявлено п'ять нових армійських штабів, під Москвою, особливо на фронті другої танкової армії Гудеріана,— сибірські кадрові корпуси, прекрасно екіпіровані для ведення бойових дій взимку, під Тихвіном — теж нові дивізії та морська піхота, перекинута з-під Кронштадта. Складається враження, що людські резерви тут невичерпні.

Гітлер довго мовчав, слухаючи Браухіча. Мовчав і тоді, коли той виговорився. А потім сказав свою знамениту фразу:

— Двадцять другого червня ми відчинили двері, не знаючи, що нас за ними чекає.— Він стиснув кулаки, потім

нервово хруснув пальцями в суглобах.— Якби наша розвідка спромоглася розкрити мобілізаційні можливості Росії й попередила нас, мені було б набагато важче віддати наказ про наступ і підписати план «Барбаросса». В цілому тепер можна очікувати, що обидві ворогуючі групи країн, не будучи в змозі знищити одна одну, дійдуть компромісної згоди. Але це так,— спохватився він,— розмірковування наперед, звичка політика, а не полководця...

Гітлер явно шкодував за тим, що висловив свою думку так відверто, кинув на Браухіча палаючий, лихоманковий погляд.

— Хоч Англія — морська імперія, ви, як головнокомандуючий сухопутними силами, не маєте права недооцінювати її піхоту,— різко сказав він.— Але повернімося до театру бойових дій у Росії. Другим районом, що стане для нас небезпечним в майбутньому, є центральний район, де спостерігається найбільша активізація росіян. Те, що не встигнемо зробити цього року, варто провести в наступному році. Необхідно просунутися до Волги. Якщо не суцільним фронтом, то експедиційними силами. І, нарешті,— нафтоносні райони Кавказу. Оволодіння ними теж доведеться перенести на майбутній рік. Тут теж ми маємо рахуватися з можливістю прибуття англійських підкріплень через Іран, а також з Іраку. Що ж до вашої оцінки обстановки на фронті, то я з нею згоден,— кивнув він на пам'ятну записку, складену Гальдером і підписану Браухічем.— Я ще раз її обміркую і пришлю вам письмову відповідь. А зараз мене цікавить можливість збільшення авіаперевозок повітряним транспортом, а також я вимагаю поліпшити озброєння дивізій, що перебувають на Заході, за рахунок розформованих дивізій. Після цього я вас не затримую.

Браухіч і Гальдер відкланялися. Поїзд, що віз їх від гітлерівського бункера до штабу ОКГ, мчав просторами Східної Пруссії, милої їм обом. Вдалині виднілися замки, латифундії поміщиків, там були теплі каміни в затишних кімнатах, готувалися смачні домашні обіди, лаштувалися б у мирний час розкішні лови з кіньми, собаками, досвідченими егерями, а тут треба було знову думати про війну, думати за своїх генералів і за противника, розгадувати його наміри й виробляти та забезпечувати план другого генерального наступу на Москву, що мав розпочатися 15—16 листопада. І хоч противника перед

деякими з'єднаннями не було зовсім, Гудеріан, проте, не міг взяти Тулу, лиш незначними силами просунувся в напрямі Кашири, ведучи розвідку боєм, і командування групи армій «Північ» хоч трохи й поліпшило свої позиції, наступаючи на Тихвін, виявляє велику нервозність, побоюючись сильних атак противника з району Ленінграда, і вимагає підкріплення. А на півдні 1-а танкова армія наштотхнула на впертий опір, радянська авіація завдала сильних бомбових ударів по її військах. Про все це вони довідалися з бойових донесень, що надійшли з штабів груп армій. Виявлено також зосередження радянських військ силами до трьох дивізій на схід від Керченської протоки та скупчення ешелонів північніше Донбасу. Гальдер подумав, що в донесеннях мовиться про останні ешелони з евакуйованим майном та устаткуванням, а тим трьом дивізіям на Керченському півострові не надав ніякого значення. Пославшись на головний біль, Рундштедт пішов відпочивати, а йому, Гальдерові, треба було викликати першого обер-квартирмейстера генштабу та начальника головного штабу ВПС генерал-полковника Єшоннека для обговорення питань, порушених фюрером.

10 листопада вранці він одержав повідомлення про тяжкий серцевий приступ у Браухіча — небезпечна і навряд чи виліковна хвороба. І того ж дня підполковник Гебб з управління кадрів доповів, що треба замінити кимось командуючого 2-ю армією генерал-фельдмаршала фон Вейхса, який теж тяжко занедужав.

Це його дуже стривожило. Він увечері підрахував втрати й довідався, що з 22 червня по 6 листопада 1941 року всього втрачено 22.432 офіцери і 663.676 унтер-офіцерів та рядових, а загальні втрати сухопутних військ Східного фронту (без хворих) становлять 686.108 чоловік, тобто 20,17 процента від загальної чисельності військ Східного фронту (3,4 млн. чоловік).

Було про що подумати Гальдерові того вечора: хоч вермахт ще й тепер залишався величезною силою, та щось у ньому вже починало не спрацьовувати.

11 листопада, непередодні другого генерального наступу на Москву, Гальдер записав у своєму щоденнику:

«Розмова з генералом Грейфенбергом (начальник штабу групи армій «Центр»):

У нас і в командування групи армій «Центр» існують різні точки зору з питань:

а) Про строки відновлення наступу. Ми вважаємо надто

ранній строк небезпечним, оскільки не буде можливості забезпечити війська достатнім постачанням.

б) Про роль, яку повинна відігравати в наступальній операції 2-а танкова армія.

Прохання: до прийняття командуванням групи армій остаточного рішення постійно підтримувати з нами тісний контакт.

У розмові з фон Боком торкалися тих самих питань, що і в розмові з Грейфенбергом.

До пункту «а»: Командування групи армій поставило перед собою в наказі найближчу й кінцеву мету наступу, фон Бок вважає, що стан військ робить сумнівним досягнення навіть найближчої мети. Тому він поставив своїм військам попереднє обмежене завдання: вихід до Москви-ріки в районі Москви та до каналу Москва — Волга.

Запаси постачання поки що не відповідають поставленій меті. Боєприпаси, необхідні для її досягнення, ще на підході. В результаті створити запаси, не враховуючи щоденних бойових витрат, неможливо. За умови нормального підвозу боєприпасів необхідне їх накопичення буде завершено протягом кількох днів.

Точка зору фон Бока: якщо навіть ми досягнемо тільки проміжної мети («синиця в руках»), то й тоді варто розпочати наступ, тому що всяке очікування наближає загрозу суворої, сніжної зими. Може трапитись, що ми, продовжуючи очікувати, коли з'єднання накопичать достатню ударну силу, будемо заскочені зненацька несприятливою погодою і взагалі не зможемо розпочати наступ. Оперативних «трюків» більше робити зась. Перегрупування військ неможливе. Потрібні лиш цілеспрямовані тактичні дії, відповідно до обстановки.

До пункту «б»: Противник застосовує потужні атаки проти танкової армії Гудеріана. Обстановка не зовсім ясна. 2-а танкова армія відтягнула на себе сили противника, що на південь від Оки, і таким чином настільки полегшила становище 4-ї армії, що в останньої є всі можливості переходу в наступ. Навіть піддаючись атакам противника, Гудеріан навряд чи зміг би зараз відкинути противника перед своїм фронтом. Однак, на виконання завдання, поставленого перед Клюге (4-а армія), це не впливає. Командування групи армій розвернуло 35-й армійський корпус 2-ї армії різко ліворуч.

17.00—19.00 — Візит до хворого головкома: обговорю-

вали обстановку на фронті та оперативні плани командування груп армій та армій. Господарські питання в окупованих областях.

20.00 — Від'їзд спецпоїздом із станції Ангербург на нараду з начальниками штабів груп армій та армій. Мене супроводжують генерал Вагнер, генерал Буле, Грольман, Цільберг, Гелен та кілька молодших офіцерів. Путь через Ейдкупен, Каунас».

Незважаючи на величезні успіхи німецьких військ на півдні, де вони захопили Ростов, на півночі, де оточили Ленінград і взяли Тихвін, а надто ж під Москвою, в центрі, де вони вийшли до Істринського водосховища й навіть форсували його, а також, обійшовши Тулу, досягли Кашири й вийшли на Можайську лінію нашої оборони, від якої до Москви лишалося всього тридцять кілометрів, атмосфера в ставках ворогуючих армій, якби хтось міг її спостерігати одночасно, спочатку вирівнювалась, ставала майже ідентичною, а в момент найбільшої небезпеки для Москви, мовби проти всякої логіки, ставала дедалі спокійнішою у нас і нервовішою у німців. Навіть зараз, коли все, здається, вже відомо з документів, мемуарів і спогадів, дивно читати про те, як схвильований до краю фельдмаршал Кейтель буквально увірвався до Гальдера в день захоплення групою армій «Південь» Ростова і став кричати:

— Тривога в ставці фюрера! На фронті першої танкової армії склалося критичне становище, але ніхто нічого не робить, щоб їй допомогти! Командування групи армій має доповісти, які заходи воно здійснило для підтримки Клейста!

А сам Гальдер на нараді з обер-квартирмейстерами армій Східного фронту 23 листопада 1941 року, мабуть, несподівано для всіх ніби міркує вголос, забувши про цензуру і про зберігання військової таємниці:

— Англія більше не являє загрози на континенті. Вона переносить воєнні зусилля на периферію (Росія, Близький Схід, Північна Африка), маючи за мету блокувати європейський континент, спираючись на французьку Північну Африку, Західну Африку, Америку та Ісландію. Чи маємо ми сили й засоби розв'язати майбутні завдання і чи здатні ми далі вести війну таких масштабів, планомірно й економно використовуючи окуповані нами території, тобто витримати економічні випробування в світовому

масштабі,— це покаже майбутнє... Засоби, які ми маємо для ведення війни. Вони, природно, обмежені, по-перше, в зв'язку з постійними витратами їх, а по-друге, через велетенську протяжність території, котру захищають наші збройні сили. Таких сухопутних військ, які ми мали до червня 1941 року, ми вже ніколи не матимемо... Ми повинні мати на увазі, що нікому з противників не вдасться остаточно знищити другого чи вирішальним способом завдати йому поразки. Можливо, війна зміститься з площини воєнних успіхів у площину здатності вистояти в моральному та економічному відношеннях, не змінюючи притому жодного з тих завдань, котрі завжди стояли перед військовим керівництвом. Головне завдання — завдати противникові якомога дошкульніших втрат наявними засобами. Вимога економії сил і засобів все сильніше висувається на перший план. Використання нашими збройними силами захоплених територій набуває все важливішого значення.

Відвертість начальника генерального штабу, безсумнівно, приголомшила армійських обер-квартирмейстерів Східного фронту. Можливо, це були думки гіркі й вистраждані. І щоб якось зм'якшити враження від цих висловлювань, Гальдер, перейшовши до характеристики воєнної обстановки, заперечив свої правдиві висновки.

— Військова могутність Росії,— сказав він після великої паузи,— більше не являє собою загрози для Європи. Противникові завдано вирішального удару, що у великій мірі забезпечено оперативною й чіткою роботою служби постачання.— Це вже був прямий уклін і явний комплімент обер-квартирмейстерам, схожий на підсолонжену пілюлю.— Та противник ще не знищений. Остаточно розгромити його в цьому році ми не зможемо, незважаючи на чималі успіхи наших військ. Колосальні розміри території та невичерпність людських ресурсів цієї країни взагалі не лишають надій на повну поразку противника.— Аж он як вони заговорили вже в 1941 році, стоячи під Москвою! А далі Гальдер і зовсім удався до брехні, що особливо контрастувала з тим щирим, хоча й вимушеним зізнанням, яке прозвучало на початку його промови.— Розуміється, ми це усвідомлювали з самого початку,— продовжив він, не моргнувши оком.— Цього року ми повинні наступати доти, доки не буде створено сприятливих умов для продовження наступу в майбутньому році.— Він випив води, перелічив найважливіші завдання ниніш-

нього року:— Ладога — з'єднання з фіннами; Москва, район Тули, Рязань; район Єлець, Воронеж, особливо район нижньої течії Дону,— і назвав найближче завдання групи армій «Південь» на 1942 рік:— Майкоп (з боку Дону й Керчі),— і знову, повагавшись, висловив свою сувору й об'єктивну думку:— Для проведення широкомасштабних координованих операцій, як це було досі, передумов уже нема (зменшення бойової чисельності військ, погіршення постачання). Ми повинні виконувати наші завдання крок за кроком, тобто ізольованими акціями. Звідси виходить, що не буде віддано ніякого загального наказу «Стій! Розташовуйсь по квартирах!», що з минулих років увійшло в звичку командування й військ. Ми повинні чинити тиск на противника, відповідний завданням, що виникають. Завдання ж майбутнього року (Кавказ, Волга, Вологда, з'єднання з фінськими військами) вимагатимуть від нас поповнити й організаційно пристосувати війська до змінених умов, забезпечити бази постачання, відновити дороги й зв'язок так, щоб вони відповідали поставленим вимогам...

Ми не знаємо, про що говорив Гальдер під час дружньої вечері з обер-квартирмейстерами, що відбулася того ж дня в казино, але можна й так здогадатися, що вечеря та була не з веселих: успіхи були, тут нічого не скажеш, намітилося й взяття Москви, але війська зайшли так далеко, а Червона Армія з кожним днем нарощувала контратаки, посилювала опір на всіх напрямках, так билася за кожний населений пункт і навіть рубіж у відкритому полі під Москвою, що ці досвідчені й вишколені генерали, справжні військові спеціалісти, знаючи резерви поповнення й постачання вермахту, не мали підстав для веселощів.

В період найтяжчого становища під Москвою мало кому доводилось бачити Сталіна, бути в його кабінеті. Проте авіаконструктору Яковлеву пощастило в ті тяжкі для нашої столиці й держави дні зустрітися з Сталіним у домашній обстановці: треба було негайно евакуювати з Москви, вслід за вивезеними вже в тил конструкторськими бюро та їхніми промислово-технічними базами, провідних конструкторів як найбільшу оборонну й державну цінність.

«Сталін прийняв мене і наркома,— записав того ж дня Олександр Сергійович, повернувшись до Наркома-

ту, — у Кремлі в себе на квартирі, в їдальні. Була четверта година дня. Коли ми зайшли до кімнати, то відчули якусь незвичайну тишу й спокій. Сталін був сам. Очевидно, перед нашим приходом він приліг відпочити. На стільці біля канапи в білому полотняному чохла лежав розгорнутий томик Горького, перевернутий догори корінцем.

Привітавшись, Сталін став походжати вздовж кімнати. Я дуже уважно вдивлявся в цю знайому постать і намагався відгадати душевний стан... Він був спокійний, в ньому не помітно було ніякого збудження, ніякого хвилювання. Відчувалась, щоправда, крайня перевтома Сталіна, пережиті безсонні ночі. Обличчя його було блідше, ніж звичайно, на ньому були помітні сліди втоми й турбот. За весь час розмови з нами, хоч і невеселої, його спокій не тільки не порушився, але й передався нам.

Він, не поспішаючи, м'яко походжав уздовж обіднього столу, розламував цигарки й набивав тютюном свою люльку. Він робив це дуже неквапливо, якимось по-домашньому, а від цього й уся обстановка навкруги ставала звичайною і простою. Заспокоїливо впливали також і прим'ята канапа, на якій він щойно відпочивав, і томик Горького, й розкрита неповна чорно-зелена коробка цигарок «Герцеговина Флор», що лежала на столі, і сама манера набивати люльку, така звичайна й добре знайома.

Розмова почалася з обговорення найважливіших питань, що стояли перед авіаційною промисловістю і були пов'язані з випуском літаків з мінімальними втратами від евакуації. Сталін чітко й цілеспрямовано поставив перед нами цілий ряд завдань і вказав, як їх здійснити. Він вніс поправки в деякі заходи, запропоновані Наркоматом по евакуації заводів, причому обачливо виходив із можливостей залізничного транспорту.

Після обговорення конкретних питань, пов'язаних з роботою наших конструкторів та заводів у евакуації, розмова перейшла на загальні теми про війну, про останні події, про наступ гітлерівців. Сталін розглядав тяжке становище, в якому перебували тоді наша країна й армія, досить тверезо. Він не надавав вирішального значення тому, що німці вже захопили велику частину нашої території і підійшли зовсім близько до Москви. Він говорив, що все одно німці не зможуть витримати такого напруження довгий час і що в цьому розумінні наші можливості й наші необмежені ресурси відіграють вирішальну роль у перемозі над ворогом.

Сталін говорив, що тільки в нашій країні можливе становище, коли за таких воєнних успіхів ворога народ одноставно і згуртовано став на захист своєї Вітчизни. Жодна інша країна, на його думку, не витримала б таких випробувань, жоден уряд не втримався б при владі.

В той же час він з гіркотою і великим жалем висловив думку, що деякі наші військові (йшлося про вищий командний склад) покладались на свою хоробрість, класову свідомість та ентузіазм, а от на війні виявилися людьми недостатньо високої культури, недостатньо підготовленими в галузі технічній. Нинішня війна, говорив Сталін, різко відрізняється від усіх минулих війн як війна машин. Для того, щоб командувати масами людей, які керують складними бойовими машинами, треба добре їх знати і вміти організувати.

Однією з серйозних причин наших невдач на фронті він вважав нечітку взаємодію окремих родів зброї. Він розповів нам про заходи, котрі вживаються для того, щоб у найкоротший термін усунути всі ці недогляди... Судячи з того, як змінилася обстановка під Москвою, ці заходи мали величезний вплив на хід подальших воєнних операцій.

Мені дуже хотілося поставити йому одне запитання, але я не зважувався, однак, вже прощаючись, не витерпів:

— Товаришу Сталін, а вдасться втримати Москву?

Він відповів не одразу, пройшовся мовчки по кімнаті, зупинився біля столу, набив люльку свіжим тютюном.

— Думаю, що зараз це не головне. Важливо пошвидше накопичити резерви. Ось ми з ними пововтузимося ще трохи і поженемо назад...

Ми вийшли від Сталіна з твердою вірою в те, що, якими б важкими не були тимчасові невдачі, все одно незаперечна перевага на нашому боці й наша перемога неминуча»¹.

Коли порівняти ці два документальні свідчення, а вони ж найточніші, то ми ніби побуваємо у двох ворогуючих ставках і побачимо, як мінялася там обстановка. Звичайно, і зараз вражає спокій і впевненість Сталіна, що могла б здатися віщою й надлюдською, проте тут немає ні містики, ні геніальної прозорливості: у нього в кишені лежав блокнот, де було записано строки бойової готовності нових формувань і доставки на фронт поповнених

¹ Яковлев А. Цель жизни./Изд. 2-е, доп.— М., 1970.— С. 295—297.

та новосформованих армій: 9-ї й 37-ї під Ростов, 1-ї ударної на північний фас оборони Москви, 20-ї під Калінін, 10-ї та 61-ї армій на південний схід від столиці. Сталін тут виступав не в ролі оракула чи провидця, а сам дбав про формування й оснащення нових армій, про високу бойову підготовку і вчасне висування їх в зону бойових дій на випадок прикриття ділянки фронту, де прорветься ворог, а також для контрнаступу, щоб вести в бій, коли ворог видихнеться й зупиниться. Він виходив у своїх судженнях із залізної логіки, що ґрунтувалася на тверезому розрахунку і конкретних обставинах, а також із того, що тил нарешті почав давати боєприпаси й озброєння, а органи Генерального штабу, котрі відали мобілізаційними резервами, налагодили роботу і діяли безвідмовно.

Фашистська ж Німеччина армію свою до ведення бойових дій в умовах зими не підготувала, а до затяжної війни виявилася непридатною: її економіка, військовий потенціал і людські ресурси розраховані тільки на блискавичну війну — так званий блицкриг, який Червона Армія своїм запеклим опором зводила нанівець і ось-ось мала зірвати остаточно.

«Терміново, Соколюкові. Птахи прилетіли опівночі, гніздо розбили. Добудова виключена. Матеріал вивозиться Круппу, Тіссену за адресами «Деаг-алькет», Фалькензее під Берліном, «Дешімаг-везер», Бремен. Блукачів вислав Кінські Роздори під Запоріжжя вслід за птахами третього дня. Жду розпоряджень. *Лоцман*».

Недоречностей, як завжди, уникнути не вдалося: кілька явочних квартир виявилось непридатними, бо їх обрали собі на постій німці. Очевидно, ті, хто готував базу його групи, вже без полковника Соколюка, були романтиками від народження чи від прочитаних книг, як це й водиться в приморських містах. Інакше не вибирали б для явочних квартир усамітнені тихі особняки, які стали резиденціями впливових осіб з гебітскомісаріату, польової комендатури та шефів СД й гестапо, і не заривали б вибухівку в клумбу перед колишнім Історичним музеєм, де тепер розмістилась фельджандармерія, виставивши саме біля клумби не перехресті двох вулиць цілодобовий пост. Қомлеву дуже хотілося, щоб хоч один з тих розпорядників потрапив до його групи і попався йому тепер. Принаймні хоч спитати б можна було: як він планував скористатися

вибухівкою? Може, провід чи бікфордів шнур присобачив би до неї й зірвав саму клумбу? Але ж для чого?

Взяти її, приготовлену для його групи, було неможливо. Жандарми стояли на посту, мовби спеціально оберігали склад вибухівки, хоча й не мали про це ніякого уявлення. Він відпустив пообіді свого кучера з бричкою, а сам дозволяв собі прогулятися за дня, щоб не викликати підозри увечері, по тих вулицях, де були явки, де було заховано зброю і вибухівку. Планувалось все розмістити в різних районах міста, щоб використати при першій потребі найближчі тайники, і це було розумно. Але в ряді випадків таке розміщення виявилось також досить необачним. І поправити багато чого було вже неможливо.

Він ще раз пройшов протилежним боком вулиці повз жандармерію, сподіваючись, що пост вони знімуть або хоч перенесуть, але жандарм з бляхою на грудях і гвинтівкою з примкнутим багнетом напереваги ходив навколо клумби, весь аж саяв у новесенькій уніформі, наче йому її щойно купили й поставили тут перед тим, як платити за придбане обмундирування у касу. Комлев лютився — у війну, та ще в його ділі, найменший прорахунок був майже смертельний. Ті, що так своєрідно «подбали» про його групу, не стали чекати подяк — заздалегідь рвонули на схід, як тільки з Лиманська виїхав за своєю армією полковник Соколюк, що повністю поклався на них і вже не зміг перевірити. Клопотів тоді в нього було доволі.

Жандарм ковзнув по Комлеву поглядом, зупинився, ніби пізнавав. «Мабуть, бачив мене в світі адмірала чи в товаристві Гофмана», — подумав Комлев. Проте вирішив більше не з'являтися тут, не ярити собі душу та не бентежити постових фельджандармів, бо це народ лютий і безжальний, до того ж дуже підозріливий. Комлев починав засвоювати закони й особливості внутрішньої служби вермахту, стосунків між відомствами військової адміністрації окупантів, спостерігаючи їх у службовій обстановці.

Сьогодні він раніше поїхав з роботи, щоб передати радистові текст закодованої радіограми, а також щоб попередити Клару Фрідріхівну, що в них будуть високі гості: адмірал запросив генерал-полковника Манштейна послухати гру Ельзи і провести вечір в колі милої інтелігентної німецької родини. Звичайно, будуть і Гофман, і його ад'ютант, співробітник комендатури майор фон Прізен, і ад'ютант адмірала Бодеккера капітан-лейтенант Хассельман, котрі давно мріють познайомитися з кращим

оперативним мислителем і завойовником Франції Манштейном, слава якого зростала й множилась, особливо після того, як за два тижні, увірвавшись в Крим, він оточив Севастополь. У Лиманськ генерал-полковник приїздив після наради з маршалом Антонеску, що відбулася в щойно зайнятій румунами Одесі. На нараді йшлося про подальше використання в Криму 4-ї румунської армії і взаємодію штабів та командування. Найперше ж Манштейн домагався всієї наявної артилерії з достатньою кількістю боеприпасів і особливо великокаліберної, осадної, якою мав намір подавити севастопольські укріплення, штольні, доти й берегові батареї. Манштейна в штабі Антонеску зустрічали й проводжали як героя, що завоював Крим і позбавив більшовиків можливості з його аеродромів бомбардувати неоціненні нафтові родовища Плоешті, і задовольнили всі його вимоги.

Вночі Манштейн виїхав з Криму, покинувши армію на підступах до передового рубежу севастопольської оборони, зранку вирвав усе, що треба й можна було вирвати з Румунії, в тому числі й великі запаси пального для своєї армії, а на обід, запланований у Лондонському готелі, не залишився, пославшись на негайний від'їзд до своїх втягнутих у бої дивізій, що зупинилися перед укріпленнями і чекають його рішень і наказів, бо облога зовсім не те, що наступ на широкій відкритій місцевості.

Проте, зупинившись у Лиманську, щоб пообідати й відпочити, він прийняв запрошення Боеккера і Гофмана, що перехопили його через працівників тилових служб 11-ї армії, котрі ще залишалися тут, налагоджуючи постачання армії, і приїхав до Ассманів зі своїм ад'ютантом та охороною, що прогулювалась перед будинком. Свіжий після ванни, напрасований так, ніби його збиралися фотографувати для журналу мод, був він стриманим і сухуватим у ставленні до всіх, навіть дамам — ніякої уваги. Сидів як привезений і, здавалося, робив велику послугу всім своєю присутністю. Всього два-три рази пригубив чарку й не дозволив доливати її. До їжі не доторкнувся. Мовчав тяжко й похмуро, весь час щось думав і зовні не виявляв ніяких емоцій — хіба що невдоволення тим, що думати йому заважають то розмовами, то пропозиціями покласти щось на тарілку. «Не те, не те», — промовляв його вигляд, гордовитий і похмурий, подавляючи й пригнічуючи всіх, позбавляючи розкутості й невимушеності навіть старого адмірала, що насидівся в

яких завгодно салонах, не раз обідав з гросадміралом Редером і навіть був на прийомі у фюрера.

— Ви так пригнічені, пане генерал-полковнику, — сказав Бодеккер, не витримавши, — що я міг би подумати про якісь неприємності в Криму, коли б не знав, що ви блискуче очистили його від більшовиків за два тижні.

— Не хотілося б обговорювати оперативну обстановку, як і власний мій настрій в присутності дам, але мушу нагадати, що мене покликано сюди, щоб пригостити музикою, а натомість частують коньяком, який я переносу з великими труднощами, та й то в найменших дозах. Отже, — повернувся він до Ельзи, — у мене є півгодини, — зиркнув на циферблат масивного золотого годинника. — Перед далекою дорогою хотів би послухати щось із «Тангейзера» чи «Лоенгріна».

Ельза сіла за рояль, погортала ноти. Урочисті, важкі, мовби підземні такти маршу з «Тангейзера» раптом відбилися на похмурому обличчі Манштейна, мовби висвітили його зсередини ще суворішими світлотінями, штрихами й рисами, і Комлеву здалося, що музика Вагнера ніби заново ліпила обличчя Манштейна чи, навпаки, знаходила в ньому своє втілення. В цих ритмах і звуках так само важке, як музика, обличчя завойовника Франції і Криму кам'яніло ще дужче, і мимоволі пригадалося Валерію Петровичу, що «Манштейн» — це і є «кам'яний чоловік», «чоловік-камінь» у перекладі на нашу мову. А марш звучав, набираючи сили й тихшаючи в залежності від того, як модулював його звучання великий і похмурий майстер симфонічної опери, і дивно було бачити, як захоплення збільшує похмурість Манштейна, надає його обличчю якогось містичного, відстороненого настрою, так що воно й само вже ніби слугувало зоровим доповненням до трагічної музики Вагнера. «Дивно, — подумав Комлев, — Вагнер, прославляючи героїв древнього германського епосу, неначе пророкував спалах і загибель фашизму: майбутні мерці слухають власну музичну епітафію».

Ельза закінчила марш із «Тангейзера» і глянула на Манштейна. Той ледь кивнув з вдячністю аристократичною сивіючою головою і, ніби вгадуючи думки Комлева, спитав:

— А траурний марш на смерть Зігфріда з «Нібелунгів»?

Ельза, погоджуючись, кивнула й собі, погортала й роз-

крила ноти. Вона посиділа якийсь час, згорнувши руки, може, відпочивала, а може, вчитувалася в складні звучання майбутньої мелодії, яку грала не часто, і в кімнати залягла гнітюча тиша.

З першими ж акордами сюди ніби присунулись і заглянули забуті перейдені дороги, а із-за них кожному визирнула далеч, яку ще треба було перейти в цій війні, щоб виконати свій обов'язок і зустріти свою долю, відведену кожному перебігом подій і драматизмом ситуацій, передбачити які було неможливо. Ніщо не підкреслює так невідворотність загибелі й смерті, як музика, написана саме про це: вона ніби оголяє людські серця, робить їх відкритими для всіх настроїв, незахищеними й вразливими, і скільки б тобі не було років, вона нагадає все одно, що народився ти для того, щоб умерти, і все твоє життя під її впливом набуває якогось урочистого і zarazом трагічного змісту, його усвідомлена нетривалість поступається своїм значенням перед неповторністю й значимістю твого існування на цьому світі, і це мимоволі возвеличує людину, будить в ній бажання прожити не дарма на землі, зробити якомога більше добра. Людям близьким і далеким відкриваються наші серця в такі урочисті хвилини, що минають швидко, але не забуваються, якщо ми вміємо слухати й чуємо музику по-справжньому.

— Звичайно,— підвела Ельза голову від нот і глянула вибачливо на Манштейна,— це не оркестр,— кивнула вона на рояль.— Це був лише жалюгідний натяк...

— Грайте далі,— сказав він спокійно і незворушно й відкинувся на спинку крісла. Вперше за час свого перебування тут. Звук завжди бути зібраним і тільки зараз розслабився, чекаючи улюбленої мелодії.

Рояль озвався рокіливо й погрозиливо басовими октавами вагнерівських пасажів. Хтось там умирав у лункому підземеллі, умирав величаво й урочисто, але вмирав назавжди, хоч як його було жаль,— так завжди вмирають герої, і найчастіше їхня велич відкривається по-справжньому саме в смертну хвилину, і саме цю істину найяскравіше доносила музика маршу з «Нібелунгів», якщо тільки істини можна виражати музикою, якщо вони підвладні їй. Але коли звучить така музика, розумієш і відчуваєш на всю силу своєї душі, що музиці все на світі підвладне навіть більше, ніж слову. Когось там несли кудись і виносили назавжди, але кроки звучали, не віддаляючись, а все ближче та ближче. Наче ті, що несли

загиблого героя, когось тут забули і йшли тепер по нього — по найдостойнішого. А найдостойнішим був тут, звичайно, Манштейн. Для нього ж і гралась ця божевільна, ця чаклунська музика — за маршем полетіли валькірії, діви-воїтельки, що носяться над полем битви і відбирають серед полеглих найдостойніших і найхоробріших, щоб обезсмертити їх. І серед красунь валькірій Брунгільда, найулюбленіша героїня епосу про Нібелунгів. Ельза дійсно творила диво: під її тендітними пальцями оживали тяжкі й могутні творіння Вагнера, чаруючи Манштейна. Захоплений не так її грою, як музикою похмурого тевтонця, він випив свій коньяк, не заперечив проти того, щоб Комлев налив йому ще, а коли Ельза на останньому журливому акорді обірвала музику, підняв свою чарку, вітаючи її чи дякуючи, коротко кивнув знизу вгору скоріше масивним своїм підборіддям, ніж головою, і сказав:

— Я зворушений, фрейлейн. Ви подарували мені справжнього Вагнера. Не пам'ятаю, коли вже й чув його. Щоправда, мужчин красять битви, а не музика. Їм личать поля бою, а не салони. А проте, коли слухаєш нашого Вагнера, по-справжньому відчуваєш велич героїчного германського духу, звитяжного й милосердного до своїх противників. — Він різко й несподівано легко встав, просто зірвався з місця на рівні ноги, виструнчився і цокнувся з кожним своєю чаркою.

Комлев теж цокнувся з ним і при цьому нагадав:

— Ви маєте на увазі незвичайний похорон радянського командарма Смирнова, влаштований вами на полі бою?

— А ви звідки знаєте? — насторожився Манштейн.

— Про це в нас тільки й говорять, — сказав Гофман, присмирілий в присутності Манштейна. — Це ще більше додає вам слави: блискучі перемоги в поєднанні з благородним ставленням до переможеного противника...

— Він не був переможений, — обірвав Гофмана Манштейн. — Переможених зневажають, і все! Цінують — незламаних. Проте не про нього думав Вагнер, пишучи свою музику, панове. Не про нього думали й ми, слухаючи її. — Манштейн підняв чарку. — За справжніх героїв, панове! — звернувся він до Бодеккера й Гофмана, ніби інших тут і не було. — Хоча, якби довелось обирати, — виструнчився він, — я обрав би саме таку смерть: упасти на полі бою поміж своїх солдатів.

Він випив до дна й поставив чарку.

Випили й інші, і Комлеву дивно було, що надворі світить

сонце, що за вікном усе ще сонячний день, а не ніч,— такою вражаючою здалася ця сцена, повна позування й неправдоподібності, ніби все ще озвучена підземельно-траурною музикою Вагнера, якій денне світло не пасувало зовсім, так само, як і позерству й марнославству Манштейна.

«Терміново, Соколюкові.

Манштейн прийняв запрошення, та розмови про відому вам подію уникнув. Жду повернення блукачів з Кінських Роздорів з уточненнями, проте й зараз уже можна твердити, що заради марнославства й пихovitості Манштейн міг здійснити те, що здійснив. *Лоцман*».

Розвідувальна група Комлева опинилася в дуже тяжкому становищі: лише кількох з них вдалося до приходу німців влаштувати на квартири й знайти підходящу роботу, решта ж мала переховуватись. Шукати роботи й притулку за умов «нового порядку», коли німці з перших же днів запровадили комендантську годину, об'явили облоговий стан і хапали чоловіків на вулицях навіть серед білого дня, вважаючи їх переодягненими військово-службовцями Червоної Армії, було дуже важко, а то й неможливо. І все ж професійні розвідники уникнули втрат.

Діяльність групи ускладнилась виникненням Трансністрії, внаслідок чого Південний Буг став кордоном між румунськими та німецькими володіннями, і, як на справжньому кордоні, по його берегах, не кажучи вже про мости й переправи, були виставлені пости і навіть застави. Так що на захід з Лиманська виходу не було. Не було його й на північ, бо по Інгулу, що охоплював місто з цього боку, розташувалася Північна верф, далі був військовий аеродром, табір військовополонених, бензосховища й склади боєприпасів,— усе це ще пильніше охоронялося, ніж кордон із сателітом. Цілодобово охороняли наплавні мости — тут з обох кінців удень і вночі стояли жандарми.

Саме ж місто, розташоване на рівнині, проглядалося наскрізь завдяки своїм прямим вулицям та просто-таки геометрично прямокутній побудові кварталів: з кожного перехрестя на всі чотири сторони світу виднівся степ, лиман чи берегове урвище. Кожен перехожий впадав в око, як тільки з'явиться на вулиці чи в провулку. А стежити тут було кому: гебітскомісаріат об'єднував аж три об-

ласті — Херсонську, Кіровоградську і ту, на території якої розміщався, а отже, всі органи «нового порядку» зосередилися в Лиманську. Економічні, адміністративні, каральні. Оскільки система каральних органів у фашистській Німеччині була найскладнішою й найчисельнішою, то місто буквально було забите розвідувальними, контрозвідувальними, таємними і явними організаціями, поліцією політичною та кримінальною, жандармерією військовою, польовою та цивільною, всілякими управліннями, відділами та командами. Саме тільки СД займало цілий квартал по вулиці Великій Морській, а гестапо причаїлось у глибокому подвір'ї за високими кам'яними парканами, в закритому деревами й живоплотом гранітному будинку.

Найжорстокішою, проте, виявилася оперативна команда, або, як називали її самі німці, зондеркоманда Д-4, котра обслуговувала штаб і тили 11-ї армії. Ця есесівська команда, вступаючи за передовими військами в населені пункти, виявляла й розстрілювала на місці партійних працівників, рядових комуністів, комсомольців, ударників та активістів.

20 вересня Комлев передав донесення:

«Мелітополь. Соколюкові.

Протягом трьох днів з 14 по 17 вересня зондеркоманда Д-4 збрала всіх осіб єврейської національності, вивела їх на єврейське кладовище і розстріляла над ямами, заздалегідь викопаними самими євреями. За перевіреними відомостями, розстріли так само проведено в інших містах. В німецько-єврейських колоніях карателями використовуються фольксдойчі. З огляду на можливість виникнення епідемій у південних містах при високій літній температурі й порушеному водопостачанню та виведеній з ладу каналізації у Лиманську, Вознесенську, Первомайську, Новому Бузі, Херсоні, Генічеську, Цюрупинську, Каховці й Бериславі, в Кіровограді, Бобринці, Олександрії та деяких інших густонаселених містечках тимчасово не страчено лікарів-епідеміологів, терапевтів та санітарних лікарів до настання осінньої прохолоди. Залишені лікарі-євреї разом з сім'ями живуть у спеціально відведених гетто під охороною. *Лоцман*».

Іх збирали на Соборній, як нарекли окупанти Радянську площу, повернувши їй назву, дану ще за Потьомкіна, і широкою Херсонською вулицею гнали на єврейське

кладовище, де обіцяли посадовити на автомашини й через Румунію відправити в Єрусалим, на землю обітовану всіх євреїв світу. В об'явах про це, вивішених задалегідь, тому-то й наказувалося забирати з собою найнеобхідніше й найцінніше, а найперше — коштовності, хутро, антиквар. Їх відправляли групами в міру надходження, призначаючи відповідальних з найстаріших та найповажніших рабинів, а охорону з кожною групою посилали про людське око зовсім незначну, скоріше супровід. Проте вздовж усієї Херсонської, що пересікала місто навскрізь із заходу на схід, стояли попід будинками, в дворах і по садах бронетранспортери й мотоцикли, серед дня виднілися патрулі, а на перехрестях жандарми-регулювальники. Люди йшли і вірили в те, що їм говорили. Більше не було в що вірити. І сподіватись не було чого. Про найгірше ж і найстрашніше думати не хотілось.

Йшли сивобороді шевці й кравці, які на своєму віку й курки не зарізали. Йшли батьки й матері з малими дітьми. Йшли комірники й вантажники міських складів і магазинів. Йшли дзигармайстри й корабели, що не встигли евакуюватись або місця їм не вистачило на останніх кораблях. Йшли молоді жінки з грудними діточками і щойно розквітлі темноокі замріяні дівчата. І навіть розбишакуваті підлітки, побігавши трохи поміж дорослими, принишкли, вибравшись за місто й забачивши кладовище з високими кам'яними мурами, якими навіщось відгороджують мертвих від живих. Тепер це здавалось віщим: мертві самі відгородилися від того, що доведеться зазнати живим, які так охоче ставлять їм пам'ятники і так легко, проте, забувають їх.

Вражали сиві бороди й похилені сиві голови з довгим, аж позеленілим, волоссям. Але ще дужче вражали білолиці дівчата з гордо піднесеними головами, на яких чорніло в'юнке розкішне волосся. Страшно було дивитися, як вони несуть нерозтрачену, ще тільки-тільки розквітлу красу своїх лиць, смагляво-білих, по-юному рожевих, ніжних-ніжних, мов весняне світання; своїх волооких дочок матері підсвідомо тулили до себе й намагалися не відпускати й на крок, бережучи від того, від чого вже не в змозі й не в силі були вберегти.

Три дні їх збирали на кладовищі. А коли зібрали, день і ніч розстрілювали з кулеметів та автоматів над готовими ямами, примусивши викопати їх задалегідь. Перед розстрілом всіх роздягали, з усіх знімали золоті оздобы й

дорогоцінності. Місто заціпеніло й неначе вимерло, бо й кулеметні та автоматні черги і крики, ридання та зойки приречених бешкетливі степові вітри розносили по прямих та рівних вулицях дуже далеко, в усі куточки міста, долітали вони навіть у квартири й бентежили, жахали, навівали сум і розпач, страх і співчуття.

Треба було вивести з оціпеніння все населення, вдихнути в нього прагнення до опору чи хоча б показати, що в місті є сили, здатні стати на боротьбу з окупантами. Професійний військовий розвідник Комлев мав свої специфічні завдання в смузі 11-ї німецької армії, але в умовах жорстокого терору, який розв'язала зондеркоманда Д-4, він вважав за потрібне піти з своєю групою на диверсії, щоб допомогти партійному підпіллю підняти дух серед патріотично настроєної молоді, серед приголомшеного жорстокістю фашистів населення, показати, що і в такій обстановці боротися можна й треба.

Довідавшись через Ельзу про заміну зондеркоманди Д-4, що прямувала із штабом 11-ї армії Манштейна далі на схід і мала розгорнути свою бандитську діяльність в Криму, командою оберштурмфюрера СС Ганса Санднера, С-5, присланою з Києва групенфюрером СС Рашем, Комлев викликав зв'язкового й наказав саме під час заміни провести диверсію проти розташованої в місті автобази. Ночі вже були довгі й темні, спорожнілими вулицями гасав у темряві рвучкий і вологий вітер, наганяв з моря хмари й туман. Жодне вікно не світилося в темряві, жоден ліхтар не розгойдувався на стовпі, бо електростанція була виведена з ладу ще нашими, а устаткування вивезене на схід.

Обравши найтемнішу ніч, хлопці майора Комлева вислідили зміну патрулів та караулу і блискавично закидали склади запчастин і пального, а також завантажені автомашини пляшками із знаменитою сумішшю й спалили дотла запаси автопокришок для всієї 11-ї піхотної та 4-ї повітряної армій, з півсотні автомобілів, річний запас двигунів та ремкомплектів до них, місячний запас бензину й дизель-пального.

Пожежа освітила все місто. Стало видно, як удень, навкруг парку, в якому розташувалася автобаза. Тріпотливі відблиски високого полум'я досягли й найдальших кварталів, будили серед ночі людей, радували патріотів і повергали у відчай холуїв, бо з них же завтра питатимуть, від них домагатимуться розшукати винуватців. З тріском го-

ріли важкі грузовики, рвалися на них боеприпаси, вибухали цистерни з бензином та металеві бочки з дизель-паливом, і полум'я казилося так, що, здається, ось-ось затопить усе місто. Отоді й почули жителі Лиманська, як волають у паніці «переможці», як вони бігають навколо палаючих машин в одніх спідніх, безпорадно махаючи руками й галасуючи один поперед другого, не тямлячи себе й не знаючи, що робити.

Пожежного депо й пожежної команди у місті не лишилося — все було теж вивезено задалегідь, а німецька військова адміністрація й не думала щось налагоджувати. Тому згоріло все за милу душу. Тільки автопокришки дотлівали ще й удень, наповнюючи місто задушливим смородом та чорно-жовтим димом.

Як тепер стало відомо, в окупованому Лиманську залишалося вісімдесят тисяч жителів. З них чоловіків, починаючи з чотирнадцятилітнього віку (так рахували німці!), було понад десять тисяч. Ще менше, ясна річ, лишилося людей призовного й старшого віку. Тобто учасникам партійного підпілля і групі Комлева було дуже важко розчинитися в такому малому числі людей і ще важче підтримувати конспірацію.

Новоприбула зондеркоманда С-5 оберштурмфюрера СС Ганса Санднера, проте, й не збиралася когось викривати: вона схопила на світанку десять чоловік, влаштувавши облаву на базарі, з якого тепер харчувалося все цивільне населення, і повісила їх на тій самій Соборній площі, на якій збирали нещодавно перед розстрілом лиманських євреїв. В об'явах, порозвішуваних на стінах будинків та на парканах, повідомлялося про те, що так буде завжди, якщо населення само не ловитиме й не видаватиме винуватців.

Цей випадок примусив майора Комлева глибоко задуматися про величезну відповідальність перед своїми людьми, шукати методів так само дошкульних, але не таких відвертих, та ні в якому разі не припиняти боротьби. Він сам ходив дивитися на повішених. Все місто ходило. Більшість людей їх ніколи не бачила. Немає видовища мерзеннішого й страшнішого! І навіть ті з старших, кому довелося бачити повішених Слашовим робітників у громадянську, дивилися на шибеницю й на тих, хто гойдався на ній під вітром, з якимось первородним страхом і співчуттям, бо до такого видовища звикнути людина не може. Запікалося кров'ю серце й професійного розвідника Ком-

лева: він ніби й сам гойдався з ними, із отими хлопцями з села, одягнутими в обтріпані штани, в завоськані кукфайки-ватники, названі мамками, взутими в стоптани поруділі черевики, бо ж не стало по селах чим мазати взуття. Або й з отими робітниками, що потрапили в облаву, повертаючись з нічної зміни у своїй засмальцьованій, залитій мазутом робі. Особливо вражали невимиті натруждені руки з слідами машинного бруду.

Вони однаково розгойдувалися під рвучким вітром, однаково оберталися на мотуззях, однаково тримали голови, трохи прихилені до плеча. Це були його рідні люди, його співвітчизники, можливо, його однопумці, і йому було нестерпно жаль їх. А ще важче було думати про те, що вони загинули внаслідок його розпорядження про диверсію, відданого напередодні, і йому мимоволі хотілося виправдатись перед ними. Проте вони вже ніяких виправдань не потребували, а більше виправдуватись не було перед ким. Треба було боротися далі й шукати інших шляхів.

«Соколюкові. Терміново.

Сьогодні опівночі спалено автобазу, склади автопокришок, запчастин і пального, тридцять вісім автомашин. У відповідь каральними органами того ж дня на світанку зловлено на вулицях і площах міста й повішено десять мирних жителів, заложників. Чекаю розпоряджень. *Лоцман*».

Еріх фон Манштейн доїхав того дня лише до Сімферополя, бо обложний дощ догнав його на Перекопі, розквасив дороги і змусив заночувати в готелі. Цілу ніч завивав і товкся на горищі й на лункому цинковому даху вітер, порощив у шибки дощ і долинали здалеку якісь моторошні звуки: іноді здавалося, що десь в невидимому лісі переслідує оленя вовча зграя, а то раптом виразно долине з поривом вітру розпачливий людський поклик про допомогу. Якщо б це було валування вовчої зграї, то вона б мала бути численною і близькою до мети, а якби так кричали люди, то їх мало бути багато, і кричати вони могли б тільки перед лицем близької загибелі.

Під ті непевні й неясні звуки, що глушилися завиванням вітру й порощінням дощу, Манштейн заснув як убитий, стомлений далекою й тяжкою дорогою, бачив у сні зелений моріжок перед своїм родовим будинком, далекі гори в синюватій імлі погожого літнього присмерку, і хтось милий, жаданий, омріяний махав йому нетерпляче

рукою з освітленого осіннім промінням виступу скелі. То була висока й струнка жінка у білій довгій сукні, з темною зачіскою і такими великими та палкими очима, що навіть здалеку видно було, які вони великі й палкі. «Перемога чи слава?» — подумав він, прокидаючись серед ночі, і одразу ж почув ті самі звуки: вітер, очевидно, повернувся або подужчав, звуки стали гучніші й виразніші — вони й розбудили його. Він лежав і вслухався в ті моторошні звуки, що обіцяли біду, загибель, вселюдське горе, що нестримно накочувалося на сонне нічне місто під дощем.

Генерал-полковник зірвався з ліжка, накинув на піжаму халат і, викликавши ад'ютанта, наказав негайно зв'язати його з комендантом Сімферополя. Не минуло й п'яти хвилин, як телефон прозумерив, і Манштейн нетерпляче схопив трубку: за ці п'ять хвилин він наслухався тих помножених на завивання вітру звуків і ладен був негайно тікати з Сімферополя.

— Слухайте, пане оберст, — різко сказав він, вислухавши заведений статутом рапорт і представлення, — на якого дідька ви тримаєте в місті стільки службових собак?

— Яких собак? — оторопів комендант Сімферополя. — Ніяких собак тут немає, пане генерал-полковник.

— Але ж я чую, як виють пси! — гнівно перебив його Манштейн. — Вони виють всю ніч і не дають мені спати.

— Пробачте, пане генерал-полковник, це не собаки.

— А хто ж? — нетерпеливився Манштейн.

— Це — полонені, — промимрив комендант.

— Полонені? — здивувався Манштейн. — І чого ж вони кричать? Та ще серед ночі? Їх не нагодували?

— Годувати й справді нічим, пане генерал-полковник, але вони не з голоду кричать. Вони під дощем замерзають. Вмирають від переохолодження. Просто неба. Живцем. — Комендант говорив так, ніби ждав, що його похвалять.

— А хіба вони не в приміщенні? Не в казармі? Не в бараці?

— Вони на пустирі. У відкритому полі, обнесеному колючим дротом. Приміщень для них немає.

— А охорона? — спитав Манштейн.

— Охороні поставили дерев'яні будки із залізними грубками. Охорона не мерзне під дощем.

— Чому ж ви мене поселили так близько? — мовив завойовник Франції. — Хіба ви не знали, що звуки долинають сюди?

— Це — вітер, пане генерал-полковник. Він наносить звуки. Ви ж чуєте, як він завиває? У Криму потужні вітри.

— Розбудіть охорону й вишліть негайно машини,— сказав Манштейн.— Я не маю наміру залишатися тут. Чи в табір не заїдете? — поцікавився комендант.

Манштейн помовчав. Подумав: розсердитися чи ні?

— Табори мені не підлягають. Це відомство рейхсміністра Гімmlера. А вам, оберсте, за нагадування я б міг дати пару діб домашнього арешту. Але у вас тут багато роботи. Чи не так?

— Так, пане генерал-полковник,— виструнчився з трубкою біля вуха комендант Сімферополя.— Я сподівався, вам буде цікаво поглянути...

— Цікаво?..— з убивчою іронією перепитав Манштейн.— Поглянути на що, пане оберст? На те, як мучаться люди і в муках помирають? Нас...— він затнувся, потім вже спокійніше закінчив:— Вас усіх тут треба було б розстріляти за бездіяльність та безвідповідальність!

— Яволь, пане генерал-полковник! — злякано гаркнув комендант Сімферополя, догідливо клацнувши закаблуками.

— Я поїду поглянути на це неподобство,— сказав Манштейн примирливо,— але не ждїть від мене поблажливості, оберсте,— він кинув на апарат трубку й заходився одягатися.

Дощ був такий густий, що охорона напнула від ганку до відчинених дверцят бронетранспортера плащ-намет і тримала його на піднятих руках, доки генерал-полковник, пригнувшись, перебігав під його прихистком, щоб не намокнути. Іхати можна було лише з ближнім світлом — від дальнього утворювалася суцільна пелена, в якій не видно було дороги.

Шосе на Севастополь проходило повз табір, і Манштейн наказав завернути до нього. У світлі фар, увімкнених на повну потужність, він побачив юрмище людей на залитій водою землі. Присївши навпочіпки, вони горнулися один до одного в пошуках тепла й захисту, утворивши суцільну тремтячу й беззахисну масу. Тільки на деяких темніли шинелі, а більшість була в пілотках і вигорілих гімнастерках, що не темніли вже й під дощем. Стогони й крики тут лунали моторошно, як один суцільний мученицький зойк, а над цією масою безпорадних людей під

поривами потужного вітру періщив смугами дощ, гойдався й розвіювався тугими струменями, поливав, немов із брандспойта, виснажених голодом і холодом полонених, що гинули на цій твердій, майже безплідній землі степового Криму, поливши її перед цим своєю кров'ю. Здається, вони на очах перетворювалися й самі на цю землю в м'юках, у стражданнях, що судилися їм від фашистських нелюдів-завойовників.

Дізнавшись від охорони, хто саме під'їхав до табору, комендант підскочив до генерал-полковникового бронетранспортера, напнутий жаб'ячим плащ-наметом з накинутою на голову відлогою, виструнчився й щось доповідав, приклавши руку до скроні, але за суцільними криками й зойками нічого не було чути, і він беззвучно ворухив губами, як у німому кіно. Манштейн опустив скло, наказав підійти ближче:

— Їх немає куди подіти? — спитав він, кивнувши на полонених. — Ні казарм, ні шкіл не виявилось?

— Все місто забито тилами одинадцятої армії, пане генерал-полковник, — гаркнув комендант, і вітер доніс запах шнапсу.

«Моєї армії», — подумав Манштейн.

— А чого ж їх не відправили з Криму?

— Там, на півночі, ще холодніше, — не відриваючи руки від скроні, рапортував брунатнолиций комендант, якому й море було по коліна.

— Ну й що ж ви збираєтеся з ними робити? — перекриваючи стогін і крики приречених, спитав завойовник Криму і Франції.

— Чекаємо наказу про остаточне вирішення їхньої долі в такому самому плані, як вирішилось остаточное єврейське питання. Тут, у Криму, і на всій окупованій Україні.

— Я б на вашому місці не чекав, — сказав Манштейн.

— Це наказ, пане генерал-полковнику? — ще дужче виструнчився підлеглий комендант, але Манштейн його не почув або вдавав, що не чув.

— Поїхали! — наказав він водієві.

Бронетранспортер ревно потужним мотором, задкуючи від колючої огорожі. За ним позадкували й обидва бронетранспортери особистої охорони один за другим, розвернулись і покотили кам'янистою дорогою геть. Полонені, побачивши, що їх лишили напризволяще, так і не помігши нічим, закричали ще дужче, потрясаючи

кулаками в безсилій люті, і Манштейн, оглянувшись, помітив у відблисках фар заднього бронетранспортера моторошну картину посланих йому вслід безмовних уже проклять, і йому стало прикро і страшно.

«Гуманніше було б їх розстріляти з самого початку», — думав він, тішачись і тут, наодинці, своєю брехливою чутливістю, не поворухнувши, проте, й пальцем, щоб полегшити долю нещасних.

Районний комендант Йоганн Шарт зустрів Дмитра Івановича сухо й стримано і довго та нудно дорікав йому за те, що раніше їздив часто, а це не з'являвся від самої загибелі фон Плютца, хоч зараз був потрібен як ніколи.

— Бандити напали на стайню й забрали у мене коней. Вони їх загнали й покинули вам, помінявши на ваші. Знаю, що й ви постраждали, і співчуваю вам. Але ж невже треба нагадувати, що без коней мені... ну ніяк же не обійтись! Невже треба вимагати, щоб ви їх мені повернули? Оце аж тепер, після стількох нагадувань!

— У мене теж забрали коней! — нагадав Сіраш. — І мені набагато важче, ніж вам, поповнити втрату. До того ж ще й побили...

— Не прибідняйтесь, — обірвав його Шарт. — А втім, саме для цього я вас і покликав. Треба й нам послати своїх людей під Кінські Роздори на місце боїв і оточення більшовицьких військ, щоб зловити й привести для власних потреб армійських коней, що лишилися там у великій кількості. Можна роздобути й возів і упряжі. Вся Херсонщина підлаталась. Кажуть, і нам вистачить. Беріться за це і виїздіть якомога швидше. До нас приєднаються й працівники державного маєтку від фон Штракка. Наловіть там коней побільше, бо навесні нам треба буде орати й сіяти. Постарайтесь повернутись не з голими руками. Відповідні документи вам виписано на проїзд і на право користуватися зброєю. Підберіть собі підходящого напарника.

— Він у мене один, постійний — Сенько Сорокопуд.

— Ну, то скажете перекладачеві, щоб і на нього виписали. І завтра ж вирушайте, бо не тільки коней, а й шапки розберуть, доки ми зберемося. Спасибі за те, що повернули мій виїзд, що так викохали коней моїх, і подарунки. — Шарт потиснув Сірашеві руку, і мир було відновлено. — Щасливої дороги й швидкого повернення, — побажав районний комендант. — Поїхав би і я оце з вами, вибрав би

найкращих коней, та справ тут дуже багато, не маю права відлучатися: щодня доповідаю в гебітскомісаріат, скільки вивезено зерна і скошено пшениці. Не баріться й ви там.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Під холодним осіннім небом, на якому, проте, не було ні хмарини, їхали ми спустілими степами на схід, до Дніпра. Довго-довго й лагідно світив мені вслід черепичною покрівлею Вірин будиночок, освітлений сонцем, що тільки-но прокинулося десь там, над не завойованою ще нашою землею, й слало по Україні перші свої промені, ніби поспішало поглянути, що з нею зробили за ніч вороги. Може, сонце тривожилося, що її вже й немає? Та вона була — понівечена, сплюндрована. Але жива! І люди, й пшениці, нескошені до ворожої навали, й соняшники та кукурудзи, що тоді тільки наливалися, а тепер вже стояли перестиглі й дорідні й чекали комбайнів та людських рук, і білі села та все ще зелені лісосмуги, сині ріки й ставки — все було на місці: війна прокотилася, пройшла вогненным смерчем і валом, прогриміла артилерійською канонадою, проскреготала гусеницями танків та бронетранспортерів, а земля і люди, що злилися з нею від народження, лишилися жити.

На оце ніби й маловірогідне, але ж реальне життя ніколи не бачених сіл, у яких топилися печі в хатах, жінки йшли по воду, діти виганяли корів і телят у череду, півні співали, а собаки гавкали, хтось одбивав косу, а хтось спозаранку мазав причілок, назбиравши кізяків, а там он молотять ціпами на току жито, щоб околотом прикрити провалену стріху, а онде, в розчинених сінях, крутять жорно молоді, зовсім юні дівчина й хлопець, мої ровесники, і, забувши про все на світі, немилосердно цілуються з самого досвітку, — на все це дивишся збентежено, трохи ніяково: як же так, ворог вломився у наші села й міста, а життя все одно не зупиняється?

Потім збентега переходить у спокій, а згодом у радість: раз таке діло, раз наше життя не затоптали кованими чобітьми, не вдавили в землю гусеницями танків, не спалили артилерійським вогнем, значить, воно безсмертне. І думати про це й справді радісно, але й тривожно: котитимуться ж ворожі лави й назад, як наша рідна Червона Армія розіб'є їх там, на далеких і великих фронтах, а ми

виживемо, борючись з ворогом, тут, в окупації. Чи знесе наша земля все це і вдруге? Чи не сплюндрують до кінця, не знищать її вороги остаточно, відступаючи? І вірилося: не знищать, не сплюндрують, яких би ран і каліцтв їй не завдали, самі швидше загинуть отут, не залишивши й сліду, а земля наша, а народ наш перебуватимуть вічно.

Про це ніколи не думаєш, живучи в одному селі чи в радгоспі, бо коли бачиш щодня тих самих людей, живеш з ними одним життям, то й звикаєш до всього, не помічаєш ні тенденцій, ні зв'язків із світом, ні заведеного порядку речей — це так само, як ото не можеш бачити сам свого обличчя без дзеркала, не маєш змоги поглянути на себе збоку й оцінити свій вигляд, свої рухи й дії. А от інше життя й побут, невідомі й нерозгадані характери людей, їхні стосунки — по селах, котрі нам довелося проїздити, відкривали невловну й принадливу перспективу: світ і людей у ньому бачиш ніби з певної відстані з якої видно так далеко, а тому мимоволі постають перед очима панорамні картини цілого народного життя, несподівано для самого тебе виникають думки й узагальнення, що про них ніколи й не здогадувався раніше. Може, про те ж саме думав і Микола Гаркушенко, коли тільки звик думати про що-небудь, і Борис Соловей, якого взяли з собою перед самим від'їздом, — він-таки був тоді у Олені на вечірці. Я ж не потрапив на неї, бо їздив на будку до Ковтуна з кулеметними дисками. Борис прийшов, кажуть, з гітарою й так зачарував усіх своєю грою, що й про патефон Оленин забули. Навіть комендант і перекладач прийшли послухати, і, захоплений Борисовою майстерністю, комендант виписав йому аусвайс у Кінські Роздори, куди Борис попросився з надією знайти серед розбитих обозів хоча б один баян, бо на баяні він грав ще краще, ніж на гітарі. Проте Борис, вирішивши в основному в місті по інтернатах та ФЗУ, бо не ладив з мачухою, і в радгосп навідувався до батька лише на свята, сільського життя зовсім не знав і, може, ніякими такими думками голову собі й не забивав.

Зате вже Дмитро Іванович, що на світанку чекав нас із Семеном Сорокопудом на баштані третього відділка, виїхавши туди із Степівки ще звечора, думав про це найбільше.

Був мій Дмитро Іванович тихий, сумний, мовчазний, навіть похмурий, бо знав щось важливіше й більше за нас, і знання ці його були невеселі. Він носив їх у собі і не мав

права навіть найближчим людям розповісти, що вся ця небезпечна поїздка замислена тільки для того, щоб дістатися, власне, лише йому у район оточення й прориву 18-ї армії на місце загибелі генерал-лейтенанта Смирнова. Коні ж були тільки приводом, хоч вони могли там бути й справді, а могло їх і не бути: вже добрих три тижні минуло від того пам'ятного бою, і їх, мабуть, давно всіх переловили,— адже люди і села там теж є, а коней, скільки б їх не було, завжди не вистачає, доки ще землю доводиться обробляти і доки люди на ній не перевелися.

Так ми й їхали цілісінькими днями від села до села, і погожа пізня осінь балувала нас теплом, бабиним літом, що летіло й летіло і високо в небі, і зовсім понад землею, чіплялося на телефонні дроти, які тепер нікого ні з ким не зв'язували, на нескошені пшениці й стерні, буйно порослі отавою — молодим мишієм та ще молодшенькою лободою й березкою, а лісосмуги й геть зовсім були обплетені ним, аж сріблилися. Було тихо-тихо, тільки наші коні пофоркували, тільки копитами гупали та колеса наших возів торохтіли, а як зупинялися десь у степу переснідати, пообідати чи пополуднувати, від тої тиші аж у вухах дзвеніло. Бо вже й перепели давно перестали бити, і жайворонки не співали, й вітер-бо не шелесне. А людей у полях не видно — неділя! В деяких селах, ближче до Дніпра, ще й досі не було комендатур, старост і поліцаїв, і люди на роботу при німцях ще й не ходили — по таких найглухіших степах ми й проїздили, бо Дмитро Іванович вів нас по бездоріжжю.

— Щоб менше яка собака й бачила, — казав він на привалах, коли розпрягали й давали попастися коням, напоївши їх у малесеньких річечках чи в глибоких ставках, а самі бралися за домашні припаси.— Тепер так, — навчав нас Дмитро Іванович, як всі ото зберемося докупити, — їдемо ми глухими степами, пропоную й ночувати в степу, щоб поменше здибуватися з людьми. І ще прикидав я, де нам через Дніпро переправитись. Ситуація тут така: в Бериславі, напевне, не вдасться — там армія переправляється. Ударимося на Велику Лепетиху — місце глухе, доріг великих немає, а поромна переправа має бути, бо туди ж усі наші маршрути на евакуацію видавали. Тільки Велика Лепетиха нам і світить, а то нічого більше й не світить: де армія переправляється, там і кішка не ходи. Та й допитуватимуться: куди, мовляв, їдете, чого?

— А в нас у перепустках вказується, куди ми їдемо й чого,— сказав я.

Дядько Сіраш навіть не глянув на мене.

— Перепустки ми показуватимемо тільки німцям, якщо нас питатимуть. А по селах щоб ніде ні гугу. А то є там ті коні чи немає їх, а як почують, що їдемо по коней, то за нами цілий обоз ув'яжеться. Кінь же тепер, як у старовину, цінується, бо ні трактора кругом, ні комбайна,— все тепер на конях. Отож, щоб мені нікому ні мур-мур. Їдемо кудись під Запоріжжя, бо німці, мовляв, посилають. Це якщо вже так дуже допитуватимуться. А найкраще мовчати. Сказано ж, найкраще слово — срібло, а мовчання — золото.

Дмитро Іванович сам був мовчуном, хотів, щоб і інші мовчали. Балакучих узагалі не любив і був переконаний, що це пусті люди. Тепер, у війну, мовчання ставало найважливішою його, можна сказати, професійною рисою. Він мовчав про те, що до нього на тому тижні приходила знову Марія Федорівна. Вона в селі не з'являлась: вистежила, коли Дмитро Іванович лишився сам у польовому таборі, де й досі тримав найкращих коней. Там була давно збудована примітивна землянка-стаєнка, щоб ховати їх від негоди ранньої весни чи пізньої осені під час оранки. Так ото вистежила Марія Федорівна, коли Дмитро Іванович одіслав конюха на перезмінку, а сам лишився біля коней, та й вийшла до нього із соняшників, що стояли стіною понад вибалком, у якому на невдоби й притулювся бригадний табір.

— Драстуйте,— зупинилася біля підводи, на новому дишлі якої сидів Дмитро Іванович, підставляючи сонечкові спину, задумавшись і замріявшись, пригадуючи синів чи мирне життя, що одлетіло від усіх нас так далеко-далеко, що вже й не вірилося, що колись повернеться.

— А, здорові були,— відповів за звичкою, ще й не повернувши голови, і широке його монголоїдне чи напівтатарське обличчя, спечене вітрами й сонцем, а тому аж чорне, як казан, освітілося раптом тихим і ясним світлом впізнавання й приязні, але так само раптово й погасло, бо не любив Дмитро Іванович отаких виявів ласки, радості чи любові, й з'являлися вони на його обличчі тільки тоді, як заскочать його зненацька. Володів же він собою й своїми настроями бездоганно.

— Прийшла ж ось,— сказала Марія Федорівна, стомлено похиливши голову.

— Бачу,— Дмитро Іванович озирає її погано одягнену постать, в старому, якомусь бабському пальті з облізлими кошачими коміром, в товстій чорній хустці й чоловічих розбитих черевиках.— До чого ж ви себе довели, Маріє Федорівно,— з прикрістю похитав він головою.— Лиш за оце треба зненавидіти війну і фашистів навіки.

— Аби душу зберегти чистою та неторканою,— зітхнула Марія Федорівна,— а одежа, що ж... Одежу поміняти легко.

— Та легко... А й над тілом, над своєю гідністю отак знущатися — теж... ну його к бісу,— Дмитро Іванович з досади чи навіть з горя чвиркнув собі під ноги й одвернувся.— Я оце на тому тижні, як завірюха зірвалася, таких стусанів від полицяїв натерпівся через тих наших втікачів... Чули ж?

— Ще б не чути,— підхопила пошепки Марія Федорівна, швидко й насторожено оглянувшись.— Іван Якимович велике спасибі вам переказував.

— Спасибі,— іронічно всміхнувся Сіраш.— Передайте: спасибом не відбудеться. Аж двох зубів позбувся! Шістдесят літ служили мені вірою й правдою, а тут виплюнути довелося. Ніяк не звикну — наче й рот не мій. А путні ж хоч люди тікали?

Марія Федорівна знову оглянулася, цього разу вже бо-язко.

— Не оглядайтесь,— сказав Сіраш сердито.— Раз я тут сиджу, значить, нікого немає. Степ порожній, як моя душа. До того ж порожньо, Маріє Федорівно, що хоч криком кричи. Ага,— спохватився він,— так хто ж то був?

— Калашник,— прошепотіла Марія Федорівна, схилившись до самого обличчя Дмитра Івановича, і з її важкого дихання Дмитро Іванович зрозумів, що вона довго йшла, дуже стомилася, нічого не їла, не спала з учорашнього дня й ледве на ногах тримається.

Він підвівся, взяв Марію Федорівну під руку.

— Ходімте, я вас нагодую, а тоді вже й бесідуватимемо.

— А вам ім'я Калашника нічого не говорить? — здивувалась Марія Федорівна.— Чого ж це ви пропускаєте його повз вуха?

— Що ж імена,— розвів Дмитро Іванович руками.— Імена в усіх нас є, та діла мало робимо.

— Калашник робить...

— Поки що не чутно, що він там робить. Ну, та це, може, й добре.

— Ще почувете.

— Дай боже,— сказав Дмитро Іванович, залізними східцями піднімаючись у дерев'яну будку-палубу, що їх до війни возили за трактористами.— Ми тут саме добрий борщ і кашу зварили — тільки-тільки оце пообідали — ще й не вихолонуло. Так ви тут призвольяйтесь, а я поки що коням піду підкину.

В будці було тепло, затишно. Сонце не лише світило крізь її вікна, а й гріло ніби по-літньому. Марія Федорівна скинула тяжке й старе пальто, розіпнула, над відром помила руки і заходилася насипати борщу. Він був густий, з м'ясом, пахнув якимось особливо, як пахне борщ тільки в степу. На рипучому столику в кутку під полотняним рушником знайшла Марія Федорівна знамениту сірашівську паляницю, білу, як сонце, сільничку з дрібкуватою темною сіллю і стручком яскраво-червоного, майже свіжого перцю. Одрізала краєць із злепком та хвилястим від форми зарум'яненним боком, натерла його часником, виламавши зубок з чималої головки, і вкинула перчину в олов'яну мисочку, в якій парував борщ. Вона була така голодна, що аж трусилася, і накинулася на борщ, радіючи, що Дмитро Іванович залишив її саму, і не треба було стримуватись.

Вона знала, що до коней Сіраш пішов з делікатності, і ще раз подивувалася його людяній проникливості, чемності й тактовності, якій позаздрили б і деякі інтелігенти. Та й борщ же ж був на славу! Коли Марія Федорівна з'їла те, що насипала, каші їй уже не схотілося. Вона вимила миску й ложку, прибрала на столі, прочинила двері, щоб подивитися, де Сіраш, та погукати його. Він сидів так само на дишлі й курив. Синій дим рівно здійсмався від цигарки вгору і навіть не коливався — так було тихо.

— Ідіть сюди,— одразу ж покликав він її,— поговоримо тут.

Хисткими східцями підійшла до Сіраша й сіла поруч на дишло.

— Оце інше діло! — сказав Дмитро Іванович.— А то ж ситий голодному не брат, а піший кінному не товариш. Ще якби нам оці черевики скинути, то й зовсім було б добре. Ну, розкажіть, з чим прийшли, бо я вже від безділля не знаю, куди й подітись.

— Треба вам, Дмитре Івановичу, під Запоріжжя добиратися. У Кінські Роздори. Там лишилися обози оточеної

і розбитої нашої армії і багато коней. От ви й поїдете ловити коней для нашої громади.

— Дуже далеко, не повірять.

— Треба, щоб повірили. Товариші із радгоспу перші скажуть про це своєму комендантові завтра. А ви до свого звернетесь післязавтра...

— А що, там справді є коні? — не повірив Сіраш.

— Є. Вся Таврія там пасеться. В Херсонщині про це знають, а до нас не докотилось.

— Не тільки ж за кіньми мене посилають? — висловив сумнів Сіраш.— Це ж тільки привід.

— За кіньми,— мовила Марія Федорівна.— Але ви обов'язково маєте зустрітись з Іваном Якимовичем. Він вам дасть додаткове завдання, з усіма подробицями. Про це мені нічого не відомо. Мое діло — вирядити вас.

— Так-так,— кркнув Сіраш.— Не довіряють?

— Ні, Дмитре Івановичу, вимоги конспірації. Скажімо, схопили б мене, а я нічого, крім коней під Кінськими Роздорами, не знаю. Будуть у коменданта допитуватися, що й до чого, а ви теж нічого, крім коней, не знаєте. Може, там більше нічого й немає, може, Іван Якимович тільки якісь додаткові подробиці вам повідомить — ми ж не знаємо? Мені здається, так найкраще. Розумно, продумано.

— І де ж ми зустрінемося з Іваном Якимовичем? — не без хвилювання спитав Сіраш.— Бо давно б нам з ним треба було вже зустрітись.

— Вночі з суботи на неділю чекайте його на баштані під третім відділком зернорадгоспу, де самі зупинитесь ночувати, вже вирядившись у дорогу. Там вас уранці наздоженуть радгоспівці. Ніхто з них, крім вашого племінника, не знатиме істинної мети цієї поїздки — всі їхатимуть по коней. І все. Крім вас, і серед степівців жодна людина не повинна нічого знати.

— Можна було б і не говорити,— сказав по паузі Дмитро Іванович.

— Наказано попередити,— ніби виправдалася Марія Федорівна.

— Ну, нічого,— зітхнув Сіраш.— Ви, Маріє Федорівно, відпочивайте. А потім я вас підкину.

— Мені, як і того разу, треба до залізниці,— нагадала вона.— А тільки щоб ніхто мене тут не побачив.

— Не турбуйтеся,— заспокоїв її Сіраш.— Ніхто сюди не прийде. А надвечір я одвезу вас. От тільки скажіть, чи треба ловити коней під тими Кінськими Роздорами?

— А як же ви перед комендантом виправдаєтесь?

— Ну, а якщо їх там не буде.

— Е, не турбуйтеся. Нас про це повідомили товариші з Херсона.

— Мене найбільше непокоїть, що робити, якщо їх там нема?

— За нема й суда нема. Але ж не здумайте приїхати без коней, коли вони там є! Між комендатурами, очевидно, існує зв'язок, і тоді вже вам не викрутитись.

— А скільки ж ловити? — допитувався Дмитро Іванович, очевидно, прикидаючи, де їх ставити, чим годувати.

— Ловіть побільше. Коням завжди й усі раді. Місце їм знайдеться, а цього року й з фуражем мороки не буде. Ще дужче ввійдете в довір'я новому комендантові. Та й старому своєму приятелеві Шарту — теж. А це для нас усіх дуже важливо, бо зникнення Стешкового сина все ще кидає на вас тінь. Тут усе продумано, і вибір зупинено на вас не випадково. Про це я тільки здогадуюсь і більше нічого вам не скажу.

Знову проглянула в її стрункій і ошатній постаті, в гарно зачесаному волоссі й заспокоєному обличчі колишня Марія Федорівна, і Сіраш смутно й невесело пригадав свого Петра, що вже віддалився-віддалився, ніби одійшов на край степу, отуди під могилу на межі, й дивився на них скося й тужливо, з докором, що його забувають, а сказати нічого не може. І не скаже вже довіку ні слова. Ніколи не втрутиться ні в їхні діла, ні в їхні розмови.

Сонце вже хилилось до обрію й слало по топилу довгі тіні від будки-палуби, від скирт, навіть від бочки з водою. З соняшників потягло вільглим холодом, запахом сирої землі, і Марія Федорівна здригнулась, пересмикнула плечима, ніби її хтось ухопив за спину. Кожна лінія її голови, плечей, рук, особливо відкритої білої шиї виказували молодість, елегантність, затаєну інтелігентність, і навіть грубі черевики тут нічого не могли зіпсувати. Дмитро Іванович зняв свого нагрітого кобеняка, наклав Марії Федорівні на плечі, сам лишився в теплому бушлаті, що колись подарував Павло. Йому й зараз хотілось назвати Марію Федорівну дочкою, як того разу, але щось уже перемінилось між ними, одлетіло чи одійшло, непомітно втратилось, і повернути вже оте невловне й ефемерне єднання, що так їх тоді схвилювало й зблизило, не було можливості. Йому було прикро від того відчуження, було жаль Петра, наче передчасно втрачалась

і пам'ять про нього, і шана, і честь, але ніколи б того не висловив у голос Дмитро Іванович, нізащо б не сказав тепер Марії Федорівні, і язик не повертався назвати її дочкою. Бо хіба ж знаєш, як вона зараз живе, про що думає, чим хвилюється? Тоді був подив і радість відкриття: що ось вона, Марія Федорівна, прийшла до нього зв'язковою і робить ту ж саму небезпечну справу, що й він. А тепер зустрілися товариші по роботі, і все. І хоч йому було прикро від того і болісно, він сприймав усе це як реальність, як неминучість того, що мало статися, і осиротів ніби ще дужче. Як ота посмітюха, що пробігла прудко й коротко, кидаючи тінь у траві, й зупинилась, щоб печально озватися сумовитим щебетом, наче поскаржилась їм на довгу й холодну ніч у самотині, на ще довшу зиму, що на неї тепер тут чекає. Отак перебігаючи в траві й зупиняючись, вона ніби й справді дивилась на них, поглядала і скаржилась, а віддалялась усе далі, доки й зовсім зникла на краю топила, затихла там під якимсь кущиком, де було її гніздечко чи затишна ямка в холодній, осінній землі.

— Збирайтесь, Маріє Федорівно,— підвівся Сіраш,— пора. Тепер уже й не зглянешся, як сонце сяде і ніч упаде.

Він почав запрягати...

А сьогодні вночі Дмитро Іванович ночував на баштані. Тут і раніше, ще як він був молодим, у «чобітку», степівці сіяли баштани, бо земля була свіжа, щойно розорана, пирієста — таку землю особливо любляють кавуни і ростуть, як відра. Тепер тут був третій відділок радгоспу, баштан уродився, як і все того пам'ятного року, знаменитий. Ще за наших на баштані був поставлений затишний курінь, виділений сторож, котрий так і просторожував і під час відступу наших, і під час вступу німців, та так тут і лишився — напевне, свій чоловік для Івана Якимовича, бо неспроста ж він обрав баштан місцем зустрічі.

Вони під'їхали з Сеньком Сорокопудом звечора, розпрягли коней, стрижили й пустили пастися. Довго гомоніли біля куреня з Іваном Козерацьким, що тієї ночі підмінив сторожа. Ближче до півночі він розпалив вогнище, підвісив на тринозі круглий чабанський казан з водою, попросив Сенька начистити картоплі, а сам заходився місити галушки. Незабаром потягло понад землею сивим туманцем, синім димом — і дим, і туманець слалися низько-низько, над самою огудиною, так що протикали

їх навіть куші кураю, стрімке волоття дорідної шириці, розхристана лобода, пахучий буркун. Коли ж викотився з-за обрію величезний червонястий місяць, схожий і справді на велетенське млиновеє коло, і пішов підніматися вгору, ясніючи й перетворюючись спочатку на гарно надраєний мідний таз, а тоді й просто на самого себе, тіні порізчали, туманець побілішав, а дим, що розплився-розплився по всьому баштану, підсинив туманові сивину, і в їхній прозорій мішанині, мовби на дні неглибокого моря, стало видно рябі кавуни, яким давно б уже пора бути в коморі.

Опівночі над баштаном потягло запахом зажареної на салі засмажки з помідорами, свіжих галушок, сухого бур'яну — серед степу ці запахи нагадали теплу й затишну хату, і всім закортіло додому, на гарно натоплену піч, та перед Дмитром Івановичем лежала далека й непевна дорога, тому про повернення додому вони не думали, тільки ще сумнішим, по-осінньому неприкаянішим здалося їм це нагадування. Коли галушки, вже засмажені, готові, закипіли востаннє, щоб смак і запах засмажки проник у картоплю і тісто, Іван Козерацький зняв казанок, відставив його від вогню і вкутав кожухом.

— Значить, на когось чекатимемо, — приречено зітхнув вічно голодний Сенько Сорокопуд, засуваючи приготовлену ложку за халяву, і почав уможуватися ближче до вогню з наміром заснути. — Ех, — зітхнув він, — перестоять отакі галушки!

— Нє перестоять, а настояться, — заспокоїв його незворушний Іван Козерацький і підкинув у вільне багаття сухого кураю.

Курай спалахнув з тріском і гамом, як порох, і освітив усе довкола на півстепу. Коли прогорів перший оберемок, сторож приніс і вкинув другий. Вогонь перетворився на полум'я — довжелезні язики його метнулись угору, потім навсібіч і лизнули нечесану Сеньчину голову, аж волосся на ній зашкварчало.

— Та ти що, здурів? — вихопився він з-під кожуха і почав збивати з тім'я те, чого там не було. — Галушки зварились, а ти стільки кураю у вогнище накидаєш, ніби кабана збираєшся смалити.

— А що мені, жалко? Добра цього в полі хватає, — озвався безтурботний Іван Козерацький, і Дмитро Іванович зрозумів, що він подає тим розкішним полум'ям сигнали Іванові Якимовичу, який саме й має на нього

вийти: в безмежному степу, навіть при місяці, дуже важко знайти якесь певне місце, якщо в ньому не побував,— рівнина, ніякісіньких орієнтирів, все одно що на морі.

Десь далеко-далеко журно перемовлялися журавлі, летячи в ірій, занудливо дзвякала молоденька лисиця — так і здавалося: стоїть, задерши гострий писок, і гавкає на місяць. Тихо. Трепетно-синьо. Печально. Все ніби одвернулось від тебе й заснуло. Коні й ті вже не форкають, не дзвенять путами й не хрумтять соковитою припізнілою травою — понапасалися й стоять понуро, дрімають. Ніде ні лялечки, ні вогника, і мертва просторінь під місяцем лякає: здається, степ так і залишиться пустим і безмовним, як був від своєї появи, доки його й не заселили люди. І думати про це страшно...

Та ось коні першими почули ще не вловні для людей звуки, повільно й насторожено повели в один бік головами, нашорошивши вуха, й завмерли надовго, пильно й допитливо вдивляючись в непевно освітлений місяцем простір. Нарешті з того боку почувся шерхіт одежі по бур'янах, і ось забовваніла під місяцем тінь, зупинилася за кілька кроків, мабуть, прикидаючи, що за люди біля багаття, чи немає чужих. Іван Козерацький зірвався на рівні, кинувся назустріч, привітався за руку і щось тихо сказав. Прибулець перепитав ще тихіше, неквапливо й все ще насторожено підійшов до багаття.

— Добрий вечір,— привітався вголос, і коні враз одвернулися — втратили інтерес до нього.

Він подав Дмитрові Івановичу руку, прихилився бижче, впізнаючи, і Сіраш теж упізнав у ньому колишнього інструктора райкому партії, теперішнього командира партизанського загону, міцно й довірливо потиснув руку, але той не вдовольнився цим, обняв і поцілував старого.

— Сподівався, ви прийдете сюди самі, а бачу, вас аж троє,— сказав він, відсторонившись, і суворо спитав, ступивши до Сенька Сорокопуда:

— Хто такий?

Сенько підхопився на ноги.

— Я,— ляпнув він для чогось обома руками об штани.

— Бачу,— спокійно всміхнувся Іван Якимович.— І тепер ще в чарку заглядаєш і похмеляєшся? — спитав він, ребром долоні водячи вздовж живота вгору і вниз, точнісінько, як робив це Сенько, прислухаючись: прийнялася чи не прийнялася випита на похмілля горілка.

Сенько несміливо реготнув, підсмикнув за звичкою

давно не прані штани, оглянувся з пересторогою на Сіраша. Дмитро Іванович не дивився на нього й мовчав.

— Чи, може, неправильно показую? — допитувався Іван Якимович.

— Правильно, — знову реготнув Сенько, підморгнувши шахраюватим оком і засміявся дужче. — А звідки ви знаєте?

— Я все знаю, — усміхнувся Іван Якимович.

— Та він — хлопець надійний, — мовив нарешті Дмитро Іванович. — Я на нього, як на самого себе...

— Спасибі, — по-сорокопудячому хвищнув головою й присів Сенько, тільки крильцями не стріпнув — все ще не було у Сорокопуда крилець. Не було й не буде.

— Рано дякуєш, — зауважив Іван Якимович. — Та й хіба ж так дякують?

— А як же? — стрепенувся Сенько. — Підкажіть.

— Що ж тобі підказувати, — присів біля вогню Іван Якимович і озирнувся на Івана Козерацького, що вже розкутував галушки й збирався сипати в тарілки. — Куди ти сиплеш? — гукнув він. — Вони ж одразу захолоднують. Давай отак, просто з казанком. — Ну, бачиш галушки? — обернувся Іван Якимович знову до Сорокопуда. — Вони мені за кілометр пахли, бо цілий день голодний — так, що й собаку б з'їв. Але ж... — він розвів руками, в одній уже була ложка. — Чогось не вистачає до них. Нюхом чую, що мало б бути, а от нема. Може, зметикуєш? Кажуть же степівці, що Сорокопуд і з-під землі дістане. А я не вірив.

— А хіба ж можна? — оглянувся Сенько на Дмитра Івановича.

І тут усі дружно зареготали.

— Ну, то я мигом. — Сенька кинувся до воза й приніс сулію вина, заткнуту кукурудзяним качаном.

— Отепер ти молодець! — вигукнув Іван Якимович, підставляючи півлітрову банку, яку встиг подати йому кмітливий Іван Козерацький.

Вечеряли дружно і довго. Чи, може, второпав Сорокопуд, хто такий Іван Якимович, чи здогадувався, чого той прийшов, але принішк і став незвично ввічливим. А головне — тямущим: ні про що не розпитував, нічим наче й не цікавився та й у розмову не встрявав. Пронозуватий, за давнім визначенням Дмитра Івановича, Сенько, звичайно, не міг не відчутти серйозного призначення цієї людини, але Іван Якимович дуже йому сподобався простацьким

ставленням, навіть деяким панібратством і здивував суворістю й скутістю у взаєминах з Сірашем — наче боявся його, соромився чи надто вже поважав. Хоч дивуватися тут і не було чого: Дмитро Іванович на всіх справляє таке враження й мимоволі викликає до себе повагу. У його присутності поза всяким своїм бажанням чи наміром внутрішньо підтягуєшся і боїшся бовкнути щось не до діла. Це Сенько знав по собі, і хоч скільки дружив чи просто жив поруч з Дмитром Івановичем, ніяк не міг подолати в собі страху чи великої поваги до нього, не міг поводитись розкуто, бо що не скажеш, що не зробиш, а головне, що не наміришся зробити — все ніби не так і не те, бо Дмитро Іванович неодмінно й сказав би щось розумніше, й зробив би вдаліше. Але, як не дивно, Сенько помічав, що так само, як він, думають про Дмитра Івановича і поводяться при ньому й ті люди, які його знають мало або навіть уперше з ним зустрічаються.

А тим часом перевалило вже далеко за північ — Чумацький Шлях перевернувся, ніби зібрався спочити й собі, хоч, кажуть, шляхи ніколи не стомлюються й не відпочивають ні на небі, ні на землі, і думати про це тужно, бо й до самої своєї смерті на всіх шляхах не побуваєш, усіх не перейдеш, і вони струмуватимуть собі й далі, коли й тебе вже не стане. А надто ж Чумацький Шлях, до цієї ночі, коли місяць почав примеркати, курівся зоряними туманами, ніби наші биті шляхи пилом улітку. Вічний, недосяжний, миготливий. Висів собі над степами, як їхня окраса, як вінець їхньої вічності й безмежності, завжди, як і вони, незмінний і ще й незмінніший за них, що б не відбувалося на землі, які б страхітливі війни не перекочувалися оцими рівнинами, що починаються від Дунаю і тягнуться до Дніпра, Дону й Волги, і за Волгу — геть до Уралу. Про це знають прості люди, що одвіку живуть у цьому степу, орють і засівають у ньому розроблені поля, але ніколи, мабуть, не осягнуть його неосяжності завойовники, розпочинаючи війни: інакше б вони не бралися перейти його з боями, бо тут їм ніякі танки не допоможуть, — вони, на жаль, переконуються в цьому тільки тоді, коли їх поб'ють. Тобто надто пізно, коли так багато загине людей і так настраждаються ті, хто залишиться жити.

Під цими високими зорями, під закуреним пилом вічності Чумацьким Шляхом, у безмежному степу зустрілися Дмитро Іванович з Іваном Якимовичем і провели ту ніч

разом, посеред баштану. Баштан був пізній, прекрасний і сумний. По бур'янах шаруділи зайці й молоді лисенята, виводки перепілок — перебігали на світанку зарошені дороги, повертаючись в баштанні забур'янені нетрі з відкритої стерні, де кормились усю ніч, і ці звуки тільки підкреслювали тишу, таємничість і урочистість цієї дивної ночі.

— Значить, так, — говорив перед ранком Іван Якимович. — За всяку ціну ви повинні особисто побувати на могилі, побачити її на власні очі, запам'ятати напис. Це одне. Друге, не менш важливе: знайти очевидців. Хтось же та бачив, як ховали генерал-лейтенанта Смирнова. А в когось він там і зупинявся до виходу з оточення. Треба встановити, чи німці справді поховали його? Від фашистів же всього можна чекати.

— Значить, могли й поглумитися? — спитав Сіраш з образою.

— Хто його знає... Треба вточнити. Ми зобов'язані чесно й ретельно виконати наше завдання. А там, на Великій землі, в Центрі, там уже робитимуть висновки... Від нас тільки вимагається точно й об'єктивно встановити істину, і обговорювати тут нічого. Зробіть те, що наказано.

— Та зроблю, — зітхнув по-старечому глибоко й тяжко Дмитро Іванович. — Хоч і нелегко це...

— Там, якщо знадобиться затриматись, то ви Сеньку з кіньми відправте, а самі зостаньтесь, поживіть, розшукайте людей. Може, там військовополонені залишилися. А може, комусь із наших вдалося переховатись, уникнути полону. Я розумію, дізнатися про всі обставини — що, де і як воно було, — дуже важко, а то й неможливо; все відбувалося в глухих вибалках у степу або в інших пунктах, які під час боїв ніколи не виставляються напоказ. Однак спробуйте довідатися й про це. Дуже важливо встановити істину.

— Раз уже Смирнов з гвинтівкою в руках ішов на прорив і вів своїх бійців, то для мене все ясно: геройська людина — командарм Смирнов!

— Потрібні факти, Дмитре Івановичу, — сказав Іван Якимович. — Тут потрібні тільки переконливі факти, а не інтуїція, і ми їх маємо добути й представити.

— Вам уже пора, — нагадав Дмитро Іванович, — вже світає.

— Це вам пора, — усміхнувся Іван Якимович і глянув з-під важких, чорних і густих брів по-хлопчачому ласкаво

і трохи навіть ніяково.— Вам стелиться далека й певна дорога, а мені зараз, як у тій пісні: «Степ широкий — то мій сват...» Де застане день — там і переднюю, де застане ніч — переночую.

— Що, перейшли на нелегальне становище?

— Аякже. Після вбивства фон Плютца мало не загривів: прийшли мене брати — я саме на стайні чергував тієї ночі,— а мене вже й слід пропав. В каменоломню перебрався. Ви вбили? — раптово спитав Іван Якимович без всякого переходу.

— Та я ж із хлопцями,— сказав Дмитро Іванович,— хіба ж вам Марія Федорівна...

— А після того ми з нею не бачились. Але й без неї мені доповіли. Я того ж дня й дізнався, чия це робота. А тільки, бачите, як воно виходить: ви убиваєте коменданта, а ховатися доводиться мені.

— В цьому є якась справедливість,— усміхнувся Сіраш.

— Яка ще справедливість?

— Ви ж нами всіма керуєте — ви маєте й відповідати за наші дії, як і за нашу бездіяльність.— Дмитро Іванович посуворішав.— Та й те ще скажіть: ви ж тут один, як палець? Вся сім'я в евакуації? А я ж обріс он яким кагалом: мало того, що вся родина, так тут ще й Павлова дружина з дівчинкою залишилися, а жінки й діти Андрієві й Василеві теж на мені. А вам же планувався перехід на нелегальне становище?

— Планувався,— погодився Іван Якимович.

— Інакше й не могло бути! Вас же весь район знає.

— Та, може, й не весь, але багато людей знає.

— Ну ото скажіть спасибі, що цей перехід відбувся вчасно. Найчастіше саме отак і хапають, коли людина зазівається, гави почне ловити. А ви молодець, заставили німців схопити облизня. Тепер вони вже до вас не доберуться, бо ви будете вічно насторожені. Та й ми не дамо,— пообіцяв Дмитро Іванович скромно, але твердо.— Як і Михайла Митрофановича з його сім'єю...

Іван Якимович легко звівся з копиці прив'ялого пахучого мишю, на якому вони сиділи рядочком, угрівшись, міцно поцілував Дмитра Івановича й швидко пішов до куреня, ховаючи очі. Сіраш теж підвівся, струсив сіно з кобеняка, повагом накинув його на плечі й пішов до іншої копиці будити Сенька Сорокопуда, що й досі хропив блаженно на весь баштан.

От і сидить тепер Дмитро Іванович на передній підводі, задуманий, мовчазний, невиспаний і ніби сердитий. Насправді ж він обдумував те, про що ми й гадки не мали. А знання не завжди приносять людині радісний настрій, не завжди веселять її...

...Андрій Сіраш ночувати лишився у Тоні, випровадивши своїх бійців-кулеметників після дружньої вечері в натоплену звечора кімнату, що слугувала в госпіталі за передопераційний pokій. Він наказав їм зняти з машини спарений кулемет і забрати до хати. Тут же й прилаштував його на столі, підсунутому до вікна, щоб можна було стріляти при першій нагоді. Навіть бойову стрічку заправив.

— На всяк випадок, хлопці,— мовив він на прощання.— Чорт його батька знає, що воно там діється під Ростовом із заходу. А раптом уночі Клейст прорветься своїми танками та аж сюди дійде.

— Проти танків наш кулемет «не пляшет»,— сказав повеселілий від гарної вечері могутній орловець Сидоров.

— Танк у вікно не стукає,— зауважив другий номер кулеметної обслуги полтавець Байда, тихий і після чарки усміхнений.— А хто стукне, тому й ми стукнемо. Та так, що й кісточок не збере.

— Тю, на вас, малохольні! — озвався від грубки вже роздягнений і накритий шинеллю водій.— Хто ж вам, крім лейтенанта, й постукає? Ви ще в нього здуру пальнете?

— А вони можуть,— пожартував Андрій.— Значить, відсипатися, хлопці, до ранку, а ранком рушимо шукати, до кого б нам прибитися. З таким кулеметом ми ніде не завадимо. Навіть у танкових військах.

— Ще давайте доживемо до ранку,— порадив Сидоров, роззуваючись у порозі,— а на фронт завжди встигнемо.

— На добраніч,— сказав лейтенант Сіраш,— розбуджу вас о шостій. Та до машини мені прислухайтесь, чуєш, Василю?

Але водій Василь уже спав, змучений далекою й тяжкою дорогою.

— Ну глядіть же тут,— мовив лейтенант кулеметникам і вийшов, відчуваючи незручність від того, що залишає бійців самих, хоч тут і йому місця біля грубки вистачило б, як і їм отам, у Тониній хаті. Проте вона їх сюди вислала з машиною недарма, недарма...

А разом з тим задавнена нетерплячість вабила його в Тонин будинок, і він не хотів більше забивати собі голову всілякими припущеннями й виправданнями.

Він знову проліз через вилом у паркані, перейшов грузький двір, не потрапляючи в темряві на викладену цеглою стежку, що вела від хлівчика до хатнього порога. На галяку спинився, оглянувся на Ростов — заграва в тій стороні мовби побільшала й захопила півнеба. Він скрушно хитнув головою, докурив цигарку, кинув недопалок під ноги й затоптав у багнюці. Для чогось махнув рукою і взявся за клямку.

В снігах було поночі. Він зопалу зачинив за собою двері й стояв тепер у цілковитій темряві, забувши розміщення кімнат, і не знав, у котру саме йому заходити. Натомість пригадувалися сніи батьківської хати, і це його збивало з пантелику. Йти ліворуч, у попередню світлицю, де вони вечеряли, нічого — там, напевне, спить дід з онуком та, судячи з високого нікельованого ліжка з цілою горою подушок, мабуть, і Антоніна, а йому вона відвела... «Що ж вона сказала?» — пригадував тепер Андрій. Ага, здається, так і сказала: «Будете спати, як найдостойніший гість. Покладемо вас на найкраще ліжко». Кращого ж, як у світлиці, не могло бути. Тому він навпомацки рушив-таки ліворуч, вперся пучками витягнутої руки спочатку в прохолодний і слизькій від фарби наличник на лутці, а потім, поширудівши, знайшов і ручку на дверях, натиснув обережно, так само обережно потягнув двері на себе. Вони не піддавались. Чи набрякли й не хотіли відчинятися, чи, може, були замкнені. На його біду, ніде не виднілось ні шпарочки світла, не чулося ні дихання, ні шереху — все ніби впірнуло в густу пільму, втонуло в ній і померло. Або, можна було подумати, доки він водив своїх бійців розташуватись на ночівлю, з цього дому всі кудись перебралися до родичів чи до сусідів, щоб не заважати йому, і він подумав: «Ну на дідька я ходив туди? Хлопці й без мене б на нічліг влаштувалися!» І чужа хата, чужі сніи здалися йому тепер у темряві заплутанішими, ніж несходимі степи.

Він спробував налягти плечем, але двері не піддавались. Це нагадувало дурний і тяжкий сон: адже саме в ці двері вони всі заходили, коли збиралися на вечерю. Він вийняв ліхтар, і хоч як не хотілося світити, натиснув на кнопку. Під дверима сидів величезний чорний кіт з білою маниш-

кою на грудях і нажахано, із незрозумілою ненавистю дивився на нього. «Пусти»,— мало не попросив його Андрій, згадавши, як багато в їхньому селі розповідалося всякої чортівні про котів. Відсунув kota чоботом — той відскочив і далі не зводив з Андрія зеленкуватих, повних безпричинної зненависті очей. «Тут тобі й край!» — ніби говорив його несамовитий, погрозливий погляд, який він не зводив і в темряві.

Освітивши двері ретельніше, Андрій помітив на них маленьку клямку під ручкою. Чорна й міцна, вона на чорному ж тлі старезних дверей була непомітна, ніби вросла в них, але тримала двері — будь здоров! — наче засув. Куценький хвостик її, що стримів із вертикальної щілини, беззвучно піддався під пальцями, і, потягнувши за ручку до себе, він легко відчинив непохитні двері й нарешті опинився в світлиці, в якій і справді було світло-світло. Андрій подумав, що це від заграви над Ростовом, але, виглянувши у вікно, побачив над великим і довгим будинком колишнього госпіталю величезний місяць, що зачепився й повис на самому коньку покрівлі, ще купаючись у напівпрозорих залишках хмар, що швидко розсувалися, розвіювалися вітром, особливо помітні на тлі місяця, утворюючи туман.

Він оглянув велику кімнату, не пізнаючи її. Святкове ліжко було розібране — на ньому не стало високої гірки з подушок. Стіл був прибраний і порожній, а за ним під вікном, на довгому дерев'яному дивані, лежала вона, Тоня, горілиць на подушці й дивилась на нього, злегка всміхаючись.

— Що, лейтенанте, у снігах заблукав? — спитала вона пошепки, не криючись і не боячись, що хтось почує.— А як же ти в степу орієнтуєшся? Як дорогу знайшов із Саратова до Ростова?

Місячне сяйво лилося з вікна просто їй в обличчя, робило її блідою, натхненною, збільшувало очі й різко відтіняло обриси губів, носа, підборіддя, наче вона збиралась когось проклинати або засуджувати.

— Роззувайся об поріг,— прошепотіла вона так само приглушено й водночас чутно,— й чоботи вистав у сіни — дуже дьогтем чи армійським складом тхне від них.

Андрій не відчував чомусь ні міцного запаху своїх чобіт, ні якихось інших хатніх пахоців, бо йому пахла тільки вона — косами пахла, трохи якимись парфумами, а головне, жіночим ніжним теплом віяло від неї, і тепло те,

Йому здавалось, обгортало її й розтікалось від неї так само, як ото хмари зараз спливають із місяця. Він швидко й легко роззувся, бо чоботи були просторі, не припадає — вибирав їх для великих і далеких доріг, щоб не муляти,— і виставив за двері. Повернувшись у кімнату, босими ногами відчуваючи шорстку підлогу й ребристі рядняні ходовички, він стояв у порозі, не знаючи, що робити далі, як поводитись, як роздягатись, як пробиратися до свого ліжка повз її диван, а вона, заклавши оголені руки за голову,— волосся розсипалось і геть вкрило подушку,— спокійно дивилась на нього. Така моложава, така тендітна й така печально-спокійна, що хоч криком кричи! Мимоволі ніяковієш при ній, ніби чуєш якусь провину.

— Зачини,— сказала вона.

— Що? — не зрозумів Андрій, бо двері ж він щільно зачинив на клямку.

— Там є защіпка,— пояснила вона вже зовсім спокійно й по-діловому, і, доки Андрій, повернувшись до дверей, шукав защіпку, встигла беззвучно зіскочити з вузького дерев'яного дивана й переметнутися на високе, з підбитою периною ліжко.

Коли Андрій обернувся від міцно зачинених дверей, він побачив порожню подушку на дивані під вікном і здивувався вдруге за цей вечір такому невігданому й реальному диву: тільки-но була ж тут і вже не стало її.

— Йди сюди,— прошепотіла вона з високого ліжка, там, у затінку, її не видно було, вона зовсім утонула в перині, тільки очі сяяли звідти, відбиваючи місячне сяйво з вікна.

Андрій, кваплячись, увсібіч порскаючи гудзиками, рвонув через голову гімнастерку, потім зірвав з себе білу бязь, усім тілом відчув дошкульний, непереможний холод, на нього несподівано налетів і раптом ударив дроз, потім, ніби затухаючи, проник усередину, аж дихання перехопило, й серце зайшлося. В одну мить усі дороги, бої, тривоги й поневіряння промайнули перед ним, пройняли його пам'ять, його душу, його серце, з гулом прокотилися через цю кімнату, і він, ще не вірячи в своє щастя, перебіг її, немов перелетів, з розгону стрибнув на високе ліжко і, падаючи, відчув себе легким, невагомим, проте довго і глибоко провалювався у перину, незрозуміло й дивно поринаючи у гарячі обійми солодкої, жагучої Тоні, що прийняла його, злилася з ним і всього вмістила в собі — така

мала, такого великого! І, підкорений її хвилюючою владою над ним, щедрою пристрасстю, що вилилася на нього так несподівано, він заплакав від вдячності, але й від своєї малості й беззахисності, бо вона, віддаючись, рятувала його від самотності, від неприкаяності, від приреченості на голод, на холод, на поневіряння і смерть, що судилися йому на дорогах війни. Тому вона стала для нього тепер і буде вічно омріяною й святою, і її вже ніхто не замінить йому ніколи...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Під Кінськими Роздорами коней вже не було. Стояли вздовж дороги на Оріхів покидані в безладді гармати, до яких не стало під час бою снарядів, з передками й без передків, чорніли попід селами й всюди по степу свіжі, чорні братські могили, на яких ще не встигла вирости осіння трава, а по балках ми натикалися на покинуті обози — громаддя возів. Таких цей степ, мабуть, не бачив ні за часів чумакування, ні за татарської орди. Вози були ковані, армійські, пофарбовані в сталеве-сірий колір такою фарбою, що не брали ні дощі, ні сонце.

Зараз вози, так гарно виготовлені й споряджені, покинуті й забуті по степах, криком кричали про біду, що впала не тільки на обози, а й на всю Червону Армію, бо хіба ж могли існувати війська без обозів? Десять вони б'ються там, на сході, а обози стоять тут, нікому не потрібні: їх розтягали, розбирали хто куди хотів, а значить — їх уже повік не зібрати до купи знову. Це руйнування чогось усталеного, дбайливо виготовленого, добраного й організованого високими штабами й відповідальними людьми здавалося шкідництвом, за яке треба було б розстрілювати. Нас не покидало тривожне відчуття, що за розтягання й розкрадання обозу комусь та доведеться відповідати, як наші повернуться. За кожен віз, за кожного коня. Найбільше ж — за покинуту гармату. Бо гармати для боротьби з ворогом були найпотрібніші. А їх тут лишили, розстрілявши боезапас.

— Ось де наша сила пропадає, — сказав Дмитро Іванович, ще дужче стемнівши своїм і так темним, немов чавун, лицем. — А-я-я-й, які ж це втрати для армії й держави! Горе, горе й солдатам, і генералам, і тому бідному Сталінові. Без гармат же проти цієї банди, як без рук. Артилеристів побили, а гармати зосталися!

По коней ми їхали все далі в степ, у глухі балки, і яруги, яких було багато, може, тому, що ближчав Донецький кряж, і тут починалися його розгалуження й відроги. Бо вже й не дивина — натрапили на білясті крейдеяні вкраплення у витому рівчачу після дощу або й на поцелястий сланець на оголеному схилі байраку. Видно, Смирнов із розвідниками й штабістами обирав для своєї армії, виводячи її з оточення, пересічену, найглухішу місцевість. Вміло обирав!

Коней таки знайшли, вони здичавіли на волі й до рук не давались. Навіть близько не підпускали. А жеребці, так ті щулили вуха, вишкіряли зуби, готові будь-якої миті кинутися на нас, мов на злісних нападників, і відводили збиті ними табуни подалі у степ. За одним табуном молодих кобилиць на чолі з білим широкогрудим жеребцем ми полювали цілий день, пробігали й проїздили за ним кілометрів тридцять — сорок, але наблизитись не змогли. До яких тільки хитрувань не вдавався Дмитро Іванович: передягався в усе військове, брав обіруч двох коней за вуздечки й намагався хоч так якось підібратись до табуна, та жеребець вчасно розгадував його наміри. Він відганяв кобил на безпечну відстань, а сам, нашорошивши вуха й нагостривши погляд, наближався, пританцьовуючи, мотаючи головою, стримано й запитливо іржав.

Його, мабуть, вабили молоді гарні дядькові коні, він би залюбки взяв їх у свій табун, але присутність людини відлякувала, насторожувала, і він зупинявся віддалік і завмирав, напружений, виструнчений, сповнений затамованої сили й тривоги. Недовіра робила його лякливим і злим — він погрозливо бив копитом землю, мотав головою, зиркав на дядька Сіраша насторожено й люто, не визнавав за свого, хоч і пильно придивлявся до знайомого одягу, котрий щось йому нагадував давне, вже призабуте, знайоме і рідне, проте тут не все й збігалось з його спогадами: ясна річ, форма на його вершникові-хазяїнові була інша, ніж на дядькові Сіраші, бо на такому жеребці їздити міг тільки полковник або й генерал. Не впізнавав жеребець і запаху. А особливо його обурював хрипкий старечий застуджений бас, зовсім не схожий на дзвінкий і владний командирський голос загиблого вершника, якого він так любив, до команд і наказів котрого звик.

Дмитро Іванович милувався жеребцем. Білий-білий, він мав чорні очі, маленьку, красиво збудовану голову

на довгій, стрункій шиї, що круто переходила в широкі, могутні груди, лискучі й бугристі, бездоганні високі й тонкі ноги з тугими коліннями й бабками та мовби відлитими з чавуну копитами, а торс, ширший біля грудей, веретено-круглий, як виточений, помітно потоншавши, переходив у чітко виражений круп і потужні, трохи навіть важкуваті стегна. Грива і хвіст, довгі й пухнасті, були теж празниково білі й нагадували бунчуки старовинних військ.

Дивлячись на такого красеня, Дмитро Іванович розумів, чому тріумфатори й переможці в'їжджали у завойовані міста на білих конях: білі аргамаки своєю появою здатні були прикрасити найпишніші столиці, і якщо Рим — найвеличніше місто стародавнього світу — був колись завойований варварами, то навіть вождеві тих диких племен годилося в'їхати в столицю світу на білому арабському скакуні. І в завойовані Париж, Відень, Прагу, Мадрид — в усі столиці світу в'їжджали колись переможці на білих конях, і Дмитрові Івановичу легко було уявити, як саме відбувалась така подія, а от в Москву... «Не дїждуть вони, фашистські бандити!» — думав він з ненавистю і непохитною вірою, аж серце йому заходилося од гніву й тривоги, і він намагався не переносити їх на неслухняного жеребця, що дедалі дужче подобався йому, розпалюючи давню, вже призабуту пристрасть, — любов до красивих коней.

Ніхто тепер не міг би сказати, наскільки він чистокровний, але тут, у глухому степу, білий жеребець здавався таким красивим, так вписувався у безмежну рівнину, особливо як піде ото навколо табуна по колу, розвіявши хвіст і гриву по вітру, спочатку повільно, а потім швидше та швидше, переходячи з пружного грайливого кроку на рись, а з риси на скупий, зіжмаканий скік, коли не швидкість пересування, а саме високі підскоки становлять його примхливий намір, аж доки не вибухне в ньому без видимої причини і без ніякої необхідності затамована й нагромаджена сила — тоді він коротко заїрже, ніби зойкне, присівши на задні ноги, враз улупить всіма чотирма копитами в затужавілу необроблену землю, білим смерчем зів'ється в повітря і, немов кинутий вибуховою хвилею, рвоне в далечінь, розсипаючи навальний, потужний тупіт, аж луна піде байраками, ярами й видолінками.

Всі коні перестають тоді пастися, люди — розмовляти, птахи — співати: стоять, завмерши, й зачудовано дивляться вслід, милуються шаленим чвалом, як ото він похортячому стелиться над землею, рвучись у нитку, а потім

могутнім махом підбере всі чотири ноги в клубок, щоб, торкнувшись землі, знову витягнутись, розпрямитись, пожадливо захоплюючи якомога більше простору передніми, викинутими вперед ногами. Жеребець не підпускає ні до себе, ні до свого табуна нікого, але Дмитро Іванович пробудив у ньому якусь насторожену цікавість, він не відставав від нас, попаски йшов за нашими підводами віддалік, крутився навколо нашого табору вночі з усіма своїми слухняними кобилами.

— Ловіть, хлопці, собі будь-яких коней, — не раз говорив нам на привалі чи за вечерею Дмитро Іванович, — а я з цим білим арабським дияволом зв'язався якоюсь вірвовочкою і додому без нього вже не поїду. Хоч до білих мух тут зостануться, а його спіймаю, бо такому жеребцеві ціни немає. Жаль, якщо пропаде, не можна допустити, щоб пропав. Таке диво рідко й у світі трапляється — справжній арабський скакун.

Наші коні його боялись, та нічого було й думати піймати або перейняти його нашими кіньми. Тільки молода, вперше запряжена Сірашем лошиця від Гнідого, така ж гніда, велика й струнка, як її знаменитий прашур, змогла б, мабуть, збігти з ним в упряжці. Саме на неї й звертав увагу білий жеребець, і, як тільки ми випрягали коней і пускали пастися, він підбігав ближче, крутився біля неї, нюхав, призивно ігогокав, а одного разу навіть спробував вилучити, забрати її від інших коней і погнати в свій табун. Ледве відбили гуртом від нього, пустивши в хід батоги, крики, а Сенька Сорокопуд навіть вила схопив, якими мішали коням у фургоні, прив'язуючи на привалах. Та Дмитро Іванович ледве не побив на ньому тих вил.

— А не дай бог напореться?! — кричав він несамовито, бліднучи від самої думки про такий безглуздий випадок, і вила закинув хтозна-куди. — Тепер він від нас нікуди не дінеться. Тепер він наш, — впевнено говорив Сіраш, — а ти вила ці дурацькі сунеш.

— Так він же батоги наші готовий поїсти, — виправдовувався Сенько, — й голови поодгризати. А кому ж охота без голови зостатися?

— Для тебе це була б невелика біда, — жартував Дмитро Іванович, — та й невелика різниця: все одно пусту кубишку для олії на плечах носиш.

— Та не для олії, — підхоплював жарт і собі незлобивий Сенько, — а скоріше вже для вина...

— Вином не відбудешся,— кепкував з нього далі Дмитро Іванович.— Кажіть вже — барило для горілки.

— Це не я, це ви кажете,— відбився той.— А мені кращої голови й не треба на сьогоднішній день. То і не хочеться нею ризикувати. Хоч би й заради арабського жеребця. Інтересно, чого він крутиться біля неї і не відходить? — дивувався Сорокопуд.— Що йому, своїх кобил мало?

— Чує, що Гніда пуста, от і крутиться. Своїх-то він усіх пожеребив. Тепер його від нас нічим не одіб'єш.

— Але й не спіймаєш.

— Ну, то з табуном так і поженемо аж додому. Ото тільки через Дніпро не знаю, як переправитись. Такий жеребець, якщо на пором вдасться загнати, може й посеред Дніпра у воду скочити,— заздалегідь бідкався Дмитро Іванович.

Ми в той час були у верхів'ях річки Берди, простуючи до сіл Попівки та Водяного, де, як нам сказали в Кінських Роздорах, востаннє проривалися війська 18-ї армії і загинув командарм Смирнов. Там мала бути і його могила. І коней, мовляв, там більше лишилося наостанку. Бо вже як проривалися з багнетами напереваги, було не до коней. Та й степ там глухий, без доріг, самі балки, долини та байраки — мало хто й добирається в таку глушину. І німців там не буває: битих шляхів та великих сіл і містечок тримаються. А коні, що характерно, в долини річок із степу поскочувались. По-перше, вода завжди є. А по-друге, паша. Хоч некошені пшениці теж можна вважати за корм для коней, як і нарослу по стернях отаву, але не зрівняється ж це із свіжими травами річкової саги, плавневим та луговим різнотрав'ям і сіном. От коні й сходяться туди, напасаються, нагулюють жиру на волі та на добрій паші біля води. Що ж коням ще треба?

Надвечір ми опинилися біля якогось села. Переїхавши широку долину, вкриту буйною люцерною, вибрались ледь накоченою дорогою по крутому схилу на гребінь і побачили глибоченьку балку, що мала б перетнути долину впоперек, але чомусь не перетинала, впершись у міцну складку місцевості, утворену відрогом пласкої височини, що тяглася вздовж річки Берди. В перспективі тієї глибоченької балки, яка роздавалася там удалині й розпросторювалась у ще ширшу долину, виднілось село, вкрите синюватою вечоровою імлою чи туманцем, що напливав, можливо,

з річки, а може, й з тієї долини, котру ми шойно переїхали і котра хитрувато завертала по ліву руку й виходила там на околицю села — з високого гребеня це було добре видно.

— Отут, на бугрі, й розташуємось на ніч, — зупинився Дмитро Іванович. — Коні на люцерні пастимуться, видно все як на долоні. Розпрягайте, — сказав він, а сам пішов швиденько вниз на перехват підводі, що їхала до села по дну долини. На підводі сидів старий похилений чоловік і, здавалось, дрімав чи думав про щось невеселе: батіг на плечі, голову звисив на груди, а коні біжать собі — самі знають дорогу додому. Нам було видно, як Дмитро Іванович перейняв підводу, як вона зупинилася, як, схилившись на воза, він щось розпитував і як пожвавішав дід на підводі та почав щось пояснювати, показуючи пужалном кудись уздовж балки. Дмитро Іванович коротко йому подякував і швидко повернув назад, помітно збуджений, розтривожений. Підійшовши, він вирвав у мене з руки ніж, яким я почав чистити картоплю, й передав його Сорокопудові:

— Чисть ти, Сенько, а ми з ним сходимо, тут недалеко...

— Візьміть і мене, — випалив Сенько, уявляючи, як десь там можна буде роздобути чогось попоїсти.

— Тобі це без інтересу, — сказав Дмитро Іванович.

— На баштан ідете? — допитувався Сенько. — Чи курей ловити?

— Попав батька в лоб, — усміхнувся Дмитро Іванович.

— А куди ж?

— Поміж оцим селом, — показав Дмитро Іванович на долину, — і сусідньою Попівкою проривалися наші з останнього оточення. Говорив мені чоловік, що там братська могила, бо наших полягло при прориві... — Дмитро Іванович махнув рукою. — І командарм Вісімнадцятої армії погиб. Підемо подивимося його могилу.

— Дмитро Іванович убитими генералами цікавляться, — пхикнув дотепник наш Борис Соловей. — В Кінських Роздорах про могилу якогось полководця розпитували й тут напители. У вас часом хтось із синів не генерал? — спитав він, кепкуючи.

Але ніхто не посміхнувся на його слова, що мали б стати, але чомусь не стали жартом, ніхто на Бориса не оглянувся, і він зник, бо немає ж нічого невдячнішого за невдалий жарт. І немає більшого блюзнірства за кепкування з людського горя.

Дмитро Іванович мовчки відійшов від нього й попрямував через долину протоптаною в люцерні стежкою, і я, доганяючи його, чув, як Сенько сказав Борисові:

— Даремно ти, бравий моряк, із своїми підначками до Дмитра Івановича лізеш: він у своєму кашкеті три похоронки носить, щоб жінка не довідалась.

— Пробачте, не знав, — зніяковів Борис, змінившись на обличчі.

— Ти не переді мною вибачайся, — долинув до мене Сеньків голос — не вмів Сорокопуд, та цього разу й не хотів розмовляти тихо.

Ми довго йшли мовчки по пахучій люцерні, потім стежка виляся по зеленому просу, по білястій зрілій кукурудзі з великими качанами на кожному стеблі, по пережухлих уже, аж чорних, соняшниках і вивела нас на перехрестя двох доріг, позначених лісосмугами. Сонце вже сідало, просвічуючи лісосмугу вечірнім червонястим промінням, у якому дуже заяскравіло вже пожовкле листя абрикосів, ясенів та кленів, а зелене листя дубів, акації, гледичії і вовчої ягоди здавалося темним, а срібляста маслина — зовсім білою. Саме поміж строкатістю двох перпендикулярних лісосмуг, що утворювали тут затишний проміжок для злиття двох доріг, підводився невисокий пагорб братської могили з жовтими глинистими відкосами, що свідчили про її неабияку глибину, а також над самою дорогою вглибившись у лісосмугу, темніла окрема могила, обнесена зеленим штахетником, і над нею на міцних дерев'яних опорах розметнувся чималий фанерний щит з написом німецькою, румунською та російською мовами: «Командарм 18-ї Смирнов Андрій Кирилович. Загинув на полі бою смертю героя 8.10.1941 року».

— Перепиши оце все як є, — сказав мені Дмитро Іванович, зняв кашкета, відгорнув з козирка підкладку й дістав складений вчетверо аркуш із зошита, а з кишені виїняв огризок олівця. — Все, як є, перепиши, — повторив він, подаючи задалегідь приготовлене письмове приладдя. Віз їх, мабуть, аж із дому.

— Та й так запам'ятаю...

— Авжеж, такого не забудеш до смерті, — погодився Дмитро Іванович, — а ти перепиши оце для мене, бо тут кожна буква може виявитися важливою.

Я пристосувався на лавочці, видно, що саморобній, тільки-тільки поставлений, — тут ще й стружки валялися. І взагалі місце було добряче витоптане. Здавна, до дощів.

І після дощів видно, що юрмилися тут люди.

— Парад був, — мовив Дмитро Іванович, як і я, розглядаючи все довкола, — оркестр, генерали німецькі, солдати з примкнутими багнетами. Людей нагнали з обох сіл — з Водяного й з Попівки. Це мені чоловік отой розповів, що я його в балці перестрів. І в самого, ти уявляєш, на городі вбило генерала. Вроді б то артилерійського начальника з цієї ж армії. Він його на городі в себе й поховав, а документи зберігає, доки наші прийдуть. Так ти оце все перепиши, чуєш. Може, й ми ж йому чимось прислужимось, цьому знаменитому чоловікові, як він прислужився всім нам. І армії, й державі нашій. Не покинув, бач, солдатів. Навіть фашист, на що вже заклятий наш ворог, а й то признав, з воїнськими, значить, почестями поховав. Дожився, бідняга, що вороги ховали...

Війну в вітерець з-під сонця, пробіг шелестючими соняшниками, ще шелестючішою кукурудзою, налетів на лісо-смугу, шарпаючи крони дерев, і з них полетіло, встеляючи землю, жовте абрикосове й кленове листя, повіялось на долину осінньою порошею, і стало так сумно й незатишно в степу, так самотньо, що аж серця наші завмерли. І уявилося, як ми далеко від дому і як далеко лишиться оця могила від нас, а ще далі від Москви, від рідної армії, від сім'ї, від друзів і побратимів. Далеч була страшна, майже немислима, про її нездоланність і непоправність не хотілося думати, але ж вона стояла зараз перед нами, перед очима нашими й душами й не те що підкреслювалась — збільшувалась, множилася, зростала під шум оцього холодного вітру, що дув з-під кривавого, багрового сонця. Воно стало велике й тривожне і заходило вже ніби назавжди. Довгі-предовгі тіні слалися по забарвленій у кривавий колір землі від лісосмуг, від щита з сухим трагічним написом і від нас самих далеко-далеко, а коли сонце сіло, тіні злилися з темрявою, що раптом й несподівано накрила степ. І настала ніч. І вітер розвіяв останні надії, розбирався все дужчий, погрозово й приречено шумів у лісосмузі, на краю якої знайшов свій останній притулок генерал-лейтенант Смирнов, помінявши на неї всі високі й світлі кабінети й аудиторії, де працював і вчився, бо війни на те ж і є, щоб перемогти або достойно загинути на полях битв, а не в кабінетах.

Осіротіло стояли ми над цією дивною могилою, повернувшись спинами до вітру, і холодно було на всьому білому світі, що поступово, але помітно занурювався на

наших очах в густу осінню темряву, відчутну навіть на дотик. Спочатку вона наповзала зі сходу аж ген на ті далекі поля й лісосмуги, що тяглися по обрїю скільки й око сягало, а потім підступилася ближче, накрила й могилу, і нас, і весь простір, і ми перестали бачити один одного, тільки на тлі зоряного неба темніла могила і чужинський, довгий та широкий диктовий щит, розпростертий над нею.

— Запам'ятай цю могилу,— сказав Дмитро Іванович.— І головне, що вона — праведна. І якщо зі мною що-небудь станеться, адже всі під одним небом ходимо, не відступайся від цього, що б тобі не говорили. Стій на своєму... Твої записи підуть, може аж отуди,— махнув Дмитро Іванович на східний край неба,— так що гляди мені, щоб помилок не наробив. Чи дійде воно, куди треба, наше слово, ну, а сказати треба, бо й люди ж скрізь кажуть, що Андрій Кирилович — це таки Андрій Кирилович і що загинув він смертю героя з гвинтівкою напереваги в багнетній атаці, як солдат. А людей не проведеш. Ти й про це маєш толково написати. А я вже передам кому треба.

— А кому саме? — спитав, я, догадуючись про речі серйозні й заманливі.

Дмитро Іванович помовчав, дмухнув через стулені губи раз і вдруге, немовби відганяючи вітер, невдоволено крутнув головою:

— От бісової душі хлопець,— рокітливо вилаявся він.— Мало йому того, що сказано. Ніколи мені не допитуйся! Не будь Сенькою Сорокопудом. У нас такого і в роду не водилося, щоб ото допитуватися й заставляти людину казати те, чого вона говорити не хоче або й не може. Чи не має права.

— Вибачте,— видавив я несміливо,— більше не питаю ні про що.

— Отакої,— поблажливо усміхнувся Дмитро Іванович.— Буває, уточнити щось треба, то чого ж і не спитати. Питай скільки вгодно. А тут — друге діло. І так наговорив тобі зайвого. Так ти ото помалкуй мені.

— Ніколи нікому й слова,— пообіцяв я, бо не знаю, хто ще міг так дорожити довір'ям Дмитра Івановича, як я дорожив тоді і завжди.

— Ну, а тепер давай помовчимо на прощання, бо завтра вдосвіта вирушимо додому і, може, більше ніколи не побачимо цієї могили.

Шумів у лісосмузі холодний і невидимий вітер. Шумітиме він тут, як і нас не буде. І зорі підморгували з неба,

нерухомо світився кривавий Марс, напившись того літа крові як ніколи, і крайнебо на сході почало бліднути, потім рожевіти, а вже потім у нас за спиною зійшов місяць, і ми це зрозуміли по своїх тінях, що лягли на могилу Андрія Кириловича, і по тому, як пояснишав темний щит над нею, і вже можна було відрізнити стрілчасту готику німецького тексту від латині румунського і від нашої слов'янської кирилиці.

При холодному місячному сяйві стало ще неприкаяніше й сумніше в степу, і могила ніби ще дужче осиротіла, а вітер подужчав — тепер стало видно, як він тріпає й гне дерева у лісосмузі, який простір за нею лежить, несходимий і невблаганний, і кидати в цьому холодному, нічному, продутому вітром просторі могилу Андрія Кириловича не хотілося. Було важко покидати цю могилу на ніч і думати про те, як над нею телесується вітер і яка вона самотня на всьому світі, як і братська могила, і я тоді подумав, що чим більше могил, тим вони самотніші, і скільки б їх не було, їм ніколи не стане ні веселіше, ні затишніше.

Дмитро Іванович схилився над могилою, погладив її руками, ніби для того, щоб запам'ятати й на дотик. Потім підійшов до стояків, на яких тримався щит з написами, поторгав один, а тоді другий.

— Міцні,— сказав він, ховаючи руки в кишені й ще раз по-хазяйськи оглядаючи могилу й щит над нею.— Хай стоять,— додав він з надією,— доки й наші прийдуть.

І, круто розвернувшись, пішов геть, ні разу не оглянувшись, піднятим коміром захищаючись од вітру, що бив у ліву скроню, і весь він здавався таким беззахисним на цьому белебні, що його легко можна було образити. А може, він і так уже був ображений, тільки я тоді не здогадувався чим?

Клалось на негоду — це видно було по тому, як почали шугати по небу, закриваючи місяць, спочатку рідкі, потім усе густіші й густіші рвані й сколошкані вітром хмари. Ми розташувалися всім табором під скиртою з підвітряного боку, обставилися возами й кіньми, щоб вогнище наше не задувалось, і довго не лягали тієї ночі, лаштуючись у дорогу: завтра ми мали вертати додому, так і не спіймавши білого жеребця. Та він сам з усім табуном прибіг опівночі до нашого табору, тремтячий, закривавлений, беззахисний і покірний. Він одразу ж дався дядькові Дмитрові в руки, застогнав і заплющив очі. Рана була

рвана й глибока. Вона йшла знизу вгору — мабуть, вовк промахнувся або жеребець зумів ухилитися від його зубів, і, вже падаючи з високого свого стрибка, сірий хватонув його за загривок.

Рану дядько Дмитро обробив карболкою, припасши її ще з дому, прив'язав заспокоєного жеребця до свого воза. Решту коней пов'язали просто за шиї налігачами і вранці рушили додому.

Саме ж тієї пам'ятної ночі лейтенанта Сіраша вирвали з Тониних обіймів різкі удари у вікно; стукав Байда й кричав:

— Товаришу лейтенант, вставайте скоріше!

— Мабуть, німці прорвалися.— Андрій кулею вилетів з ліжка, метнувся надвір.— Що трапилось, Байдо?

Але Байду відтрутили, і перед Андрієм виріс високий командир з пістолетом в руці, з ліхтарем у другій, засвітив у вічі.

— Хто такий? З якої частини? — питав він задержувато.

— Не части! — обірвав його лейтенант Сіраш, застібаючи пояс і обсмикуючи гімнастерку.— Лейтенант Сіраш з сорок восьмого корпусу Дев'ятої армії. Далі що? — Він спрямував світло свого ліхтаря в обличчя й на петлиці крикливого й метушливого командира.

— Документи! — наполягав так само крикливо й знервовано молодий лейтенантик.— Дев'ятої армії тут давно немає й не було.

— А Вісімнадцята?

— Вісімнадцята аж за Ровеньками. Тебе, бачу, треба затримати!

— Сховай пістолет і перестань мені у вічі світити,— наказав Андрій, теж підвищивши голос.— А то як засвічу, то й дорогу сюди забудеш.— Він вийняв проїзні документи, показав, не випускаючи з рук.

— Ростов? — здивувався лейтенант.— Хто вас міг посилати в Ростов, коли в ньому з учорашнього вечора німці? І чому ж ви зупинилися тут, а не їхали далі за призначенням?

— Оце так новина! — Андрій Сіраш навіть відступив з несподіванки, лишивши документи лейтенантові.— Значить, Ростов наші здали. Он як! А чого ж так тихо було увечері?

— Увечері німці не воюють,— сказав лейтенант,—

а нам їх нічим було тривожити. Оце зараз підтягуємо війська помаленьку, поповнюємо. Вашу машину із спареним кулеметом забираємо також.

— Ви з якої армії? — спитав Сіраш.

— З П'ятдесят шостої Окремої, — відповів лейтенант. — Ви можете добиратися в штаб свого корпусу, а машину ми конфіскуємо, бо при обороні Ростова втратили дуже багато техніки — жоден кулемет, жодна машина не будуть зайві.

— Ви з розвідки?

— Про це не положено...

— Знаю, — мовив Сіраш. — Я сам з корпусної розвідки.

— Давно? Судячи з дат на документах, ви вибули в розпорядження розвідуправління фронту коли?

— Ще на Пруті.

— Еге-ге, про вас там уже й забули.

— Згадають, — пообіцяв лейтенант Сіраш. — І машину я вам не залишу. Бійців теж. Все згідно з документами маю доставити й сам прибути в свій корпус. Маю доповісти командирі корпусу генерал-лейтенантові Малиновському...

— Генерал-лейтенант Малиновський давно вже командує Шостою армією.

— Он як? — здивувався Андрій Сіраш. — Шоста армія була оточена під Уманню!

— Її заново сформували ще на Дніпрі, там її й очолив колишній ваш командир корпусу. І взагалі все там помінялося, і ви нікого знайомого не застанете. Залишайтеся в нас. Я зараз доповім по начальству.

— Доповідайте, — погодився лейтенант Сіраш. — Я так намучився з тими клятими архівами, що вже й рядовим би пішов у будь-яку частину.

— Ну, то будете в розвідці тридцять третього мотострілецького полку — у нас некомплект офіцерського складу. І машин не вистачає.

— Де він тепер є, той комплект, — сказав Андрій Сіраш примирливо. — Мотострілецький полк — це ще добре.

Аксаї повнився пішими колонами, автомашинами, кінними частинами й обозами, з подвір'я колишнього госпіталю вимагали негайно прибрати Сірашеву полуторку, оскільки тут розгорталася санрота мотополку.

— Що це означає? — запитав Сіраш лейтенанта, який присмирнів і так само, як і він, дивився на безперервний

рух військ.— Хіба штаби й тили не будуть відступати від Ростова подалі?

— Може, й будуть, та не всі. Німців у Ростові заблокували міцно. Відсічна позиція проходить майже по східній і північній околицях, а оборона побудована заздальгідь: сподівалися на ній захищати місто, якби спробували німці обійти, а тепер триматимемо їх на цій лінії й не пустимо далі. Там і траншеї в повний профіль, в три ряди, й ходи сполучень, і навіть протитанковий рів викопано. Оборона класна — не прорвуться нізащо. Тим більше, що їх весь час атакують північніше Ростова — вже давно зупинили. І під Ворошиловградом групу Шведлера потріпали дай боже! А поповнення йдуть і йдуть. Наша армія з Північного Кавказу підійшла ще в жовтні, ще як німці прорвали фронт на Міусі й зайняли Таганрог. Отоді ми й прикрили Ростов. П'ятдесят шоста Окрема армія генерал-лейтенанта Ремезова — мабуть, чув? А з північного сходу німців атакує Дев'ята армія Харитонова. Ще правіше — Тридцять сьома армія Лопатіна.

— Прорвалася з київського оточення? — здивувався лейтенант Сіраш.

— Навряд. Теж, мабуть, новосформована. Там спочатку була ударна група Лопатіна, вона, очевидно, й розрослася в армію.

— Так що, — спитав Сіраш з надією, — німець сюди не прорветься?

— Ти ж бачиш, скільки військ... Ну, то давай знайомитися — Свиридов, — відрекомендувався лейтенант, кинувши руку до шапки-вушанки, й повернув документи.— Зараз підемо до начальства, так ти, значить, в мою шосту роту просись, у мене жодного середнього командира не лишилось. Одягай шинелю, й ходімо до нашого комбата.

— А машина? Її ж хочуть з двору витурити.

— Про машину я потурбуюсь. Санротівці мене послушають.

Коли Андрій повернувся в світлицю, Тоня все ще лежала в ліжку й плакала. Він одягнув шинелю, підійшов і схилився над нею.

— Не плач, — сказав ніби з крутого берега, на якому опинився геть несподівано. — Я залишаюсь. У Ростові вже німці, а тут наші займають оборону. То куди ж мені їхати з таким кулеметом?

— Ти тільки про кулемет думаєш, а про мене тобі й байдуже.

Андрієві стало прикро. Він згадав свою сварливу Одарочку, вічні й постійні лайки, але ж знав, що Тоня не така й не може бути такою.

— Проситимусь тут на передову, бо до місця моєї служби треба їхати аж у Ровеньки, там стоїть штаб нашої армії. Хіба ти не розумієш, я буду поряд з тобою...

— А тебе візьмуть?

— Хто ж тепер відмовиться від лейтенанта з трьома бійцями, автомашиною із спареним станковим кулеметом? Я маю не лише право, а й обов'язок повернутися в свою частину, але цим правом не скористаюся — попрошусь на передову. Що ж може бути почесніше зараз?

— І я з тобою, — сказала вона, підводячись.

— Підожди, — зупинив він її й прикрив ковдрою, як маленьку. — Треба ж ще самому все оформити. А тоді вже подивимось. Тут ось санрота розгортається, можеш влаштуватися медсестрою — будемо в одному полку. Я ще й машину з бійцями там залишаю, а сам до комбата піду.

— Ти ж ще повернешся?

— Повернуся обов'язково. Зараз мої бійці перейдуть сюди — ти їх, будь ласка, де-небудь влаштуй до ранку. А ми з лейтенантом повернемося.

— З яким лейтенантом?

— Командиром роти, в яку я буду проситися. Так ти, якщо хтось на постій проситиметься, скажи, що вже тут є два лейтенанти і троє бійців. Зрозуміла?

Тоня мовчала. Тільки схлипування долинали до Андрія, затаєне й тому особливо гірке. Він стояв над нею й почував себе без вини винуватим, хоч нічим і не завинив перед нею. Хіба що тільки тим, що була війна, відпустила їх на одну неповну ніч і знову владно забирала у свої неприкаяні нетрі.

— Я не хочу, щоб ти йшов від мене, — схлипуючи, шепотіла вона, припавши до його руки. — Що за прокляте життя...

— Не кляни, — тихо сказав Андрій, глядячи її тепло пахучу голову. — Проклинати треба війну, а не життя. — Він нагнувся й поцілував її в заплакані, солоні, гарячі губи. — Ну, заспокойся, не плач. А то мені тяжко виходити.

— Йди, — схлипнула вона, — і не зважай на мої сльози.

— Не зважай! — проказав Сіраш з докором. — Якби ж то я міг не зважати! Твої сльози...

— Лейтенанте! — крикнув Свиридов, затарабанивши у вікно. — Де ти там? Виходь пошвидше.

— Іди,— Тоня мовби заспокоїлась від того крику й стукоту.— І повертайся. Я чекатиму тебе, що б не сталося, коли б не прийшов.

Андрій Сіраш нічого не міг їй обіцяти. Мовчки крутнувся й вискочив з хати.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Гітлер панічно боявся за фланги в Польщі, у Франції, боявся в Норвегії за Нарвік, найпівнічніший форпост німецьких військ, на який зазіхали і в якому не раз висаджувалися англійці, доки не розпочався стратегічний німецький наступ 10 травня у Франції. Навіть Роммелью в його маневреній війні проти англійців у Сахарі він наказував берегти фланги, на що його пиховитий улюбленець говорив своєму начальнику штабу Берейлену:

— В кожному донесенні повідомляйте про забезпечення флангів.

— Яких флангів, пане фельдмаршал? — дивувався той.— Хіба ми маємо тут лінію оборони? Чи хоча б лінію фронту?

— Є в нас фланги чи немає, кожного разу пишіть, що вони надійно прикриті.

— Але ж це абсурд,— обурювався Берейлейн.

— Не ваше діло,— обривав його Роммель.— На папері, якщо його підготувати як слід, нічого не виглядатиме абсурдно.

У нас військ з обох сторін тут було в сотні разів більше, ніж в Африці, і Гітлерові весь час марились Канни. З самого початку він вимагав найактивніших дій флангових армій групи «Центр», майже на кожному обговоренні обстановки на Східному фронті схиляв фон Бока до того, щоб він, ведучи наступ на центральному напрямі, одночасно повертав танкову групу Гота на північ, на допомогу фельдмаршалові Леебу, який наступав на Лугу та Ленінград, а 2-у польову армію фон Вейхса та танкову групу Гудеріана — на південь, на допомогу фельдмаршалові Рундштетту, що ніяк не міг зломити опір наших армій, котрі обороняли Київ та Київський укріпрайон, особливо опір 5-ї армії Потапова, яка з Коростеня вела безперервні контратаки проти 6-ї німецької армії Рейхенау, позбавивши її маневру.

Тож недарма він таки повернув частину 9-ї армії Кюхлера в дефіле між озерами Онезьким і Ладозьким, і,

хоча з'єднатися з фіннами і не вдалося, Ленінград було оточено, а Тихвін взято ще до початку наступу на Москву. Так само, як 2-й танковій армії Гудеріана вдалося прорватися з-під Рогачова на Суми, Ромни і Лохвицю в тил арміям Південно-Західного фронту, з'єднатися з Клейстом, що наступав з Кременчука, й оточити, а потім і знищити їх. Так, забезпечивши спочатку фланги групи армій «Центр» і витративши на це багато часу, сил і засобів, він тільки після цього віддав наказ на проведення операції «Тайфун». Удар був, що й говорити, могутній, досконало підготовлений і забезпечений, тому успіх наступу потряс би яку завгодно армію й державу. Навіть і не такі потужні удари вибивали ґрунт з-під урядів, позбавляли збройні сили цілих держав здатності до опору. Так було в Польщі. Так само сталося у Франції, не кажучи вже про Бельгію, Голландію, Данію, Норвегію, Грецію. Потряс цей удар і армії Брянського, Резервного, Західного фронтів і призвів до величезних оточень під Вязьмою і Брянськом.

Проте Можайська лінія оборони, створена в ході битви за Москву Генеральним штабом і очолена Жуковим, зупинила групу армій «Центр» в кінці жовтня на два тижні й дала можливість підтягнути до Москви не лише резерви, потрібні для її оборони, але й кадрові армії Середньої Азії та Забайкалля для запланованого Ставкою контрнаступу. Оборона Москви, а потім грандіозний контрнаступ під Москвою затьмарив інші події того часу своєю яскравою величчю і всесвітнім розголосом. Витримати такий потужний удар, навіть зупинити німців під Москвою вдалося тому, що Ставка й особисто Сталін, дбаючи про оборону Москви, не переставали зміцнювати війська по всьому фронту й посилювати їхній опір на флангах. А саме: 4-а армія Мерецкова з частинами 7-ї армії і щойно перекинутою із Забайкалля 65-ю дивізією полковника Кошового на головному напрямі повели в другій половині листопада настійливі атаки на Тихвін, зайнятий ворогом під час наступу на Ленінград. Саме під час другого генерального наступу за стратегічним планом операції «Тайфун» по захопленню Москви, котрий гітлерівці розпочали 16—17 листопада, Південний фронт, яким командував генерал-полковник Черевиченко, накопичивши резерви, завдав потужного контрудару по військах групи Шведлера північніше Ростова і вже не припиняв їх, незважаючи на те, що Клейст із своєю 1-ю танковою

армією 21 листопада увірвався в Ростов. 9-а армія Харитонова й 37-а армія, новосформована взамін оточеної в Києві, повели наступ на захоплений ворогом Ростов з півночі, а 56-а Окрема армія генерал-лейтенанта Ремезова — з півдня, підтягнувшись з Північного Кавказу.

В цей найтяжчий період для нашої країни Західним фронтом у центрі командував Жуков, Південно-Західним — Тимошенко, Волховським — Мерецков. Після багатьох переміщень і варіантів така розстановка виявилася найдоцільнішою. Саме завдяки цим трьом найдосвідченішим, стійким воєначальникам було завдано відчутних ударів ворогові на флангах і втримано оборону під Москвою. Хоч на той час головні командування напрямів було ліквідовано у зв'язку з тим, що вони не виправдали себе як зайва проміжна інстанція між Верховним Головнокомандуванням і Генеральним штабом та фронтами, з призначенням Тимошенка командуючим Південно-Західним фронтом, яке сталося восьмого вересня за пропозицією Жукова, він фактично відповідав за весь Південно-Західний напрям аж до 24 грудня 1941 року, коли тут офіційно було поновлено головне командування. Німецькій розвідці вдалося встановити призначення Тимошенка на південну ділянку фронту і його вплив на події, що там розгортались, і Гальдер записав у своєму щоденнику: «Наші війська оволоділи Ростовом. Північніше Ростова тривають тяжкі бої з чисельно переважаючим противником, котрий, діючи, очевидно, під умілим керівництвом, веде наступ у щільних бойових порядках кількома групами, по 2—3 дивізії в кожній. Особливої небезпеки для наших військ поки що не існує, однак і командування, і війська будуть достойні високої оцінки, якщо їм вдасться вистояти під цим натиском і досягти вигину Дону».

Гальдер не помилився: ніякого вигину Дону перша танкова армія Клейста не досягла. Вже другого дня він доповів Гітлеру, що в зв'язку з наступом переважаючих сил противника 1-а танкова армія змушена була на північ від Ростова перейти до оборони і що їй дуже важко буде втримати свої позиції.

— Щоправда, — заспокоїв він Гітлера, — командування вжило необхідних заходів, що дозволяє сподіватися на успішне відбиття ударів противника. Однак не можна вважати, що у першій танковій армії досить сил, щоб зупинити наступ противника.

Саме цим і був викликаний переполох у ставці Гітлера,

але вже наступного дня, тобто 23 листопада, на ранковому обговоренні обстановки Гальдер почав свою доповідь не з розвитку операції «Тайфун», а з групи армій «Південь»:

— Становище на фронті 1-ї танкової армії загострюється. Нашим військам вдалося організовано відійти. Противник переслідує наші війська.

— Як це відійти? — спитав Гітлер.— Що значить «організовано відійти»? — закипав він дедалі дужче.— Бачте, яке досягнення: їм вдалося «організовано відійти»! І далеко ж вони відійшли без дозволу командування? Хто санкціонував відхід?

— Фельдмаршал Рундштедт дозволив Клейсту вирівняти лінію фронту. Однак для занепокоєння немає ніякого приводу: все це відбувається в тактичній смузі дій наших військ, і нам на цьому моменті не варто зупинятися, бо в смузі наступу групи армій «Центр» події набувають дедалі серйознішого й невідкладнішого характеру: нам треба негайно дати відповідь фон Боку, котрий щойно дзвонив і питав, у якому напрямі має наступати Гудеріан. Він підтягнув війська правого флангу, наводить в них лад.

— А сам Гудеріан що планує? — спитав фюрер, останнім часом давши йому повну свободу дій.

— Сам Гудеріан вважає, що він зможе ще трохи просунутися вперед, але не знає, куди саме.

— Яку ви заготовували відповідь? — спитав Гітлер.

— Відповідь.— Гальдер вийняв з теки телеграфний бланк з підготовленим текстом: «Гудеріан повинен наступати на Каломну, викинувши бойову охорону на правий фланг, в напрямку Рязані, а на лівому — до Кашири. Північний фланг 2-ї танкової армії має наступати через Оку на Каширу».— Гальдер подав Гітлерові заготовлену телеграму, той підписав її, не перечитуючи, і тут же передав Шмундтові для виконання.

— А друга армія фон Вейхса?

— Друга армія повинна зосередити головні сили на своєму північному фланзі й розпочати наступ достатньо сильними групами вздовж залізниць на Єлець та Воронеж і відкинути ворога, що загрожує тут проривом.

— А як склалася за ніч обстановка на північному фланзі групи «Центр»?

— Поки що складається для нас благополучно. Клини зайнято нашими військами. Тепер треба зробити спробу

просунути решту частин і з'єднань групи армій ударом з півночі.

Це було в неділю 23 листопада, коли Гітлер чекав гостей: Єву Браун і гауляйтера Бормана з Берліна, а Гальдер того вечора обідав з обер-квартирмейстерами в казино генерал-квартирмейстера в Растенбурзі.

А вже в середу 26 листопада 1941 року на 158-й день війни Гальдер записує в щоденнику: «Північніше Ростова противник підійшов до нашої нової лінії оборони і, очевидно, зайняв вихідний рубіж для наступу. З півночі до нього підтягуються нові підкріплення. Таким чином, становище лишається напруженим, тим більше, що наші підкріплення ще не прибули. 6-а армія, як і раніше, стоїть на місці. Противник, очевидно, знімає війська з ділянок перед її фронтом і перекидає їх залізницею на Тамбов та Мічурінськ. Із цих районів противник пішим порядком, а також залізницею переганяє ці частини далі на Рязань. Поки що не ясно, призначаються ці сили для створення оборони на Оці чи вони перекидаються в район Москви», — так помилявся начальник генерального штабу вермахту, бо це було і не те, і не друге: наша Ставка висувала на ліве крило Західного та праве крило Південно-Західного фронтів війська нових 10-ї й 61-ї армій, котрі готувалися для участі в контрнаступі під Москвою.

28 листопада він записав: «Полковник Хойзінгер (заступник начальника оперативного управління генерального штабу) доповів про те, що в районі Ростова створилось тяжке становище. Противник увірвався в місто. Населення бере участь в бою. Чисельно переважаючий противник завдає сильного тиску з півночі. Очевидно, що наші війська залишать Ростов...»

Розмова з Кайтелем: Він запропонував використати авіагрупи пікіруючих бомбардувальників для полегшення становища в районі Ростова. Поскілки ці авіагрупи треба взяти в Гудеріана, де вони потрібні для успіху подальшого наступу, я змушений відмовлятися від цієї пропозиції. Ростов у крайньому випадку можна віддати і тим самим вийти з тяжкого становища».

І тут в похмурих своїх передбаченнях Гальдер не помилився, бо того ж дня одержує з фронту донесення: «Під тиском переважаючих сил противника, що перейшли в концентричний наступ, Клейст евакуує Ростов та район на північ від міста. Наші війська відходять на 15 кіло-

метрів на захід. Цим досягається значне скорочення лінії фронту. Слід чекати подальших масованих атак противника».

Так поступово в ті грізні дні активні дії військ Південного фронту привертають до себе увагу гітлерівського верховного командування, відволікають його від бойових дій під Москвою, що саме й треба було нашому Верховному Головнокомандуванню напередодні підготовлюваного контрнаступу.

В неділю 30 листопада Гальдер доповідав Гітлеру перед ранковим обговоренням обстановки, навмисне починаючи з групи армій «Північ», бо тут було найспокійніше:

— Тепер стає все більш очевидним,— сказав він,— що наступ на Шум ми розпочали помилково. Головний удар групи Бекмана повинен бути спрямований на Волховбуд. Заготовлено відповідний наказ,— подав він Гітлеру папір.

— Негайно передати у війська,— підписавши, наказав Шмундту Гітлер.— Далі.

— На решті напрямів обстановка на фронті групи армій «Північ» — без змін. Триває рух транспорту противника по Ладозькому озеру.

Гітлер кивнув.

— Група армій «Центр»,— продовжував Гальдер.— Північне ударне крило, долаючи впертий опір противника, котрий намагається будь-яким мислимим способом (вводити в бій підкріплення, ставить мінні загрози) затримати наш наступ, просувається до Москви. Завтра четверта армія розпочне наступ на своїй центральній ділянці. Підтвердились відомості, що противник підтягує сили в район Кашири.

— Це, очевидно, поповнення першого гвардійського кавалерійського корпусу Белова?

— Так. Йому підкидають танкову й піхотну бригади, а також артилерію. Взагалі противник в околицях Москви перекидає свої сили з центру на фланги, яким ми загрожуємо.

— Недарма ж і я вам весь час торочу про фланги,— сердито й різко сказав Гітлер.— Фланги перш за все! — рубонув він рукою.

— Перед східним флангом другої танкової армії,— продовжував Гальдер після паузи, яка йому здалася пристойною,— на окремих ділянках в районі Єпіфани противника не виявлено.

— Як? — здивувався Гітлер.— Відступили? Перегрупувались?

— Невідомо,— сказав Гальдер.— Розвідка ще не донесла нам, що там сталося. В районі оцієї дуги під Тулою,— показав він на карті,— противник, очевидно, відходить. Треба спочатку очистити цей район, перш ніж ставити будь-які нові завдання.

— Правильно,— сказав Гітлер.— А далі?

— Далі на південь противник утримує фронт, ведучи атаки місцевого значення від Воронежа.

— Жаль, що ми його досі не взяли,— вирвалось у Гітлера, і він з-під свого навислого чуба зиркнув на Браухіча з докором.

Головнокомандуючий сухопутними силами витримав його погляд спокійно, зауважив тільки, що в прилизаній чілці на лобі фюрера немає жодної сивої волосини, в той час як він сам уже геть білий.

— Велику тривогу викликає обстановка на фронті групи армій «Південь»,— продовжував Гальдер.

— Знову «тривога»? — скинувся Гітлер.— Що вони там топчуться? Шоста й сімнадцята армії зовсім не вели активних дій цієї осені. Ми їх так і не змусили по-справжньому йти вперед. Вони ж не зазнали ніяких втрат. За що ж їм тривожитися?

— Становище шостої й сімнадцятої армій, котрі сьогодні відбили звичайні атаки противника, тривоги не викликають. Зате є причини турбуватися за першу танкову армію. Противник переважаючими силами атакував її нові оборонні позиції того ж дня, як вони були зайняті нашими військами, зробивши спробу охопити армію з флангів, і примусив її вже вчора вдень ввести в бій свій армійський резерв — чотирнадцяту танкову дивізію. Незважаючи на це, завадити новим вклиненням противника не вдалося. Внаслідок цього нашим військам довелося відійти ще далі назад...

— Хто дозволив? — крикнув Гітлер, вдаривши кулаком по столу.— На якій підставі?

— Рішення на відхід прийняло командування групи армій «Південь»,— спокійно, але твердо відповів Гальдер.— Фельдмаршал Рундштедт дозволив. В такій напруженій обстановці, яка склалася на фронті першої танкової армії, тільки місцеве командування може тверезо оцінити обстановку і знайти правильне рішення. В таких випадках варто довіряти підлеглим інстанціям, і генерал-фельд-

маршал Рундштедт має повне право на таке довір'я. Командування групи армій зробило все, що було в його силах. Йому слід надати свободу дій, тоді воно виконає своє завдання.

— Це самоуправство! — верескнув Гітлер.— Відступаючи, вони оголюють фланг групи армій «Центр», що веде наступ на Москву останніми своїми дивізіями. Я не дозволю зірвати всю кампанію цього року! — трахнув він знову кулаком по столу, й очі його лихоманково засвітилися.

— Відхід намічено на рубіж Таганрог, Міус, Бахмутівка, на наші колишні, добре підготовлені позиції.

— Забороняю! — крикнув Гітлер, зовсім втративши владу над собою.— Я чекаю наступу сімнадцятої армії Рейнгардта на Ворошиловград!

— Мій фюрере,— сказав Гальдер,— очевидно, в ОКВ не мають ніякого уявлення про стан наших військ, раз можуть вам пропонувати плани таких фантастичних операцій, не підкріплених ні силами, ні засобами, ні оперативним становищем армії, яка не може зрушити з місця через бездоріжжя, відсталі тили, через відсутність комунікацій підвозу. Це повне ігнорування реальної обстановки може нам дорого обійтися...

— Я не маю бажання вас вислуховувати! — обірвав його Гітлер і вилетів із кімнати нараз у свій бункер повз отетерілих есесівців, що тут же зачинили товсті й важкі, немов у сейфі, двері за фюрером і завмерли з автоматами на грудях.

Була дванадцята ранку.

О 13.00 головнокомандуючого сухопутними силами генерал-фельдмаршала Браухіча було викликано до фюрера самого, без Гальдера.

«Очевидно,— записав у своєму щоденнику генерал-полковник Гальдер,— відбулася більш ніж неприємна розмова, протягом якої говорив тільки фюрер. Він засипав головнокомандуючого докорами і лайкою та надавав необдуманих наказів.

Головком, потураючи бажанню фюрера, на жаль, віддав наказ не відходити на вищезгаданий рубіж. Фельдмаршал Рундштедт відповів, що не може виконати цього наказу, і просив змінити наказ або увільнити його від командування. В зв'язку з тим, що фюрер залишив за собою право остаточного рішення в цьому питанні, відповідь Рундштедта була передана йому дослівно...

Полковник Хойзінгер: Він вів неодноразові переговори по телефону з ОКВ та командуванням групи армій «Південь». Фон Рундштедт доповів, що наказ фюрера виконати неможливо.

О 2.00 першого грудня фюрер наказав фон Рундштедтові здати командування групою армій «Південь» Рейхенау, котрому він звелів виконати відданий ним (фюрером) наказ»¹.

Таким був фінал Ростовської операції — першої наступальної операції наших військ восени 1941 року.

Війська Південного фронту внаслідок контрнаступу на південному фланзі радянсько-німецького фронту розгромили німецьку 1-у танкову армію — ударну силу групи армій «Південь», звільнили Ростов і відкинули противника на 60—80 кілометрів на захід, на річку Міус.

А Рундштедт був першим з вищого командного складу, звільнений Гітлером від посади як такий, що не справився зі своїми обов'язками. Найавторитетніший, найвидатніший, найдовіреніший з усіх фельдмаршалів. Але і його не пощадили фюрер за те, що залишив Ростов. Така ж доля чекала багатьох найвищих і найдовіреніших генералів і фельдмаршалів на Східному фронті, що захитався у грудні 1941 під ударами Червоної Армії.

Що було потім, як розвивалися події після звільнення нашими військами Ростова, найвичерпніше розповідає Гальдер, розхвилюваний сутичкою з фюрером, прикритий і обурений догідливістю Райхенау, занепокоєний успіхами Червоної Армії, яка, на противагу його власним заявам, всупереч донесенням стратегічної, повітряної, оперативної і агентурної розвідки вермахту, виявилася такою сильною й мобільною в кінці 1941 року.

Рота лейтенанта Свиридова першою увірвалась в Ростов уночі з 27 на 28 листопада, переправившись із Зеленого острова по першому, ще зовсім тоненькому льоду. Німці, очевидно, ніяк не сподівались, що Дон тієї ночі замерзне, і по ньому можна буде перебратися на цей берег, тому охорону виставили слабку — Андрій Сіраш спареним кулеметом змів її з крутого правого берега, мов крейдяний напис на шкільній дошці, і, добувшись під покровом ночі до готелю «Дон», захопив його з ходу, розстрілявши вартових і перебивши мешканців у блиска-

¹ Гальдер Ф. Военный шоденник. Т. 3.— М., 1971.— С. 86.

вичному нічному бою, увірвавсь на другий поверх і пристрілявся по прилеглих вулицях.

56-а Окрема армія генерал-лейтенанта Ремезова, вибита з Ростова 21 листопада, закріпилася навколо міста трьома групами, тісно облігши його із заходу, з півдня і зі сходу. З трьох боків вона й ударила тепер, провівши необхідну підготовку, і вже другого дня повністю звільнила це велике степове місто, що широко й вільно розляглося на правому березі Дону. Але успішне звільнення Ростова стало можливим не тільки завдяки вдалим діям армії Ремезова, а тому, що наступ вівся всіма військами Південного фронту. Безпосередньо на Ростов основний удар здійснювала з півночі новосформована 37-а армія генерала Лопатіна, а з північного сходу — 9-а армія Харитонова. Після виходу на правий берег річки Тузлов обох цих армій в ході оборонних боїв вони опинилися в дуже зручному становищі, нависаючи над лівим флангом 1-ї танкової армії Клейста, і дістали можливість глибоким охоплюючим маневром оточити праве крило німецьких військ.

Головні сили армії Лопатіна завдали удару одночасно з частинами 56-ї армії Ремезова з лінії Стоявно — Генеральське через Султан-Сали на західну околицю Ростова, а 9-а армія вдарила на Ростов через Великі Сали. Ворог змушений був, щоб уникнути оточення, спішно відступити, залишивши центр міста, але вперто чинив опір головним силам Лопатіна і західній групі Ремезова, що наступали назустріч одне одному, щоб з'єднатися й завершити оточення хвалених танкових дивізій Клейста.

Одночасно війська 12-ї й 18-ї армій завдали потужного удару під Ворошиловградом групі Шведлера й відкинули її аж за Дебальцеве, завдавши жорстокої поразки лейбштандарту «Адольф Гітлер», перекинутому на цей напрям з Ростова, 13-й танковій, 76-й, 94-й та 97-й піхотним дивізіям.

В боях за Ростов брали участь донські козачі дивізії, бійці народного ополчення й робітничі загони — це були жорстокі бої з ворогом, що не звик програвати битви. Його ще треба буде бити не раз і не два, щоб розвіяти міф непереможності й довести свою перевагу над ним. А тоді вояки Клейста билися озвіріло, завдавали нам великих втрат. Гинули робітники, гинули бійці й командири, наклали головами в цих запеклих боях секретар Ростовського обкому партії М. П. Богданов та секретар

Таганрозького міськкому партії Л. І. Решетняк. Але Ростов був знову наш, радянський! І головній ударній силі групи армій «Південь» — 1-й танковій армії Клейста — було завдано тяжкої поразки.

Війська Волховського фронту увірвались тим часом в Тихвін, і командирів дивізії, що його штурмувала, полковникові Кошовому подзвонив на передній край Сталін. Назвавшись Івановим, він коротко сказав йому: «З Тихвіном пора кінчати, товаришу Кошовий. Бажаю вам успіху». Сталін знав, що його дзвінок на передову підніме й мертвих.

Ні, даремно Гітлер боявся за свої фланги — вони були весь час під прицілом нашої Ставки, Генерального штабу і Головнокомандувача. Їх зв'язували, по них постійно завдавали ударів, щоб позбавити противну сторону маневру військами й підкидати їх на Московський напрям, де вже видихалася група армій «Центр» фельдмаршала фон Бока, і Гудеріан, не зумівши взяти Каширу, одвів свою армію за річку Зушу і за це був знятий з поста командуючого армією й відправлений в запас.

Мело, мело не тільки снігом і заметіллю — змітало ворога нестримним наступом Червоної Армії під Ростовом, під Тихвіном, а особливо в центрі, під Москвою; війна клекотала, війна розгорталась поволі обличчям удачі до нас по всьому фронту від Кандалакші — Мурманська до обложеного Севастополя, бо раптовість нападу одлетіла з короткими літніми ночами й осінніми журавлями, і невсипущі нелюдські подвиги й зусилля наших бійців та командирів на фронті, наших людей в евакуйованих далях Сибіру приносили дедалі помітніші результати: йшли на фронт танки, йшли літаки й артилерія, йшли нові формування й поповнення, а у фашистів резерви вичерпувались. Незважаючи ні на які втрати, Червона Армія спочатку зупинила ворога, погнала його, громлячи гренадерські есесівські дивізії, що не знали досі поразок і кричали про свою непереможність на весь світ. І вже, крім хваленого фельдмаршала Рундштедта, знято фон Бока, відсторонено головнокомандуючого сухопутними військами генерал-фельдмаршала Браухіча, а командуючого 4-ю танковою групою генерал-полковника Гопнера розжалувано в рядові й віддано військовому трибуналу для розправи. Есесівці в присутності його підлеглих зірвали з Гопнера погони, ордени й відзнаки, заштовхали в «чорний ворон» і повезли в рейх під конвоєм, як

найбільшого злочинця. Було знято й командуючого групою армій «Північ» фельдмаршала фон Лееба — «знаменитого стратега оборони», як називали його у вищих офіцерських колах, і весь вермахт захитався під ударами радянських гвардійських дивізій, корпусів і армій.

Ми не знаємо, як покидали нашу землю розбиті й обезславлені завойовники, осоромлені фельдмаршалами фон Бок, фон Лееб і фон Рундштедт. Зате основоположник бронетанкових військ фашистської Німеччини Гейнц Гудеріан тікав з-під Москви через бойові порядки своїх військ на машині. Через розбиті колони, через засніжені поля й дороги пробивався він на Брянськ, на Смоленськ, на Мінськ і Брест — тобто тим самим шляхом, яким вдирався до нас, сіючи смерть і спустошення. І все, що зробили за його наказом озвірілі солдати 2-ї танкової армії, поставало перед його очима, перед його совістю, якщо вона в нього лишилась, страшним і вражаючим попелищем, в яке вони перетворили нашу квітучу землю. Йому ніде не було притулку у тій ганебній втечі, в безславному фіналі завойовництва, написаному історією і витвореному безстрашними, самовідданими захисниками першої в світі Соціалістичної Батьківщини. І всі його роздуті почесті й слава завойовника Польщі та Франції облітали з нього й перемішувались із снігами, що занесли трупи його солдатів.

Заносило сліди і трупи завойовників на нашій політій кров'ю і сльозами землі. Білі ліси. Білі дороги. Білі згарища міст і сіл. Все біле-біле, мов саван. І біла летюча заметіль над розбитими, відступаючими військами, на які ні Рундштедтові, ні фон Боку, ні Гудеріану не хотілось дивитися. Гинули розбиті полки й дивізії — носії бліцкригу, а наші війська звільняли перші села й міста чи тільки те, що лишилось від них на засніженій рівнині, а все одно була радість в уцілілих людей — радість повернення в лоно рідної держави з мертвотного «нового порядку» убивць.

А наступ Червоної Армії, що почався контрударом під Ростовом, вилився в розгром групи армій «Центр» під Москвою, продовжувався й на інших ділянках безмежного фронту. В штормову гаспидську ніч морська піхота подолала збурене море, коли, здається, жодне судно не могло покинути гавані, і здійснила дерзновенний морський десант, захопивши Керч, Феодосію і все пустельне узбережжя між ними. І з селища Приморського на узбережжі

Феодосійської затоки вдарили на північ до Арабатської Стрілки батальйони полку морської піхоти капітана другого рангу Сіраша, перерізаючи Керченський півострів у найвужчому місці, а з ним — і шляхи відступу кільком дивізіям корпусу Кортцфлейша. І генерал-полковник Манштейн, розбуджений серед ночі начальником штабу армії, помчав з-під Севастополя через увесь Крим, скований ожеледдю, рятувати становище на Керченському півострові.

На своєму командирському танку він рвався у саму Керч, а доїхав тільки до Семи Колодязів, де вдалося закріпитися вибитим з узбережжя дивізіям, і тут же, допитавши командира дивізії, котра залишала Керч, наказав розстріляти його.

Генерал стояв перед Манштейном білий, як стіна, постарілий за одну ніч так, що він ледве пізнав його, і благов у присутності своїх підлеглих:

— Пане генерал-полковнику, я виправлю становище. Не розстрілюйте мене...

— Де ви були, як вони висаджувались? — кричав на нього Манштейн, тупаючи ногою. — Чому не скинули в море?

— Під час такого шторму десант неможливий, — виправдовувався генерал. — Ви ж мене знаєте, — з надією на милосердя благов хрипко від хвилювання напівмертвий командир дивізії — мундир розхристаний, погони й ордени зірвані (таким вороття вже немає!), за розстебнутим шорстким коміром іскриться святкова строката краватка на білій як сніг сорочці — її генерал одягнув, сідаючи за святковий стіл, і вона найбільше драгувала Манштейна. — Ми ж разом в академії вчилися...

Манштейн махнув рукавичкою своїй охороні й одвернувся від колишнього однокашника.

За шляховою сторожкою коротко диркнула черга.

Мело, мело. Замітало...

Біснувався Гітлер у «Вовчому лігві», намагаючись зупинити розбиті війська групи армій «Центр», а в теплій селянській хаті десь під Юхновом спав вкладений у широке ліжко гостинними господарями, що дали притулок його штабові, міцний бритоголовий Жуков. Спав уперше серед дня від самого початку війни — висипався за довгі безсонні ночі відступів, контратак, вистражданих і скипілих кров'ю контрнаступів. Спав уже другу добу, і спокійний голос Сталіна ставав ще спокійнішим, коли Головнокоман-

дуючому доповідали, що командуючий фронтом спить і не може прокинутись.

— Нехай спить,— скаже він тихо після довгої паузи, покладе трубку, сам собі всміхнеться у вуса.— Недарма ж він стільки сам не спав і всім не давав спати ні в Генеральному штабі, ні під Єльнею, ні в Ленінграді, ні тут, під Москвою.

Жуков спав, ніби набирався сил на наступні тяжкі роки нових боїв, відступів, наступів, проривів і перемог, бо все іще було попереду. А Бок, Лееб, Рундштедт і Гудеріан тікали з нашої землі, і летючими снігами заносилися їхні криваві сліди, білим мороком ненависті й ганьби вкривалися їхні імена в болючій пам'яті людства.

НЕКОВАДНІ КОНІ

БУЛА НЕДІЛЯ,

7 грудня 1941 року, в Москві. Пізній ранок...

З довгого ряду стрілчастих вікон лилося холоднувате сяйво зимового сонця й падало на стомлені обличчя членів Політбюро, на розгорнуту карту на столі — не на порожньому, полірованому, за яким сиділи всі попід стіною, а на великому, робочому, в глибині кабінету, заваленому паперами й документами.

За цим важким дубовим столом стояв Сталін і мружився: сонячні відблиски вигравали на дзеркальному паркеті й бешкетливо били йому у вічі.

Один край карти звисав з столу, і на ньому видно було лінію фронту, що тяглася здвоєною червоно-синьою смугою вздовж Яхроми поблизу Дмитрова з нашого боку та Красноі Поляни і Крюкова по той бік, де синя смуга підходила до самої столиці. Позавчора вони ще були під ворогом, а зараз, заштриховані улюбленим синім олівцем Головнокомандуючого, значилися визволеними. Дивлячись на відвойовані у ворога рідні міста й села, члени Політбюро полегшено зітхали. Світлішали їхні змарнілі обличчя: ворог ще позавчора був під самою Москвою, а тепер війська Західного фронту женуть його геть, перейшовши у загальний контрнаступ.

Саме в зв'язку з контрнаступом Калінінського, Західного та відновленого Брянського фронтів, що успішно розпочався п'ятого грудня, сьогодні, в неділю, й зібрав Сталін

з самого ранку членів Політбюро, щоб санкціонувати повернення з Куйбишева оперативної частини апарату ЦК, підрозділів Генерального штабу й Наркомату оборони. Вже все обговорено й вирішено з цими установами, але повернення дипломатичного корпусу — прерогатива наркомата закордонних справ. Без нього це питання вирішувати було б неетично, а його все не було, і Сталін, вже вкотре підходячи до вікна та повертаючись назад за свій стіл, говорив спокійно й тихо:

— Почекаємо Молотова. На нього це не схоже. Мабуть, трапилося щось дуже важливе. Почекаємо? — запитав він, обводячи поглядом яскраво освітлені обличчя своїх соратників. Можна було сприйняти його запитання як вибачення, якби не вчувалося і в загальному спокої, і в інтонації затамованої нетерпеливості і навіть тривоги.

Тут тривожилися всі, й тривожилися постійно в ході всієї битви під Москвою протягом вересня, жовтня, листопада: а чи не вдарить по нас Японія? Хоч там і лишалися на кордоні з Маньчжурією та Північним Китаєм, які вже давно були захоплені японськими мілітаристами, наші дивізії, але ж немало частин і з'єднань забрано із Сибіру під Москву, і тепер, коли німецькі війська тікають від столиці, кидаючи зброю і техніку, чи не зуміє Гітлер натиснути на свого союзника по «Антикомінтернівському пакту» та чи не змусить його вдарити нам у спину, щоб урятувати свої хвалені війська, свій «непереможний» вермахт від розгрому? Про це думали всі. Думав про це, ясна річ, і Сталін, хоч ніколи нікому нічого й не говорив, зберігаючи дивовижний спокій і певність, що саме через свою невисловленість здавалася не так загадковою, як природною, глибинною, — вірилося: Сталін знає щось таке, чого не знає ніхто.

Він і справді знав багато чого: від Рамзая — Ріхарда Зорге — мали повідомлення за повідомленням, але з 18 листопада не надходило жодної його шифровки. Останнє своє повідомлення він завершив багатообіцяючою фразою: «Все це означає, що в нинішньому році війни не буде». Тобто Японія не нападе. Та хто того року не помилявся? Міг помилитися й Зорге.

Підвівся Вознесенський, скориставшись мовчанкою, викликаною довгою відсутністю Молотова.

— Товаришу Сталін, а чи не повернути нам заразом у Москву і авіаконструкторів, щоб вони не гинули там, у Сибіру? В холоді й голоді.

— Сідайте, товаришу Вознесенський, — усміхнувся Сталін. — У Москві цього року також холодно, — мовив, дивлячись на Вознесенського. — Дуже холодно, — повторив без притиску, без смислового наголосу, як звук говорити про все. — Це тільки тут тепло, — повільним рухом руки обвів просторий кабінет, — бо кочегари знають: я людина південна, люблю тепло, не терплю холоду. Ще з Вілюйська... А коли говорити серйозно, то конструктори й конструкторські бюро потрібні не в столиці, а на заводах. Заводи авіаційні де у вас? — запитав він Шахуріна. — Сидіть, сидіть, — зупинив наркома літакобудування, — і так всі знають, і товариш Вознесенський знає, де наші авіазаводи. Отам мають бути й конструктори для того, щоб вчасно ліквідувати недоліки існуючих конструкцій, впроваджувати модернізацію, розробляти нові типи винищувачів та бомбардувальників і там же виготовляти й випробовувати їх...

Двері різко розчинилися, і Молотов, зосереджений, помітно схвильований, стрімким, рішучим кроком пересік кабінет і, ні на кого не дивлячись, поклав перед Сталіним розшифрований текст якогось документа на секретному бланку, а сам, круто, розвернувшись, сів у крісло за приставним столом, де сиділи всі члени Політбюро.

Сталін уважно, як завжди, прочитав документ, і всі помітили, як вуса його здригнулись. Він ще раз перебіг очима те, що було надруковане на цупкому бланку, взяв його зі столу лівою негнучкою рукою, бо правою опирався об стіл, і підвів від паперів тяжке своє, мовби закам'яніле обличчя.

— Сьогодні на світанку Японія...

Всі здригнулися й ніби аж подалися до нього. Молотов не ворухнувся, не підвів голови.

— ...напала на Пірл-Харбор і знищила там... — Сталін знову помовчав, відклав повідомлення. — Я б уточнив: вивела з ладу Тихоокеанський флот США. Одночасно Японія рушила своїми збройними силами в південні моря — японці висаджуються на Філіппінах, в Південному Таїланді, Бірмі, бомбардують аеродроми в Малайї та Сінгапурі. Японський удар, товариші, розкриває наміри осі Берлін — Рим — Токіо загарбати весь світ. Що думає з цього приводу нарком закордонних справ? — звернувся він до Молотова.

Молотов стенов плечима, випростався й глянув Сталінові у вічі.

— Т-теп-пер,— сказав він заїкаючись дужче, ніж завжди,— слід ч-чекати, що Сполученим Штатам оголосить війну і Німеччина...

— Безперечно,— погодився Сталін, наближаючись до Молотова.— А взамін Гітлер зажадає, щоб Японія негайно напала на нас. Чи не це вас турбує найбільше, Вячеславе Михайловичу?

— Ситуація в світі загострилася, і нам треба негайно реагувати.

— Наша мета залишається незмінною: захистити свою Соціалістичну Батьківщину,— сказав Сталін.— Треба підготувати наше послання Рузвельту з побажанням успіхів американському народові в боротьбі проти агресора — це й буде наше реагування на зміни в міжнародному становищі. Я вас більше не затримую, товариші,— сказав він членам Політбюро, а лишившись з Молотовим на самоті, запитав коротко:

— Ти не здивований?

Підвівши ліву брову, дивився на свого найдавнішого й найдовіренішого соратника задумливим поглядом.

— Я занепокоєний тим, що вони, розв'язавши війну зі Сполученими Штатами, не взяли з Маньчжоу-го і з Китаю жодної дивізії.

— Нічого,— сказав Сталін.— Візьмуть. Тепер уже їм лише подай. Тільки от що мене дивує: як американці підставили їм свій флот? — Сталін підійшов до великої карти світу, ткнув люлькою з пахучим димком «Герцеговини Флор» у центр Гавайських островів, а другою рукою спробував дотягтися до Японії і не зміг.— Ти бачиш, які відстані? І треба ж було величезною ескадрою пройти непомітно й напасти зненацька...

— Як і на нас напали,— нагадав Молотов.

— Ти маєш на увазі напад адмірала Того на Порт-Артур в ніч з восьмого на дев'яте лютого 1904 року? — запитав Сталін.

— Я маю на увазі двадцять друге червня цього року.

Сталін спохмурнів. Одійшов від карти. Він усе пам'ятав сам. Не любив нагадувань. Особливо неприємних.

— Ти порівнюєш речі непорівнювані,— сказав він після мовчанки, кинувши люльку в попільницю.— Фашисти напали на нас, маючи договір, підписаний у нашій столиці. Американці ж самі завели переговори з Японією в тупик. Отже, флот, який перебував на Гавайях, того ж дня треба було привести в готовність номер один. А вони, що називаються

вається, підставили його японцям. Ти уявляєш? Потоплено вісім лінкорів! В одній гавані, одним ударом. Як це пояснити?

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

З початком другої світової війни, що спалахнула в Європі, неспокійно стало на далекому Тихому океані: з першими ж пострілами послабилися тут позиції Англії, Франції, Голландії — їхні колонії лишилися беззахисними перед войовничою Японією. Єдина надія була на Сполучені Штати Америки, на їхню присутність там.

Щоб відвернути японську агресію від південних морів, уряд США вислав Тихоокеанський флот ще в січні 1940 року під виглядом маневрів на Гавайські острови, тримав його там усю зиму й весну, а 7 травня 1940 року офіційною директивою залишив у Пірл-Харборі на невизначений час. Перш ніж дати таку директиву, президент Франклін Рузвельт, як головнокомандуючий збройними силами Сполучених Штатів за конституцією, 3 травня зібрав на раду своїх міністрів та воєначальників.

— Я хотів би вяснити, — сказав президент, відкривши нараду, — як довго й надійно утримуватиме наш Тихоокеанський флот Гавайські острови, якщо на них нападуть японці.

Першим, як не дивно, підвівся начальник штабу американської армії генерал Д. Маршалл, улюбленець президента.

— Гарнізон Гавайських островів підлягає армії. Тому я, як начальник генерального штабу армії, заявляю: нині острів Оаху завдяки його укріпленням, чисельності й бойовій підготовці гарнізону та географічним особливостям вважається найсильнішою фортецею в світі. Якщо ж Тихоокеанський флот візьме на себе частину оборони...

Адмірал Старк, начальник штабу військово-морського флоту, зірвався з місця й сказав:

— Найголовніше завдання флоту — обороняти свої кораблі. Пане президент, Пірл-Харбор — не найкраще місце для цього...

Рузвельт величаво кивнув сивою головою, звів на Старка великі карі очі, в яких дрімала задума:

— Пане адмірал, ми з вами обміркуємо все, що стосується Тихоокеанського флоту, іншим разом, а зараз давайте вислухаємо генерала Маршалла й вирішимо, що

треба ще зробити для укріплення Гавайських островів.

— Пірл-Харбор охороняється армією,— з притиском мовив Д. Маршалл, кинувши докірливий погляд на адмірала Старка,— в розпорядженні якої є в достатній кількості літаки, батареї берегової та зенітної артилерії. Гарнізон Гавайських островів налічує понад сорок тисяч солдат і офіцерів, які захищатимуться від агресора на суші. За оборону з моря відповідає 14-й військово-морський округ, комендантом якого є адмірал К. Блох. Як би там не було, а командуючі на Гавайях мають всі засоби для того, щоб забезпечити стоянку флоту на Гавайських островах і контроль за підступами до Пірл-Харбора.

— Справді,— підтримав його президент.— Спираючись на Пірл-Харбор, флот зможе ефективно діяти проти Японії на випадок війни, а вже сама його присутність на Гавайських островах має вплив на японську політику в дні миру. Запевняю вас, так вважають не лише тут, у Вашингтоні, але й там,— ткнув він сухим довгим пальцем за стіну Білого дому,— в Токіо. Продовжуйте, пане генерал,— милостиво дозволив він Маршаллові, відкинувшись на високу спинку пересувного крісла й склавши руки на грудях та переплівши довгі анемічні пальці.— Назвіть найнеобхідніше для захисту Пірл-Харбора, що ми найближчим часом могли б виділити й відправити командуванню на Гавайях.

— Там потрібно чотириста-п'ятсот аеростатів для повітряної оборони аеродромів Хікем, Форд та Ева, а також для прикриття з повітря акваторії Пірл-Харбора. Аеростати замовлено, а в Кемп-Девіді, штат Каліфорнія, організовується навчальний центр підготовки солдат для роботи з ними. Оце й усе, що там треба.

— На цьому й зупинімося,— сказав Рузвельт, глянувши на годинник.— Ви вже, генерале, нікому не передоручайте цієї справи з аеростатами. Займіться їхнім виготовленням та відправкою на Гавайї самі. Так само, як і підготовкою спеціальних підрозділів для їхнього обслуговування.— Кивком голови президент відпустив усіх учасників наради і залишився з державним секретарем та Гаррі Гопкінсом, з яким не розлучався ні під час засідань, ні в будні, ні в свята.

— Ну, що ти скажеш про Гавайї? — запитав президент свого неофіційного радника, випивши лимонаду й наближаючись на своїй каталці до розчиненого вікна, за яким цвів бузок і сповнював простір весняними пахощами.

— А що ж тут говорити? — Гаррі Гопкінс підвівся, розминаючи ноги, теж підійшов до вікна. — Гавайї — найголовніший форпост Сполучених Штатів на Тихому океані. Я тільки дивуюся, як цього не розуміють саме ті, хто має здійснювати їхнє призначення.

— Ти маєш на увазі флот? — запитав Гопкінса Рузвельт, сьйнувши великими білими зубами.

— Та ні, не флот, — відмахнувся Гопкінс, — а його командування. Тут і там, на місцях.

— А ви знаєте позицію Річардсона? — здивувався Хелл, хоч мав би й не дивуватися.

Гаррі Гопкінс стеноу плечима й відійшов од вікна.

— Я хочу їсти, — сказав він. — Ходімте обідати.

— Браво! — сплеснув великими долоньями президент. — Ти, Гаррі, мовби читаєш думки й бажання на відстані. Ну, от скажіть, любий Корделле, як мені не відчувати себе щасливим, маючи отаких радників, як ви обоє?

Хелл усміхнувся і першим рушив до обідньої зали.

Дізнавшись про рішення уряду залишити Тихоокеанський флот на віддалених островах в океані, командуючий флотом адмірал Річардсон негайно телефонував начальникові штабу ВМС адміралу Старку. Той мовчки вислухав його і тільки й сказав:

— Напишіть все це офіційно, бо телефоном такі речі не вирішуються.

— А ви згодні?..

— Так, — обірвав Старк свого підлеглого. — Мене теж турбує доля флоту. І дуже турбує. Грунтовно й переконливо викладіть свої контрдокази. Я чекаю.

— Не можна відкладати й на день рішення, пане адмірал. Базування флоту на Пірл-Харборі підриває його боєготовність: тут же немає необхідних засобів для обслуговування такої кількості кораблів, і тому фактично неможлива мобілізація флоту на випадок війни. Треба ставити це питання перед президентом негайно.

— Заждіть, — перебив Старк Річардсона. — Не хочете ж ви, щоб я президентові виклав ваші погляди й претензії як свої? Чи не так це звучатиме, коли я поїду в Білий дім і дістану там аудієнцію? Як ви гадаєте?

— Для мене, а ще більше для флоту, найголовніше і найневідкладніше — це повернути кораблі на постійні бази в гаванях материка на західному узбережжі. До президента готовий піти сам, і негайно.

— Далеченько,— сказав Старк.— Навіть літаком дістатися зможете лише за добу, а то й за дві, якщо б я вам дозволив покинути флот. Тому сідайте зі своїми штабістами і пишть на моє ім'я доповідну. В ній має бути якомога менше емоцій.— Старк помовчав.— Повторюю: якнайменше емоцій!— Він знову помовчав і тихо додав:— Краще, щоб їх взагалі не було. Президент емоцій не любить і, як правило, не поділяє їх, особливо коли вони негативні, спрямовані проти його рішень. Побільше обгрунтованих суджень не лише оперативного, а й політичного характеру. І факти, факти, пане адмірал! Тільки вони можуть стати вашими спільниками й помічниками.

— Моїми? — здивувався Річардсон.— А хіба ви не думаете так само? Хіба ви проти повернення кораблів на батьківщину?

— Я начальник штабу військово-морських сил при головнокомандуючому,— пояснив Старк сухо,— тобто при президентові. І даю накази після його розпоряджень і згідно з ними. Зрозумійте мене правильно: я не можу виступити проти наказу, який сам давав. Тим більше — проти президента, будучи його прямим підлеглим і виконавцем його розпоряджень. Не хочете ж ви, щоб я подав у відставку?

— Йдеться зараз не про це,— різко мовив Річардсон.

— Саме про це,— наполягав Старк.— Якщо я повністю стану на ваш бік, це означатиме, що я не відповідаю своєму призначенню і своїй посаді. А отже, маю піти у відставку.

— Я цієї кухні не знаю й не хочу знати,— знервовано сказав, перебуваючи за тисячі миль від Вашингтона, розгніваний Річардсон.— Знаю, що наші чини й посади ніщо, коли йдеться про долю цілого флоту, а ми не можемо її забезпечити. Не можемо або не хочемо врятувати кораблі, ціна яким — престиж Сполучених Штатів Америки.

— Обійдемося, пане адмірал, без патетики,— образився Старк.— Як ваш давній друг, я стерплю й не таке. Як представник президента, я застерігаю вас від нестримних емоцій і необдуманих кроків. Напишіть усе, що ви думаете, чого хочете, добре обгрунтувавши все, а я негайно доповім про це президентові.

— Не треба доповідати,— гарячкував на Гавайях покинутий і забутий там Річардсон.— Передайте просто мою доповідну...

— ...якої ще немає? — в тон йому мовив Старк.—

Припинімо ці розмови і переходьмо до діла: пишть свою доповідну, а я передам її президентові. Нічим більше не можу бути корисним.

— Але ж чому? — скипів ще дужче Річардсон.— Хіба ви не знаєте, що, керуючись тільки вимогами військової підготовки, кораблі треба негайно відвести на бази західного узбережжя Америки?

— Мушу вам сказати, адмірале,— сухо пояснив Старк,— що флот і ви перебуваєте зараз там з дипломатичних міркувань, які відомі лише президентові та державному секретареві Хеллу.

— І ви не знаєте цих міркувань? — іронізував Річардсон.

— Не знаю. Можливо, тільки ще одна людина в країні знає ці міркування — це Гаррі Гопкінс. Але він нам не каже того, що знає.

— Гаразд,— сказав Річардсон, помовчавши.— Я все зрозумів. Моя доповідна теж нічого не дасть. Викликайте мене до Вашингтона, і я сам піду до президента.

— Ви знаєте, що тепер діється в Європі, зокрема у Франції? — запитав Старк.

— Так, Франція доживає останні дні, а ми з таким флотом сидимо на Гавайях і, здається, не збираємося навіть пальцем об палець ударити.

— Друже мій, це велика політика, і не нам її обговорювати. Тим більше, що успіхи партнерів по осі роблять Японію дуже небезпечною тут, на Тихому океані. Нині не може бути й мови про ваше відрядження до Вашингтона. Ми вас викличемо, коли обстановка зміниться або проясниться.— Старк відключився, а Річардсон залишився ще в більшій тривозі.

За розчиненим вікном буяв червень, все цвіло й зеленіло, і зелені хвилі котилися на білі пляжі з просторів Тихого океану, обіймаючи півсвіту,— величаві, повільні, помережені білою габою піни. Звідси, з гори Калеакала, де на затишній терасі примостилася вілла командуючого Тихоокеанським флотом, океан здавався дрімотно-ласкавим, мирним, розслабленим у своїх літніх лінощах. Дрімали кораблі в гавані; парами, привалившись до швартових стінок, нерухоміли вісім свинцево-сірих лінкорів, що й на сонці здавалися похмурими, одним своїм виглядом мовби погрожуючи знести геть-чисто все з океану і з суші, як тільки виникне в цьому потреба.

На всипаній сліпучо-білим піском стежці поміж лиску-

чолистими помаранчами з'явилася дружина адмірала в шовковому білому кімоно, під барвистою парасолькою, в супроводі служниці. Річардсон згадав, що сьогодні неділя і вони ще вчора домовилися поїхати на пляж. Проте йому зовсім не хотілося сьогодні робити те, що планувалося так легко й безтурботно ще вчора: після розмови зі Старком на душі було кепсько й тривожно.

— Ну, чого ти такий похмурий? — проспівала дружина, підвівши вгору до нього пещене вродливе обличчя, затінене парасолькою.— Подивися, який рай сьогодні. І машина вже он чекає,— показала вона на високі ажурні ворота, де й справді стояв у тіні магнолії відкритий адміралів «крайслер».— Поїхали...

— Ні,— сказав Річардсон.— У мене термінова робота. Я вже викликав начальника штабу, і ми будемо працювати.

— Тривожні вісті з Вашингтона?

Адмірал стенив плечима, закурив сигару й пустив у сад хмару пахучого, хоча й ядучого диму.

— Ти ж знаєш, у Європі війна.

— О, це так далеко! Нам можна не тривожитись. Твої кораблі, твій флот тут у повній безпеці, а ти такий похмурий, ніби тебе вже атакують японці.— Вона весело засміялася, відкинувшись злегка назад, показуючи адміралові ніжну, ще зовсім не засмаглу шию й два разки білих зубів. Під кімоно билися випущені на волю груди.

«До біса гарна кобила»,— подумав Річардсон, налив собі віскі з содовою, вкинув туди льоду і жадібно випив, бо розмова зі Старком далася йому нелегко.

— Ідь сама,— сказав він дружині, мимоволі милуючись нею,— я приїду потім, коли звільнюся.

— А коли це буде? — примружилася вона.

— Гадаю, по дванадцятій. Он уже мій штаб прибув,— кивнув він на кількох офіцерів у літній морській формі, що браво крокували од воріт.— Гуд бай, мем, я тут довго не затримаюсь. Ми ще накупаємось...

Валерій Петрович Комлев, увійшовши в беззастережне довір'я адмірала Бодеккера, фактично перебрав на себе мало не всі адміністративні функції на Південній верфі (так фашисти назвали завод) і влаштував на ньому всіх своїх людей з диверсійно-розвідувальної групи, забезпечивши їх реперушками, пасіршайтами, продовольчими та

хлібними картками. Одне слово, всі вони були легалізовані й перебували тепер у певній безпеці.

Досвідчений розвідник і конспіратор, він знав, що ця безпека тимчасова, розрахована лише на першу тяжку зиму окупації, коли за будь-яку ціну його людям треба вжитися в середовище робітників, затесатися в довір'я майстрів та цехових адміністрацій, щоб не викликати підозр. Але перебування на одному підприємстві, хай хоч і на такому великому, ставило їх усіх у дуже не вигідне й небезпечне становище: перший же провал одного з них ставав вірогідністю провалу решти — дуже легко було б одночасно заарештувати всіх до одного. Тому Комлев категорично заборонив своїм людям прилюдно спілкуватися на заводі й поза ним. Сам він з дня вступу окупантів до міста не зустрічався з жодним із них, окрім Олександра Наумова — свого найближчого помічника й заступника, котрого для конспірації звали Саша Чорний. Це був наймухніший і найпідготовленіший із усіх чекістів, на якого Комлев покладався, як на самого себе. Але й з ним бачився рідко, лише ночами, в найглухіших закутках міста, та й то тільки в разі невідкладної потреби.

Основним зв'язковим групи був Григорій Тарасович Гавриленко, тридцятилітній лиманець, тихий і скромний, якого Комлеву вдалося влаштувати з допомогою адмірала Бодеккера в заводське управління чи то контролером, чи агентом постачання, а може, тим і іншим разом. Головне, Григорій Тарасович за характером своєї діяльності весь час вештався по всьому заводу, із цеху в цех, із відділу у відділ і, не викликаючи жодної підозри, міг передати записку, переказати завдання, призначити місце і час побачення.

Про свої побоювання і сумніви Валерій Петрович не говорив навіть Олександрові Наумову: до часу не треба було нервувати людей, тим більше, що взимку вирішили не вдаватися до великих диверсій у зв'язку з тим, що й осінні пожежі в саду імені Петровського, де згоріла автобаза одного з корпусів 11-ї армії, та на взуттєвій фабриці дорого коштували не лише окупантам, а й жителям міста: фашисти повісили й розстріляли кілька десятків заложників, переважно чоловіків призовного віку, хапаючи їх на базарній площі.

Як на гріх, вийшли з ладу батареї рації. Чи недогляд радиста, чи умови зберігання, які не назвеш сприятливими, призвели до цього, встановити було неможливо, та

це й не мало значення перед таким трагічним фактом. Треба було за всяку ціну дістати живлення для рації, бо відсутність зв'язку з Центром зводила нанівець усі зусилля і наслідки смертельно небезпечної роботи.

Зондеркоманда С-5, прислана в Лиманськ генерал-лейтенантом Рашем із Києва на заміну оперативної команди Д-4, що покинула місто вслід за штабом 11-ї армії Манштейна, розгорнула кампанію переслідувань і терору проти мирного населення, а її начальник оберштурмфюрер СС Ганс Санднер гарячково почав розшукувати радянського майора державної безпеки Хента, котрий мав перебувати в Лиманську, за відомостями Санднера, обов'язково в шкіряному реглані,— про це й листівки було розклеєно повсюди: на підприємствах, на вулицях і майданах. Валерій Петрович дивувався: рація не працювала другий тиждень, а його архізасекречений підпис під шифровками раптом вплив на поверхню. Цей, уже третій, псевдонім, відомий тільки йому та полковникові Соколюку, не міг бути виданий ворогові. Його могли перехопити радисти-підслухувачі лиманської поліції безпеки та СД, особливо IV відділ (складався з шести каральних рефератів), що виконував функції таємної політичної поліції і займав цілий квартал фешенебельної Великої Морської вулиці з порядковими номерами будинків 26—30. Тут неподільно володарював штурмбанфюрер доктор Шпанн-Леопольд Роллінг, з яким Комлеву вже довелося неодноразово зустрічатися на концертах та на вечірках у адмірала Бодеккера і генерала Гоффмана. Існувала ще суто військова контррозвідка «Абверштелле півдня України», але з нею Валерієві Петровичу поки що не вдалося налагодити зв'язки — її співробітники трималися осібно, навіть сторонилися своїх колег з інших розвідок та контррозвідок, якими Лиманськ аж кишів і в яких нормальній людині можна було заблукати, мов у лісі.

З Роллінгом, як не дивно, склалися абсолютно нормальні стосунки, які спрямовувалися й підігрівалися всіляко й постійно адміралом Бодеккером.

— Майне лібе герен! — не раз вигукував він після чарки.— Ви навіть схожі зовні: обоє високі, стрункі, голубоокі. Ну чим не арійці! Мені хочеться, щоб ви дружили по-справжньому, як ровесники, як однопумці. Прозіт! — частував він їх, хмелючи й добрішаючи з кожною чаркою.— Я певен, що у ваших жилах, любий Валері, тече арійська кров!

Молоді люди ніяковіли, вимушено всміхалися, дивуючись дивацтвам старого адмірала, готового для свого протезе бозна на які витівки, тільки б виставити його в найзручнішому світлі. Комлева це пригнічувало, іноді навіть лякало. Роллінга ж це ніскільки, здавалося, не дивувало, але чим щедріший був адмірал на рекомендації Валерієві Петровичу, тим стриманішим ставав штурмбанфіюрер у взаєминах з ним. Але настороженості не проявляв. Говорив довірливо й іронічно:

— Старий, здається, збирається мене одружити на вас. Так, як він вихваляє вас, вихваляють тільки дівчину, та й то під час заручин. А потім втомлюються. Адмірал Бодеккер у цьому ділі невтомний і невичерпний. Чи не виконує він вашого бажання зійтися зі мною поближче? — Роллінг пильно вдивлявся в Комлева, ніби гіпнотизуючи його. — За характером своєї служби я маю подікавитися: для чого це вам, інженерові-механіку?

— Боронь боже, — віджартувався Комлев. — Мені це абсолютно ні до чого. Я боюсь вас і хотів би бути від вас подалі. Але ж мій патрон... Якась ідея фікс осінила старого адмірала — обов'язково хоче нас подружити чи навіть побратати. А для чого? Мабуть, не знає й сам.

— Я можу сказати, для чого. — Вишуканим жестом Роллінг дістав портсигар з монограмою, клацнув ним, пропонуючи Комлеву сигарету, а закуривши, опустив портсигар у кишеню бриджив, на мить відкривши лаковану кобуру невеликого пістолета, що ховалася під мундиром і тут, на дружній вечірці. — Можу сказати, для чого Бодеккеру заманулося звести нас: він давно не заглядає у вічі своїм підлеглим матросам та офіцерам, обходячи стрій, ловлячи в їхніх очах відданість, захват і готовність виконувати його наказ і бажання. Солодкі втіхи старих вояк, котрі сплять і бачать себе полководцями і флотоводцями в переможних війнах. Позбувшись такої втіхи назавжди, адмірал Бодеккер хоче бачити такий самий захват у ваших очах. Ось він і потурає вам, вводить вас у всі доступні йому кола знайомств, дозволяє на свій смак керувати Південною верф'ю, догоджає вам, щоб викликати вашу вдячність і захоплення. Хоча б у вас, якщо більше ні в кого. — Роллінг суворо й холодно глянув збоку на Комлева довгим і тяжким поглядом крізь окуляри в золотій оправі і зіперся спиною об високу деку концертного рояля, що був перевезений з Палацу піонерів, де розташувалася досі польова комендатура Лиманська,

в особняк адмірала Бодеккера.— Можу сказати також, чим наше знайомство і зближення вигідне...— він затагнувся, поправив окуляри й знову уважно й прискіпливо глянув у обличчя Комлева, ніби хотів там розгледіти щось невидиме і вкрай цікаве для нього,— вам особисто. Так, так, пане Комлев, саме вам.— Останнє слово Роллінг вимовив з притиском, досить гучно, так що деякі учасники вечірки, котрі прогулювалися по просторій вітальні, попиваючи шнапс і коньяк, розставлені на низеньких столиках по кутках, оглянулися на голос Роллінга, а Ельза стривожилась і попрямувала до них з чаркою в руці, лавіруючи в натовпі.— Не турбуйтеся, фрейлейн,— заспокоїв її Роллінг,— у нас просто дружня розмова, і нам хотілося б продовжити її без свідків, навіть без таких чарівних, як ви. Прозіт! — Він дзенькнув своєю чаркою об її майже порожню високу чарку і випив до дна, очима заохочуючи зробити те ж саме і Комлева.

Валерій Петрович випив, підкликав капітан-лейтенанта Гассельмана, ад'ютанта адмірала Бодеккера, і попросив його принести їм ще коньяку, а Ельзі сказав:

— Іди краще пограй. Ти сьогодні зовсім не розважаєш адміралових гостей.— І, коли вона відійшла, все ще насторожено оглядаючись, нагадав Роллінгові: — Я вже казав вам, що мене абсолютно не цікавить наше знайомство, я хотів би триматися подалі від вас і особливо од вашого гестапо. Так що вигоди моєї тут нема ні на гріш і не може бути, пане Роллінг. І я дивуюсь..

— Не дивуйтесь,— сказав підпилий Роллінг.— Не поспішайте дивуватися. Я ще тільки збираюся здивувати вас.— Він наблизив до очей Комлева свої аристократичні окуляри і стишеним голосом повідомив: — Чому б вам не бути майором Хентом, якого ми так ретельно розшукуємо? — Він навіть схитнувся, і Валерій Петрович мимоволі підхопив його під лікоть.— Отут і є вся ваша вигода: майор Хент дружить з штурмбанфюрером Роллінгом! Він же служить у адмірала Бодеккера, Він же одружений на німкені. Чим не вигода? Га?

Роллінг майже кричав, запалюючись своєю імпровізованою догадливістю, і стурбований адмірал Бодеккер, усміхаючись примирливо й лагідно, попрямував до них через залу.

— Майне лібе герен,— обдарував він їх своєю вишуканою люб'язністю й цим звертанням, призначеним найбільшчим та найіменитішим друзям,— ви завдаєте при-

кроців такому немолодому самітникові, як я, тим, що замість розваг сваритеся в моєму гостинному домі. Погляньте, як тут багато вродливих дам. Чому б вам не потанцювати? Про справи тут не говорять. Тим більше, про них не сперечаються там, де розважаються. Чи ж багато випадає нам таких хвилин під час війни?

— А й справді,— вимушено всміхнувся Роллінг.— Чому б нам не потанцювати, га? — виключно дивився на Комлева, наче адмірала біля них і не було.— Про майора Хента поговоримо якось іншим разом та й у іншому місці.

— Для цих бесід вам доведеться шукати іншого співбесідника,— сказав Комлев.

— Про якого там майора Хента? — доброзичливо всміхнувся Бодеккер.— Слава богу, якщо цей ефемерний і таємничий майор справді існує, то напевне в іншому місці. Тут доктор Роллінг цілком правий. Ну, потисніть руки й запрошуйте дам. Кому ж, як не вам обом, розпочинати танці.

Роллінг ніби й не чув адмірала. Він не зводив очей з Комлева, і в його погляді, крім прискіпливості, починала жевріти, дедалі розгоряючись все дужче, ненависть.

— Саме з вами я й хочу поговорити про майора Хента детальніше,— говорив він Комлеву, не звертаючи уваги на адмірала Бодеккера.— З вами, і поки що ні з ким іншим. І прошу вас завтра ж о дев'ятій бути в мене. Я замовлю вам перепустку.

— Завтра рано-вранці інженер Комлев їде зі мною в Одесу й залишається працювати в нашому філіалі «Верфт-беауфтрагтер» разом з фрау Ельзою, котра буде там перекладачкою у капітан-лейтенанта Гассельмана. Любі друзі мої,— взяв їх обох під руки адмірал Бодеккер,— не сваріться тоді, коли є змога дружньо відпочити. Я розумію вас, докторе Роллінг: у вас служба така, що ви мусите підозрювати кожного. Але ж не в моєму оточенні! Як ви можете тут,— він обвів рухом руки весь свій особняк,— шукати майора Хента, коли, як мені сказали в «Абверштелле», вже два тижні не перехоплено жодної його радіограми? Так я можу й образитись: не довіряючи моїм людям, а тим більше підозрюючи їх, ви не довіряєте мені, підозрюєте мене. А це вже, погодьтеся, занадто навіть для вас. Чи не так, докторе?

— Ви — це ви,— тихіше мовив Роллінг.— Хто б міг вас підозрювати? — брехав він далі, бо мав завдання пильнувати за діями адмірала.— Але ваше оточення і особливо

вільнонаймані з місцевого населення... Хай дарує мені пан інженер Комлев, але вони мають бути під постійним контролем наших органів. І ви, Комлев, теж. Ви, Валерію Петровичу, від кого всі в захопленні. В тому числі й пан адмірал. Сірість нас не цікавить,— ломився він і далі у якусь наелектризовану і злу відвертість.— Нас цікавлять найперше ті, хто вміє увійти в довір'я. А надто ж ті, хто вміє чарувати, причаровувати, простіше кажучи, хто вміє подобатися начальству, а то й впливати на нього. Ви ж тут подобаєтеся всім.— Він зупинився й вивільнив руку з руки адмірала Бодеккера досить незалежно, навіть грубо.— А я тут для того, щоб мене ніхто, особливо з ваших, не зачарував, не підлестився до когось. Ось для чого я тут, у Лиманському генеральному комісаріаті. І я свій хліб їсти дарма не збираюся. Та й уся моя служба теж. Пане адмірал,— злегка вклонився він,— я маю вертатися до своїх службових обов'язків. На добраніч вам, спасибі за гостинність.— Він стояв навитяжку перед адміралом, очікуючи, коли той подасть йому руку.

Адмірал Бодеккер руки йому не подав — також вклонився й заспішив назустріч дамам, що увійшли до вітальні з іншої кімнати, де пили кофе, і тепер, підбадьорювані музикою, що лилася з адміральського «Телефункена», воліли танцювати. Адмірал Бодеккер, плавно розвертаючи навколо себе цибату, дивовижно вродливу перекладачку з аеродрому Ірму Цаймер, шепнув Комлеву:

— Не зважайте на нього — доктор надто багато сьогодні випив.

— Не вірте,— вигнулася в обіймах адмірала Ірма Цаймер,— Роллінг ніколи не п'яніє. Він може тільки вдавати п'яного, коли це йому вигідно й потрібно.

— Навіщо тобі було зв'язуватися з ним? — чи питала, чи дорікала Ельза.— Небезпечний тип. Його остерігаються навіть в комендатурі й комісаріаті.

— Я не зв'язувався,— шепнув їй Комлев.— Він сам почав чіплятися, з якимсь майором Хентом приставав до мене, ніби я і є той майор. А-а, он він, голубчик. Таки не пішов, залишився. Видно, не все сказав мені. Ану, потанцюй з ним.— Комлев, лавіруючи поміж томно-нудьгуючими в танго парами, підвів Ельзу до Роллінга, розвернув її обличчям до нього.

— Чи не бажаєте, Леопольде, потанцювати з моєю дружиною? — запитав Комлев, зупинившись перед рєстапівцем, трохи фамільярно, що пасувало обстановці:

фамільярність була приправою до танців, каталізатором настрою, який неодмінно треба було підігрівати, крім міцних напоїв, іще чимось, щоб хоч на час забути про війну, яка, проте, не забувалася, бо була в кожного в думках і в серці, де б ти не був і що б не робив.

Роллінг виструнчився перед дамою, різко схилив біляву голову на знак поклону і взяв Ельзу за талію, не подаючи руки. Це був стиль чи манера, вироблені, можливо, в казармах таємних учбових закладів гестапо: відкинуті назад торси, закладені за спину руки, тільки однією вряди-годи скеровує партнершу, а то все вільно, все розкуто й незалежно, і танець — скоріше змагання, а не єднання, суперництво, а не одностайність, в якій тільки і можливо дійти згоди в танці, щоб мати від нього задоволення й скороминущу радість.

Буенос-Айрес, Буенос-Айрес...

Знемагала в жазі далека й незрозуміла жінка, мовби кликала когось хтозна з якої далечини або благала не знати про що, а тут, в окупованому Лиманську, штурмбанфюрер під чужі рулади творив такі па і вихиляси, що всі кинули танцювати, зупинилися й не зводили з цієї дивовижної пари очей. Обдарована абсолютним музичним слухом та невлотною танцювальною інтуїцією, Ельза чи не перевершувала свого партнера, вгадуючи наперед кожен його наступний рух. Що не кажіть, думав Комлев, а Роллінг таки добре випив, бо аж зблід, і танцював натхненно й виклично, ніби збираючись своїм танцем довести комусь щось дуже важливе, а може, й вирішальне. І довести саме зараз, негайно, не лишивши й тіні сумніву.

Роллінгу й Ельзі, коли скінчився танець, довго й гаряче аплодували, а Бодеккер поцілував їй руку, обсипав компліментами і аж тут подав руку Роллінгові:

— Спасибі, докторе, ви всіх нас потішили чудовим танцем.

— Найперше я тішився сам, танцюючи з такою партнершею, — вклонився той Ельзі. — І сподіваюсь, що в Одесу ви її завезете не назавжди, і я ще матиму задоволення потанцювати з фрейлейн Ельзою на різдво чи на Новий рік. Чи не так, пане Комлев? До речі, чого вона так рветься в ту Одесу? Ви хоч поцікавилися?

— Жіночі примхи, докторе, — стенив плечима Валерій Петрович, — не знаю, як з ними боротися...

— Зате знаєте, як їм потурати, коли їдете вслід за фрейлейн.

— Так, їду й справді вслід за нею, бо їй, бачте, забаглося пожити у великому портовому місті.

— А як же ваше головне завдання, майор Хент? — запитав напівжартома Роллінг.— Хто ж без вас слатиме шифровки в Центр?

— Не морочте голови, Роллінг! — сердито і навіть грізно обірвав його адмірал Бодеккер.— Не приставайте до мого помічника з вашими безглуздими жартами й підозрами. Тим більше, що рація давно замовкла й не обзивається. Поцікавтеся в «Абверштелле».

— Я їм не довіряю. У них свої функції — в мене свої.— Роллінг зняв з вішалки пальто, випередивши Ельзу, подав їй, розвіявши хутрянний комір з чорнобурки й підставляючи рукава.— Дивуюся, як легко ви, пане адмірал, поступилися не лише своєю перекладачкою, а й своїм найближчим помічником заради єдиної примхи фрейлейн Ельзи.

— Я й не думав поступатися,— сказав адмірал, подаючи манто Ірмі Цаймер.— Просто треба пошвидше налагодити роботу одеського філіалу «Верфтбеауфтрагтер». І, отже, капітан-лейтенанту Гассельману подружжя Комлевих надасть належну допомогу.

— Ну-ну,— буркнув Роллінг і швидко одягнувся сам.

Тримаючи кашкета на зігнутій руці, він різко схилився й поцілував Ельзі руку, ніби клюнув її у зап'ястя. Ще різкіше випроставшись, надів кашкета, загрозливо високого, чорного, з срібним і хижим орлом, немов ангелом смерті, над блискучим, круто загнутим козирком і хвацько обернувся до Комлева.

— Отже,— сказав він, ніби продовжуючи перервану розмову,— будемо вважати, що майор Хент покидає Ліманськ на невизначений час, і його рація тут більше не озветься аж до його повернення. Якщо ж вона озветься в Одесі, я приїду по вас сам. І вже нічого не врятує тоді ні вас, ні вашої вірної подруги, котру ви для своєї вигоди називаєте дружиною...

Вони вийшли з парадного, і одразу ж налетів на них вітер, пожбурих у обличчя снігом, дихнув зимно й ворожо холодом, сповіщаючи про недалеку хурделицю.

Ельза одразу ж закуталась у свою чорнобурку по самі очі, Комлев теж підняв комір, а Роллінгові хоч би що — стоїть під ліхтарем і всміхається, задоволений з свого

жарту, з того, що налякав цивільного інженера Комлева підозрою.

— Прощу! — якось надто парадно повів він рукою в лайковій рукавичці в бік притрушеного снігом «опель-адмірала». — Я підкину вас додому, а по дорозі продовжимо нашу приємну бесіду.

— Спасибі, нам тут близько, — сказала Ельза, мерзлякувато кутаючись та здригаючись усім тілом під ударами вітру. — До того ж подумайте: майор Хент роз'їжджає в машині начальника лиманського гестапо. Та за це ж по голівці не поглядять навіть вас, штурмбанфюрера СС доктора Роллінга.

Гестапівець засміявся, підкликав машину, пірнув у розчинені назустріч дверцята й поїхав по першому сніжку Лиманська, не відаючи, скільки та як йому їздити тут у майбутньому.

Валерій Петрович взяв Ельзу під руку, і вони мовчки пройшли весь шлях від особняка адмірала Бодеккера додому, не проронивши й слова: обох пригнічувала й насторожувала настирливість Роллінга, яку аж ніяк не назвеш випадковою. «Ну нічого, поїду в Одесу, все якось перемелеться — борошно буде», — думав собі Комлев, сподіваючись, що в Трансністрії, до якої тепер належала Одеса, Роллінг та його гестапо влади не мають. Та поїздки в Одесу довелося відкласти: біля будинку відділилася тінь від стіни, перехопила Комлева.

— Гришо, ти? — тільки й запитав Валерій Петрович.

— До нас на завод прибуло румунське судно «Лолла» з рацією. Рація справна, а судно потребує ремонту. Це якраз саме те, що нам потрібно. Гену Пономаренка та Бориса Молчанова я вже попередив. Завтра ж вони знімуть з рації батареї й передадуть мені. Куди їх діти?

— Приносьте, Гришо, сюди. Я в Одесу поки що не поїду.

Адмірал Річардсон і справді мав змогу накупатися в Тихому океані: його тримали на Гавайях все літо й осінь і тільки в жовтні викликали до Вашингтона, де він одразу ж домігся прийому у президента і з прямолінійністю, притаманною професійним військовим, відкинувши всі умовності етикету й дипломатії, рішуче виклав перед президентом усі свої аргументи, щоб переконати його в необхідності негайно відкликати Тихоокеанський флот із Гавайських островів. Щоб підкріпити свої докази, він

прихопив з собою карту і, розгорнувши її перед президентом, гаряче переконував його, що Гавайї зовсім не підходять для базування флоту за тисячі миль від батьківщини.

Президент на карту не дивився, а докази його вислуховував з погано прихованою нудьгою. Він чистив випещені рожеві нігті і, здається, зовсім не вникав у зміст його слів. Річардсон пригадав свою дружину в літньому субтропічному саду, вловивши щось спільне між нею і президентом, і замовк.

— Ваш флот нам потрібен не тут, а на Гавайях для того, щоб приборкувати Японію, стримувати її експансивні наміри щодо англійських, французьких і голландських колоній, які тепер лишилися без захисту з боку метрополій. Зрозумійте, адмірале, що, перебуваючи на далеких наших форпостах, ви здійснюєте велику політичну, а не лише військову акцію в ім'я нашої демократії.

Річардсон пропустив ці слова повз вуха і з завидною прямою запитав президента майже роздратовано:

— Я насидівся там доволі і хотів би знати ясно і конкретно: чи збираються Сполучені Штати вступити у війну? І де: в Європі чи на Тихому океані? І чи буде означати початок війни напад Японії на Таїланд чи взагалі на Індокитай, як вони це збираються зробити?

— Я можу запевнити вас, що, коли навіть Японія нападе на Таїланд, англійські чи голландські володіння на Тихому океані, Сполучені Штати не піднімуть зброї.— Президент говорив з ним офіційно, немов з представником іншої країни, майже як з іноземцем: адмірал Річардсон був не з його оточення.— Я навіть сумніваюся, що Сполучені Штати оголосять війну, якщо японці висадяться на Філіппінах. Однак,— нахилився до Річардсона Рузвельт і навіть торкнувся його руки,— японці не можуть постійно уникати помилок, і в міру розвитку війни і розширення масштабів воєнних дій рано чи пізно вони припустяться помилки, і ми вступимо у війну.

— Пояснення надто туманні як для мене, не політика й не дипломата,— сказав адмірал Річардсон, ховаючи карту, що була тут вкрай недоречна і навіть здавалася ворожою для президента.— Ви мене не переконали, і я, як і досі, настоюю на поверненні флоту з Гавайських островів до берегів Америки. Більше того, флот, перебуваючи на Гавайях, не здійснює стримуючого впливу на Японію. Тільки тоді, коли кораблі перебуватимуть на своїх зви-

чайних базах, де можна без перешкод провести мобілізацію, в Токіо зрозуміють, що Сполучені Штати мають серйозні наміри...

Рузвельт прикрив обличчя рукою, схилив голову.

— Ви знаєте,— зупинив він Річардсона,— якби ви тільки знали, як у мене болить голова.

Річардсон підвівся.

— Ідть,— сказав Рузвельт, ледь змахнувши пальцями лівої руки, а праву так само не відриваючи від обличчя.— Я подумаю...

Адмірал Річардсон вийшов і незабаром вилетів на Гавайські острови.

Президент думав недовго: 12 січня Річардсон був знятий з поста командуючого Тихоокеанським флотом на тринадцятому місяці замість двох років, встановлених для перебування на цій посаді. Ошелешений адмірал, ледве розпечатавши пакет і прочитавши документи, подзвонив військово-морському міністрові Ф. Ноксу, який підписав наказ про його зняття.

— За що? — стримуючись, лаконічно запитав Річардсон.

— Під час бесіди ви образили президента. Нове призначення одержите незабаром.— Ф. Нокс поклав трубку: їм не було про що говорити.

Адмірал Річардсон ще раз перечитав наказ, кинув його на стіл і заходився міряти швидкими й пружними кроками кабінет, щоб заспокоїтися. Він був ображений, обурений і безсилий. Тихий і немічний Рузвельт стояв у нього перед очима з білою, майже прозорою рукою на чолі. Сірий костюм, білосніжна сорочка, вишукано зав'язана краватка і ні голови, ні обличчя — сама тільки квола кощава рука. Більше нічого не міг пригадати. Але та анемічна рука дістала його й тут, і добру сотню бойових найновіших кораблів, якими Річардсон командував досі, вирвано з його рук, вибито з них владу, наче й не було ні її, ні бойової моці Тихоокеанського флоту, який йому досі підлягав беззастережно. От що таке реальна політична і державна влада! Навіть у кволих руках вона безжальна й жорстока. Навіть в анемічних — могутня й невідворотна. Так велося одвіку.

Біля дверей подзвонили, і Річардсон, не виймаючи рук з кишень, люто відчинив їх ногою — кого ще біс припер в цю тяжку й прикру хвилину?

На порозі стояв у парадній формі адмірал Кіммель —

командуючий крейсерами Тихоокеанського флоту, один з підлеглих адмірала Річардсона, моряк до мозку кісток. Він ще й руки не встиг донести до козирка, ще й рота не відкрив, а Річардсон блискавично подумав: «Он хто!»

— Дозвольте? — гучніше, ніж треба було на цій віллі, запитав Кіммель. Переступивши поріг і знявши кашкет, він виструнчився перед командуючим флотом, який кивнув на знак згоди і одійшов за свій письмовий стіл.— Сер, я прийшов заявити, що не бачу підстав для вашого зняття з поста, який ви займали по достоїнству і достойно командували нашим Тихоокеанським флотом.

Річардсон здивовано звів брови.

— Я прийшов запевнити вашу честь у тому, що сам я не докладав ніяких зусиль, щоб одержати це високе призначення.— Кіммель ступив до столу й подав Річардсону такий самий пакет, який той відкрив щойно.— Професійна етика, сер. Вона змусила мене зробити це негайно. Я висловлюю вам своє співчуття, сер, і залишаюся вашим другом на все життя. Сподіваюсь на те ж саме з вашого боку. Ось моя рука, сер.

Річардсон вийшов з-за столу, міцно потиснув руку.

— Вітаю вас, адмірале, і бажаю успіхів на цьому відповідальному й нелегкому посту. Будьте обережнішим та удачливішим, ніж я. Не намагайтеся обговорювати військові справи ні з нинішнім, ні з наступним президентами,— пожартував Річардсон і запропонував Кіммелю сигару.— Запевняю вас: вони нас розуміють ще менше, ніж ми їх...

До нападу японців на Піrl-Харбор залишалось одинадцять місяців. Майже стільки ж, скільки Річардсону довелось командувати Тихоокеанським флотом Сполучених Штатів Америки. Тільки Кіммель цього не знав. І ніхто в світі не знав. І не міг знати. Хіба що крім однієї людини на далеких японських островах, котра одночасно з адміралом Кіммеlem дістала високе призначення. Цією людиною був новий головнокомандуючий об'єднаним флотом Японії, адмірал Ісороку Ямамото — 57 років, сорок літ бездоганної служби, як і в Кіммеля, тільки в імператорському флоті,— все збігалося, все було однакове в двох командуючих флотами, ніби їх одночасно відбирали на ці посади в одному й тому ж селекційному центрі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Поверталися ми з наших далеких мандрів у Кінські Роздори по білих снігах — таких білих, наче війни й не було. І приходила на пам'ять, скресала в ній і тривожила душу давня й сумна пісня:

Забілили сніги та забілили білі,
Ще й дібровонька...

На тих білих снігах, ще й не втрамбованих ні колесами, ні копитами на глухих степових дорогах, почали ослизатися, підсковзуватися, розчухуватися та падати нековані коні. Щоправда, армійські коні нековані не бувають. Та де ж ті ковалі, що їх кували? І де ті вершники та їздові, що на них їздили? За дорогами тяжкими загубилися. За снігами білими, за полями чорними битв і відступів засмутилися, якщо живі. А мертві й загиблі вже й снігами вкрилися по своїх могилах, і злетіли й збиті з копит їхніх коней підкови лишалися на дорогах як знак їхньої трагічної долі, визначеної суворими й неблаганними подіями великої війни, на якій вони були праві живими, а мертвими страму не мали.

Ослизаючись на виметених вітрами дорогах, коні ставали беззахисними, мов діти, а розчухуючись на бігу, стогнали, мов натомлені люди, і Дмитро Іванович зовсім стемнів своїм видубленим роками і сонцем широким обличчям, що й справді стало тепер схожим на чавунний, закіптюжений на степових кострищах казан. Він, здавалося, люто мерз на тлі білих снігів темним обличчям, хоч руки, коли різав хліб на привалах і подавав кожному добрячий краєць, були майже гарячі.

Привали робили рідко, та й то тільки десь у селі біля кузні, де треба було підкувати коней, котрі найбільш того дня підбивалися. А то все вперед та вперед — Дмитро Іванович квапив нас, не давав перевести подиху: боявся снігового бурану, найстрашнішого лиха у голім степу, і знав, що коні виснажуються не так швидкістю, як тривалістю переходу, бо їх ніколи й ніде було годувати удень — хіба ж на сніговому белебні погодуєш?

Дні зовсім стали короткі і, переправившись під Воронцовкою через Дніпро, ми вже зовсім не робили денних привалів. Зупинялися тільки на ніч по селах, де були порожні стайні. Вони майже скрізь лишались порожніми, і пристановище для коней знайти було неважко. Набагато

важче було зганяти їх у стайні, здичавілих, одвиклих від замкненого простору. Але чим далі ми їх гнали, коні поступово знесилювалися й смирнішали, а як і справді подув очікуваний Дмитром Івановичем північний вітер, самі мерщій забігали в затишну стайню і, цілий день негодовані, одразу ж кидалися до порожніх ясел, гризли їх з нетерплячки, гриміли копитами по дощатих настилах. Кусаючись, злісно й дзвінкоголосо іржали, борючись за місце біля ясел. Ми носили їм до пізньої ночі сіно, заготовлене в кожному селі ще до початку війни, добували для них фураж самотужки, якщо він не охоронявся, або ж одержували у місцевих старост за допомогою пасіршайтів та аусвайсів, виданих Дмитрові Івановичу на всіх нас районним комендантом фон Шардтом та ляндрвіртом фон Штракком. За ніч коні наїдалися вволю і встигали відпочити — ночі ж бо були найдовші: зайшов період зимового сонцестояння.

В радгоспі «Піонер», де в далекому серпні нашу колону, перехопивши, завернули назад під час евакуації, ми зупинилися ще завидна. Тепер, коли додому лишалося всього шістдесят кілометрів, усіх охопила нетерплячка, і ця передчасна зупинка здавалася і зайвою, й непотрібною, а головне, небажаною. Микола Гаркушенко обурювався найдужче, кричав, погрожував Дмитрові Івановичу, що піде до коменданта й поскаржиться на нього за цю непотрібну затримку.

— Мислимо,— кричав Гаркушенко на весь чужий виселок, щоправда, напівпорожній, бо з «Піонера» встигли евакуюватися завчасно,— зупинятися тут на якогось дідька за один перехід від дому! Та вже в печінках у всіх сидить оце поневіряння по степах! Не милися, не брилися, до пуття не спали вже цілий місяць.

— Чого ти, Миколо, парка париш? — спокійно врезонував його Дмитро Іванович. — Переночуємо тут у теплих хатах, коней підкуємо, бо попідбивалися ж он споловини. Що ж їх, кидати серед дороги?

— Підкували б і вдома,— бурчав Гаркушенко, відводячи погляд.

— Доберися ще додому,— вже зовсім м'яко переконував його Сіраш. — Шістдесят кілометрів по такій засніженій, слизькій дорозі — це не жарт. Сьогодні ось проїхали сорок, а бач, як попроставали нековані коні. Бо важко їм бігти по слизоті, багато сил віддають, щоб втриматись і не впасти. І чого тобі мультко? Куди ти так поспішаєш? Чи

не на побачення з комендантом? Може, скучив за ним?

— Та ні,— в'їдливо усміхнувся Борис Соловей,— він за жінкою скучив. Його веде і кличе любов...

— Що ти в цьому тямиш, шмаркачу нещасний! — огризнувся Гаркушенко.

— Може, й не тямлю нічого,— погодився Борис,— а тільки здогадуюсь. От якби з окупації до своїх вибиратися, тут би я все зрозумів, і не тільки тебе підтримав, а й коней би загнав, а не зупинявся. В такому ділі я був би непохитний. А то ж все одно повертаємося в персональне рабство.

— А чому персональне? — здивувався Дмитро Іванович.

— Ну, тут же, в цій поїздці, нас ніхто не знає. Ми бригада, що ловила, а тепер переганяє коней. А там, вдома, кожного знають персонально і Безп'ятов, і Ілько Рудий, і Йогани Браун. Скоро комендант знатиме. От вам і персональне рабство, крім загального.

— Метикуюш ти добряче,— похмуро дорікнув Гаркушенко,— та поменше б базікав — краще було б. Я до чого веду,— звернувся він до Дмитра Івановича, мовби одразу ж забувши про Бориса Солов'я,— впеклося вже поневіряння, от що. Та й доскочити б ми могли сьогодні хоча б до Нового Бугу чи Возсіятського. Там би й переночували. А завтра на обід, гляди, й дома були б. Заразом би вже й підкували усіх коней, перепочивши.

— Яка там у вас кузня,— сказав Дмитро Іванович.— По-моєму, так ніякої й зроду не було. І коней у вас ніколи не кували по всьому радгоспу. Ні на центральній, ні на відділках. Все було до нас, у Степівку, племінних жеребців водили кувати. А тут, ти помітив, цигани в кузні орудують. Метиковані. Так, як вони, тільки на кінних заводах та ще в армії вміють це діло робити. От ми і попользуємось їхньою майстерністю. І коней приженемо в ажурі — здорових, підкованих, вгодованих. А так, знаєш, одним днем можна лиха наробити: і пристануть наші коні, і з тіла спадуть, і здухвини позападають. Ще, чого доброго, й саботаж фон Штракк пришиє, не тільки нагаями відшмагає, а й в розход пустить. Вони на розправу скорі.

— Миколу фон Штракк нагаями не битиме,— знову брався за своє Борис Соловей,— він його по-приятельськи, по-дружньому — кулачищем! Як ото біля водокачки. Один раз приголубить, і все...

— Зараза ти чортова,— злісно глянув на Бориса Гар-

кущенко і плюнув йому під ноги. Потім утерся рукавом і відійшов, щось бурмочучи, знічений та лютий.

— Ти, матросе, кидай оцю дурну звичку,— сказав Сенько Сорокопуд, підсмикнувши штани, що і взимку погано чомусь трималися на його круглому череві.— Жартувати над чим попало: то над святим, то над найболючішим можуть або вурки, або падлюки, або дурнуваті. А ти ж наче й хлопець нічого. Навіщо ж так зобиджаєш людину? Так можна нагородити чорті-що.

— Та ну вас,— відмахнувся Борис.— Жартів не розумієте. З вами тут закинеш з нудьги, із занудами отакими. Наче блекоти пооб'їдалися: так і стрибають..

— Я б тобі не радив нукати на всіх і всіх обзивати,— спокійно глянув на Бориса Дмитро Іванович своїми сірими, напрочуд чистими очима.— Жарти жартами, а образа від невдалих жартів буває найпекучішою. Недарма ж древні мудреці радили: «Не жартуй так, щоб потім шкодувати». Запам'ятай це, хлопче, і ніколи не ображай людей. Усі ми й так ображені ворогом. Тому гордість і гідність у кожного загострилися — це я тобі точно кажу.

Про що б того дня не говорилося, які б доводи й пояснення не давав Дмитро Іванович, а я вже знав, що ми в «Піонері» затримались не випадково: ще на в'їзді у виселок нас зустрів Іван Якимович, довго розмовляв з Сірашем, доки ми заганяли коней у стайню, і незабаром зник непомітно, наче його й не було. Мені здалося, що на Івана Якимовича ніхто й уваги не звернув, але під вечір, коли цигани підкували всіх наших коней, задобрені й заохочені Дмитром Івановичем, котрий подарував їм клятого й норовистого жеребчика, до мене підійшов, скрадаючись і поблискуючи нахабно веселими очима, Сенько Сорокопуд.

— Івана Якимовича бачив? — спитав, злодійкувато озираючись, шепотом.— Чекатиме нас сьогодні вночі під Березнегуватим. На діло йдемо,— швидко й енергійно, якось ніби аж радісно потер він руки.— Ночуватимемо в крайній хаті, опівночі й вирушимо втрьох. Треба одягатися потепліше — все, що є, на себе надягнути, бо дорога й не близька. Так Дмитро Іванович звелів передати.

— А що ж за діло, не казав? — спитав я, відчуваючи, як разом з радістю заповзає в душу нудотна тривога.

— Нічого й слова. Тільки оце й передав: потепліше вдягнутися, все звечора просушивши, й пораньше влягтися та виспатись добре.

Ми й до цього частенько вибиралися в дорогу раніше за всіх, щоб заздалегідь підготувати для коней стайню і сіно, а для людей — нічліг і сяку-таку вечеру в тому селі, де намічалось переночувати. Але отак рано виїздили вперше. Тому Дмитро Іванович ще звечора забрав наших коней з радгоспівської стайні разом із саньми, вимінними у циган за того ж самого жеребчика. Миколі Гаркушенкові, цьому вічному конюхові, який беззмінно й добровільно чергував біля коней від самих Кінських Роздорів, ніби боявся комусь їх довірити, Дмитро Іванович сказав, щоб рушали на Березнегувате старим херсонським шляхом.

— Але в Березнегуватому нам робити нічого: райцентр, комендатура, поліція, жандармерія. Там ніде буде приткнутися, а головне; розтягнуть наших коней, а самих пішака випроводять, якщо пустять взагалі. Там, перед Березнегуватим, за два-три кілометри від нього, дорога піде праворуч, на Явкіне. Ото туди й шпарте. Там і зустрінемось. Ми виїдемо вдосвіта, а ви, Миколо, не кваптеся, дайте коням і людям відпочити. До Явкіного сорок кілометрів звідси, до Березнегуватого тридцять два. Бажано було б виїхати на той розвилок вже смерком, щоб мало хто й бачив вас із кіньми. Остерігайтесь, бо ніякі пасіршайти та аусвайси не допоможуть. Тут кожному німецькому начальникові і чорт не брат. За доброго коня вони готові один одному горлянку перегризти. А у нас — стройові! Бережіть коней, Миколо, ви ж людина тямуща. Не наженіться на Березнегувате завидна.

— Та якось буде,— буркнув Гаркушенко, вдоволений похвалою скупого на слова Сіраша.— Вже ж он не один райцентр проминули, і бог милував. А тут додому рукою подати. Сусідній же район. Якось і коменданти помиряться між собою на случай чого.

— На те не надійся, Миколо,— суворо й твердо сказав Сіраш.— Коней заберуть і скажуть, що ми так ні з чим із-за Дніпра прийшли. А кому ж німці повірять? Нам чи своєму братові-фашисту? Отож я й кажу: не кваптеся вирушати, та й у дорозі не поспішайте, щоб до Березнегуватого доскочити темрявою або хоч смерком. Так безпечніше буде. А як завидна доїдете, то зверніть на Явкіне раніше. Ви ж, мабуть, дороги там знаєте: це ж у головах третього відділка вашого радгоспу.

— Та знаю,— сказав Гаркушенко і чвиркнув собі під ноги.— Там із зав'язаними очима проскочимо так, що

жоден собака не помітить. Свої ж краї, свої ж і дороги. Балочкою, балочкою — отак і вийдемо у вершину явкинського ставка.

— О, якщо ви, Миколо, й ту балку знаєте, тоді я спокійний. Ото на неї звертайте. Нічого нам з кіньми битими шльахами вештатися у цей непевний час.— Дмитро Іванович сипнув з свого кисета добрячу жменю самосаду в підставлену Гаркушенком кишеню, одірвав йому шмат газети.— Ну, то дивіться ж тут, Миколо. Я на вас кріпко надіюсь.

— Не сумнівайтесь, Івановичу, зроблю все, як кажете. Щасливої вам дороги. Самі там в біду не попадіть, бо тепер же воно знаєте як...

Сіраш знав. Добре знав. І нічого не сказав Гаркушенкові. А біді тепер ішов назустріч сам і нас вів за собою, тільки нічого й нам не сказав. Мовчки розібрав віжки, мовчки й од стайні рушив і за вечерею й слова до нас не промовив. А повечерявши, наказав одразу ж облягатися, сам упав під пічку на пахучу солому і одразу ж заснув. І я чув, як він тяжко зітхав і стогнав уві сні, мов переморений кінь, і великий жаль підсвідомо огортав мою юну душу. Жаль до улюбленого нашого Дмитра Івановича, яким потай, невідомо чому, увесь рід наш гордився. Він стогнав уві сні, як дитина, і через те, мабуть, що ніколи не стогнав і не бідкався наяву, його стогін відкривав якусь іншу, таємну сутність Дмитра Івановича, яку він тамував у собі, як тамують свої страждання наймужнші з людей. За болісним дядьковим стогоном страждання вчувались великі, і мене сповнював непрошений і підсвідомий жаль до Дмитра Івановича, змішаний з ніжністю.

Жаль був пекучий, нестерпний — такого я ще не зазнавав за своє недовге безтурботне життя.

А може, це було передчуття...

Ісороку Ямамото належав до того покоління японських адміралів, які рішуче відходили від традиційного оперативно-стратегічного визначення, що бойовою потужністю імперії вважаються лінійні кораблі. Саме цей постулат ліг в основу військово-морської стратегії Японії й на другу світову війну, за якою вирішальну битву імператорський флот мав дати на підступах до метрополії, перехопивши атакуючі американські чи англійські кораблі.

Кохаючись на першокласних японських лінкорах, Яма-

мото замолоду уважно стежив за розвитком авіації і дійшов висновку, що тільки завдяки палубній авіації можна одержати перемогу над переважаючими силами таких могутніх морських держав, якими на випадок війни стануть для Японії її потенціальні противники Англія і Сполучені Штати Америки.

Отож ще 1925 року, після викладання тактики в морській академії, Ямамото, діставши призначення на посаду командира навчального загону військово-морської авіації, як твердить Радянська військова енциклопедія, «...займався розробкою застосування палубної авіації в морському бою». Ще тоді! Коли авіація робила перші кроки, на її зорі. Але того ж року молодого адмірала одірвали від улюбленого, зовсім нового діла і послали військово-морським аташе в Сполучені Штати.

Ретельно виконуючи свої обов'язки, Ісороку Ямамото завів у військово-морських колах Сполучених Штатів Америки широкі знайомства не лише службового, а й інтимного характеру. Цьому, як не дивно, сприяла не так привітна натура молодого адмірала й уміння зачаровувати співбесідників невимушеністю й вишуканістю манер, як віртуозні здібності в картярстві, особливо в покері, дуже модній на той час грі серед військово-морського офіцера.

Коли в Японії виникла ідея атаки Пірл-Харбора, сказати важко, але Тихоокеанський флот, створений ще президентом Вудро Вільсоном 1919 року, все частіше й частіше відвідував Гавайські острови, базуючись на острові Оаху та його затишні гавані, і військово-морська розвідка імператорського флоту не зводила з нього свого пильного натренованого ока, а 1931 року в головному морському штабі був розроблений перший варіант такої атаки.

Теоретично ще й до цього атакую на Пірл-Харбор вивчали всі слухачі військово-морської академії. Щороку на випускних екзаменах їм ставили традиційне питання, що вважалося найактуальнішим: «Як би ви несподівано атакували Пірл-Харбор?» Плани були різні, та все більше й частіше в них використовувалися повітряні сили, хоч перевага віддавалася надводним кораблям, в першу чергу — лінкорам.

Як не дивно, але вдосконалити й остаточно визначити план атаки Пірл-Харбора, і особливо атаки несподіваної й навалної, японцям допомогли самі американці. Такі дива траплялися не раз в історії війн. Їх називали то

парадоксами, то прорахунками, то витівками фортуни. Та як це не називай, а збіги такі дивують нас і по сьогодні. «Виходячи з далекоглядної прикидки, ще в 1932 році військово-морський флот США провів маневри, в ході яких перевірялася оборона Пірл-Харбора як постійної бази Тихоокеанського флоту на Гавайях. Передбачувану атакуючу (японську!) групу очолював адмірал Гаррі Е. Ярнелл, прибічник і апологет авіаносного флоту. Вийшовши із Сан-Франціско на чолі великої ескадри, він залишив далеко позаду всі лінкори й крейсери і наблизився до Пірл-Харбора лише з двома авіаносцями «Лексінгтон» та «Саратога» в супроводі чотирьох есмінців. Коли до Оаху залишилася доба ходу, погода зіпсувалася: пішов дощ, задув шквалистий вітер, піднімаючи штормову хвилю, видимість скоротилася до мінімуму. Адмірал Ярнелл зрадів такій метаморфозі: при малій видимості його мізерну атакуючу групу на Оаху навряд чи й помітять, очікуючи велику ескадру. А якщо й засічуть, то не повірять ні в її наміри, ні в її спроможності. Тому він не став поспішати й переніс атаку з суботи на неділю — раннім ранком у вихідний день, розраховував він, оборона острова втратить пильність. Так воно й сталося.

7 лютого, в неділю, за півгодини до сходу сонця, коли авіаносці наблизилися до Оаху на відстань шістдесят миль, з їхніх палуб стартувало сто п'ятдесят літаків — бомбардувальників, винищувачів, пікірувальників і торпедоносців, вони непомітно підійшли до острова й атакували Пірл-Харбор з північного сходу. Умовним кулеметним вогнем усі літаки протиповітряної оборони Оаху були знищені на землі винищувачами ударної групи, жоден не встиг злетіти під час атаки, а всі гіпотетичні цілі в гавані були потоплені.

Японські спостерігачі на цих маневрах, і серед них адмірал Ямамото, не лише зафіксували хід і результати атаки Ярнелла, а й передали до найменших подробиць звіт про маневри в усі інстанції, в тому числі і в головний штаб флоту в першу чергу.

По-різному було оцінено наслідки маневрів у Сполучених Штатах і Японії: на розборі маневрів деякі офіцери військово-морського флоту США наполягали на необхідності реорганізації ударної групи і замість надводних кораблів взяти за основу палубну авіацію. Це були представники молодшої генерації, які ні за званнями, ні за посадами не могли претендувати на пріоритет і навіть на

відповідну увагу до своїх суджень. Адмірала ж були проти і, як старші за чином, взяли гору над прибічниками Ярнелла і відхилили їхні вимоги як авантюрні, поклавши в основу основ військово-морської стратегії ударну силу надводних кораблів, в першу чергу лінкорів»¹.

Як відомо, традиційні погляди стійкі і найприйнятніші для всіх, хто має вирішувати такі важливі речі, як майбутня стратегія в грядущих війнах. Про маневри, котрі викликали такі палкі суперечки, а результати яких не було визнано, в Сполучених Штатах невдовзі забули. В Японії ж, навпаки, прибічників Ямамото побільшало, а палубна авіація дістала ще ширший розвиток. Блискучу ідею Ярнелла там запам'ятали назавжди і його викладками, шляхами підходу і навіть напрямом атаки скористувалися через дев'ять років з буквальною педантичністю, як це ми побачимо нижче. Проте в ту неділю, 7 грудня 1941 року, після атаки на Пірл-Харбор і розгрому Тихоокеанського флоту в Японії ніхто не згадав ні Ярнелла, ні його ідеї. Всі впивалися славою об'єднаного імператорського флоту, у всіх на устах було єдине ім'я — ім'я адмірала Ісороку Ямамото, головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом, автора і керівника цієї блискучої операції. Навіть ім'я справжнього командира оперативної авіаносної групи, що здійснила цю вражаючу атаку, віце-адмірала Нагумо, не згадувалося ніде, крім офіційних зведень командування. То що ж там говорити про чужого, ворожого адмірала Ярнелла? Коли ворога б'ють його ж зброєю, її завжди видають за свою і славу привласнюють за правом переможців.

Ярнелла згадають тільки історики, та й то — американські. Та заднім числом не можна стати ні розумним, ані славним, особливо коли ти сам не зумів скористатися своїм винаходом і дозволив скористатися ним противникові.

До того ж Ярнелла і Ямамото не раз бачили за картярським столом, за тривалими бесідами на ленчах і раутах, і військово-морська розвідка США пильно дослухалася й додивлялася до їхніх дружніх взаємин: а чи план нападу на Пірл-Харбор не був підказаний Ярнеллу японським надзвичайно здібним адміралом, щоб перевірити свій давній задум?

¹ *Моргенштерн Дж.* Пірл-Харбор: Історія таємної війни.— Нью-Йорк, 1947.— С. 273.

Д о в і д к а: У Вашингтоні адмірала Ісороку Ямамото знали. Розвідка США, пильно стежачи за видатними японськими діячами, завела на молодого адмірала досьє: «Виключно здібний, енергійний. Обдарований гострим розумом. Мислить вільно та інтенсивно. Глибокі психологи відомства стратегічних служб зустрічалися з ним в інтимній обстановці, зокрема за картярським столом. По тому, як він надзвичайно вправно маніпулює в грі трьома пальцями на правій руці (результат поранення в Цусімській битві, під час якої Ямамото перебував на палубі флагмана «Мікаса»), можна зробити висновок, що адмірал — натура незвичайно азартна. З цієї причини, а також внаслідок тривалих спостережень і беручи до уваги, що Ямамото — чемпіон імператорського флоту з японських шахів го, компетентні органи стратегічних служб твердо вирішили, що з'єднанням під командою такого флотоводця буде притаманний бойовий, наступальний дух».

Ця славна для воїна репутація, так безпомилково передбачена й наврочена американською розвідкою і блискуче підтверджена подальшою діяльністю адмірала, зробила йому фатальну послугу: в розпал війни на Тихому океані, на початку квітня 1943 року, у Вашингтоні з перехопленої й розшифрованої телеграми дізнались про точні строки вильоту Ямамото для інспектування гарнізонів спочатку на о. Трук, затим на о. Бугенвіль. Телеграму доповіли військово-морському міністрові Ф. Ноксу і Ф. Рузвельтові. Було віддано наказ перехопити літак Ямамото біля о. Бугенвіль і «докласти всіх зусиль, щоб знищити об'єкт».

Для виконання завдання було виділено дві ланки винищувачів. 18 квітня 1943 року американські винищувачі зустріли в повітрі два японських бомбардувальники, на котрих летів Ямамото з офіцерами штабу. Одна ланка зв'язала боєм шість винищувачів прикриття, друга збила обидва бомбардувальники. При цьому Ямамото загинув. Яковлев М. М. Загадка Пірл-Харбора.— М., 1968.— С. 9.

Повернувшись із Сполучених Штатів Америки на посаду заступника військово-морського міністра, адмірал Ісороку Ямамото дізнався, що політична ситуація в Японії була напруженою й мінливою: все більшої влади набирала в країні «маньчжурська ненадійна банда», як називали на флоті представників Квантунської армії. Ця кліка най-

розгнуданіших, найагресивніших мілітаристів захоплювала дедалі більше постів у головному командуванні, в генеральному штабі і в уряді.

«Маньчжурської ненадійної банди» побоювався й прем'єр-міністр Коное, що схилився до флоту, шукаючи в ньому підтримки в запеклій боротьбі з військовим міністром генералом Годзіо — негласним вождем маньчжурської кліки.

Керуючись цією прихильністю, князь Коное запросив до себе адмірала Ямамото, щоб особисто вручити йому призначення на пост головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом. Ісороку Ямамото, рівний, мов струна, стрижений під машинку, немов рядовий солдат, звів на прем'єра розумні й проникливі очі, в яких жевріли вглибині іскорки прихованої іронії. Він зустрів високе призначення з гідністю, як належне: злегка вклонився й стримано подякував за довір'я і честь.

— Я хотів би,— ввічливо й м'яко почав князь Коное, потираючи руки, немов ніяковіючи,— почути з ваших уст судження про майбутню стратегію, якої ви наміряєтесь дотримуватись, очоливши об'єднаний імператорський флот. Мені дещо відомо про ваші нетрадиційні погляди, але з чуток. А вони не можуть дати повного уявлення...

— А це так важливо? — спитав Ямамото.— І саме тепер? Коли я ще не встиг всістися на сідалі? — Він злегка й іронічно всміхнувся самими кутиками вуст, дуже стримано і дуже ввічливо.

— Так,— сказав прем'єр.— Дуже важливо. І саме тепер. Бо в Європі ж війна. І ми не знаємо, скільки Тихому океанові лишається бути тихим. Хотілося б знати, що ви думаєте про це і які ваші наміри.

Ямамото мовчав, схиливши стрижену голову, здається, думав, з чого почати. Він був старший за прем'єра на сім років, його авторитет і слава пригнічували князя Коное, навіть влада нічого не важила й не допомагала. Він ждав, ніяковіючи, а Ямамото мовчав довго, мовби випробовуючи прем'єра, і, здається, насолоджувався своєю незалежністю.

Нарешті він підвів голову з високими записинами над вилицюватими скронями, гарячим поглядом карих очей обдав прем'єра, злегка всміхнувся,— мабуть, це була постійна звичка.

«— Якщо мені накажуть воювати,— тихо й буденно сказав він, не зводячи прямого й прискіпливого погляду

з прем'єра, — тоді в перші шість-дванадцять місяців війни проти Сполучених Штатів та Англії я буду діяти навально, блискавично і продемонструю безперервну серію перемог. — Ямамото випростався, немов аж побільшав на очах прем'єра, і обличчя його стало жорстким, неблаганним і рішучим. Потім він знову підняв на нього очі, примуржився короткозоро чи презирливо: — Але я мушу попередити: якщо війна триватиме два-три роки, у мене немає жодної певності в остаточній перемозі»¹.

— Поясніть вашу думку, пане адмірал, — попросив розгублений та пригнічений його навальністю й самовпевненістю нерішучий князь Коное.

Ямамото знову ледь усміхнувся, прискіпливо дивлячись на прем'єра, ніби знав щось про нього, та не хотів відкриватися.

«— На випадок тривалої війни, пане прем'єр-міністр, нам недостатньо буде взяти Гуам і Філіппіни, навіть Гавайї та Сан-Франціско. Нам треба буде взяти Вашингтон і підписати мирний договір у Білому домі»².

— Але ж це... — розвів руками князь Коное.

— Абсолютно згоден з вами, пане прем'єр-міністр, — вклонився адмірал Ісороку Ямамото, — останнє явно перевищує можливості Японії.

— Що ж нам робити? — спитав ще розгубленіше князь Коное і з надією звів очі на іронічного Ямамото, котрий був з ним так відвертий.

Князь Коное протягом свого тривалого прем'єрства боявся мілітаристів Квантунської армії, з дня на день очікуючи, що вони рано чи пізно вб'ють його, як траплялося вже не з одним з його попередників. Цей адмірал Ямамото хоча й іронічний, але вишуканий, навіть респектабельний. Найдужче ж стерігся князь Коное «маньчжурців», котрі посідали офіційні й неофіційні висоти політики під тінню імператорської влади, ведучи з 1931 року війни в Маньчжурії та Китаї, з нанкінською та шанхайською різаниною, прикриваючи свої мерзенні дії безсторонньою назвою «китайський інцидент». Їхні представники шастають по всьому Токію, пролазять у штаби й міністерства, вміло маскуючись, прикриваючись своїм ставлеником — військовим міністром Тодзіо, що давно вже зазіхає на місце прем'єра.

¹ Яковлев М. М. Загадка Пирл-Харбора. — М., 1968. — С. 8.

² Там же.

Адмірал Ямамото підійшов до карти, що висіла в кабінеті прем'єр-міністра на протилежній од вікон стіні, взяв указку.

— Я пропоную,— блиснув він на прем'єра щілинками хитрих очей, що при потужному освітленні, яке падало з цілого ряду вікон і било йому в обличчя, ще меншими стали,— пропоную,— повторив він,— і прошу мене підтримати в цьому: одночасно з наступом у напрямі південних морів,— він показав на карті не тільки напрям, а й рубежі цього наступу, й об'єкти японських зазіхань,— завдаю удару з повітря по Пірл-Харбору й потопити тут Тихоокеанський флот, вивести його з війни на самому початку.

— Ви маєте на увазі звідки атакувати? — підійшов князь Коное до карти.— Звідси? — показав він на абсолютно пустельну частину Тихого океану миль за двісті п'ятдесят від Гавайських островів, і Ямамото подумав, що князь Коное, мабуть, чув, а може, й брав участь у давній його затії.

— Так,— пильно глянув він у вічі прем'єр-міністрові,— я маю на увазі авіаносний флот і його літаки. Ви мене зрозуміли.

— І що це дасть? — спитав прем'єр-міністр.— Чи вирішить це всі ті проблеми, про які ви говорили напочатку і які постійно мучать мене й заставляють з огидою відкидати саму думку про війну?

— Для професіональних військових, якими є ми з вами, пане прем'єр-міністр, мир — це лише пауза поміж двома війнами,— сказав Ямамото, одійшовши від карти.— Ну, а війна є війна — тут не unikнути жертв, втрат і руйнацій. Навпаки, вони теж плануються.

— Я не про те,— зупинив його Коное.— Як і ви, я боюся війни затяжної, бо справді не бачу шляхів її закінчення, як немає їх і для того, щоб відвернути війну. Запобігти їй.

— Саме для того, щоб unikнути затяжної війни, я повторюю, ваша світлість, затяжної, а не війни взагалі, я й пропоную одночасно вдарити на південь і по Гавайських островах, щоб знищити Тихоокеанський флот США — основний їхній військовий фактор на Тихому океані. Ці два блискавичних одночасних удари мають принести нам такий самий успіх, якого досягли в Польщі минулого року і нинішнього року у Франції наші союзники в Європі.

— Хай благословляють вас наші древні боги і старо-

винний шлях бусідо — шлях воїна-самурая, — сказав дещо патетично князь Коноє і подав адміралові Ямамото маленьку й м'яку свою пещену руку.

Ісороку Ямамото зрозумів, що прем'єр-міністр повністю на його боці, і відчув: зоряний час його військової фортуни пробив.

— Я розпочинаю підготовку негайно, — виструнчився він у порозі.

— Ви її продовжуєте, — посміхнувся князь Коноє. — Я знаю ваші давні наполегливі зусилля в цьому напрямі. Я сам був на невеличкому островці Сіоку, який ви ще до «китайського інциденту» на свій страх і ризик наказали переобладнати так, щоб він нагадував... ні, щоб він став копією острова Оаху. Майте на увазі, саме ці ваші немалі зусилля й спричинилися значною, якщо не вирішальною, мірою до того, що сталося сьогодні. Ви мене зрозуміли?

— Дякую, — Ямамото коротко й різко схилив голову в поклоні і, круто розвернувшись, знову підійшов до карти, взяв указку. — Я хотів би, пане прем'єр, підкреслити ще раз, що існуючий варіант війни, розроблений нашими штабами і, в першу чергу, головним морським штабом, треба рішуче відкинути: зустрічати добре підготовлених до війни і вже атакуючих американців на шляху в Японію — це значить поставити під загрозу удар на основному напрямі. Ось він, — Ямамото обвів указкою великий район Океанії на півдні. — Оце все ми маємо зайняти для того, щоб забезпечити незалежність Японії від світового ринку і її могутність. А саме ж через цей район пройдуть американські військово-морські сили, виділені для атаки нашої острівної імперії. Завдання перше й невідкладне — вивести з ладу Тихоокеанський флот або знищити його в гавані Пірл-Харбор і одночасно зайняти цей район південних морів. Я ще раз підкреслюю це, щоб не було непорозумінь і недомовок, бо діяти треба негайно і таємно. Другим нашим завданням має стати створення оборонного периметра по лінії, яка з'єднає Курильські і Маршаллові острови, включаючи острів Уейк, — показав Ямамото на карті і повів указкою далі, аж так далеко, що Коноє поправив окуляри й наблизився до нього від свого прем'єрського столу, — архіпелаг Бісмарка, острови Тімар, Ява, Суматра, а також Малайю та Бірму. Для досягнення цієї мети ми маємо обов'язково випередити Сполучені Штати, напасти на них знезацька, щоб знищити Тихоокеанський

флот ще до початку бойових дій, і обов'язково провести обидві операції одночасно, в момент найбільшої розгубленості нашого противника, викликаній приголомшливою несподіваністю. Тут можна буде укласти мир на вигідних для нас умовах. Поява ж на театрі воєнних дій сильного Тихоокеанського флоту США може утруднити або й виключити зовсім оволодіння районом південних морів. А головне, внаслідок цього Японія виявиться втягнутою в затьяжну війну. Ви, пане прем'єр, розумієте, що до неї наша імперія, у зв'язку з своїм остроїм становищем та відсутністю основних видів сировини, не готова — не зможе витримати її перед лицем всеосяжної переваги воєнно-промислового потенціалу Сполучених Штатів Америки. Я вам висловив усі мої плани і наміри, пане прем'єр-міністр, сподіваючись на вашу підтримку, і хай над нами зведуться благословенні руки нашої одвічної покровительки Аматерасу Омікамі.

За чотири місяці Михайло Митрофанович видужав стараннями Петра Івановича та невсипущої його дружини — сестри милосердя ще з першої світової війни — настільки, що міг уже ходити по кімнаті, подовгу простоював біля вікна, коли нікого не було на лікарняному подвір'ї, й дивився на засніжений степ, на далекі дими в сусідніх селах, нудьгував і нудився дедалі дужче.

Спочатку старий лікар дозволив йому побачення з дружиною: Лідію Тихонівну із Славком привіз із Грейгового Віктор. Привіз і втік, щоб не бачити зворушливої і тяжкої зустрічі з дружиною розстріляного німцями і дивом врятованого секретаря райкому. А Петро Іванович до всього зник за свій довгий вік, нічому вже не дивувався і навчився сприймати чужі біди і радощі майже незворушно, мов древній філософ, немов якийсь Арістотель чи Сковорода. Лідія Тихонівна прожила в гостинній родині Петра Івановича майже тиждень, потім змушена була повернутися в Грейгове до своєї трудової повинності, а Славко залишився з батьком і правив йому за спостерігача: все навколо помічав, про все доповідав, набігавшись надворі та накатавшись на льоду з хлопчиками. Продуктами їх забезпечував Волошин з радгоспної комори, котрою й за окупантів розпоряджався Семен Іванович як завгосп центральної садиби, а відомості з фронтів добували всі гуртом, де прийдеться. Найбільшою ж радістю були повідомлення найсвіжіші та найвірогідніші, котрі присилав з

радгоспу ж таки Іван Трохимович Трибрат, який тепер працював радистом у ляндрвірта фон Штракка, забезпечуючи трансляцію берлінських та бухарестських радіопередач для окупованої території, а для себе таємно слухав ночами Москву.

І от настав час, і зустрівся перший секретар райкому з своїм інструктором Іваном Якимовичем, котрого сам залишав секретарем підпільного райкому, сам готував, сам інструктував, а тепер дивився на нього й не міг надивитися.

— Ванечко, Ванюшо,— шепотів він, обнімаючи й притискуючи до поранених грудей свого найдорожчого тепер соратника,— здрастуй...

Не міг молодий Іван Якимович, який встиг постаріти за цю тяжку осінь, не міг він бачити сліз свого наставника й партійного вихователя і керівника. Не міг і сам стримати сліз. На що Петро Іванович бурмотів, одвертаючись у куток і собі нишком втираючи солону старечу сльозу:

— А ще й більшовики, трясця його матері. Та ось перестаньте, не рвіть мені душу. Сказано ж, більшовики ніколи не плачуть і ніколи не здаються. То що ж ви нюни тут розпускаєте.

— Це ми з радості,— виправдовувався Романов.— Та й більшовики ж не залізні, а живі люди. То вони тільки в кіно та в книжках такі незворушні та бідові, прямо страх один. А насправді такі ж, як і всі. Люди, одне слово. Люди, та й уже.— Він витирав пеленою сорочки свої прекрасні зажурені очі й дивився та дивився на Івана Якимовича, ніби на якесь диво або своє повне щастя.— Ну, розкажуй же, як воно і що нового, бо я вже знемігся від повної ізоляції та бездіяльності.

— Та новин чимало, Михайле Митрофановичу. Не всі вони втішні, але дещо вдається і нам зробити: забили особливо лютого коменданта фон Плютца у відповідь на терор окупантів...

— Це було ще влітку,— сказав Романов,— і я про це знаю.

— Кілька разів підривали залізницю на дальніх перегонах...

— І це знаю. Знаю також, що Калашнику допомогли втекти від переслідувачів. Що поліція вбили на хуторах. Що мовбито Дмитро Іванович до всього руку приклав, теж знаю. Дмитро Іванович де?

— Аж у Кінських Роздорах був, а зараз повертається. Виконував делікатне доручення, а не лише ловив там трофейних наших коней. Та доки він добував відомості для передачі на Велику землю, рацію, що нею ті відомості треба передати в Москву, передали з Лиманська нам. Не тільки Магомет іде до гори, а й гора йде до Магомета, — пожартував Іван Якимович, але Романов жарту не приймав — посерйознішав і спохмурнів.

— Значить, там їм сутужно, — сказав він після довгої паузи. — Мабуть, засікли. Хто привіз рацію? Що сказали? Яке наше завдання?

— Серед дня зайшов до Трибрата в радіовузол якийсь чоловік з поїзда, залишив шкіряний чемодан: «Для Івана Якимовича особисто», — сказав він, терпеливо вислухав переляканого вчителя про те, що той ніякого Івана Якимовича не знає, і пообіцяв приїхати наступного тижня. Відкрив Трибрат чемодан, коли той зник, пославшись на те, що запізнюється на поїзд, а в чемодані рація. Ну це ж смерть! То Трибрат до Волошина, а Волошин — до мене. Так, мовляв, і так, що робити. А я й сам не знаю. «Хай лежить», — сказав їм. — Там побачимо». Але й досі ніхто не приходив, хоч пройшло вже два тижні.

— Почекаємо, — сказав Романов. — Тут от що, Іване Якимовичу, ми не маємо права поводитися пасивно. Раз під Москвою б'ють фашистів і женуть їх від столиці, весь німецький тил має закипіти, мов окріп в казані. Знаєте, як це підбадьорить народ і залихоманить фашистів? Треба, щоб у них земля горіла під ногами! Не сидіти склавши руки жодного дня! — Романов, уже поголений, чистий, в простреленій, але гарно випрасуваній гімнастерці, в якій завжди ходив на роботі, в якій і смерть свою наглу зустрічав, та розминувся, вже кипів енергією, і Іван Якимович пізнавав у ньому свого першого секретаря. — Мені від Волошина передали, що в радгосп мають не сьогодні-завтра пригнати військовополонених жати серпами й молотити, можливо, ціпами, а може, й відремонтованим комбайном нашу пшеницю для Німеччини. Для повного пограбування окупованих територій вони розробили «План обмолоту», за який відповідає Герінг. Треба негайно спалити пшеницю. За всяку ціну! І так, щоб ніхто не постраждав з місцевого населення. Бо за таку акцію вони весь радгосп спалять, а людей розстріляють до ноги, як це вже вони зробили не з одним селом у Білорусії та й на українському Поліссі. Що й говорити, умови нашої бо-

ротьби з ворогом у відкритому степу дуже несприятливі, але боротися все одно треба. Гадаю, вам треба їхати назустріч Дмитру Івановичу і націлити його на те, щоб, випередивши всю групу й одірвавшись від неї, він підпалив пшеницю й повернувся непомітно до своєї ватаги, наче ніде й не був. Продумайте це в деталях і крутоніть. Тим більше, що німці й думки такої припуститися не можуть: адже Сіраш разом з іншими виконує доручення районного коменданта! За тридев'ять земель від рад-госпу!

— Я й сам про це думав не раз: мені та пшениця й уві сні ввижається, як вона палахкотить на зло всім німецьким намірам. Навіть сам хотів підпалити...

— Собою ризикувати ви не маєте права навіть заради того, щоб підпалити пшеницю. У вас інші функції, Іване Якимовичу: організовувати народ на боротьбу з фашистами. От і організуйте, щоб від пшениці тільки попіл лишився. А ще краще, щоб і попелу не лишилося.

— Організуємо,— пообіцяв скупю й усміхнено Іван Якимович своєму улюбленому секретареві.— Сьогодні ж і вирушу назустріч Дмитру Івановичу.— А що з тією рацією робити, не знаю.

— Надійно сховайте її і чекайте радиста. Він неодмінно прийде. Рація в окупації важливіша за яку завгодно зброю. Вам її передав на збереження якийсь законспірований центр, знаючи про існування підпільного райкому, вас особисто. Мене дуже тішить, що рацію принесли сюди й передали особисто вам: налагодиться координація дій. Це дуже важлива і радісна прикмета, Іване Якимовичу.— Романов узяв його за плечі, заглянув у очі, підбадьорливо усміхнувся: — Рушайте, Ванюшо, і хай вам щастить.

Вони обнялися, поцілувалися, як брати, потім постояли один перед одним, трохи ніяковіючи від власної розчуленості, ховаючи очі.

— Будемо жити,— сказав Романов.— І, доки житимемо, боротимемось. Цього в нас ніхто не одніме.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Очоливши флот, адмірал Ямамото розгорнув ще ширшу й конкретнішу підготовку до здійснення свого задуму. Він перепустив через навчальний полігон на острові Сіоку льотчиків усіх шести авіаносців, які тоді були на озброєнні Японії, і в січні викликав до себе начальника штабу 2-го

повітряного флоту контр-адмірала Такахіро Онісі, який носився з ідеєю заснування загонів камікадзе — льотчиків-смертників, котрі б уособлювали істинно самурайський дух, притаманний тільки Японії і більше нікому.

— Прошу вас підшукати мені льотчика, чия служба в минулому не зробила його прибічником традиційних операцій,— довірливо сказав Ямамото.— Ну і, звичайно, щоб він виявився здатним вивчити в деталях можливість нападу на Пірл-Харбор, здатним оперативно мислити і тримати язик за зубами.

— Є такий,— не роздумуючи, сказав контр-адмірал Онісі.— Блискучий льотчик-випробувач.

— Пришліть його до мене завтра ж.

— Не можу розпорядитись — він служить зараз у штабі 1-го повітряного флоту. А ви ж знаєте, що це за флот...

— Назву «1-й повітряний флот» присвоєно з'єднанню, котре здатне завдати блискавичний удар,— сказав Ямамото.— Як заступник головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом, я багато доклав зусиль, щоб створити таку ударну силу. Ви ж пам'ятаєте, контр-адмірале, бої в головному військово-морському штабі за те, щоб зосередити в складі Першого повітряного флоту всі шість авіаносців. Тепер на цей флот я й покладаю всі мої надії при нападі на Пірл-Харбор. Це ще краще, що ваш протеже служить саме на цьому флоті. Назвіть його мені.

— Капітан третього рангу Мінору Генда. Відповідає всім вашим вимогам: молодий, високоосвічений, відважний і володіє, як я вже сказав, високою професійністю. В техніці пілотування і в тактиці палубної авіації для нього секретів немає.

— Спасибі, ви вільні,— відпустив його Ямамото.— Як ви розумієте, все це має лишатися у великій таємниці.

Мінору Генда з'явився — молодий, стрункий. Як для японця, то й високуватий. Рвучкий, плечистий і натренований: це вчувалося в кожному хвацькому русі й твердому кроці, коли він зайшов у кабінет головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом і кинув до козирка високого чорного кашкета два пальці. На знак вітання і рапорту за вимогами уставу.

— За вашим викликом капітан третього рангу...

Адмірал Ямамото на дав йому закінчити рапорт: зустрівши біля дверей, потиснув руку, повів до крісла в кутку під пальмою, запропонував сідати. Генда зняв кашкета

і, тримаючи його за всіма вимогами статуту у лівій, зігнутій в лікті, руці, виструнчився біля крісла, очікуючи, доки сяде старший за званням. Ямамото, не зводячи погляду з його смагляво-жовтого обвітреного обличчя, на якому аж палахкотіли у відданості й збудженні сміливі й важкі в своїй темнавісті очі, повільно опустився в крісло, а Генда продовжував стояти струнко і, здається, аж тремтів від напруги й запопадливості. Він ступив ще крок до головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом і врочно сказав, трохи схилившись до нього і шанобливо тримаючи на зігнутій руці кашкета, немов у якомусь непорушному ритуалі:

— Немає меж моїй вдячності, пане адмірал. Я все життя готувався до цього виклику, як готуються до найголовнішої мети життя...

— Сядьте, капітане третього рангу,— прихильно і навіть ласкаво сказав йому Ямамото.— Історія щедро посилає нам можливість для подвигу в ім'я слави й процвітання Країни Сходу Сонця. В розвідуправлінні вам дадуть найостанніші відомості з Гонолулу від наших консулів та агентури про розташування на Гавайях кораблів, аеродромів, військових частин, зокрема зенітної артилерії,— вивчіть усе це досконально і добре зважте можливості атаки на Пірл-Харбор та вірогідність її успіху. Мета: напавши несподівано, без оголошення війни, вивести з ладу, а то й знищити Тихоокеанський флот Сполучених Штатів, який є найголовнішою їхньою ударною силою і найбільшою небезпекою для нас. Жду ваших міркувань за два тижні.

— Єсть! — ніби викинутий пружиною, зірвався з крісла Мінору Генда.

— Вас консультуватиме контр-адмірал Такахіро Онісі, якому вже дано відповідні розпорядження. Він вас добре знає й чекає вже сьогодні.

— Дозвольте йти, пане головнокомандуючий? — нетерпеливився Генда, рвійно нахилиючись уперед, мов на старті спринтерської дистанції. Рука, що весь час тримала кашкет беззмінно козирком наперед, починала від напруги тремтіти.

— Ідіть.— Ямамото підвівся з крісла й подав Генді руку. Вона була холодна і жорстка.

Той з готовністю рвучко схопив руку адмірала і гаряче стиснув. Ніби аж повеселішав від того і збадьорився — як же, ставав не лише підлеглим, а й співником самого

адмірала Ямамото, головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом. Великого Ямамото, як його вже здавна називали моряки і льотчики.

— Зверніть особливу увагу на розташування радіолокаційних станцій. За нашими відомостями, вони ще не встановлені, хоча вже й прибули. Уточніть в розвідувальному підрозділі.

— Буде зроблено, пане головнокомандуючий! — майже весело вигукнув Генда і вийшов, наче вітром його винесло з кабінету.

Ямамото вдоволено усміхнувся: такі люди, як Генда, самі діяльні й рішучі, заражають діяльністю та впевненістю й інших. Адміралові такі люди подобались, бо й сам він був таким, і саме тому ніби повернувся у власну молодість.

За десять днів Генда з'явився, щоб доповісти головнокомандуючому підготовлені висновки.

Ямамото наказав викликати і контр-адмірала Онісі. Втрюх замкнулися в кабінеті головнокомандуючого. Адмірал наказав ад'ютантові ні з ким його не з'єднувати, крім прем'єр-міністра та імператора.

Генда доповідав чітко, лаконічно, переконливо:

— Операція таїть у собі багато небезпек, але ще більше — принад: дарується щаслива нагода знищити цілий флот майбутнього противника за тисячі миль від американських берегів і розв'язати собі руки на Тихому океані. Якщо ми відмовимося від такої рідкісної, посланої самим богом нагоди, наступні покоління нашого многаждалького народу нам не простять слабкодухості, нестачі рішучості, нехтування високим обов'язком перед батьківщиною! — Розпалений Генда глянув на обох адміралів майже розлючено, і Ямамото зрозумів, що Онісі не в усьому поділяє його переконаність.

— Беру до уваги ваше палке бажання здійснити цю акцію, — спокійно зауважив головнокомандуючий об'єднаним імператорським флотом, — але мушу нагадати, що ініціатива належить не вам — ви тільки виконуєте моє доручення. Тому такі ескапади неправомірні, капітане третього рангу. Та й не те місце обрано для них. Я вже не кажу, що вони надто передчасні на такому надто попередньому обговоренні можливої операції. Доповідайте необхідні передумови атаки як спеціаліст, а не як політик чи агітатор.

Різке зауваження головнокомандуючого, який так без-

церемонно й жорстко поставив його на місце перед представником адміралтейства, котре в Японії користувалося надто високою репутацією, щоб спокійно вислуховувати такі звинувачення, навіть натяки на них, однак не спантеличило і навіть не образило Генду: все одно він знав, що віднині з Ямамото вони зв'язані міцною круговою порукою, що вони заодно і що він зараз надто погарячкував, випередивши події. Тому тим же бадьорим тоном, впевнено й переконливо він продовжував:

— Для успішного проведення операції треба використати всі шість авіаносців з найсильнішим прикриттям і кораблями забезпечення. Але на авіаносцях зараз багато молодих льотчиків. Їх треба негайно замінити досвідченими — тими, що пройшли разом з нами повний курс підготовки на острові Сіоку. Це найголовніша передмова виконання такого складного й ризикованого завдання.

— Але ж усі льотчики того призову стали старшими офіцерами, займають пости штабних офіцерів, — заперечив Онісі. — Як же їх повернути на авіаносці? Та й тренування на острові Сіоку вони вже забули, а деякі й зовсім дискваліфікувались у штабах.

— Освіжити набуте набагато легше, ніж навчатися заново, — сказав Генда, блискучий винищувач і командир загону найвідчайдушніших асів, прозваних на флоті «зірвиголовами Генди». — Їх треба повернути не гаючись, саме тому, щоб до початку операції був час потренуватись і відпрацювати елементи атаки, використавши найновіші відомості про розташування кораблів у Пірл-Харборі та відтворивши обстановку на макетах.

— А ви б могли уточнити, де перебувають льотчики, яких ми перепустили через острів Сіоку? — запитав Ямамото.

— Звичайно, можу. Я майже всіх їх знаю поіменно, з багатьма дружив. Острів пустельний, і люди там сходяться міцно й надовго, особливо під час таких небезпечних тренувань.

— От і займіться цим. А в кінці тижня доповісте. Ми всіх повернемо із збереженням посадових окладів і посад.

— Одного я маю намір зараз же вам рекомендувати на флагманський авіаносець «Акагі» з тим, щоб він очолив першу ударну групу, а може, й усю палубну авіацію в операції.

— Ви маєте на увазі капітана третього рангу Міцуо Футіду? — запитав Онісі.

— Так,— виструнчився Генда.— Це найвидатніший льотчик нашого часу.

— Футіду я пам'ятаю,— сказав Ямамото.— Футіда — гордість усього нашого флоту. Де він зараз?

— У адмірала Нагано, в головному морському штабі,— доповів Генда.

— Доведеться зачекати до затвердження плану. Інакше Нагано його не віддасть. Та й що ми йому скажемо? Як пояснимо начальникові головного морського штабу переведення такого видатного льотчика на попереднє місце служби на «Акагі», яке він залишив усього рік тому? Треба знати Нагано,— сказав Онісі.

Ямамото, погоджуючись з ним, кивнув і попросив Генду доповідати далі.

— З усією рішучістю й прямою, пане головнокомандуючий, я мушу наполягати на забезпеченні повної стратегічної, оперативної несподіваності нападу на Пірл-Харбор. Запорука успіху, як ви й зазначали, суворе дотримання таємниці. Проте з початком бойових дій цього виявиться недостатньо: на такому тривалому переході величезна ескадра буде виявлена обов'язково. Тому найкраще було б атакувати Пірл-Харбор до початку війни. Можливо, в момент її оголошення, але не пізніше. Тобто Тихоокеанський флот США може бути атакований тільки на якірній стоянці, в обстановці мирного часу, а не з настанням війни, коли кораблі будуть розосереджені, а дозори розіслані в усі райони океану.

— Це ми знаємо давно,— зупинив його Ямамото вдруге.— Несподіваність нападу покладено в основу задуму, і тут ви не відкриваєте Америки...

— Я уточнюю й підкреслюю цей момент як вирішальний,— наголосив Генда.

— Ну і які ж гарантії вам вимальовуються чисто гіпотетично?

— Шанси на успіх — шістдесят із ста,— сказав Генда вже не так бадьоро і впевнено.

— І це при повній несподіваності нападу? — здивувався Ямамото.— Навіть тактичний? — Він одійшов від карти за свій широкий і важкий, мов дредноут, стіл, ніби відгородився ним.— Неймовірно! — сказав він тихо й безсторонньо, хоч осуд і вчувався в самому слові, а не в інтонації.— А ви що скажете, контр-адмірале? — звернувся він до Онісі, бо досі всю свою увагу зосередив на Генді.— Невже й ви дотримуєтесь такої похмурої думки?

— Мені здається, що й того забагато. Я б зупинився на сорока.

— Ви великі песимісти, як я на вас подивлюся! — Адмірал Ямамото вийшов із-за столу, підійшов до них впритул і пильно подивився кожному у вічі з докором і гнівом. — Хочу почути, на яких звалищах нерішучості, сумнівів і боягузтва народилися ці разючі висновки. — Він говорив так само тихо, як і досі, недарма дев'ять років прослужив військовим аташе у Сполучених Штатах — дипломатичний лоск залишився, стриманість теж, але вони не могли остаточно закамуфлювати гнів, роздратованість і розчарування головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом Японії. — Ну? — примружився він на Онісі. — Доповідайте ви, контр-адмірале. — Він одійшов знову за свій стіл і сів у масивне шкіряне крісло, майже втонувши в ньому. — Я слухаю вас.

— З самого початку я підтримав вашу ідею нападу на Пірл-Харбор, — почав Онісі, відчуваючи страшенну незручність і боячись завдати занадто гірких прикросців і розчарувань Ямамото. Але той був головнокомандуючим імператорським флотом, а в даному разі йшлося про життя і смерть флоту бойових кораблів, про долю Японії перед лицем неминучої війни, і він змушений сказати всю правду й, можливо, застерегти цю сильну і владну людину від хибного кроку. — Зібравши й зваживши всі відомості про Пірл-Харбор, ознайомившись з донесеннями нашої військово-морської розвідки й агентури, я дійшов протилежної думки. Основна перешкода, яка зараз здається нездоланною, це мілководдя гавані Пірл-Харбора: в середньому глибина акваторії — десять метрів, а на фарватері, досить вузькому, до річі, тільки п'ятнадцять. А торпеди, як основне знаряддя знищення кораблів, можна скидати з літаків тільки там, де глибина води не менша двадцяти п'яти метрів. Ви уявляєте, пане адмірал? Всі торпеди зариються в ґрунт і залишаться на дні, не вибухнувши.

— Я берусь вдосконалити їхню конструкцію або винайти спосіб використання торпед на такій обмеженій глибині, — виструнчився Генда біля карти з абсолютно не потрібною указкою.

— Покладіть указку, — сказав Ямамото, глянувши на нього із співчутливим невдоволенням, бо Генда здався йому надто малим і легким порівняно з опасистим і вищим за нього контр-адміралом Онісі. — Сядьте, — наказав він

йому. — Не стовбичте, коли контр-адмірал доповідає. Ну-ну, ми слухаємо вас, Онісі, дуже уважно.

— Крім того, ви, пане адмірал, прекрасно знаєте, що на американському флоті лінійні кораблі біля стінок швартуються парами. Навіть якщо вдасться попасти в один корабель, другий все одно лишиться неушкодженим і зуміє відкрити вогонь зі своїх зенітних артилерійських та кулеметних установок. Ви уявляєте, якої насиченості вогню можуть досягти чотири лінкори з восьми, атакованих у такій вузькій гавані? Жоден літак не проб'ється крізь таку масу вогню, щоб самому не загинути. Тільки тут нам лишається всього п'ятдесят шансів із ста. А коли взяти до уваги складність попадання? Та мілководність гавані, котра зараз начисто виключає успішне застосування торпед?

— Що ви пропонуєте? — тихо й байдуже запитав Ямамото, якому й так стало вже зрозуміло, куди хилить Онісі.

— Зваживши все, я б радив вам, пане головнокомандуючий імператорським флотом, відкласти підготовку нападу на Пірл-Харбор до винайдення торпед, придатних для використання в десятиметрових глибинах, або зовсім відкинути цю ідею і шукати іншої концепції війни.

— Дякую за пораду, — незворушно сказав Ямамото. — Ще вдячніший був би, якби ви зараз же залишили нас і повернулись до виконання своїх обов'язків.

— Єсть, — виструнчився контр-адмірал Онісі.

— При одній невідкладній умові: все, про що тут мовилося, має вмерти разом з вами до «дня Ікс». Тобто до здійснення нападу на Пірл-Харбор. Під загрозою смертної кари.

— Слухаю, — ще раз стукнув каблуками Онісі, коротко схилив і підняв стрижену під машинку круглу й чорну голову і швидко вийшов.

Ямамото довго й повільно повертав своє жовте, широке обличчя до Генди, а коли глянув на капітана третього рангу все ще суворим, але вже й відстороненим поглядом, у якому десь на дні зажеврїла й почала розгорятися цяточка усміху чи надії, той ніби вистрілювався з свого крісла, став перед адміралом, мов струна, навитяжку, віддано й відчайдушно глянув у холодні глибини його карих очей, сказав, тремтячи нутром:

— Хоч розіб'юся, хоч загину, а торпеди влучатимуть у ціль в гавані Пірл-Харбора. — Він увесь був сповнений відданості, рішучості, і Ямамото відчув гордість: ні,

зусилля їхні не пропали марно — на імператорському флоті він і його попередники зуміли десятиліттями, а може, й сотнями років муштри виховати отаких фанатичних і здібних Генд. Для цього варто було жити й трудитися. Він невідривно дивився на Генду, і усміх заохочення й віри повільно розгорявся з початкової ледь помітної цяточки в глибині зіниць. І коли вдячність мала вже відверто засяяти в його очах, помітна й для Генди, Ямамото опустил повіки.

— Надамо вам все, що треба,— сказав він стримано і навіть холодно.— Виберіть підходяще місце й скажіть, куди присилати літаки, торпеди, спеціалістів з конструкторського бюро. А зараз ідіть і приступайте негайно до найширших експериментів.

Капітан третього рангу рушив до дверей, але Ямамото зупинив його.

— Хвилиночку, Гендо,— сказав він не по-установному, майже ласкаво,— з торпедами жарти погані. Чи не так?

— Так точно,— виструнчився Генда в порозі, розвернувшись і поїдаючи адмірала відданими очима.— Особливо коли з ними експериментують.

— Прошу вас особисто нічим не ризикувати. Не наражати своє життя на найменшу небезпеку. Ви мене зрозуміли?

— Не зовсім,— відгукнувся Генда, ще дужче витягуючись, немов хотів злетіти під стелю.— Ризик — моє кредо. Без нього тут не обійтись.

— Торпеди мають скидати з літаків інші пілоти. Не ви! — майже крикнув Ямамото.— Так само й з торпедами. Що в них тямите? З торпедами до польоту й після того, як вони впадуть і не вибухнуть,— а це буде найнебезпечніша фаза випробувань,— мусять маніпулювати підготовлені спеціалісти з конструкторського бюро. В усіх випадках ви маєте бути на безпечній відстані, в безпечному місці. Найкраще, щоб це була броньована рубка катера чи корабля, звідки було б зручно спостерігати. Вам ясно?

— Ясно, пане адмірал,— майже радісно вигукнув Генда,— а тільки без моєї безпосередньої участі випробування затягнуться...

— А без вас... Якщо з вами щось станеться, вони приречені на провал. Наказую вам не ризикувати своєю особою,— суворо обірвав його Ямамото, помовчав і закінчив з притиском:

— Щоб було з кого спитати.— Він знову замовк, задивившись у вікно на похмурі свинцеві води зимового океану.— І потім ви будете мені потрібні там,— кивнув він головою на океан і за океан,— при здійсненні атаки. Ви і відібрані вами пілоти. Від вас залежить успіх усієї операції. Ось яку надію я покладаю на вас,— тихо й проникливо сказав Ямамото.

— Я виправдаю ваші надії, пане адмірал! — аж стрепенувся виструнчений Генда.

— ...і був би дуже засмучений, втративши вас на випробуваннях. Ще більше, ніж ваші батьки. Сподіваюсь, вони у вас є?

— Живі й здорові, пане головнокомандуючий,— відрапортував молодий Генда, сповнюючись майже неземною вдячністю до Ямамоти.

— Назвіть їхню адресу.— Адмірал узяв ручку й схилився над столом, щоб записати.— Я пошлю їм новорічні вітання й подяку за те, що вони народили й виростили для імператорського флоту такого воїна і командира.

Генда назвав адресу і, доки Ямамото записував її, виводячи за звичкою якнайдосконаліші ієрогліфи на своєму настільному календарі, рвучко ступив до столу:

— Готовий вмерти за імператора і божественну Країну Сходу Сонця,— сказав він захоплено, і голос його перервався від хвилювання.

— Живіть, Гендо,— глянув на нього майже ласкаво адмірал Ямамото.— Живіть довго. Ми всі нині маємо жити саме для блага і слави нашої батьківщини та його величності. Ви і такі, як ви, зараз дуже потрібні Японії перед лицем тих випробувань, котрі насуваються на нас з усіх боків і перед котрими стоїть наша священна імперія. Ідіть і бережіть себе для грядущих битв.

У ляндвірта фон Штракка тієї ночі гуляли, пиячили, горлали пісні — німецькі, російські, українські. Найдужче басом волав сам фон Штракк — іменинник, якому стукнуло тридцять шість:

Wolga, Wolga, Mutter-Wolga,
Wolga, Wolga russisch Fluß...

Йому підспівували російською: брунатний, геть налитий самогоном-перваком по самі голубі очі Безп'ятов, від чого вони ще дужче поголубіли і стали зовсім чужими на його вгдодваному масному обличчі; якийсь Пасовий, що

опинився в радгоспі з приходом німців і одразу ж став орудувати на млині, в коморі і на фермі; ще якісь високі й дебели дядьки, яких Волошин не знав зовсім, але які чомусь добре знали коменданта і липли до нього, мов мухи до меду. З усієї сили вислужувались один поперед одного: щоб догодити йому, дудлили синюватий первак гранчаками і, здорові, мов бугаї, не п'яніли, а тільки дедали дужче сизіли обличчями й шиями, на яких хоч обіддя гни. Всі вони були в чоботях-висяжках (де й дістали такі), — у піджаках, застебнутих на всі гудзики, з-під яких палахкотіли й пнулись у вічі голубі косоворотки й крикливо вишиті чорною й червоною заполючцю українські сорочки, в наших краях вже давно забуті, як і церкви та ікони. Пливло-напливало звідусіль всякого зброду в радгосп, крутилося навколо фон Штракка та наставленого ним начальства, мов лайно в ополонці, і треба було пильнувати за кожним своїм словом і жестом, щоб не втрапити на шибеницю.

Дем'ян Леонтійович пильнував. Він і тут, за широким та щедрим столом коменданта (так фон Штракка називали всі у радгоспі, не дуже розбираючись у німецько-фашистській термінології), поводився мовчазно й спокійно, як і завжди. Запросив фон Штракк на іменини, він і прийшов — чому б не прийти? Навіщо гнівити начальство й ставати в позу там, де вона не потрібна. Налле йому сам комендант чи підпила й добре-таки розпашіла Жанна, то чому б і не випити? Тільки не весь гранчак, а кілька ковтків, мовби для годиться, але й з повною серйозністю. А там, як зазівається хтось із захмелілих сусідів (нічого собі сусідоньки: по праву руку сидів Ілько Рудий, а по ліву Йоганн Браун, які з настанням довгих осінніх ночей зовсім перебралися з Доброї у радгоспний виселок), Волошин вправно виливав самогон із своєї склянки у їхні. Не помічали: обоє невідривно дивилися на фон Штракка, догідливо й захоплено ловили кожен його жест, кожне слово, стрімголов кидалися виконувати найменшу забаганку чи хоч би й натяк. І то намагалися зробити так, щоб випередити усіх і дістати в нагороду за це хоч кивок чи посмішку комендантову, а то, гляди, ще й склянку шнапсу з його руки, бо самогону фон Штракк не терпів — гидливо кривився, коли чув його запах, і лаявся.

Догідливість була тут така відверта, запобігання перед ляндрівтом таке немилосердне, що Дем'яна Леонтійовича аж нудило, млоїло, вивертало нутрощі. Але він знав, що

піти звідси не може. Тому терпів це сидіння за столом як справжню кару. Терпів, дивився на людську ницість, на оце підлабузництво, якому не було ніякої міри,— нижче впасти не те що людині, а й нелюдові вже ніколи не вдасться.

Wolga, Wolga, Mutter-Wolga,
Wolga, Wolga, russisch Fluß,—

горлав, звівшись на весь зріст, фон Штракк, диригуючи розладнаним хором своїх п'яних холуїв, що ревли бугаями і верещали вепрами, і масивний казенного сплаву перстень на комендантовій руці з черепом і кістками осіяв їхні дурні, зганыблені голови.

Готували й подавали на стіл беззмінні Кейгер з Шурочкою, зодягнуті, мов на Перше травня, в усе біле й легке. Фон Штракка і Жанну обслуговувала Олена в сукні кольору електрик і в білому накрохмаленому фартушці та високому чепчикові на ще вищій зачісці. Самогон носила білява й вродлива дочка Безп'ятова Наталка, яка цього навчального року мала б кінчати десятирічку. Комендант весь час допитувався, чи вона, бува, не комсомолка, і, щоб догодити та втішити його, Безп'ятов доручив своїй єдиній доньці носити комендантовим гостям самогон із землянки старого цегляра Підріза. Його ледве встигали варити на двох апаратах, і Наташа бігала туди й сюди мов заведена. Вдень ще нічого, а як стемніло, то й страшно було пробігати повз порожні силосні башти, над якими завивав вітер, ніс зі степу сухий і колючий сніг.

Підрізова землянка стояла за базами, на самім краю давно покинутого й забутого аеродрому. Її занесло снігом, і в темряві розшукати це пристановище старого випалювача цегли можна було тільки по димові, що рвався з-під землі і смердів перекислими дріжджами і тим самим осоружним самогоном, від якого дівчину млоїло однаково: що в землянці, де він варився, що під високою стелею радгоспівської контори, яка стала резиденцією коменданта. Ото тільки й відпочивала, як бігла засніженою толокою від комендатури до землянки й назад.

Спочатку вона безпомилково втрапляла до Підріза своїми ж слідами. А потім вітер посилювався, сніг погустішав — сліди замело. Вона ледве розгледіла в темряві силосні башти, між якими готів і завивав вітер, мовби зловлений у тенета ведмідь, а за баштами, з підвітряного

боку, нанесло вже снігу в колоно — так що він набивався в ботинки, холодив гомілки, просочуючись крізь панчохи, і Наталя, сяк-так діставшись до Підрізової землянки, довго там сушилася: взуття поставила перед полум'ям грубки, на якій варився самогон, а в мокрих панчохах вилізла на добре натоплену піч, у якій того дня стара Підрізіха спекла хліб.

У Підрізів вона була й раніше — дружила, то й забігала до трохи старшої за неї Дусі — рум'янощокої, повненької, смаглявої, як і її батьки. Такої були породи: круглі, міцні, мовчазні й роботящі. Вони ото самотужки своєю родиною без сторонньої допомоги робили й випалювали цеглу із глини в яру, біля якого й поставили землянку ще в ті часи, коли радгосп тільки починався, та так і жили там, аж доки не вдарила війна. В радгоспі все будувалося з глини — з вальків і лампачів, а цегла була потрібна лише на грубки й печі, і старий Підріз, замолоду опанувавши хоча й нелегке, та не таке вже й мудре ремесло цегляра, задовольняв радгоспні потреби, не докучаючи начальству ніякими вимогами й проханнями. Йому вистачало для цього пари коней, яких сам і утримував на своєму обійсті літо й зиму у викопаній в землі теплій стаєнці, та невеликого, але міцного кованого візка, яким возив пісок з-над Інгулу. Кіньми ж він місив і заміси. Тихі, добрі, навіть ласкаві, Підріз і Підрізіха жили непомітно, працювали сумлінно й завзято, і в їхній охайній маленькій землянці людей побувало, мабуть, не менше, ніж в радгоспній конторі: хто приходив по цеглу, хто по пісок, а довгими осінніми й зимовими вечорами сходилися до них на вогник сусіди, вчашали перегріватися скотарі й сторожі — всіх тут приймали, мов дорогих гостей.

Так непомітно вони й zostалися в окупації зі своїми кіньми і возиком, з усім начинням та інструментами примітивної, майже первісної цегельні з однією виритою в глинищі випалювальною піччю. Та окупантам цегла була не потрібна — їхнім посіпакам і приспінникам потрібний був самогон, і Безп'ятов безпомилково визначив, що скромні, сумлінні й роботящі Підрізи впораються й з цією потребою якнайкраще: і перебою не буде в самогонопостачанні, і не вкрадуть, не привласнять, не торгуватимуть дефіцитним за всякої війни і влади зіллям. І не помилився.

Наталя лежала на печі й плакала. Тихо дзюрчав у підставлені банки самогон, завивав у комині вітруган, пере-

творившись на справжню хугу, що білим мороком загнула ніч, порошила снігом у малесеньке причілкове вікно, і над усіма цими звуками володарював цвіркун, такий неправдоподібно мирний у війну, такий неймовірно літній у цю зимову пору, такий милий, неначе поклик дитинства. Дусі вдома не було, десь побігла ще звечора до Віри слухати патефон, ніде гріха таїти, і танцювати під наївні й дорогі тепер кожному довоєнні мелодії: «Утомленное солнце нежно с морем прощалось», «Зачем смеяться, когда сердцу больно», «Эх, Андрюша, нам ли быть в печали», «Я пишу тебе снова, видишь капли на строчках», «Любимый город, можешь спа-ать спокойно...». Який там сон, який там спокій?! Лишилися тільки слова і мелодії як згадка про той далекий відлетілий час, як ознаки його безтурботності, вигаданих, а не дійсних печалей. В ті слова і мелодії юні душі ховались тепер, мов у паперові фортеці забуття й ілюзій, виламуючись із жорстокої і неблаганної дійсності окупованих територій.

— Не піду вже туди й не понесу цей смердючий самогон, хай хоч і вб'ють,— схлипувала вродлива й тендітна Наталя в присмерку на печі, тільки білили там її веселі й розкішні коси та поблискували великі очі волошкові, колір яких зараз важко було вгадати.— Напилися й ревуть, як бугаї, а поліцай Йоганн Браун липне, мов короста.

Старі слухали і вдавали, що не чують. Вони потерпали й за свою вродливу дочку, якій щойно виповнилося вісімнадцять. А що ж вони могли вдіяти чи сказати дочці директора? Безп'ятов — це ж заступа, як не кажи, бо начальство ж. А ми люди маленькі. Так міркували добрі й тихі Підрізи, що не звикли втручатись у чужі діла, а самі пригадували чутки про те, що в Безп'ятова була дуже гарна дружина, яка від нього втекла з якимось капітаном далекого плавання, покинувши навіть дочку, що в тих далеких плаваннях, напевно, дуже б їм заважала. Кажуть, Наталка — вилита мати. Відтоді Безп'ятов люто зненавидів красивих жінок, відтоді й запив гірко, а в радгоспі з'явився з якоюсь набагато старшою за нього Мотроною, можливо, й сестрою чи далекою родичкою, яку й тримав як куховарку та няньку своїй дочці і з якою бував підкреслено грубий, брутальний, зневажав її на кожному кроці. Ехе-хе, думали собі старі Підрізи, чужа родина — темна криниця, пільма. Хто їх там розбере.

— Ти вже, Наталко, віднеси оце востаннє та батькові

пожалійся, що їй темно, їй завірюха, і Браун пристає. Вони когось іншого пошлють. Бо раз уже так розходились, то не вгмоняються до ранку, доки їй зовсім не переп'ються. Я вже знаю...

Старий Підріз налив самогону у два оплетені рогозою п'ятилітрові бутлі, одягнувся, надів шапку.

— Ходімо,— сказав Наталі,— я проведу та пособлю їй нести. А ти там вже батькові жалійся, бо за непослух і комендант може розгніватись. Тоді вже їй батькові твоєму перепаде, хоч він у них і в начальстві ходить. Гайда, дівко, нічого на печі вилежуватись. На печі тепер не сховаєшся, не те врем'я настало.

Нічого не вдієш, довелося Наталці злазити з печі, натягати панчохи — в напівмороці підрізівської землянки це зробити було пристойно, навіть не одвертаючись,— взуватися у мокрі, хоча їй нагріті черевики їй брести за старим Підрізом по коліна в снігу.

Коли вони зайшли в комендатуру, там стояв суцільний крик і лемент. В густому тютюновому диму, мов у тумані, танули гасові лампи, плавали невиразні, розмиті людські постаті, а в дальнім кутку збиті в гурт брунатноликі кремезні дядьки у сатинових сорочках, поскидавши піджаки, гучучукали-качали двометрового фон Штракка, підкидаючи його під саму стелю. Розчепіривши ноги-колоди у наваксованих лискучих чоботях, він примудрявся зберегти вертикальне положення, вишкіряв великі, мов у коняки, білі зуби у якійсь вакханалійській посмішці, тримаючи руку під козирок нескинутаго чи спеціально надітого заради такого випадку кашкета. Треба було думати, що він сміявся, сяв, милостиво приймав цей вияв відданості й захопленості його особистістю їй становищем.

— Віват!! — гукали перепилі дядьки.

Вони теж вилискували спітнілими п'яними ликами, лобами їй лисинами, світили очима.

— Ур-ра-а! — кричали Безп'ятов, Пасовий і обидва добренські поліцаї-колоністи, що перебравлися в радгосп на постійне проживання як тілохранителі фон Штракка.

Фон Штракка вправно їй високо підкидали їй ще вправніше ловили ніби спеціально навчені для цього дядьки — схоже було, що вони тільки те їй робили, що отак вітали завойовників усе життя,— і коли він злітав над натовпом, то в диму здавався конем, носорогом чи навіть слоном. Такий був здоровенний, цибатий і чужий у своєму жаб'ячому мундирі їй високому кашкеті.

Старий Підріз одразу ж хутенько вийшов, наляканий таким видовищем, а Наталя стояла в порозі з бутлями, приголомшена, розтерзана і вбита. Вона кинула бутлі на підлогу так, що Кейгер ледве встиг підхопити їх, щоб не розбилися, і метнулась до батька, що був їй все-таки батьком.

— Тату! — смикнула вона його за рукав.— Що ж це робиться? Ходімте звідси!

— Геть к такій...— безтямно їй розлючено хвицнув ліктем Безп'ятов і, покосившись та якомсь все ж пізнавши дочку, вхопив її за шию, прихилив до себе й поцілував у холодну, мокру від снігу щоку.— Пропадаєм, Наталочко,— шепнув їй лячно.— Вся наша жизнь тепер пропаща...— А помітивши, як через натовп до них пробирається ще п'яніший Йоганн Браун, запитав іншим тоном, ніби враз протверезівши: — Де ти була? З ким ти була? Он Йоганн тебе шукав та допитувався в мене, де ти. Йоганне, ось вона прийшла, моя Наталка, моя дочка. А ви що ж думали? Прийшла! Спитай її, де вона була стільки врем'я? Добре спитай!

— Савелію Івановичу,— схилився до нього Волошин,— відправте звідси Наталю, їй тут не можна бути й хвилини.

— Не вчи, директоре,— скинувся Безп'ятов, а потім поблюзнірськи вклонився: — Пардон, колишній директоре, а тепер керуючий першим відділком. Не вчи, слиш. Сам знаю, що роблю. Я їй добра бажаю.

— Воно їй видно,— всміхнувся самими тільки очима Волошин.

— А що? — визвірівся на нього Безп'ятов.— За німцем житиме, припіваючи. Йоганн! — гукнув він Браунові.— Ану спитай, де вона була? Чого так довго не приходила?

Браун підійшов до Наталки, міцно взяв за руку вище ліктя, потягнув у коридор.

— Ходімо...— прохрипів у саме обличчя, дихнувши самогоном і якоюсь противною кислотиною, настояною на цибулі.— Спитаю... буду питати...

— Геть! — крикнула Наталя з огидою й обуренням, виврала руку. Турнула з усієї сили, аж поточився Йоганн Браун, втративши рівновагу. Вхопився за стіл обома руками, мовчки, з натугою, повернув голову до Наталки, що кинулася до вхідних дверей і вискочила в коридор.

— Стій! — крикнув він і рвонувся вслід за нею, заточуючись, мовби шукаючи п'ятого кутка. Волошин вловив у його навальній рвйності щось непоправно лихе й

небезпечно і підвівся з наміром і собі вийти та в разі необхідності якось оборонити Наталю, допомогти їй.

— Сиди,— вхопив його за плече, перегнувшись через стіл, Безп'ятов. І повторив примирливо: — Сиди, вони розберуться. Так треба, товаришу директор.— Безп'ятов дивився на Дем'яна Леонтійовича зчервонілими очима, що від постійної п'ятики помаліли до того, ну, геть стали свинячими.— Прошу пардону, колишній директоре. Тобто экс-директоре. Як ото серед шахістів бувають экс-чемпіони. Га? — вирячився він на Волошина з раптовим гнівом.— Всі ви одним миром мазані,— махнув на нього рукою, мов на пропащого й невинного.— Давайте послухаємо, що скаже комендант.

На другому кінці столу фон Штракк підвівся на весь свій велетенський зріст і задзвонив виделкою в порожню пляшку з-під шнапсу.

— Міцний, зараза,— смачно вилаявся Безп'ятов, і це прозвучало як похвальба,— не п'яніє ніяк. Ще й говорити хоче. А про що ж тут говорити перед цим п'яним збродом? — зарахував він великодушно до зброду й себе.— Тут пити треба і бити!

— Тихо! — дзвінко й надривно крикнув Рудий Ілько, що лишився без Брауна якимсь надто самотнім поруч з нетутешньо високим і набундюченим фон Штракком.— Гер комендант говорити будуть! — Він-бо тут був і за перекладача, й за тілохранителя.

Гомін поволі вщух, а далі й затих зовсім, і фон Штракк, застібнувши мундир, сказав, що його день народження дивовижно збігся з щасливим виходом його старшого брата, генерал-лейтенанта, що командував танковою дивізією в групі фон Клейста, з напівоточеного Ростова, і попросив усіх налити й випити за це, а сам стояв і дивився, як його холуї запопадливо й догідливо дудлять міцнуючий первак, аж очі їм лізуть на лоба.

А коли випили й налили знову, фон Штракк випив і сам, не сідаючи, сказав вимученою російською мовою:

— Віднині я, Йоганн-Теодор фон Штракк, прошу називайт мене Іван Федорович. Alles gut! Prosit! — підняв він порожню чарку, і дядьки у вишиванках з криками «ура!» та «віват»! знову кинулись до фон Штракка, вхопили його за сухі гомілки, за довгі стегна й під товстий зад, підняли, щоб гучучукати й качати, а фон Штракк вже й руку кинув до козирка, але не встигли дядьки натужитись, щоб підкинути дебелиго й цибатого коменданта

під стелю, як у коридорі боляче й розкотисто гримнув постріл, перекриваючи гомін і крики, вдарив усім у вуха і в душі острахом і пересторогою, що завжди виникає з несподіванки.

Дядьки кинули фон Штракка, і він, можливо, й приземлився б сидницею об підлогу, якби міцно і вчасно не вп'явся обома руками в чуби двом найближчим своїм вітальникам та не став з їхньою допомогою на рівні. В загальному заціпенінні почувлися крики й стогони з коридора, і фон Штракк, вихопивши пістолета, погрозливо крикнув:

— Хто стріляйт?

З коридора увійшов, ухопившись руками за голову, Йоганн Браун, всі побачили в правиці у нього наган.

— Я,— сказав він і переклав на німецьку для фон Штракка: — Ich schisse,— і сів просто на підлогу, так само розпачливо тримаючись обома руками за голову, і наган у правій здавався геть зайвим і непотрібним.

З коридора так само чулися зойки і крики, і Наталчин дзвінкий голос злітав над усіма:

— Будьте ви всі прокляті! Будьте ви прокляті! Будьте прокляті!

Безп'ятов проломився крізь п'яний натовп і побачив у тьмяному світлі слабкої лампи, з якою найпершою вибігла в коридор Олена, дочку, що лежала навznak на мокрій, затоптаній підлозі, бліда, як смерть, з проваленими очима, що темніли мов ями, і ще білішим видалося кругле стегно, на яке Олена намагалася накласти пов'язку і з якого цебеніла кров, розтікаючись по всьому коридору, масна, лискуча й чорна, мов нафта.

— Убили! — заревів Безп'ятов і впав на коліна перед дочкою, та вона відтрутила його однією рукою, а другою почала натягати на оголену ногу спідницю.

— Йдіть геть! — сказала вона батькові, мов чужому.— Це ви... Ви теж... убили мене...

— Доктора! — владно скомандував фон Штракк — і тієї ж миті всі зрозуміли, що на двадцять п'ять верст в окрузі не лишилося жодного медпункту і жодного фельдшера, не те що лікаря.

Хтось сказав про це й комендантові — може, Олена, а може, Ілько.

— Kriegsgefangenen! — крикнув фон Штракк, нагадавши всім про полонених, яких пригнали учора з Грейгівського табору і яких помістили в крайній базі.

Хтось по-п'яному слухняний кинувся виконувати наказ фон Штракка, сподіваючись з вірогідною надією знайти серед полонених військового лікаря, але як тільки відчинилися двері, усі побачили лаву вогню, довгі язички й полотноща полум'я, що йшли на радгосп з усіх сторін світу з гоготанням, тріском і реготом.

— Горимо!!! — скрикнув хтось не своїм, але й не п'яним, а людським голосом, і Волошин зрозумів, що горять нескошені, висушені морозом пшениці, запалені десь далеко-далеко, і вогонь ішов за скаженим вітром нездоланою лавою, мішався із снігом, мовби ще лютішав від нього і ось-ось мав затопити й жертви увесь виселок з людьми і хатами.

Здається, горіло і небо, й земля, весь простір між ними, захоплений хугою, і полум'я аж ревло, наближаючись, невідворотно з нічних просторів, освітивши все кривавими, тріпотливими спалахами.

— Піднімайте людей, — сказав у цілковитій наполоханій тиші Волошин, розуміючи, що нічим і нікому тут зарадити вже не вдасться. — Треба хоч хати й бази рятувати.

Всі вибігли з комендатури з панічним галасом, розгублені й перелякані, кинулися в один бік, по-дурному, по-п'яному лементуючи, і Наталя в шоківому стані перестала стогнати й кричати, тільки зблідла ще дужче й здавалася мертвою. А над нею, так само вхопившись обома руками за голову, сидів і похитувався п'яний у дим Йоганн Браун — добренський недавній колгоспний конюх, а нині фашистський поліцай.

— Прости, — шепотів він по-нашому, — я не хотів убивати. Я хотів тільки налякати й зупинити тебе, зупинити, зупинити...

Олена привела старого ветлікаря Коверзнева, він приніс ноші, і, провалюючись у снігу, вони перенесли Наталку з комендатури додому, де мачуха з пісним і байдужим лицем під темною хусткою зустріла їх майже вороже.

— Оп'ять клопіт, — просичала вона, хрестячись, — з нею самі клопоти змалечку — вилита мати-повія. Тут он горить усе, мов у геєні вогненній, а вона, падлянка, нагодилась під кулю. Нащо ви її сюди принесли? Аби тільки збутися? Зараз горіти почнем. Гляньте: полум'ям, як одним лицем, весь степ охоплено! Страшний суд настав, не інакше! Мислимо, щоб серед зими отак щось горіло!

Олена й Коверзнев випростались і глянули у широке

вікно веранди. Та хоч яке воно широке було, полум'я в ньому не вмещалося, бо йшло з степу з усіх боків, з усіх усюд, кваплячись, метаючись на вітрі, готове проковтнути й радгоспний виселок, і сад, і полустанок і злитися по той бік залізниці з таким самим полум'ям, що й там стало стіною, гоготіло й кров'янило летючі сніги, мов перед кінцем світу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Віце-адмірал Чуїчі Нагумо був немало здивований, коли йому особисто подзвонив головнокомандуючий об'єднаним імператорським флотом і попросив відрядити капітана третього рангу Мінору Генду в його безпосереднє розпорядження на острів Сіоку.

— Знову цей острів, пане головнокомандуючий? — змолвився віце-адмірал Нагумо, котрий абсолютно не вірив у живучість своїх шести авіаносців, вважаючи, що кожен з них піде на дно від першої-ліпшої бомби. З великою підозрою він ставився до всіх нововведень на флоті, в тому числі й до палубної авіації. Не вірив і в неї, покладаючи всі надії на лінкори, під прикриттям яких збирався відсидітися із своїми авіаносцями десь у найглухішій гавані до слушного моменту, а може, й до кінця війни, яка фактично вже тривала в Китаї чотири роки, а його дій все ще не потребувала. Він був старий і жалівся на хворі ноги. Ясна річ, що цьому традиціоналістові, який командував авіаносною ескадрою геть випадково й невиправдано, ні Генда, ні, тим більше, Ямамото довіритись не могли.

— Що вам до цього острова, віце-адмірале? — усмінувся в трубку Ямамото.— Я беру у вас тільки Генду і кількох льотчиків на ваш розсуд, але таких, що вміють скинути торпеду й влучити нею хоча б у невеличку гавань, а не в її береги.

— Якісь нові торпеди? — лїниво поцікавився Нагумо.

— Та щось там винайшли молоді конструктори,— нехотя відповів Ямамото.— Треба випробувати.

— Є якась небезпека в цих випробуваннях? — стривожився Нагумо.

— Авжеж, як у всякому новому ділі,— заспокоїв його Ямамото.

— Мені б не хотілося ризикувати Гендою,— сказав Нагумо, помовчавши.— Бо він так і рветься в небезпеку. Відчайдушний хлопець, але цінний спеціаліст. Контр-

адмірал Кусака, мій начальник штабу, не нахвалиться ним: Може, пошлемо когось іншого? — з надією спитав він.

— Однак просять Генду, — сказав Ямамото байдуже, ніби це його не цікавило й ніяк не обходило. — Просять, то що ж ми можемо зробити? Мусимо давати Генду. А інших льотчиків визначить самі.

— Скількох?

— Здається, їм потрібно п'ять пілотів.

— З літаками?

— Не думаю. Літаки на Сіоку знайдуться. Там же в нас навчальний центр. Відправляйте тих п'ятьох, яких визначите самі, сьогодні ж. А Генду я забираю зараз...

Головнокомандуючий відключився, а Нагумо задумався-задумався: щось тут не так! Старий відчував, що від нього з чимсь криються. Бо випробовувати винайдені торпеди могли б і наявні на Сіоку льотчики. Не курсанти, не стажисти, так інструктори. А просять, бач, Генду. Та не просять, а забирають у нього, тільки для годиться повідомивши як командуючого 1-м повітряним флотом. Ну й нехай собі забирають, хай там щось випробовують, аби тільки його, Нагумо, лишили в спокої та не змусили ризикувати новісінькими авіаносцями в перші ж дні війни — це було б безглуздя!

А в Генди, однак, справи посувалися кепсько, і треба було мати велику зухвалість і ще більшу самовпевненість, щоб сперечатися із зневіреними й повставати проти всієї науки світу, бо жодна морська держава на той час не мала торпед для мілководдя, і всі вчені твердили, що їх і не може бути при запуску з літаків. Порушуючи розпорядження головнокомандуючого об'єднаним флотом про заборону його безпосередньої участі в експериментах, Генда сам пробував метати торпеди в ціль з брючного польоту при виконанні «гірки», тобто підриваючи літак вгору в момент відділення торпеди, щоб вирівняти траєкторію падіння. Проте скинуті з літака на великій швидкості над малою глибиною вісімсоткілограмові сигари все одно «клювали» тупими носами, важчими за стабілізатори, які в даному випадку не спрямовували, а тільки гальмували політ, переводячи його з горизонтального в прямовисний, шубовстали в гавань, розметуючи воду на всю глибину, аж дно з'являлось на мить оголене перед очима, і, здійнявши хмари мулу, неодмінно застрягали в чорній податливій твані, не вибухаючи.

Та як не міняли прийоми скидання торпед, до яких

тільки методів не вдавалися, нічого не допомагало. Аж доки не спробували закріпити на всю довжину корпусу звичайні дерев'яні стабілізатори, що утримували торпеду після відділення від літака в горизонтальному польоті і не давали їй глибоко занурюватися і клювати носом у воді. Це сталося буквально в останню, найвідповідальнішу мить — аж в листопаді, коли Ямамото лишалось поклясти на терези останній свій козир, щоб переконати головний морський штаб в доцільності удару по Пірл-Харбору, чим головнокомандуючий об'єднаним імператорським флотом і займався з серпня місяця, досить наполегливо і послідовно долаючи опір противників і традиціоналістів.

Таким чином засоби для розгрому американського флоту було підготовлено, навіть вивірено, на острові Сіюку молоді льотчики повітряного флоту № 1 всі до одного пройшли всебічні й систематичні тренування, а суперечки навколо Пірл-Харбора тривали, як тривали й американсько-японські переговори.

Ямамото все важче було тримати в таємниці широку й інтенсивну підготовку до цієї операції, яка розгорнулася за його розпорядженням вже давно і велася повним ходом з самого початку 1941 року. Ідея зацікавила, оскільки Японію давно вже роздирали завойовницькі апетити, і вона лихоманно готувалася до війни, не обмежившись загарбанням Маньчжоу-го і майже всього Китаю.

Проте відчайдушний задум Ямамото одразу ж викликав пересторогу: надто зухвалим і ризикованим видався він обережним штабістам. Тому за наказом Нагано план нападу на Пірл-Харбор було опрацьовано на штабній грі у військово-морському коледжі протягом 2—13 вересня. Наслідки гри виявилися сумними: Японія втратить третину своїх сил — два авіаносці. Ще й ще раз поверталися до цього моменту, причому за супротивну сторону грав сам адмірал Нагано, якого дуже страшила така, на його думку, тяжка втрата на самому початку війни із Сполученими Штатами, які мали можливість побудувати п'ять, а то й шість авіаносців раніше й швидше, ніж Японія два.

— Я не можу взяти на себе сміливість доповісти його величності про таку надмірну ціну за проблематичну перемогу, — заявив Нагано. — Та й чи зуміємо ми, як планується, потопити дві третини американських лінкорів на якірній стоянці? А що, як вони покинуть Пірл-Харбор, доки наша ескадра долатиме таку відстань? А якщо вийдуть назустріч та наведуть свої авіаносці на наші кораблі?

Я вважаю: операція ризикована, авантюрна — з цього починати таку тяжку війну не варто.

— Абсолютно згоден з вами, пане адмірал,— негайно підтримав начальника головного морського штабу Нагумо.— Пропоную всіма силами вирушити в південні моря і, якщо Сполучені Штати стануть нам наперекір і вишлють проти нас флот, зустріти його надводними й підводними кораблями, береговою й палубною авіацією в наших водах або поблизу і розгромити у відкритому бою.

— Подумайте, Ямамото,— вмовляв його Нагано.— Хіба не може статися так, що Сполучені Штати і в цьому випадку не підуть на нас війною, як не пішли вони під час «китайського інциденту» чи при зайнятті нашими військами французького Індокитаю, не кажучи вже про Маньчжоу-го? Може, й цього разу обмежаться чи відбудуться дипломатичними протестами?

— Наївні міркування,— вперто набичився Ямамото.— Американський флот не пустить нас у південні моря. Для чого ж його лишили на Гавайських островах? Він становить смертельну загрозу для Японії. Його треба розгромити зненацька, інакше не можна розраховувати на успіх з самого початку війни.

— Я просив би вас,— виждавши паузу, блиснув на нього скельцями пенсне Нагано,— не вживати виразів як образливих для присутніх тут провідних штабних офіцерів, так і не обов'язкових при обговоренні стратегічних аспектів війни. Наївними можуть бути судження курсантів коледжу, в стінах якого ми зібрались, а не відповідальних діячів, на долю яких випало милостиве довір'я його величності.

— Довір'я імператора не може виправдати традиційності мислення і нерішучості в прийнятті рішень,— парирував Ямамото випад свого колишнього безпосереднього шефа: в 1936 році він служив заступником Нагано, коли той був морським міністром, а в 1939-му змінив його на посту головнокомандуючого об'єднаним імператорським флотом. Ця близькість і дружба, так само, як і те, що Нагано був старший на чотири роки, не заважали їм ворогувати: відомо, що найзапеклішими в престижних змаганнях виявляються найближчі друзі.

— Наш доблесний флот, як і доблесна імператорська армія, сильний своїми традиціями, і я ще раз висловлюю моє прикре здивування, пане адмірал, вашими невдалими висловлюваннями.

— Ми не на дипломатичному рауті,— відрубав Ямамото, почужішавши обличчям, що стало жорстким і похмурим,— хоч нам обом їх і випало немало під час служби військово-морськими аташе в Сполучених Штатах Америки. Пора відвикнути й забути про них, особливо в переддень війни.— Він, не повертаючи голови й не піднімаючи її, скося глянув спідлоба на начальника морського генштабу Японії.— Повторюю: вичікування нападу американців пов'язано з традиційністю штабного мислення і не має нічого спільного з традиціями флоту — нападати першими і громити ворога, де б він не був і де б не з'явився.

Нагано ступив до Ямамото впритул.

— Перед лицем тяжких втрат, які підтверджуються ходом гри і яких не вдасться уникнути, можете ви взяти на себе відповідальність за них і гарантувати успіх всієї операції? — запитав він, чекаючи фрази офіційно і майже погрозово.

— Я вірю в доблесних льотчиків і моряків ввіреного мені флоту і вірю в успіх, хоч гарантій ніколи й ніхто не давав перед боєм,— твердо і вневнено відповів Ямамото.— І якщо головний морський штаб і ви, пане адмірал, як його начальник, відмовитесь від нападу на Пірл-Харбор, я піду у відставку з усім своїм штабом...

Запала мовчанка, гнітюча й тяжка. Суперечку двох найвищих за званнями й посадами військових начальників підлеглим терпіти дуже важко. Ні голосу подати, ні погляду не підвести. Проте Нагумо знайшов у собі сили перебороти зніченість. Він виступив наперед і став поруч з Нагано, мовби підпираючи його, мовби підтримуючи самою своєю присутністю.

— Ризикувати найновішими авіаносцями на початку війни — неприпустимо! Краще зустріти американців у наших водах, де можна буде застосувати проти них берегову артилерію й сухопутну авіацію, ніж самим іти в їхні води за тисячі миль від батьківщини, де вся ескадра опиниться в повній одірваності від своїх баз і основних сил.

— Звичайно, операція на Пірл-Харбор вимагає великих зусиль і відчайдушної сміливості, бо таїть в собі багато несподіваного, як і складного,— сказав Ямамото, не підводячи голови і дивлячись спідлоба тепер уже на Нагумо.

Погляд був важкий і ворожий, в ньому палахкотіла якась нетерпеливість, змішана з ненавистю чи тільки зневагою. Такий погляд витримати непросто, якщо взагалі можливо. Нагумо опустил очі. Ямамото ніби цього й чекав:

він ще ближче ступив до Нагумо і сказав майже ласкаво, схилившись до самого обличчя:

— Якщо, пане віце-адмірал, ваші хворі ноги заважають вам вести ударне з'єднання через холодні зимові води, та ще аж попід паковою полярною кригою, бо тільки там можна провести його непоміченим, то я готовий особисто очолити напад на Пірл-Харбор.— Ямамото різко обернувся до Нагано: — Пане адмірал, прошу взяти це до уваги як мою офіційну заяву.

— Гаразд,— сказав Нагано.— Сьогодні ми дамо попередню директиву на підготовку й ведення війни. В ній буде передбачено й операцію проти Пірл-Харбора.— Він обвів поглядом вузьких очей-щілинок всіх учасників гри й наради, пожував синюватими губами.— Остаточну згоду на неї я дам після того, як ваш штаб, адмірале Ямамото, покладе мені на стіл план бойових дій, забезпечений в усіх подробицях. Всі вільні! — гукнув він через голову адмірала Ямамото і попрямував до виходу, не глянувши на нього.

Це сталося тринадцятого вересня, в розпал війни на радянсько-німецькому фронті, в дуже скрутний час для нашої держави: був оточений Київ, повним ходом велася підготовка до першого наступу групи армій «Центр» на Москву під кодовою назвою «Тайфун», а Гудеріан закінчував обхідний маневр по оточенню п'яти армій Південно-Західного фронту генерал-полковника Кирпоноса на Удаї та Пслі.

Тоді ще Генда морочився з торпедами і не знаходив рішення. Багато чого не було ще в Японії, потрібного для ведення війни на Тихому океані, і все ж вона поривалася в південні моря, а не на північ, не в приморські землі радянського Далекого Сходу, хоч на кордоні з нами тримала двадцять одну дивізію відбірної Квантунської армії в Маньчжоу-го та в Північному Китаї.

У чому ж справа?

Як це пояснювали тоді?

І як пояснити тепер таку, на перший погляд, алогічну позицію японської воячини, непередбачений характер її рішень та несподіваність дій?

І хоч багатьом це здавалось незбагненим тоді, дивує декого і понині, не піддаючись ніяким аналізам та передбаченням, в цьому нерозгаданому й таємничому перебігові подій — закономірний хід історії.

— Пане адмірал,— зайшовши вранці в кабінет Бодекера, Комлев не сів, як звичайно, за приставний столик, а лишився стояти коло дверей.— Я прийшов сказати вам, що в Одесу сьогодні не зможу виїхати: вночі прибуло з Констанци румунське судно на капітальний ремонт та переобладнання його на десантне. Мушу оглянути його, скласти специфікацію потрібних матеріалів, визначити обсяг і характер робіт — на мені ж лишаються обов'язки начальника виробничого відділу, і я за все це відповідаю.

— Правильно, ви лишаєтеся на посаді начальника виробничого відділу Південної верфі,— погодився адмірал.— Але що ж будемо робити з одеським філіалом?

— Нехай капітан-лейтенант Гассельман з Ельзою їдуть в Одесу й приступають до роботи, а я приїду, як звільнюся.

— Не заперечую. Тим більше, що про «Лоллу» мені вже дзвонили з румунського адміралтейства, просили якнайшвидше налагодити ремонт і не затягувати його. Так що я теж не поїду в Одесу. Попросіть Гассельмана виїхати негайно.— Адмірал Бодеккер глянув на годинник і почав одягатися.— За півгодини я маю бути в генерального комісара Отта, то ви вже, будь ласка, випроводіть їх і займіться негайно «Лоллою».— Адмірал, вже одягнений, затримався перед дверима.— І ще одне прохання: відправте нашу секретарку в міську управу, де вона віднині працюватиме. Мушу повідомити, дорогий Валері, що з завтрашнього дня тут у нас,— кивнув він за двері в приймальню,— володарюватиме Ірма Цаймер. Сподіваюсь, ви не заперечуватимете?

Комлев стенов плечима: чому б мав заперечувати? Але він не дооцінив відвертості адмірала, його сердечного поруху, тому Бодеккер здивовано оглянувся до нього від дверей.

— Я не чую ні ваших поздоровлень на мою адресу, ні вашого задоволення від цієї звістки, хоч вона мала б вас порадувати: адже Ірма так гарно ставиться до вас і до фрау Ельзи.

— Що Ірма Цаймер сидітиме у вашій приймальні, знала всі ще з тої вечірки, коли ви й на крок не відходили від неї й залишили її в себе, випроводивши гостей,— сказав Комлев, не вдаючись до поверхових лестощів. Він вирішив копнути глибше: — Коли б тут із завтрашнього дня сиділа Маріка Рокк, отоді б я перший кинувся вас

поздоровляти. Ото була б перемога, достойна вашої ексцеленції...

— Ви надто високо оцінюєте мої достоїнності,— сказав вражений адмірал,— проте ще ніхто за такі речі не був ні покараний, ні навіть понижений у званні чи посаді.

— До того ж,— стримано додав Валерій Петрович,— мене мало обходить те, як ставиться до нас з Ельзою Ірма Цаймер. Я дорожу вашим ставленням, пане адмірал. І дорожитиму завжди.

— Спасибі,— потиснув йому руку розчулений адмірал.— Ви справжній мужчина і друг, пане Комлев. Жаль, що ви не німець. От що я вам скажу.

— Ні народу свого, ні батьківщини не вибирають,— з достоїнством зауважив Валерій Петрович.— І я ніколи не шкодував і не шкодуватиму, що народився росіянином. Навпаки, завжди цим гордився й гордитимусь, хоч гордість цю й не виставляють напоказ розумні люди, щоб не образити й не принизити інших.

— Що це? Натяк? — звузив очі гарно виголений, свіжий і цього ранку ніби відмолоділий адмірал Бодеккер.

— Ні. Азбучна істина. Аксиома, ваша ексцеленція.

— Боронь боже, не здумайте згадувати цю аксіому будь-де, особливо при Роллінгові.

— Це я так, до мови, кажуть, примовка. Та й ви ж — не Роллінг. Не будемо більше про це.

— І особливо вам, Валерію Петровичу, раджу ніколи не встрявати в такі розмови. Займіться «Лоллою» і приготуйте документацію сьогодні ж, щоб ми знали, які вимоги ставити румунському адміралтейству. Вони обіцяли подзвонити завтра ж.— Адмірал вийшов з кабінету, швидко пересік приймальню, не глянувши на секретарку, чути було, як трахнув дверцятами, й одразу ж потужна машина рвонула з місця.

— Ви знаєте, фрейлейн,— звернувся Комлев до секретарки,— що вас ждуть у міському магістраті?

— Мене? — здивувалася худорлява й піснолиця німкеня з фольксдойчів, очевидно, вперше почувши таку новину.

— Адмірал просив передати, що вас ждуть у міському магістраті.

— Чому ж він сам не сказав мені про це?

— Він квапився. Хіба ви не бачили?

— Він просив передати, щоб я більше тут не з'являлася?

Валерій Петрович помовчав рівно стільки, щоб у неї не

лишилося сумнівів щодо цього, потім глянув на секретарку, мов на сестру.

— Від вашого дому туди рукою подати. Не будете щоранку добиратися на роботу мало не через усе місто.

— Спасибі, ви дуже турботливі, пане Комлев. І все ж...

— Не карайтеся і не ламайте собі голови: адмірал дістав можливість запросити на ваше місце колишню свою співробітницю. Просив передати подяку вам за сумлінність.

Дівчина швидко зібралась, ще раз подякувала Комлеву і попросила відвезти її на місце нової роботи.

— Скажіть шоферу, він вас підкине.

Того ж дня Валерій Петрович провів Ельзу з капітан-лейтенантом Гассельманом в Одесу. Провів лише до воріт, бо часу мав обмаль.

— Шукатимеш мене або на заводі № 2,— сказала йому на прощання Ельза,— або в моєї тітки на Приморській, 26. Запам'ятай адресу: Приморська, двадцять шість. Поруч з прохідною.

— Нічого тут запам'ятовувати. Ти краще спитай, чи вона не родичка районного коменданта фон Шардта, котрий запрошував нас на полювання минулого тижня.

— Ти вже мене вкотре питаєш,— дивувалася Ельза.— Ну невже ж це так важливо, що ти забув навіть поцілувати мене на прощання?

— Не хочу подавати приклад капітан-лейтенанту Гассельману. Поганий приклад, кажуть, заразливий: він теж почне тебе цілувати, а я б не хотів цього,— віджартувався Валерій Петрович і махнув їм рукою.

Новий командуючий Тихоокеанським флотом адмірал Хасбенд Кіммель днював і ночував на кораблях, щоб підняти боєготовність екіпажів, але, як і його попередник, почувався на Гавайях дуже незатишно. Генерал Уолтер Шорт, котрий очолював гарнізон Гавайських островів, та адмірал Клод Блох, одночасно з Кіммелем призначений комендантом 14-го військово-морського округу, теж дбали про безпеку Пірл-Харбора, поділяючи його тривогу за долю флоту, і не раз посилали разом з ним донесення Старкові й Ноксу про відсутність радіолокаційних станцій на острові Оаху, нестачу патрульних та розвідувальних літаків, велику загрозу повітряного нападу на вузьку й тісну гавань. Та, чим більше зростала тривога командуючих на Гавайях, тим настійливіше заспокоювали їх з Вашингтона.

СТАРК — КІММЕЛЮ

1 лютого 1941 р. в день призначення

27 січня 1941 року наш посол Джозеф Грю повідомив з Токіо:

«Перуанський посланник розповів співробітникові американського посольства в Токіо, що він дізнався із багатьох джерел, включаючи одне японське,— на випадок конфлікту між Сполученими Штатами Америки і Японією японці наміряються здійснити несподіваний напад на Пірл-Харбор, використовуючи всі сили й засоби. Перуанський посланник вважає, що чутки ці носять фантастичний характер. Однак він припускає, що вони заслуговують того, аби їх довести до відома мого посольства».

«Управління військово-морської розвідки,— коментує Старк послання Джозефа Грю,— зовсім не вірить цим чуткам. Більше того, враховуючи існуючі відомості про нинішню дислокацію та використання японського флоту і армії, очевидно, що проти Пірл-Харбора не буде вчинено ніяких дій найближчим часом і не планується на позірне майбутнє».

СТАРК — КІММЕЛЮ

15 лютого 1941 р.

«Питання про встановлення протиторпедних сітей в гавані Пірл-Харбор для захисту від удару з повітря було розглянуто.

В цьому зв'язку вважається, що невеликі глибини в гавані роблять це непотрібним. Крім того, тіснота гавані та необхідність мати місце для маневрування кораблів обмежують використання сітей наявного типу...

Для успішного скидання торпед з літаків потрібна мінімальна глибина води 25 метрів, а бажана 50 метрів».

МАРШАЛЛ — ПРЕЗИДЕНТОВІ

3 липня 1941 р.

«Якщо ворог спробує здійснити рейд проти Гавайських островів, ворожі авіаносці, ескортні кораблі й транспорти

¹ Тут і далі документи подаються за згадуваною науково-документальною роботою професора М. М. Яковлева з люб'язної згоди автора, а також за книгами Дж. Моргенштерна, Уолтера Лорда, У. Пренджа та ін.

почнуть піддаватись бомбардуванню з повітря вже на відстані 750 миль. Ця протидія з повітря буде підсилюватися під вогнем усіх видів наших літаків, котрі діятимуть під прикриттям сучасних винищувачів...

В цих умовах напад на Оаху неможливий. Тому якщо й варто чогось стерегтися, то тільки диверсій на самих Гавайських островах».

СТАРК — КІММЕЛЮ

3 липня 1941 р.

«Японський уряд виніс рішення про свою майбутню політику, котре підтримується всіма основними японськими політичними та військовими групами.

Ця політика, як видно, має на увазі війну в найближчому майбутньому. Просування проти англійських та голландських володінь немає змоги повністю виключити.

Однак основні зусилля Японії будуть спрямовані проти приморських провінцій Росії».

Старк не був самотнім у своїх переконаннях і твердженнях. Після нападу фашистської Німеччини на нашу країну весь офіційний Вашингтон був упевнений, що тепер Японія неодмінно зверне свої погляди на північ і в слушний момент нападе на Радянський Союз, виконуючи свої зобов'язання перед Німеччиною, котрі витікають з горезвісного «Антикомінтернівського пакту».

Всі свої економічні, політичні й дипломатичні акції адміністрація Рузвельта спрямовувала на те, щоб уникнути війни з Японією на Тихому океані, бо до неї Сполучені Штати Америки були не готові. Багато зусиль тратилося також на те, щоб прямо чи опосередковано, шляхом економічного та дипломатичного тиску підштовхнути японську агресію на північ, відвернути її зазіхання на архіпелаги південних морів, у сфері інтересів Сполучених Штатів Америки. Цій меті були підпорядковані дії розвідки, американського посольства в Токіо, вояжі в Японію бізнесменів та впливових державних і політичних діячів. А в самих Сполучених Штатах в усіх ділових, політичних та військових колах твердили, що тепер Японія обов'язково нападе на Радянський Союз, щоб помститися й за Халхин-Гол, і за свої ще давніші вилазки на озеро Хасан, за поразки на сопках Безім'яній та Заозерній.

Подібні твердження стали ідеєю фікс офіційного Вашингтона.

Ясна річ, це була також мрія найконсервативніших кіл Сполучених Штатів, лідерів промислово-фінансового капіталу. Проте повідомлення з Вашингтона підтверджувалися і тут, на Гаваях: начальник розвідки Тихоокеанського флоту Лейтон «одержав, очевидно, п'ятдесят попереджень з китайських джерел, від дипломатів, від консулів, військових аташе, представників Чан Кай-ші про те, що японці, поза всякими сумнівами, вже наступного тижня нападуть на Росію»¹. Проте тиждень за тижнем очікування не справджувались, і важко було передбачити дії агресивно настроєної Японії.

Як і намічалось, ми виїхали з радгоспу «Піонер» (фашисти вимагали, щоб усі радгоспи звалися тепер держмаєтками або з обов'язковим зазначенням «колишній», але жителі радгоспів і навколишніх сіл не визнавали ні першої, ні другої вимоги, називали радгоспи власними іменами, як до війни, наче окупації й не було) опівночі саньми, набитими теплою житньою соломою та запряженими трійкою найкращих коней. Для цього ще за дня Дмитрові Івановичу добре-таки довелося погріти чуби з ковалями-циганами, щоб викувати спеціальну штельвагу для трьох коней, а замість дишла поставити оглоблі, приладнавши їх до хомута. Тільки от дуги не було, ні в циган, ні в Дмитра Івановича, ні в радгоспі «Піонер» не залишилося. Давно вийшла з моди дуга. А може, ніколи й не вживалася в наших рівнинних степах.

Корінним Дмитро Іванович запряг арабського жеребця, якого ми назвали Қазбеком на спомин про такого ж білого коня, яким до війни їздив, рідко кому доручаючи його, директор радгоспу Мартинов, мобілізований на фронт у перші ж дні війни. На ньому, кажуть, подався на переправу парторг радгоспу Сотников. Хоч цей був справжній жеребець, а не кінь, і набагато молодший, щось було символічне в цій подібності, тільки я не знав, що саме, хоч підсвідомо й радів з цієї нагоди. Білий арабський скакун ніби повертався в наші завойовані ворогом степи символом невпокореності й волі, запорукою успіхів у майбутній боротьбі, яка вже мала початок для Дмитра Івановича зі смерті поліцая Стешка та коменданта фон Плютца, але не мала ні початку ні кінця для нас.

Цієї першої, відведеної виключно для дороги ночі, на

¹ Лангер В., Глісон С. Неоголошена війна.— С. 32.

яку ми покладали великі надії, сніг ішов густий, хоч майже тихий, зате мороз давив добрячий, особливо коли перевалило за північ. І хоч як ми куталися в наші пальта, заривалися в солому й насували на самі очі шапки, нас пробирав до кісток мороз і особливо пронизував зустрічний вітер, бо коні йшли крупною рисою, несли наші легенькі сани завиграшки. Дмитро Іванович не притримував коней, доки й не почало світати. А коли вже розвиднілося, пустив їх, змокрілих і зморених, тюпцем, щоб не викликати підозри: кожен фельджандарм чи поліцай могли б зацікавитись, куди мчимо та в яких невідкладних справах так женемо коней.

За півночі ми подолали більше половини тієї відстані, яку треба іншим проїхати за короткий зимовий день, і Дмитро Іванович збадьорився й повеселішав від того, що розрахунки його підтвердилися і що ми матимемо вдовсталь часу. Він, найстарший, сидів на облучку обличчям до вітру і власноручно правив кіньми, ні разу не сховавши обличчя в комір, а ми з Сеньком Сорокопудом шулились і ховалися за його широкою спиною, поглибше заривалися в солому й куталися в одяг, від чого, здається, мерзли ще дужче.

Я давно помічав, що Дмитро Іванович жив запанібрата з найбільшою спекою, тільки й того, що затінявся від неї брилем, і з найлютішими морозами, навіть рукавиць ніколи не надівав, не шулився й не одвертався од вітру, сердився, коли інші робили це, особливо при ділі, за роботою.

— Та ось не шультеся ви! — гукав він нам з облучка, випростаний і кремезний, увесь сповнений енергії і дії, якийсь непохитний і прямий. — Хіба ж сховаєшся в степену од вітру й морозу? Єдиний тут вихід: насталити себе й не підкорятися холодові, перемагати його. На те ти й чоловік, щоб не боятися ніякої погоди чи негоди, геройськи їм не піддаватися. Тоді й зробиш усе, що намітив, проїдеш стільки, скільки задумав. А так що ж? Здався морозові, змерз у ноги, пустив холод до серця — щитай, пропав! Ніколи не буде твоя зверху ні в якому ділі. Збадьоріться, хлопці, не кутайтеся та в солому не заривайтеся, бо тут вам і жаба цицьки дасть.

— Та холодно ж, — сказав, клацаючи зубами, Сенько Сорокопуд, — аж нутрощі трусяться. Оце щось би ковтнути для сугріву.

— А ти злязь із саней та пробіжися, от і зігрієшся.

— Е-е, — махнув Сенько рукою, — в мене ноги задубі-

ли так, що вже, мабуть, і не гнутья. Не знаю, як і стати тепер на них.

— Злазь! — крикнув Сіраш з раптовим і несподіваним гнівом.— Ну,— замахнувся він батогом, аж коні рвонулися в упряжі.

Сенько підхопився й сів, а тоді хутенько так, боком, не зводячи погляду з батога, скік із саней і, тримаючись за ручницю, перевальцем побіг за саньми, кривлячись від болю, з труднощами розминаючи й справді задубілі ноги.

— І ти теж! — крикнув мені Дмитро Іванович, обдавши сірим холодом очей, і я теж вистрибнув із саней на ходу, наче з поїзда, вдарився якимись ніби пухлими ногами в пухкий сніг, що лежав уже, не зметений вітром, і на дорозі, і побіг по другий бік саней, теж тримаючись за них обома руками, доки ноги мої розійшлися, а потім розбіглися й понесли мене самі.

Отак, час від часу зігріваючись пробіжками, доїхали ми до Явкиного десь пообіді, та село обминули: на глухому перехресті нас чекав Іван Якимович у санках, запряжених парою конячин. І сани, і коні, вбрання: стьобані валянки з чунями, ширпотребівська шапка із штучного хутра, заношений полушубок, поверх якого був ще накинутий брезентовий плащ з відлогою на зразок башлика,— все в ньому видавало звичайного селянина. Тільки брови і очі на зарослому бородою обличчі лоснилися соболино і сяяли молодечо, особливо коли ми порівнялися з ним, і він глянув на Сіраша.

— Спасибі, Дмитре Івановичу,— сказав ласкаво й тихо, з теплою вдячністю в очах.— Спасибі, що приїхали так рано. Маємо тепер вдосталь часу.

— Зробив, як домовилися,— сухо й скупко відповів Сіраш.

— У вас коні ковані?

— Авжеж.

— Тримайте за мною,— одразу ж наказав Іван Якимович.

Він пустив своїх змерзлих, аж кошлатих коненят кудись у бік від Явкиного, досить швидко доїхав до глибокого яру і ще раз взяв ліворуч, тримаючись прогалини в бур'янах на його дні, що колись була, мабуть, дорогою. Зверху, по краях, яр був зарослий терном і шипшиною. Вони утворили такі колючі нетрі, крізь які не те що звір, навіть вітер прорватись не міг, і весь сніг, принесений зі стону, осідав тут, у самих нетрях і одразу ж за ними,

мов за лісопосадками й щитами, виставленими вздовж залізниці. Тому на дні яру снігу було мало, а головне, тут було зовсім тихо. Так ми їхали з півгодини. Потім яр розступився, розпросторився і поступово перейшов у балку, згодом у видолинок із спадистими боками, а далі в долину, порослу лісом. Дерева тут були високі, не те що по селлах. Розкидисті, вони гаспидно й різко чорніли в снігах своєю порепаною корою й кострубатим галуззям. Поміж акаціями й берестами, вирізняючись з них червонястим, ніби аж підрум'яненим гіллям і особливо так досі й не облетілим вузьким оцинкованим листям, їжачилась ще колючіша за акацію маслина — вічні дерева нашого посушливого південного степу.

У верхів'ях бешкетував вітер, туго заламуючи неподатливі цурпалкуваті крони, і вони гули й звучали кожною галузкою, стогнали й потріскували, пручаючись і протестуючи, а внизу було незвично тихо й затишно.

— Як у бога за пазухою, — тихо сказав сам до себе Дмитро Іванович, але й ми почули й погодилися з ним, тільки сказати б так не могли.

Дорога тепер пішла лісом, снігу на ній було мало, крізь тонкий його шар пробивалося навіть листя, шелестіло під полоззями і, перетрушуючи сніг, як потерть, деінде з'являлося на поверхні шорстке й зжовкле, мов спогад про недавню осінь. Попетлявши по гущавині й проминувши кілька широких галявин із скиртами сіна, дорога привела нас до височенької загорожі з товстуватих колод, за якою лежав широкий двір, заставлений клунями, стайнями, корівниками й сараями. Тут ми розпрягли під навісом коней, поставили їх у теплу стайню з розчиненими дверима, прив'язали до ясел, де вже було замішано полови, здобреної дертю й розсоллом. За почепленими на стінах дротяними сітками над яслами куйовдилося сіно — його коні смикатимуть, наївшись мішанки.

Мовчазний і похмурий господар, очевидно лісник, а може й лісничий, повів нас мовчки до хати. Тут ми роздяглися і вмилися у широких та чистих сінях і ступили з них у боковку, що правила за кухню і їдальню, бо на столі вже парували миски з борщем, круто заправленим помідорами. В борщі аж драгло м'ясо поміж овочами й капустою, нарізаною крупно й густо. Чорнобрива й розпашіла біля печі господиня зачерпнула з горнятка й поклала кожному в миску густих рожевих вершків.

— Видно: окупантів тут ще не було, — сказав Сіраш.

— Бог милував,— відгукнувся господар.

— Попойьте гаряченького з дороги та з холоду,— припрошувала вона.

А п'ятдесятиверста дорога й справді виходила з нас разом з морозом, і ми пітніли над борщем, у якому червоніла перед кожним перчина, і хазяїн запитально поглянув на Івана Якимовича вже аж тоді, як його вродлива дружина поставила на стіл картоплю з великими шматками свинини, додавши до неї тарілки з хрумкими й міцними навіть на вигляд огірками й моченими рум'яними яблуками.

Іван Якимович кивнув, і на столі з'явився оплетений рогозою бутель. Дмитро Іванович на правах старшого витягнув качан, з натугою підняв бутель і підніс до носа.

— Міцний, гаспид,— виніс він присуд і оцінку і налив кожному. Один відставив до господині, сказав мені: — Тобі ще рано.

Вони випили, дружно захрумкотіли огірками, які мовби аж пострілювали у них на зубах, і взялися до картоплі. Взявся і я, хоча й нехотя, бо нічого так не любив, як борщ, то нічого вже після нього мені й не хотілося.

— Підсипати борщу? — спитала кмітлива хазяйка, забрала в мене тарілку з картоплею і миттю повернула повну мою мисочку з борщем. Ще й перчину свіжу не забула вкинути, й часнику принесла, сама й окраець із злепком натерла так, що аж сік заіскрився.— Наїдайся,— подала мені через стіл,— бо вдома вже з місяць не були, домашнього не пробували.

— Та попоневіряться добряче,— сказав Сенько Сорокопуд.— Де нас тільки не бувало.

— Помовч,— спокійно зупинив його Дмитро Іванович.— Хіба це поневіряння порівняно з тим, що довелося й доводиться нашим зносити на фронті? Іж ото мовчки та не варнякай.

— А може, ще наллете? — не втримався Сорокопуд.— Бо з морозу щось і не відчув, що ото ви налили. Ніяк душа не відійде.

Дядько Сіраш мовчки взяли бутель зі столу, подали господині, мовчки доїли свою картоплю. Аж тоді вже глянули на Сенька іронічно й поблажливо, як завжди дивились на нього, коли були в доброму настрої.

— Душа твоя одійде тоді, коли дух спустиш. А зараз, Сенько, твоя душа нам усім потрібна. І обов'язково, зятя, твереза. Будемо, Сенько, палити пшениці, щоб не

дісталися німцям. Бо фон Штракк, доки ми їздили, полонених у радгосп нагнав тисяч зо дві, всерйоз до пшенки беруться, якийсь там план обмолоту прийняли й затвердили аж у Берліні. Ну, та ось Іван Якимович розкаже.

Іван Якимович поглянув на годинника і підвівся.

— Розкажу опісля. А зараз спати,— наказав він.— Маємо за чотири години добре відпочити. А тоді вже візьмемося й за діло.

Мовчазний хазяїн повів нас у добре натоплену кімнату із закритими ставнями, де було на підлозі настелено сіна, а поверх нього, в голови, кинуто кожному подушку — на нього ми й попадали покотом всі п'ятеро, хазяїн теж. Видно, братиме участь у всьому разом з нами. Поснули майже одразу з довгих мандрів та перемерзання, тільки й почули, як вітер розігрався ще дужче та як заспокійливо й тихо дзвеніла в руках у гарної господині посуда, яку вона після нас перемивала.

Завивання вітру і стогін лісу вчувалися нам і уві сні, але все те здавалося таким далеким і нетутешнім, ніби нас і не стосувалося; а тільки підкреслювало і затишок цієї незвичайної хати, і гостинність господарів, і нашу безпеку, якій, проте, ніхто не давав і не міг дати ніяких гарантій. Не знаю, як іншим, а мені спалося солодко і навіть щасливо, бо я відсипався з дороги перед справжнім і небезпечним ділом, значення якого я не так усвідомлював, як відчував. Головне, що це вже починалася відкрита боротьба з ворогом. Повік не забуду той сон у лісовій сторожці! Та ще поряд з Дмитром Івановичем та Іваном Якимовичем, не рахуючи Сенька Сорокопуда, який, хоч ти його й не сій, все одно вродиться де завгодно.

Вже засинаючи, я чув, як Іван Якимович запитав:

— Дмитре Івановичу, так у вас коні ковані?

— Я вже казав. Які й розкувалися, то в дорозі підкували.

— То доведеться ваших коней тут залишити, щоб не лишити слідів.

— Яких слідів? — здивувався Дмитро Іванович.— Хіба не чуєте, як розходилася негода? Все снігом занесе. Ніяких слідів не залишиться.

— Ми не маємо права ризикувати, Дмитре Івановичу. Ми не знаємо, як відпечатаються сліди на спаленому, коли пшениця згорить. Тому візьмемо некованих коней, щоб були такі, як по всіх селах. Тоді шукай вітра в полі. А так

знайдуть відбитки підків, які продавлять сніг і лишаються на землі під згорілою пшеницею.

— Мороз же,— заперечив Сіраш.

— Ну й що ж? — наполягав на своєму Іван Якимович.— Мороз морозом, а під такою товщею земля може й не замерзнути. Може ж таке бути? Ми ж ще ніколи не покидали пшеницю на пні. Правда ж?

— Не покидали,— погоджувався Сіраш нехотя.

— Ну от. А ви уявляєте, яка товщина? Добрих півтора метра. Та снігу на пшеницю навалить. Вже навалило. Під нею ґрунт, може, й не замерзне. Або й відтане, доки вона горітиме. От сліди й припечатуються, як ото прогорить і мороз тоді землю скує. Лишаються сліди від підків, мов печатки. А тут ви другого ж дня являєтесь з кованими кіньми. І дурневі ясно: нікому більше палити, як тільки вам, бо в окрузі коні зараз повсюди нековані. Я весь час думав над цим, як поїхав од вас. І вирішив, що ми ваших коней відправимо в Явкіне, а ви лісниковими вирушите на діло. Коли все буде зроблено, вибирайтеся на явкинський шлях — зустрінете своїх з кіньми вночі, коли ще й слух про спалену пшеницю не дійде сюди. Ніхто й не знатиме, куди ви відлучалися. І чи відлучалися взагалі.

— Та воно таке,— погоджувався Сіраш після довгої паузи,— якщо тільки ніякий собака не гавкне...

І я після того вже більше нічого не чув.

Міністр закордонних справ Японії Іосуке Мацуока, цей найбільший лицемір з усіх, хто коли-небудь приїздив до нас в країну з мирними пропозиціями, виявився найбільшим і, можна сказати, єдиним приборчиком потрійного пакту і негайного нападу на Радянський Союз, коли Німеччина розв'язала війну. Він спочатку зігнував донесення з Берліна свого посла генерал-лейтенанта Осіми про близький напад Гітлера на СРСР — не повірив йому ні шостого, ні шістнадцятого червня. А коли 22 червня о шістнадцятій пополудні за місцевим часом прийшло офіційне повідомлення про початок німецько-радянської війни, він негайно відправився до імператора і, скориставшись екстраординарністю обстановки, добився аудієнції раніше за всіх.

— Ваша величність, настав довгожданий час нападу на СРСР. Прошу вас дати відповідні вказівки армії і флоту.

— Пане Мацуока,— звів на міністра свої божественні

очі імператор Хірохіто, — чи ж не ви укладали в Москві пакт про нейтралітет із Сталіним? Ви мене дивуєте. — Монарх, сидячи на троні, не запросив міністра сідати. Роздумливо приклавши руки до грудей, він сказав тихо й відсторонено: — Квантунська армія ще не забула Халхин-Голу, як я не забуваю про те, як близько розташовані від Токіо аеродроми російської авіації та бази їхнього флоту. Це питання треба обговорити в координаційному комітеті. Там і висловіте свою думку, хоча... — Імператор пильно подивився на свого міністра все ще з подивом і ваганням. — Мої флотоводці не раз запевняли мене, що кампанія проти СРСР не дасть Японії сировини й нафти. Ці ресурси перебувають в районах південних морів. Чи не так, пане міністр?

Іосукє Мацуока промовчав. Імператор змахнув рукою, відпускаючи його.

Координаційний комітет вів щоденні дискусії аж до першого липня, майже тиждень. 2 липня 1941 року на нараді за участю імператора принц Кідо зачитував проект підсумкового документа цього тривалого обговорення:

«ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ІМПЕРІЇ
ВІДПОВІДНО ДО ЗМІН ОБСТАНОВКИ.

1. Імператорський уряд сповнений рішучості вести політику, котра матиме своїм кінцевим результатом створення Великої Східноазіатської сфери сумісного процвітання і встановлення міжнародного миру незалежно від того, які міжнародні події можуть мати місце.

2. Імператорський уряд буде продовжувати свої зусилля по розв'язанню «китайського інциденту» і намагатиметься створити надійну основу для безпеки країни. Це потягне за собою просування в південні райони і в залежності від майбутніх подій також розв'язання радянської проблеми.

3. Імператорський уряд виконуватиме намічену програму, незважаючи ні на які перешкоди.

4. Імператорський уряд намічає найближчим часом пред'явити нові вимоги властям французького Індокитаю і поставити цю країну під повний контроль, маючи на увазі в подальшому розпочати дії проти Малайї та голландської Індії.

Хоч наше ставлення до німецько-радянської війни ґрунтується на дусі осі трьох держав, ми в даний час не будемо втручатися в неї і збережемо незалежну позицію, таємно

завершуючи в той самий час воєнну підготовку проти Радянського Союзу...» — Принц Кідо зупинився й оглянув учасників наради.— Звертаю вашу увагу,— уточнив він,— що це пояснювальна записка до програми.— І продовжив:

— «...Якщо німецько-радянська війна розвиватиметься в напрямі, дуже сприятливому для імперії, вона, вдавшись до збройної сили, вирішить радянську проблему»,— закінчив принц Кідо розділ, що стосувався Радянського Союзу, погортав свої папери, глянув на імператора.

Той милостиво кивнув.

Кідо взяв з теки ще один папір.

— Я дозволю собі, ваша величність,— підвівся адмірал Нагано,— нагадати таємній раді про те, що зараз найгостріше стоїть питання про наші стосунки з Сполученими Штатами Америки у зв'язку з просуванням у південні моря, і ми маємо прийняти рішення...

— Про Сполучені Штати, панове члени таємної ради,— перебив адмірала принц Кідо,— пропонується розіслати нашим послам циркулярну ноту міністерства закордонних справ, у якій зазначити таке: «Хоч будуть використані всі засоби, щоб уникнути війни з США, в разі необхідності Японія діятиме згідно з потрійним пактом і вирішить, коли та як застосувати силу»¹.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Вантажно-пасажирське судно «Лолла» потребувало капітального ремонту. Передбачалося завести його в док, підняти й очистити від «бороди», тобто водоростей та черепашок, які накопичуються за довгий час плавання в такій кількості, що судно втрачає хід і маневреність, перетворюється на плавучий острів. Головні ж труднощі полягали в тому, що на «Лоллі» треба було замінити майже всю зовнішню обшивку підводної частини, а на це мало піти щонайменше місяців п'ять-шість. Ну, а в період ремонту рація не знадобиться ні капітанові, ні команді, бо хто ж здумає з сухого доку зв'язуватися з кимсь по радіо?

Саме на це й розраховував Валерій Петрович Комлев, плануючи викрадення батарей живлення з судна: їх від-

¹ Яковлев М. М. Загадка Пірл-Харбора.— С. 101—103.

сутність можуть не помітити аж до виходу «Лолли» в море.

Старшокласники-радіоаматори Гена Пономаренко та Боря Молчанов працювали на «Лоллі» в бригаді суднових монтажників. Першого ж дня вони заходилися перевіряти механізм радіорубки і в обідню перерву принесли Гавриленкові батареї живлення, недбало загорнуті в газету.

Григорій Тарасович мало не розцілував їх на radoшах, але виду не подав.

— Покладіть отуди, — кивнув на шафу, де лежало чимало дефіцитних деталей, мотків мідного дроту, ізольованої проводки, заготовок з бронзи та міді. — Розумієте, — повторював він версію, вже не раз проголошену, — в адмірала Бодеккера якийсь особливий приймач, що не живиться змінним струмом з електромережі, а тільки від батарей. То ми й зробимо йому послугу. Тільки треба, щоб ніхто не знав. Особливо румуни. Потім, коли адміралові привезуть живлення з Німеччини, ми ці батареї повернемо. А поки що нікому ні гугу. Ясно?

Хлопці ствердно кивали головами й посміхалися, не дуже вірячи йому. Здогадувалися чи хотіли думати, що допомагають не адміралові, а своїм радянським розвідникам.

— Ми, будь ласка, зробимо, що хочете, тільки скажіть... — помітно хвилюючись, казав Гена, і Григорій Тарасович розумів його хвилювання, в душі радів за хлопця і робив велике зусилля над собою, щоб не відкритися їм, для чого вони ризикують... — Ми все вміємо, все зуміємо зробити, що скажете. Правда, Борисе?

Молчанов мовчав, повільно одвертався й починав на свистувати «Катюшу» — він сердився, що їм не до кінця довіряють.

Увечері Гавриленко під стапелем «Нуль» передав батареї Комлеву, і той у своєму портфелі вивіз їх з заводу машиною шефа, напросившись в пасажирки до адмірала в зв'язку з тим, що його їздовий захворів.

— Як я бачу, — кивнув Бодеккер на портфель, — документів по «Лоллі» майже стільки ж, скільки було по недобудованому лінкору.

— А скільки нам буде з нею мороки! — спокійно сказав Валерій Петрович, тримаючи на портфелі руки в рукавичках, вив'язаних Ельзою.

— Уявляю, — погодився адмірал з своїм помічником, завжди обізнаним із заводськими справами.

— Схоже на те, що «Лолла» готується до небезпечних рейсів у район бойових дій: обшивка корпусу, за присланими кресленнями, планується з броньованої сталі, а всі надбудови підсилюються броньованими екранами на зразок того, як підсилюється непробивність танків. У зв'язку з цим на «Лоллу» доведеться перевести й ті бригади, які ремонтують бронекатери.

— Ні в якому разі! — гостро глянув на нього Бодеккер. — Бронекатери потрібні під Севастополем вже зараз, а румунам «Лолла» потрібна буде для десантів на Тамань та Кавказьке узбережжя наступного літа. І потім: катери німецькі, а «Лолла» румунська. Що ж перше ремонтувати?

— Я зрозумів: жодної людини не знімати. Тоді, воленс-ноленс, пане адмірал, доведеться набирати нових робітників?

— Авжеж, безсумнівно. Тільки оплачуватимуть їх румуни. Підготуйте телеграму в Бухарест за моїм підписом.

— Єсть! — як завжди, по-флотськи відповів Комлев. — Завтра ж зранку підготую разом з відділом праці й зарплати, котрі мають вирахувати потрібну кількість робітників та суму їхньої зарплати.

— Підрахуйте самі. Як ви скажете, так вони й зроблять. Привчайте їх шанувати начальника виробничого відділу.

Тим часом водій під'їхав до особняка Ассманів і зупинився.

— Приїхали, — сказав він.

— Може, заїдемо, пане адмірал? — спитав Комлев, виходячи з машини так легко, як тільки міг, щоб Бодеккер не помітив його зусиль, коли він виносив поперед себе портфель.

— Вибачайте, Валерію Петровичу, але, відколи немає фрау Ельзи, мені у вас нецікаво. Вітайте Емму Фрідріхівну. До речі, в мене сьогодні вечірка. Чи не побесідувати вам ще раз з доктором Роллінгом? Мені б хотілось розвіяти прикрість від його вчорашнього нерозумного жарту. Та й вам теж...

— Обіцяв вже сьогодні бути в Одесі і раптом з'явлюся на його ясні очі. Ні-ні, не варто.

— Як ви сказали? На ясні очі? — Адмірал засміявся. — Ніяк не звикну до російських ідіом та афоризмів. Перекладені на німецьку, вони звучать абсурдно: у гестапівця ясні очі! Знаєте, скільки коштували ясні очі гестапо всій Німеччині?

— Не знаю,— сказав Комлев.— І не хочу знати.— Він зиркнув на водія, котрий, напевне, був агентом Роллінга.

— Про це знає весь світ,— сказав Бодеккер.— Знає й мій водій. Не остерігайтесь його. Тим більше, що ви все одно їдете в Одесу, до капітан-лейтенанта Гассельмана, який потребує вашої допомоги.

— На жаль, я гадав ще про одну деталь: щоб відремонтувати «Лоллу», спершу треба ремонтувати док. Адже його повернуто від острова Тендри, де на нього напали ваші літаки й завдали корпусові тяжких ушкоджень. Майже повністю вивели з ладу.

— Прямі влучення? — спитав адмірал.

— Так. Його атакували торпедоносці, і дві торпеди влучили в підводну частину. Команда ледве втримала його на плаву і, підвівши пластир, зуміла повернутися на завод.

— Ви ніколи не доповідали мені про це.

— Вам зраджує пам'ять, ексцеленц. Про док я доповів вам першого ж дня, але ви цілком були поглинуті лінкором, його станом, готовністю, насиченням механізмами й озброєнням — вам було не до плавдоку. А потім в ньому не було потреби, і ми про нього забули.

— Це дуже ускладнює ремонт «Лолли». Я гадав, що ми маємо цілком справний і готовий до роботи плавдок. До речі, ви не пам'ятаєте, як ми доповіли про нього в Берлін?

— Так і доповіли, як є насправді: ушкоджений при бомбардуванні. Але без подробиць.

— Хвалити бога, не доведеться хоч давати пояснення. А то ще й звинуватили б нас в саботажі чи ротозійстві. Завтра ми все це обговоримо зранку, подумаємо, що з ним робити, з цим плавдоком, який виглядає цілком пристойно. Зовні він як новий.

— Новий і є — минулого року побудований. Тільки й знято рацію та килими й м'які меблі з житлових приміщень. Все устаткування й механізми — за останнім словом техніки.

— Доведеться вам затриматися з поїздкою до Одеси. Мені здається, крім вас, ніхто не доведе плавучий док до ладу.

— Діло й справді не з легких, пане адмірал. І роботи тут не на один місяць.

— Я уявляю. А команда плавдоку лишилася в місті?

— На жаль, встигла сісти на один з теплоходів із заводським устаткуванням і евакуювалася. Сюди теж доведеться підбирати спеціалістів. Та ще й неабияких.

— Завтра ж знайдіть людей і розпочинайте підготовку. Доки не налагодите ремонт плавдоку, про Одесу й не думайте.

— А я й не рвуся туди. Роботи й тут вистачає.

— Але ж, крім роботи, на вас там чекає фрау Ельза. Так чи ні? Отож не марнуйте часу, знаходьте людей, призначайте керівника робіт на плавдоку й відправляйтесь в Одесу.— Адмірал Бодеккер трахнув дверцятами, потім опустив скло й додав: — Пам'ятайте, ви потрібні мені тут, а не в Одесі. Так що тривалість вашого відрядження обмежується місяцем-двома. На це й розраховуйте.— Адмірал підняв скло, і «мерседес» рвонув з місця, пронизуючи потужними фарами вулицю.

Майор державної безпеки СРСР Валерій Петрович Лапін, він же для німців Комлев, а для шифру Лоцман, довго стояв у темряві, дивився, як віддаляється адміралова машина, слухав, як шумить і завиває вітер над дахами, і думав про ситуацію, що склалася тепер не без його участі й ставила перед ним та його групою нові завдання.

«Та-а-ак,— думав він, кутаючись у високий комір підбитого хутром реглана,— плавдок. Значить, плавдок тепер затопити за всяку ціну. Його треба затопити на такій глибині, щоб німці не могли підняти. Але не підставляти своїх людей. Ні в якому разі. Треба підлаштувати так, щоб затонув він від стихійного лиха, нещасного випадку чи якогось технічного прорахунку, якого не можна передбачити. Добре було б з кимсь порадитись».

Але всі його порадики далеко, аж за лінією фронту.

«Тут ти сам маєш вирішувати все,— подумки говорив він собі,— на те ти й розвідник, командир розвідувально-диверсійної групи. Добре було б, якби плавдок затонув у мою відсутність»,— думав він, і йому ставало тепліше від того, що рішення зріло, що воно діставало в його уяві ще не зовсім виразні окреслення, але віра в здійснення цього рішення міцніла набагато швидше, ніж спосіб його здійснення, якимось ніби підсвідомо, й давала йому впевненість, а з нею й радість.

На початку війни американській службі дешифрування пощастило розкрити японський дипломатичний шифр. Цю величезну й рідкісну удачу в Сполучених Штатах назвали «менджік» — «диво», «магія».

Вся дискусія, що розгорнулася в Токіо на початку липня, включаючи й обмін думками та рішення, прийняте на

таємній раді в імператора,— все було доведене до відома президента США через перехоплені й розшифровані документи міністерства закордонних справ Японії, адресовані послу в Вашингтоні адміралові Номурі. Але Рузвельт лишився непохитним: Японія все одно неодмінно нападе на Радянський Союз. А доказом такої переконаності слугувала оцінка перебігу бойових дій на радянсько-німецькому фронті: американські генерали вважали, що Німеччина протягом літа й осені повністю розгромить Радянський Союз.

Але ж які різні висновки робилися з цього сумнозвісного прогнозу командуванням збройних сил та адміністрацією США!

Так, другого дня, можливо, на прохання Рузвельта, а може, по домовленості між собою, командуючі та начальники штабів усіх родів військ, розглядаючи німецько-радянську війну з точки зору національної безпеки Сполучених Штатів, звернулися до президента з своїми рекомендаціями.

АДМІРАЛ СТАРК,
НАЧАЛЬНИК ШТАБУ І ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ
ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИМИ СИЛАМИ США:

«У найближчі сорок вісім годин після того, як виникла ця ситуація, за схваленням військово-морського міністра я відвідав президента і заявив... що ми повинні, не втрачаючи ні хвилини, скористатися психологічною обстановкою, створеною німецько-російським зіткненням (яке нейтрально-інфантильне формулювання нашої трагедії! — О. С), негайно почати ескортувати конвої у далеку Англію і заявити про це, а також приступити до захисту Західної Атлантики в широких масштабах.

Така заява, за котрою негайно розпочнуться наші дії, майже напевне втягне нас у війну, і я вважаю кожен день зволікання з вступом у війну небезпечним».

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ МІНІСТР Ф. НОКС:

«Гітлерові знадобиться від шести тижнів до двох місяців, щоб розправитися з Росією.

На мій погляд, ми не повинні втрачати цих двох місяців, не завдавши сильного удару, чим скоріше, тим краще».

«Ми повинні діяти швидко і подолати початкові труднощі, перш ніж Німеччина витягне ноги з російської трясовини». (Вони були схильні до образності й іноказань — що-то з-за океану спостерігати чужу біду, від якої ні холодно ні жарко!)

МІНІСТР ВНУТРІШНІХ СПРАВ Г. ІКЕС:

«Якщо ми не вступимо у війну зараз, ми виявимося без жодного союзника в світі, коли прийде наша черга».

Президент мовчав і рішень ніяких не приймав. Бездіяльність уряду в такий відповідальний момент історії не могли зрозуміти ні військові, ні державні діячі. Хоча бездіяльність теж була тоді політичною акцією. Тільки така політика не піддавалась ніякій логіці, як здавалося військовим керівникам.

Як уже було сказано, вони на власний розсуд давали якісь розпорядження військам і далеким гарнізонам, але ці розпорядження носили випадковий характер і погано координувалися.

Характерно, що Ікес, призначений на початку 1941 року ще й на пост керівника управління по розподілу пального для національної оборони, в кінці червня своєю владою наклав ембарго на вивіз пального в Японію. Це викликало невдоволення Білого дому й державного департаменту. Ікесу влаштували обструкцію.

Рузвельт відмінив ембарго.

Логіка президента здавалася Ікесу досі незбагненою. Тепер вона здалася страшною: Рузвельт не тільки кидав Росію напризволяще, а й штовхав, заохочував Японію до нападу на державу, яку лицемірно підтримував із газетних шпальт та в радіопередачах, щоб натягнути на себе тогу демократа, смертельного ворога нацизму.

Тільки після зайняття японськими військами Південного Індокитаю президент зрозумів, що настав час зупинити Японію й попередити її, бо угодницька політика, якої досі дотримувався його кабінет так послідовно, таємно й запекло, терпіла крах. У Вашингтоні протягом кількох днів обговорювалося питання про доцільність накладення ембарго на експорт нафти в Японію. Тепер уже департамент вирішив з цього приводу запросити думку командування

військово-морського флоту, найбільш зацікавленого поведінкою Японії.

«Введення ембарго,— відповів департаментові адмірал Старк 22 липня 1941 року,— очевидно, призведе до того, що без великої затримки станеться напад Японії на Малайю та голландську Індію і, можливо, до раннього втягнення Сполучених Штатів у війну на Тихому океані, тоді дії, що ведуть до неї, слід відкласти, якщо це можливо, доти, доки Японія не буде зв'язана війною в Сибіру... Нині несвоечасно накладати ембарго на торгівлю з Японією».

Дивовижно читати такі документи навіть зараз: як вони торгували нашою кров'ю, як тішилися нашими стражданнями! І який жаль та гордість здіймається в серці до тих стриженних наших хлопців, що ставали в степу проти німецьких танків з трьохлінійкою й пляшкою із займистою сумішшю, гинули самі, падаючи в трави, кидаючись під гусениці, щоб врятувати свою землю і людство від фашизму, хоч в середовищі цього людства були і старки, і рузвельти, які не хотіли, боялися й пальцем поворухнути, щоб нам допомогти, тремтячи за свою шкуру, дбаючи про свої бізнеси й інтереси.

Рекомендації флоту виявилися ретроградськими навіть у порівнянні із реакційною політикою вмиротворення японського агресора, від якої під тиском фактів і подій змушений був відмовитися навіть обережний та хитрий бізнесмен Рузвельт. Адже Токіо лише зміцниться в своєму переконанні, що Японія перебуває на правильному шляху, обравши Південний Індокитай метою своєї агресії, і буде просуватися далі на південь, відклавши війну проти Радянського Союзу, якщо не вжити зараз же рішучих заходів. Рузвельт це розумів тепер краще за Старка і вирішив продемонструвати силу, 25 липня ввівши ембарго на експорт нафти в Японію та заморозивши всі японські активи в США загальною сумою 130 мільйонів доларів. Американська преса на всі заставки розхвалювала твердість уряду й підносила до небес політичну рішучість Рузвельта, хоч літописці американської зовнішньої політики В. Лангер та С. Глісон висловилися стриманіше й точніше: «Не буде перебільшенням сказати, що президент все ще гавкав, але не кусав».— «Сполучені Штати показали, на що вони здатні. В майбутньому»,— підсумовує професор М. М. Яковлев.

Волошин приїхав серед дня бідаркою, сам, без попередження, і Романов немало здивувався та й занепокоївся цими відвідинами. Проте вдіяти щось і відкласти зустріч, таку несподівану й навіть небезпечну, вже не можна було: прив'язавши коня до дверного кільця, Волошин вже тупотів чобітьми в снігах і на правах давнього знайомого заходив у квартиру головного лікаря, немов до власної хати.

— Добрий день,— зупинився він у порозі, привітно глянув на господиню, пошукавши очима відсутнього в цей час господаря, довго й сумовито дивився на секретаря райкому, немов пізнаючи або засуджуючи.— Здрастуйте, Михайле Митрофановичу,— тихо й проникливо сказав він, і губи його здригнулись, і гострий борлак на худій, зморшкуватій шиї конвульсивно подався вгору й опустився на місце, а на очах з'явилися пекучі навіть на вигляд сльози. Романов, виявляється, ніколи його не забував: так і стояв він у нього перед очима, вже звинувачений і постфактум, для формальності, виключений з партії бюро райкому партії 1937 року. «І ви вірите?» — питав він тоді його і всіх членів бюро, з якими стільки років пропрацював чесно і самовіддано. «Ви й тепер вірите?» — ніби й зараз питали ці чесні очі людини, яка настраждалась доволі, і Романов, відчуваючи й на своїх очах непрошені сльози, ступив йому назустріч, обійняв, як брата, притиснув до своїх прострелених грудей, аж там заломило щось і защеміло.

Так вони й стояли, обнявшись, в порозі, двоє старих комуністів, двоє більшовиків, яких звело життя в цій жорстокій обстановці, щоб усе поставити на місце й спростувати чужі прорахунки, неправду і жорстокість чужих помилок.

— Простіть Дем'яне Леонтійовичу,— прошепотів Романов, ховаючи заплакані очі.

— Судитиме колись ті часи історія, а вашої вини переді мною, Михайле Митрофановичу, немає. І серця я на вас ніколи не мав — ні тоді, ні тепер. Головне, що ми разом боремося з ворогом. Вважав обов'язком, найперше партійним, з'явитись до вас і доповісти, що не сиджу склавши руки, а вже дещо й зробив. І робитиму все, що накаже підпільний райком, який обов'язково має зв'язатися з вами. Погодився працювати керуючим відділком, щоб увійти в довір'я до коменданта і мати більше можливостей для боротьби з ними. Ну, і просто по-людськи дуже хотілося побачити вас. Після всього...— Волошин помовчав.

— Спасибі, Дем'яне Леонтійовичу,— глянув на нього Романов і руку поклав на руку.

Тоді враз устав, обсмикнув таку знайому ще з тих часів гімнастерку, пройшовся роздумливо по кімнаті й заглянув на кухню. Хазяйки там не було — вона завжди лишала його наодинці з прибулими, щоб не чути того, що не треба нікому знати.

— Що з рацією? — спитав, повернувшись і сівши поруч з Волошином на лаві.— Знайшли для неї надійне місце?

— Значить, Іван Якимович у вас був,— спокійно зробив висновок із цих запитань Волошин і ніби аж заспокоївся. Шапку зняв, поклав на коліна, кожух розстібнув, а потім і скинув. Ще пригладив волосся і аж тоді повідомив: — Радист об'явився, але ні слова, ні півслова про те, хто він, звідки, від кого.

— Хто такий?

— Приїжджий. З акценту судячи, лєнінградєць. Я їхню мову й вимову добре знаю: там не з одним потоваришував. Так от, з'явився і одразу ж попросив, щоб одвезли в найглухіше місце. Ну, ми його й відтарабанили аж на четвертий відділок. Знаєте? Шарованка. В самім кутку радгоспної землі. Туди зараз і комендант носа не показує — далина й бездоріжжя.

— А люди надійні там є? — запитав Романов, погладжуючи тім'я, і Волошин подумав, що в секретаря райкому болить голова. А ще він подумав, чи закрилися в нього рани на грудях? Та спитати не зважився: було б непристойно.

— Падлюки трапляються, Михайле Митрофановичу, не без цього тепер, в тяжкий час для Батьківщини, але чесних, надійних і відданих Радянській владі людей ми виховали немало. Скрізь вони є, бо їх переважна більшість. І це наша найбільша радість.

— Не тільки радість, Дем'яне Леонтійовичу. Це насамперед запорука нашої перемоги. Ну, так як же ви там влаштували радиста?

— А влаштували ми його конюхом...

— Сам захотів?

— Сам. Одразу ж сказав, щоб поближче до силосних башт його на жительство й на роботу влаштували. Мабуть, з башти, щоб повище було, й збирається зв'язуватися з нашими. Бо вже ж не близький світ. Чи й рація візьме?

— Візьме,— впевнено сказав Романов.— А що мовчить,

то так і треба. Ви на нього не ображайтесь і не дуже хай там допитуються: радист, може, з такого Центру, що нікому й знати не положено. Це діло таємне й конспіративне. Помагайте їм, чим зможете. А треба буде, то скажуть самі. Не завадило б приставити до нього охорону, щоб на випадок чого попередили й прикрили. Немає таких?

— Є й такі. На четвертий відділок з центральної перевели Василя. Мабуть, вам говорив про нього Іван Якимович?

— А, це того, що дивізією командував у Шостій армії Музиченка й з оточення вийшов? Ну що ж він там?

— Завідує фермою. Там і керуючого підм'яв під себе. Хлопець не промах і радиста зуміє захистити й допомогти. Обростаємо людьми помаленьку. Тепер ось ще до полонених доберемося...

— Скоро й мене влаштувати доведеться в якомусь надійному місці. Не сидіти ж мені на шиї у цих добрих людей, які нам ще знадобляться. Так що готуйте й мені перехід на легальне становище. А радиста бережіть — це єдиний наш шанс зв'язатися з Великою землею. І от що: пшеницю спаліть. Не дайте її окупантам скосити й обмолотити! За всяку ціну спаліть!

— Іван Якимович нам заборонив. Сам взявся за це. Чекаємо.

Адмірал Кіммель, котрий завжди почував себе дуже незатишно на Гавайських островах, у такій далекій одірваності від батьківщини, що її можна було подолати навіть на найсучаснішому бомбардувальникові Б-17 тільки за чотирнадцять годин безперервного польоту, занепокоївся ще більше, довідавшись про санкції Сполучених Штатів щодо Японії та не одержавши ніяких інструкцій від свого командування. 26 липня він написав Старкові:

«І. Необхідно тримати командуючого Тихоокеанським флотом в курсі політики міністерства, рішень та змін в політиці і рішень, які б реагували на зміни в міжнародній обстановці.

а) Досі ми не одержали офіційних даних відносно позиції США на випадок участі Росії у війні, в першу чергу з приводу співдружності на Тихому океані, якщо вона взагалі матиме місце між США та Росією, якщо обидві держави візьмуть активну участь в бойових діях. У наших існуючих планах Росія не передбачена і не передбачається

координованих дій, спільного використання баз, спільної системи зв'язку і т. ін. Нова обстановка відкриває перед нами можливості, котрі варто повністю використати і необхідно до кінця скористатися можливостями взаємної допомоги. Конкретно прошу дати відповідь на такі питання:

1) Чи оголосить Англія війну Японії, якщо японці нападуть на приморські провінції Росії?

2) Якщо відповідь на перший пункт позитивна, тоді чи надамо ми їм активну підтримку, як попередньо передбачено у випадку нападу на голландську Індію чи Сінгапур?

3) Якщо відповідь на другий пункт позитивна, тоді чи складаються плани спільних дій, надання обопільної допомоги і т. ін.?

4) Якщо відповідь на перший пункт негативна, тоді яка буде позиція Англії? Яка буде наша позиція?

5) Якщо Англія оголосить війну Японії, а ми не зробимо цього, яка наша позиція буде по відношенню японського судноплавства, патрулювання тихоокеанських вод, рейдерів і т. д.?

б) В залежності від перебігу бойових дій обстановка в Росії, очевидно, дає нам можливість зміцнити нашу оборону на Далекому Сході, особливо Гуам та Філіппіни...

На мою думку, нам варто укріпити Гуам і прискорити укріплення Філіппін. Війна Росії з державами осі може надати нам перепочинок».

Як бачимо, адмірал Кіммель подумував навіть про співробітництво з Радянським Союзом, що було логічним і очевидним (тільки, на жаль, не для адміністрації Рузвельта о тій порі і особливо не для американських імперіалістів, ставлеником яких був президент США), і просив ввести його в курс державної політики на рівні Білого дому. Але її не знали навіть конгресмени та члени департаменту, не знав її й адмірал Старк, бо Рузвельт зробив зовнішню політику своєю вотчиною і ні з ким своїми планами ділитися не хотів.

На занепокоєний лист адмірала Кіммеля Старк не відповів. Та й що він міг відповісти?

Лише 31 липня в листі командирові флагмана Тихоокеанського флоту капітанові першого рангу Г. Куку він написав:

«Ряд питань, які нещодавно ставили Ви, та ряд питань, котрі ставить Кіммель (на них я дам відповідь по

змозі якнайскоріше), належать до числа тих, котрі я сам все ще намагаюсь в'яснити у Вашингтоні. Газети дають Вам рівно стільки інформації, скільки я маю її сам.

Як Вам, очевидно, відомо з наших телеграм та моїх листів, ми вважаємо, що першочергова мета Японії — радянське Примор'я. Тернер (начальник оперативного відділу штабу флоту) вважає, що Японія вторгнеться туди в серпні. Можливо, він має рацію. В більшості випадків, найчастіше він буває правий.

Я дотримуюсь тієї точки зору, що, хоча Японія кінець кінцем піде на Сибір, вона відкладе виступ до приведення обстановки в Індокитаї і Таїланді в бажаний для неї стан і доти, доки не буде якогось прояснення в російсько-німецькій війні», — по суті, так нічого й не повідомивши, закінчує свого листа Старк, бо його й самого не допускали до високої політики.

І Кук лишився при своїх інтересах, хоча й одніс негайно листа Кімелю. Командуючий Тихоокеанським флотом тримав свій прапор на «Пенсільванії» і послання Старка прочитав тут же, в присутності командира лінкора-флагмана. А прочитавши, довго мовчав.

— Хотілося б мені знати, — сказав він, повертаючи листа Кукові, з тугою в голосі і тривогою на обличчі, — що ми збираємося робити? Які дії плануємо у зв'язку з цією війною?

Цього, очевидно, не знав і президент, не лише Старк чи Кімелль. Рузвельт, як і його попередники-умиротворителі, прозвані «мюнхенцями», намагався з таким самим успіхом, як вони Гітлера, вблаготворити японського агресора й штовхнути його на нас, щоб самому загібати жар чужими руками, а тим часом все більше ошукував себе.

9 серпня 1941 року в затоці Ардженшія на острові Нью-фаундленд з'явився новітній англійський лінкор «Принс оф Уеллс». Він щойно перетнув Атлантичний океан, що аж кишів німецькими підводними човнами, поодинокими й збитими у зловісні «вовчі зграї», і величаво входив у постійну військово-морську базу Об'єднаного Королівства, немов переможець. Його й справді вітали залпами берегових батарей, гудками та сигнальними прапорами усіх кораблів, що знаходилися в гавані. Гримнув із своїх гармат і американський крейсер «Огаста», на якому прибув сюди напередодні президент Сполучених Штатів Америки Франклін Рузвельт із своїми радниками на першу зустріч

з прем'єр-міністром Англії Уїнстоном Черчіллем, хоч війна тривала вже близько двох років — друга світова війна, в якій США та Англія були союзниками.

Сивий ранковий туман, легкий і прозорий, висів над океаном, наповзав на вкриті буковими та кленовими лісами кам'янисті пагорби Ньюфаундленду, вливався і в саму затоку синюватим серпанком, з якого й з'явився гордий силует могутнього корабля, вже овіяного славою переможного бойового хрещення.

Рузвельт, сидячи в своєму незмінному кріслі-каталці на самому носі «Огасти», розцвіченої вітальними вимпелами, дивився, як входив у бухту і хвацько викидав свої якорі, уповільнюючи рух та одночасно розвертаючись бортом до причалу, красень лінкор «Принс оф Уеллс», згадував, що саме цей корабель сміливо й відважно вступив у бій із знаменитим «Бісмарком» і, хоч сам дістав шість влучень і через те змушений був вийти з бою, завдав і німецькому новесенькому лінкорові шкоди, влучивши в носове нафтоховище під ватерлінією. Це значною мірою скоротило дальність плавання «Бісмарка» й збільшило шанси командуючого флотом метрополії адмірала Товея з його ескадрою перехопити потужний та швидкохідний лінкор противника.

Як тільки «Принс оф Уеллс» пришвартувався, президент негайно подався вітати Черчілля, котрий в такий грізний час перетнув океан задля їхньої зустрічі.

Рузвельт з'явився на мокрій від туману чи від ранкового миття палубі лінкора «Принс оф Уеллс» під пронизливій свистки боцманських дудок і під грім корабельного міднотрубного оркестру саме тоді, коли перші промені сонця впали на зажурені базальтові гори, на лискучі округлості вже зачохлених трьохсот'ятидесятишестиміліметрових гарматних башт. Засліплений зблиском оркестрової міді та строкатістю вітальних вимпелів, президент короткозоро мружився, спираючись на міцну руку сина Джиммі у формі капітана морської піхоти, стояв, як міг, виструнчившись, доки грали гімни Великобританії та Сполучених Штатів Америки, і помітно стомився. Помітивши це, Черчілль вихопив у матроса вже наготовлене крісло і пустив його дзигою по мокрій та слизькій палубі просто до ніг президента, широким жестом запросив його сідати. Але Рузвельт під пильними й зацікавленими поглядами англійських матросів та офіцерів зробив назустріч Черчіллю кілька кроків і подав йому руку.

— Welcome, — сказав він просто й привітно, в той час як Черчілль напружено дивився йому у вічі, ніби котромусь із своїх солдатів на огляді, від чого здався президентові й сам трохи солдафонистим, по-бульдожому кремезним, опасистим і важким. — Радий вас вітати в Західній півкулі, — додав Рузвельт, — що і є само по собі підтвердженням всесвітнього характеру війни, про яку маємо з вами тут говорити. — Президент, не чекаючи додаткового запрошення, знеможено опустився в крісло, і Черчілль, не випускаючи його руки, допоміг Джиммі всадити його повільно й м'яко. Не розгинаючись, шепнув:

— Еге ж, світова, будь вона проклята...

Тим часом вже й для Черчілля притягли крісло й поставили поряд з президентовим, і вони обидва мусили сидіти якийсь час, позуючи, бо ціла ватага оточила їх з фотоапаратами й кінокамерами й почала обстрілювати юпітерами проти сонця. Виждавши якийсь час, доки в нього вистачило терпіння, Черчілль різко й грубо змахнув рукою, проганяючи кореспондентів, і відкинувся на спинку крісла.

Вони ще якийсь час мовчали, а команда лінкора, вишикувана по обох бортах, стояла струнко й дивилася-надивлялася на керівників двох великих держав, що сиділи поруч. Адже й одного з них рідко доводиться бачити простим смертним, а тут було одразу аж два. Притому Черчілль помітив, що на нього дивляться менше — звикли за кілька днів переходу, бо немало попотинявся по палубах та приміщеннях корабля. А з президента Рузвельта не спускали очей і матроси, й офіцери: дивилися з надією, мов на пророка, який міг одним словом або промовою припинити війну, щоб не лилася кров на землі, не тонули в морській безодні люди і кораблі, навіть такі могутні й досконалі, як їхній «Принс оф Уеллс».

Проте Рузвельт був надто інтелігентний, надто респектабельний як для війни, а до того ж геть анемічний, майже безпорадний фізично, і молоді матроси, сповнені сили й енергії, поїдали його очима скоріше з подивом, аніж з надією.

— Скажіть, пане прем'єр, — тихо спитав Черчілля Рузвельт, але на кораблі була така тиша, що всі почули, — оця вся команда і командир корабля брали участь у битві з «Бісмарком»?

— Так, — відповів Черчілль, — всі, як один, крім тих, які загинули в компасній рубці під час першого влучення.

— Йх, здається, було всього шість? — запитав Рузвельт.

— Шість,— погодився Черчілль.— Боші до біса гарно стріляли.

— І все ж ви їх перемогли,— сказав Рузвельт, щоб підбадьорити команду.

— Задля істини й справедливості,— не прийняв комплімента командир корабля, що стояв поруч,— пане президент, треба нагадати, що не ми, а весь королівський флот ще цілих п'ять днів полював за «Бісмарком». Ми лише позбавили його максимального ходу й пального.

— Це теж неабияка заслуга,— сказав президент командирові корабля, обдарувавши його ласкавою усмішкою.— За що я люблю вас, англійців,— сказав він, адресуєчись до Черчілля,— так це за прямоту й відвертість.

— Брешемо не більше за інших,— буркнув Черчілль і закурив сигару. Він і так досить довго тримався в рамках пристойності і відчував, що вуха почали пухнути.

Не зваживши на вульгарну репліку й запалену без його згоди сигару, Рузвельт подолав деяке зніяковіння чи незручність за свого партнера й кинув погляд на сина. Немало здивувався: Джиммі їв очима Черчілля так само, як матроси й офіцери «Принса оф Уеллса» його, Рузвельта, і не зводив захопленого погляду з кремезної постаті прем'єра, що вільно й розв'язно, мов у шинку, сидів на палубі лінкора, мало нагадуючи високого урядовця, а ще менше дипломата. «Мабуть,— подумав президент,— своєю розв'язністю, простотою й цинізмом Уїнстон Черчілль завойовує довіру виборців і авторитет на Уайтхоллі та Даунінг-стріт». Бо й сам починав підпадати під його привабливу невимушеність і безпосередність.

— Зробіть мені люб'язність,— попросив він Черчілля.

— Охоче, пане президент,— туго повернув до Рузвельта свою велику голову на крутій та короткій ший прем'єр-міністр Англії.

— Я хотів би сфотографуватися на пам'ять з цією славною командою ушавленого вашого корабля, що після героїчної битви зумів так швидко впоратися з усіма пошкодженнями і взяти на себе воістину історичну місію — доставити на ці переговори вас — прем'єра Великобританії.

— Розпорядіться,— незворушно звів водянисті очі на командира корабля Черчілль. А коли той пішов віддавати команду, сказав Рузвельтові: — Я запрошую вас з усіма радниками на сніданок, приготовлений на вашу честь. Вас

теж, Джіммі, особисто,— Черчілль ослабився й підморгнув йому.

Ранком другого дня Валерій Петрович Комлев, всю ніч провівши без сну після розмови з адміралом Бодеккером та обдумуючи можливі варіанти затоплення плавдоку, приїхав на завод своєю таратайкою ще затемна і обнишпорив відведений у глибінь Великого ковша і забутий тут док знизу доверху, особливо уважно оглянув пластирі, зроблені на совість, з великою майстерністю, якою лиманські корабели постійно й заслужено гордилися перед всією країною і перед Військово-Морським Флотом. Він дійшов гіркого для себе висновку, що такі зроблені нашвидкуруч пластирі здатні витримати перехід через море в Одесу, а коли б виникла потреба, і в Севастополь. Висновок був гіркий, бо затопити плавдок внаслідок недбалого буксирування Комлев, сам інженер-кораблебудівник, не бачив можливості. Але він не міг не відчутти гордості за своїх побратимів, що в аварійній обстановці, можливо, під авіабомбами зуміли блискуче провести такі складні роботи! Тільки величезний шторм міг би вивести з ладу плавдок, та й то лише тоді, коли б його заякорити й кинути у відкритому морі. Звичайно, думав Комлев, у такому великому лимані шторми бушують дай боже, але ж не такі, щоб виломити так майстерно заведені пластирі, і тому доведеться таємно й непомітно «допомагати» стихії.

Як це зробити? Кому доручити? Хоч як йому не хотілось, а доведеться ставити на ремонт плавдоку свою людину, інакше ж нічого не вийде. Найперше завдання — це вивести під яким завгодно приводом плавдок з Великого ковша та заякорити його на найглибшому місці. Скажімо, на ямі так званого стенда «Дідова хата». Привід? Оце й буде привід: на стенді «Дідова хата» до війни розмагнічували кораблі. Підвести кесони ж можна тільки на глибині. А після всіх електрозварювальних робіт, мовляв, разом і розмагнітити плавдок, інакше ж бо його й з акваторії заводу вивести не можна, мін тепер повно. І спеціально розставлених, і блукаючих, котрі одірвалися з своїх якорів і тепер розносять смерть у найглухіші закутки моря.

Ну, значить, треба спланувати роботи одночасно і на «Лоллі», з якої вже знято батареї радіоживлення, і на плавдоку. Доки ремонтуватимуться надводні частини румунського пароплава та устаткування й механізми, треба

ліквідувати пробоїни в бортах плавучого доку — адже це так природно й раціонально, що жодних заперечень у адмірала Бодеккера не викличе. А щоб його задобрити й ще більше привернути до себе його симпатію й прихильність, Валерій Петрович вирішив матеріал для ремонту обох об'єктів розшукати на заводському складі заліза, тепер уже приведенного в порядок. Тут теж був свій таємний розрахунок: прикрити корозію суриком і поставити на «Лоллу» метал, який не прослужить і двох-трьох років.

«Лолла», — думав Валерій Петрович, — теж штучка: її мають використати як десантне судно для операції проти Кавказу. Треба подумати десь навесні і про «Лоллу». А зараз невідкладне завдання — знищити док, щоб німці не змогли ремонтувати в ньому свої пошкоджені військові кораблі. Може, це було головніше, ніж збирання військових та оперативних відомостей і даних. То пасивна, хоча й важлива фіксація, а це активна боротьба й протистояння намірам противника. «Не забувайте, — говорили йому в Центрі, — треба підірвати їхню економічну й виробничу базу в басейні Чорного моря, щоб вони тут не використали жодного нашого корабля, а свого не відремонтували». Це ж саме підкреслював і полковник Соколюк.

Посидівши в себе добрих дві години над проектом ремонтних робіт на «Лоллі» та плавучому доку, Комлев з'явився в кабінеті адмірала Бодеккера, як тільки той приїхав на завод, і поклав перед ним готові розрахунки, а не тільки перелік і послідовність робіт. Свіжий і скупаний у гарячій ванні після доброї вчорашньої випивки і палкої ночі, проведеної в обіймах не дуже розбірливої, пишнотілої і цибатої Ірми Цаймер, адмірал був у захваті від професійної досконалості та запопадливості свого незамінного помічника інженера Комлева.

— Блискуче! — вигукував він, читаючи документацію, підготовлену Валерієм Петровичем, і робочі креслення, які той встиг з усією ретельністю викреслити на ватмані, звичайно, з деякими припусками, котрих ніяк не можна уникнути ні під час будівництва кораблів, ні тим більше в час їх ремонту. — Не знаю, що б я робив тут без вас, — вдячно звів він на Комлева свої стомлені очі, повні ласки й розчуленості. — І головне для мене: не просити нічого у Редера чи будь-кого, бо що ж їм і справді якісь калощі, на зразок румунської «Лолли», чи того ж таки плавучого доку, що значиться розбомбленим нашою авіацією. Під

такі замовлення вони металу не дають. — Адмірал Бодеккер завірив усю документацію, підготовлену Комлевим, і, повертаючи йому для подальшого просування по бухгалтерії, розписування завдань цехам та відділам заводу, попросив: — Ще призначте відповідальних за ремонт суден серед наших інженерів, наберіть через біржу праці кваліфікованих робітників з суднобудівельними спеціальностями, розставте їх по роботах і можете їхати в Одесу до фрау Ельзи, яка там без вас нудьгує.

— Ще до того, як призначити керівників робіт і розставляти робітників, нам треба вивести док з Великого ковша на стенд «Дідова хата», де він і ремонтуватиметься, бо на міліні, та ще біля стінки кесони підвести не вдасться, а на його місце поставити «Лоллу», бо інші пірси занизькі для неї — буде багато клопоту з подачею матеріалів.

— Все віддаю в повну вашу владу. Краще за вас ніхто не зробить. Ні ошвартування кораблів для ремонту, ні самого ремонту. Дійте від мого імені і моїм іменем погоджуйте все із заводською й військовою адміністрацією. Приступайте зараз же, а я поїду відпочивати. Ніч була, я вам скажу... — Адмірал похитав головою і загадково всміхнувся, мов заядлий бешкетник. — Добре, що ви не поїхали зі мною, — сказав він з похвалою, але тут же й розвів руками: — Хоча хто його знає, що краще в наш час: гріх чи благопристойність? Одне слово, бенкетували ми добряче, і навряд чи я б щось тут зробив сьогодні без вас.

Протягом чотирьох днів президент США з'являвся на зустрічі з прем'єром Великобританії не лише у свіжій накрохмаленій сорочці, а щоразу в новому костюмі, демонструючи найновіші моди. Від нього пахло гарним милом і тонкими парфумами, від Черчілля — тяжким духом віскі й ще тяжчим духом сигари, з якою він не розлучався навіть під час переговорів. Вони, ніби змагаючись у красномовстві, сипали дотепами, демонстрували гумор, і можна було подумати, що ці люди забули, для чого з'їхалися в це глухе місце, і що в Європі точиться жорстока війна. Щоправда, справжня війна велася дуже далеко — аж на просторах Радянського Союзу і їм обом справді ні за шию не капало, ні в тім'я не пекло: Сполучені Штати ще й досі грілися спокійненько, простягнувши загребуші руки над світовою пожежею, дивлячись, де що погано лежить і де можна гарно погріти руки, не

обпікшись; Англія ж сиділа тихесенько в метрополії, очуюючи й оговтууючись після розгрому її експедиційного корпусу у Франції, та потроху пострілювала в Лівії, жахаючись танків Роммеля, прозваного самими англійцями «лисом пустелі», мовби для того, щоб залякувати власних солдатів.

— У мене таке враження,— сказав якимось уранці Рузвельт, гладесенько виголений і рожевий після доброї ванни,— що ви взялись викурити мене з цієї наради своєю сигарою, як Сталін викурих колись Троцького та інших політичних противників своєю люлькою.

— Хвалити бога, я тут не хазяїн, а тільки гість і мушу достойно оцінити ваш гумор, пане президент, а не виправдовуватись. Повірте, виправдовуватись — дуже неприємна і майже безнадійна справа. Даю вам слово.

— Повірити на слово? — примружився Рузвельт.— В нашому становищі це не так просто.

— Повірте фактам, які зробили мене людиною з гірким досвідом.

— Не прибідняйтесь, Уїнстоне,— поплескав його по коліну респектабельний президент США.— За Дюнкерк, де ви зуміли посадити на кораблі з необладнаного узбережжя майже чотиреста тисяч солдатів та офіцерів, і за те, що повернули їх метрополії й матерям та нареченим, вам не виправдовуватися довелось перед королем та своїм народом, а приймати подяки й нагороди.

— Де там,— відмахнувся похмуро Черчілль,— інтенданти віддали б мене під трибунал за покинуті на французькому березі танки, гармати й військово спорядження та боеприпаси, якби не я володарював ними, а вони мною. Тільки в зв'язку з цим не дуже приємним для них фактом їм довелось змиритися.

— У нас би їх лінчували за один натяк на це. Вас судитиме і ніколи не забуде історія. Що вам інтенданти тепер?!

— Ого,— задер голову, виставивши широке, мов у бульдога, підборіддя Черчілль,— від них залежать армії Окінлека та Уейвелла в Африці. Від них, до речі, завжди залежить доля війни. Від них нікуди не подінешся. Постацання — основа основ. Без інтендантів ніяким арміям не воювати, будь вони хоч тисячу разів вишколені. Особливо зараз.

— Інтенданти, як і все інше, у ваших руках. А вони у вас тверді,— сказав улесливо Рузвельт, але імпозантність,

стриманість і солідність робили його улесливість переконливою й пристойною. А для Черчілля — ще й приємною.

— Та вже ж якось треба вправлятися з усім, в тому числі й з інтендантством.— Черчілля видихнув цівку диму. З сигари посипався йому на жилет сірий попіл, та він цього не помітив, думає, мабуть, про інше, і думає тяжко, ніби вергав валуни з холодних берегів Шотландії. Хоч тут, на Ньюфаундленді, каміння було ще важче й холодніше.

— І все ж, пане президент,— почав Черчілля після довгої мовчанки похмуро й відчужено,— випробування, які випали на долю Великобританії і терзають її ось уже два роки, змушують мене за моїм нелегким становищем бути надокучливим. Я хочу повернутися до нашої попередньої розмови і ще раз підкреслити: ми стоїмо перед нездоланною й невідкладною необхідністю негайно підкріпити наше попередження Японії про те, що її подальша агресія примусить зацікавлені країни застосувати зброю. Ви вчора відхилили пропозицію, щоб окреме попередження дали від свого імені Сполучені Штати.

— Я й сьогодні проти цього. Дорогий Уїнстоне, зрозумійте: ми не готові до війни! А ви нас силоміць тягнете в неї прямо сьогодні. Я вже вам пояснював, що першочергова мета Сполучених Штатів — відстрочити війну хоча б на місяць. А підписавши такий документ, ми автоматично опиняємося в стані війни з Японією, розв'язуємо їй руки, провокуємо її на негайний напад. Скажімо, на Гавайї. Або на острів Мідуей. Альтернативи тут немає.

— Йдеться про подальше просування японців у південно-західній частині Тихого океану,— наполягав Черчілля.— Я можу зараз же прочитати проект декларації, який накидав щойно, йдучи сюди.— Він вийняв з широкої кишені досить пом'ятий і недбало згорнутий аркуш, довго розправляв його на круглому коліні, не виймаючи сигари з рота.

Рузвельт мовчки дивився на його важкі й повільні руки. На папір від його рухів сипався попіл з сигари, але Черчілля так звик до цього, що ніби й не помічав.

— Читайте,— видавив із себе Рузвельт, якому хотілося бути лояльним і рішучим, а ще більше хотілося зберегти за собою свободу дій, не впрягатися в одну упряжку із загнаною на острови Англією і уникнути війни.

— Ми вже домовились третього дня про прийняття спільної заяви японському урядові,— нагадав Черчілля,

глянувши Рузвельту в обличчя водянисто-зеленими очима й наставивши на нього свою сигару, мов фальконет із старовинного фрегата.— Сполучені Штати, Англія, її домініони та Голландія попередили Японію, що її подальша агресія примусить ці держави застосувати зброю. Я сьогодні цілу ніч не спав, думав про те, що спільне попередження безсиле: ну що для Японії розбита й окупована Голландія? Що для неї наші домініони? І навіть сама Англія, заперта й майже заблокована на островах метрополії і зв'язана боями в Північній Африці? Єдиною реальною силою англосаксонського демократичного світу є ви — Сполучені Штати Америки. Я прийшов до висновку після довгих і мученицьких роздумів, що тільки тверда позиція Сполучених Штатів, яку вони займуть, не рахуючись із загрозою війни на Тихому океані, може зупинити Японію. От і треба, пане президент, щоб була прийнята така декларація:

«Пункт перший: Уряд Сполучених Штатів Америки попереджає уряд імператорської Японії, що у випадку її нового просування в південно-західній частині Тихого океану США вживуть рішучих заходів, навіть якщо вони можуть призвести до війни між Сполученими Штатами та Японією.

Пункт другий: Якщо при застосуванні вказаних заходів третя держава стане об'єктом агресії Японії, США нададуть їй допомогу».— Черчілль поклав не дуже розгладжений аркуш із текстом на столик, який розділяв їх, і знову запитливо підвів на Рузвельта свої водянисті очі.

Президент одвернувся до вікна. Він побачив там, на березі, за чорними базальтовими скелями ліс, теж майже чорний від насиченої зелені в цьому помірно вологому океанському кліматі, і веселі білокорі берізки, що пустотливо освітлювали лісову набундюченість своїми сніжними рівнесенькими стовбурами й світло-зеленими гілочками-косами.

— Тут було б досить і першого пункту,— зауважив президент.— Про другий взагалі говорити не треба. До того ж я маю намір після повернення в США особисто переговорити про все з адміралом Номурою. На цьому нашу першу зустріч можна й закінчити,— запропонував він і подав Черчіллю руку.— Зараз, особливо у вас та й у мене теж, роботи по горло. Треба телеграфувати Корделлу Хеллу про нашу домовленість, хай підготує відповідні документи і мою зустріч з японським послом.

— Будемо вважати, що антигітлерівська та антияпонська коаліція почала діяти. Бо Росія вже героїчно б'ється з агресором, і я висловив у листі Сталіну своє захоплення їхньою героїчною боротьбою. Варто було б і вам обмінятися з ним посланнями, пане президент.

Рузвельт тільки всміхнувся на прощання. Хоч про себе й подумав: «Ну й нахаба ж цей прем'єр Англії! Про його безцеремонність я чув, але він перевершує всі уявлення про неї». А вголос сказав:

— Ну, що ж, видно, й наш виступ не за горами, і хай благословить нас бог на цю тяжку й смертельну боротьбу з диктатором, який задумав поневолити весь демократичний світ.

— Амінь! — все ще не виймаючи сигару з зубів, процідив Черчілль, що не боявся ні бога, ні чорта, а зараз просто ожив, звеселився, схиливши Рузвельта до такої рішучої декларації. В душі він святкував перемогу, а зовні намагався бути спокійним та розважливим.— Здавна, пане президент, приглядався я до Японії, ще як служив у Індії, багато читав про неї, часто зустрічався з японцями під час морських походів. І от що помітив: за всю історію вона не програла жодної війни, бо нападала завжди на слабших. Тому в Японії дуже запам'ятали поразку на Халхин-Голі 1939 року від Червоної Армії. На мою думку, це й визначило великою мірою поведінку Іосукі Мацуоки при підписанні з Росією договору про нейтралітет...

— Але ж тепер,— зупинив Черчілля Рузвельт, розвернувши своє крісло-каталку,— тепер, коли Гітлер напав на Росію...

— Хочу дати вам пораду,— вийняв нарешті із зубів сигару Черчілль.— Продемонструйте силу й готовність виступити, якщо хочете, щоб Японія не напала на вас. Це єдиний засіб зупинити й застерегти її. Повірте, я хочу вам добра!

Черчілль, повернувшись на «Принс оф Уеллс», на радіощах шле своєму кабінетові радіограму: «Президент повідомив, що негайно телеграфуватиме містерові Корделлу Хеллу, котрий влаштує зустріч президента з японським послом одразу ж після повернення до Вашингтона для вручення важливого документа.

Президент по можливості якнайшвидше зустрінеється з послом і передасть йому письмову заяву.

Я просив копію заяви, але мені при від'їзді відповіли, що її ще не підготували.

Президент, однак, запевнив мене многократно, що він внесе в текст слова, наведені вище (пункт перший декларації)...

Я впевнений, що він зм'якшить формулювання.

Що стосується політики США в разі нападу Японії на СРСР, то Рузвельт пообіцяв додатково усно попередити адмірала Номуру, що, оскільки СРСР являється дружньою країною, США реагуватимуть на будь-який конфлікт в північно-західній частині Тихого океану».

Радість Черчілля, як ми побачимо далі, виявилася передчасною.

— Ведеш його двома буксирами,— говорив Комлев Саші Чорному, бо все ж таки йому довелося доручити небезпечну й відповідальну справу з потопленням плавучого доку.— Обов'язково двома! — підкреслив він.— Запам'ятай це. Бодеккеру, коли проситимеш буксири, доведь, що одним його ніяк не вивести. Особливо під час сильного вітру.

— А якщо вітру в той день не буде? — похмуро питав відчайдушний, але зовсім не підготовлений до цієї операції Олександр Наумов, справжнє ім'я якого було відоме тільки Комлеву і більш нікому.— І взагалі, ти збираєшся обдурити такого спеціаліста, як адмірал Бодеккер. Та це ж такий старий морський вовк, що обох нас проковтне і не скривиться.

— Хай це тебе не хвилює: буде вітер чи не буде. Адже про виведення з Великого ковша плавдоку й заведення туди «Лолли» все одно знадобиться два буксири. А головне, про всі деталі цієї операції питання треба ставити наперед, вже зараз, не знаючи, якою саме буде в день виведення погода, а тому й враховуючи можливість найнесприятливішої, скажімо, шторму чи шквалистого вітру. Отже, два буксири, так?

Олександр Наумов похмуро кивнув.

— Один тягне на буксирі, другий підпихає,— показував Комлев руками на столі.— Ти командуєш обома, стоячи на плавдоку так, щоб тебе бачили обидва капітани буксирів. І от, коли виведете його на фарватер, вітер дутиме не обов'язково вздовж лиману, тобто не обов'язково вітер буде південний чи північний, він може бути й західним, і східним, і будь-яким. Але й при тому, що віятиме вам у спину, він змусить вас робити маневр, щоб вийти в район «Дідової хати». Обов'язково треба зробити так, щоб

виникла ситуація, при якій ти змушений будеш віддати наказ задньому буксирові зайти збоку, підвалити під борт плавучого доку і носом, носом, а як ні, то й своїм бортом розвертати його чи проти вітру, чи проти течії. Зрозумів?

Олександр Наумов знову кивнув.

— Нам треба продавити один з пластирів вимушено, а головне, непомітно. І самим зробити вигляд, що не помітили: команди на плавдоку не буде. Будуть тільки таке-ляжні, щоб закріпити буксирні троси та заякорити плавдок на ямі. Ви його покидаєте на плаву справним, а на ранок від нього залишиться тільки згадка.— Комлев відкинувся на спинку стільця, переможно глянув на Олександра Наумова і підморгнув йому.

— Ну, а якщо продавити пластир під час буксировки не вдасться? — спитав Наумов.

— Має вдатися,— жорстко сказав Комлев.— За всяку ціну. Тому ж я тебе й ставлю на це діло.

Комлев хотів сказати: «Ризикую тобою». Але не сказав. По-перше, не мав права ризикувати будь-ким без його згоди. По-друге, не хотів драматизувати ситуацію і настроювати свого товариша й соратника на похмурий лад, бо Наумов і так був невеселий.

— Ну, а все-таки,— наполягав він, не дуже вірячи в те, що йому вдасться під час переходу зламати пластир з допомогою буксира, який буцімто підпихатиме плавдок у потрібному напрямі, а насправді таранитиме його підводну частину.— От я приведу плавдок неушкодженим на стенд «Дідова хата», заякорю його і залишу таким, як він є. Що тоді? Можна розраховувати, що пластирі не витримають шторму і він затоне сам? Чи доведеться його гробити самому?

— Не хотілося б, Сашо, когось підставляти.

— Ти вже підставив мене. Тоді доведеться мені й доводити діло до кінця.

— Не турбуйся,— спокійно сказав йому Комлев.— Обидва буксири вже мають на підводній частині форштевнів нарощені з плетених конопель своєрідні пояси, як і годиться буксирам. Вони оберігають корпус буксира від пошкоджень і зовсім безпечні для корпусів тих суден, котрі доводиться штовхати. Але не для пластирів. Тобі тільки треба провести буксир, який штовхатиме, вздовж борту плавдоку, щоб вивести його саме на пластир. І все. Лишиться ще не помітити пошкодження, але тут труднощів ніяких не передбачається.

— А викрутитись як?

— Тобі викручуватися нічого: адже ти виконуватимеш завдання самого адмірала Бодеккера.

— І твоє теж,— нагадав Наумов.— Коли б потім не звинуватили тебе. От чого я найбільше боюся.

— Тут все продумано й зважено. Так що не бійся. Ні за мене, ні за себе, «ні за ньеньку стареньку, що навчила нас горілочку пити помаленьку»,— пожартував Комлев словами пісні й підморгнув Наумову.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Повернувшись до Вашингтона, Рузвельт зібрав найближчих своїх радників, в тому числі й Гаррі Гопкінса, щоб порадитися відносно наслідків Атлантичної конференції. Подаємо цю нараду, опираючись на вже згадану книгу професора М. М. Яковлева.

Заступник державного секретаря Самнер Уоллес, який заміняв у Ардженшії Корделла Хелла, виступив на цій нараді з офіційним звітом про конференцію. Закінчуючи, він підкреслив:

— Черчілль намагався переконати мене, що, коли Сполучені Штати не зроблять такої ясної заяви, залишиться дуже мало надії завадити подальшій експансії Японії на південь. В такому випадку уникнення війни між Великобританією та Японією уявляється безнадійним... і англійський уряд може опинитися майже в критичному становищі.

Всі мовчали, нагнувши голови, ніби й не чули, про що йдеться. Чекали, що скаже президент. Рузвельт теж вичікував, чи не зважиться хтось з його оточення подати голос за англійського союзника, котрий вже два роки воює з фашистською Німеччиною й фашистською Італією, а тепер стоїть перед реальною загрозою нападу Японії на англійські володіння на Тихому океані і в Південно-Східній Азії. Ніхто з його «миротворців» ніяк не зреагував. Тоді президент після довгої паузи, котра ставала майже непристойною, але надала можливості кожному відчувати відповідальність моменту, сказав:

— Черчілль бачить події не так, як ви,— кивнув він Уоллесові,— і не так, як я, як ми всі,— обвів він поглядом своїх найближчих радників.— Він дивовижно законів. Він хоче, щоб ця війна закінчилась, як інші,— но-

вим розширенням імперії. І він хоче, щоб ми підтримали його. Нині він дуже стурбований Сходом — Гонконгом, Малайєю, Індією та Бірмою. Я був змушений знову й знову відмовляти в його настійливості пристрашити Японію, бо я намагаюсь зробити все, щоб не дати японцям приводу напасти на нас.

Що там не кажіть, а Рузвельтові вдалося перехитрити навіть цього старого політичного вовка Черчілля, котрий за свій довгий вік (він був старший за Рузвельта на вісім років) не перехитрив хіба що лише самого чорта. За пишними й піднесеними тирадами Черчілля про те, що тільки тверда позиція, яку Сполучені Штати займають, не рахуючись із загрозою війни, може зупинити Японію, Рузвельт легко прочитав давню, як світ, схильність Великобританії кататися на спинах своїх партнерів, підсолоджену в даному випадку клятвою про вірність єдності англосаксонського світу. Тобто це було недолуго прикрите збитими дипломатичними фразами бажання захистити свої колоніальні володіння на Сході руками Сполучених Штатів.

Але ж підступний та хитрий дядя Сем звик сам загрибати жар чужими руками і зовсім не збирався й не поспішав тягати англійцям каштани з вогню. Рузвельт знав, що тут сидять і слухають його давні і вірні однодумці, що вони всі не тільки згодні з його позицією, а й потай гордяться ним.

— Тепер я бачу,— сказав він державному секретареві Корделлу Хеллу,— що ні в якому разі ми не повинні створювати враження у японців про існування будь-якої домовленості з англійцями. Варто тепер і надалі говорити й діяти тільки від імені Сполучених Штатів. А щоб не викликати непотрібних дебатів у Лондоні на Уайтхоллі і уникнути непорозумінь з Черчіллем з приводу порушеної домовленості, англійському урядові не слати ніяких пояснень.

— Пане президент,— підвівся з свого місця віце-президент Генрі Уоллес,— я повинен застерегти, що позиція умиротворення... безсумнівно, дасть в кінцевому рахунку погані наслідки. По відношенню не лише Японії, але й становища в Європі... Я сподіваюсь, пане президент, що ви будете абсолютно тверді в стосунках з Японією...— Він робив довгі паузи, говорив тихо, не підводячи голови, і всім було видно, як йому важко говорити те, що він зважився тут сказати один-єдиний з усіх, знаючи, що ніхто його думки не поділяє.— Всякий прояв поступливості чи уми-

ротворення буде витлумачено Японією та віссю як слабкість і дорого обійдеться нам...— Уоллес сів при гробовій мовчанці президентських радників, але з полегшенням: він висловив те, що мучило його й не давало спокою.

— Розумієте, містер Уоллес,— порушив довгу й незручну мовчанку президент і звів на свого віце-президента зажурені, майже співчутливі очі,— в Японії зараз точиться така боротьба між партіями і в самому кабінеті, а також між армією і флотом, що досить однієї іскри, щоб стався вибух. При всьому тому вони можуть вдарити на північ, тобто на Радянський Союз, на південь — на Малайю та Сінгапур, тобто на Англію, і на Філіппіни, тобто на нас. Ось чому треба бути обережним, щоб не викликати вогонь на себе. За всяку ціну Японію треба утримати від виступу, бо ми абсолютно не готові до війни, та ще на двох океанах. Японці не потерплять ні погроз, ні попереджень.

Тепер мовчав Уоллес: він сказав усе. Більше того, він знав, що будь-яка полеміка ні до чого — Рузвельт не звик міняти своїх рішень.

— Повне мовчання — це повне потурання,— сказав Гаррі Гопкінс,— дипломатія не терпить вакууму. Його треба чимось заповнити? — питав він усіх, хто тут зібрався, адресуючись, проте, до президента.

— Ми з містером Хеллом вирішили продовжити нещодавно перервані переговори з Японією. Ви запросили посла Номуру? — спитав Рузвельт Хелла, ввічливо нахилившись до нього, ніби вибачаючись, що проговорився, бо вони у свої задуми, як правило, нікого не посвячували.

Хелл ствердно кивнув.

— Джентльмени, ви всі вільні,— сказав Рузвельт своїм радникам.— А ви, містер Хелл, зустріньте адмірала в приймальні і приведіть сюди. Не відмовте в люб'язності, оскільки мені самому важко це зробити.

Хелл вийшов вслід за всіма і незабаром повернувся з Номурою.

Сам Рузвельт на початку зустрічі з японським послом був не дуже люб'язним, оскільки того вимагав зміст розмови. Треба тут підкреслити: усної розмови, а не письмової заяви, яка була б передана урядові як ультиматум.

— Пане адмірал,— сказав японцеві президент після обміну гречними й довгими привітаннями,— я підтверджую вже не раз сказане тут під час наших зустрічей: якщо Японія піде на даліші дії для встановлення панування над сусідніми країнами з допомогою сили чи

загрози силою, то США зроблять всі можливі кроки для охорони своїх законних прав та інтересів.

— Я доведу це попередження до відома мого уряду, пане президент,— підвівся і вклонився вилощений адмірал.

— Сядьте, адмірале,— кивнув йому своєю геть посівілою головою Рузвельт, набравши повні очі доброзичливості, ніби зі стелі.— З огляду на складну й загрозову обстановку в світі...— Він помовчав.— Ви ж знаєте, в Європі війна,— зітхнув він і ніби відмахнувся від чогось своїми худорлявими аристократичними руками з довгими пальцями й рожевими нігтями.— Тому, я гадаю, нам треба відновити американо-японські переговори.

Адмірал Номура повільно і вдоволено кивнув, не проронивши й слова, слухав далі.

— Більше того,— приклав до губів стулені долоні й дмухнув на них президент, мовби збираючись видобути свист чи ще якийсь чарівний або закличний звук,— після довгих роздумів і порадившись із своїми соратниками й товаришами, я вирішив прийняти вашу давню пропозицію зустрітися із прем'єр-міністром князем Коное...

Тут адмірал Номура зірвався з місця і кілька разів швидко й енергійно, як це вмють, мабуть, тільки японці, вклонився президентові, склавши побожно руки на грудях. Потім так само швидко й сів, знову не зронивши ні слова. На його непроникному обличчі не відбилось жодної емоції, він просто знову сидів і приготувався слухати.

— Тільки не на Філіппінах хотів би я зустрітися з князем Коное,— продовжував Рузвельт,— а на Алясці в середині жовтня.— Він пильно глянув на адмірала, але цього разу посол не поворухнувся, чекав далі, і Рузвельт зрозумів, що ні місце, ні час зустрічі посол Японії не може ні відхилити, ні прийняти, а тільки довести до відома своєму міністрові закордонних справ.— Але при цьому,— продовжив Рузвельт після паузи,— за попередньою домовленістю поновлення переговорів я просив би японський уряд люб'язно повідомити ясніше, ніж досі, про свою нинішню позицію і плани.— Президент знову глянув на посла.

Адмірал Номура посидів ще кілька секунд, очікуючи, чи не скаже Рузвельт ще чогось. Потім підвівся повільно і з гідністю дуже поганою англійською мовою вимовив одну фразу:

— Про нашу розмову і про все, що ви тут люб'язно мені повідомили, я сьогодні ж доповім панові міністру закор-

донних справ адміралу Теїхіро Тоєда.— Він низько вклонився Рузвельтові, потім Хеллу, позадкував похилений до дверей і, легко й граційно випроставшись там, блискавично й беззвучно сьез за дверима, ніби його й не було.

— Вони як духи,— сказав Корделл Хелл.

— Еге ж, древні й темні духи,— погодився Рузвельт.— З людьми набагато легше. А тут ніколи не вгадаєш, що цей дух скаже чи зробить через годину. Мороки нам з ними буде багато.

Капітан-лейтенант Гассельман на судноремонтному заводі в Одесі почував себе майже безпорадним і ніяк не міг дочекатися приїзду Комлева, щоб той організував, налагодив виробництво, яким би можна було керувати потім і без його допомоги. Завод за румунів лишився у відомстві головного морського начальника німецької адміністрації в басейні Чорного моря адмірала Бодеккера і став лише філією «Верфтбеауфтрагер». Він не мав ні керівного персоналу, ні робітників, і капітан-лейтенанту Гассельману довелося перебирати на себе спочатку поліцейські обов'язки. А саме: збирати по величезному портовому місту й виловлювати спеціалістів та кваліфікованих робітників.

Спочатку він вдався до румунських властей, але вони виявилися такими безпорадними, а поліція їхня такою продажною, що за три дні з їхньою допомогою вдалося ввіймати й привести на завод усього лиш три десятки відвідувачів Привозу. Одесити не хотіли працювати на окупантів, ховалися в катакомбах, пропадали на шаландах у морі й численних лиманах та затоках. А якщо хтось і попадався румунським поліціям чи воякам, то легко відкуплявся: «завойовники» Антонеску не гребували нічим — ні ножем, ні запальничкою, ні навіть окупаційними леями, не кажучи вже про шматок сала чи хліба.

Довелося капітан-лейтенантові Гассельману звертатися по допомогу до рідної СД. Транснїстрія Транснїстрією, союзник союзником, а свої розвідувальні, контррозвідувальні й каральні органи фашисти насаджували по великих містах і промислових центрах повсюди. СД розмістилася в фешенебельному готелі «Одеса», котрому спочатку повернули місцеві скороспілі самоврядовці стару назву «Лондонський», але, розташувавшись тут, німецька служба безпеки одразу ж замовила й вивісила свою, вже найновішу назву: «Берлін». Кажуть, Антонеску, побачивши вивіску, аж зубами заскрипів, проте потихеньку, щоб

представники відомства Гімлера й Кальтенбруннера не почули. Під цю яскраву, щоб не сказати крикливу, вивіску — червоним по чорному — й зайшов капітан-лейтенант Гассельман, відзначивши про себе, що й прапор німецького рейху з чорною свастикою на червоному полотнищі, вкрапленою в біле коло, розвівався над величезною будівлею готелю і Приморським бульваром. Все було правильно, все логічно: які б союзники й що б не завойовували, все належало «тисячолітньому рейхові» Гітлера, новоявленого фюрера.

У вестибюлі капітан-лейтенанта Гассельмана зупинили двоє чергових у напрасованих, новесеньких з голочки чорних одностроях, хоч став їх на вітрину, довго перевіряли документи й відрядження, комусь дзвонили, зачитували реквізити його документів, потім спровадили в бюро перепусток, там теж все відбулося з самого початку: перевірка документів, консультація з кимсь по телефону — і нарешті йому виписали перепустку, у тому ж таки вестибюлі одібрали зброю, один з чергових повів його широкими мрамуровими сходами на другий поверх. Тут він роздягнувся, повісив свою шинелю й кашкет у відведеному для відвідувачів гардеробі, і той самий черговий привів його у приймальню, де володарювала біла-біла в чорному мундирі і тому мовби нежива, надзвичайно вродлива німкеня, проти якої навіть Гассельману здалося, що він не зовсім чистий арієць. Така тут панувала арійська вишуканість, що ніби струмувала від цієї медхен, фрейлейн чи фрау, як там її, все одно ніколи не визнаєш ні імені, ні посади, ні справжнього становища цієї берлінської ляльки, як то завжди буває з коханками високих чинів, аж до фюрера включно.

Вимогливим жестом без жодного слова і навіть не глянувши на капітан-лейтенанта, вона зажадала документи й перепустку, ретельно звірила їх, і тільки тоді глянула на шефа філії «Верфтбеауфтрагтер», щоб пересвідчитись, чи відповідає оригінал фотографії, і лише тоді пішла доповідати за височезні оббиті чорним дерматином двері. За хвилину вона з'явилася в приймальні, не зачинивши двері й знову ж таки не глянувши на Гассельмана й не проронивши ні слова. Він трохи розгубився і вже ладен був запитати, що ж йому робити, як із-за дверей пролунав не то сердитий, не то надто прокурений голос:

— Bitte, herrein.— І огрядний, червонопикий штурмбанфюрер з'явився на порозі.— Ви надто довго не з'явля-

лися,— сказав він невдоволено.— Я давно чекаю вас.
— Не хотів вас турбувати,— мимоволі виструнчився перед ним капітан-лейтенант Гассельман, хоч ні в якій мірі і не підлягав йому, бо належав до зовсім іншого роду військ і занять.

— Гадали, справитесь своїми власними силами? — кричав, мов на плацу, бравий і, очевидно, не зовсім тверезий штурмбанфюрер, котрий не церемонився, судячи з його голосу й манери розмовляти, ні з секретаркою, ні з підлеглими, ні з відвідувачами.— А сил у вас нема? — продовжував він допитуватися, розставивши ноги й загородивши опасистим торсом широченний провал дверей.— Якби всі могли пускати заводи, фабрики та інші підприємства на цій території без нашого втручання, нам би тут нічого було робити! — Він нарешті відступився в глибину кабінету і трохи вбік, даючи Гассельману дорогу.— Bitte! — повторив він і зачинив за капітан-лейтенантом двері, наче збирався затримати його тут і не випускати довго.— Я слухаю вас,— сказав він, зайшовши за свій величезний, масивний стіл, який відкопали, мабуть, або в музеї, або в якомусь старому особняку, де жив колись багатий урядовець чи ще багатший судновласник часів царя Гороха.

— Потрібні спеціалісти на керівні пости і кваліфіковані робітники,— сказав молодий і недосвідчений капітан-лейтенант Гассельман, що звик у Лиманську до легконалагодженого Комлевим виробництва і сподівався й тут, в Одесі, самотужки навести лад, не знаючи й не відаючи того, що довелося зробити Валерієві Петровичу для того, щоб пустити завод, на якому встиг попрацювати й знав багатьох інженерів, майстрів, техніків і робітників і збирав їх по домівках, мов школярів, натякаючи на те, що працюють вони працюватимуть і картки хлібні одержуватимуть, але користі великої окупантам не принесуть. Натяки були обережні, їх можна було спростувати й переінакшити, але справжнім радянським патріотам вистачало і їх.

Капітан-лейтенантові Гассельману вдаватися треба було тільки до примусових засобів, використовуючи каральні органи, трудову повинність та вимоги воєнного становища й окупаційного режиму.

— Дивуюся вам, капітан-лейтенанте,— говорив штурмбанфюрер, закурюючи сигару.— Поклалися на цих паршивих вояк Антонеску, які й самим собі не дадуть ради. Прийшли б одразу до нас, давно б уже працювала ваша «Верфтбеауфтрагтер». Не знаю, що б ви там робили, що

виготовляли, але раз Німеччині потрібно, щоб цей завод працював, значить, він мусить працювати! А як же інакше? Ну, та нічого, ми вам допоможемо. Я хотів з вами поговорити з іншого приводу. Не знаю, чи говорила вам фрау Ельза про нашу бесіду з нею тут? — Штурмбанфюрер випустив цівку диму й спостерігав, як вона повільно тане, тягнучись вгору. Потім кинув раптовий погляд збоку на Гассельмана, ніби намагаючись заскочити його зненацька, — очевидно, це була давня звичка, вироблена на допитах.

Тут же був не допит, а звичайна бесіда колег та однодумців, але звичка все одно залишалася, і Гассельману стало якось не по собі.

— Фрау Ельза нічого мені про це не говорила, — сказав він і поцікавився для годиться: — А про що йшлося?

— Про її чоловіка, а вашого... — штурмбанфюрер зам'явся, — наставника чи помічника. Адже Комлев, — заглянувши в папери, згадав він прізвище, — приїздить сюди як ваш консультант, як помічник адмірала Бодеккера, а отже, як наглядач? Так чи ні?

— Гадаю, що ні, — стенув Гассельман плечима. — Просто допоможе налагодити роботу, — невиразно розвів він руками.

— Поміркуйте самі: ви лише ад'ютант адмірала, а він, росіянин, помічник Бодеккера, можна сказати, права рука. Невже вас, арійця, не дивує така невідповідність?

— А чого ви мене питаєте про такі делікатні речі? — всміхнувся капітан-лейтенант. — Питати треба адмірала. Єдине, що я знаю напевне, так це те, що Валерій Петрович Комлев не даремно посідає таке місце при адміралі Бодеккеру як видатний спеціаліст і організатор і приносить нам велику користь. Мені здається, про таке співробітництво ми маємо дбати, щоб якнайповніше використати місцеве населення в інтересах нашої великої Німеччини. Хіба не так, пане штурмбанфюрер?

— Так то воно так, але... Я радив фрау Ельзі, котра фактично фрейлейн, а не фрау, бо дівчиною розписалася з Комлевим вже після нашого приходу сюди, щоб вона розірвала з ним шлюб. Ви ж знаєте, як суворо стоїть питання про чистоту раси. Я просив би вас вплинути на фрау Ельзу, допомогти їй зрозуміти свою помилку. Навіть зраду. Інакше ж це не назвеш. Ми могли б вдатися до закону, але... Не хотілося б тиснути на неї, хотілося б, щоб вона з доброї волі, сама усвідомила свою приналежність

до вищої раси. Допоможіть їй, капітан-лейтенанте, бо в неї можуть бути великі неприємності. Поговоріть з нею, побесідуйте душевно, може, вона вас зрозуміє краще?

— Не моя парафія, — заперечливо похитав головою Гассельман. — Нічого не має спільного з суднобудуванням чи ремонтом суден така бесіда, на яку я не маю права хоч би тому, що мої стосунки з Ельзою та її чоловіком дружні, хоча й віддалені. Вони не дають мені права на таку аж надто довірливу бесіду. Ведіть її самі. — Гассельман встав і відкланявся.

Князь Коное неймовірно зрадив, одержавши телеграму адмірала Номури із Вашингтона про згоду Рузвельта зустрітися з ним: це був вихід з критичного становища, в якому опинився його уряд. Знавіснілі екстремісти з наймолодших офіцерів, що рвалися на війну, мов у золоті ворота раю, погрожували перм'єр-міністрові розпорою: чорні птахи завойовництва ширяли над імперією, розправляючи крила.

14 серпня на парапеті храму було поранено міністра внутрішніх справ Хірануму, коли він, помолившись, виходив у супроводі священнослужителів. Екстремісти прострелили йому шию — не забули його виступу на нараді в імператора, де він заікнувся про те, що Японію звинуватять у зраді, якщо вона нападе на Радянський Союз, щойно уклавши з ним договір про нейтралітет. Воячина міцно тримала в руках уряд та його політику і таких речей не прощала навіть генералам і колишнім прем'єр-міністрам.

Незабаром було обстріляно автомобіль прем'єр-міністра князя Коное, і кілька днів Коное та члени його уряду їздили по Токіо і працювали під захистом численних загонів поліції.

А сьогодні — ця рятівна пропозиція Рузвельта: вона давала привід Коное хоч на короткий час покинути Токіо. Тому того ж вечора було підібрано склад делегації на майбутні переговори, виділено корабель, оснащений потужною радіостанцією, підготовлено відповідь Рузвельтові про згоду на зустріч з ним Коное. Все ж на всю цю підготовку пішло майже десять днів, і Номура вручив Рузвельтові відповідь прем'єр-міністра Коное тільки 28 серпня. В ній було викладено й найближчі наміри японського уряду:

«1. Японські війська буде виведено з Індокитаю після врегулювання «китайського інциденту».

2. Японія не розпочне ніяких воєнних дій по відношенню до сусідніх держав.

3. Що стосується радянсько-японських зносин, то японський уряд заявляє, що він не вживе ніяких воєнних заходів доти, доки Радянський Союз залишиться вірним пактові про ненапад.

Князь Кононе особливо виділив цей пункт, оскільки на ньому наголошував президент США у своїй бесіді з послом Японії, а Номура так і передав його прем'єр-міністрові. Але хоч слово й було мовлене, не таких рішень чекали від японців у Вашингтоні. Гарантії їм хотілося б мати щодо південних морів, а не відносно території Радянського Союзу. Про нього мовилося з дипломатичних міркувань та міжнародної етики під тиском заяви президента від 23 червня, але ж то була вимушена заява й торкалася вона Європи, а не Азії й Тихого океану, де панують тепер інтереси тільки двох великих держав — Японії та Сполучених Штатів Америки.

Ці «макаки», як їх незлобиво називав Гаррі Гопкінс, не можуть відрізнити дипломатичних пристойностей від справжніх інтересів. Ніхто в них ніколи й не просив гарантій для Радянського Союзу — принаймні з території Сполучених Штатів Америки. Зухвалі янки в урядових відомствах Сполучених Штатів не припускали й думки про те, що самі вони не виявили особливої проникливості, в той час як японці оцінювали могутність Радянського Союзу з власного гіркого досвіду і уроку, одержаного на Халхин-Голі. Якби ж то радники Рузвельта знали, чим була викликана ця відповідь і ці гарантії! Але вони нічого не знали, бо Номурі про це шифровок не слалося.

Відправивши рацію з батареями живлення, знятими з «Лолли», на глухий відділок радгоспу «Степовий», Комлев переключився повністю на знищення плавучого доку і вирішив затриматися в Лиманську до тої пори, коли всю підготовку до цієї небезпечної акції буде завершено.

— Весь сенс у тому, — казав він Наумову, відкрито запросивши його до себе в контору під стапелем «Нуль», — щоб плавдок затонув у мою відсутність, коли я вже буду в Одесі, бо Роллінг узяв мене на замітку, підозрює й провокує, називаючи якимось майором Хентом, якого розшукує і гестапо, і СД, і зондеркоманда С-5, на чолі з оберштурмфюрером СС Санднером. Компанія будь здоров! — похмуро пожартував він.

— Так, Лиманськ вони й справді нашпигували розвідувальними, контррозвідувальними службами й каральними органами. Мабуть, ті хто залишав нас тут, і не передбачали такої насиченості.

— Навпаки, саме тому нашу групу й лишили якраз тут, на випадок провалу підпільного Лиманського обкому. Осине гніздо генерал-губернаторства, тобто генерального комісаріату, що об'єднує аж три області України, не може не цікавити наші органи, Генеральний штаб і уряд. Треба, Сашо, й диверсійну діяльність розгортати, і разом з тим за всяку ціну зберегти конспірацію. Тому, я гадаю, ти маєш тільки підготувати екіпажі і в першу чергу капітанів обох буксирів до виведення плавдоку з Великого ковша, але самому не треба брати участі в ньому, оскільки підозра одразу ж впаде на тебе, як тільки розпочнеться розслідування причин загибелі доку. Все ще раз обміркувавши, я прийшов до висновку, що операція ця дуже ризикована для тебе. А тобою ризикувати ми не маємо права. Проінструктуєш капітанів і бригадира по ремонту доку і змиєшся.

— Як я змиюсь? — здивувався Наумов.

— Я тебе переведу одразу ж на інший об'єкт або куди-небудь пошлю. Скажімо, в Феодосію. Коли ти зустрічаєшся з капітанами?

— Сьогодні ж, через годину.

— От і добре. Значить, так, — Комлев розгорнув на столі план акваторії заводу, куди входив і так званий стенд «Дідова хата» — попросту глибочення яма, впадина, вимита весняними водами річки на крутому її вигині, де розмагнічували перед здачею збудовані кораблі. — Виводимо плавдок з Великого ковша осюди, на середину лиману, де течія особливо сильна, і ставимо його майже впоперек. Тут уже хочеш чи не хочеш, а доведеться пхати його під протилежний берег, спрямовуючи до «Дідової хати», осюди, — показав він. — Тут є одна дуже важлива деталь: один з капітанів німець. От саме його й треба заставити не буксирувати, а підпхати плавдок, щоб потім, коли він затоне, на німця, а не на нашого чоловіка впала підозра. Як вона на німця впаде, так і випаде: свого вони ні в чому не запідозрять.

— О-о-о, резон в цьому є, — аж повеселішав Олександр Наумов.

— Виведення плавдоку намічається на післязавтра? Так? — уточнив Комлев. — Ось ти й проінструктуєш капі-

танів у присутності начальника такелажної ділянки, щоб вони потім нічого не переплутали й не перемінили, а завтра я тебе пошлю в термінове відрядження у Керч або в Феодосію. А сам рвону в Одесу. Хай тоді шукають винних.

— Їх просто не виявиться, — сказав Наумов.

— Якщо ж плавдок приведуть і заякорять на стенді «Дідова хата» цілим, ми його потопимо там, на місці. Але це вже тебе не стосується, бо на цей випадок розроблено іншу операцію. Але я певен, що таким способом вони його нізачо не доведуть, не пошкодивши хоча б одного пластиру. А більше нічого й не треба: залишений на найглибшому місці лиману напризволяще, без нагляду й контролю, плавдок затоне.

Рузвельт так і не схотів зустрітися з Коное, незважаючи на всі намагання японського уряду. Екстремісти погрожували князю Коное смертю — від них шукав захисту князь Коное, благаючи Рузвельта про зустріч на переговорах, але цього не хотіли не лише екстремісти — не хотіли цього і Сполучені Штати. Рузвельт і його кабінет, так само, як і японські екстремісти, відмахнулися від «поміркованого» Коное і чекали рішучіших діячів, впадаючи в крайній авантюризм, і припустилися, можливо, найбільшої політичної помилки за всю історію не дуже вже й благородної зовнішньої політики Сполучених Штатів.

Японські мілітаристи незабаром жорстоко помстяться Рузвельтові й Хеллові й відкриють їм очі на власні прорахунки, за які американський народ заплатить життям тисяч молодих солдатів та офіцерів, доброю сотнею першокласних кораблів. Коли вони леліяли надію, що Японія от-от нападе на Радянський Союз, і підштовхували її всіма можливими засобами на воєнну стезю, то підштовхували вони її до нападу на самих себе, бо Японія й не збиралася нападати на СРСР, знаючи його силу та складність боротьби з ним. І чим більший тиск на Японію здійснювали Сполучені Штати восени 1941 року, чим дужче демонстрували свою запізнілу рішучість, тим ближчала розплата за ці підступні дії.

2 жовтня 1941 року довгождана офіційна відповідь США на пропозицію Японії надійшла в Токіо, але нікого не порадувала: Рузвельт відмовився від зустрічі з Коное і поставив його уряд на грань катастрофи. Ознайомивши

кабінет з цією відповіддю, князь підвівся й, схиливши голову, проказав:

— Доки ми живі, будемо думати про живе. Панове,— оглянув він членів свого кабінету, намагаючись розвіяти похмуře враження, викликане відмовою США від переговорів.— Через десять днів мені виповниться п'ятдесят. Запрошую вас усіх на мої іменини. Це буде саме неділя, і державні справи не завадять нам зібратися в мене вдома. Сімейні свята пом'якшують серця людей,— виразно поглянув він на основного свого противника генерала Тодзіо.— Скористаймося цією нагодою, бо із затятими й озлобленими серцями не роблять навіть політики.

Жарт його не прийняли, зате прийняли запрошення, і це вже було добре: князь сподівався, що атмосфера святкового піднесення й умиротворення дозволить йому пом'якшити взаємини з членами уряду і в спокійній та невимушеній обстановці прийняти рішення про те, як вести далі політику.

В неділю 12 жовтня до його вілли в передмісті Токіо під'їздили чорні лімузини, з них виходили вишукано одягнені дами з білими хризантемами і чоловіки в чорних фраках та смокінгах — весь уряд прибув вітати прем'єра з півстолітнім ювілеєм. Причому міністри приїхали з дружинами. Було багато квітів, вогнів, кольорових ліхтариків у пізньому осінньому саду, який особливо квітнув яскравими сукнями й дамськими капелюшками, іскрилось вино, звучала музика й проголошувалися тости і спічі, не такі вишукані, як у англосаксів, але й не такі вже барвисті та пишномовні, як прийнято на Сході,— публіка була по-сучасному аристократична і мала пристойні смаки.

Та як тільки князь зачинився в кабінеті з своїми міністрами, лишивши інших гостей і дам розважатися, іменини одразу перетворилися для самого ювіляра в ще одне засідання державного кабінету. Причому ініціатива належала не йому. Тримаючи тонкий кришталевий келих з жовто-зеленим саке у темній з білим манжетом руці, наче готуючись продовжити вшанування господаря дому, морський міністр, скромно стоячи в затіненому кутку, в той час як усі мовчки всілися на килимах, сказав:

— Всі знають: ми стоїмо на розпутті. Відкладати вже годі. Ми повинні сьогодні ж вибрати або мир, або війну.— Він одразу, прямо на очах перетворився з доброзичливого гостя на розгніваного політичного діяча.— Я вважаю, що рішення цілком і повністю залежить від прем'єра,— хо-

лодно, майже вороже закінчив він, ніби забувши, що Рузвельт відмовився вести будь-які переговори з Коное.—
Вирішуйте,— обернувся він до господаря дому і ювіляра.

— Я б висловився за продовження переговорів,—
нерішуче почав князь, блідий і зничений, зовсім не схожий
ні на іменинника, ні на господаря.

— Рішення прем'єра поспішне,— обірвав князя рішучий
Тодзіо.— Коротко кажучи, питання зводиться ось до
чого: є чи немає можливості успішно завершити переговори.
Вести переговори, в котрих немає надії на успіх, і в
кінцевому результаті прогавити сприятливі умови для
початку воєнних дій — це може мати дуже серйозні наслідки.—
Повернувшись до міністра закордонних справ, адмірала
Теїхіро Тоеда, Тодзіо запитав:— Як ви вважаєте,
адмірале, є можливість добитися зрушень в переговорах?

— Основні розходження — перебування японських
військ у Китаї. Якщо армія поступиться, тоді можна розраховувати
на успіх переговорів.

— Перебування військ у Китаї — питання життя
й смерті для армії, і тут нічим поступатися не можна,—
одрізав Тодзіо, цей ставленик маньчжурської кліки запеклих
мілітаристів.

— А хіба не можна,— м'яко зауважив Коное,— на
якийсь час забути про славу і виконати формальності, на
котрих настоює Америка?

Тодзіо першим покинув його дім. Князь Коное зрозумів,
що це кінець. Проте він ще раз спробував врятувати становище,
вирішивши переговорити з головним своїм ворогом
перед засіданням кабінету у вівторок 14 жовтня.

— Хочу звернути вашу увагу, генерале, на те, що
вступити у війну з Америкою нам буде легко, але вибратися
з неї...— Князь похитав головою.— Ви візьметесь за
таку невдячну справу, як визначити, хоча б приблизно,
скільки триватиме наша війна із Сполученими Штатами?
От і я не візьмусь, і ніхто не може сказати. Може, п'ять,
а може, десять років? Варто тільки випустити стрілу із
лука, і країна наша опиниться в такій ситуації, з якої їй
просто не вибратися: адже перед нами величезна держава
з воєнно-промисловим потенціалом, що перевищує наш
власний в 7—8, а то і в десять разів, з населенням, втричі
численнішим за наше.

— Те ж саме говорили пацифісти й 1904 року перед
нападом на Росію,— сідав Тодзіо на зручного і досить
об'їждженого конника, якого так полюбляли в Токіо.

— А ви пам'ятаєте,— підхопив Коное, солідно підготовлений до цієї розмови,— пам'ятаєте, як четвертого лютого 1904 року перед остаточним рішенням про напад на Росію імператор викликав довіреного радника маркіза Іто і спитав його, чи є вірогідність повної перемоги. Іто відповів, що немає, але Японія зможе закріпити початкові успіхи швидким укладенням миру при посередництві Сполучених Штатів. Нині, генерале, такої третьої держави нема і знайти її неможливо. Та й війни, як ви бачите, ведуться тепер тотально, до повної перемоги, як це сталося з Польщею, Голландією, Бельгією, Норвегією, Францією, Грецією, Югославією. І ніде й натяку на якісь переговори, угоди, перемир'я — тільки повне завоювання. А нині справи Німеччини на Східному фронті йдуть погано...

— Вони вже підійшли до Ленінграда, рвуться до Москви, зайняли Україну...

— Ми вже не раз говорили про те, що, незважаючи на такі, здавалося б, разючі успіхи, Німеччина війну там програє: ось почнеться осінь, зима, резерви її тануть. Чи не краще б якось вирішити «китайський інцидент» на прийнятій для американців основі, почекати, чим закінчиться війна в Європі і відіграти вирішальну роль на мирній конференції, спираючись на воєнну міць імперії?

— Ви надто багато приділяєте уваги слабкостям Японії,— похмуро зауважив Тодзіо, продемонструвавши абсолютну байдужість до схвильованої промови й переконливих суджень прем'єра,— забувши, що і в Сполучених Штатів є слабкі місця і слабка воєнна підготовка. Взагалі я гадаю, що розходження в політиці породжуються несутісністю наших характерів,— заявив військовий міністр і відкланявся.

На засідання кабінету він з'явився вкрай озлобленим і одразу ж накинувся на політиків:

— Ви сієте в нації паніку і зневіру в своїх силах, ви дозволяєте плутократам ганьбити священну Імперію Сходу Сонця і позбавляєте мужній народ Японії можливості постояти за себе із зброєю в руках.

Міністри закам'яніли: нічого подібного ще не траплялось, прем'єр не встиг відкрити засідання, як розлютований Тодзіо накинувся на них мов скажений.

— Ми робимо все,— підвівся з гідністю й спокійно, як і належить на засіданні уряду, спробував утихомирити розгніваного військового міністра Теїхіро Тоеда,— ми робимо все, щоб не втягнути народ і священну нашу бать-

ківщину у війну, з якої вона не зможе вибратися. Ми вже воюємо в Китаї понад п'ять років, наші війська перебувають у французькому Індокитаї, і...

— Це не ваші заслуги! — верескнув Тодзіо. — Все, чого домоглась наша доблесна армія, вона домоглась всупереч вашій полохливій нікчемній політиці! Ви кретини і боягузи! Ви ганьбите націю і батьківщину! Вас усіх треба розігнати! — Генерал Тодзіо, збліднувши жовтавим жорстоким обличчям і потемнівши очима, вийшов геть, залишивши уряд в повній розгубленості.

За кілька хвилин з'явився ад'ютант військового міністра й передав Коноє записку: «Князю, не шукайте зустрічі зі мною — я не можу за себе поручитися. Тодзіо».

16 жовтня уряд князя Коноє подав у відставку, бо военщина пішла напролом: з генерального штабу, де сиділи прибічники генерала Тодзіо, дзвонили по кілька разів на день і попереджували, що, коли владу не передадуть армії, виникне внутрішнє безладдя.

Д о в і д к а: В книгах Джорджа Моргенштерна «Піrl-Харбор. Історія таємної війни» та в «Загадці Піrl-Харбора» М. М. Яковлева, котрий вважає Моргенштерна «одним з провідних американських спеціалістів у галузі стратегії» і дуже високо цінує його роботу, мотиви переговорів і перипетії падіння уряду Коноє подаються саме так.

Зважаючи ж на те, що домагання переговорів і самі переговори фактично прикривали справжні наміри японської вояччини і забезпечили таємність та несподіваність нападу на Піrl-Харбор, американські окупаційні власті зарахували князя Коноє до кліки головних воєнних злочинців. Та його не було ні у в'язниці, ні на Токійському процесі, ні серед семи повішених 22 грудня 1948 року: скориставшись десятиденною відстрочкою перед арештом, Коноє дав розкішний бал у своєму особняку, під час якого отруївся, замкнувшись у спальні. В розгорнутій на нічному столику книзі Оскара Уайльда «De profundis», прочитаній останньою перед смертю, підкреслено слова, які князь обрав собі епітафією: «Суспільство, створене нами, не матиме для мене місця; але в природі, де дощ падає як на праведних, так і неправедних, між горами є розщелини, де я можу сховатися, і потаємні долини, де можна плакати в тиші...»

«Ніхто більш не оплакував втрачений мир», — дописав Джордж Моргенштерн.

Але ж ніхто й не повірить в миролюбство князя Коное, котрий і справді належав до так званих «поміrkованих» і відрізнявся від Тодзіо та маньчжурської кліки запеклих мілітаристів лише у виборі засобів для досягнення тієї самої мети: завоювання панівного становища Японії на Тихому океані. Та ще — боявся, що екстремісти його вб'ють.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Сенька Сорокопуда Дмитро Іванович надвечір посилав разом з лісником у Явкіне підшукувати стійла для коней і нічліг нашим товаришам по мандрах у Кінські Роздори.

— Якщо ми не встигнемо повернутися раніше за них, — напучував Сіраш мовчазного лісника, — ви мовчіть. Сенько сам відбрешеться й викрутиться з якої завгодно ситуації. В які вже сутички і скрути життя його не заганяло, звідусіль вибирався, сухим виходив із води. Вийде й цього разу. Головне, щоб ніхто не дізнався, де ми були й що замишляли.

— Не турбуйтеся, — буркнув лісник і поїхав з двору, похмурий та невдоволений. Зачиняючи ворота, зиркнув на Дмитра Івановича з-під волохатої шапки, геть забитої снігом, що йшов та йшов, наче зібрався все засипати аж до весни. — Я б ото й не велів вам таке затівати. Стоїть собі пшениця, то й хай стоїть — людям би щось перепало. Хтось би й поживився пшеничкою, а так... Пустите за вітром... Розвієте попелом — ото й всієї слави та честі. Та ще ж хто його знає, як воно вам удасться. Чи не попадетесь...

— Ти, чоловіче добрий, не каркай тут старим вороном-стерв'ятником, — розсердився Сіраш, — а то ще біди накликаєш. Посліднє це діло — наперед вішувати невдачу. Мовчав, мовчав, і — на тобі! Може, й пособляти нам відмовишся? Так треба було одразу сказати: так, мовляв, і так, не згоден я з таким вашим рішенням. А воно ж не нами й приймалося. Воно зверху наказано: нагнали фашисти в радгосп полонених, будуть план обмолоту виконувати. Так що не стоятиме пшеничка. Тепер вже не стоятиме! І ніхто з наших людей нею не попользується. Тільки й лишається один вихід — за вітром пустити наше добро, щоб фашистським супостатам не дісталося. Тут ніяких сумнівів не може бути. Ми наказ виконуємо. І ви теж.

Не забувайте про це. А накази, як вам відомо, не обговорюються, хоч ми ось з вами вже стільки обговорюємо. Паняйте та дивіться там, щоб усе було добре. На случай чого, коли наші прийдуть раніше й помітять, що мене нема, скажіть, що пішов до кума Петра — всі знають, що в мене в Явкиному є кум.

— Ну то хоч коней моїх бережіть, не кидайте там, бо без них я тут, у лісі, пропаду.

— Нікуди вони не дінуться, — пом'якшав Сіраш. — Ними й з Явкиного повернешся — туди ми їх тобі й доставимо, як усе буде благополучно. Паняйте вже. — Він закрив ворота, довго дивився вслід, доки сани й за поворотом зникли, а тоді одійшов у затишок, постояв під вікнами, прислухаючись, як завиває у віттях дерев та над гонтовим дахом віхола, і глянув на мене так, як давно вже не дивився: відкрито, сумовито, навіть трохи зажурено.

Той довгий і уважний погляд я пам'ятаю й зараз — він був промовистіший за найвлучніші й найтепліші слова. І хоч уже сутеніло, я помітив, що очі у Дмитра Івановича сірі-сірі, аж синюваті. Розумні й печальні очі мудрості і любові.

— Пора й нам, синашу, — незвично ніжно сказав він і поправив на мені шарф. — Іди, виводь лісникових коней — їм сьогодні випадає славна робота. А я пошукаю вірвовки та гасу хоч у пляшки наллю для віхтів. Бо без гасу воно ж по такому снігові й не загориться. Нам аби загорілось, а тоді вітер як підхопить... — Він змахнув рукою, і з цього жесту я зрозумів, як Дмитро Іванович хвилюється: він-бо ж ніколи не розмахував руками — ні в бесідах за довгими весільними столами, ні на зборах, коли виступав з трибуни чи із-за накритого червоною китайкою столу, ні в гніві, коли підвищував голос на котрогось із синів. Може, єдиний у Степівці чоловік, якого поважали люди й за це.

Сутеніло все дужче. Темрява, заткана летючим снігом, ставала густою, навіть дотичною, мов зотліла мішкловина, крізь яку все-таки треба було продиратись із певним зусиллям. Знизу, проте, білів сніг, що влігся на землі товстим, пухким і податливим шаром. Коні по ньому ступали сторожко й непевно — відвикли за літо. Зате він підсвічував простір, і предмети, дерева й кущі обабіч дороги, й сама дорога, біліша тут за все, вимальовувалася в цілковитій темряві досить виразно.

Ми їхали охляп, оскільки сідел у лісника не водилось,

але Дмитро Іванович примостив собі і мені щось на зразок стремен із згорнутих вкільканадцяттеро довгеньких-таки вірьовок: перекинув їх довгою петлею через спину коней, всунув ступні в петлі — чим не стремена, чим не кавалеристи? Одрозу почуваш себе на коні певніше.

По лісу тюпаком, на узліссі ступою, а коли вже зорієнтувались, виїхавши на баштанську стовпову дорогу, Дмитро Іванович крикнув мені:

— Запам'ятовуй приміти й особливо повороти, — і пустив лісничого жеребчика чвалом.

Я ледве встигав за ним, тримаючись за гриву, напинаючи «стремена» та стискаючи гомілками боки моєї коняки, що трясла на бігу просто немилосердно.

— Не відставай! — крикнув знову Дмитро Іванович на пустій і ніби назавжди покинутій дорозі, і я, клацаючи зубами й мертвіючи нутром від цієї немилосердної тряски, дивувався його спритності, витривалості, вмінню орієнтуватися в темряві. Так ми мчали, мабуть, з годину, приймаючи удари віхоли правою щокою, і, коли в білім снігу по ліву руку зачорніли тернові колючі нетрі Ставицького колодязя, я зрозумів, що тут починається радгоспна некошена пшениця, що ця наша нестерпна скачка зараз скінчиться. Але я помилився: Дмитро Іванович і не збирався зупинитись. Мені видно було, як він, рівно й вільно сидячи на жеребчикові, поганяє і квапить його закаблуками в боки, не жаліючи, не зважаючи на те, що по м'якій, засніженій дорозі так довго бігти коням нелегко.

— Не відставай! — кинув він ще раз через плече, обернувшись, і, проїхавши ще кілометрів два чи три, нарешті притримав жеребчика, вхорканого й мокрого, перевів його на крок і почав пильно вдивлятися вперед.

Тепер, коли ми їхали беззвучною ступою, знову стало чути завивання віхоли, особливо в дротах нікому вже не потрібної телефонної лінії, стугоніння вітру в темних степових просторах, що роблять тебе маленьким-маленьким і беззахисним, мов мишеня. Дмитро Іванович не зважав ні на темряву, ні на віхолу — вдивлявся сторожко й нетерпляче вперед, і його заклопотаний вигляд, певність і рішучість робили й мене сміливішим і рішучішим. Я смикнув повід і порівнявся з ним, щоб бути ближче до нього, — бурани тоді ніби тихшав, і степова глушина не здавалася вже такою пустою.

— Тут має бути здвоєний стовп, — сказав він мені, скоріше спитав, щоб упевнитись у своєму припущенні.

— Там, де телефонна лінія повертає на другий відділок? — уточнив я.

— Так, так, — ніби аж зрадив Дмитро Іванович, — саме той стовп над дорогою на другий. Не проїхали ж ми його?

— Та ні, — сказав я, пам'ятаючи, як далеко той поворот від Ставицького колодязя. — Ще, мати, далеченько до нього.

— Балакай, — з докором відповів Дмитро Іванович і стрибнув по-молодечому з жеребчика в сніг, присів, щоб придивитись пильніше. — Он він, голубчик, — ніби аж зрадив, випростався, подав мені повід. — Потримай.

А сам шаснув у пшеницю, ногами збив з неї сніг, нарвав чималий віхоть, скрутив його і, підійшовши до мене поближче та з тріском розминаючи стебла:

— А ти знаєш, суха пшеничка! Саме така нам і треба. Значить, так, — збив він шапку повище, наче й хуга втихла, й вітру в степу не стало, — оце тут якраз середина масиву. Тут ми чіпляємо за шиї коням вірьовки, так, щоб при потребі можна було розв'язати. Ключкою. Вмієш?

— Та вмію.

— Ну, ось так, — показав він на своїй вірьовці, — дали в'яжемо на протилежному кінці, що волочитиметься по землі, по доброму віхтю соломи, поливаємо гасом і мчимо в різні сторони. Ти назад, нашими слідами, тільки за Ставицьким колодязем повертаєш не в сторону лісу, а на Явкіне. А я в протилежний бік, до Диренкової будки на залізниці, і там теж повертаю на Явкіне. Там і зустрінемось. Як тільки запалимо віхті, политі гасом, все треба робити швидко, не вагаючись, не оглядаючись, чітко й сміливо. Так колись татари, при набігах орди на Україну, палили наші степи, посіви і трави. Тепер ми спалимо пшеницю, щоб не дісталась фашистові. Давай ногу. — Він підсадив мене на коня, сам поскручував віхті, сам їх і поприв'язував до вірьовок, сам і гасом полив. — Як тільки запалю, паняй краєчком масиву якомога швидше, бо вогонь видно буде далеко. Ну! — Він чиркнув сірником, і віхоть спалахнув миттю, його одразу ж підхопив вітер і жбурнув у пшеницю, роздмухуючи високе й тріпотливе полум'я, що жадібно перекинулось на вистояні й висушені морозом стебла, до яких сніг не добрався, бо висів на колосі, гнучи його до землі. — Пішов! — молодечо крикнув Дмитро Іванович.

Я вдарив свого коня закаблукіми й пожалів, що не взяв батога, бо мені тепер здавалося, що біг він повільно, на-

багато повільніше, ніж мені б хотілося: вогненний хвіст летів за нами, мов смерч, зростав ушир, піднімався вгору і вже йшов за вітром, що дув точно в сторону масиву з півночі. Такого буйства вогню я ще не бачив у своєму житті. Оглядаючись за своїм вогнем якийсь час, я бачив рухливий вогонь Дмитра Івановича, що мчав все далі та й далі від мене, як і я від нього, а потім наші вогні злилися в єдиний смерч, який піднявся над пшеницею суцільною стіною і пішов на радгоспний виселок, що тепер звався на фашистський манір «Держмаєток «Степовий».

Домчавши на захеканому коні до Ставицького колодязя, я зупинився під його нетрями з підвітряного боку і довго дивився, як маяли над степом червоні вогненні стяги і транспаранти, як вони серединою вже далеко-далеко ввігналися в пшеничний масив, а з країв, охоплюючи півсвіту, мчали за ними полотнища вогню, запаленого пізніше. Вони тріпотіли і квапилися вслід за серединним вогнем, і шалений вітер хурделиці підганяв їх і ніс на виселок нездоланною лавою, від якої, здається, не буде рятунку нічому живому.

У Вашингтоні вже рано смеркало — був жовтень, похмурий, холодний, часто йшли дощі, і знамениті вашінгтонські в'язи та липи не облітали й не жовкли: за дощами ніколи було. Адмірал Річмонд Тернер збирався того вечора відвідати критий корт і трохи пограти в теніс, але перед самим кінцем роботи йому подзвонили і вкрадливим голосом з помітним акцентом запропонували зустріч в готелі.

Начальник оперативного управління штабу флоту США, немало здивувавшись, спитав тільки:

— Хто ви?

В трубці помовчали, очевидно зважували: відкриватись чи ні?

— Як ви розумієте, — м'яко й тихо пояснив адмірал Тернер, — я не можу приймати таку пропозицію від анонімів та інкогніто — посада не дозволяє. Отже?

— Радник японського посольства Хінденарі Терасакі, сер. Я чекатиму вас для важливої конфіденціальної бесіди в коктейль-холі першого поверху. Дуже важливі відомості, сер.

— Гарзд, — сказав Тернер, — я буду там о дев'ятнадцятій.

Поклавши трубку, він викликав машину і поїхав без

охорони, попередивши свого ад'ютанта, де буде і з ким.

— Слухаю, сер,— виструнчився ад'ютант.

— Не здумайте стежити,— суворо глянув на нього адмірал.

— Все буде в порядку, сер. Можете не турбуватись. Там будуть хлопці із бюро стратегічних служб. Вони запишуть вашу розмову, сер. Якби тільки япошка був відвертим до кінця.

— Це не входить у ваші турботи, чи не так, пане капітан-лейтенант? До того ж я не знаю теми. Може, він передасть листа красуні японки, яка позавчора на рауті в їхньому посольстві закохалася в мене з першого погляду? Як ви гадаєте, це в них буває?

— Буває,— сказав капітан-лейтенант.

— От і добре.— Адмірал Тернер накинув на плечі чорну накидку і вийшов, на ходу застібаючи її срібною застібкою.— Спробуйте зв'язатися з Кіммеєм і узнайте, чи немає якихось новин. Бо мене трохи дивує це запрошення.— Перед тим, як вийти на вулицю, він зупинив ад'ютанта перед дверима.— Ол райт, капітан-лейтенант, далі не проводжайте, надворі дощ.— Він легко збіг гранітними сходами і стрибнув на задні сидіння «ролс-ройса» у відчинені водієм дверцята.

Мокрі дерева, мокрі тротуари, заштриховані дощем вулиці й будинки — все це пливло, гойдалося перед очима, танцювало у світлі реклам, відбитому вітринами й мокрим асфальтом, набридле й однакове протягом багатьох років, і Тернер подумав: «Хоч би вже швидше війна починалася, чи що?» Йому все давно вже осточортіло в цьому місті, на вулицях, на роботі і вдома. Ніщо не радувало, нічого не ждалося. Він відчував, що старіє, що від цього немає ні засобів, ні ліків, і хотів розради. Розради адміралові не було, і він проклинав свою вдалу кар'єру, яка все йому дала замолоду, нічого не лишивши на старість: адже він досяг всього, про що мріяв, давно-давно, ще сорокарічним, і відтоді не жив, не прагнув чогось, а виправдовував високе звання й призначення, попросту доживав свого віку.

Зайшовши в затінений бар, де пахло напоями, сигаретним димом і кавою, він згадав, що не обідав, і відчув голод. Японця не було видно, і він навіть зрадів: мелькнула думка випити й податися вечеряти туди, де його завжди ждуть з радістю, немов на свято, але радість виявилася передчасною. Із-за колони вийшов сухорлявий жовтолиций чоловік, трохи старший за нього, з бездоганною вій-

ськовою виправкою, в чорному смокінгу і гладенькою зачіскою на проділ і легенько торкнувся ліктя. Не встиг Тернер оглянутись, як він уже вів його до столика, що втопав у п'яті якогось глибокого й глухого кутка. Вів навальню й швидко, наче вони кудись запізнювалися. Тернер після світла майже нічого не бачив і мусив покладатися тільки на свого поводиря.

Адмірал різко зупинився, вивільнивши руку.

— Що це означає? — спитав він. — Для чого вам знадобилася ця зустріч зі мною? Хто ви?

— Хінденарі Терасакі, сер, — вклонився японець, і Тернер зрозумів, що той добре напідпитку. — Хочу вам дещо сказати, чого не скаже ніхто. Позавчора на рауті мені не вдалося поговорити з вами за високими чинами, то я вирішив сьогодні... Прошу, — показав він на застелений столик у кутку, де було все наготовлено і навіть чарки налито.

— Я б не хотів, щоб нас тут бачили, — адмірал Тернер всівся спиною до залу.

— Треба було переодягтися, — стенив плечима японець і посунув до нього чарку з коньяком. Собі взяв другу. — Давайте вип'ємо за дві наші великі держави на Тихому океані...

— Краще випиймо за мир на Тихому океані, бо щось там дуже неспокійно останнім часом.

Вони випили, мовби кожен за своє, і Тернер запитав:

— Так що ж ви мені збиралися сказати?

— Я хотів застерегти вас, — сказав Терасакі, висмоктуючи лимон. — Сполучені Штати надзвичайно ідеалістично розцінюють ситуацію в Східній Азії... — кинув японець пробну кулю й примружився.

— Ми дотримуємось там, як і повсюди, принципів свободи й невтручання: всім допомагаємо, з усіма торгуємо. Це наш принцип.

— Допомогу Китаю можна назвати принципом, але, на мою думку, ці розмови про принципи — хобі для мільйонерів, улюблений коник багатіїв. — Терасакі, навалившись грудьми на столик, дивився на Тернера майже з ненавистю. — Якщо ж це не питання принципу, то єдине, чим можна пояснити ваші дії, — це бажання примусити нас воювати в Китаї, якому ви допомагаєте, доти, аж доки не виснажаться наші сили. В цьому й полягає ідеалізм вашої політики в Східній Азії. А от у Центральній Америці ви провадили дуже й дуже реалістичну політику.

— Ви маєте на увазі Панаму? — запитав адмірал Тер-

нер, аби що-небудь запитати, бо йому тут в основному треба було слухати й тільки заохочувати свого несподіваного співбесідника, що сам напросився на цю розмову, а отже, мав виговоритись.

— Облишивши поки що історію Панами, можемо знайти безліч прикладів на підтвердження сказаного мною. Для нас, японців, Китай — не примітивно спрощений принцип. Це питання, від якого залежить наше життя. Ми ведемо там війну вже чотири роки.— Терасакі оглянувся і стишив голос.— Ви ходили в Японію на «Асторії»,— змовницьки прошепотів він, виявивши велику обізнаність з біографією начальника оперативного управління штабу військово-морського флоту США.— Переконаний, ви дещо знаєте про характер японця. Коли загнати його в куток, японець забуде про життя й смерть і битиметься до останнього.— Він налив знову повні чарки, взяв свою і потягнувся до Тернера цокатися, але не зробив цього, завагавшись чи роздумавши.— Я розумію,— сказав він, зітхнувши,— що ми набагато бідніші матеріально за вас, американців. Не знаю, як закінчилася б японо-американська війна, але і в разі поразки ми б все віддали боротьбі.— Терасакі випив одразу, хвацько закинувши голову назад, і вів далі, наче й не пив: — До цього може дійти, якщо ми не досягнемо бажаного.— Радник японського посольства пронизував Тернера щілинками очей, що аж палахкотіли рішучістю, переконанням чи погрозою. Потім нахилився ще ближче до адмірала, погасив вогні у щілинках очей і майже благально сказав: — Але якби ви, американці, хоч трохи зрозуміли наші проблеми, хоч на час пройнялися ними і подали нам руку дружби, ми б відповіли надійним добросусідством. Якщо ж ні,— Терасакі відкинувся на спинку стільця і знову пустив з віддалі погрозливі леза з своїх щілин-очей Тернерові в обличчя,— ми можемо стати довічними ворогами.

Адмірал Тернер довго мовчав. Чекав, чи не скаже ще чогось Хінденарі Терасакі.

Але той, виговорившись, мовчав. Забув і про гостинність, припрошування. Мабуть, сказав усе, що мав сказати. Але для чого? Чому саме начальникові оперативного управління штабу флоту він сказав це?

Тепер уже адмірал Тернер нагнувся до нього й тихо спитав:

— Ви, очевидно, виконуєте чиесь доручення? Чие саме? Хінденарі Терасакі заперечливо похитав головою.

Потім зітхнув. Налив адміралові і собі, підніс чарку, кивнув на келих Тернера, запрошуючи випити. А коли випили, сказав, пильно дивлячись у вічі американцеві:

— Просто ми, японці, дуже довго мовчали й терпіли. А тепер я вирішив сказати це вам. Сказати, й більш нічого.

— Так не буває,— запевнив його Тернер.— Щось, мабуть, перемінилося в світі під сонцем чи під місяцем, раз ви так відверто та ще й з власної ініціативи вирішили поговорити зі мною про речі дуже важливі — і державні, і військові, і політичні. Чому саме тепер? Очевидно, з'явилися якісь підстави? Так чи ні? — допитувався він.

Японець довго мовчав, схиливши голову, Тернер зрозумів, що він п'яніє, що коньяк розпочав над ним свою нещадну дію.

— Вас прислав адмірал Кісісабуро Номура? — спитав він, поторсавши японця за плече.

Той повільно звів на нього очі-щілини, ще повільніше заперечливо похитав головою.

— Сам,— сказав він тверезим голосом.— Я сам вирішив сказати вам, що ми вас не боїмося. Що ми можемо воювати з вами успішно. Щоб ви це знали. Саме тепер...

— Чому саме тепер? — здивувався Тернер.

— Тепер,— вперто повторив Терасакі,— коли нікчемний князь Коное висить на волосинці. Ви знаєте, що уряд Коное конає?

Тернер не знав. Хоч падіння кабінету Коное чекала і адміністрація Рузвельта з дня на день.

— Завтра,— сказав Терасакі.— Завтра зійде сонце, і ви щось побачите, про щось дізнаєтесь.

— Не розумію: дякувати вам чи сердитися на вас? — роздумливо мовив адмірал Тернер.— Дякувати — так нібито й немає за що. А гніватися? — він заперечливо похитав головою.— Сердитися на представника іноземної держави, з якою підтримуються дипломатичні стосунки, не прийнято. Візьму до уваги ваші судження й міркування.

— Спасибі, сер,— підхопився з свого місця і вклонився Хінденарі Терасакі.— До побачення, сер,— продовжував кланятися все швидше й безперервно, приклавши руки до грудей,— до побачення...

Тернер, здивований і вражений такою несподіваною поведінкою Терасакі, стенов плечима і швидко вийшов з бару.

Вранці радіо принесло вість із Токіо про падіння уряду князя Коноє, і адмірал Тернер подумав: «Ось воно. Про це він і попереджував». Але, розгорнувши за давньою звичкою «Нью-Йорк таймс» за сніданням, на першій сторінці прочитав:

«З Токіо (телеграфом), 16 жовтня. В публічному виступі начальник морської розвідки капітан першого рангу Хідео Хірада заявив: «Сполучені Штати і Японія підійшли до того пункту, коли їхні шляхи розійдуться... Америка, котра почуває себе невпевнено в нинішній обстановці, провадить величезне розширення флоту. Проте Америка не може вести одночасно операції в Атлантичному і Тихому океанах. Імператорський флот готовий до найгіршого і завершив усю необхідну підготовку. Більше того, імператорський флот горить бажанням діяти, якщо це виявиться необхідним».

Це повідомлення вразило дужче, ніж відставка уряду Коноє,— воно сприймалося як пряма і нахабна погроза. Адмірал Тернер не повірив своїм очам і перечитав ще раз телеграму з Токіо. Начальник військово-морської розвідки, в прерогативи якого входить передовсім збереження військової таємниці, не має права робити такі заяви без згоди, а то й без доручення найвищої влади. Отже?

Адмірал Тернер відкинув серветку і кинувся в кабінет. Набрал номер свого шефа.

— Ви читали сьогодні «Нью-Йорк таймс»? — спитав він начальника штабу військово-морського флоту, коротко привітавшись.

— Не читаю, знаєте, ранкових газет — так легше живеться,— пожартував адмірал Старк, котрий був, судячи з голосу, в доброму настрої.— Крім того, до сніданку звик грати в теніс, і мені просто ніколи не вистачає часу. А що трапилося, Річмонде?

— Вам буде цікаво ознайомитися із заявою начальника японської морської розвідки, сер.

— Про публічний виступ Хіради мені дзвонив з Токіо наш аташе.

— Це провокація, сер,— гнівно сказав Тернер.

— Можливо,— погодився Старк.

— Вона вимагає відповіді, сер. І то — на найвищому рівні.

— Не думаю,— Старк помовчав. Потім пояснив: — Заява начальника морської розвідки Японії видалася б безпрецедентною, якби те, про що він так відверто

висловився, давно вже не ширяло в повітрі над обома нашими країнами.

— Що саме? — здивувався Тернер.— Невже ви поділяєте...

— Авжеж, Річмонде,— майже весело перебив його Старк.— Усі ми знаємо чи, скоріше, відчуваємо, що американо-японські стосунки дійшли до критичного стану і розв'язати їх може лише війна.

— Господи,— змолвився Тернер,— але ж це безумство!

— Не згадуйте бога, адмірале. Коли йдеться про війну, ліпше пом'янути чорта. Це ж він накрутив хвостом у Європі, а тепер шастає Тихим океаном чи ширяє над ним і підштовхує до війни то японців, то нас. І від нього не відмахнешся, його не так просто спекатися. До речі, ви знаєте, хто замінить князя Коное на посту прем'єр-міністра? Військовий міністр його уряду генерал Тодзіо — запеклий мілітарист. Він давно рветься до влади і війну розв'яже негайно. Ось звідки ці войовничі заяви, публічні виступи, ет цетера, ет цетера... Ставтеся до них спокійніше. Даруйте, Річмонде, я мушу перервати нашу розмову: Рузвельт збирає всю свою президентську рать, і я маю негайно їхати до Білого дому. Ми йому зараз потрібніші за політиків.

— Це не надовго,— сказав Тернер.— Адже він любить похвалитися миролюбством і демократією, мріє увінчати свою сиву голову оливковою віттю.

— Завтра ми станемо йому ще потрібнішими, згадаєте моє слово. А тому тримайтеся, Річмонде, скоро нас почне трясти по-справжньому.

Старк відключився, і Тернер, так і не поснідавши, поїхав на роботу: він міг знадобитися під час наради у Рузвельта кожної миті, щоб дати потрібні відомості, заготувати директиви віддаленим флотам.

З документів тих днів:

«Президент, дізнавшись про відставку Коное, негайно відмінив звичайне засідання уряду і протягом двох годин радився з міністрами: Хеллом, Стімсоном, Ноксом, генералом Маршаллом, адміралом Старком та Гаррі Гопкінсом. Стімсон занотував: «Ми стоїмо перед делікатною проблемою вести дипломатичні справи так, щоб Японія виявилася неправою, щоб вона перша вчинила дурницю — зробила перший відкритий крок» (Лангер В., Глісон С., Неоголошена війна.— С. 730).

Вашінгтон, 16 жовтня 1941 р.

Цілком таємно

Відставка японського кабінету створила серйозну обстановку. Якщо буде сформовано новий уряд, він, очевидно, буде вкрай націоналістичний та антиамериканський. Якщо ж влада лишиться за кабінетом Коноє, він буде діяти, маючи інший мандат, що не передбачає зближення з США.

В будь-якому випадку найвірогідніша війна між Японією та Росією.

Оскільки в Японії вважають США та Англію відповідальними за її нинішнє становище, існує вірогідність того, що Японія може напасти і на ці дві держави.

Г. Старк

СТАРК — КІММЕЛЮ

17 жовтня.

«Дорогий Кіммель! Справи у нас тут за останні двадцять днів ідуть ні шатко ні валко, а втім, ти знаєш все, що ми робимо.

Особисто я не вірю, що Японія може піти на нас війною, і в директиві, посланій тобі, я кажу про «вірогідність», більше того, я значно пом'якшив у остаточній редакції представлений мені проект директиви. Можливо, я не правий, проте сподіваюся, що це не так. В усякому разі, після довгого вовтузіння в Білому домі вирішили, що нам все ж треба бути на чатах...

Ти, напевне, пам'ятаєш той лист, мій лист, в якому я повідомляв думку оперативного управління, котре пророкувало напад Японії на Сибір у серпні. Тоді я писав, що Японія не зробить жодного визначного кроку в цьому напрямі, доки обстановка не проясниться.

Я гадаю, що все це відбудеться автоматично».

Запис у щоденнику генерала
Уолтера Шорта:

«17 жовтня 1941 року. В штабах на Гавайях з цих документів (директиви та листа Старка) зробили висновок, що існує велика вірогідність війни між Росією та Япо-

нією... Це ослаблює, з моєї точки зору, можливість війни між Сполученими штатами та Японією, бо вони у Вашингтоні, очевидно, вважають найвірогіднішою японо-російську війну».

Тітка Ялина знемагала в тривозі: Дмитра Івановича все не було й не було, а сільський староста Петро Шешко, колись розкуркулений Сірашем, налазить щодня, видивляється та винохує, за кожним разом поривається в задню хату зайти.

— Ну от чує моя душа: щось там у вас є. Одчиніть, погляну.

Тітка відчиняла.

— Німцям і в голову не збрєде підозрювати Дмитра, а ви...

— Німець, він нашого брата менше знає,— казав Шешко, зупинившись у порозі, при звичаюючись до темряви, що панувала в хаті з давно замурованими вікнами.

До самої стелі тут було набито сіна, а внизу попід сіном лежали гарбузи, ще й досі зберігалися кавуни й дині-репанки.

Шешко брав дозрілу диню, а то й дві, нюхав — не міг нанюхатися, а сам все приглядався, ніби хотів прохромити поглядом сіно й побачити в ньому те, що шукав з осені, відтоді, як під Грейговим зник безслідно його син-поліцай. «Дмитрова робота,— впевнено повторював, як підвип'є.— Або він, або хтось із його затаєної банди звів із світу мого Опанаса. Все одно докопаюсь!..»

А з тіткою розмовляв улесливо, навіть співчутливо:

— Примічаю, ночами хтось вештається у вас поміж скиртами. Ти б, Ялино, пильнувала б сама та й Вітькові наказувала, а то підпалять — все з димом піде: і немолочений овес, і сіно, і хата.

— Ви примічаєте, а я ні,— відповідала спокійно тітка, тримаючи на колінах свої натруджені й порепані руки, мов дітей.— Собаки б озвалися, якби хтось ходив. А так нічого ж не чути.

— Собак не інакше як прикормили,— вертався з забитої сіном хатини Шешко і всідався поруч з тіткою на лаві.— От я й думаю: такі люті собаки у вас, а мовчать, коли ото воно вештається попід скиртами. Гукну із-за тишу, воно не обзивається, зате собаки аж захлинаються — кидаються на мій голос як скажені. Як це понімать? — допитувався староста, заглядаючи тітці в обличчя.

— То вам здається,— зітхала тітка вмиротворено, хоч до рани її кладі.

— Ой, не здається,— хитав головою Стешко і повільно виходив з кавуном чи динею під полою.

У сінях знову приглядався до зачинених дверей задньої хати, ніби хотів щось помітити і на них.

З хати й справді через вузький лаз у сніні можна було вибратися крізь зняті двері у скирту, впритул поставлену до стіни. Там, у теплій скирті, відколи похолодало в хуртірському підземеллі, переховувались то лейтенант Дзусов, то Беркова Ірка, забрана з Грейгового у Піскорського. Вночі вони спали в хаті, а як тільки якась тривога, ховалися там. Цю схованку підготував Дмитро Іванович з літа, ще як закладали скирти. Звідси можна було вибратися в обсаджений гледичією сад, а звідти яром за греблю.

Через наврипливі Стешкові домагання довелося Дзусову та Ірині перейти до баби Гапки, де постійно жила і Тоня з Оленкою. Та більше, ніж Стешкові відвідини, до цього змусила поява серед темної ночі незнайомого, геть згорьованого й обірваного чоловіка, котрий, постукавши до тітки Ялини, прямо сказав, що залишений райкомом і ледве втік від жандармів, які напали на його слід у Баштанці.

— Прізвище моє вам не потрібне,— казав він за вечерею, вже переодягнений у Петрову білизну й обмундирування, привезені ото з Тирасполя після фінської. В Петровому обмундируванні він здавався зовсім малим і нагадував школяра, щойно виставленого з класу.— Краще його й не вимовляти, бо за одне-єдине ім'я моє німці вас усіх зі світу зживуть, постріляють і хату спалять. А Дмитро Іванович мене добре знає, навіть має доручення від Романова дати мені притулок, якщо знадобиться. От і знадобився вже, бо в Баштанці лютує фельдфебель із зондеркоманди, рятунку від нього немає. Поживу в вас до повернення Дмитра Івановича, а потім щось придумаємо,— сказав незвичайний та несподіваний гість, повечерявши, і як заліз з ватяною ковдрою у сіно, то й не вилазив звідти зо дві доби — відсипався, мабуть, після своїх поневірянь, втеч і переховувань од фашистів.

Не довіряючи йому до кінця, тітка Ялина й спровадила Дзусова та Ірину до баби Гапки. А Дмитра Івановича все не було й не було, і тривоги тітчині Ялинині з кожним днем росли й множилися. Через Віктора дізнавалися, що лейтенант Дзусов щоночі зникає, іноді й вранці не повер-

тається з своїх диверсійних вилазок на залізницю, а то й у Миколаїв. То тривожилися й за нього. Але тривоги за Дзусова були усталені й звичні. А довга відсутність Дмитра Івановича, особливо після появи отого незвичайного і безіменного мовчуна, ставала просто нестерпною. В такий жорстокий час все могло трапитися з Дмитром Івановичем, і заспокоювало тітку Ялину тільки те, що й Семена Сорокопуда ще не було вдома, і радгоспні конюхи, разом із якими Дмитро Іванович поїхав по коней за Дніпро, ще не повернулись.

А тут випав сніг, вдарив мороз, знялася в степу хурделиця, що третього дня перетворилася на справжній буранснigовий, і тітка Ялина зовсім занепала духом. Коли ж знялася стрілянина на хуторі, вона одразу ж збагнула, що обклали Дзусова, що то він відстрілювався, і не помилилася: на світанку він ледве втік поранений. Того ж дня вмерла баба Гапка — заступниця полонених. Тітка Ялина дуже гостро пережила смерть і похорон баби Гапки і особливо поранення Дзусова. Після пожежі в степу багатостраждальне й зболіле серце підказало їй, що тут не обійшлося без Дмитра Івановича. Майже впевнена була, що радгоспну пшеницю спалив він, — адже бідкався не раз, що таке добро дістається фашистам. «Спалити! Спалити треба!» — люто сичав він. І, як тільки блимнула над степом заграва, серце тітчині крикнуло їй: «Він! Дмитрова робота!»

Але й після нічної моторошної пожежі Дмитро Іванович не повернувся, і тітка Ялина зовсім звелася, не знаючи, що їй діяти.

Імператор Хірохіто прийняв генерала Тодзіо зранку 17 жовтня, другого ж дня по відставці кабінету князя Коноє: без уряду країна існувати не може. Та ще в такий напружений час.

Ранок був сонячний, теплий, все сяяло й іскрилося тут, в покоях імператорського палацу, і за розчиненими вікнами, в саду. Сорокарічний імператор з подивом спостерігав, як невисокий генерал у просторому й досить довгому, наче з чужого плеча, мундирі, весь увішаний орденами й медалями, топче короткими й кривими ногами в розношених, непомірно великих чоботях священні килими, наближаючись до трону.

Та ні завеликі, як для його зросту, чоботи, геть тут осоружні, навіть бруталні, ні криві тонкуваті ноги не ва-

дили п'ятдесятисемилітньому Тодзію рухатися по-кошачому легко й вкражливо — так він ходив, мабуть, і по Китаю, Кореї та Маньчжоу-го, будучи начальником штабу Квантунської армії, добуваючи у тих далеких землях багатства і славу Країні Сходу Сонця. Подумавши про це, імператор усміхнувся.

Хірохіто сидів на троні священних предків, немов висічений з каменю, злегка відкинувшись до високої спинки, а руки поклавши на позолочені бильця. Усмішка не сходила з його обличчя, а пронизливі очі дивилися вже не на чоботи і не на ордени — вони мовби пронизували й просвічували генерала наскрізь, вдивляючись у його минуле на заморських полях битв життя воїна, і благословляли Тодзію.

Військовий міністр підходив до трону, вже відчуваючи себе прем'єром: під час виклику до імператора був попереджений про це лордом — хранителем печатки маркізом Кідо ще вчора. Тодзію наближався до трону, шанобливо нахилившись вперед, тримаючи в затягнутій білою рукавичкою руці генеральського кашкета, мов на параді. Тільки тут він демонстрував не виправку, не виучку, як завжди, а поклоніння та відданість майже рабські. Вуста його ховалися під густими настобурченими вусами, очі — під окулярами з сильною діоптрією, і нічого не можна було побачити на цьому замкнутому обличчі, крім жорстокості, — воно і в поштивій відданості лишалося жорстким. Цьому тільки накажи, він і землю, й океан підпаить. «Саме такі нам тепер і треба», — подумав Хірохіто.

— Підійдіть ближче, — наказав сорокарічний моложавий імператор стемнілому на континентальних вітрах і мовби задубілому на гобійському сонці вже пристаркувато, на його погляд, генералові, що зупинився, як і належало за звичаєм, в кількох кроках від трону в глибокому поклоні, не сміючи підняти очі на небесну особу імператора.

Хідекі Тодзію, найвойовничіший та найздібніший з японських мілітаристів з «маньчжурської ненадійної банди», зробив два-три боязливо-вкрадливих кроки, ніби він підкрадався до імператора в якійсь затіяній не ним самим грі, і зупинився знову.

— Маркізе, — не обертаючись до лорда — хранителя печатки, що стояв за його тронем, та не міняючи пози, наказав імператор, — подайте прем'єр-міністру наш рескрипт.

Кідо легко й беззвучно вийшов з-за трону, вручив Тодзіо доручення імператора сформуванню новий кабінет.

— В цю тяжку для нашої священної імперії годину, — сказав імператор, — боги вказали мені на вас.

Хідекі Тодзіо, зламавшись у поясниці, дістав руками килима перед тронем і довго залишався в глибокому поклоні.

Не діждавшись, коли він розігнеться чи скаже щось у відповідь, Хірохіто помовчав і додав:

— Боги сподіваються, що сформований вами уряд проведе Японію через усі шторми й бурі політики і війни до омріяних і вистражданих народом Ямато перемог і достатків.

Хідекі Тодзіо знову зламався в поясниці й кинув додолу свої довгі руки, і вони повисли, мов нагаї. Тільки кулак правої, в якій було затиснуто рескрипт імператора про надання йому влади, міцно стискував сувій з дорогого паперу: такі документи випадало перед тронем тримати небагатьом.

— Підведіться, коли я вас підношу, — повелів імператор з усмішкою на молодому пещеному обличчі.

Хідекі Тодзіо по-військовому різко й завчено випростався і кинув на імператора пронизливий погляд через товсті скельця окулярів, але зблиск їх від нового руху сліпуче сяйнув імператору у вічі і засліпив його. Хірохіто подумав, що пронизливий погляд генерала йому привидівся.

— Хочу поставити до відома, що новий уряд, який ви сформуєте, — сказав імператор, — не зв'язаний ніякими попередніми рішеннями.

Хідекі Тодзіо знову переломився надвоє і кинув руки пліті до землі, проте цього разу розігнувся сам, без нагадувань і припрошень, і наставив на імператора свої окуляри, як тому здалося, досить вимогливо.

— Як головнокомандуючий збройними силами імперії, — додав Хірохіто, — просив би вас зберегти за собою пост військового міністра і взяти портфель міністра внутрішніх справ. Тут нам довго не таланило знайти підходящу людину. Я й зараз не бачу її серед моїх підданих. Крім вас.

Хідекі Тодзіо цього разу не розгинався найдовше: такий карт-бланш при нинішньому імператорі не надавався нікому.

— Склад кабінету, — звелів Хірохіто схилений перед ним стрижений голові майбутнього прем'єра, — передайте

лорду — хранителю печатки сьогодні ж, щоб завтра можна було оголосити його склад офіційно. Завтра ж опублікуємо наш указ про присвоєння вам рангу повного генерала.

Хідекі Тодзіо слухав, як виливаються на нього імператорські милості, не розгинаючись. Вислухавши, він так і не розігнувся, а позадкував до виходу, волочачи руки по імператорському килиму, і тільки за порогом хвацько й різко випростався, кинув на голову кашкета, затиснутого під ліктем, і відчув бажання підстрибнути якомога вище. Але вище стрибав у Японії хіба що імператор. Та й то не завжди.

А в тронному залі, який щойно покинув новий прем'єр-міністр, Хірохіто, підвівшись із трону, пройшовся по килиму, розминаючи ноги.

Маркіз Кідо догідливо всміхнувся і теж глибоко вклонився імператорові. А сонце світило яскраво, і птахи перепурхували в теплому прозорому повітрі надвірного саду імператорського палацу, в якому рідко кому із простих смертних доводиться бувати.

З документів того часу:

«Прихід Тодзіо — перемога нацистів. Від нового кабінету попахе порохом. Тодзіо давно рветься в бій. 1937 року він заявив:

«Японія повинна бути готова воювати одночасно з Китаєм і Росією».

Вона вже воює з Китаєм, а зосередження 25-ти японських дивізій на радянському кордоні свідчить про те, ніби Японія збирається ось-ось кинутися на Росію».

Журнал «Лайф», жовтень 1941 р.

«Послу Великобританії лорду Галіфаксу. 22 жовтня 1941 р.

Уряд Сполучених Штатів Америки ще не вирішив, що робити в разі нападу Японії на СРСР.

Корделл Хелл

«Хелл вирішив на якийсь час розглядати японську агресію в цілому, а не займатися її окремими проявами. Разом з тим Вашингтон вирішив віднині (з моменту приходу до влади Тодзіо.— О. С.) направляти поставки в Росію через Архангельськ, а не Владивосток».

(Лангер В., Глісон С. Неоголошена війна.— С. 838).

15 жовтня 1941 р.

«Я думаю, що вони прямують на північ. У зв'язку з цим Вам і мені забезпечено двомісячний перепочинок на Далекому Сході».

Через три дні після падіння уряду князя Коноє та приходу до влади генерала Тодзіо японський посол у Вашингтоні адмірал Номура, стомлений і розшарпаний безцільними переговорами, звернувся в міністерство закордонних справ Японії з проханням про відставку.

«Я переконаний,— писав він новому міністру закордонних справ адміралу Сігенорі Того,— що теж повинен був піти у відставку разом з попереднім кабінетом. Я знаю, що державному секретареві відомо, наскільки я був щирий. Однак він добре розумів, що мої впливи в Токіо мізерні. Я гадаю, що Ви, в міністерстві закордонних справ, не заперечували б проти моєї відставки, тому що тепер я вже безсилий.

Для мене дуже тяжко продовжувати це брехливе існування, обдурюючи себе та інших».

Адмірал Сігенорі Того промовчав і мовчав довго. Тільки через два тижні він прислав Номурі першу свою телеграму, яка й словом не обмовилась про можливу відставку посла і навіть не мала натяку на його прохання, однак проливалася світло на справжню мету переговорів:

«Ми ретельно розглянули і обговорили основи політики по поліпшенню взаємовідносин між Японією та Америкою. Ми очікуємо, що вранці 5 листопада на нараді в присутності імператора досягнемо остаточного рішення і повідомимо його Вам негайно. Це буде останньою спробою нашого уряду поліпшити дипломатичні стосунки. Якщо ми відновимо переговори, то існуюче становище робить необхідним винесення негайного рішення. Телеграма шлеться виключно до Вашого відома.

Того»

Христофорівську лікарню замело по самі дахи, і навіть Петро Іванович та його тиха й мовчазна дружина не могли згадати, коли отаке скажене бувало в цих, по суті, південних і теплих степах: принаймні за їхньої пам'яті таких снігів не бувало. Буранів тут не перерахувати, а от щоб отакого снігу ввалило — ні, такого вони не могли при-

гадати. А сніг несло й несло зі степу, ніби там його виробляли й накопичували довгі роки, а це, нарешті, розв'язали мішки й витрушували при потужному вітрі, ні кінця ні краю йому не було, цьому буранові.

Вже три-чотири дні в лікарню нікого не привозили й нікого з неї не забирали. З величезними труднощами санітарки й прибиральниці насмикували з скирти соломи, щоб протопити хоча б на ніч, і вітер їх валив з ніг, підхоплював в'язки соломи й жбурляв ними об стіни, ніс до самого ганку, тільки правуй, ухитрися розвернутись по вітру так, щоб тебе разом з соломою викинуло аж на високий кам'яний ганок. А там тільки двері розчини — враз валило, запихало в лунки і теплий коридор. Але доки насмичеш із скирти соломи, доки її с'як-так зв'яжеш вірьовкою, то так намерзнешся та наковтаєшся снігу, що й дихнути несила. Довго потім сиділи на тій соломі, віддихуючись, та приходили до тями.

Ще як тільки розпочинався буран, занепокоївся й погано став спати Михайло Митрофанович Романов: знав, що готується на радгоспному пшеничному лану, і боявся, щоб буран не завадив, не зірвав їхніх планів, що відклалися й відкладалися, а далі вже нікуди було. І от одного разу, коли тихий снігопад перетворився з настанням темряви на буран, Петро Іванович прибіг з лікарні, де сам невідступно чергував біля прооперованого, і, не говорячи зайвого слова, почав одягати Романова.

— Швидше ж бо, швидше, Михайле Митрофановичу, — квапив він, натягаючи на Романова довгий, ще романовський полушубок та насовуючи по самі брови стару каракулеву шапку, в якій колись парубкував і до вінця їздив, про що свідчить виразний, нетьмяніючий дагеротип, наче зроблений вчора чи позавчора, хоч пройшло майже сорок літ.— Ходімте хутчіш, бо прогавимо й царство небесне.

— Та куди ото ти таку хвору людину тягнеш! — вмовляла старого лікаря тиха дружина, що не звикла й не хотіла перечити чоловікові.— Хіба забув, у якому Михайло Митрофанович стані?

— Стан задовільний, а тепер стане ще задовільніший. Гайда, гайда. Михайле-Михайлику!

Вони вийшли в вируючу темінь і, засліплені сніговим вировинням, зупинилися в затишку на причілку, призваваючись після не такого і яскравого світла газової семилінійної лампи.

— Гляньте ж бо, гляньте!— гукав старий лікар, торжествуючи, а Романов ніяк не міг ні на чому зосередитись, бо сніг забивав дихання і очі.— На півсвіту пожежа! І це в такий буран! Що ж воно може отак горіти, га?

Нарешті Михайло Митрофанович, прикрившись високим коміром од вітру, що знаходив їх і тут, у затишку, і дошкульно стьобав колючим снігом в обличчя і в очі, зусиллям волі заставив себе не мружитись і одразу ж помітив, що весь обрій в тій стороні, куди показував Петро Іванович і де мали бути лани радгоспу «Степовий», палахкотів і хитався, блимав і переливався, то висвітлюючись, то зовсім згасаючи під ударами урагану. Власне, це було таке саме відбиття далекого світла, а не саме світло, як ото в мирний час вгадувалося на далекому обрії над нічним містом, встаючи загравою в небі, і заграву ту видно за сорок, а то й за п'ятдесят кілометрів тихої і ясної ночі. Це ж була ураганна ніч, заметільна ніч, пекельна і многотрудна ніч для всього живого в степу на всі чотири сторони — золота й благословенна ніч для підпальників, ніченька-нічка, мов подарунок... Михайло Митрофанович забув і про сніг, і про вітер. Дивився — не міг надивитися, слухав і прислухався, наче звідти неодмінно мали долинути або дзвони на сполох, або постріли. Могли б для нього заграти й сурми, і вдарити барабани. Але в засніженому просторі чулося тільки люте завивання вітру, і ніч безмовно хиталася, розіп'ята на далеких і великих вогнях.

— Що ж це горить? — допитувався вражений і помітно збуджений та розхвилюваний лікар.— А я саме глянув у вікно після перев'язки, бо щось воно дивно зарожевіло...

— І давно ви помітили заграву? — спитав Романов, блиснувши поглядом із-під брів, що здався старому лікареві нетерпеливим, а то й навіженим.

— Та вже, мабуть, з годину тому...

— І оце тільки прийшли сказати мені? — з докором вимовив Романов.

— Раніше не міг: у прооперованого розпочалася кровотеча — треба було гамувати. Вгамувавши, й прибіг. Що, вам мало? Он, будь ласка, надивляйтеся на здоров'я! Горить ще дужче, ніж спочатку. Бачите, що виробляє? На півнеба кидає спалахи. Оце так горить! І що воно може отак горіти? Тільки якась нафтобаза. Але ж усі нафтобази наші попалили, як відступали та евакуювалися. А німцям нафтобази не по зубах: все, що везуть за собою, все й спалюють танками та машинами.

— Якби ви знали, як я чекав цієї заграви,— зітхнув Романов і раптом спитав: — Як ви гадаєте, Петре Івановичу, до радгоспу «Степовий» звідси буде кілометрів з десять?

— Буде. Ще й з гаком,— подумавши, сказав старий лікар.— А що, ви думаєте, це там?

— Там, Петре Івановичу, там, голубчику. Пшеницю хлопці-молодці запалили, щоб не дісталась окупантам.

— Ну й слава богу,— сказав старий лікар і хотів для чогось ще й шапку знять, та передумав.— Хай же їм щастить і сліди замести.

І тут, ніби на підтвердження його побажань, у розчиненні й переметені високим заметом лікарнянські ворота вихором влетіли санки, легкі, козирчасті, з хвацько й високо загнутими спереду полоззями. З них на ходу, ще на розвороті, вискочив хтось легкий, підбористий, у куценькому кожушку, перехопленому ременем, у шапці-кубанці, з-під якої пнулося кучеряве волосся, геть набите снігом. Доки він підбігав, помітивши на причілку постаті Петра Івановича та Романова, сани розвернулися й од'їхали до воріт, готові будь-якої миті гайнути через них знов у степ.

— Михайло Митрофанович? — спитав прибулець, і по голосу і Романов, і старий лікар пізнали Івана Якимовича.— Я по вас. І негайно. Тут вам лишатися після отого,— кивнув він на заграву,— ні хвилини не можна: ми не знаємо, як ворог зреагує. Збирайтеся.

— Я вже зібраний. Як казали римляни: все моє ношу з собою. А Петро Іванович, спасибі йому, добрі валянки дав, кожа ось з свого боярського плеча вділив. Та й рани мої залікував в основному. А куди ж ви мене, якщо не секрет, повезете?

— Поки що в мої хори — в баштанську каменоломню...

— Та ви що, подуріли! — обурився старий лікар.— Людина з такими ранами, слаба й обезкровлена... В оту сирість, в оту цвіль?

— Хто вам сказав, що там сирість? — усміхнувся Іван Якимович.— Там є кімната суха, дошками обшита, з гарною вентиляцією. Та й лікарі там знайдуться. Перебудете оцей час, щоб не наражатися на небезпеку. А то ж знаєте: можуть розпочатися обшуки, арешти, облави — хто ж знає, що зроблять після цього фашисти. А вами ризикувати ми не маємо права, Михайле Митрофановичу. Вас їм тільки подай зараз...

— ...і завжди,— підхопив Романов. І до лікаря: — Ну, то відпускайте мене на волю, Петре Івановичу. Досить уже лікарнянські матраци пролежувати, га?

— З богом,— сказав старий лікар і несподівано перехрестив його.

Обоє впали в сани, і тільки заметіль крутнулась за ними.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Брежали японці в переговорах, брехали й американці: Рузвельт і Хелл боялися необережним кроком відволікти Японію від наміру напасти на Радянський Союз. Намір здавався абсолютно назрілим і безповоротним. Отут їх і підстерегла ота фатальна помилка, що призвела до повної нездатності захистити свій флот в Пірл-Харборі та зробила геть беззахисними перед японською агресією. Це був результат підступної політики «тихоокеанського Мюнхена», що йшла врозріз і всупереч смертельній боротьбі нашого народу і всіх народів, які стали на шляху до світового панування держав осі Рим — Берлін — Токіо.

Адміралові Номурі важко було розібратися в істинних намірах власного уряду. Ще важче було прочитати «поміж рядками» справжню позицію в цих переговорах адміністрації США. Ні Рузвельт, ні Хелл не могли «відкритим текстом» спрямовувати японську агресію на північ, в простори Сибіру і радянського Примор'я, а намагалися непомітно, натяками й поступливістю підштовхувати Японію до таких дій, перебуваючи в глибокому переконанні, що план нападу на СРСР давно вироблено в генеральному штабі японської армії. Такий план, ясна річ, існував — штабісти Квантунської армії, як відомо, свій хліб дарма не їли, однак висновки їхні були протилежними. Не думали й не гадали ні Рузвельт з Хеллом, ні їхні військові радники, що далека від них війна на річці Халхин-Гол у Внутрішній Монголії і тяжка поразка в ній від Жукова назавжди відбили у командування Квантунської армії охоту випробовувати силу Червоної Армії.

Сам Тодзіо, квантунець до мозку кісток і колишній начальник штабу Квантунської армії, і новий міністр закордонних справ Японії Сігенорі Того, який в минулому служив у Москві дипломатом, по-справжньому розуміли могутність Радянського Союзу і не могли зважитися на війну з ним. Адмірал Номура, як уже мовилося, не знав справж-

ніх намірів ні свого, ні американського урядів і, заспокоює-ний телеграмою Того, вирішив чекати об'єднаного рішення.

За незбагненим збігом обставин, що й понині дивують істориків і дипломатів, обидва уряди прийняли найважливіші свої рішення одночасно — 5 листопада 1941 року.

Уряд Сполучених Штатів Америки заслухав цього дня розгорнуті рекомендації командування збройними силами у зв'язку з тим, що з прем'єрством Тодзіо війна ставала реальною найближчим часом. Рекомендації було прийнято як керівництво до дії всієї адміністрації Рузвельта як в політичному, так і в стратегічному напрямку:

«Головна мета США — завдати поразки Німеччині, а у війні проти Японії варто дотримуватись оборони, бо обмежений наступ на Тихому океані проковтне ресурси, необхідні для Європи. Сутички з Японією варто уникати доти, доки США накопичать достатні військові сили на Тихому океані.

Якщо ж Японія найближчим часом стане на шлях збройної агресії, тоді воєнні дії проти Японії варто застосувати в одному або в кількох нижчезазначених випадках:

1. Відкритий акт війни японських збройних сил проти території чи підмандатних територій Сполучених Штатів, Британської співдружності чи голландської Ост-Індії.

2. Просування японських військ в Таїланд, на захід від 100° східної довготи чи південніше 10° північної широти, вторгнення на португальський Тімор, Нову Каледонію чи острови Товарищкості.

3. Якщо війни з Японією не можна уникнути, тоді під час неї варто дотримуватись стратегічних планів, тобто воєнні дії мають носити характер оборони з метою втримання території та ослаблення японської економіки.

4. Враховуючи глобальну стратегію, японське просування проти Куньміна, в Таїланді, за виключенням вказаного вище, чи напад на Росію не виправдовують втручання Сполучених Штатів проти Японії.

Виходячи з усього цього, вище командування збройних сил США вважає, що стосунки з Японією не варто доводити до розриву. Не пред'являти ніяких ультиматумів Японії».

5 листопада в Токіо таємна рада у імператора ухвалила продовжити переговори із США і вручити американському урядові спочатку план «А», а коли він буде відхилений, тоді вручити йому план «Б», що вважався максимальними поступками Японії.

«Японія погоджується з принципом відмови від дискримінації в міжнародній торгівлі на Тихому океані та в Китаї, якщо цей принцип буде визнано і в решті світу;

що стосується потрійного пакту, то японський уряд згоден не поширювати сфери «самооборони» і бажає уникнути поширення європейської війни на Тихий океан;

після укладення миру між Японією та Китаєм японські війська залишаться на 25 років у Північному Китаї, на кордоні МНР та на острові Хайнані».

Ознайомившись з планом «А», 10 листопада Рузвельт прийняв Номуру і обмежився загальними фразами про необхідність сприяти процвітанню людства, берегти мир, а Хелл 15 листопада запросив обох послів Японії, Номуру і генерал-лейтенанта Курусу, що прибув йому на підмогу, і заявив, що план «А» не задовольняє США. Їм не треба було ні договорів, ні поступок та запевнень — вони штовхали Японію на північ, на нас.

У зв'язку з відхиленням плану «А» Номура просить відстрочки для продовження переговорів.

У відповідь тоді ж, 15 листопада, Сігенорі Того телеграфує:

«Термін, встановлений моїм № 736—25 листопада,— абсолютно не можна змінити. Тому, будь ласка, зробіть все, щоб США побачили істину і стало можливим підписання цієї угоди до цієї дати».

А 16 листопада надходить інструкція:

«1. На випадок надзвичайних обставин підготуйте знищення шифрувальних машин.

2. На Вашу думку, ми повинні терпеливо сидіти, очікуючи, якого характеру набере війна в Європі. Однак, на превеликий жаль, я змушений вказати, що в обставинах, які створилися тепер, про це не може бути й мови. Я встановив остаточний термін для цих переговорів у телеграмі № 736, і він не буде змінений. Будь ласка, постарайтеся зрозуміти це. Ви самі бачите, як мало лишилося часу, і тому не дозволяйте Сполученим Штатам завести Вас на манівці і ще затягувати переговори. Вимагайте, щоб вони прийняли рішення на основі наших пропозицій, і зробіть все, що у Ваших силах, щоб домогтися негайного вирішення питання».

Телеграма розшифрована 17 листопада і покладена на стіл президентові того ж дня.

19 листопада Токіо інформує свої посольства й місії за рубежем: «У випадку виникнення надзвичайних обставин (загроза розриву наших дипломатичних зносин) і розриву міжнародної системи зв'язку такі попередження будуть включені в середину щоденних бюлетенів про погоду, що передаються з Японії на коротких хвилях: 1) на випадок небезпеки в японо-американських стосунках — «Східний вітер, дощ». 2) японо-радянських стосунків — «Північний вітер, хмарно». 3) японо-англійських відносин — «Західний вітер, ясно».

Американська розвідка нашорошила вуха: всім радистам-дешифрувальникам та підслухувачам було розіслано картки із значенням відповідних умовних фраз, кілька радіостанцій перевели на круглодобову роботу — прослухувати й записувати всі радіопередачі Токіо.

20 листопада Хелл одержав план «Б»:

«Обидва уряди зобов'язуються не просувати своїх сил у будь-які райони Південно-Східної Азії та південної частини Тихого океану, за виключенням Індокитаю, де вже перебувають японські війська; японський уряд виводить свої війська з Індокитаю по встановленню миру між Японією та Китаєм; Японія і США будуть співробітничати з метою одержання необхідної сировини із голландської Індії; Японія і США зобов'язуються відновити свої торговельні зносини, а США будуть поставляти Японії необхідну кількість нафти; США зобов'язуються утримуватися від застосування таких заходів, котрі завадять встановленню миру між Японією та Китаєм».

Хелл прийняв документ з таким виглядом, що в послів склалося враження, начебто він погоджується з його положеннями, і на їхнє прохання Того домагається останньої відстрочки, щоб надати час американській стороні для виконання всіх формальностей. 22 листопада вони одержують телеграму:

«Нам страшенно важко змінити дату, встановлену в моїй телеграмі № 736. Ви повинні знати це, але я знаю і те, що ви докладаете надлюдських зусиль. Дотримуйтеся нашої політики і робіть все можливе. Не шкодуйте ніяких зусиль, щоб добитися бажаного для нас рішення. Ви не можете й здогадатися про причини, за якими ми хочемо врегулювати японо-американські стосунки до 25, однак якщо протягом найближчих трьох або чотирьох днів ви зможете закінчити ваші переговори з американцями, якщо підписання угоди може бути завершено до 29 (да-

вайте я напишу цю дату для вас прописом — до двадцять дев'ятого), якщо виявиться можливим обмінятися відповідними нотами, якщо ми зможемо досягти взаєморозуміння з Англією та Голландією і, коротко кажучи, якщо все буде завершено, ми згодні чекати до цього дня. Але цю дату абсолютно не можна змінити. Після неї події розвиватимуться автоматично. Будь ласка, пам'ятайте це і докладіть ще більших зусиль, ніж раніше. Про це зараз повинні знати тільки ви — двоє послів».

Того ж дня президент і державний секретар тримали в руках цю розшифровану телеграму. В своїх руках також тримали і питання бути чи не бути війні на Тихому океані та Далекому Сході. У відповідь на план «Б» в державному департаменті було складено американський проект модус вівенді строком на 90 днів. На відміну від японського плану «Б», він вимагав негайного виведення японських військ з Південного Індокитаю, а в північній частині країни мало залишитися не більше 25 тисяч японських солдат.

Про те, що модус вівенді, вироблений американською стороною, мав характер особливий, свідчить ціла низка нарад, на яких він обговорювався з участю представників найвищого командування збройними силами та двома вершителями зовнішньої політики США — президентом і державним секретарем.

З документів того часу:

Запис у щоденнику військово-морського міністра Нюкса 25.XI.1941 р.

«Президент, замість того, щоб обговорювати «Вікторію перед» (умовне означення дій США на випадок участі у війні в Європі), заходився тільки навколо питання про стосунки з Японією.

Він зазначив, що на нас, очевидно, буде вчинено напад, можливо, не пізніше наступного понеділка 30 листопада, бо японці, як відомо, атакують без попередження.

Що нам робити? Проблема зводиться до того, як нам маневрувати, щоб Японія зробила перший постріл, і в той же час не допустити великої небезпеки для нас самих. Це важке завдання.

На нараді у президента були висловлені припущення, що Японія може вирушити в південні моря, однак американські володіння не зазнають нападу.

Незважаючи на такі припущення, було вирішено передати Номурі і Курусу американські пропозиції про модус вівенді».

СТАРК — КІММЕЛЮ

25 листопада 1941 р.

«Я не знаю, що робитимуть США. Побий мене грім, якщо я знаю. Я б хотів знати.

Я знаю тільки одне: ми можемо здійснити будь-який вчинок, і до цього треба бути готовим, а може, ми нічого не робитимемо, та, однак, скоріш за все, я схилиюсь до можливості будь-якого вчинку».

Сум'яття думок та неясність тривожних передчуттів, продемонстроване в приватному і дружньому листі начальника головного військово-морського штабу США, були б значно більшими й хаотичнішими, якби він знав, що вчинили президент та державний секретар Сполучених Штатів, відпустивши учасників наради, на якій прийняли і схвалили модус вівенді.

Виведення плавдоку з Великого ковша затримувалося з дня на день, оскільки оснастка самого плавучого доку і буксирне й такелажне господарство на заводі не відповідали елементарним вимогам такого складного завдання, і все це довелося виготовляти майже заново.

Валерій Петрович Комлев давно б мав виїхати в Одесу, але під всякими приводами відкладав свій від'їзд: він боявся залишати незавершену справу, не будучи певним у її здійсненні.

На одній з ранкових нарад на стапелі «Нуль», де ще раз у всіх найменших подробицях обговорювалася майбутня операція по виведенню плавдоку з Великого ковша та буксировка його на стенд «Дідова хата», Комлев, пересвідчившись, що всі учасники проінструктовані саме так, як треба, всі вони засвоїли свої обов'язки й правильно уявляють майбутні дії, напав на Олександра Наумова, прискіпавшись до якоїсь незначної помилки, і переклав керівництво на капітана буксира, котрий мав здійснити головний і найвідповідальніший маневр, а саме: втримати величезну громаду плавучого доку на течії і не дати йому відхилитися від курсу. Звинувативши Наумова в невідго-

товленості до такої операції та в нерозумній настирливості, Комлев одним маневром вивів Олександра, як і обіцяв, з-під можливого звинувачення і відповідальності за майбутні дії і разом з тим переклав усю відповідальність на фольксдойча, котрого навряд чи запідозрять в саботажі й диверсії.

— Як не раз підкреслював наш шеф адмірал Бодеккер,— сказав Валерій Петрович,— ми не можемо доручати непідготовленим людям відповідальні ділянки роботи, якщо вони не можуть забезпечити виконання всіх завдань з німецькою пунктуальністю, акуратністю й точністю. Тому я не лише відсторонюю вас,— суворо поглянув він на Наумова,— від цієї відповідальної операції, пов'язаної з певним ризиком, а то й катастрофою, я підкреслюю це, при найменшому відхиленні від розроблених нами заходів і пересторог. Я також порушу питання про недоцільність вашого перебування на посаді начальника такелажної дільниці, а то й взагалі про ваше перебування на заводі. Гадаю, вам корисно буде з'їздити у відрядження й попрацювати на іншому заводі — ми подумаємо, куди вас послати і як з вами бути далі. А зараз можете йти.— Він навіть не глянув на Наумова, котрий повільно підійшов до дверей і зупинився, ніби ще чогось ждав чи збирався щось сказати на своє виправдання.— Ідіть, ідіть,— квапив його Валерій Петрович, не відриваючи погляду від паперів, які саме перекладав на столі. І коли Наумов вийшов, глузливо звів очі на учасників наради, що сиділи перед ним небагаточисленною розгубленою групою.— Теж мені Саша Чорний,— пхикнув він зневажливо вслід Наумову, що зник за зачиненими дверима, і ні в кого ні тут зараз, ні згодом у СД і гестапо не ворухнеться сумнів щодо його презирства і повного розчарування в нещодавно призначеному, а нині так рішуче вигнаному начальникові такелажної дільниці.

— Я просив би вас, пане Кранцвельд,— звернувся він до капітана буксира, що так несподівано став керівником операції, в якій мав відігравати хоча й важливу, але другорядну роль,— підписати першим цей виробничий акт, який буде завізований самим адміралом Бодеккером і який треба буде пунктуально виконувати, щоб запобігти аварії чи якимось іншим непередбаченим ситуаціям. Прошу вас,— він підсунув акт Кранцвельду, потім іншим відповідальним учасникам задуманої ним операції, тим самим знімаючи всяку відповідальність за неї з себе і повністю

перекладаючи її на німця. Про вигнаного прилюдно Наумова не могло бути й мови. — Маю доручення від адмірала просити вас, пане Кранцвельд, дати попередню згоду на заміщення посади начальника такелажного цеху на нашому заводі, який ми збираємося тепер організувати, замість невиразної і вкрай безпорадної за Наумова дільниці. Адмірал довіряє вам повністю як представникові німецької нації і патріотів рейху.

Кранцвельд мовчки підписав акт, не читаючи, мовчки передав його своєму колезі — капітанові іншого буксира, мовчки вклонився Комлеву на знак згоди і тільки довгодовго й трохи здивовано подивився на нього перед тим, як вийти. Що він хотів висловити своїм поглядом, Валерій Петрович не міг і не хотів здогадуватися: зараз це йому було не потрібно, не бажано, навіть шкідливо. Він з полегшенням взяв підписаний акт і, відпустивши учасників наради та нагадавши їм, що виведення плавучого доку почнеться завтра зранку, рушив до адмірала Бодеккера. Старого на роботі ще не було. Останнім часом, захопившись Ірмою Цаймер не на жарт та відбивши її в багато молодшого інженера з військового аеродрому в Солянних Геріхардта, в якого вона працювала секретаркою, адмірал мало приділяв уваги своїй фірмі «Верфтбеауфтрагтер», а на Південній верфі все передовірив йому, Комлеву.

Щовечора Бодеккер, помолоділий, модно підстрижений і ошатно одягнений в найновіші адміральські однострої різних пір року, збирав у своєму особняку розкішні вечірки, на яких щедро частував гостей коньяками найкращих марок, французьким шампанським, охолодженою російською горілкою та смачними наїдками, і бенкетував частогусто до самого ранку — все це, ясна річ, було на руку Валерієві Петровичу напередодні такої важливої акції, але він, досвідчений розвідник і конспіратор, намагався не лише замести сліди своєї участі й відповідальності в потопленні плавучого доку, а й документально оформити своє повне й неспростовне алібі.

Він не дуже вірив чуткам, що в інженера Геріхардта, до безтями закоханого в Ірму Цаймер ще з Німеччини, є великі зв'язки в СД, користуючись якими, він може помститися адміралові Бодеккеру, наробивши йому неприємностей. Не вірив, бо в адмірала були й не такі покровителі, як в лиманській СД, та й сам він мав такі впливи й репутацію, що не таким людям, як інженер Геріхардт, тяга-

тися з адміралом. Однак, думав Комлев, не будемо кидати тіні й на шефа — залишимо йому документ, котрий усіх нас виправдає наперед заданою ризикованістю невідкладної й вкрай необхідної операції, метою якої є ремонт пошкодженого і ні на що зараз не придатного плавучого доку, єдиного на Чорному морі. Отже, він сів і написав:

«Шановний пане адмірал! З жалем, я вимушений залишити Вас і завод на невизначений час, бо невідкладні справи, доручені Вашою ексцеленцією ще в минулому місяці, чекають на мене в Одесі. Трапляється вигідна й зручна okazія, і я маю виїхати негайно. Та перед від'їздом, залишаючи Вам на затвердження підписані основними виконавцями робіт документи майбутньої операції по виведенню з Великого ковша на стенд «Дідова хата» та ремонту там плавучого доку, звертаю Вашу пильну увагу на те, що я змушений був своєю владою усунути від керівництва роботами, зазначеними вище, та з поста начальника такелажної дільниці Олександра Івановича Чорного, який виявився непридатним ні для першого, ні для другого діла. Приносячи Вам свої вибачення за те, що мав необережність рекомендувати його Вашій ексцеленції, не переверивши його ділових якостей, сподіваюсь на Вашу чуйність та довіру до мене, якою я дорожу надзвичайно, і ще раз запевняю Вас у своїй беззастережній відданості. Саме цією відданістю я й керувався, призначаючи, замість недолугого й несерйозного Олександра Чорного, прозваного за свою легковажність заводськими дотепниками Сашею Чорним (був такий провінційний гуморист в двадцятих роках, друкувався в Лиманську та Одесі), представника німецької нації і патріота рейху капітана буксира Герда Кранцвельда, який і керуватиме всіма роботами, а також у недалекому майбутньому такелажним цехом, який доведеться нам організувати на заводі у зв'язку із збільшенням обсягу робіт такого характеру, як наступна операція з плавдоком та «Лоллою». На моє глибоке переконання, тільки арійцеві й можна в даній ситуації довірити таку важливу й відповідальну роботу, пов'язану з великим ризиком.

Діючи таким чином від Вашого високого імені, пане адмірал, я керуюсь єдиним бажанням — ще дужче зміцнити й піднести й без того незрівнянний ні з чим у Лиманському генеральному комісаріаті Ваш престиж, Ваш авторитет, забезпечити якнайбільшу ефективність Вашій дер-

жавній та військово-морській діяльності в басейні Чорного моря на користь великій Німеччині.

Зостаюсь відданим до кінця слугою Вашої ексцеленції.

Лиманськ, 15 листопада 1941 р. *В. Комлев.*

Р. S. З нетерпінням чекаю вашого виклику, ще й не залишивши Лиманськ. Вірю і сподіваюсь ще не один рік попрацювати поруч з Вами — матиму це за найбільшу честь та найвищу радість.

Ваш *В. К.*»

Зоставивши документи і лист на адміраловім столі, Валерій Петрович замкнув його кабінет, а ключі передав секретарці і наказав нікому не відчиняти кабінету і не передавати ключів аж до приїзду Бодеккера. Навіть якщо він і зовсім не з'явиться сьогодні чи завтра.

— Я й так нікого сюди не впускаю, крім вас. Але ж ви зараз їдете? Вам дзвонили з комендатури, що бронетранспортер рушає звідти на Одесу за півгодини. Поспішайте, бо надворі он віхола, сніг, заметіль.

Гаррі Гопкінс заходив до президента Рузвельта на правах спеціального радника коли завгодно. І не лише в службовий кабінет, а й у їдальню, навіть у спальню. Коли з державними справами, а то й з власної примхи чи бажання: він був давнім другом його родини. Ці візити давали підстави заздрісникам у Білому домі й на Капітолійському пагорбі твердити, що «Гаррі вчить президента жити», хоч Гопкінс був молодший за Рузвельта на шість років і фактично вчився у нього сам.

Він з'явився в Овальному залі Білого дому в ту мить, коли четверо представників головного командування й вищих штабів виходили від президента й державного секретаря після наради.

— Щойно наш посол повідомив з Берліна, що сьогодні там з великою помпою продовжено «Антикомінтернівський пакт» ще на п'ять років, — сказав він, всідаючись біля президента і злегка кивнувши Хеллові. — У зв'язку з цим треба по-новому оцінювати можливі дії Японії на Тихому океані. На відміну від Італії, вона не має змоги взяти участь у європейській війні, отже... — Він виразно глянув на Рузвельта.

— Ну-ну, — захопив його президент. — Закінчуй свою

думку і не інтригуй нас на порозі таких важливих подій. Ти сказав «отже»?

— Отже, модус вівенді, який ви вирішили підготувати і вручити японським послам, зараз, перед можливими рішучими діями Японії, що легко вгадуються у найближчій перспективі, не може вважатися діяльним. Він катастрофічно застарів.

— Поясни свою думку,— попросив Рузвельт,— я щось не второпаю...

— Легко припустити, що подовження «Антикомінтернівського пакту» має вилитися в активізацію бойових дій його учасників, серед яких поза війною лишається поки що одна Японія, тільки вона. Бо Італія давно перебуває в стані війни з Англією, вже послала свої війська в Росію, веде наступ у Лівії. А Японія сидить собі в Китаї.

— Та не дуже-то вона сидить там,— втрутився худорлявий і стомлений Хелл.— По-перше, там вона воює посправжньому з Нанкіном. А по-друге, містере Гопкінс, вона вже захопила Північний, а тепер і Південний Індокитай, підбирається до Бірми...

— Підбирається,— посміхнувся Гаррі Гопкінс.— Поки що тільки підбирається, як ви правильно висловились. Тепер же, після подовження пакту і під тиском своїх воюючих партнерів, вона здійснить неодмінно,— підкреслив Гопкінс,— якийсь диявольський стрибок, подібно тигрові.

— От тільки невідомо, куди вона спрямує цього разу свої дії,— задумливо мовив президент, прикривши білою білою рукою ще білішу свою щоку і одразу ж набравши якогось страдницького виразу, немов уві сні, бо тільки тоді, коли не контролював себе, коли забував про велико-світську маску прivityності, його обличчям заволодівали страждання, що вічно терзали цього терплячого й мужнього чоловіка вже добрих десять років синдромом болю внаслідок перенесеного поліомієліту.

— Ви завжди схилялися, сер,— нагадав Корделл Хелл,— до думки про те, що Японія кинеться на Росію. Нині для цього дуже підходящий момент: німці оточили Ростов на півдні та Ленінград на північному фланзі. Два місяці тому взяли Київ, Харків, вийшли вже на околиці Москви своїми танками — коли ж іще й вдарити по радянському Примор'ю, як не зараз? Особливо подовживши «Антикомінтернівський пакт».

— І все ж вони вагаються,— сказав Гопкінс.— Треба їх підштовхнути.

— Може, ви скажете як? — підвів на нього великі й печальні очі Рузвельт.

— З цим я й прийшов,— сказав Гопкінс, ховаючи свої очі, бо у всіх у них на гадці була і заява Рузвельта 23 червня, в якій він висловив готовність допомагати Радянському Союзові в його благородній війні проти фашизму, й липнева поїздка самого Гаррі Гопкінса в Москву та його зустріч з Молотовим і Сталінім, під час якої він не скупився і розхвалював стійкість і відвагу Червоної Армії, і участь делегації на чолі з Авереллом Гарріманом в Московській конференції, і він не втримався, щоб не нагадати про всі ці акції уряду Рузвельта й не виправдати навіть у такому тісному колі однодумців ті заходи, до яких, всупереч дипломатичним заявам, зробленим на весь світ, тепер доведеться вдатися.— Найголовніша мета Сполучених Штатів у цій війні — розгром Гітлера, його знищення, ліквідація фашизму. На цьому шляху, ще й не вступивши з ним у війну, ми вже зробили чимало. Однак наш внесок в майбутньому має зрости незмірно, ми, крім всілякої допомоги, маємо принести й свої жертви, а щоб наші зусилля виявилися плідними там, у Європі, нам треба якомога довше зберегти мир на Тихому океані, а якщо можна, то й взагалі уникнути війни на цьому театрі, бо інакше б нам довелося воювати на два фронти, розпиляти наші сили, особливо, кораблі флоту, яких і зараз не вистачає.

— Якщо ви справді прийшли тільки за цим,— втрутився Хелл, як завжди піснолиций і жовчний,— то ми з самого ранку товчемося на цих аналітичних викладках, які годяться тільки Маршаллові й Старку, але вже набридли навіть Стімсону і Ноксу, не кажучи вже про нас, сугубо цивільних людей, а до того ще й дипломатів.

Гаррі Гопкінс пропустив повз вуха не лише в'їдливі слова державного секретаря, але й роздратований тон, яким вони були вимовлені. Він навіть не глянув на Хелла, а всім тілом повернувся до президента, лишивши державного секретаря майже за спиною.

— Модус вівенді, друже мій Франклін, не засіб для цього. Від умиротворення треба круто повернути на стезю твердих вимог, серйозних попереджень і навіть збройних погроз, щоб в Токіо не лишилося сумнівів і вагань, щоб вони відчували: потурання більше не буде і шлагбаум на південь з сьогоднішнього дня зачинено з усією рішучістю. Треба їх поставити перед фактом нашого негайного всту-

пу у війну, як тільки вони рушать в південні моря, і повного нашого невтручання, якщо вони вдарять на північ.

— Не можемо ж ми висловитися так промовисто? — розвів анемічними руками Рузвельт.— Газети підхоплюють і рознесуть це негайно, роздзвонять так, що перед усім світом ми, американці, постанемо мало не сподвижниками Гітлера. А в нас же гарна репутація! Ми демократична нація! Ми вже зробили відповідну заяву...

— І не одну,— докинув Хелл.— А тепер нацьковувати Японію на Росію, як не кажіть, а підло.

— Так,— погодився Гаррі Гопкінс.— Справа це дуже делікатна. Ми не маємо права розкривати свої карти. Ми не можемо говорити відверто про наш намір залишатися над бійкою, допомагаючи воюючим сторонам знищувати й ослаблювати одна одну, продиктувати їм потім свою волю, незмірно збагатившись на воєнних поставках та зміцнивши свою боездатність. Будьмо відверті: благородними наші наміри не назвеш. Та й де ви бачили дипломатію благородну, чесну й відверту? Хто-хто, а ми всі троє знаємо це добре.

— І що ж ви пропонуєте, Гаррі? — спитав президент.

— Підготувати сьогодні ж і передати не пізніше, як завтра, ноту про негайне виведення японських військ із Китаю та Індокитаю, залишивши їх в Маньчжоу-го. Чим рішучіші будуть наші вимоги щодо Китаю та Індокитаю, тим промовистішим буде замовчування Маньчжоу-го: руйтайте, мовляв, на північ. Адже в Маньчжурії на кордоні з Росією японці тримають двадцять одну дивізію.

— З цим можна погодитися,— буркнув Хелл.

— Альтернативи немає,— погодився Рузвельт.— Нам треба за всяку ціну домогтися відстрочки: ми не готові до війни на Тихому океані.

— Недарма на нашу зовнішню політику наші противники називають «тихоокеанським Мюнхеном»,— сказав Гаррі Гопкінс.— Політика вмиротворення, як показав розвиток подій у Європі, може обернутися проти нас. Я взагалі дивуюся, Франк,— фамільярно звернувся він до Рузвельта, хоч при сторонніх і намагався, як правило, уникати цього,— я дивуюся, як довго ми тримались цієї згубної лінії. І думаю: чи не завела вона нас надто далеко? Так далеко, що ми вже запізнилися зіскочити з поїзда. Є побоювання, що тепер уже різкий тон може спровокувати Японію.

— Сядьте вдвох і накидайте основні тези ноти й пере-

дайте їх державному департаментові — хай на завтра підготують повний текст. Гадаю, ультиматум не спровокує Японію на війну із Сполученими Штатами, а, навпаки, одіб'є в неї охоту до просування на південь. Принаймні так треба скласти ноту, щоб вона не лишила японцям сумнівів ні щодо нашої рішучості, ні щодо напряду їхньої агресії.

— Досі ми їх годували пряниками, — сказав Гопкінс. — Я сьогодні багато думав про це. І «китайський інцидент», який триває з 1931 року, при нашому потуранні — це пряник. І французький Індокитай — пряник. Не кажучи вже про Маньчжурію. Тому зараз треба вдатися до ломаки, раз пряники не допомагають. Такою ломакою, а точніше, голоблею, має стати, на мою думку, завтрашня нота, яку ми підготуємо сьогодні для адмірала Номури та генерала Курусу.

— На тому й порішили, — сказав Рузвельт і запросив своїх радників пообідати.

Так, модус вівенді було відкинуто, і в надзвичайній поспішливості державний департамент підготував так звану «програму десяти пунктів», у якій пропонував Японії укласти багатосторонній пакт про ненапад на Далекому Сході, підписати колективний договір про цілісність Індокитаю; вивести всі війська з Китаю; США та Японія будуть підтримувати в Китаї тільки чунцінський режим; обидва уряди вступають у переговори про укладення торговельного договору. Нарешті, жодна із угод, учасниками котрої являються відповідно США та Японія, не повинна тлумачитися як протидіюча даній американо-японській угоді. Коротше кажучи, Сполучені Штати пропонували Японії відновити по добрій волі становище, яке існувало на 18 вересня 1931 року, тобто до початку японських загарбань. Це був ультиматум.

«Коли державний секретар США Корделл Хелл о сімнадцятій годині вечора 26 листопада вручив програму десяти пунктів Номурі та Курусу, вони, прочитавши цей документ, переглянулись і розгублено розвели руками.

— Дозвольте вас запитати, пане державний секретар, — ввічливо, хоча й украй збентежено запитав адмірал Номура, — а де ж модус вівенді, який нам обіцяли вручити сьогодні?

— У вас в руках відповідь державного департаменту США, — незворушно сказав Хелл. — Мене можуть лінчу-

вати, якщо виявиться, що нафта й досі постачається в Японію.

— Іноді державні діячі,— заперечив Номура,— котрі дотримуються твердих переконань, не мають симпатій в суспільних колах. Тільки мудреці можуть осягнути майбутнє і часом нести мученицький вінець. Однак життя коротке, і кожен повинен виконати свій обов'язок.

— Американська відповідь рівнозначна закінченню переговорів,— зауважив Курусу.— Я не хотів би в це вірити.

Державний секретар мовчки подав їм руку, кивнув на прощання й відпустив послів.

— Хелл залишився твердим, як скеля,— сказав задумливо Номура й негайно послав про це телеграму своєму міністрові Того»¹.

Історик Чарлз А. Бірд пізніше скаже про цей документ: «Ніколи ще в історії американських дипломатичних зносин зі Сходом, якщо можна довіряти опублікованим матеріалам, уряд США не пропонував Японії негайно забиратися з Китаю під замаскованою погрозою війни та під тиском економічних санкцій, котрі могли призвести до війни. Навіть найвідчайдушніші імперіалісти, що діяли під егідою республіканської партії, ніколи не осмілювалися офіційно застосовувати цієї доктрини в стосунках з Японією... дотримуватися в Китаї політичних та економічних принципів, колись сформульованих в лозунгу, на перший погляд, справедливому,— Відчинені Двері, а насправді старої формули республіканської партії, що передбачала американське втручання в Китаї, а також керуватися принципами міжнародної моралі, викладеними Хеллом... Президент Рузвельт пішов на те, на що бракувало сміливості навіть імперіалістам-республіканцям: він підтримав рішучими економічними санкціями небезпечний, хоча й підупалий, жупел Відчинених Дверей, а в переговорах з Японією довів справу до висунення максимальної програми, котра вела до війни на два фронти. Антиімперіалісти, як демократи, так і республіканці, могли легко розрізнити в меморандумі його зміст — старий імперіалізм у новому одязі».

Незважаючи на досить повну й полемічно загострену оцінку цієї акції кабінету Рузвельта, Чарлз Бірд свідомо чи несвідомо ігнорує справжні мотиви меморандуму 26 листопада 1941 року: він мав на меті не залякувати Япо-

¹ Яковлев М. М. Загадка Пірл-Харбора.— С. 143.

нію, а лише відбити в неї бажання до просування в бік південних морів і, отже, спрямувати її агресію на північ, тобто проти нас. Це був величезний політичний промах, а не акт продуманої політики. Тут Рузвельт, Хелл і Гопкінс перехитрили самі себе — в цьому суть, іронія і трагізм ситуації.

Плавучий док — величезна споруда, здатна занурюватися й приймати на себе підводні човни й надводні кораблі, щоб потім, спливши, підняти їх над водою й забезпечити всі умови для ремонту підводної частини, сам абсолютно непридатний до маневрування через свої обводи, своєрідну конструкцію та габарити. Тому буксирування його навіть на незначні відстані — справа вельми складна, ризикована й відповідальна. Саме на це й розраховував Валерій Петрович Комлев, обираючи найвірогідніший спосіб його майже самозатоплення, за якого важко було б виявити винуватців, а ще важче — інкримінувати їм зловмисні наміри. До того ж в намічений для буксирування ранок погода помітно погіршилась, і снігопад, що розпочався напередодні, посилювався шквалистим північним вітром.

Буксирування міг відмінити тільки адмірал Бодеккер, але він і того ранку не з'явився на заводі. Його ж помічника Комлева, котрий фактично відповідав за всі інженерні й адміністративні справи, вчора відправлено в Одесу. Тому щойно призначений керівником операції по виведенню плавучого доку з Великого ковша на стенд «Дідова хата» капітан буксира Герд Кранцвельд з раннього ранку зі своєю командою заводив на плавдок і кріпив там буксирні троси, перевіряв машини обох буксирів — на це пішло мало не півдня. За цей час вітер розгулювався ще дужчий, а сніг падав ще густіший, над лиманом від берега до берега ходили темні хвилі з білими гребенями, над якими хиталися вировища заметілі, приречено поринаючи у здіблених водах та одночасно ніби зливаючись з ними в щось суцільне, погрозово-невблаганне, вкрите летючою імлою, з якої, здається, не було й не буде вже вороття.

Ополудні геть відшвартований від пірса Великого ковша і взятий на тугу напнуті сталеві буксирні канати, плавдок повільно відвалився від стінки, ледь помітно почав віддалятися від неї, кутаючись хмаровищами снігу, скрученого в тугі жмути рвучким вітром. Обидва буксири з усієї сили гребли винтами на найбільших обертах, але

силкувалися марно: були надто слабосилі і здавалися надто малими, просто катастрофічно дрібними й безпорадними поряд з цим одоробалом з височенними бортами, схожими на сірі мури фортеці, на стіни пакгаузів чи ще якихось будівель, котрі стрічаються рідко і призначаються виключно для грандіозних робіт. Особливо ж ця невідповідність і безпорадність виявилися вражаючими, коли плавдок великими зусиллями обох буксирів вдалося вивести з Великого ковша у відкритий лиман. Вітер тут, не стримуваний ніякими перепонами, дув рівно й потужно, женучи вниз по течії величезні лінівні хвилі, завихрюючи на них білі баранці, криючи весь водний простір темною віспою збрижень, що віялами розходилися вже по самих хвилях і поміж ними, визначаючи нові потоки й вихори,— передвісники справжнього шторму.

Тут, розп'яті на тросах, буксири почали підскакувати на хвилях, мов поплавки, вряди-годи занурюючись носами та виставляючи з води, ніби напоказ, ахтерштевні з оголеними гвинтами, що продовжували безпорадно і марно крутитися в повітрі, та з оброслими водоростями й черепашками площинами рулів, які здавалися іграшковими навіть для таких малесеньких суденць. Вони перегукувалися між собою тривожними й хрипкими гудками, сяк-так тягли спочатку плавдок на глибоке, а потім течія й вітер понесли плавдок, що мав величезну парусність високо здійснятих над водою довгих бортів, а ще більше підвладний течії, вниз по лиману. Троси буксирів ослабли й повисли, занурилися у воду, і вже ніякий форсований хід не допоміг натягнути їх: плавдок несло течією і гнало вітром набагато швидше, ніж могли рухатися буксири.

Герд Кранцвельд віддав свій буксир і вирішив стримати хід плавдоку, привалившись до його борту носом буксира й на повну потужність запустивши машину. Проте це мало допомогло — плавдок несло вниз по течії, хоча й повільніше, але невідворотно. Тоді Кранцвельд подав команду й іншому буксирові приєднатись до нього — все одно буксирувати плавдок не треба було. Той підійшов з підвітряного боку і теж уперся своїм корпусом у корпус плавдоку. Тепер їх несло значно повільніше і поки що не розвертало. Це давало надію на те, що їм удасться спустити вниз по течії плавдок до самого стенда «Дідова хата» й там заякорити, викинувши всі наявні якорі з ходу та повільно вибираючи якірні ланцюги потужними паровими шпильями, поставити його вздовж течії.

Тим часом короткий зимовий день посмутнів дуже швидко, потьмянів від заметілі, лиман кутався в сутінки і ставав під ударами шторму чорно-білим, пустельним, позбавленим берегів, що давно вже втонули в сніговій круговерті.

Все ж таки Герд Кранцвельд був досвідченим капітаном: він зумів викинути якорі плавдоку і спочатку втримати його на течії під ударами вітру, а потім з допомогою шпилів розвернути й закріпити по-справжньому. Провівши цю складну операцію і знявши з плавдоку змолку до нитки бригаду такелажників, він повів обидва буксири проти течії до заводського причалу, з великими труднощами орієнтуючись майже в повній темряві тільки по напрямку вітру, оскільки бакени й мигалки після відходу наших не були встановлені ще й досі.

Благополучно увійшовши в акваторію Великого ковша й пришвартувавши обидва буксири на їхніх постійних стоянках, Герд Кранцвельд, перебравши в пам'яті всі свої дії та їх послідовність, виявив, що помітних відхилень від підписаної ним та затвердженої адміралом Бодеккером інструкції не припустився, й, задоволений собою як ніколи, поїхав додому відпочивати.

Три дні бушував шторм, і три дні Кранцвельд не виходив на роботу. А коли шторм утих, коли заметіль вляглася, поступившись місцем ясній морозній погоді, Кранцвельд, прийшовши на завод, одразу ж з пірса кинув погляд вниз по течії, сподіваючись у яснім повітрі побачити осяяну сонцем громаду плаваючого доку, так майстерно виведеного ним на стенд «Дідова хата», але не побачив: над замерзаючим лиманом кружляли тільки білі чайки.

Основоположник класичної стратегії Клаузевіц назвав війну продовженням політики іншими засобами. Насправді ж політики й військові перебувають часом у антагоністичних взаєминах, як Коное й Тодзіо. І військовий міністр ні тоді, коли так запекло виступав проти прем'єра, ні навіть коли сам став прем'єром, лишившись військовим міністром та взявши ще й портфель міністра внутрішніх справ, не знав аж до першого грудня про операцію Z — запланований удар по Пірл-Харбору, який розпочався підготовкою 17 листопада і, неухильно розгортаючись, виконувався, незважаючи ні на які політичні дискусії, зміну кабінету і дипломатичні переговори з майбутнім ворогом, бо мав стати продовженням зовнішньої політики Японії

в разі повної невдачі переговорів. Переговори ще велись, тривали пошуки дипломатичного врегулювання, а кораблі Нагумо йшли повним ходом на Гавайї холодними й пустельними просторами зимового Тихого океану.

В останні дні перед війною колишньому японському послу в Лондоні Сігеру Іосіда, котрий відійшов від політичної діяльності, вдалося одержати повний текст американської ноти. Із властивою йому прискіпливістю, як і ведеться серед старих дипломатів, він ще до самого тексту вчитався в гриф, що шапкою стояв над документом: «Суворо таємний, попередній і без зобов'язань». Тобто нота передбачала продовження переговорів!

30 листопада Іосіда домігся аудієнції у міністра закордонних справ. Він прибув до нього в смокінгу, з текстом англійської ноти в руках і, не втрачаючи жодної хвилини, гаряче почав його переконувати:

— Пане міністр, я прийшов, щоб звернути вашу увагу на гриф, який передує текстові. Я боюся, що на нього просто не звернули увагу.

— Гриф тут не має значення, — м'яко заперечив Сігенорі Того, запросивши старого дипломата сідати. — Рузвельт і Хелл вимагають від нас неможливого. Схоже на те, що вони взялися поставити Японію на коліна. Ніколи ще не подавали вони нам таких різких нот, і я відчуваю, що за цим криються якісь диявольські наміри, яких я не можу поки що збагнути. Кажу це вам з усією відвертістю і болем. Мені ця нота третю ніч не дає спати, клянусь вам.

— Які б не були справжні наміри, що криються за цим документом, — приклавши руки до грудей, переконував Того старий і досвідчений дипломат, — але нам ніяким чином не пред'явлено ультиматум...

— Тепер уже пізно, — підвівся Того. — Уряд вичерпав терпіння і зараз готується оголосити війну. Мій час минув — настав час генеральних штабів армії та флоту.

— Якщо ви не можете відвернути оголошення Японією війни Сполученим Штатам, подайте у відставку, — переконував Того рішучий та вкрай схвильований Сігеру Іосіда — щоби йому вкрилися нездоровим рум'янцем, чоло — потом. — Це перерве роботу кабінету й заставить задуматися навіть армію.

— Мене тепер просто вб'ють, — спокійно сказав Того і приречено махнув рукою. — Все вже приведено в рух, і кораблі вийшли в море або готуються зробити це

найближчим часом. По-моєму, тепер уже немає сили в нашій країні, яка могла б зупинити підготовку до війни, погоджену з імператором. Тепер треба звертатися тільки до нього. Але ж я на це не можу наважитися. Та й як це зробити через голову прем'єр-міністра Тодзію, який обіймає й пост військового міністра?! Може, спробуйте ви? Адже ви не зв'язані нині ніякими зобов'язаннями.

Ніби не чуючи його, старий Сігеру Іосіда задивився у вікно, його погляд блукав десь далеко в просторах океану, і він сказав мрійливо, навіть з якоюсь тугою:

— Якщо ви будете вбиті, то вам випаде щасливий кінець.

— Мене не влаштовує такий хід подій,— відгукнувся Того (досягши такого високого вознесення на дипломатичний олімп, він радів цьому з молодюю безпосередністю),— і я не збираюсь одягати мученицький вінець, коли переді мною відкривається така захоплююча перспектива.

Іосіда відкланявся і поїхав до американського посольства. Джозеф Грю знав його давно і зустрів як доброго знайомого.

— Я приїхав до вас, пане посол, від міністра Того,— сказав Іосіда без ніякого вступу, знаючи, що кожна хвилина зараз важить дуже багато.— Я звернув його увагу на гриф, будучи переконаний, що оця ваша нота від 26 листопада не є ультиматум...

— Запевняю вас, Іосіда-сан,— підхопився Грю і кинувся до Сігеру Іосіди, зрадівши, що в Токіо знайшовся хоч один дипломат, хай і відставний, котрий зрозумів і витлумачив ноту його уряду не як ультиматум,— запевняю, що документ, вручений Того позавчора, ніякий не ультиматум — він просто вказує основу, на котрій можна вести дальші переговори між Японією і США...

— Я це зрозумів одразу, як тільки ознайомився з документом: мене насторожив гриф. Ультиматумів «попередніх», а тим більше «без зобов'язань» — таких ультиматумів ще ніхто в світі не пред'являв.

— При врученні я підкреслив цей характер ноти, проте в міністерстві і особливо в уряді Японії обурилися змістом ноти так, що вже й не звернули уваги на її характер.

— Зміст і справді, пане посол, незвичний, надто, я б сказав, категоричний. Це не ультиматум за формою, але це ультиматум за змістом. Я багато думав над цим і ніяк не збагну, що за цим криється. Ви представник, причому

повноважний представник своєї країни й маєте берегти її таємницю. Але зараз, коли йдеться до війни майже автоматично, скажіть: Сполучені Штати справді хочуть війни і чекають, щоб Японія напала першою?

— Ні в якому разі! — запально й щиро вигукнув Джо-зеф Грю, якому сама думка про війну була відворотною.

— Тоді які ж вам інструкції дав уряд вашої країни? Що ви мали сказати при врученні ноти і як ви мусили пояснити її несподіваний для всіх зміст?

— А ніяк, — майже безпечно сказав Грю. — Вручити, і все.

— Давайте поміркуємо разом, — пропонував старий дипломат, занепокоєний наростаючими подіями і їхньою неправомірністю, бо не знав і не міг собі уявити, як Японія, розв'язавши війну проти такої могутньої країни, як Сполучені Штати Америки, вийде з неї й коли, — давайте подумаємо, яких наслідків могли сподіватися президент Рузвельт та державний секретар Хелл, готуючи, а потім вручаючи цю ноту урядові Японії. З великого власного досвіду я знаю, що бувають ситуації, й досить часто, коли посольство не знає намірів уряду, від імені якого діє. Ситуації й мотиви бувають різні. Але, перебуваючи в центрі державної політики, знаючи всі її течії, поверхневі й підводні, посол багато чого додумає й сам. Що вам, як послові, може спасти на думку з приводу намірів вашого уряду у зв'язку з цією нотою та її категоричним змістом?

Грю мовчав, тільки здвигував плечима.

— Може, я найбільш шокований цією нотою. Її тон і зміст, її вимоги — безпрецедентні. Я зовсім розгублений перед лицем цього факту, — зізнався він, і Сігеру Іосіда, який так багато бачив на своєму віку всього, в тому числі й різних послів, повірив Джоозефові Грю і підвівся.

— В такому разі, пане посол, я б на вашому місці добився аудієнції в Того і спробував би ще раз переконати його, що цей документ не має ваги ультиматуму, наслідком якого може бути початок війни, а являє собою основу, може, й малоприйнятну, але основу-таки для дальшого ведення переговорів. Дзвонить зараз же, і ми підемо до Сігенорі Того разом.

Грю мовчки набрав телефон міністра закордонних справ Японії. Трубку довго не піднімали, потім Того відгукнувся і, пізнавши американського посла по голосу, попередив, що в нього обмаль часу.

— Я прошу вас прийняти мене для важливої і невід-

кладної розмови з приводу врученого вам документа.

— Не зможу,— одрізав Того і, подумавши, додав:— Сьогодні не зможу. У мене невідкладні справи.

— Я настоюю, пане міністр,— сказав Грю тихо й рішуче.— Від нашої розмови, можливо, залежить доля наших обох країн: в ній може вирішитися питання війни і миру. Я хочу пояснити...

— Ніяких пояснень, пане посол, не треба. Зараз ми готуємо офіційну відповідь. В ній ви і ваш уряд знайдете все.

— Я прошу і наполягаю...

— Даремно, пане посол,— офіційно й холодно обірвав його Того.— Повинен зауважити: час слів минув. Ви ж прийдете лише зі словами. Тепер треба діяти.

Ультиматум 26 листопада мав зіграти роль улюбленої «великої палиці», з допомогою якої США, погрожуючи Японії, хотіли й тут домогтися своєї мети, як вони вже не раз домагалися за свою історію, підштовхнути її до нападу на СРСР, а самим залишитися збоку.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Ми просиділи в Явкиному дві доби: сніговий буран одрізав усі шляхи, навіть найближчі — від хати до хати пробиратися й опівдні треба було навпомацки, пильнуючи, щоб не заблудитися. А вже про степ годі було й думати — там, як на морі, на нас чигала загибель. Та й не тільки на нас. Навряд щоб хтось із німецьких властей зважився вибратися в таку негоду на пошуки підпалювачів чи обстеження вигорілого дотла пшеничного масиву. Мене це радувало і втішало: такий ураган занесе все на світі снігом, замете всі сліди, зітре з лица землі які б то не були прикмети, і нам тривожитися тепер не випадало.

Та Дмитро Іванович не поділяв моєї безпечності, лишався мовчазним і похмурим, часто зітхав і ще частіше навідувався до коней, гомонів там, у теплій і затишній стайні, набитій сіном і кіньми, з Миколою Гаркушенком. Щось його тривожило й мучило, тільки він не казав, що саме, а спитати я не зважувався. Наздогад же нічого не йшло, скільки я не намагався здогадатися. Адже все склалося дуже вдало: ми прискочили в Явкіне, коли ще наших з кіньми й не було, встигли й лісника відправити додому з його змореними кіньми, доки ще можна було

якось добратися знайомими стежками й дорогами, — так що ніхто його тут і не бачив, ніхто й знати не міг, де ми були, в кого днювали. Все честь по честі.

А от Дмитро Іванович не радів негоді і нашій затримці тут, хоч вона була, ця затримка, майже рятівною: чим пізніше ми з'явимося, тим далі, виходить, були тієї ночі, а отже, тим менше підозр впаде на нас. Все було нам на руку, все слугувало нам, складаючись так щасливо, і я разом з усіма відсипався в добре натопленій хаті, відпочивав після виснажливих мандрів під Кінські Роздори, виганяв дрижаки з свого тіла, назбирані на морозних світаннях на битих шляхах і на пекельних вогнях тієї пам'ятної ночі, що й досі ввижались мені навіть у сні.

А буран стугонів за вікнами, замуrowаними морозом, заволохатілими від інею, торсав віконницями цієї міцної, кам'яної куркульської хати, котра давно тут правила за колгоспну контору, шарудів соломою на горищі, завивав у в'юшках, голосив у комині голосами покинутих вдів і сиріт, приколисував і навівав сні. Тут, у задній хаті, де ми розмістились, було щось на зразок колгоспного готелю чи, скоріше, кімнати для приїжджих уповноважених з району і області. Лишилася піч, така, як і по всіх хатах, яку чомусь називають російською, хоч вона з давніх-давен побутувала й на Україні, а в передній хаті, що правила одночасно за кабінет голови колгоспу й за бухгалтерію, стояла кругла залізна піч, яку звуть голландською.

Тепер ми займали обидві спорожнілі кімнати, натоплені бабою-сторожикою, котра нам і вечерю наготувала, як тільки ми приїхали в Явкіне, а другого дня, коли буран розбешкетувався ще дужче і стало ясно, що нам додому не вибратися, вона й хліб спекла з своєї опари, яку саме завдала для себе, і з борошна, що його Дмитро Іванович добув у місцевого старости в рахунок майбутніх степівських помолів, бо ж тільки сюди, в Явкіне, й возили степівці молоти пшеницю, не маючи свого млина відтоді, як розібрали кам'яні вітряки на колгоспні комори та стайні.

Хуга, хурделиця, заметіль — як тільки не називають у наших степах — розгулялася не на жарт і ніби одрізала нас од усього світу, а головне — від окупації, від її чинителів і властей. Вона ніби повернула нам волю і все те, чим жили ми до війни у цих степових селах, і це гріло нас, це нас радувало, незважаючи ні на тимчасовість, ні на ілюзорність такого заманливого відчуття. Ми спали покотом на печі й на соломі під піччю, вдихаючи знайомі

з дитинства і милі пахощі хліба, посадженого в піч, і борщу, звареного в тій же печі перед полум'ям,— кажуть, це найсмачніший з усіх можливих борщів на світі,— а пообідавши так, як давно вже не обідали, полинули думками до недалекого вже дому, і страшно було подумати, як в отаку завірюху доводиться гибити нашим червоноармійцям в окопах серед голого степу.

Хотілося думати, що й вони десь отак перегрівуються по селах, як і ми, у натоплених хатах, бо ж навряд чи німці висунуть носа у степ навіть із своїми танками й бронетранспортерами. І думаючи так, уявляючи й червоноармійців та командирів у теплі та в добрі на своїй рідній землі, ми глушили в собі докори сумління, що тліло на дні пам'яті й не полишало кожного з нас ніколи, і проймалися якимось благосним настроєм непідвладності окупантам, незалежності й свободи хоч на час. Один тільки Дмитро Іванович лишався похмурим, незворушним і ніби пригнобленим. Бо його мудрість, помножена на довгий життєвський досвід, не сприймала ілюзій, навіть тимчасових, гнала їх геть, проникаючи в завтра, в майбутнє близьке й далеке, ним і тільки ним вивіряючи день нинішній і справжнє наше становище.

У хаті із замукованими морозом вікнами і вдень було поночі, а надвечір і зовсім стало темно. Буран не вгавав, стьобав по шибках і стінах колючим і сухим від морозу снігом, хитав кволе світло каганця, відставленого од вікна аж на припічок, і всі фон шардти, фон штракки, стешки, вся поліцайня і німота здавались зараз далекими-далекими і такими осоружними, що про них не хотілося не те що думати, а й згадувати.

Та Дмитро Іванович думати про них не переставав і забувати не збирався. Його похмуре темне обличчя тамувало в собі не лише нагадування про справжнє наше становище, а й ніби уособлювало всю його нетривкість, беззахисність і ефемерність. Глянеш на нього — одразу ж пригадаєш, хто ти, що ти. Постає окупація перед тобою у всій своїй мерзенній суті, завойовані ворогом простори рідної землі, далекість фронту й непоправність нашого становища. Він одним своїм виглядом — непохитно-похмурим, непримиренним і суворим — не давав нам розслаблюватись і легковажити.

Вже коли звечоріло, він наказав мені одягатися.

— Підеш зміниш Гаркушенка — він, бідолаха, ще й з дороги не перегрівся як слід. Діжурить за всіх, наче

провинився та гріхи спокутує. Гайда, я тебе проведу, щоб не заблудився, бо воно таке крутить, що й світу божого не видно.

— То, виходить, я теж сам діжуритиму? — спитав я, з неохотою одягаючись.— Хай он Борис іде зі мною.

— Борис тебе змінить,— сказав Дмитро Іванович.— Через дві години. Вже всі відпочили, то й Гаркушенко хай відпочиває, як люди. По дві години кожному прийдеться подіжурити — якраз до ранку й вистачить. А там, може ж, воно пересядеться, то й додому вирушимо.

З теплої хати ми вийшли в суцільну вируючу темряву і наче в заметах опинилися — такий густий сніг ішов з неба і нісся за вітром, так туго скручував і жбурляв його буран в обличчя, в підставлені плечі і спину, валив з ніг, позаносив вулицю й проміжки попід хатами такими сипучими барханами, що ми грузли в них по коліна, провалювались по пояс, брели, мов по воді. А темно ж, темно було, хоч в око стрель.

— Оце тільки й нашого,— сказав десь збоку Дмитро Іванович, важко відхекуючись, і я пішов на його голос.— Тільки в таку негоду ми й вільні,— говорив він, плуганячись попід тинами та й трохи притримуючись за них.— Колись такі ночі для злодіїв та конокрадів призначалися, а тепер для нас, будь воно неладне. Саме ж оце такої ночі тільки й робити святе діло: пускати німчурі-фашистові червоного півня, крові пускати гадові, щоб і знаку від нього не лишилося!

— Дзусов,— сказав я в широку дядькову спину.

— Що ти сказав? — обернувся Дмитро Іванович швидко й спритно, як для своїх років, і дихнув мені в обличчя паром віддиху і снігом.

— Дзусов цієї ночі не прогавить,— сказав я майже пошепки, прихилившись до самого дядькового обличчя.— Він отакої нагоди тільки й жде. Та от мене не хоче брати, скільки не прошуся. Навіть Вітьку вже брав із собою...

— Діждешся й ти своєї черги,— пообіцяв дядько Сіраш,— тільки імені цього ніде не називай...

— Та я ж тільки вам. Хто ж тут нас почує?

— Е-е, якщо стіни мають вуха, то буран і поготів.— Дмитро Іванович прихилився ще ближче: — Не проговорись при Гаркушенкові про наші вчорашні діла, бо вже не раз питав: чого це, мовляв, од вас так гасом тхне? То я йому кажу, що нічний ліхтар «кажан» заправляв у старости й облився.

— А де ж він, той ліхтар?

— На щастя, й справді знайшовся в старости, так я його ж Гаркушенкові у стайню й приніс. Якщо ж він і від тебе вловить запах...

— Не вловить,— сказав я,— бо ви ж з віхтями возилися. А я до гасу й не торкався...

— Нюхливий, як чорт. Прямо хоч по сліду його пускай. Щось підозрює, щось віщує, капосний. Так ото, як питає, кажи, що мені допомагав наливати гасу. Ну, ліхтаря там тримав, чи що.

— Та ну його,— відмахнувся я,— ще й перед Гаркушенком виправдуйся! Та й з ліхтарем він вже знюхався, нічого й не розбере. А ви що ж, і Гаркушенка побоюєтесь?

— Хто ж його зна, що він за чоловік. Ану, як почнуть у всіх допитуватися, чи не відлучався хтось із ватаги, а він візьме та й бовкне: так, мовляв, і так, їздили наперед у Явкіне стайню для коней готувати, і карасином від них тхнуло... Як прикрутять, то, щоб викрутитись, усе в хід піде, аби тільки від себе підозру відвести. До всього треба бути готовим, пойняв? Я вже всього на своєму віку набачився, ого-го.— Дмитро Іванович рушив далі, так само тримаючись обаполів, бо навіть хат не було видно з десятиох кроків.

А мені хотілося запитати, чи Сенька Сорокопуда вони попередили? Але де вже було встрявати в їхні багаторічні взаємини, коли Сенько був і вухами й очима Дмитра Івановича.

Стайня стояла на краю села над ставом, гола, не захищена ні деревами, ні скиртами, на високому березі, і вітер тут бешкетував відчайдушно і люто, наче збирався її здути й рознести вдрузки. Тримаючись за стіни, ми ледве добралися до широкої брами, що відчинялася надвір, під потужним напором вітру ледве прочинили одну половину в чотири руки і були вкинута нею в теплу й пахучу напівтемряву, наповнену форканням коней, брязкотом вуздечок та ланцюгових поводів, якими коні в'яжуться до кілець, шерехами й шелестом сіна, смачним хрумкотінням його на міцних та невтомних кінських зубах. Пахло найперше ромашкою, буркуном, в'ялим пирієм і кінським потом — теплим, здоровим і приемним.

У тьмяному напівсвітлі ліхтаря «кажан», що кидав на стіни поверх кінських спин і голів тіні захисної сітки на своєму склі, нерухомі обабіч вузького проходу круті

й гладенькі, аж вилискуючі крупі коней — всі тут немовби чорні, бо і гніда, й чала, й руда масті скрадалися сутінками, і їх не можна було розрізнити й розгледіти. Ворушилися над яслами попід стінами нашорошені гострякуваті вуха, невпинно рухалися могутні шелепи, та раз у раз без видимої потреби то тут, ближче, то в дальнім кутку хльостко, немов товстелезні батоги, злітали й опадали хвості, які тут виражали гнів чи задоволення, а не відмахувалися, як завжди, від гедзів чи мух.

Ліхтар висів на одному з стовпів, що підпирали довжелезний сволок, а під ним на великій купі сухого, пахучого, немов чай, сіна сидів Микола Гаркушенко й латав чорного кожуха з допомогою велетенської циганської голки. Він пришивав білою дратвою одірваний рукав і так захопився роботою, що й голови не підвів на нас, і на привітання наше відповів ніби крізь зуби, саме відкушував нитку.

— Чого прийшли? — непривітно спитав він, розглядаючи грубу й невправну свою роботу.

Біла дратва на чорному кожусі аж кричала про ту недбалість та невправність, пнуласть у вічі грубими й неоковирними стібками, і Микола, ясна річ, сердився на себе, а виходило так, ніби на нас.

— Вам, Миколо, вже давно пора перегрітися й поспати по-людському, — сказав Дмитро Іванович, прямуючи в найдальший куток, де помітно й зухвало білів арабський жеребець, вивищуючись над іншими кінями.

Він високо задер голову, нашорошив вуха і звідти вже пас старого Сіраша фіолетовими зблисками очей, зачувши його голос. Нетерпляче переступивши копитами по лункому дерев'яному настилу, привітно ігогокнув, ніби пробуючи голос, і потягнувся до Дмитра Івановича, вигнувши білу й довгу шию, торкнувся руки оксамитовими темними губами й заспокоївся, коли він погладив і поплескав його по шиї.

— Виходить, підміняти прийшли? — спитав Гаркушенко, надівши кожуха, смішно й довго змахуючи при цьому руками, так, що аж коні перестали їсти й насторожено повернули до нього голови через мерехтливі й неспокійні тіні, що замайоріли по всій стайні, від його вовтузіння під самим ліхтарем. — А мені й тут добряче, — весело й переконано сказав Гаркушенко, підперезуючись ремінним поводом. — Чим ото сніг толочити й через халяви набирати та сурганитись по такому буранові, так я отут

на сні, серед коней, у теплі й добрі хіба ж так засну!
— Ну, а їсти ж? — повернувся Дмитро Іванович від свого улюбленця. — Гаряченького б попоїсти в отаку не-году...

— Їсти мені бабуся-сторожиха приносила ще в обід, спасибі їй. І борщу гарячого, й теплого хліба. Наївся отако! — тернув він себе довгим рукавом кожуха по підборіддю. — Ще й на вечерю лишилось. Так що не турбуйтеся. Мені й тут добре. Даремно тільки плуганились по такій лихій годині, та ще й у темряві.

— Та воно ж, Миколо батьковичу, не по-людськи: всі в теплі, в добрі відпочивають, а ви ніби за всіх біля коней чергуєте.

— Ет, — махнув Гаркушенко кожушаним рукавом. — Я ж нічого не кажу про те, що ви серед ночі встаєте, коли мороз аж тріщить, і їдете наперед стайню і пашу коням добувати. Теж добровільно ж? Правда? Отак і я. Що ж, я не розумію, як вам це обходиться? Розумію. Ще й як. По-стариковському, то вам би відпочивати треба більше за всіх, а ви, от бачите, за всіх нас і за коней турбуєтесь. Я все розумію й учую. Ану покиньте коней на одну ніч та на другу, довірте їх отаким, як оцей, — кивнув Гаркушенко на мене, — то й коней позбудемось у такій довгій та слизькій дорозі. Тут їх годуй та й годуй. Та й напоїти ж треба вчасно, щоб і гарячим води не дати, а ще щоб і вода ж була підходяща — без криги, не холодна. А то й попростуджувати ж можна.

— Та воно то таке, — погоджувався Дмитро Іванович, вилягшись на сні, — за кіньми краще за вас ніхто не догляне. Але ж і по справедливості ж треба. Ідіть, хоч роздягнетесь та поспите у теплі та в добрі по-людському. А я вже тут з племінником побуду, раз ви йому не довіряєте.

— О-о, — аж зрадів Микола Гаркушенко, — на вас то я коней zostавлю! Це зовсім друге діло! А цим шалапутам я й батога б не довірив. Думаєте, вони щось тямлять? Чи їм коней жалько? Одні книжки та вітер у голові. Вони зовсім іншому вчилися.

Дядько Сіраш мовчав. Мені теж не хотілося встрявати в розмову, бо що ж ти скажеш, чим заперечиш? Тим більше, що, притиснувшись до широкої дядькової спини, я почав дрімати під шерехи стайні, під форкання кінське й погрозливо-сумовите завивання бурану за стіною й над покрівлею, і сіно під щокою пахло мені літом, сонцем,

безтурботним щастям, що одлетіло давно вже, давно, разом з мирним життям і дитинством.

Я ще чув, як Дмитро Іванович випроводжав Гаркушенка:

— Ідіть, Миколо, йдіть, не огинайтесь, доки там не поснули. Ляжете на моє місце біля печі — там тепло, комин боки гріє чи спину, що підставите. Відіспіться та відпочиньте, бо завтра, може ж, воно й пересядеться, то будемо пробиватися додому. А це ж не жарт — пробитись через отакі сніги, через отакі замети! Першими будемо пробиватись, бо в степу ж зараз ні лялечки. І взагалі, навряд щоб хтось скоро вирушив у таку дорогу тепер. Тільки нам, бездомним, і випадає торувати шляхи.

— Ну, то я пішов,— сказав по паузі Гаркушенко, але сам ще постояв біля брами, ніби щось зважуючи востаннє або не наважуючись відчиняти її під несамовитим напором вітру.— А ви ж тут дивіться, щоб жеребець не одірвався, а то ж перекусає й переб'є всіх коней...

— Ідіть уже, йдіть, Миколо,— випроводжував його Дмитро Іванович,— кому ви вказівки даєте? Вас ще й на світі не було, як я ходив уже біля коней. Та й жеребця мав ще лютішого за цього араба. Ніхто запрягти не міг, а в мене він шовковим ставав.

— Та чував, чував,— мимрив Микола Гаркушенко,— але навряд щоб отакого жеребця комусь із нас довелось мати. Чистокровний, видать, з породистих. Такі нам, мужикам, не по карману. На такому жеребці або царям, або полководцям їздити. А для хазяйства він без діла: ні в плуга, ні в жатку запрягти. Тільки під сідло й годиться.— Гаркушенко з любов'ю поглядав у дальній куток на красуня арабського, і схоже було на те, що розставатися з ним і покидати коней хоч на час йому дуже не хотілося.— Повернуся вдосвіта, разом поженемо напувати,— пообіцяв він, ніби виправдовуючись, а потім гучно так і грубо, вже адресуючись до мене: — Ей ти, молодий, слиж? Підсоби браму відчинити! Ви лежіть, лежіть,— замахав він руками на старого Сіраша, коли той зробив рух, щоб підвестися,— хай он молодший, у нього кістка легша та й сили не міряні, а ви вже відпочивайте, а то я й не знаю, коли ви здумаєте про себе. Давай разом,— звернувся Гаркушенко до мене, коли я підійшов, і вперся руками у двері.— Ну, раз-два, взяли!

Ми з натугою відчинили половинку брами, вже засипаної снігом знадвору, і вона забилася, запружинилася під

ударами бурану, немов вітрило, а як тільки Гаркушенко вислизнув із стайні й випустив її з рук, пружно відкинула мене й зачинилася так щільно, що лишилося тільки засув засунути та переїди підбити ногою, щоб затулити нижню щілину, і ми лишилися з Дмитром Івановичем самі серед коней.

І одразу ж до мене підкралася з напівтемряви і наче стрибнула мені на душу якась непереможна ніяковість, зніченість, безпричинний сором не знати за що й чого, але я завжди відчував себе чи зайвим, чи недостойним бути поряд з Дмитром Івановичем. Мені здавалося, що дядько Сіраш очолював наш рід, вічно й невтомно обстоюючи перед людьми наше фамільне реноме, чесне трудівниче життя й гідність і ніби перед усіма закривав і спростовував наші вади й слабості, яких було багато. Я б ніколи не міг і досі не можу пояснити цього стану, але за щось, чого я й сам не можу збагнути й понині, мені було соромно перед Дмитром Івановичем, як тільки ми залишалися на самоті. Чи за бідність, чи за поганий одяг, про який не потурбувався вчасно, а тепер уже не поправиш. Це було тяжке й млоїсте відчуття, що не давало мені бути самим собою і на хвилину. Воно ніби підкреслювало, що я — тільки часточка Дмитра Івановича, причому часточка абсолютно недостойна, ущербна, якась вкрай непідходяща, але обов'язкова, необхідна. І через цю обов'язковість і необхідність тричі осоружна Дмитрові Івановичу, послана йому мов кара не знати за що, з якою він має миритися і яку відчуває й носить постійно. Я не знав, як його звільнити від цієї необхідної й переобтяжливої кари, і тому страждав і непокоївся.

Він, мабуть, вловлював мою зніченість, а може, й розумів її, і це не приносило йому радощів — він теж похмурнів, замикаючись у собі, бо не знав, як цьому запобігти, не вмів розвіяти нашої спільної ніяковості, натягнутості взаємин на самоті, сердився і суворішав ще дужче.

— Іди сюди,— покликав він через якийсь час.— Ти ж бачиш: сіна повні ясла, на всю ніч вистачить, ніде ні кізлячки, й підстилка свіжа та суха — чого ж ти нипаєш, вештаєшся, як Марко по пеклу. Лягай, відпочивай ось на сіні,— показав він рукою поруч себе.— А перед ранком підкинемо ще сіна та й вівса всиплемо перед дорогою. Отако,— приказував він, коли я нарешті підійшов і ліг поряд.— Ми ж з тобою, можна сказати, виконали перше своє завдання — можемо й відпочити, бо заробили. Завда-

ли німцям хіба ж такої втрати! Хай тепер почухаються та покусають лікті. Не згледілися, звідкіля й лихо схватилось! — Дмитро Іванович повеселішав, шапку збив на потилицю, зблискував очима й усмішкою — я його вперше бачив таким.— Щоб їм капостити, завдавати ударів і збитків — тільки для цього й треба жити в окупації. А більше для нас нема нічого. Як згадаю ту нещасну Килю та її маленьких хлопчиків, так аж вогнем мене опікає всередині, отут,— показав він на груди.— Не можна простити, не маємо права, доки живемо. Доки житимемо. Хай навіть один хтось лишиться з нас, і той має з ними, з фашистськими бандитами й убивцями, боротися до загибелі, до останнього подиху. Ти чуєш?

— Чую.

— Чого ж мовчиш?

— Слухаю.

— Ну, то слухай і запоминай. Бо не знаю, коли ще доведеться отак нам лежати й гомоніти. Взагалі, не знаєш тепер, що нас жде через годину.

Ураган налітав із відкритого степу шаленими поривами, по льоду замерзлого ставу шугав, ніби розгін набираючи, і бив з усієї сили в кам'яний причілок стайні, аж вона здригалася й двигтіла, а далі, розбігшись, розкраявшись навпіл, торсав на льоту міцно злежаний очерет на покрівлі, смикав за кульші й за волоття, немов за чуприни, й, роздратований невдачею, мчав кудись далі у темну засніжену безвість, ревучи й погрожуючи не знати кому. Аж коні підводили голови й стривожено зирили на нас великими нажаханими очима, в яких відбивалося тріпотливе світло «кажана». Побачивши, що ми спокійно собі лежимо, вони заспокоювалися, нагиналися знову над яслами й бралися за своє: смачно й могутньо хрумкотіли й шелестіли сіном, вряди-годи форкаючи від задоволення, з тихим висвистом змахували без потреби хвостами, переміняючи ноги, гриміли копитами по лункій дерев'яній підлозі.

— Не йде в мене з думки бідна Киля та її діточки,— говорив знову Дмитро Іванович, лежачи на спині й заклавши руки за голову.— Як тільки очі склеплю, так і постають перед очима: отак рядочком під абрикосою лежать вони, як голуб'ята, а отак, трохи далі, Киля розкинулась, розметалась, молода та гожа, хоч картину з неї пиши. А вони, що-то фашисти: серед білого дня діточок і матір постріляли і навіть не підійшли, навіть не глянули

до самого вечора. А вночі машини завели, і гайда. Поїхали далі нівечити й убивати, будьте ви прокляті! Хто їх учив цьому? Хто їх народжував, бандитів? Матері ж не народжують убивць, це їх фашизм такими зробив. За одну Килю та її синочків не матимуть вони пощади і жалості, поки світу й сонця. А скільки ж таких Киль! Скільки людей вони в нас повбивали, з світу зжили? Не дає мені спокою ця гірка думка, що б не робив і де б не був. А той бідний Романов? Оце й досі не знаю, як він там.

— А Івана Якимовича не питали?

— Питав,— Сіраш довго мовчить, слухає, як завиває вітер за брамою стайні, як він виє і стогне над покрівлею, як порохить сухим снігом по віконцях під самою стелею.— Що ж Іван Якимович, він, бідняга, мотається по селах, замітаючи сліди. Сьогодні тут, завтра там, то в Явкиному, то в Бармашовій, то в Іванівці, то в Павлівці. Не хоче до Петра Івановича навідуватись, щоб не навести на старого лікаря фашистів. Теж не знає, що там з Романовим, як він себе почуває. Казали вірні люди, що поправляється. Вже ось як повернемось, як прошумить оце все,— кивнув він за стіну, маючи на увазі буран, а думаючи про спалену пшеницю,— то вже я сам провідаю Михайла Митрофановича: Довелось йому, біднязі, випити гірку чашу. Вважай, повернувся з того світу. Тепер житиме довго. Є така прикмета: як видима смерть не взяла, то вже не візьме ніяка — відступиться.

— Дай боже йому довго жити,— сказав я, не підводячись, потрапляючи в тон Дмитру Івановичу.

Він аж голову повернув у мій бік і здивовано глянув на мене.

Проте нічого не сказав і, здається, незабаром почав засинати, бо очі заплющив, і повіки навіть не тремтять. Задрімав і я під завивання хурделиці, що скиглила й вила над нами до самого ранку. Вона ніби заколисувала отим завиванням, щоразу тихішим і заспокійливішим, десь ніби й коні поділись, і стихло їхнє хрумкотіння і форкання, і я сам, одним-однісіньким зостався на залитій сонцем зеленій луці ранньої весни, коли трава ще тільки-тільки виткнулась із землі, прохолодна й пречиста, а поміж нею, в її темно-оксамитній руті, жевріють малесенькі жовтаві зірочки козеліків і ще жовтіші кульки майбутніх баранців, що, визрівши, так боляче колють ноги, коли на них наступиш.

Але до баранців ще далеко, надворі пахне молодою-

молодою весною, травами, що тільки оце зійшли, перший теплий вітер легесенько обвіває мені щоки, голову, набивається у вуха, шугає під сорочку, а над кожною квіткою літає золотиста бджола, і я чую, як кожна з них мелодійно й бархатисто гуде. Потім це розрізнене гудіння зливається в один звук, в одну якусь мелодію, яка от-от має з'явитися з того гудіння, як тільки воно досягне певної висоти. Але гудіння дужчає, стає потужнішим і перестає братися вгору, навпаки, спадає до басових нот і захоплює весь весняний простір, вперше нагрітий сонцем після зими, і я одриваю погляд від трав, жовтих веселих квітів, бо звук летиться на землю з неба, і там має бути його джерело. Підвівши голову, я бачу дивний, абсолютно відкритий з усіх боків літак, схожий на якусь святкову, встелену килимами платформу, над якою натягнуто барвистий, смугастий тент, що тріпотить на вітрі. Під тентом, за прозорим від обертання пропелером, стоїть у коверкотовій сірій гімнастерці з орденами на грудях і ромбами в петлицях сивий командир, суворо й пильно дивиться на мене і щось має зараз сказати, бо й повітря вже в груди набрав і вуста розтулив, але саме в цей час гримнула музика, видобута потужнішим обертанням пропелера, літак рвонувся вгору над самісінькою моєю головою, і я рвонувся за ним, бо так же ж хотілось почути, що ж мені скаже той сивий командир, у якому я інстинктивно пізнав чи вгадав нашого Васю — Василя Остаповича Петровського, чоловіка моєї сестри, котрий не дочекався мене із Степівки в останній свій приїзд перед відправкою на фронт, коли ночував у нас, зійшовши з ешелону, і все допитувався у мами, чи я ще не повернувся...

Прокинувшись, я побачив стайню, якусь ніби здиблену й розжохкану: коні іржали, билися на прив'язі, позабиравшись передніми ногами у ясла, а дядько Сіраш ходив поміж ними, заспокійливо примовляв:

— Тпру-тпру, дурненькі, тпру-тпру...

А підійшовши до мене, коли коні трохи заспокоїлися, сказав мені Дмитро Іванович, ніби якусь таємницю відкрив:

— Вовка почули. Бач, як схарапудилися. Вставай, сіна підкинемо та вівса сипонемо. Скоро вже має світати...

Як грім серед ясного неба, прозвучала термінова телеграма Г. Старка, прислана 27 листопада в штаб Кіммеля:
«Це послання слід розглядати як попередження про

війну. Переговори з Японією, спрямовані до стабілізації умов на Тихому океані, припинено, і агресивні дії Японії очікуються найближчими днями, а саме: вторгнення на Філіппіни, Таїланд, Малаю чи, можливо, висадка на Борнео. Адміралу Кіммелью доручається розпочати підготовку до виконання завдань згідно з планом ВПЛ-46 (за цим планом кораблі Тихоокеанського флоту мали вийти до підмандатних тоді Японії Маршаллових островів)».

Але вже 29 листопада Г. Старк прислав нову директиву:

«План ВПЛ-52 (за цим планом кораблі мали право відкривати вогонь без попередження, здійснюючи оборону Західної півкулі силами флоту) не буде застосовано на Тихому океані і не буде тут введено, за виключенням підрайону південно-східної частини океану і Панамського каналу. Не розпочинайте ніяких наступальних дій, доки Японія не нападе».

Начальник генерального штабу сухопутної армії США генерал Д. Маршалл 27 листопада прислав командуючому гарнізоном Гавайських островів генералові У. Шорту телеграфний наказ:

«Переговори з Японією фактично припинені. Надій на те, що японський уряд буде продовжувати їх, майже нема. Хоч майбутню поведінку Японії передбачити неможливо, в будь-який момент можливі ворожі дії. Якщо війни неможливо уникнути, повторюю, неможливо уникнути, Сполучені Штати хочуть, щоб Японія зробила перший крок. Армійському штабові на Гавайських островах у цьому зв'язку наказується вести розвідку й прийняти інші заходи, які ви, генерале, знайдете необхідними. Але їх варто проводити так, щоб не створювати занепокоєння серед цивільного населення та не розкривати своїх намірів».

Пізніше Х. Кіммель зазначатиме: «Було наказано відіслати з Гавайських островів авіаносці, котрі були головним засобом активної оборони флоту від удару з повітря. 27 листопада військова та військово-морська міністерства запропонували, щоб ми взяли в Оаху п'ятдесят процентів винищувальних літаків армії. Ці вказівки було віддано того ж дня, коли прийшло так зване «попередження про війну». В тих умовах жодна розумна людина не могла припустити, що «попередження про війну» мало застергти від нападу в районі Гавайських островів».

Восени 1941 року спостерігалися й були зафіксовані військово-морською розвідкою часті зміни позивних японського флоту, і це не могло не стурбувати Х. Кіммеля. Особливо його занепокоїло те, що з 16 листопада японські авіаносці були загублені радистами американської бази і кораблів, і ніхто не міг визначити місця їхнього перебування. Роздратований адмірал 1 грудня наказав доповісти диспозицію японського флоту. Другого дня начальник розвідки Тихоокеанського флоту подав йому зібрані відомості. Даних про авіаносців у них не було.

— Ви так і не знаєте, де вони? — скипів адмірал. — Чи не хочете ви сказати, що вони можуть обходити Даймонд-Хед — (мис біля входу в Пірл-Харбор), — і ви все ще не будете знати про це!¹

Слова командуючого Тихоокеанським флотом виявилися майже пророчими.

З листопада 1941 року головнокомандуючий об'єднаним імператорським флотом адмірал Ямамото одержав телеграму з острова Сіоку: «Абсолютну зброю винайдено. Генда».

Ямамото негайно прийшов з цією телеграмою до начальника головного морського штабу адмірала Нагано й мовчки поклав її на стіл перед ним.

Той теж мовчки прочитав її, підвів масивну свою голову, стрижену, як і у Ямамото, під машинку, пильно глянув на нього, запитливо й очікувально.

— По-моєму, — спокійно, після довгої паузи сказав Ямамото, — це була єдина, хоч і дуже важлива, проблема, яка досі утримувала вас, пане адмірал, віддати наказ про атаку Пірл-Харбора. Тепер і вона вирішена.

Нагано, з ніби приклеєною до його широкого випещеного обличчя усмішкою, наказав ад'ютантові зв'язати його з начальником матеріально-технічної служби флоту, прочитав йому телеграму Генди, сказав нарешті:

— Прошу уточнити наслідки експериментів по застосуванню торпед на мілководді.

— Вони переді мною, пане адмірал, — відповів начальник матеріально-технічної служби. — Мої люди щойно повернулися звідти й привезли офіційний звіт.

— Наслідки? — спитав Нагано.

— Абсолютні. Гарантують повний успіх.

¹ Яковлев М. М. Загадка Пірл-Харбора. — С. 28.

— Спасибі.— Нагано поклав трубку, важко розвернув дебеле тіло, що ледве вмещалося в адміральському кітелі, повернув ключ, потім ручку сейфа, не дивлячись, вийняв теку, підписав директиву.

Втягнувши повітря крізь зуби й видихнувши його, підвівся, подав адміралові Ямамото теку.

— Бажаю успіху.

Той взяв її, злегка вклонився і вийшов з кабінету. Через два дні на основі підписаної Нагано директиви з штабу об'єднаного імператорського флоту полетів наказ:

«Флагманський корабель «Ногато-мару»,
затока Хіросіта, 7 листопада 1941 року.

НАКАЗ
ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧОГО ОБ'ЄДНАНИМ
ІМПЕРАТОРСЬКИМ ФЛОТОМ

Всім кораблям закінчити бойову підготовку до 20 листопада цього року. До вказаного строку всім кораблям Першого й Другого флотів зосередитися в затоці Хітокапу в групі Курильського архіпелагу.

Дотримуватися крайньої обережності для забезпечення операції повної таємності.

Ямамото»

Тільки тепер, віддавши наказ, він сповна відчув велику відповідальність, яку брав на себе, відправляючи оперативне з'єднання Нагумо за тисячі миль від батьківщини та від основного театру війни, яким мали стати незабаром південні моря. Нагумо, за директивою, від острова Ітофору піде на північний схід, щоб потім круто повернути на південь, вдарити по Пірл-Харбору з півночі, звідки американці аж ніяк не чекають нападу. Однак весь авіаносний флот, а також значні сили прикриття вилучалися із складу головного ударного угруповання, і це значно ослаблювало японські військово-морські сили в найвідповідальніший момент.

Ямамото, звичайно, сподівався застукати ворога зненацька, але тепер і сам дивувався: як багато щасливих збігів і сприятливих передумов планувалося в його задумі! По-перше, головні сили американського Тихоокеанського флоту можуть вийти з Пірл-Харбора, покинути його саме у зв'язку із початком бойових дій або, ще гірше, в передчутті чи передбаченні їх. Друге, що з новою силою

почало зараз непокоїти адмірала Ямамото, — це збереження таємниці, на всіх рівнях і особливо під час походу оперативного з'єднання Нагумо: адже його могли помітити з літака, військового корабля чи риболовецького судна. Тому й обрали такий далекий рейд по пустельних водах північної частини Тихого океану, щоб уникнути будь-якої зустрічі та не виявляти себе до підходу на потрібну відстань, звідки буде піднято з авіаносців літаки для удару по Пірл-Харбору.

Тепер, коли авіаносне ударне з'єднання віце-адмірала Нагумо повним ходом ішло на Гавайї, найважливіша роль відводилася розвідці: вона мала не зводити ока з американських кораблів, доповідати про їхнє місцеперебування, розташування в гавані, переміщення. І тут адмірал Ямамото був спокійний...

...Ще в травні з Кантона в Токіо вилетів спеціальним рейсом невеликий літак, на борту якого, крім пілота, було двоє людей в польовій формі. Їх відкликали з фронту ще вночі, попередивши, що в Китай вони більше не повернуться, тому, мовляв, всі речі захопити з собою, і оце вони летять, навіть не здогадуючись, чому їх так терміново відкликано. Старший офіцер Нагао Кіта, воюючи в Китаї, виконував доручення військово-морської розвідки. Молодший офіцер Такео Єсікава був просто професіональним розвідником, служив у штабі Квантунської армії і фактично пороку не нюхав. Зате подавав, очевидно, неабиякі надії в своїй галузі.

Вони зовсім не знали один одного. За родом своєї діяльності та за інструкцією тих, хто їх відправляв до Японії, мали мовчати. Вони й мовчали. Відкинувшись на спинки сидіння цього поштового літачка, слухали «Китайську серенаду», що була тоді дуже популярною в японських військах, і дрімали, так не сказавши й слова за час польоту. З аеродрому їх обох привезли в розвідувальний флоту й провели в кабінет капітана першого рангу Хідео Хіради. Аж тут начальник військово-морської розвідки познайомив їх, запросив сідати.

— Зараз ви відправитесь в міністерство закордонних справ, — сказав він, пригостивши їх чаєм і фруктами, — і одержите призначення на Гавайські острови. Ви, — кивнув він Нагао Кіта, — консулом в Гонолулу, а ви, — звернувся до Такео Єсікава, — з дипломатичним паспортом на ім'я Морімура — віце-консулом. Дипломатичне представництво, як ви розумієте, в цей складний для імперії час не

вичерпує вашої діяльності, але надає вам можливості успішно виконати й наші доручення. Вони полягають у тому, щоб штаб об'єднаного імператорського флоту постійно мав відомості про наявність, розташування кораблів Тихоокеанського флоту на його основній базі в Пірл-Харборі, а також про стан і наявність протиповітряної оборони, кількість і склад авіації. Всі інструкції та окремі завдання ви одержуватимете від міністерства закордонних справ, з яким, крім телеграфного, підтримуватиметься з Гонолулу й закодований телефонний зв'язок. На нас виходити ви не зможете. Тому я особисто вирішив вас проінструктувати. На Гавайях живе багато японців — понад півтори сотні тисяч. Половина з них на острові Оаху. Причому майже кожен другий японець на Оаху має наше, японське, підданство. Як ви розумієте, це потенціально ваші помічники й співробітники. Проте покладайтеся в основному на себе. А також на своїх співробітників, яких на Гавайських островах теж немало, і розкидані вони по всіляких представництвах на всіх островах архіпелагу. Щось близько двохсот п'ятдесяти агентів.

— Хіба консульство на таких віддалених та невеличких островах може бути таке чисельне? — здивувався Єсікава.

— Можете не сумніватися в цьому, — сказав Хірада. — І все ж ви, як професійний розвідник, маєте покладатися тільки на себе. Завдання ваше полягатиме в щоденному спостереженні як за гаванню та кораблями, так і за аеродромами та літаками на них. Все маєте фіксувати й доповідати генеральному консулові. А ви, пане Нагао Кіта, двічі на тиждень маєте на основі спостережень віце-консула надсилати звіт на ім'я міністра закордонних справ. Хочу наголосити, що американці проявляють там крайню безпечність, і ви матимете повну свободу пересування й спостереження. Але про обережність, про конспірацію ніколи не забувайте. Як не забувайте й того, що ви дипломати тільки номінально. Насправді ж ви — розвідники об'єднаного імператорського флоту великої Японії. Хай вам щастить в ім'я безсмертного народу Ямато та його переможної зброї. — Начальник військово-морської розвідки потиснув обом руки. — Бажаю успіху. Бажаю успіху.

Нагао Кіта і Такео Єсікава, що від сьогодні став віце-консулом Морімуруо, вийшли з кабінету начальника розвідки, щоб ніколи більше не з'явитися в ньому, і після короткої відпустки опинилися в Гонолулу, замінивши там

непідготовлених на випадок війни консула й віце-консула Японії.

В перші два місяці про них ніби забули, хоч вони свої обов'язки виконували з притаманною японцям акуратністю й ретельністю. Єсікава, не вельми завантажений дипломатичними обов'язками, ще до сніданку прогулювався, здійснюючи ранковий моціон, від центру Гонолулу в обидва кінці острова і мав змогу спостерігати за кораблями в гавані, за літаками на острівці Форд в її центрі, а вдень блукав по пляжах і пасовиськах, піднімався на узгір'я, щоб бачити вхід у гавань та відзначати, які кораблі покидали її, а які входили в неї. Повернувшись у консульство, Єсікава все занотовував і доповідав за пізньою вечерею консулові.

Так минуло літо, підкралася осінь, а їх ніхто більш не турбував. Очевидно, відомостями, які вони повідомляли систематично, в Токіо були задоволені. Нарешті Нагао Кіта одержав телеграму:

«З Токіо. Цілком таємно. 24 вересня. Генеральному консулові в Гонолулу Нагао Кіта.

Розділіть гавань на п'ять підрайонів і повідомте про наявність у кожному з них кораблів. Ми б хотіли, щоб ви повідомляли про кожен випадок, коли два чи більше кораблів стоять біля одного пірса.

Тоеда»

Майже через два місяці прийшла друга телеграма:

«З Токіо. 15 листопада. Гонолулу. Нагао Кіта.

Генеральному консульству вважати обов'язком повідомляти про розташування кораблів у гавані регулярно, не рідше двох разів на тиждень.

Сігенорі Того»

Мінялися уряди, змінювали один одного міністри закордонних справ, а завдання генерального консульства на Гавайських островах лишалося непорушним: стежити за Тихоокеанським флотом США.

Тоді ж, в листопаді, незабаром після першої телеграми нового міністра закордонних справ в генеральне консульство зайшов з самого ранку стрункий і засмаглий стюард лайнера «Тайе-мару», котрий прибув того дня з Японії і простояв у Гонолулу цілий тиждень, привізши туристів.

— Пане генеральний консул,— звернувся до Нагао Кіта вродливий юнак.— Я маю бути певний, що нас тут ніхто не підслуховує?

— Ніхто абсолютно,— відповів на пароль Нагао Кіта, згадавши інструкції, одержані перед виїздом сюди.— Я вас слухаю.

Замість продовження розмови стюард вийняв з-під околиці фірменого кашкета згорнутий папірець, подав генеральному консулові.

«Надайте можливість капітан-лейтенантові Сугуру Судзукі оглянути все для звірки власними очима. Забезпечте його приватним літаком з аеродрому Джон Роджерс, щоб він мав змогу зробити знімки Пірл-Харбора з повітря,— за нашими відомостями, туристам це дозволяється. Передайте йому всі відомості, які не встигли відправити. *Хірада*».

Все було зроблено, як і наказувалось: літак найняли, і Судзукі облетів і зняв усе, що хотів. Передало йому консульство і відомості, додавши до них карти, схеми — все, що потрібно для удару по Пірл-Харбору з повітря. З цими матеріалами Судзукі, повернувшись в Японію, з'явився у штаб Ямамото, звідки негайно спеціальним літаком був відправлений на острів Ітофору в оперативне з'єднання адмірала Нагумо.

Тим часом в Гонолулу сласилися одна за одною нетерпеливі й вимогливі шифровки:

«З Токіо. 29 листопада 1941 року. Цілком таємно. Гонолулу, генеральному консулові Нагао Кіта.

Ми одержували від вас повідомлення про пересування кораблів, віднині доповідайте навіть тоді, коли кораблі стоять на місці. *Того*».

«З Токіо. 2 грудня 1941 року. З огляду на нинішню обстановку надзвичайно важливо знати про наявність у гавані військових кораблів, авіаносців, крейсерів. Віднині, не шкодуючи ніяких зусиль, доповідайте щоденно. В кожному донесенні повідомляйте, чи є аеростати загородження над Пірл-Харбором, чи є ознаки, які свідчили б про те, що їх будуть піднімати. Також повідомте, чи встановлено на кораблях протиторпедні сіті. *Того*».

Генеральне консульство ретельно виконувало наказ, щодня передавало потрібні відомості, а шостого грудня переслало мовби підсумковий документ, хоч японські «дипломати» нічого й не знали про те, що очікується наступного ранку.

«Токіо, терміново, панові Сігенорі Того.

1. В жовтні на Американському континенті в Кемп-Девіді, штат Каліфорнія, армія приступила до підготовки солдатів для роботи з аеростатами повітряного заго-родження. Замовлено 400—500 аеростатів, є підстави га-дати, що вони будуть використані для захисту Гавайських островів та Панамського каналу. Що стосується Гавай-ських островів, то внаслідок найретельнішого обстеження околиць Пірл-Харбора виявлено: установок для підняття їх в повітря нема, солдатів для служби в таких частинах не відбирали. Більше того, підготовка до використання аеро-статів не ведеться. Немає ніяких ознак, що на острови до-ставлено аеростати. Важко уявити, щоб вони в них були. Однак, якщо б і була проведена відповідна підготовка, а американцям потрібний захист з повітря акваторії Пірл-Харбора та розташованих поблизу аеродромів — Хікем, Форд та Ева, можливість створення такого захисту в Пірл-Харборі обмежена. **Я вважаю, що випала дуже слуш-на нагода для несподіваного удару по всіх цих об'єктах.**

2. На мою думку, лінкори не оснащені протиторпедни-ми сітями. Подробиці невідомі. Я повідомлю наслідки ви-вчення цього питання.

Нагао Кіта,
генеральний консул в Гонолулу»

Завершальна фраза першого пункту, підкреслена нами, є прямим порушенням професійної етики розвідника: він зобов'язаний давати тільки відомості, але ніколи не втру-чатися у висновки, які з них можна було б зробити. Але збіг обставин виявився настільки щасливим, можливість несподіваної і успішної атаки була така очевидна, що про-фесійний розвідник Нагао Кіта сам зробив висновок, зне-хтувавши тією небезпекою, яка могла призвести до його відкликання, а то й вигнання з розвідки.

Валерій Петрович Комлев, виїхавши з Лиманська вій-ськовим бронетранспортером о десятій ранку, через сніги й погану видимість пробився в Одесу тільки надвечір. Сніг поки що йшов тихий, рівний, але такий густий, що водій часто губив дорогу: в розсіяному й примерхлому напівмо-році зимового дня, мовби замурованого безперервним спа-данням снігів, важко було не лише розрізнити вибої на розбитій та роз'їждженій ґрунтовій дорозі, а й вчасно по-мічати досить часті й несподівані повороти, спуски в кру-

ті балки, якими тут було побатовано степ з півночі на південь, в бік моря та його шельфу — тут на всьому його печаті.

Комлев їхав і думав з тривогою про те, щоб отакий сніг, а там і вітер, якщо розбереться, не завадили завтрашній операції по виведенню плавучого доку. Затримка в зв'язку з непогодою зведе нанівець всю ретельно проведену підготовку, розкидає й розпорозить виконавців, порушить сам хід і порядок робіт. Сніг ще нічого, думав він, снігу, може, й не злякаються. А от як вітер розбурхається вночі, тоді буксири й самі не виткнуть носа з Великого ковша і з Малого, не покинуть заводської акваторії, відокремленої від лиману високими пірсами й швартувальними стінками, а також кам'янистим молотом, об який розбиваються хвилі і гаснуть.

Бронетранспортер належав польовій комендатурі генерала Гоффмана і мав одержати в Одесі якийсь вантаж, щоб завтра ж доставити його в Лиманськ. Обер-лейтенант, котрий їхав за цим вантажем, виявився веселим і балакучим хлопцем — він всю дорогу пив шпанс, курив сигарету за сигаретою і, сміючись, розповідав Комлеву про те, як він їздив у відпустку на батьківщину і бавився там із солдатками й незаміжними дівчатами; як вони буквально билися за нього, — так там, у Німеччині, бракує нині чоловіків, такий на них великий попит за чотири роки війни. «Авжеж, чотири, — сміявся він, — бо з тридцять сьомого року триває мобілізація, потім війна, а фрау і медхен нидіють там самі і накидаються на кожного відпусника, мов мухи на мед».

Комлев слухав, удавав, що йому цікаво, а сам думав про те, що в цьому базіканні недалекого обер-лейтенанта-ловеласа криється важлива інформація про справжнє становище в Німеччині, яка вже стомлюється або вже й стомилася воювати. Проте веселе й безтурботне базікання тільки зрідка долидало до його свідомості: він дрімав, погойдуючись на твердому сидінні бронетранспортера, і стримував себе, щоб не розізлитись та не обірвати масні розповіді підпилого офіцера, ще зовсім молодого, геть знавіснілого на radoшах, що його відпустили з казарми. Мабуть, цей обер-лейтенант мало належав собі за короткий свій вік, а ще менше мав волі й тому не знав, як нею користуватися. Своєю хвалькуватою відвертістю, приправленою чималою долею брехні та вигадки, він заважав Комлеву зосередитися на можливих наслідках негоди для

розробленого в усіх деталях затоплення плавучого доку, і це дратувало Валерія Петровича, чим ближче до Одеси, тим дужче. Але він терпів, не виказував свого невдоволення і дуже зрадив, коли бронетранспортер зупинився нарешті біля прохідної, за якою, вигинаючись та набираючи все більшої висоти, в глибінь заводу вела бетонна естакада, по якій, мабуть, до кораблів під'їздили машини. Пішоходам же повз прохідну треба було пірнати під цю естакаду праворуч, і там у своєрідній арці виднілися приземкуваті, вже зовсім вкутані снігом цехи.

Після перевірки документів похмурим шуцманом з червоною пов'язкою на рукаві бронетранспортер поїхав угору, а Комлеву треба було спускатися вниз. Але в такий пізній час йому аж ніяк не хотілося йти на завод, тим більше, як підтвердив шуцман, там нікого не було з начальства о цій порі. Довідавшись з документів, що перед ним інженер з неабиякими повноваженнями, шуцман став привітнішим, навіть покинув свій пост, щоб перейти через вулицю й показати Валерію Петровичу будинок, в якому жила Ельза. Будинок і справді був близько від прохідної, як повідомляла Ельза в своєму першому ж листі, називаючи адресу й сподіваючись, що він приїде одразу ж услід за нею. Проте минув майже місяць відтоді, як вона виїхала з Лиманська, перш ніж Комлеву вдалося все залагодити й підготувати з тим клятим плавдоком: він і зараз хіба ж так потерпав за його долю і не міг навіть відчувти хвилювання перед зустріччю з Ельзою після такої довгої розлуки. Це його здивувало й засмутило.

Він збіг сходами на третій поверх і зупинився перед дверима, скоріше вгадавши, аніж побачивши їхній проїом: на широких лунких сходах і на площадці було темно й тихо, і можна було подумати, що в будинку ніхто й не живе. Комлев вийняв кишеньковий ліхтарик і присвітив. Так і є, він стоїть перед дверима, на яких тьмяно поблискує цифра «26». Помітивши білу кнопку дзвінка, Комлев натиснув на неї і немало здивувався, почувши електричний дзвінок за дверима, а згодом, коли стукнули, відчинившись, ще одні двері в глибині коридора, до його слуху долинув звук рояля. «Все так, як треба,— подумав Валерій Петрович,— як домовлялись».

— Хто там? — почувся жіночий голос, але одразу ж, очевидно, з розчинених дверей кімнати пролунав владний наказ німецькою мовою:

— Раз я тут, фрау Шардт, відчиняйте не питаючи.

Шморгнув ланцюжок, клацнув басовито й холодно добрячий замок, і двері перед Комлевим відчинились. Щоправда, не дуже широко. Біла й повна рука пешеної жінки з високою зачіскою, що малювалася на тлі розчинених у освітлену кімнату дверей досить виразно й солідно, все ще перепиняла вхід Комлеву, тримаючись за ручку вхідних дверей.

— Вам кого? — допитувалася прискіплива хазяйка квартири, маючи намір не пустити його.

— Вас, вас, — засміявся Валерій Петрович, хоч не дуже й хотілося. — Саме вас мені й треба, пані Шардт, а ще дужче потрібна ваша племінниця Ельза.

— Але ж я вас не знаю, — не збиралася відступати й впускати його недогадлива Ельзина тітка.

Та рояль раптом змовк, з кімнати в коридор вилетіла, відсторонивши чоловічу постать, Ельза і з криком кинулася до нього:

— Валерію, милий, нарешті! — кричала вона, біжучи, відтрутила тітку, вхопила його за руку і буквально втягла в коридор, наче боялася, що він роздумає й зникне. — Чого ж ти так довго не приїздив? — допитувалася вона, стискаючи йому руки до болю, тремтячи й хвилюючись. — Я вже хтозна-що передумала...

— Здрастуй, Ельзо, — тихо сказав Комлев, вже аж тут відчувши радість і хвилювання, нахилився й поцілував її раз і вдруге в обидві гарячі й пахучі щоки. — Але ж... Познайом мене. — Він підкреслено ввічливо обернувся до її тітки, мовби й не цікавлячись німцем з плетеними погонами й бездоганим проділом на світлій голові.

— Альбертина Генріхівна, — зробила кніксен Ельзина родичка, теж здогадуючись, хто перед нею. — Мені Ельза розповідала про вас.

— От і добре. Ще встигнемо познайомитися й ближче — житимемо ж однією сім'єю. — Він підійшов до німця, що не зводив з нього очей і рекомендуватися, здається, не збирався. — Інженер Комлев, — зупинився він перед набундюченим фашистом з такими самими відзнаками, як у Роллінга, і в такій самій уніформі.

Той ще якийсь час пильно й прискіпливо дивився на нього, заклавши одну руку за борт мундира, а другу за спину, потім, ще дужче відкинувши торс назад, а голову підвівши вгору, прогавкав:

— Штурмбанфюрер Ролль.

Валерій Петрович з посмішкою, в якій була цікавість,

здивування й поблажливість, теж довгим поглядом зміряв його: нічого собі штурмбанфюрер, високий і ставний, з усіма ознаками так званого арійця — тонкі риси обличчя, аристократичний профіль, високе й чисте чоло, в міру випнуте підборіддя.

— Дуже приємно, — після довгої паузи сказав він.

— Не поспішайте з висновками, — сказав сановитий гестапівець, опустивши руки. — Приємного тут для вас виявиться мало або й зовсім не виявиться, якщо ви дізнаєтесь, що я не дав згоди на ваше проживання в Одесі й не дозволю вам працювати на заводі. Більше того, я настоюю, і вже говорив про це з фрейлейн Ельзою, на розторгненні вашого шлюбу з нею. Точніше: вона, німкеня, не має права лишатися одруженою з вами, росіянином, якщо хоче, щоб їй довіряли секретну документацію і престижну роботу. Це наша політика! — випнув він підборіддя, різко розвернувшись до Комлева. — А з політикою націонал-соціалістської партії жарти погані навіть у Німеччині, не кажучи вже про окупаційну зону.

— Але я не знаю, хто тут і з чим збирається жартувати? — спитав Валерій Петрович, оглянувшись на Ельзу.

Вона підійшла і взяла його під руку.

— Я сказала панові штурмбанфюреру Роллю, що ніколи й нізащо не погоджуся на розторгнення нашого шлюбу, що люблю тебе і не проміняю свою любов ні на які привілеї та посади.

— Спасибі, Ельзо, — сказав Комлев. — Сподіваюсь, пане штурмбанфюрер, ви візьмете до уваги цю заяву. Що ж до моєї роботи, то вам доведеться відмінити розпорядження адмірала Бодеккера — головного військово-морського начальника в басейні Чорного моря. Ось його наказ про моє відрядження і повноваження, якими він наділив мене від свого імені і своєю владою. Якщо ви можете їх скасувати, я завтра ж виїду з Одеси. А якщо ні, то я зобов'язаний виконати розпорядження адмірала Бодеккера в тому обсязі, який тут вказано. Інакше це буде саботаж, вина за який ляже на вас.

— Не будемо поспішати, — сказав штурмбанфюрер Ролль, повертаючи Комлеву документи. — Я гадав, що ви підлягаєте капітан-лейтенантові Гассельману і виконуєте його розпорядження. Адмірал Бодеккер — це зовсім інше. Залишаю за собою право проконсультуватися з адміралом і про вашу роботу в нього, і про ваш шлюб з фрейлейн Ельзою, безпосередньо підлеглою йому німкеню. Проте

я бачу, що ви користуєтесь в обох випадках його високим покровительством. От тільки не збагну, за віщо і як добилися цього?

— Знаю добре свою справу і сумлінно виконую обов'язки.

— І все? Цього надто мало — адже ви зобов'язані виконувати і те, й друге, інакше б вам просто не доручили роботу, а за несумлінність репресували б чи розстріляли.

— Ну не стану ж я рекламувати себе, — стенив плечима Комлев і рушив до вішалки роздягатися. — Ви б із ще більшою підозрою поставилися до моїх самовихвалень. Спитайте краще адмірала, чому й за що він довіряє мені таку відповідальну роботу. Він вам дасть вичерпну і повну відповідь, якщо знайде за потрібне. А зараз, пане штурмбанфюрер, я прощаюся з вами: надто втомливою виявилася дорога і намерзся я, як собака.

— Нічого, — підбадьорливо підморгнув йому повеселилий Ролль, — у мене є пляшка доброго французького коньяку. Ми вас відігріємо. Прошу, — широким жестом господаря він запросив Комлева до кімнати, перед розчиненими дверима якої вони стояли, і Валерій Петрович, переступивши поріг, побачив щедро сервірований стіл, на якому бракувало четвертого прибору, і зрозумів, що штурмбанфюрер мешкає тут.

— Непогано, — сказав він, маючи на увазі саме цю обставину, а вийшло так, що ніби похвалив стіл. — Отже, пане штурмбанфюрер, маємо нагоду познайомитися ближче. Давайте поки що ваш коньяк, а в мене потім теж дещо знайдеться.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

«Ще йшли повним ходом переговори з американцями, а кораблі оперативного з'єднання адмірала Нагумо виходили із своїх баз поодиноці, різними маршрутами виходили у відкритий океан, мовби на маневри, а потім, лягаючи на заданий курс, опинялися на Курильському архіпелазі, в затоці Хітокапу.

22 листопада в Хітокапу зібралися всі тридцять два кораблі — шість авіаносців ударної групи, два лінкори, три важких крейсери, дев'ять есмінців, очолюваних легким крейсером, три підводних човни, вісім танкерів. Вони зібралися тут біля безлюдного острова Ітофору, далеко від населених місць, і чекали наказу на виступ.

Оперативне з'єднання цілий тиждень перебувало в свинцевих водах невеликої затоки серед вкритих снігами гір, що підступали до самих берегів, ховаючи її від сторонніх очей. Голі скелясті береги, на яких примостилося три самотні радіощогли, кілька дерев'яних рибальських хиж, безладно розкиданих навколо кам'яного будиночка радіостанції, і ні кущика, ні дерева навкруги — повне безлюддя. На берег, проте, нікого не пускали, ще суворіше стежили за тим, щоб не викидалося за борт сміття: гавань та океан мали лишатися чистими, коли з'єднання піде звідси. Кораблі поповнювали запаси палива з танкерів, матроси вантажили спорядження для дальнього походу та несподіваного нападу — сюди доставлено було все необхідне для бойових дій. Відпрацьовувалися спільні дії екіпажів бойових кораблів і літаків, перевірялося обладнання, налагоджувалася взаємодія в екстремальних умовах вдень і вночі¹.

В ніч на 23 листопада адмірал Нагумо зібрав на флагманському авіаносці «Акагі» командирів бойових кораблів та авіаційних з'єднань. У просторій та розкішній кают-компанії, встеленій килимами, оздобленій полірованими горіховими панелями й урочисто освітленій матовими плафонами, люстрами, сявав кришталем і переливався барвами святково сервірований стіл, накритий білосніжною, туго накрохмаленою скатертиною. Командуючий оперативним з'єднанням представив командирам кораблів та авіаційних груп, штурманам та командирам підводних човнів вродливого й молодого капітан-лейтенанта Судзукі, одягненого в новісіньку, добре напросовану уніформу.

— Вчора капітан-лейтенант прилетів до нас, повернувшись із Гавайських островів, де перебував цілий тиждень з великою користю для себе й для нас, — сказав адмірал Нагумо, потираючи коліна, котрі і тут, у сухій та теплій кают-компанії, ревматично крутили і нили. — Прошу уважно вислухати його і занотувати важливі для себе відомості, бо все це може знадобитися кожному з нас найближчим часом. Прошу, капітан-лейтенанте, — подав йому знак командуючий, не підводячись з крісла.

Судзукі розвісив на стінах кают-компанії карти і схеми, передані йому генеральним консулом Нагао Кіта і віце-консулом Есікава, увімкнув додаткове освітлення й доповів про розташування бойових кораблів у гавані Пірл-Хар-

¹ Y. Lord. Day of Infamy. Розділ II.

бора та літаків на аеродромах Оаху з усіма найновішими подробицями й деталями; командири кораблів і особливо авіаційних груп і з'єднань внесли у свої записники найсвіжіші відомості й поправки до того, що там уже було зроблено раніше.

— Гадаю, панове командири, — підвівся з свого крісла віце-адмірал Нагумо, морщачись від болю в ногах, — гадаю, що капітан-лейтенант Судзукі привіз нам дуже цінні й важливі дані, котрі я прошу зберігати в таємниці. І хоч наказу ще немає — він має от-от надійти, — ці уточнення можуть стати вирішальними. А зараз всі за стіл, — широким жестом запросив він своїх найближчих командирів і, розвернувши крісло, на якому сидів досі, опустився в нього, опинившись на чільному місці. — За здоров'я його величності імператора Японії, — підняв він келих з жовтаво-зеленим sake і, виструнчившись, першим осушив його.

Всі дружно випили вслід за адміралом і тричі проголосили «банзай». Дружня вечеря тривала до ранку і ще не раз за довгу осінню ніч переривалась цим бойовим самурайським кличем. Важко ворухився за скелястим островом Великий Тихий океан, вергаючи на нього довгі лінії хвилі, вітер свіжив і дув дедалі дужче, і в густій, мов нафта, листопадовій темряві, що драглила у тісній гавані Хітокапу, ледь помітно світилися тільки не задраєні люмінатори «Акагі». Решта кораблів лишалася затемненою до самого підйому, що розпочинався з ударами ранкових склянок, до яких було тієї ночі ще далеко.

Минуло ще два дні стоянки в Хітокапу, і нарешті увечері двадцять п'ятого листопада радист приніс радіограму: «Віце-адміралові Нагумо. Цілком таємно. Оперативному з'єднанню, пересуваючись вкрай таємно та здійснюючи ближню охорону проти підводних човнів та літаків, вийти в гавайські води і в момент оголошення воєнних дій атакувати головні сили американського флоту на Гавайях, завдати їм смертельного удару. Перший повітряний наліт намічається на світанні «дня Ікс» (точна дата буде визначена наступним наказом). По закінченню повітряного нальоту з'єднанню швидко залишити води і повернутися в Японію, підтримуючи тісну взаємодію та забезпечуючи охорону від атак противника. На випадок, якщо переговори із Сполученими Штатами виявляться успішними, оперативне з'єднання має перебувати у готовності до негайного повернення і розосередження.

Ямамото»

Тієї ночі, одержавши наказ по радіо, який не був новою чи несподіванкою, а тільки підтвердженням того, що програвалось на картах у військово-морському коледжі ще у вересні, віце-адмірал Нагумо впав у прострацію: все, чим керувався він ще тоді, заперечуючи ідею Ямамото напасти на Пірл-Харбор, постало перед ним у всій своїй очевидності й неспростовності, трагічній невідворотності і позбавило його волі й рішучості. В глибині душі, вже навіть виїшовши з ескадрою в район Курильських островів, він сподівався, що обставини та розвиток політичної ситуації змусять Ямамото відмовитися від свого наміру або хоч відкласти його на якийсь час, але сьогодні ці надії розвіялись, мов корабельний дим над океаном, і шістдесятидвохрічному адміралові Нагумо вдарив дзвін небувалої і майже немислимої тривоги.

Міряючи м'яку від товстого килима підлогу каюти нерівними й непевними кроками хворих і кволих ніг, що підгинались під ним зараз особливо помітно й загрозливо, Нагумо шкодував за тим, що не виявив до кінця своєї рішучості в суперечці з напористим Ямамото, не довів авантюрність наміру, приреченого на провал, не доповів про це самому імператорові або хоч не подав на знак протесту у відставку. Останній крок був, звичайно, вищий за його можливості: піти з флоту для адмірала було все одно, що покінчити з собою. Але й нині він почував себе самогубцем. Не наказ його лякав зараз, а звучали й звучали слова Ямамото, мовлені під час однієї з їхніх численних бесід про напад на Пірл-Харбор.

— Вам, очевидно, доведеться пробиватися до цілі з боєм,— сказав головнокомандуючий об'єднаним імператорським флотом,— навіть втратити третину з'єднання й назавжди поховати її у гавайських водах...— Ямамото пильно й довго подивився йому в лице так, що він не міг витримати того погляду й опустил голову.— Ми готові піти й на це,— твердо сказав Ямамото,— аби тільки знищити Тихоокеанський флот Сполучених Штатів. Або хоч дві третини його! — підвищив він голос.— З рештою кораблів чи з тим, що залишиться від них після вашого відчайдушного нальоту, можна буде не рахуватися принаймні два роки.

Чомусь особливо надокучливими виявилися слова: «Вам, очевидно, доведеться пробиватись до цілі з боєм». Вони билися в мозку, свердлили його, не йшли з пам'яті, сповнювали каюту, корабель, весь нічний океан тривоною,

передчуттям небезпеки, нещастя, трагедії, у якій загине він сам і його кораблі. Але тепер нічого вже не можна змінити: ні відмовитися від командування з'єднанням, ні зв'язатися з Нагано чи імператором він не міг у зв'язку з повним радіомовчанням, яке наказано зберігати під страхом смертної кари. Навіть характері він не міг би зробити собі: перед боєм воно вважається ганьбою. Ганьба впаде на його дітей, на весь його рід.

«Пробиватися з боєм», — легко сказати! У американців буде діяти великокаліберна берегова артилерія, чисельна авіація берегового базування, вісім лінкорів проти його двох. Вже одне це дає американцям перевагу, не рахуючи решти крейсерів та есмінців, двох авіаносців, які теж мають бути десь там поблизу, бо входять до складу Тихоокеанського флоту. А в нього що? Ці шість ненадійних авіаносців, у які не влучить тільки той, хто не захоче влучити, і які від першого-ліпшого влучення підуть на дно. Не те що лінкори. Так, тут нічого вже не можна поправити — лишалося вмерти достойно й недарма.

Вице-адмірал Нагумо сів і замислився. Перед його очима виникли Гавайї під ранковим вітром, який наганяв на них легкі й прозорі хвилі, — такими він їх бачив ще молодим з палуби старого броненосця, на якому ходили тоді до американців з дружнім візитом під мідяний грім оркестрів, вітальні постріли берегових батарей, під вигуки юрби, що кидала квіти... Тепер треба було прийти туди таємно й несподівано, щоб завдати «смертельного удару», — адмірал Ямамото умів вибирати вислови навіть для наказів. А накази треба виконувати хоч би й ціною власної смерті. Особливо накази з такими вдалими, категоричними й емоційними висловами.

Вице-адмірал Нагумо заспокоївся: він знав, що загине достойно, на своєму посту, як і належить справжньому японському адміралові. Як належить кожному японцеві, що обрав шлях бусідо — шлях воїна. Тому треба якомога більше знищити кораблів та воїнів противника, щоб забезпечити достойну славу своїм офіцерам, морякам і льотчикам, що, загинувши, прославлять його з'єднання. Старого адмірала не обходило і навіть не цікавило те, що американці, які зараз спокійно сплять на Гавайських островах, як спатимуть вони і на світанні «дня Ікс», не вчинили нічого лихого ні йому, ні жодному з його підлеглих, ні самій Японії. І не збиралися завдавати їм шкоди чи прикращів. Але це не мало ніякого значення. Значення

мав і має лише наказ, що завжди віддається іменем батьківщини.

Адмірал натиснув кнопку внутрішнього зв'язку і викликав ад'ютанта. Беззвучно відхиливши двері, той з'явився на порозі каюти раптово й несподівано, мов нічний дух, і в цю мить улюблений старовинний годинник адмірала, пригвинчений до переборки над ліжком, ударив тричі. Нагму з недовірою й подивом озирнувся на нього, наказав:

— Капітан-лейтенанта Судзукі до мене!

Ад'ютант шез так само швидко й тихо, як і з'явився.

Вночі розгулявся вітер. Чути було, як він шумить за стіною, як порозить снігом у вікна, а під ранок подужчав і почав завивати над дахом. Валерій Петрович лежав у темряві з розплющеними очима, ніяк не міг заснути і прислухався до таємничих звуків чужої квартири. Правду кажучи, він, здається, ніколи й не зникав до своєї власної — все по чужих та по чужих. Тут, на Батьківщині, і за далекими кордонами від неї. Але одеська квартира виявилася найчужішою. Може, через те, що виїхав з Лиманська невчасно, перед самою найвідповідальнішою подією, а може, й через нахрапистого й безцеремонного штурмбанфюрера Ролля, який виявився добрим пияком, як усі нахаби, але помітно зм'якшився після третьої пляшки коньяку, котру довелося виставити та й випити з ним на паритеті за інтернаціональними законами гостинності, однаковими для арійців і неарійців одвіку.

Штурмбанфюрер Ролль виявився надзвичайно балакучим після п'ятої чарки, і ця балакучість, помножена на безцеремонність і відверте нахабство, втомлювала й драгувала неймовірно, але її треба було не лише терпіти, а й підтримувати, а головне, терпляче вислуховувати, вдаючи, що вона тебе цікавить. Валерію Петровичу не звикати до таких співбесідників, а Ельза нервувала, Ельза пробувала втихомирювати Ролля, просила його хоча б не говорити непристойності за столом і при хлібові, на що той відповідав гомеричним реготом, спрямовуючи свої дотепи не проти неї, а проти Альбертини Генріхівни, до якої, здається, був небайдужий. Вийнявши словник-розмовник, випущений відомством Геббельса за рік до нападу на нашу країну, він, показуючи пальцем на Альбертину Генріхівну і одночасно заглядаючи в розмовник, варнякав:

— Она не ест незрелая груша... Она ест зрелая

абрикос! — вигукував він щосили, ховав словник у кишеню і переможно реготав, відкинувшись на спинку стільця.

Під кінець він зовсім сп'янів, намагався поцілувати Комлева і, нарешті, махнувши рукою, пішов нишпирки в темному коридорі в кімнату Альбертини Генріхівни.

— Гюнтер! — кричала розпашіла від коньяку і брутальних залицянь і натяків перезріла господиня квартири.— Я забороняю вам заходити в мою спальню! Скільки ще вам говорити про це?

— Дойтше панцер ін Африка фор! — кричав звідти штурмбанфюрер, давно вже, очевидно, завоювавши цей не зовсім неприступний регіон, і почав насвистувати бравурний марш роммелівських панцерманів.

Альбертина Генріхівна рішучим кроком попрямувала, помітно, проте, заточуючись, виганяти штурмбанфюрера Ролля з своєї спальні, але й сама там залишилась, спочатку надовго, а потім, як виявилось, й назовсім. Ельза глянула на Комлева й одразу ж заплакала.

— Якби ти знав, як я тут змучилася без тебе! Як тяжко терпіти брутальність і похабщину, та ще від рідної тітки!

— Ну, Ельзо, яка ж це брутальність? Адже вона, як ти кажеш, овдовіла шість років тому, настраждалася в самотині. Чого ж їй не потішитися з таким бравим штурмбанфюрером та й не потішити його. Тим більш, що вона справжня німкеня, а він чистий арієць. Війна, Ельзо, і закон фюрера їх благословляють. Стався й ти до цього спокійніше: може ж, тітка твоя замовить слово й за мене — бач, як агресивно він зустрів мене.

— Весь час вимагає, щоб я розійшлася з тобою, неарійцем.

— Ну, ми вже це чули, і нам не звикати, правда ж, Ельзо? Знали, на що йшли...

— Тс-с-с,— приклала йому до губів палець Ельза.— Давай і ми будемо відпочивати, бо це ж ти з дороги. А незабаром,— глянула вона на годинник,— незабаром третя година ночі.

Ельза заснула одразу, пригорнувшись до його плеча, а він не спав, прислухався до вітру за вікном і боявся, що, коли буран розгуляється по-справжньому, виведення плавдоку відкладуть і вся його робота, всі зусилля пропадуть марно.

Під свист і завивання вітру він заснув аж під ранок тяжким, мов кара, сном і мало не проспав на роботу. Він просто жахнувся, вибігши на вулицю: все було занесено й

переметено снігом, вітер валив з ніг і забивав дихання, і надії на виведення доку не стало. Комлев сновигав по своєму новому кабінету, мов сновида.

— Зв'яжіть мене з адміралом, якщо є зв'язок з Лиманськом,— зважився він нарешті попросити капітан-лейтенанта Гассельмана.— Мені треба доповісти, що я вже на роботі.

— А я вже доповів щойно панові адміралу про ваше прибуття, і він просив передати вам вітання. Дуже шкодує, що не затримав вас хоча б ще й на сьогодні...

— А що там? — зовні спокійно спитав Комлев.

— В надзвичайно складних умовах виводять плавдок з Великого ковша. Адмірал не певен, чи доведуть: адже буксири слабосильні, а плавдок має таку парусність!

— Нічого,— сказав Комлев байдужкувато.— Вестимуть же за течією. Та й вітер, здається, попутний. Адже він дме з півночі? Бо я тут не орієнтуюсь, чуже місто.

— Північний, північний,— заспокоїв його Гассельман, хоч Комлев подумки, в душі, торжествував: плавдок виведено! Це було найголовніше. Отже, хай живе плавдок до найглибшого місця в лимані, до отієї ями біля хати діда-бакенщика, який ловив у ній найбільших сомів, хоч її й звали тепер стенд «Дідова хата». Ну, а якщо й не вдасться заякорити, якщо знесе в пониззя Дніпровсько-Бузького лиману, хай! Там теж такі глибини, що дай боже!

— Де тут у вас можна перекусити? — спитав Комлев.— Бо я щось дуже захотів їсти.

...На третій день його перебування в Одесі, коли буран вщух, а мороз придавив добрячий, Ельза розшукала його на стапелі, де ремонтувався тяжко пошкоджений катер-сторожовик, і сказала, що дзвонив Гавриленко й просив передати, що...

— «Дядечко наказав довго жити»,— прочитала вона з аркушика.

— Ну й царство йому небесне,— сказав Комлев і поцілував її.

Переступивши поріг, Судзукі завмер і здивовано закліпав очима: віце-адмірал Нагумо нервово гасав по каюті, забувши про свої хворі ноги, аж кімоно розвівалося й рожево маяло за ним — воно здавалося неприпустимим на військовому кораблі. Не встиг він подумати про це, як Нагумо ступив до нього близько-близько, нахилився до самого обличчя, пильно глянув у вічі, прошепотів:

— Я одержав наказ. Ви знаєте який? — Судзукі помітив темні тіні під очима адмірала, здраглілі щоки, сизі губи, за якими блищали, проте, зовсім молоді білі зуби. Від адмірала Нагумо пахло дорогими парфумами. — Прошу вас, капітан-лейтенанте, ще раз підтвердіть, що американський флот в Пірл-Харборі, а не на якірній стоянці Лахаїна.

— Дозвольте, пане віце-адмірал, принести аерофото-знімок, який я зробив з приватного літака три дні тому? Дуже виразний і вдалий знімок — на ньому гавань Пірл-Харбора і кораблі в ній, як на долоні. Особливо добре вийшли лінкори...

— Я бачив цей знімок, — сказав адмірал Нагумо, відійшовши.

Він раптом обернувся до ікони в кутку каюти, владно вказав на неї рукою, що оголилася, коли широкий рукав кімоно шугнув униз, відкривши ще досить міцну заволохатілу руку.

— Покляніться, що кораблі Тихоокеанського флоту і нині там, — прошепотів він, немов змовник перед убивством, урочисто й суворо.

Збентежений Судзукі опустився на коліна перед древніми японськими богами, стулив долоні і, тримаючи їх перед грудьми, оглянувся на адмірала:

— Клянусь, — вимовив він теж тихо і урочисто.

Нагумо вдоволено кивнув головою, але дивився на нього так, ніби чекав ще чогось для свого заспокоєння й душевної рівноваги.

— Молюся нашій великій і вічній Аматерасу Омікамі, — не встаючи з колін, прошепотів Судзукі, — щоб вони залишалися там зараз і були на своїх місцях в «день Ікс».

— Спасибі, капітан-лейтенанте, — звично й твердо сказав адмірал Нагумо, але очі його все ще лихоманково й тривожно блищали. — Вибачте, що потурбував так пізно. — Він подав холодну, як лід, руку. — Можете йти, — відпустив спантеличеного капітан-лейтенанта.

А сам стояв і дивився йому вслід. З надією і тривогою водночас. Судзукі, вийшовши з каюти командуючого, притиснувся до холодної стіни, постояв якусь хвилину, несподівано відчувши жаль до адмірала, бентежне співчуття і, хоч як мріяв і собі стати колись флотоводцем, зрадів, що не став ще ним, і мабуть, не стане тепер уже ніколи, пов'язавши свою долю з розвідкою. Мало знайшлося б людей на імператорському флоті, хто сьогодні б позаздрив адміралові Нагумо і зважився б зайняти його пост: надто багато

тривоги, надто висока відповідальність, надто високий був перед ним поріг, що відділяв його від успішного завершення операції, і надто далекою була відстань до Пірл-Харбора по неспокійному у цій порі океану. Капітан-лейтенант Судзукі зайшов до себе в каюту, роздягнувся і заснув як убитий: молодість брала своє.

Він важко виринав зі сну, коли на флагмані ще затемна зіграли бойову тривогу і оперативне з'єднання о шостій нуль-нуль покинуло затоку Хітокапу і взяло курс на схід. Розвідникові Судзукі дозволялося підніматися на командний місток «Акагі», що він і зробив не гаючись. Віце-адмірал Нагумо стояв на своєму командному місці і, хоч ішли в повній темряві, зірко стежив за похідним строєм ескадри, який можна було визначити тільки по бортових вогнях. Поряд з ним кутався в зюйдвестку начальник штабу Першого повітряного флоту контр-адмірал Кусака. Обидва тільки знехотя кивнули головами на ранкове вітання капітан-лейтенанта.

Світало. Кораблі йшли повним ходом, зберігаючи радіомовчання. З труб майже не виривався дим, оскільки танкери доставили на Ітофору й заправили їх паливом найвищої якості. Пофарбовані в темно-сірий колір, кораблі зливалися з темним зимовим океаном, занурюючись у його велетенські хвилі, що котилися важко, ліниво, займаючи весь простір від горизонту до горизонту під низьким, похмурим небом. Зустрічні хмари летіли низько, майже чіпляючись за високі щогли лінкорів та крейсерів, і через те створювалася ілюзія, що швидкохідні кораблі йдуть удвічі швидше.

День минав за днем і ніч за нічю, а оперативне з'єднання йшло і йшло, не знижуючи швидкості, все віддалялось та віддалялось від берегів Японії, і вже мало хто з матросів і навіть офіцерів міг визначити або хоч уявити, де вони перебувають і куди йдуть.

Через тиждень безперервного походу, 2 грудня, на флагманському авіаносці «Акагі», котрий, як і всі кораблі оперативного з'єднання, зберігав радіомовчання, було прийнято умовний сигнал зі штабу Ямамото: «Починайте сходження на гору Ніітака». Це означало: удар по Пірл-Харбору має статися у неділю, сьомого грудня 1941 року.

Віце-адмірал Нагумо заперся у своїй каюті і відімкнув сейф. Там лежав пакет із сургучевими печатями головного морського штабу, який він мав негайно розпечатати, одержавши умовний сигнал. Адмірал зламав печаті й відкрив

пакет. На білосніжному папері з водяними знаками й розводами красувався короткий та сухий машинописний текст.

«Якщо, згідно з планом операції, з'єднання буде помічено противником:

- а) до 6 грудня — йому належить повернути назад;
- б) 6 грудня — адміралові Нагумо самостійно прийняти рішення про доцільність удару по Пірл-Харбору;
- в) 7 грудня — за будь-яких обставин атакувати.

*Нагано,
Ямамото»*

Вице-адмірал Нагумо всміхнувся: його оперативне з'єднання в безлюдних північних водах було помічено хіба що альбатросами чи полярними чайками.

Воно й тепер ще перебувало в пустельних водах, і можна було не тривожитись передчасно, але чим ближче підходитиме до Гавайських островів, тим збільшуватиметься небезпека стати поміченим. Ну, а поки що адмірал Нагумо, викликавши свого начальника штабу, ознайомив його із змістом пакета.

— Негайно віддайте розпорядження всім льотчикам приступити до тренувань по розпізнанню американських кораблів за силуетами.

— О, Аматерасу Омікамі,— змолвився контр-адмірал Кусака.— Скільки ж можна все це повторювати! Ви ж знаєте, пане командуючий, що й на своїх базах, і на острові Сіоку...

— Знаю. Але це ніяк не завадить на підході до Пірл-Харбора, бо на світанні та ще з повітря за лінкор можна прийняти навіть сампан. І швидкість, і висота, і слабе освітлення в умовах зимового ранку — все це поставить перед нашими льотчиками великі труднощі. Та й похід наш триває вже досить довго — багато що встигло й забутись. Хай тренуються. Крім користі, це нічого не принесе. Особливо зараз, напередодні самої атаки.

— Єсть,— виструнчився контр-адмірал Кусака.— В мене є ще дещо для тренування наших льотчиків.

І, вийшовши від командуючого, начальник штабу оперативного з'єднання виставив на палубі «Акагі» рельєфну карту Пірл-Харбора і всього острова Оаху. Він підготував її одразу ж після завершення військової гри в морському коледжі і попередньої директиви про підготовку до напа-

ду на Пірл-Харбор, відданої 13 вересня штабом адмірала Нагано. Він тримав цю карту у себе під замком, як віце-адмірал Нагумо тримав у сейфі пакет, вручений йому головнокомандуючим об'єднаним імператорським флотом при виході на Курильські острови.

Із штабу Ямамото регулярно, по кілька разів на день, надходила свіжа інформація про дислокацію американських кораблів у Пірл-Харборі. Її передавали ті ж самі працівники японського генерального консульства в Гонолулу, з якими так добре познайомився капітан-лейтенант Судзукі. Він особисто переглядав інформацію ще в рубці капітан-лейтенанта Оно — начальника розвідувального управління штабу з'єднання, уважно аналізував і одразу ж доповідав віце-адміралові Нагумо або контр-адміралові Кусака.

Кораблі Тихоокеанського флоту стояли в своїй базі, на Оаху та в Пірл-Харборі було спокійно, і оперативне з'єднання Нагумо йшло до своєї мети повним ходом.

З Явкиного ми виїхали на зорі, напоївши коней і сьак-так поспідавши чим бог послав — тут ми були вже вдома.

На ранок буран утих. Сонце вигулькнуло із-за біластого промерзлого обрію і мовби зосталося за прозорим склом, що не затуманює, а ще дужче поглиблює бездонну перспективу. Під сонцем лежали сніги, наче в Арктиці, і все здавалося тут незайманим після бурану: і побатований заметає степ, і занесені по самі стріхи хати по втонулих у снігах селах. Тільки ранні дими, прокалені лютим морозом і тому прозоро-сутінкові, мов дитяче дихання, здіймалися де-де у пустельній та безмовній безмежності над занесеними снігом димарями, немов з-під землі, і високо та стрімко здіймалися в блякло-голубе крижане небо. Ні руху, ні звуку — ніде нічого. Під низьким сонцем кожен замет і бугорчик кидали від себе підсинені тіні, і степ на очах перетворювався в збурене й замерзле зненацька море, в якому зупинили й увіковічили кожную хвилю.

Схоплений лютим морозом сніг рипів і скиглив під полззями й під копитами, затвердів, мов алебастр, і їхати по ньому було хоч і трусько, та весело. В добрий сніданок поминули ми третій відділок, геть занесений снігом по самі димарі, порівнялися з молодою лісосмугою, переметеною по самі вершечки, і тут мали розділитися: прямо понад лісосмугою дорога йшла на Степівку, а повернувши праворуч, можна було доїхати до другого відділка,

звідки по стовповій і грейдером можна втрапити на центральну садибу.

— Ти, Сенько, їдь та одведи коней старості, а я підскочу в радгосп — діло є.

— Віддати коней Стешкові? — здивувався Сенька.

— А де ж їх подіти? — спокійно сказав Сіраш, сидючи верхи на присмирілому арабському жеребці, од якого в усі боки біластими клубками валив пар.— У нього, Сенько, стайні — куди твоє діло! Свою ж хату зайняв, де бригада наша була, з конюшнями, з коморою.

— У конюшні ж зсипний пункт був,— міркував Сенько.

— Був, та загув,— сказав Дмитро Іванович.— Ще до нашого виїзду пшеницю на елеватор вивезли. Тепер стайня, суха та тепла, наших коней чекає.

— То вони ж йому й дістануться, чортові нетрудженому.

— Там побачимо,— сказав Сіраш.— А за мною Вітька саньми хай приїде.

— Як? — здивувався Сенько.— А хіба ви...

— Ні, Сенько, не нам такими кіньми їздити при цій владі. Віддам його фон Штраккові. Може, й нам якась вигода буде.

— Ну й ну,— покрутив Сенько Сорокопуд хитрою своєю головою, збив шапку на самі очі, почухав давно нестрижену й немиту потилицю, надивлявся на білого дивовижного жеребця під Сірашем.— Не думав я й не гадав, що комусь його віддасте,— сказав він з осудом.— Цей і за вашого Гнідога, каецця, ще кращій.

— Пройшли мої літа, Сенько, життя моє проминуло — не до коней тепер. Та ще при цій власті.— Дмитро Іванович тернув рукавицею по зарослій, заволохатілій бороді, що вкрилась інеєм і навіть бурульками.— Па-аняй,— сказав примирливо, ніби вмовляючи Сорокопуда,— паняй, голубе, і роби так, як я тобі кажу.— Він торкнув жеребця колінами і першим рушив праворуч понад лісосмугою, згорблений і постарілий, наче сповнений важким передчуттям. І ми рушили за ним, шугаючи затверділими заметами, ніби на річкових перекатах. А Сенько Сорокопуд з червоними, мов яблука, щоками, трохи посизілим носом та збитою цього разу на потилицю шапкою довго стояв на місці й дивився нам услід.

Коли в'їхали в «Степовий» і я побачив Вірину хату, серце моє мало не вискочило з грудей, і очі мої вже не могли одірватись від невеличких і чистих вікон, незамерзлих проти сонця. Там, як і завжди, зеленів на підвіконні круг-

лим зеленим листям і яскраво червонів кулястим цвітом калачик, сяяли й рожевіли сережками фуксії, а в хаті нікого й нічого не видно — прозорі шибки чомусь чорніли й ніби не пропускали світла.

Всю поїздку, де б не був і що б не робив, я весь час думав про Віру з солодкою і якоюсь хмільною тугою, жадібно чекав повернення, бо знав і відчував, що, хоч як вона уникала нашої зустрічі останнім часом, теж тужить за мною і зрадіє, побачивши мене після такої довгої відсутності. Може, ця певність виникала з виключного мого стану, що визрів саме в розлуці, коли Віра стала мені ще жаданішою, в сто крат дорожчою й милішою. Тепер я чекав з нетерпінням, коли звільнюся. Не буду чекати вечора, отак зразу й зайду, як тільки поставимо та здамо коней.

Проте звільнитися мені вдалося не скоро: свіжих коней у стайні старожили зустріли таким злісним іржанням і забійкуватим форканням, таким тупотінням задки, що стало зрозуміло одразу: тут вони не вживуться. Навіть смирний Януш і завжди спокійна й доброзичлива Машинка, коли я підійшов до них з новачками, погрозливо вишкірили зуби й прищулили вуха, зовсім не впізнавши мене. От і довелося в'язати новоприбулих ближче до дверей, а старожилів потіснити в дальні кутки, в глибину теплої бази.

Дядько Сіраш не тільки помагав нам, а сам тут розпоряджався, перев'язував та втихомирював коней, радив, як краще їх розташувати й нагодувати. А коли вже впоралися з цим, затримав мене, вивів із стайні і сказав тихо й настійливо:

— А тепер, слюш, веди до коменданта.

Він стояв під замизганою стіною передорожений, аж чорний, перемерзлий, давно не стрижений, неголений і немитий. Одяг теж був поношений, запацьорений і брудний, весь в остюках, що пов'їдалися в колишне сукно, витерте до грубої основи, і в саму основу. І все це стало видно тільки тепер, проти сонця, коли скінчилась наша тривала подорож у Кінські Роздори і ми мали перетворитися з блукачів і мандрівників у звичайнісіньких людей, яких нарекли хтозна-коли обивателями.

Досі якомсь я ніби й не помічав занедбаності своїх коней, а тим більш завжди охайного й чистого Дмитра Івановича, а оце зараз все так різонуло мене по очах і по душі, що я навіть розгубився. І сонце тут, очевидно, було ні при

чому, як і наша подорож, що закінчилася саме зараз. Я просто уявив опоряджену з осені комендатуру, самого випещеного фон Штракка, і Олену з її дитинчам, і Мартина — всіх таких доглянутих та благополучних, а головне, мимоволі ніби глянув очима фон Штракка на Дмитра Івановича і тому-то й побачив те, чого не помічав досі. Очевидно ж, і сам я мав вигляд не кращий, однак сам себе ж без дзеркала не бачиш. Тому я сказав, ховаючи очі, ніби соромлячись непристойного вигляду Дмитра Івановича.

— До коменданта вам не можна отак іти, — кивнув я на нього з осудом чи з докором, та Дмитро Іванович того не помітив чи зробив вигляд, що не помічає. — Підемо до нас та поголитесь, вмийтеся, в щось батькове переодягнетесь...

— Ого-го, коли це ще буде, — сказав Дмитро Іванович, — а мені ніколи. Та й не на мене ж дивитиметься комендант, а на жеребця. Нащо я йому здався. А от він мені потрібний. — Дмитро Іванович одв'язав арабського скакуна, що гриз конов'язь, ще не напоений, не нагодований і не обігртий, але такий могутній і красивий, що я тільки тепер, поруч з базою, і помітив його високий зріст, ніби спеціально під сідло для височенного фон Штракка. — Не так він сам, як його прихильність мені потрібна, — шепнув Дмитро Іванович. — Та й привід бувати тут часто. — Він з конов'язі важко впав на спину жеребця, обурливо неоковирний у своєму кожусі, поверх якого ще й брезентовий плащ брудно-сірого кольору було натягнуто, і, коли сів, з натугою ледве перекинувши ногу у важкому валянку, жеребець під ним ніби ще побілішав, став стрункішим і кращим, ніж досі.

Так ми і йшли від стайні до комендатури, мовби ствержуючи давнє, як світ, прислів'я: «Піший кінному не товариш». Дмитро Іванович верхи на красені жеребцеві, а я пішки. Жеребець, вхорканий неблизькою засніженою дорогою, йшов без витребеньок і пританцьовувань, але таким сягнистим і легким кроком, що, здається, більше нічого й не треба було для хизування, якби й захотілося. Оскільки сніг падав м'який та вологий, мороз його скував начисто, утворивши такий твердий наст, що навіть жеребець не провалювався на ньому, тільки підкови лишали відбитки під пронизливе вищання на кожному кроці. Ми прямували до комендатури навпростець, бо слідів і стежок все одно ще не було. Не видно було й людей у радгоспі, а біля

комендатури стояли запряжені сани, по яких я одразу зрозумів, що в коменданта зараз Безп'ятов.

Він і справді вийшов звідти, як тільки ми підійшли.

— Довго ви, довго...— почав він суворо.

А потім, глянувши на Дмитра Івановича і особливо на жеребця під ним, аж рота роззявив:

— Оце то да-а-а! — протягнув він, випустивши з легенів на морозі довгу цівку пари, що смерділа самогоном і цибулею.— Оце то кінь, їдять його мухи!

Дмитро Іванович зсунувся на землю, навіть не глянувши на Безп'ятова. Він дивився кудись через його голову, і я, оглянувшись та прослідкувавши, куди він дивиться, побачив фон Штракка, що саме з'явився в дверях у своєму беззмінному високому кашкеті з орлом, в зеленій шинелі, підбитій лисячим хутром, і величезному білому кожусі поверх неї. Високо піднятий комір кожуха надійно ховав у собі й обличчя, і шию, і голову фон Штракка та беріг від морозу.

— Погляньте, Іване Федоровичу,— звернувся до нього Безп'ятов, випереджаючи Дмитра Івановича, хоча й не так догідливо, як можна було чекати,— якого вони огира привели.

Випещене, гладенько виголене обличчя фон Штракка одразу ж зарожевіло на морозі, і голубі очі на ньому здалися аж занадто прозорими, мов більма.

— Добрячий кінь,— сказав він німецькою мовою, і Дмитро Іванович одразу ж відгукнувся по-німецьки ж:

— Це вам,— сказав він, підвів жеребця і подав фон Штраккові ремінний повід.

— А чому саме мені? — спитав фон Штракк здивовано.

— Бо у вас його ніхто не відбере,— сказав Дмитро Іванович.— А в нас у Степівці він пробуде тільки до приїзду якогось начальства...

— А яка вам вигода? — спитав фон Штракк.

— Будемо водити до нього кобил,— сказав Дмитро Іванович, як з кілочка: видно, все продумав заздалегідь.

— Не всіх же кобил,— визвірився фон Штракк,— а тільки породистих, якщо такі знайдуться.

— Знайдуться і тут, і в нас,— сказав Дмитро Іванович.— Вдалося спіймати кількох стройових. Самі побачите.

— Гаразд,— сказав комендант, але повода не взяв.— Одведіть його на стайню й здайте Гаркушенкові, щоб беріг, як зіницю ока.

І до Безп'ятова:

— Поїхали! — Він загорнувся в кожух, наваксеним до сліпучого блиску чоботом ступив на розстелений в саях повстяний килим, усівся ззаду, закутавши ноги й мало лишивши місця огрядному Безп'ятову, але той якось зумів примоститися поряд, і коні взяли з місця риссю, так що перекладач Мартин ледве встиг вскочити й впасти на передню грядку поруч з кучером Миколаю Коверзневим та крикнути:

— Привіт!

І ми лишилися перед комендатурою самі.

— Отуди к свиням,— чвиркнув під ноги Дмитро Іванович.— Видно, їм не до коней зараз: поїхали, мати, по начальству. Доповідати про спалену пшеницю. Ну, та добре, що й так коротко нас тут побачили та нічого не сказали. Будемо думати, що все гаразд, та правитимемось додому.

— Ходіте до нас,— змолвився я.— Помиєтесь, відпочинете, поїсте гарячого...

— ...якщо воно є. Звідкіля ти знаєш, що мати наготувала? Тепер не той час. Та й батька ж, напевно, нема вдома, зараз же всі на роботі. Не до гостювання мені зараз, хлопче. Хочеться й собі вже до місця прибитися та відпочити. Зараз ось Віктор підскоче. Доки заведу жеребця, він і той...

— То давайте я одведу,— запропонував я.

— Навіщо? — сказав Дмитро Іванович, беручись за спину свого арабського красеня і підставляючи зігнуту в коліні ногу, щоб я допоміг йому вилізти на коня.— Мені ж по дорозі. А ти йди, бо мати вже там і очі всі видивила. Бувай.— Дмитро Іванович розвернув жеребця, і притримуючи туго натягнутим повіддям, повільно рушив назад, до баз.

Там, за цими довгими приземкуватими будівлями, іскрився під сонцем засніжений степ, на самім краєчку якого піднімалися дими недалекої Степівки.

Звідти вже рухалася темна цятка саней, і я зрозумів, що то їде за Дмитром Івановичем Вітька, але чекати його зараз не зміг: привітно й заклично прозоріли вікна Віриної хати зовсім поруч. Повз неї мені йти до двохетажки, але я вже знав, що ніяка сила не здатна мене утримати, щоб не зайти. І хай там будуть батько й мати, мені тепер все одно.

І я пішов, як у дим. Незчувся, коли і як донесли мене ноги до цієї милої хати, про яку я й не переставав думати в далеких своїх мандрах за кіньми. Пам'ятаю тільки, як

ступив на гарно виметений поріг і взявся за клямку. Клямка піддалася легко й беззвучно, і двері розчинилися ще легше, впустили мене й зачинились за мною, мовби самі собою. В них світило сонце, бо о цій порі стояло саме перед дверима, навпроти, і я помітив яскраво освітлені шпарини поміж одвірками й дверима, поміж дошками в самих дверях, навіть у отворах клямки й замка, а хатні двері в цю мить розчинились самі, і Віра кинулась до мене з високо піднятими від здивування бровами, з простягнутими руками і розтуленими вустами, що тільки й шепнули, перш ніж я припав до них:

— Любий мій, а я вдома сама...

ЖИВІТЬ ДОВГО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СТАНЦІЯ радіоперехоплення військово-морського флоту США в Челтенхемі, штат Меріленд, відтоді, як було розшифровано інформацію Токіо японським посольством і місіям з «кодом вітрів», працювала цілодобово, щоб прослуховувати й записувати всі радіопередачі з Японії. Всі без винятку! Це була марудна й тяжка робота: на підслуховуванні сиділи справжні знавці японської мови, а їх в Челтенхемі знайшлося небагато — люди падали з ніг, недосипаючи, залишаючись після чергування переписувати набіло відомості про внутрішнє життя далекої і не дуже зрозумілої країни, про военні дії в Європі, про сутички в політичних та урядових колах мілітаристської держави.

Траплялися й повідомлення про погоду та прогнозування її на завтра, але всі вони мали усталений, позитковий характер, здиференційований для окремих островів та районів розкиданої в Тихому океані імперії. З цих повідомлень нічого було взяти.

Багатоденна й багатонічна безрезультатна робота, яку дотепники та всюдисущі флотські блазні називали «японською жуйкою», втомлювала й пригнічувала, і її намагалися уникати. Так тривало це вперте підслухування з дев'ятнадцятого листопада до кінця місяця, а «код вітрів» у ефірі не з'являвся. На початку грудня настрої на челтенхемській станції й зовсім підупав. Крім виснажливої і марної роботи, людей пригнічувала негода й повна одір-

ваність од світу, але саме тепер наказано було підвищити пильність, бо стосунки з Японією погіршали, а обстановка на Тихому океані набула нової напруженості пересуванням військово-морських сил Японії в напрямку Сінгапуру та зникненням з ефіру радіостанцій усіх шести авіаносців Першого та Другого імператорських флотів.

4 грудня 1941 року капітан другого рангу Лоренс Сеффорд — начальник відділу таємного зв'язку розвідувального управління військово-морського міністерства — прибув на станцію радіоперехоплення в Челтенхемі, щоб проінструктувати її обслуговувачів в зв'язку з тим, що переговори з Японією фактично перервано і найближчим часом слід чекати дальшого загострення обстановки на Тихому океані, а можливо, й нападу Японії. Командуванню станції, її матросам та сержантам він розповів про це загальними фразами, а залишившись з капітан-лейтенантом Крамером наодинці, розв'язав язик. Може, й взяв спеціально для цієї бесіди в поїздку кращого радіоперехоплювача флоту.

— Повсюди,— сказав підпийлий Сеффорд після п'ятої порції віскі з содовою,— панує атмосфера розгубленості, непевності, тривожного передчуття, що японці ось-ось нападуть на нас, як напали тридцять сім років тому на Росію. Як нападали вони завжди — без попереджень. Нам треба, капітан-лейтенанте, на всіх радіостанціях ввести ще жорсткіший режим підслухування, щоб наші хлопці не дримали в навушниках — пильнували вдень і вночі. Мені здається, ми підійшли до крайньої точки над прірвою, лишається тільки стрибати або падати. Майте на увазі, Крамер, у мене абсолютна інтуїція — просто собачий нюх, та й годі. Все передчуваю. Навіть знаю наперед, коли нап'юся,— пожартував він і пішов спати.

Над штатом Меріленд летів зимовий вітер, хитав зорі над радіостанцією підслухування й перехоплення чужих вістей та розпоряджень, а Сеффорду снівся ураган над Флорідою. Він ніс над землею не комарів, не москітів, а левів, зірвавши їх, очевидно, з африканського берега, куди вони вийшли помилуватись океаном. Леви пролітали безгучні, сірі й бокасті, як воли, і тільки за далеким лісом озивались до когось риком, стрясаючи простір, не давали Сеффорду спати.

Нарешті відчув, що його настійливо термосять за плече, і розплющив очі.

Над ним стояв схилений Крамер з перехопленою телеграмою, радо всміхаючись, тряс нею перед самісіньким

обличчям Сеффорда і збуджено гукав, забувши пристойність, якої треба було б дотримуватись такої гупої ночі:

— Ось нарешті вона, містер Сеффорд!

— Хто? — не в змозі виплутатися із тенет сну, здивувався начальник відділу таємного зв'язку, блимаючи, мов сова, надто розширеними короткозорими очима в сліпучому сьйві ввімкнутого Крамером торшера.— Ви можете, чорт би вас побрав, доповісти як належить і коли належить? Наприклад, завтра...

— Сьогодні вже п'яте грудня,— сказав сяючий Крамер.— Цю телеграму треба негайно доповісти міністру Ноксу і президенту Рузвельту...

— Читайте,— сказав Сеффорд, нарешті второпавши, про що йдеться, і потягнувся по сигарету.

— Я прочитаю найголовніше,— сказав Крамер, що здався надто блідим у своїх смоляно-чорних, вилискуючих при електриці бакенбардах.— Нас з вами цікавить лише прогноз погоди, чи не так?

— Сяте, мов триумфатор після перемоги,— в'їдливо зазначив капітан другого рангу,— а тягнете з цією телеграмою, мов наречена із збереженою цнотю в першу шлюбну ніч. Отже, найголовніше, про що доповідатимемо президентові, і негайно! Інакше я виставлю вас і буду досипати.

— «На Окінаві,— бадьоро прочитав Крамер, нітрохи не знітившись від принизливого тону начальства,— західний вітер, ясно, на Хоккайдо — східний вітер, дощ».

— Ну й що? — спитав Сеффорд, окутавшись сигаретним димом.— На мій погляд, звичайний прогноз на завтра.

— На двох сусідніх островах різні вітри? — перепитав Крамер.

— Це океан, капітан-лейтенанте. А в океані може бути й не таке,— сказав Сеффорд, пускаючи дві цівки диму з ніздрів.

— Насторожує й те, що протилежні не тільки вітри, а й стан погоди: на Окінаві — «Західний вітер, ясно», а на Хоккайдо — «Східний вітер, дощ». Відповідає «коду вітрів», переданому як попередження всім японським посольствам дев'ятнадцятого числа минулого місяця.

— І що це означає? — спитав Сеффорд, лежачи в ліжку, з якого так не хотілося вибиратись о цій непевній порі.

— «Західний вітер, ясно» означає війну Японії проти Англії. «Східний вітер, дощ» — війну проти нас.

Сеффорд зірвав з себе ковдру, миттю натягнув форменні брюки.

— Принесіть «код вітрів»,— уривчасто наказав він.

— Ось він,— подав Крамер бланк з перехопленим дев'ятнадцятого листопада текстом.— Помилки бути не може,— сказав він.— Цей прогноз в одній передачі прозвучав двічі: напочатку і під кінець. Як і зазначалось в інструкції. Тому я й підняв вас, сер. Без вагань.

— Будіть пілота,— наказав Сеффорд, зав'язуючи краватку.— За десять-п'ятнадцять хвилин летимо у Вашингтон. Хай негайно заправить баки й прогріє двигуни.

— Слухаю, сер! — кинув нарешті руку до козирка свіжий і вже поголений Крамер і вискочив із кімнати, а Сеффорд зв'язався закодованим телефоном з начальником зв'язку флоту адміралом Нойсом.

Той спросоння довго допитувався, хто дзвонить і звідки. Потім довго мовчав.

— Прилітайте негайно,— нарешті розпорядився він,— і одразу ж з аеродрому їдьте в управління зв'язку флоту. Телеграма настільки важлива, що її треба невідкладно розіслати за розміткою президентові й вищому командуванню. Текст захопіть із собою, копії хай знищать.

— Ми маємо доповідати також в оперативний відділ штабу флоту,— підказав Сеффорд.— Вибачайте, що нагадую, сер. Але ж Тернер...

— З управління поїдете до нього самі. Я ж маю зранку бути у Старка. Дійте.— Адмірал Нойс поклав трубку.

Прилетівши у Вашингтон на світанку, капітан другого рангу Сеффорд сам простежив за тим, щоб телеграма була розіслана за розміткою без затримки президентові, військовому та військово-морському міністрам, і одразу ж поїхав до віце-адмірала Річмонда Тернера в оперативний відділ штабу флоту. Адмірала, ясна річ, о такій ранній порі не було, і Сеффорд попросив чергового зв'язати його з квартирою.

— З ким маю честь?..— сухо спитав бравий штабіст, приготувавшись занотувати його прізвище й посаду.

Сеффорд назвав себе, але посада начальника відділу таємного зв'язку на того не справила враження.

— З якого приводу хочете турбувати віце-адмірала? — спитав він, все ще схилившись над журналом чергувань і тримаючи ручку наготові.— У нас не прийнято...

— Зв'яжіть мене негайно, йолопе! — гаркнув Сеффорд.— Я привіз повідомлення про напад Японії!

— Вже? — виструнчився переляканий капітан третього рангу.

— Поки що ні,— зм'якшив тон капітан другого рангу,— але напад може статися й сьогодні, і завтра, в будь-який день і час.

Черговий по оперативному відділу штабу флоту швидко набрав номер і одразу ж передав трубку Сеффорду.

— Тернер,— почув капітан другого рангу в трубці бадьорій і сердитий, як для такої ранньої пори, голос немолодої людини.— Якого чорта, капітане, ви парите парка, коли путні люди ще мають спати?

— Вночі в Челтенхемі перехоплено телеграму, сер, з «кодом вітрів». Адмірал Нойс наказав доповісти її текст вам. І негайно! Ви пам'ятаєте «код вітрів», переданий з Токіо дев'ятнадцятого листопада? Ми розшифрували сигнал: «Західний вітер, ясно» — означає війну проти Англії. І «Східний вітер, дощ» — війна проти США. Це — напад, сер, і його треба зустріти відповідними заходами й приготуваннями, інакше... Президент і міністри вже попереджені.

— Ви де працюєте, капітане другого рангу?

— Начальник відділу таємного зв'язку розвідувального управління Сеффорд, сер.

— А підлягаєте контр-адміралові Нойсу, чи не так?

— Так, сер.

— Отож-то й воно,— сказав віце-адмірал Річмонд Тернер.— В розвідувальному флоту, хвалити бога, вже давно засвоїли істину: давати тільки факти, самі факти, і більш нічого. Висновки робитимемо ми в оперативному відділі. Висновки, прогнози, прийняття рішень — це прерогатива оперативників та вищих інстанцій, а не розвідників. Тим більше — не зв'язківців...

— Дозвольте нагадати, сер: я очолюю відділ таємного зв'язку.

— Гадаєте, я не розчув? Чи мені треба повторювати двічі такі важливі відомості? — ехидно вичитував Тернер.— Запам'ятайте: від розвідки, якою б не були її функції, ми сподіваємося й потребуємо тільки фактів. Висновки робитимемо самі. Ясно?

— Але ж це — «код вітрів», і напад Японії невідворотний.

— Ще раз питаю: вам ясно? Чи ви не здатні зрозуміти, що вимагається від вашої служби? — вже роздратовано спитав віце-адмірал.

— Я й передаю факти: перехоплено телеграму — «Західний вітер, ясно» та «Східний вітер, дощ», що означає — «Війна проти Англії» та «Війна проти США».

— На цьому й зупиніться, — сказав віце-адмірал Тернер. — Більше від вас нічого й не вимагається.

— Але ж це — війна! — зважився ще раз наголосити Сеффорд.

— Це ви так вважаєте, — сказав віце-адмірал сухо. — А ваші прогнози не тільки не бажані, а й шкідливі. Я, наприклад, певен, що це грандіозна, підступно задумана дезінформація, до якої вдаються японці перед нападом на Росію. Можливо, вони здогадуються про те, що ми розшифрували їхній дипломатичний код, і спеціально вводять в оману не нас, а Росію, знаючи, що ми неодмінно передамо росіянам розшифроване попередження. Ви припускаєте таку можливість?

Капітан другого рангу Лоренс Сеффорд мовчав.

— Вчора відбулася дивна розмова з радником японського посольства. Маю ще деякі насторожуючі факти. І коли співставлю їх і вибудую єдину логічну лінію, у мене не лишиться сумнівів, що це дезінформація. Спроба якомога надійніше законспірувати справжні стратегічні наміри. Японці з їхньою тисячолітньою підступністю великі мастаки!

— Я лишаюся при своїй думці, — нагнув голову впертий Сеффорд.

— Раджу вам тримати її при собі і поменше розпакувати!

— Слухаю, сер. Але ви ще згадаєте цю розмову, сер, і мої застереження. Дозвольте відключитися, сер?

Віце-адмірал Річмонд Тернер кинув трубку на важіль мовчки. Він і справді згадає розмову з Лоренсом Сеффордом через дві доби, коли японці нападуть на Пірл-Харбор. І пізніше, коли доведеться виправдовуватись перед комісією конгресу. На виручку Тернерові придуть найвпливовіші політики і найвищі військові чини. Навіть сам президент. Змовившись, вони запевнятимуть, що справді була перехоплена закодована телеграма, розшифрована як «Війна проти СРСР». Ніяким комісіям конгресу не вдалося тоді встановити істину.

Тепер уже не вдасться встановити її й самій історії: замітаючи сліди, хтось видер привезену Сеффордом телеграму з цілком таємної теки, де зберігся лише порядковий номер 7001, під яким вона значилася. Так і вмерла

ця печальна істина, як умерло багато інших істин у цій країні, аж до справжніх обставин вбивства президента Джона Кеннеді, його брата Роберта, незабутнього Мартіна Лютера Кінга.

Один з найавторитетніших історіографів американського флоту професор С. Морісон залишив промовисте свідчення про той випадок:

«Становище офіцерів розвідки армії і флоту в Вашингтоні нагадувало становище жінки, котра намагається poradитись по телефону з лікарем про здоров'я своєї хворої дитини, в той час як сусіди вигукують їй просто у вуха протилежні поради, собаки гавкають, діти плачуть, а повз будинок з гуркотом мчать вантажні автомобілі.

Особисті якості людей також відігравали роль.

Віце-адмірал Тернер, що керував оперативним відділом штабу флоту, дотримувався упередженої думки, і з ним важко було працювати. Він забороняв усім офіцерам, котрі володіли японською мовою, займалися дешифровкою та перекладом, і навіть начальникові розвідки флоту робити висновки із перехоплених документів, наполягаючи на тому, що тільки він особисто буде робити це. А сам Тернер до кінця листопада непохитно вважав, що Японія нападе на Росію, а не на володіння Англії та США».

Як не сталася б помилка: чи з вини дешифрувальників та підслуховувачів, чи з вини віце-адмірала Річмонда Тернера — затятого й послідовного в своїй затятості, — чи з вини кабінету Рузвельта, який недалеко втік від позиції недалекогоглядного начальника оперативного відділу штабу флоту, збройні сили не були підняті по тривозі, не були попереджені ні в найближчих, ні у найдальших гарнізонах і форпостах про намір японських агресорів.

Рузвельт же зі своїми прибічниками остаточно заспокоївся, сприйнявши телеграму з «кодом вітрів» як підтвердження давнього свого постулату: якщо Японія й нападе, то тільки на Радянський Союз, а не на Сполучені Штати.

У такій атмосфері припущення Тернера про дезінформаційний характер японської шифровки виявилися й бажаними, й прийнятними.

Баштанські каменоломні існували відтоді, відколи почало будуватися село, тобто з 1828 року. За ціле століття з лишком каменю-вапняку з-під землі вибрали багато:

одне, що й село побудували велике — кілька тисяч хат з конюшнями, амбарами, літніми кухнями, а друге, що й клуні та кошари тут викладали з каменю. Крім того, кожне обійстя, площею до півгектара, городилося теж камінням. Іншого матеріалу в голім степу просто не було. Ото й ставили мури від вулиці, від провулка, від степу і навіть сусід від сусіда. Одні мурували щось на зразок фортечних валів, інші, ледачіші та бідніші, просто складали битий камінь загатою — все одно ж його ніякий вітер не понесе й худоба не повалить. Одне слово, лабіринт під землею вибрали за сто тринадцять років добрячі. Не те, що Одеські чи Керченські катакомби, але сховатися в лихоліття було де. Ніхто в ті каменоломні з дорослих не лазив, а дітей ними лякали: підете, мовляв, під землю й ніколи не виберетеся звідти.

А як фашист наблизився до Сухого Єланця і стало ясно, що окупації не уникнути, підпільний райком партії й доручив Іванові Якимовичу Калениченкові дослідити каменоломні, вибрати там місце для схову людей, харчів та зброї. А йому й вибирати не треба — змалку знав усі входи й виходи, бо жив на верхній вулиці, неподалік від каменоломень, там все своє дитинство провів у грищах і був такий меткий та пам'ятливий, що й старших не раз виводив звідти, запам'ятавши всю заплутану їхню систему напам'ять. Тому, може, й зупинилися на його кандидатурі, коли призначали секретаря підпільного райкому: хоч і місцевий, так зате каменоломні добре знає. Вважали, що в степу довго не набігаєшся і легально все одно не проживеш, доведеться, мовляв, ховатися. А де? Звичайно ж, в каменоломнях. А кому ж там і ховатися, як не йому, Івану Якимовичу Калениченкові, що виріс тут і мав ті каменоломні за другу домівку.

Ще з літа обрано було найсухіші галереї, обладнано під житло, обставлено найнеобхіднішим для тривалого життя в підземеллі, викопано криниці — до ґрунтових вод було вже недалеко. Обиралися приміщення з природною вентиляцією: карстові явища забезпечили виходи на поверхню, скажімо, в якихось балках, порослих тернами, в ярах і глинищах. Іноді вони виходили в лисячі нори, і це маскувало їх найкраще.

В одній такій високій та сухій галереї з прямим отвором, що правив за димохід, розмістився штаб партизанського загону, яким поки що не керував, а скоріше, збирав його і готував до бойових дій секретар підпільного

райкому партії Іван Якимович Калениченко. Сюди й привів він довгими й заплутаними ходами Романова. Михайло Митрофанович упрів і захекався, доки в абсолютній темряві добиралися, одразу ж упав на нари, застелені сухим та пахучим сіном. У тьмяному світлі ліхтаря «кажан» обличчя його видалося всім мертвотно-блідим, виснаженим, худощим. Всі, хто тут був, обступили його, дивилися на нього з надією й тривогою. Романов нікого з них не пізнавав. Бачив людей молодих, в армійському обмундируванні, в деяких збереглися навіть командирські відзнаки — кубики в петлицях, навіть шпали та нашивки на рукавах шинелей та гімнастерок, бо той, хто орудував біля плити в дальньому кутку, був у гімнастерці, розпашілий і рум'янощокий. Поверх гімнастерки білів фартух, щоправда, білів не дуже яскраво — скоріше, сірів, але все одно було в цьому щось мирне й домашнє, і каменоломня не від фартуха, звичайно, а від присутності людей, їхніх теплих поглядів, рідних, хоча й незнайомих облич, від запахів допріваючої каші — від усього цього каменоломня здався Романову затишною й рятівною.

— Затишно тут у вас, — усміхнувся він. — Німцем і не пахне — пахне нашою рідною землею, нашою армією, нашим життям пахне. Без страху, тривоги і смерті. Куточок радянської землі, навіть хай підземелля. І за це вам спасибі... — Він одвернувся до стіни, і майже всі помітили, як у нього в очах зблиснула сльоза вдячності, розчуленості чи довгого страждання — хто ж знає?

Трохи перегода Михайло Митрофанович підвівся, сів на нарах, спустивши ноги, ще раз оглянув усіх, хто його обступив та обсів, мабуть, знаючи, кого привів Іван Якимович, бо дивилися вони на нього з такою шанобою та співчуттям, що витримати їхні погляди й не заплакати знову Романову було не просто. Йому хотілося всіх їх обняти, всім їм сказати найсердечніші, найласкавіші слова, але всіх їх чекала невідомість і боротьба, всі вони були під ворогом, приречені «новим порядком» озвірілого фашизму на смерть, тому Михайло Митрофанович звів очі на свого колишнього інструктора:

— Бачу зовсім нових людей, Іване Якимовичу. А де ж ті, що лишалися з тобою за рішенням райкому?

— На жаль, майже всі схоплені фашистами й нещодавно повішені в нашому парку.

— Видали? — не повірив Романов.

— Кого видали — знайшлися й такі хриstopродавці, а

кого вислідили: тут пройшло аж дві зондеркоманди — Д-4 й Д-5. І це крім СД, гестапо, фельдджандармерії...

— Кому це ви розкажете? — суворо спитав Романов. — Хіба, коли їх залишали для роботи в підпіллі, не попереджували й не готували до умов розгорнутої й розгалуженої системи каральних органів? Чому ж така безпечність? Чому проявлено таку нерозторопність? Адже боротьбу і всяку діяльність треба було з самого початку вести з підпілля! Ми ж так інструктували всіх. А легалізація передбачалась тільки з пом'якшенням терору й висліджувань, якщо б це настало з віддаленням фронту. А у вас вийшло все навпаки — розпочали жити в окупації легально. Та ще там, де працювали і де вас кожен собака-запроданець знає. На жаль, їх виявилось більше, ніж ми передбачали й сподівалися. Що ж, дорогу ціну довелося платити. Хай це буде наукою всім, хто zostався. А також всім, хто приходить і стає на боротьбу. Тут всі партійні?

— В основному командири й комісари, Михайле Митрофановичу, — підхопився Іван Якимович...

— Гаразд, потім познайомимось ближче. А зараз, як перший секретар райкому на ввіреній мені партією території, хоча й окупованій тимчасово, — я підкреслюю: тимчасово! — оголошую партійні збори відкритими. І хочу сказати таке: провал більшості членів підпільного райкому ляже нам усім на карб. І перш за все на тебе, дорогий Іване Якимовичу. Партійні кадри в окупації — це неоціненний скарб нашої Комуністичної партії, основа основ підпільного руху, партизанської боротьби, і за них доведеться відповідати.

— Ми вже поповнили склад райкому, — знову підхопився Іван Якимович, — а за страчених товаришів відомстили і ще відомстимо!

— Що райком поповнили — це добре. Що ж до помсти, то дрібний терор не є головною лінією в наших діях, хоча... — Романов усміхнувся. Вперше, як з'явився тут. — Це теж непогано.

— Продумуємо напади на блокпости поліції, на комендатури, на водогінні башти й залізничні станції...

— Не поспішайте, Іване Якимовичу, з цими нападами. Бо в'єте одиниці, а карателі палитимуть та розстрілюватимуть цілі села. Тут треба все добре зважувати й влаштовувати так, щоб за ваші дії не розплачувалося населення. От давайте й обговоримо ваші плани й наміри, присвятивши цьому питанню наші партійні збори.

— До речі, перші в окупації,— сказав Іван Якимович.

— Перші? — здивувався Романов.— А що ж ви тоді за підпільний райком? Як приймалися рішення? Самовільно?

— Не було кого збирати,— зітхнув Іван Якимович.— А потім не було й коли — все в бігах та роз'їздах: висліджували Плютца, збирали, де могли, полонених, ставили завдання окремим групам, що почали одразу ж виникати майже по всіх селах. Оце і є робота, а не збори. Збори ми до війни проводили, по-моєму, стільки зборів, що й на війну стане.

— То були інші збори, Іване Якимовичу.— Романов знову злігся на руку, збліднувши.— Може, їх і справді було забагато. А зараз... Що ж зараз? Ніхто не каже, що з кожного дріб'язкового питання треба збирати збори. Але й без них протягом... Скільки ж це? Серпень, вересень, жовтень, листопад...

— Що тепер рахувати,— сказав майор з сивими скронями і перев'язаною несвіжим бинтом головою.— Треба було прожити ці місяці й не потрапити на шибеницю. Та ще ж щось і зробити. Не до зборів було, самі ж знаєте, як фашисти в зоні бойових дій лютували.

— Це не резон, товариші, не резон... Іване Якимовичу, доповідайте зборам про плани й задуми вашого партизанського загону.

Калениченко підвівся, обсмикав гімнастерку, бровастий і ладний, з високою кучмою жорсткого й чорного, мов у цигана, волосся. Він переступив з ноги на ногу, глянув на Романова, обвів поглядом товаришів:

— Перш ніж доповідати, хотів би внести пропозицію.

— Доповідайте, пропозицію внесете потім,— сказав Романов.

— Ні,— наполягав Калениченко, вперто нагнувши голову.— Вношу пропозицію обрати секретарем підпільного райкому Михайла Митрофановича. А я буду доповідати як командир партизанського загону.

— Правильно,— відгукнувся майор від отвору, біля якого курих. Він розім'яв цигарку в пальцях, підійшов до нар і став у коло.— Це, як мовиться, давно вже носить в повітрі. Ще як дійшли чутки, що ви, Михайле Митрофановичу, потрапили... Ну, що ви опинилися тут і вижили після розстрілу, всі одразу ж відчувли: є в районі перший секретар райкому. А він хто? — кивнув на Калениченка.— Він — інструктор при своєму першому секретареві. Який же він секретар райкому при вас, жи-

вому й...— хотів сказати «здоровому», та тільки махнув рукою.— Вам по справедливості й належить бути секретарем райкому, а він хай командує нами.

— Забули ви, хлопці, статут,— сказав розчулений Романов.— Першим я був, першим секретарем райкому й залишаюся. Ніхто ж мене не знімав, правильно? Фашисти ж нам не указ. Так от, я й буду виконувати обов'язки першого секретаря — ну, скажімо, на той випадок, якщо ми звільнимо наш район від фашистів... а з чим чорт не жартує, коли бог спить? А Іван Якимович виконуватиме обов'язки секретаря підпільного райкому. Бо нас обох обирала й наставляла партійна організація Баштанського райкому. Знаєте, скільки тоді було комуністів у нашій партійній організації? Сімсот чоловік. А тепер? Хіба ми можемо відмінити рішення такої сильної і численної партійної організації? Хіба це буде в дусі статуту нашої партії? Демократизм річ непогана, але статут і дисципліна — це закон. Отже, Іване Якимовичу, доповідайте як секретар підпільного райкому партії про роботу здійснену і про ту, що планується.

— У нас створено сильні підпільні організації в Степівці, де діють полонені й комсомольська та позаспількова молодь. Всього набереться до тридцяти чоловік. Є зброя, боєприпаси, вибухівка. Керує групою Дмитро Іванович Сіраш...

— Може, не будемо так детально, поіменно? А то ж хто знає, що станеться з кожним з нас сьогодні чи завтра,— сказав Романов.— Воно наче й неважко носити знання за плечима, та дивлячись коли. Тому давайте обговоримо найближчі наші завдання, а перед тим згадаємо, що вдалося вже зробити. Зроблене завжди надихає, окрилює, додає сили...

— Пробачте,— сказав знов той же майор, перебивши Романова.— За законами конспірації ми не маємо права вносити навіть на закриті партійні збори таких питань, як організація підпілля, аналіз проведених, а тим більш запланованих операцій. І не тому, що не довіряємо товаришам, комуністам. А тому, що не кожен здатен витримати тортури, і з цим треба рахуватися. Тому-то Івана Якимовича й не варто ганити за те, що не провів партійних зборів, а особливо за те, що на партзборах не затверджував план тієї чи іншої операції. Тут ви, дорогий Михайле Митрофановичу, підходите до партійної роботи в умовах жорстокого переслідування з довоєнними

мірками, не враховуєте абсолютно нової обстановки та її вимог. Ви, досвідчений партійний працівник, зорієнтуєтеся вчасно, як тільки зіткнетеся з практичною необхідністю забезпечити конспіративність. Даруйте, що я нагадую вам про це, але ж інакше не можна. Мій партійний обов'язок змушує мене зробити це зараз, при всіх, щоб не накоїти лиха потім.— Майор, підкреслюючи свою доброзичливість, протиснувся поближче до Романова, сів поряд і подав свою руку.— Яковлев,— скромно й просто відрекомендувався він.

— Спасибі вам, товаришу Яковлев,— міцно, як міг, потиснув йому руку Романов,— за прямоту і відвертість. Ну от,— звернувся він до Івана Якимовича та всіх інших,— а ви кажете... Який же я після цього був би секретар підпільного райкому партії? — Він весело й полегшено засміявся, знімаючи напругу й деяку незручність, що, хочеш не хочеш, а все ж таки виникла після виступу майора.— Лишуся з вами, як був, першим секретарем довоєнного, а точніше, доокупаційного періоду, а там як бог дасть: візнають нашу діяльність успішною — лишать на колишній посаді, а не візнають — спокутуватиму гріхи разом з вами. Без вас мені, як ви розумієте, місця тут немає — не прожити, не виправдати своє перебування тут.

Довідка: В тижневику «За рубежем» під рубрикою «Сторінки недавньої історії» опубліковано роботу У. Пренджа «На світанку, коли всі спали...» з підзаголовком «Невідомі подробиці нападу Японії на Пірл-Харбор».

Скористаймося й ми з цих невідомих подробиць для найточнішого документального відтворення подій 6—7 грудня 1941 року.

«Попереду йшов крейсер «Абакума». За ним розгорнулись широким віялом чотири есмінці. Спостерігачі на містках вдивлялися в обрій, щоб не прогавити найменшої спроби противника перехопити флот.

Приблизно за три милі від «Абакуми» в кільватерній колоні різали хвилі лінкори «Хіей» та «Кірісіма». По правому та лівому борту від них паралельним курсом йшли важкі крейсери «Тікума» і «Тоне».

Ця група кораблів забезпечувала надійне прикриття від несподіваного нападу головних військово-морських сил США.

А на відстані трьох-чотирьох миль за ними просувалися

двома паралельними колонами авіаносці. Їх очолював флагманський корабель «Акагі». За милю від нього простували «Кага», «Сорю», «Хірю» в одній кильватерній колоні, а в другій, паралельній, ніби замикаючи стрій, «Сьокаку» і «Дзуйкаку».

За авіаносцями йшли найновіші есмінці, а ще далі в темних водах зимового океану, подібно морським зміям, прослизали між хвилями три підводні човни під командуванням капітана Кідзіро Імайдзумі.

Штурман Гісіро Міура схилився над картою, перевіряючи швидкість ходу, курс і відстань. Його завдання — вивести з'єднання до світу в район миль за двісті на північ від Оаху.

Радисти тим часом напружено прослуховували ефір, очікуючи чергових повідомлень з генерального штабу військово-морських сил. Капітан третього рангу Мінору Генда перед нападом розбирав і перевіряв всю найновішу радіоінформацію про розташування кораблів американського Тихоокеанського флоту в гавані Пірл-Харбор.

У непроглядній темряві ночі авіаносці важко здіймалися й валилися вниз на валах штормового океану. На верхніх палубах техніки готували до зльоту першу хвилю, а решта літаків чекала своєї черги в ангарах на нижніх палубах. Треба було впевнитися, що все перебуває в повній бойовій готовності, забезпечити льотчиків та екіпажі найсвіжішою інформацією про противника і, нарешті, підняти літаки в повітря без будь-яких втрат і несподіванок.

У той час як з'єднання особливого призначення віце-адмірала Нагумо неухильно йшло на південь, між військово-морським радіоцентром на Бейнбрідж-Айленді та американським міністерством військово-морських сил у Вашингтоні йшов пожатавлений обмін телетайпною інформацією: в ніч на 7 грудня 1941 року, о 2 годині 38 хвилин, Токіо передало пункт чотирнадцятий своєї відповіді на американські пропозиції за 26 листопада...»¹

На кораблях віце-адмірала Нагумо про це нічого не знали та й не хотіли знати: отепер-то й настала пора не тільки проаналізувати ще раз розташування кораблів у гавані Пірл-Харбор, а й визначити зміни їхнього складу за останніми повідомленнями, що надійшли щойно від Нагао Кіта й Такео Єсікава. А вони були вкрай тривож-

¹ За рубежем.— 1982.— № 34.— С. 17.

ними, і в центрі управління на «Акагі» сполошилися, бо саме тепер стало відомо, що на Гавайях — ні в гавані Пірл-Харбора, ні на якірній стоянці Лахаїна — немає авіаносців.

В це просто не хотілося вірити! Але, зберігаючи радіомовчання, з'єднання віце-адмірала Нагумо було позбавлене можливості запросити головний військово-морський штаб чи штаб головнокомандуючого імператорським флотом, куди ділися авіаносці. Особливо розхвилювався Генда. Він журився, обурювався і не знаходив собі місця. Капітан третього рангу Футіда курих свою люльку, мовчав, усміхався, кепкуючи з розхвилюваного Генди. Футіду всі на «Акагі» любили, поважали і навіть побоювалися, хоч він був мовчазний, ніколи не проявляв ні зверхності, ні властолюбства, — навколо нього завжди перебувало ніби якесь силове поле, що утримувало всіх на відстані, і дружив він тільки з Гендою, якщо можна назвати дружбою постійні жарти, незмінні й необхідні на всіх флотах світу, підначування, якими вони обмінювалися з самого досвітку замість ранкових вітань.

— Можна подумати, Гендо, що ти й торпеди для мілководдя винайшов, і тренування та експерименти на острові Сіоку проводив виключно для того, щоб потопити ці злощасні американські авіаносці, яких зараз немає у Пірл-Харборі і яких, можливо, взагалі немає в складі Тихоокеанського флоту.

— Дозвольте доповісти... — хотів втрутитись у розмову Судзуки, але роздратований Генда тільки відмахнувся від нього, а може, змахнув руками, щоб утриматись на ногах під час сильного крену «Акагі» на особливо крутій хвилі, бо Тихий океан розгулювався дедалі дужче.

— Не до жартів нам нині, Міцуо, — сердито сказав Генда. — Наша розвідка вважає, що в тихоокеанській ескадрі є чотири авіаносці. Де вони?

— Дозвольте, пане капітан третього рангу, — звернувся цього разу до Футіди настирливий Судзукі. — Я сам був нещодавно в Пірл-Харборі. Мені віце-консул Такео Єсікава показував на якірній стоянці два авіаносці — «Ентерпрайз» та «Лексінгтон» — і сказав, що третій — «Сарагоса» — ремонтується на базі західного узбережжя. Більше ні про які авіаносці я не чув від нього. Нині обох авіаносців на Гавайських островах немає: один покинув Пірл-Харбор, як повідомив Єсікава, 28 листопада, а другий так само, як і перший, під сильним ескортом вийшов

у море вчора. Обидва одержали якийсь завдання, але нашому консульству досі не вдалося встановити характер завдання і місцеперебування авіаносців. Все це може підтвердити капітан-лейтенант Оно — він сам особисто приймає всі радіограми із штабу адмірала Ямамото.— Судзукі відступив назад, ніби звільняючи місце перед начальником розвідуправління штабу оперативного з'єднання, який оце тільки тепер покинув свій пост, щоб насолодитися свіжим повітрям і бесідою із знаменитими льотчиками, якими давно вже гордилася Японія.

— Так, всі радіограми приймаю я сам особисто,— підтвердив він.

— А що ж лишається в такому довгому поході флагманському радистові? — спитав Футіда.

— По-моєму, тільки одне,— віджартувався Оно,— ловити мишей. Він так опух і розтовстів від гарних обідів, сну і бездіяльності...

— ...що міг би ловити й пацюків? — підхопив і Генда.— Хоч мені б ви зробили велику приємність, якби не про свого радиста, а про авіаносці сказали хоч слово.

— Гадаю, що парочка авіаносців до завтрашнього ранку обов'язково повернеться в Пірл-Харбор,— потішив Оно нетерпеливого й роздратованого Генду.— Повірте моєму розвідницькому нюхові. Ми з капітан-лейтенантом Судзукі вже говорили про це і вирішили, що вони прийдуть. Обов'язково з'являться там до вашого нальоту.

— Тоді,— вигукнув запальний Генда,— мені наплювати, якщо в гавані не виявиться всіх восьми лінкорів.

— Господи,— вигукнув віце-адмірал Нагумо, з'явившись цієї миті на містку,— що цей син неба говорить! Ви тільки послухайте! Та заради отих восьми лінкорів, які там є і які, безумовно, складають зараз головну ударну силу Сполучених Штатів на Тихому океані, повторюю: заради них ми й затіяли цей похід, завтрашню атаку і все, що довелося нам здійснити за задумом адмірала Ямамото. Мене абсолютно не цікавлять авіаносці, хоч краще б вони були на місці: нам невідомо, де вони, які несподіванки можуть нам підготувати під час атаки. І особливо на зворотному шляху. Може, вони саме тепер готуються зустріти інші наші кораблі у південних морях...

— Що мені південні моря, пане віце-адмірал! — зухвало вигукнув Генда, втративши самовладання.— Мені вони потрібні в Пірл-Харборі завтра, на світанку.

— Наказую вам перестати турбуватися з приводу того,

що нині в Пірл-Харборі немає авіаносців.— Віце-адмірал Нагумо поклав холодну долоню на рукав тонкої Гендиної сорочки, і той відчув, як холод пробіг аж до серця.— Головне — там є лінкори. Я благаю вас: пустіть їх на дно, і Японія ніколи не забуде ваші імена! — сказав він майже патетично, якби не так тихо.— Капітане третього рангу, — обернувся він до Футіди, — простежте за тим, щоб увесь льотний склад добре виспався цієї ночі. Палубним офіцерам вже наказано оберігати сон льотчиків — вони мають ґарно відпочити перед вильотом. Особливо необхідно зробити це вам обом — на вас вся надія, — потиснув він руку Генді та Футіди.— Ідіть приймайте ванну та добре виспійся, щоб рука була тверда, око точне, а серце... Серця ваші хай будуть ще твердіші, — наставляв їх старий віце-адмірал з хворими ногами, і ніхто з них не подумав, що бомби влучатимуть не тільки в кораблі, а й у людей — беззахисних і сонних, котрі нікому з них не встигли заподіяти зла. Та, мабуть, ніколи й не збиралися цього робити.

Не йшло нікому на гадку, що серед тих людей — багато жінок і дітей, зовсім беззахисних і тендітних. Нападники не думали про це тієї вітряної ночі в розбурханому океані, як не думають і тепер...

Футіда і Генда мовчки встали й пішли. Обидва добре знали свою справу, на обох можна було покластися, і віце-адмірал Нагумо, дивлячись на них, відчув нарешті певність і віру в завтрашній успіх, навіть збадьорився, хоча й не заспокоївся остаточно.

Над океаном вже зайшла ніч. Рання, густа, неспокійна, вона підкралася зі сходу, коли ще жевріла, мабуть, на більший вітер, вузьенька смужка чистого неба на заході і не так освітлювала, як кров'янила на горизонті по правому борту летючі води, що ніби змагалися з кораблем і хотіли його перегнати. Ця ілюзія завжди виникає при навалльному ході корабля, при високій його швидкості, і звикнути до неї не вдається до самої смерті найстарішим морякам — навіть таким, як віце-адмірал Нагумо.

«Акагі», йдучи в кильватер за лінкором, що очолював сили прикриття, глибоко занурювався носом, перевалюючись із хвилі на хвилю. Вітер дув зі сходу, потужний і поривчастий, зривав вершечки з білих гребенів, і здавалося, що над океаном гуляє сніжна віхола. Високі й темні поперечні вали під низьким чорним небом з погрозовим шубовсканням обрушувалися на сталевий борт

авіаносця один за одним і гойдали його в стрімкому леті з борту на борт. Та «Акагі», таранячи їх, летів, розгойдуючись з борту на борт і з носа на корму одночасно, і хоч як гуккали й билися об нього хвилі, жодна бризка не долітала на його палубу, тим більше на ходовий місток.

Тут було затишно й тепло. Ревів океан, і клекотіли хвилі за бортом, потужно гули, не вгаваючи, турбіни — все це долиняло сюди, мішаючись, створювало звукову веремію того, що давно вже втонуло в темряві й перестало існувати для ока. Тільки ота кривава смуга при самому горизонті довго ще підсвічувала збурений темний океан, і на її тлі вгадувалося, як важко й повільно здійснюються й опадають неблаганні й холодні води, наче хтось велетенський вовтузиться там, ремствує й стогне, погрожуючи, проклинаючи всіх за своє безсилля.

— Доктор Шпанн-Леопольд Роллінг? — проспівав солдаквий дівочий голос з самого ранку в похмурому кабінеті начальника лиманської СД, як тільки він переступив поріг і взяв трубку.

— Тут Роллінг,— відрубав штурмбанфюрер, миттєво пригадуючи, хто б це міг йому дзвонити так рано, та ще з жінок,— жодній жінці він ніколи не давав свого службового телефону.— Хто дзвонить і з якого приводу?

— З вами говоритиме адмірал Бодеккер. З якого приводу, він скаже сам. Я з'єдную вас з нетерпінням, бо дзвоню вже півгодини, і адмірал дуже нервує...

— Хто вас навчив так розмовляти?..— сухо спитав Роллінг.— Ви, певне, не знаєте й не догадуєтесь, куди дзвоните!

— А мені наплювати,— сказала Ірма Цаймер, щойно всівшись у крісло секретарки головного військово-морського начальника на Чорному морі і одразу ж, як їй здалося, взявши бога за бороду.— Не знаю й знати не хочу. І ви, Роллінг, не викаблучуйтеся, тут вам не гестапо... Тобто тут, під стапелем «Нуль», а не там, де сидите ви. І негоже не вітатися із знайомою дамою, а тим паче вдавати, що ви її не знаєте.

— Ну, ти даєш, Ірмо! — заволав Роллінг.— Не встигла наставити роги своєму бідному інженерові Геріхардту і вже сидиш в передпокої адмірала. Чи, може, ти дзвониш із спальні, ау-у-у?

— З якої там спальні? — гаркнув над самим вухом бравого штурмбанфюрера гнівний голос адмірала Бодеккера,

на якого встигла переключити, може, й навмисне, спритна Ірма Цаймер, вродлива і вдатна коханка кожного, хто сильніший і впливовіший. — Не про спальню зараз будемо думати, пане штурмбанфюрер. У мене погані вісті, Роллінг. Дуже кепські. Гірших і не буває

— Слухаю, пане адмірал. — Роллінг блискавично увімкнув записуючий пристрій: можливо, треба буде відправляти запис розмови в Берлін. — Я весь — увага. До ваших послуг, пане адмірал. — Апарат ніяк не вмикався, і Роллінг тицяв у кнопку, намагаючись не кректати й покриваючи те вовтузіння своїм голосом, а адмірал Бодеккер на протилежному кінці проводу дивувався його ввічливості й запобігливості, відносячи її на рахунок розгубленості, бо й справді ж вдалося ошелешити штурмбанфюрера отією «спальною». Апарат нарешті ввімкнувся, і Роллінг попросив, ніби радіореporter перед мікрофоном: — Говоріть, пане адмірал, говоріть. Я вас слухаю.

— Нема чого довго говорити, пане штурмбанфюрер. У нас сьогодні... Тобто сьогодні виявлено, а сталося, може, й учора чи третього дня, під час бурану...

— Сталося що? — нетерпеливився через недолуге адміралове белькотання досвідчений Роллінг, готовий будь-якої миті до неприємних несподіванок, хоч вони завжди вражають.

— Затонув плавдок, який ми вивели перед самим ураганом на стенд «Дідова хата».

— А хіба ми сюди приводили плавдок? — спитав Роллінг. — Щось я такого не пам'ятаю.

— Та ні, це був тутешній, трофейний плавдок, який ми захопили разом із заводом і містом.

— Він був справний?

— У тому-то й річ, що ні. Він був розбомблений нашою морською авіацією біля острова Тендри під час евакуації заводу. Росіяни зуміли завести на пробоїни пластирі й повернули його на завод. Тут він і стояв, як увійшли наші війська і ми з вами, доктор Роллінг.

— Ну а потім? — квапив Роллінг, не знаючи: стане чи не стане плівки на таку довгу розповідь адмірала. Цим він клопотався найбільше, а Бодеккер дивувався його спокійній реакції на таку прикру й небезпечну для них обох подію.

— Потім, коли нам прислали на ремонт румунське судно «Лолла», знадобився плавдок, і ми його вирішили відремонтувати. Для цього довелося виводити плавдок на

стенд «Дідова хата», де на глибині можна було б завести під нього кесони. Розумієте?

— Розумію: він залишався в затопленому положенні через пробоїни в бортах і спливти сам не міг. А кесони можна завести тільки на глибині. Так?

— Абсолютно точно. Ви, я бачу, маєте спеціальну суднобудівну підготовку?

— Без такої підготовки мене б не послали сюди, в Лиманськ,— вдоволено буркнув Роллінг.— Отже, плавдок вивели коли? Перед бурею, кажете? Минуло вже три дні. А коли ж він затонув?

— Тепер важко сказати,— зітхнув адмірал.— Шторм був із снігом, візуально спостерігати за стендом «Дідова хата» не було можливості, та й завод же ці дні не працював...

— А вахти на плавдоку не залишили?

— А нащо вона? — спокійно перепитав адмірал.— Док заякорили і чекали погоди, щоб розпочати роботи. Буран влігся, приготувалися відправляти бригаду — глядь, а плавдоку немає.

— Ди-ви-на...— вимовив Роллінг, до якого, здається, тільки зараз дійшло те, що сталося вже й не знати коли: вчора, позавчора, чи ще тоді, перед початком шторму.— Кого підозрюєте?— несподівано й швидко запитав штурмбанфіюрер, тривожно глянувши на свій пристрій.

— А нікого, докторе. Погоду хіба що? Точніше, негоду — шторм, по-нашому штурм, а російською мовою буран.

— Хто планував виведення доку?

— Я сам.

— А хто керував операцією?

— Кранцвельд. Німець із фольксдойців, капітан одного з буксирів. Я його нещодавно призначив начальником каботажного цеху. Абсолютно чесна людина...

— Чесна там, чесна,— буркнув Роллінг.— Мало й серед німців було зрадників, саботажників, ворогів фюрера. Згадайте комуністів.

— Вам краще судити про такі речі, але я певен в абсолютній лояльності Кранцвельда: він виконав блискуче цю складну операцію.

— Припустім,— сказав Роллінг, вже не дбаючи про записуючий апарат.— Ну, а ваш помічник, інженер Комлев? Яку він роль відіграв у цій операції? Не міг же він стояти осторонь?

— Підготував технічну документацію, розписав у деталях дії та обов'язки кожного з членів екіпажів обох буксирів і такелажників на самому плавдоці, навіть взяв у них підписку. А головне, відсторонив слабого керівника з росіян, призначеного до Кранцвельда, як такого, що не справився з своїми обов'язками по підготовці до виведення плавдоку.

— Де він зараз, цей Комлев?

— В Одесі. Написав мені листа перед від'їздом, сповненого такого дбання й тривоги за збереження плавдоку, що один цей лист може слугувати йому виправдальним актом, доказом його відданості...

— Виправдальним? — здивувався Роллінг.— Хіба його звинувачують?

— Перед гестапо доводиться виправдовуватися всім і постійно. Чи не так, пане штурмбанфюрер? Навіть мені.

— Що ви, пане адмірал! — аж скинувся Роллінг.— Як можна подумати таке! А лист цей можна прочитати?

— Хоч зараз, любий докторе, будь ласка, приїздить.

— Тоді я їду, пане адмірал. Буду за півгодини.

Проте Роллінг не прибув на завод того дня ні за півгодини, ні пізніше: як тільки поклав трубку, його підлеглі доповіли, що в «Степовому» третього дня під час бурану згоріла на величезній площі пшениця і його, Роллінга, викликає з цього приводу комісар Лиманського генерального комісаріату негайно.

— Знову третього дня, чорти б вас побрали! — вилаявся Роллінг.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— ...Наші всі поїхали в Миколаїв,— шепотіла Віра мені в обличчя, не розмикаючи рук на моїй шиї, і я ніс її поперед себе, тугу, мов налиту.— Нікого, нікого,— цілувала й гаряче дихала мені просто в губи, і голова моя йшла обертом, а серце ось-ось мало вискочити.— Тільки ми... Нарешті тільки ми вдвох...

Коли я заніс Віру з сіней у хату, сонце вдарило нам у вічі й осліпило обох — низьке зимове сонце, що не могло гріти, зате потужно світило прямо у вікна.

Я сів, не тямлячи на що й не випускаючи Віру з обіймів. Одірвавшись від її палких поцілунків, я хотів надивитись на свою кохану, взявши маленьку, гарно зачесану

голівку в долоні, намілюватись нею — я ж так довго її не бачив і так часто її уявляв у довгих мандрах у Кінській Роздори.

Світле й пухнасте волосся, заплетене в товсту косу, калачиком викладену навколо голови, одкривало білу й ніжну шию, палаючі щоки, малесенькі тендітні вуха — вся Віра була чиста, пахла свіжістю, затишком гарно прибраної хати, про який ми давно вже забули, за яким знудьгувалися. Я вдивлявся в її сяючі очі, але якось ніби не пізнавав її, бо й припухлі губи, й палаючі щоки, й збуджене розчервоніле обличчя — все було якесь змінене, наче й не її. А вся вона ніби роздалася, поповніла й розквітла, тільки я ніяк не міг збагнути чому. Що з нею сталося? Звідки ці переміни всього за якийсь місяць?

— Ти така дивна... Ти така гарна й нова,— пробелькотав я,— якось так змінилася... Якось аж соромно... й трохи навіть боязко, не знаю чому...

Вона вловила моє здивування чи розгубленість — випросталась, встала з моїх колін, стягла збиту на плечі товсту вовняну хустку, вийшла на середину хати й зупинилася в профіль до мене, немов позуючи та намагаючись, щоб я добре розгледів її та зрозумів нарешті те, що давно вже мав зрозуміти.

— Диви, яка я стала,— сказала вона.— А ти й не знав? Не здогадувався? — допитувалась вона, мружачись проти сонця, і ні краплини зніченості чи ніяковості не було в її рухах, ні в позі, ні в погляді та виразі обличчя.— Я ж лишилась вагітною від чоловіка — про це весь радгосп знав з першого дня, а тобі ніхто й не сказав? А сам не міг здогадатися, дурненький? — спитала вона співчутливо і ніжно.— Тому я й відмовлялася... а признатися не могла, ждала, коли сам здогадаєшся чи побачиш...

— І казала, що ти брудна? — згадав я, одвернувся, бо відчув, як на очі навертаються сльози.

З жалю до Віри? З образи на неї? Чи шкода було тієї неповторної зустрічі і всього того, що тоді мало статися тієї вітряної й прекрасної ночі й не сталося? І може, вже й не станеться ніколи, а тільки повториться чи продовжиться, а це не те ж саме. Я схилив голову і довго не міг вимовити й слова.

— Як ти могла...— нарешті прошепотів я.— Таке подумати й наговорити на себе. І так жорстоко мене відтрити, відштовхнути... А я ж тебе так любив! І зараз люблю, й любитиму вічно, скільки житиму...

Віра рвійно підбігла до мене, підняла мою голову, ставши на коліна, припала до грудей, як тоді, вночі.

— Спасибі тобі...— прошепотіла вона.

Потім одірвалась від мене й глянула в очі, прихилившись близько-близько своїми очима. В них не було вже ні бентеги, ні розчуленості, а була тиха й чиста вдячність і самоповага, котра й робила її праведною й недоступною.

— А тепер іди,— сказала вона, підвівшись, покрилася хусткою, обвела один край навколо шиї, запхнула кудись і стала ще недоступнішою.— Там усі так переживають за тобою. Не дждуться, мабуть. А як відпочинеш і захочеш до мене прийти, то приходь. Я чекатиму.— Вона глянула на мене спокійно, всепрощаюче, ніби по-материнському або принаймні як старша сестра.— Я тебе тепер чекатиму завжди, скільки ти захочеш,— сказала вона просто і ніжно, і я знову не впізнав її і відчув ще більшу любов до неї, тільки не міг зараз нічого про це говорити. Наче не мав права чи щойно втратив його, ще й не оволодівши ним повністю.

— Застебнись,— нагадала Віра й сама застебнула мені верхній гудзик на моїй заношеній шинелі — я тільки тепер глянув на себе й побачив, який я брудний у цій чистій, яскраво залитій сонячним сяйвом хаті.

— Пробач,— сказав я мимоволі, відчуваючи, що кажу не те, бо вибачаюся нібито й без причини.

— Не вибачайся,— погладила Віра мене по щоці.— Ти й справді чистий і прекрасний хлопець. А я вже жінка — вагітна жінка. Хіба ж я можу бути тобі парою?..

— Вірочко...

— Нічого не говори.— Вона приклала теплі й пахучі пальці мені до губ.— Облишмо ці пусті балачки. Тебе чекають мати, батько, сестра. Вони тебе нікому не віддадуть. Тим більше вагітній заміжній жінці.

— Вірочко,— знову сказав я, намагаючись її обняти.

— Все, що ти хочеш сказати мені, я знаю. Але слова тут не важать нічого. Життя сильніше й мудріше за нас. Я багато думала над цим. Ого-го, скільки ночей я не спала.— Вона осміхнулася задумливо й трохи глузливо.— Дурна, хіба ж можна що-небудь придумати? Раз уже так воно сталося. Єдине, що я тепер знаю і знатиму все життя, так це те,— вона знову близько-близько прихилилася до моїх очей своїми очима й глянула мені в саму душу — я десь усередині, в грудях чи в серці, відчув той погляд її сірих, чистих, милих і правдивих очей,—...я нікого ніколи

не любила. Тільки тебе. Одного тебе. По-справжньому.— Вона взяла моє обличчя в долоні й поцілувала, ніби попросалась назавжди.

— Люби мене, Вірочко, люби,— шепотів я, заплющивши очі й обнімаючи її.

Але вона знову відсторонилася.

— Иди, там на тебе чекають. Ваші вже дізнались, що всі повернулись, і я не хочу, щоб мене лаяли. Мене зараз не можна лаяти, бо я ж не одна...

— Я прийду до тебе, одразу ж. Як тільки звільнюся.

— ...мені також не можна зараз відмовляти,— сказала вона, ніби й не чула того, що я їй говорив,— і я чекатиму. Я тебе чекаю вже й зараз, любий. Сяду ось так,— вона сіла на лаву, з якої ми встали,— і буду дивитися у вікно, як ти йтимеш від мене. А потім дждусь і дивитимусь, як ітимеш до мене. Так і знай: вже сиджу й чекаю, виглядаю тебе. А там,— вона махнула рукою,— що буде, те й буде. Аби тільки ти прийшов.

Кораблі оперативного авіаносного з'єднання йшли з погашеними вогнями, витримуючи курс і задану дистанцію за навігаційними приладами. Віце-адмірал Нагумо не лягав тої ночі зовсім — він міряв свою теплу й затишну каюту роздумливими, повільними кроками, очікуючи вістей і наказів із штабу адмірала Ямамото, але там у ці останні години перед атакою ніби забули про нього й про його з'єднання. Та й що ж могли повідомити з Гонолулу Нагао Кіта і Такео Єсікава, коли там теж така сама глупа штормова ніч, така ж сама темрява — ні гавані, ні кораблів, ні аеродромів з літаками на них вже не побачиш. Віце-адмірал вийшов з каюти й освітленим коридором, досить просторим на авіаносці, дістався радіорубки. Відчинив двері, на яких красувався застережливий, навіть погрозливий напис: «Стороннім входити заборонено!» Але цей напис був не для нього.

Капітан-лейтенант Судзукі, відкинувшись на спинку крісла, задерши підборіддя вгору, а ноги простягнувши на середину рубки, спав, затягнутий у повну форму. За столом біля апаратури із навушниками, з'єднаними нікельованою пружиною через тім'я, сидів капітан-лейтенант Оно — свіжий і бадьорий, нінайменшої ознаки сну у зіницях. Він спробував встати при з'яві командуючого, але не зміг підвестись у тісному своєму кутку, і Нагумо поклав йому руку на плече.

— Гонолулу? — тихо спитав віце-адмірал.

Оно кивнув, скоріше здогадавшись, аніж почувши, крутнув якусь ручку, клацнув тумблером — з динаміка полилася приглушена, м'яка й бархатиста екзотична гавайська музика, виповнена невтомливою жагою і ніжністю.

— З самого вечора передають,— сказав Оно тихо, щоб не збудити Судзукі.— Тільки музика. І зведення про погоду через кожних півгодини. Розважаються. Що їм?

— Ніяких ознак тривоги? — допитувався Нагумо.

— Абсолютно ніяких, пане віце-адмірал.

— Ну а чого ж вони весь час транслюють музику?

— Може, тому, що завтра неділя? — розвів руками Оно.— Може, вони з суботи на неділю всю ніч танцюють?

— А ви цього не спостерігали раніше?

— Здається, ні. Я ж не підслухував Гонолулу, коли ми висаджувались у Китаї чи в Північному Індокитаї.

— Так чи інакше, музика нас влаштовує більше, ніж якісь тривожні передачі, передбачення, попередження. Але треба було б розпитати Судзукі — він же там був: це звичка чи відхилення?

— Як тільки прокинеться, розпитаю. Він відпочиває після чергування. Я його змінив годину тому. Гадаю, пане віце-адмірал, цю музику можуть використати наші льотчики як приводний маяк, якщо вона звучатиме й тоді, коли вони покинуть палуби авіаносців. Підкажіть їм. Ви ж бачите, яка низька та густа хмарність. Дуже важко не тільки вийти на ціль, а й визначити напрямок.

— Саме про це я й думаю,— заклопотано мовив Нагумо, потерши підборіддя, і капітан-лейтенант Оно почув, як шарудить цупка борода командуючого, що встигла відрости за ніч.— Мені здається, музику вони передають неспроста: когось вони ведуть. Якби знати, кому вона служить орієнтиром,— літакам чи кораблям?

Оно знову розпачливо розвів руками, і Нагумо скривився: він не чекав розпачливих жестів від начальника розвідуправління, та ще в такий момент. А між тим старий морський вовк не помилився: дванадцять літаків Б-17 летіли тієї ночі з материка на Гавайї, і радіостанція Гонолулу без угаву слала музику в ефір саме для орієнтації їхніх екіпажів.

Однак ні генеральному консулові Японії на Гавайях Нагао Кіта, ні віце-консулові Такео Єсікава так і не вдалося в цьому едемі для шпигунів довідатись про справжнє призначення музичної передачі. При тих можливостях і

свободі дій, якими були наділені тут офіційні дипломатичні представники Японії і таємні професійні розвідники, це видається і тепер дивним і нез'ясовним. Очевидно, командує гарнізоном Гавайських островів генерал Уолтер Шорт чи комендант 14-го військово-морського округу, який забезпечував оборону з моря, адмірал Клод Блох подбали про конспіративність хоча б цієї акції і зуміли зберегти її в таємниці.

Вирватися з дому виявилось не так просто: тут за мною побивалися так, як тоді, коли я одвозив на Грейгове родину розстріляного Романова. Тільки ж тоді я встиг обернутися за один день, а тепер мандри в Кінські Роздори тривали майже місяць. І всі ці дні всі наші, а особливо мама, чого тільки не передумали за мене. Признатись по правді, я був трохи здивований турботою і ніжністю, які вилилися на мене так несподівано і які, може, вперше в житті відкрили мені очі на те, як багато важить моя персона для матері, для сестри і навіть для батька,— він, побачивши мене, обняв і з невластивою йому ніжністю вигукнув:

— О, синочок наш повернувся! — та цмок-цмок мене в одну شوку та в другу.

Від цього розчуленого вигуку стало мені важко, ніяково. Відкрилася раптом батькова незахищеність і навіть безпорадність перед лицем невблаганності подій у жорстокому світі війни. І вже просто налякало перебільшення моєї значущості. Хоч би що б там сталося, я завжди знав: хто-хто, а мій батько все витерпить, навіть і мою загибель зустрине достойно, підбадьорить маму й сестру. А виходить, він і сам допереживався за мене аж до таких радісно-розпачливих вигуків, від яких уже й до плачу недалеко, й до розпачу, до чисто жіночої розчуленості. Та й до самого себе треба тепер через них усіх ставитися менш легковажно, бо страшно ж подумати, що з ними буде, якщо й справді зі мною щось трапиться.

Доки гріли воду та патралаи мене з дороги, мов тоді ото, як мали після літа вести до школи, доки напрусували свіжу білизну й сорочку, вже й ніч зайшла — морозна, місячна, ніде нічого й не шелесне, тільки скалки на снігу скачуть. Кажуть, на ще більший мороз.

— А в нас тут новини,— сказала мама, коли я, нарешті, вимитий, переодягнений, причесаний, хоч і давно не стрижений, всівся за столом, на якому парував щойно зваре-

ний борщ з качкою: почувши, що ми повернулися з Кінських Роздорів, вона почала його варити ще тоді, коли ми тільки розминали біля стайні задубілі на морозі ноги.

— Та подожди ти з своїми новинами,— обірвав її батько,— дай хлопцеві спокійно попоїсти. Встигнеш іще з козами на торг. Ночі тепер довгі, наговоримось.

— Ні, кажіть уже зразу, бо я маю зараз іти.

— Куди? — в один голос спитали батько й мати, тільки сестра й вухом не повела: знала, куди й до кого я кваплюся.

— Мене чекають хлопці. Та й до коней же треба навідатись — не все там причандалля забрав, так поспішав додому.

— Не ходи, синочку, нікуди,— змолилася мама.— У нас тут пшеницю вночі спалили,— тривожним шепотом сповістила вона.— І Наташу Безп'ятову при батьковій німці зустрілили в комендатурі. Тепер кого хочеш можуть схопити, і поминай, як звали. Всі зараз вдома сидять, ждуть, що ж воно буде далі.

— А що з Наташею? — спитав я, пропустивши пшеницю повз вуха, щоб не видати себе й звернути розмову на інше, бо до Наташі мені було байдуже,— ну, жаль, що дівчину підстрелили німці, та й годі.— А як же це трапилось?

— Перепилися,— здвигав батько плечима.— У коменданта на іменинах.

— Іван Браун стріляв у неї,— сказала сестра.— Вроді б то через тебе.

— Через мене? — здивувався я, відчуваючи, як сипуло десь між лопатками снігом.— А при чому тут я?

А сам подумав: «От як воно буває: пшеницю не пришили, яку я справді палив з дядьком Сірашем, так Наталку тепер ціпляють, хоч про неї я ні сном ні духом... Чари якісь, чаклунство? Звідки цей збіг? Цього ще мені бракувало! А Віра що подумає? Може, до неї вже дійшло, і тому вона така дивна й відверта була сьогодні зі мною? Ну, та раз уже про Наталку говорять, то пшеницю ніяк мені не припишуть. Не можуть обидві біди зіпхнути на одного».

— Ти що, не чуєш? — допитувалася сестра.

— Кажуть тепер, що Браун в зяті до Безп'ятова мірився,— пояснювала мама,— а Наталя, мовляв, одкоша йому давала через тебе.

— Що значить через мене? — знову обурився я.

— Та ти глухий, братику, чи передорожився сильно? Люби́ть тебе Наталя, сама сказала Браунові. Через те й заміж за нього... і взагалі на розмову не ставала. Ну, то він і вистрілив у неї.

— Ти тут ні при чому,— заспокоїв мене батько.— Мало чого про нас кажуть, коли ми ні сном ні духом...

— І куди ж він її вцілив? — спитав я, тепер вже стривожившись по-справжньому.

— В стегно,— сказала сестра.— Отсюди, не в мою міру,— показала вона вище коліна.— Хоч кістка й ціла, а куля там залишилася, всередині. Нога вже розпухла.

— Ти в неї була? — спитав я.

— Не раз. Ми всі ходили до неї.

— Ну й що ж вона тобі говорила?

— Просила, як повернешся, щоб прийшов.

— Цього ще йому не вистачало! — обурилась мама.— А як там буде й той бандит Браун? Він он і тут як вивірявся на нього, як загадував ото попервах на роботу, а тепер вистрілить, уб'є.— хто з нього питає? Теж мені придумала! Одговорила б брата, якби надумав іти, а ти сама...

— Я тільки передала Наталине прохання. А він хай як хоче. Про Брауна взагалі можна не говорити: сидить десь у Добрій, пише Наталі та її батькові слізні листи. Ще невідомо, як для нього все закінчиться.

— Е, дочко, їм то нічого не буде,— сказав батько.— Чув, що спеціальний наказ чи закон є: німці на окупованій території звільняються від кримінальної відповідальності у ставленні до місцевого населення. А Браун — військовослужбовець.

— Який там військовослужбовець! — не втерпів і я.— Поліцай вонючий!

— У формі й при зброї — значить, служить рейху і фюрерові. Все!

— Знає потолоч, що з нього ніякого спросу, от і стріляє. Стрельнув би він при наших! Ну а Безп'ятов же що?

— А що? — перепитав батько.— Плаче за дочкою, та й усе. З німцями і йому не тягатися. Проти Брауна й він не попре. Та й не з руки ж йому...

— Авжеж, не з руки, одну молитву правлять, під одну музику танцюють! Бідна Наталка, нікому й заступитися за неї. От дожилися!

— Не здумай лізти в це діло,— суворо застеріг мене

батько.— Вони свої — знюхаються, змиряться, а на тобі все окошиться. Будь певен! Той Безп'ятов тебе й звинуватить у всьому.

— А я й не думаю втручатися. Тут мое діло — сторона. А тільки так ми, батьку, дуже далеко заїдемо, шукаючи виправдання бездіяльності й невтручання.

— Ну й втручайся, діло твоє, якщо в тебе немає мети важливішої. До речі, Волошин там був,— сказав батько, ніби аж зрадивши, що згадав таку важливу деталь, сказати б, найпереконливіший аргумент.— І Волошин не втрутився.

— Ще б чого! — сказав я, уявивши Дем'яна Леонтійовича в сутичці з Йоганном Брауном.— Далеко куцоному до зайця. Дуже дорого б їм коштувало, щоб Дем'ян Леонтійович втрутився у це діло.

— Не думай і про себе звисока,— сказав батько спокійно.— Ти теж чогось вартий. Не тому, що ти мій син. Сподіваюсь, ти мене зрозумів. І дурниць не накоїш. Від тебе чекають обдуманих вчинків, а це щось та значить.

— Не говоріть тут загадками,— кинула гострий погляд мама.— Хто там від нього чекає...

— А хоч би й ми з тобою,— невміло ухилився батько, проговорившись.— Нічого йому шубовскати сторч головою туди, куди не просять.

— Ви, мабуть, до чогось таки договоритесь,— сказала сестра.— Не всі ж такі дурні, як ви думаєте.— Вона сердито зірвалася з місця й почала одягатися.

— У нас вдома, по-моєму, дурних не водиться,— сказав батько,— а поза домом ми говорити про це не будемо.

— Ну, хіба що так,— сказала зовсім по-дорослому моя молодша сестра. До того ж вона виявилася рішучішою й винахідливішою за мене.— Ну, ти йдеш? — спитала вона.— Доки ж тебе ждатимуть твої хлопці? Ходімо за одним рипом, щоб хату не вихолоджувати.

Мені нічого не лишилося, як хутенько одягнутися, взутися, знайти шапку, і я вже стояв, виручений моєю кмітливою сестричкою з-під домашнього арешту, за що тут же й поцілував її у рум'яну й круглу щоку.

— Не підлизуйся,— сказала вона,— все одно до Наталі не візьму.

— Не здумай ото й справді зтягти його туди! — пригрозила мама.

— Там збираються самі дівчата: Наталі з нами веселіше й легше, ніж на самоті. Каже, й про біль забуває. А

ці ахломони ще курити там почнуть. Від них же самі незручності.— Вона заговорила зуби батькам, бідова моя сестра, за яку й батько, й мати, здається, переживали менше, ніж за мене.

Ми вийшли разом з двохетажки на такий місячний блиск, що від нього все іскрилося й сяяло, і видно було далеко-далеко: в усі боки розкинулася заморожена неосяжна рівнина вкритого снігом степу, безмовного, порожнього і чужого, як смерть.

— Ну,— сказала сестра, коли ми порівнялися з Віриною хатою,— іди вже до своїх «хлопців» та навчися хоч трохи брехати влад, а то смішно слухати навіть мені. Добре, що хоч батьки наші ще ні про що не здогадуються. А то було б тут...

— Поменше б ти базікала,— сказав я сестрі,— а то ще біди накличеш — наврочиш, як кажуть наша бабуся Гапка.

— Я не наврочу,— сердечно й переконливо мовила сестра.— Я за вас — горою. А що обивателі скажуть, братику? А вона ж — людина! Ой, яка золота людина! Не обиджай хоч ти її. Бо й так долі немає і щастя немає.

— Ну, ти прямо як стара,— вирвалося в мене мимоволі, і я проминув двері, потім вікно і причілок Віриної хати — чомусь не міг при сестрі отак зразу зайти, ніби аж розхотілося.

— Вертайся, чого ж ти? — здивувалась вона.— Думаєш, не знаю, що йшов до Віри? Вона тебе хіба ж так ждала!

— Та ти ж одіб'єш все бажання своїм базіканням,— роздратовано обірвав я, хоч і не збирався цього робити, само ніби зірвалося з язика: знайшов на кому злість зганяти!

Сестра присмирніла й змовкла. Мовчав і я, відчуваючи і жаль до неї, й незручність за свій вибух, і відчай, бо як тут не міркуй, а нам з Вірою не по дорозі. Сестра тут була ні при чому. Та як ти їй скажеш про це? І чи варто взагалі говорити?

— Провідаю Івана Трохимовича,— сказав я нарешті, коли ми мовчки дійшли до приземкуватої й довгої будівлі радгоспівської ідальні, з тильної сторони якої в глухому підвір'ї розташувався радіовузол.

Сестра пішла далі, так нічого більше й не сказавши мені, і ніяковість за свій вибух так і залишилася зі мною, як і провина перед доброю й лагідною моєю сестрою. Але

кого ж ми найдужче й найчастіше ображаємо, як не найближчих та найрідніших,— саме тих, що найбільше бажають нам добра і дбають про нас.

Загратоване вікно тьмяно світилося, закрите віконницями, крізь які ледь пробивалося в щілину електричне освітлення. Обковані бляхою двері були замкнені зсередини, і мені довелося постукаєти. За дверима довго не чулося жодного звуку, і я постукав ще раз. Нарешті засув з пронизливим вищанням відсунувся, і мене впустили, тут же засунувши його ще ретельніше.

— Проходь,— сказав учитель Трибрат, анітрохи не здивувавшись і не подавши мені руки.— Затримуватись не раджу, бо мене часто перевіряють. Особливо після того, як хтось спалив пшеницю на пні. Поліцаї просто лютують, а тепер, кажуть, має прибути хтось із зондеркоманди С-5. Вроді б то комендант із Безп'ятовим їздили доповідати, то й запросили на свої голови.

— На свої? — здивувався я.— Їм аби виправдатись. Аби вчасно доповісти. Все це впаде на наші голови.

— Лютують,— докинув Іван Трохимович із явним задоволенням.— Тільки пригнали полонених збирати пшеницю за герінгівським планом обмолоту, а тут сніг, буран. Так мало того, якісь шибайголови взяли та й спалили к чортовій матері, щоб ні зернини супостатам не дісталося. Ото, видать, хлопці, так хлопці! Теплі, видать, та й умілі. Під час бурану підкралися — раз! І сліду не лишилось. Шукай тепер вітра в полі! Замело, перемело, занесло снігом. А полонені на базах перегріваються, «буржуйки» топлять, каші радгоспної наїдаються. А то ж із Грейгівського табору пригнали ледве живих: за колючим дротом їх там просто неба тримали.

— Каші? — перепитав я, ледве стримуючись, щоб не похвастати перед Іваном Трохимовичем, що це ми з Дмитром Івановичем пшеницю за вітром пустили. Але навіть йому не можна було говорити про це, бо й знали тільки ми та Іван Якимович.— А де ж вони тої каші беруть? Не комендант же їм досхочу дає?

— Не комендант,— погодився Іван Трохимович.— Не комендант,— повторив він задумливо,— а Дем'ян Леонтійович, як керуючий першим відділком, випише зайвий центнер зшеретованого ячменю, а Семен Іванович, як завгосп, від себе щось добавить із комори. Та й люди ж наші то хліба, то сала шмат передадуть через доярок, скотарів, конюхів. Там же ж поряд працюють, а охорона не така

вже й клята: із самих же ж полонених і наставили під наглядом Рудого Ілька.

— Ну а рудий же Василь? Як він тепер? Чи не спровадили і його під охорону?

— Чорта пухлого! Василь зараз на третьому фермою заправляє. А все Дем'ян Леонтійович. Тихий-тихий, а на коменданта вплив має. Та й на Безп'ятова натискає — той все м'якшим стає, не так часто роги показує. А відколи в дочку стріляв Браун, то й зовсім перемінився до людей. Побоюється чи розумнішає. Хто його знає. Та й оце ж он,— кивнув Іван Трохимович на вимкнений приймач,— протверезило.

— Що саме? — аж стрепенувся я.

— А ти нічого не знаєш? — здивувався Іван Трохимович.— Наші ж на тому тижні Клейста з Ростова турнули, аж на Міус вигнали. А це під Москвою щось сталося. Мабуть, ще серйозніше. Бо німці весь час про вирівнювання фронту торочать, а наші про успішні оборонні бої. Але щось тут не так, чогось наші недоговорюють: може, не хочуть карти відкривати передчасно. Відчувається, знаєш, що німота занепокоїлась: передачі якісь не такі крикливі стали, зміщення й переміщення у високих штабах відбуваються. А наші все передають: успішно відбиваються атаки ворога під Москвою, під Тулою й на Калінінському напрямі. А це ж неправда! Подумай сам: якби німці атакували, а наші тільки успішно відбивалися, то для чого ж Гітлеру фронт вирівнювати? І як вирівнювати? Щодня чекаємо радісних вістей,— сказав Іван Трохимович, посміхнувшись, і в мене потепліло на серці: він помітно посвіжішав, поправився, став не таким похмурим. Яке б не було тяжке і навіть пекуче горе, людина здатна перебороти його, вистояти, подолати. На те вона й людина.— Вирівнювали фашисти фронт під Ростовом, потім під Таганрогом, аж доки й на Міус відкотилися під ударами Червоної Армії. Значить, і під Москвою наші наступають чи контратакують...

— То чому б не повідомили? — дивувався я, відчуваючи, як і справді росте в мені тривожна радість, надія й сподівання: виявляється, і в найтяжчі дні успішного наступу ворога вони не покидали нас, поза свідомістю існували в наших душах.

— Ждуть, доки намітиться успіх. А може, й приховують свої наміри. Я ж постійно слухаю зведення Інформбюро і «з головної квартири фіурера» — відчуваю: щось перемі-

нилось. І дуже перемінилось! І в наших, і в їхніх передачах. То репетували про оточення під Брянськом і Вязьмою, про взяття Можайська, Клина, про те, що Тулу обійшли, про успішні бої під Каширою — та все з маршами, з піснями з фанфарами, а це притихли, гади. «Наші доблесні війська вели успішні бої по вирівнюванню фронту». Видно, там наші їм дають прикурить! Ну, а як же ви з'їздили? — спитав раптом Іван Трохимович, пильно подивився мені у вічі, ніби збирався щось сказати, та роздумав.

«Знає, мабуть, про пшеницю, — подумав я, — чи здогадується». Хоча тут, можливо, діяла ота знаменита приказка: «На злодієві шапка горить». І я промовчав. А потім попросив:

— Давайте Москву послухаємо.

Іван Трохимович поглянув на годинник.

— Через двадцять хвилин буде повідомлення Інформбюро, — сказав він. — Тоді й послухаємо.

Пізно ввечері шостого грудня п'ять великих японських підводних човнів, які звалися океанськими, вийшли в район Гавайських островів, залишивши позаду тисячі миль двадцятиденного безперервного походу, і один за другим почали спливати в темряві з маслянистим плескотом свинцевих вод, і вітер зривав з них білі шлейфи піни, оголяючи лискучі округлі корпуси, що металеві й холодно відсвічували в зблисках вогнів недалекого берега. Пустельний, звечорілий, здавалося, забутий богом і людьми океан під шквалістим норд-остом котив свої безконечні холодні хвилі, з яких виринали ці мовчазні металеві потвори, мов мешканці далеких і невідомих планет. Здавалося, вони, заблукавши, потрапили сюди випадково і тепер самі лякалися цієї вітряної ночі, дивувалися вогням на узбережжі і не знали, що їм робити далі.

Проте вони вийшли саме в заданий час на траверз острова Оаху і спливли з настанням темряви саме проти входу в гавань Пірл-Харбор, загойдалися на крутій океанській хвилі в ранніх грудневих сутінках, щоб з початком повітряної атаки на світанку випустити з своїх палуб п'ять карликових підводних човнів, які мали напасти на американські лінкори, увійшовши безпосередньо в гавань, і розстріляти їх торпедами на якірних стоянках. Це був точно розрахований варіант здвоєної атаки: якщо літаки промахнуться, то підводні човни не схиблять.

Вони спливали не одночасно, і якби хтось міг бачити це видовище, то воно б вразило найсміливіших: з плюско-том виринала з хвиль одна потвора, потім неподалік від неї друга, а згодом третя, четверта, п'ята... Можна було б подумати, що вони й далі виринатимуть безперервно, але їх перед Пірл-Харбором сплигло всього п'ятеро, загойдавшись на досить крутих хвилях, що розвивались об острові Оаху, налітаючи на нього зі сходу, вирували й кипіли, відкочуючись. Крізь їхній шум і клекіт на човни долинала солодкоголоса музика гавайських гітар у навальних джазових сплесках, виднілися вогні вздовж набережних і красувалися освітлені реклами на пляжі Уйкікі. Оскільки підводні човни теж зберігали радіомовчання, вони весь похід провели в повній ізоляції і тепер дістали змогу підтримувати зв'язок з допомогою гумових надувних плотів, а з сусідніх можна було перемовлятися навіть без мегафона.

На великих човнах-носіях, як і на карликових, знали, що одночасно з ними в район Гавайських островів вийшло ще одинадцять підводних човнів з Іосука та дев'ять човнів того ж дня, 18 листопада, покинуло передову базу Кваджелейн, так само тримаючи курс на Гавайї. Тепер ці двадцять підводних човнів мали розташуватися на певній відстані й утворити своєрідну завісу навколо Гавайських островів, беручи їх в оточення, щоб прикрити операцію іззовні і не пропустити до Пірл-Харбора тих, хто задумав би прийти йому на допомогу. До атаки чи й після неї.

Всі п'ять човнів, спливши на поверхню розбурханого океану, погойдувалися, вишикувавшись в лінію паралельно берегові, і, хоч їх добре-таки підкидало на хвилях, екіпажі висипали на слизькі й мокрі обрешітки палуб, тримаючись за леєри, спрагло вдихали свіже океанське повітря. Жадібно дивлялися в обриси недалекого берега, вслухалися в дивну для японського вуха музику, що долинала з поривами вітру, то затухаючи, то підсилюючись, і було таке враження, що гойдався на океанських хвилях берег, а не підводні човни, на яких вони стояли. Освітлений пляж був порожній. Порожні були й набережні — там не спостерігалось ніякого руху, і з цього можна зробити висновок, що на Гавайських островах була вже пізня година. Цей берег, вогні і музика ніби й зовсім близько, але разом з тим японським підводникам, стомленим довгим утаємниченим походом, все це здавалося таким далеким і чужим, ніби вони якимсь дивом перенеслися

на іншу планету і, невидимі, спостерігали тепер за її незрозумілим, мирним і тихим життям, яке вони прийшли порушити, підірвати, знищити невідомо за що.

Проте такі думки тут не хвилювали й не тривожили ні командирів, ні матросів: кожен з них і всі разом вони прийшли сюди виконувати свій обов'язок і намагалися один поперед одного виконати його якнайкраще, бо так заведено здавна, від імператора Мейдзі чи ще й раніше, звідколи почався «славний шлях бусідо — священний шлях воїна». А на цьому «вічному шляху самураїв» немає нічого вищого за наказ і за обов'язок цей наказ виконати. Виконати «доблесно», хоч би й ціною власного життя! І ніякі особисті переживання, а тим більше переживання тих, кого обрано, визначено чи тільки названо ворогами — теперішніми, колишніми чи майбутніми, все одно, — до уваги не бралися й не могли братися, бо це б теж суперечило кодексові бусідо і тільки б заважало виконати «священний» наказ.

Хтось далекоглядно завів цей порядок речей у сивій давнині, і ніщо його не могло змінити: ні нові соціально-економічні формації, ні нові філософські вчення, течії та ідеології, ні розвиток науки й техніки. Комусь це було потрібно. І потрібно було надовго. Вже й кістки його давно згнили, і прах його розвіяли вітри над сушею й океаном, а кодекс лишився, і над всіма законами, віруваннями й переконаннями вивищується формула: «Ми виконували, ми виконуємо, ми будемо виконувати — Наказ!»

Ще тринадцятого вересня, коли було прийнято попередній план бойових дій із включенням в нього удару по Пірл-Харбору, вже передбачалося висунути в гавайські води не лише надводні кораблі й авіаносці, а й підводні човни, проте командування підводними силами не могло задовольнитися пасивною роллю підстерігання ворога. Того ж дня воно, це командування, в особі капітана першого рангу Найодзі Іваса — автора плану й гарячого прибічника застосування карликових підводних човнів, буквально атакувало Ямамото в його штабі, як тільки він повернувся з відвойованою попередньою директивою від адмірала Нагано з військово-морського коледжу, де завершилася двотижнева гра на картах з приводу Пірл-Харборської операції.

— Я уповноважений командуванням підводного флоту просити вас, пане адмірал, змінити нам завдання: підводні човни мають не тільки підстерігати ворога, але й взяти

участь в нападі на американський флот в самій гавані Пірл-Харбора... Ввійти туди під водою й торпедувати лінкори.

Ямамото розсміявся. Це було так несподівано, що капітан першого рангу замовк, розгублено глянув на нього і опустил голову. Ямамото засміявся ще дужче. Він просто реготав, відкинувши породисту свою голову назад і спираючись на масивний полірований стіл із темного мореного дуба. Може, це була реакція на психологічне перенапруження в перебігу гри та в суперечці з начальником головного морського штабу адміралом Нагано.

— Та ви знаєте, капітане, що тільки днів десять тому славнозвісний Генда приступив до експериментів, щоб винайти засіб скидати торпеди на мілководді. Куди ж ви там подінетесь зі своїми підводними човнами на десятиметровій глибині?

— Дозвольте доповісти, пане головнокомандуючий,— виструнчився Найодзі Іваса.— Саме на цей час пройшли випробування малі підводні човни, побудовані цього літа на експериментальній верфі в Куре.

— А-а-а, ці вутлі суденця на два чоловіка і дві торпеди? — спитав Ямамото.— Які треба доставляти до місця дії найбільшими з наших підводних човнів?

— Так, підводними човнами I-24. На інших не можна збудувати ангари.

— Але ж це човни двадцятих років — страшенно застарілі, в технічному відношенні примітивні. До того ж дуже ненадійні: не можуть вирівняти елементарного диферента. А на них ще й таке додаткове навантаження, і такі величезні відстані...

— Все перевірено й модернізовано, пане адмірал,— доповів Найодзі Іваса, готовий хоч на смерть.— Зараз ми маємо п'ять малих підводних човнів і п'ять модернізованих, добре оснащених човнів-носіїв I-24. Я прошу вас дозволити нам взяти участь в безпосередній атаці в гавані Пірл-Харбора. Екіпажі підготовлені. Готові на все. Ангароподібні надбудови теж випробувані.

— У ваших намірах, хоч які вони благородні, я вбачаю більше шкоди, ніж користі: адже вам треба вийти в заданий район заздалегідь, щоб підготуватися до удару, вивчити шляхи підходу, спустити цих ліліпутів,— він знову всміхнувся саркастично.— Без крику «банзай!» ми не можемо обійтись. Навіть коли треба напасти зненацька. Адже присутність підводних човнів може бути виявлена

американцями, і несподіваність удару буде зірвано, бо вони після виявлення підводних човнів обов'язково вживуть можливих заходів.

— Боюся, що кращі з кращих наших підводних бійців, одібраних і підготовлених до цієї операції, зроблять собі характері. І в нас не буде засобів перешкодити їм.

— Якщо вони зайдуть у гавань, то ніколи звідти не вивуться. А такий вхід в бухту не викликається необхідністю.

— Наскільки відомо, лінкори дуже живучі; мало надії на те, що вони затонуть від бомбардування з повітря. Найпевніший засіб затопити їх — це торпедувати підводну частину з підводних човнів. Отут і знадобляться підводні човни. Особливо малі, з яких треба буде добити розбомблені лінкори, щоб їх не можна було відремонтувати. Ви ж знаєте, американці здатні зробити це дуже швидко.

— Можу погодитись на участь малих підводних човнів у безпосередній атаці за двох умов: перше — рішення про вхід у гавань приймається самостійно командою карликового човна; друге — капітани човнів-носіїв дістануть наказ після атаки прийняти на борт уцілілих з карликових човнів. Без цього вони не матимуть права покинути води Пірл-Харбора.

— Це дуже ускладнить їхнє завдання, — зауважив Іваса, але Ямамото його не почув.

— І ще одне, — сказав він. — Очолите дії карликових підводних човнів ви — ініціатор, гарячий прибічник цього плану і, зрештою, автор його.

— Я виконаю наказ, — скромно потупившись, виструнчився Найодзі Іваса. — Призначення вважаю за високу честь!

— Це буде справедливо, — подав йому руку Ямамото, — бо краще за вас ніхто, мабуть, на імператорському флоті не знає, як це зробити. І все ж, капітане, я гадаю, що вони приречені на загибель. Ви їм пояснили це? Сподіваюсь, така вірогідність обговорювалась.

— За традицією древніх японських воїнів, молоді моряки свідомо підуть на це. І я не можу не підтримати їхнього благородного наміру. Спасибі вам за довіру, пане адмірал... — Найодзі Іваса вклонився. — Ми виправдаємо надії — звершимо шлях бусідо!

І от тепер він тут з усіма п'ятьма екіпажами карликових човнів. Стоїть перед Пірл-Харбором, і тугий вітер

доносить печальну гавайську музику, хитає підводні човни, а здається, хитається острів Оаху, то занурюючись у хиткі океанські води, то виринаючи й здіймаючись над ними, і хитаються вогні на набережній, хитаються освітлені реклами на пляжі Уйкікі — все чуже, далеке, незрозуміле. І заманливе: адже вони прийшли все це розгромити, спустошити, а тут навіть ніхто нічого не підозрює. Дивитись на це було страшно.

Опівночі Найодзі Іваса віддав екіпажам команду приготуватись, а сам, кутаючись у зюйдвестку поверх теплою одягу, не сходив із слизької палуби — все дивився й дивився на безлюдний о цій порі острів, слухав чужу музику і думав про те, як багато у світі можливостей для злочину, яке на світі все хистке та незахищене. А ще відчував силу, відчував владу над цим островом, над кораблями й причалами Пірл-Харбора, над усіма людьми, які зараз сплять в обнімку з жінками й не знають, що він уже прийшов із своїми підводними човнами, а незабаром мають прилетіти льотчики імператорського авіаносного флоту, і вони разом — ті з неба, а ці з морських глибин — вергатимуть гримучу й палаючу смерть на цей острів, на місто Гонолулу, на базу Пірл-Харбор, на її причали і кораблі, і ніщо вже не відверне цього могутнього, спустошуючого, неблаганного удару. Була гордість, була самоповага, була самоповага.

Не було тільки співчуття, не було милосердя. Навіть думки не виникало про те, що тут же жінки, діти, на світлі голівки яких падатимуть завтра бомби. Не думалося про це й навіть не припускалося, що можна чи треба думати про це. Кодекс «бусідо» і «шлях самураїв» виключали такі думки й можливості. Богом і релігією були з давніх-давен підняті з темних глибин цього пекельного диявольського «шляху воїнів» жорстокість, натиск, сила і перемога, якою завгодно ціною. Навіть ціною власного життя. А де власне життя приноситься в жертву, думкам про чуже не лишається місця. Тим більше співчуттям чи милосердю. «Перед лицем товаришів», «В ім'я батьківщини», «На честь великої Імперії Сходу Сонця» — ці гасла виправдовували все, закликали, вселяли гордість за вбивства, немов за героїзм. І так — тисячі років, із століття в століття, невідомо доки. Може, до загибелі всього роду людського?!

Віддавши команду, капітан першого рангу Найодзі Іваса чув, як за його спиною на першому човні-носії і по

праву руку на чотирьох інших вовтузяться люди, гудуть і подзенькують лебідки — тисячі разів пророблялося все це під час тренувань по підготовці і спуску на воду карликових човнів, і він навіть не озирався. Сумовиті завивання гавайських гітар, мінливі й завмираючі, розірвані звуки хвилювали його, малювали екзотичні тропіки, острови в пальмових та бананових галях, вродливих і пристрасних жінок, котрі знемагають в жазі й очікуванні воїнів-переможців. Щось далеке й сумне хвилювала й піднімала в грудях Найодзі Іваса ця музика, і він відчував, що сьогодні бере участь у чомусь великому, що лишиться в історії назавжди: він-бо знав, що з їхнього нападу сьогодні почнеться небувала, велика війна на Тихому океані, і гордився, що йому випала честь розпочати її.

Йому доповіли: чотири малих підводні човни та їх екіпажі готові до спуску на воду і виконання свого завдання.

— А п'ятий? — запитав капітан першого рангу нетерпеливо й стривожено.

— На п'ятому вийшов з ладу гірокомпас.

— Де вони? — гарячкував Найодзі Іваса.

— Тут, на першому човні-носії,— виструнчився його командир, молодий капітан-лейтенант, вловлюючи занепокоєння й роздратування капітана першого рангу.— Усувають несправність.

Найодзі Іваса поглянув на свій годинник з фосфоричним циферблатом. Було близько третьої ночі.

— Пора,— сказав він.— Спустити чотири малих підводних човни на воду, і хай ідуть своїм ходом у Пірл-Харбор. П'ятому закінчити ремонт гірокомпаса і йти вслід за ними.

Коли чотири малих човни занурилися і щезли у хвилях, капітан першого рангу Найодзі Іваса підійшов до п'ятого карликового човна. Його витягли з ангара, підвісили на лебідці, щоб не змило хвилею в море, і при тьмяному світлі кишенькових ліхтарів, та й то старанно запнутому брезентом, намагалися ліквідувати несправність. Тонкий і найголовніший на підводному човні прилад орієнтації ремонту не піддавався. Після двох годин марних спроб налагодити його командир екіпажу молодший лейтенант Кадзуо Сакамакі підійшов до капітана першого рангу.

— Учителю,— змолвився він,— дозвольте нам виконати завдання без гірокомпаса. Ми маємо виконати його за всяку ціну — для цього нас доставили сюди! — Від нього

сильно пахло парфумами — за традицією самураїв, вони всі щедро напахтилися перед боєм.

Насправді ж Сакамакі після таких гучних слів і обіцянок стане першим полоненим японцем на Гавайях.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Місяць сповз із zenіту і заглядав тепер у вікно — повний, круглий. Світив так яскраво, аж побілів, наче його облили сріблом. Своім холодним сяйвом він затопив усе небо й ніби погасив зорі на ньому, залив усю землю, а вона, навпаки, заіскрилася, аж запалахкотіла кожною сніжинкою, перетворившись на заморожене, засніжене царство, якому не було ні кінця ні краю. Безжальне, безпритульне і ніби чуже для всього роду людського.

На цю страшну й безмежну неприкаяність зимового степу, залитого мертвотним місячним сяйвом, ще холоднішим від морозу, ми дивилися з теплої хати, обнявшись і забувши все на світі, гріли одне одного своїм теплом, своєю єдністю, своєю любов'ю, і я відчував, як виходить з мене холод поневірянь, довгої розлуки, туги, пронизливих вітрів на прокалених морозом і роз'юшених осінньою сльотою дорогах.

Я сидів на тій самій лаві під вікном і так само, як удень, тримав Віру на руках. Я любив її й зараз, як досі, паленів і жадав, як завжди, тільки тепер до моєї жаги долучалося якесь мовби святе обожнювання. Підсвідоме і владне, воно вигородило поміж нами якусь невидиму перепону, якої Віра, здається, не помічала, пригорталась до мене й все дужче тремтіла, і очі її потемніли й ніби провалилися в круглих тінях, що виникли від місячного сяйва під бровами, а я боявся обійняти її по-справжньому, навіть цілував з пересторогою, мов святу, і більш за все остерігався торкнутися її тугого, помітного навіть під пухнастою й просторою кофтою живота. Він ставав мені на заваді.

Ні підійти, ні пригорнутись до Віри, коли стоїмо, все він ніби виростав поміж нами, чужий і недоторканний. Я соромився його, знічувався від того, що треба було б не помічати, а воно помічалось мовби само, проти моєї волі — не можна було вдавати, що не помічаєш, і ще важче признатися в тому, що, помітивши, боїшся, ніяковієш, навіть відчужуєшся, бо, здається, віднині поселився між нами

хтось третій, сторонній і чужий, за всім ніби стежив, усе чув, усе бачив і — заважав.

Мовчазний і нездоланний, він будив совість, тривожив сумління, підглядав за нами хтозна з якої далечини, тільки й того, що не сварився пальцем та людським голосом чи шепотом не слав нам своїх докорів. А може, й прокльонів та погроз. І єдине, що мене виправдовувало чи просто полегшувало моє становище, так це моє незнання: я не знав Віриного чоловіка, ніколи не бачив їх разом, не міг зараз уявити ні його очей, ні голосу, ні обличчя. Просто якась абстракція, безлика й німа. Але ж він був!

Десь, можливо, воював. Чи лежав у госпіталі. Чи голодував, мучився і мерз у таборі для військовополонених. Однаково важко було уявити його в цих можливих ситуаціях і знати, що він десь є, а тут залишив щось своє найважливіше й неспростовне. Якщо ж його немає (а про це я намагався не думати, щоб не накликати на чоловіка біду), то тим незайманішою має лишатись його дружина, і плод, що зріє в її лоні, тричі священний у своїй недоторканності.

В отаку нездоланну перепону між нами виростало Вірине заміжжя та її теперішній стан, коли я, одірвавшись від неї на якусь мить, пробував уявити майбутнє наше серед людей, з якими жити поруч, і найперше — ставлення наших батьків, якби вони дізнались про наші взаємини. Їм, мабуть, було б найтяжче знести ганьбу й поговор, які впали б на їхні голови, якби все відкрилося.

Та всі нездоланні складності й перепони забувалися, як тільки я нахилився над Віриним обличчям, бачив блиск і сяйво її милих, її любих і відданих очей, її усмішку, ніжну й покірну. А коли припадав до розтулених, палаючих, вже спухлих від поцілунків вуст, вони одразу ж здригалися, розкривались від першого ж доторку й впилися в мої вуста. І все на світі мішалось, кружляло й відлітало геть. Лишалася тільки оця місячна ніч, якась божевільна й нестерпна від розлитого в ній морозного сяйва за вікном та внутрішнього вогню, яким ми обоє паленіли дедалі дужче тут, в хатнім присмерку на самоті, і не знали, що з нами буде, що діється зараз і що робити далі.

Віра мліла в моїх обіймах, напружувалася й здригалась, поміж поцілунками дивилась-дивилася в мої очі, мовби ждала чогось чи благала, кликала й обіцяла, і нарешті пошепки мовила:

— Хочу... тобі віддатися...

Немов якась невідома й несподівана сила підхопила мене й зірвала з лави, на якій я сидів, не роздягаючись, ніби приріс до неї. І Віра рвонулася з моїх обіймів ще раніше, ніж я встиг усвідомити отой свій перший підсвідомий рух, кинулася з моїх колін до вікна.

Стояла, вхопившись обома руками за обличчя й нажахано дивилася на мене, перелякавшись своїх слів, що зірвалися в неї поза свідомістю, мимоволі, а ще дужче — мого несподіваного руху.

А я, дивуючись і страждаючи, не тямлячи сам, що роблю й для чого, застібнув пальто, круто розвернувся й вилетів з хати.

Що це було? Хлоп'яча інфантильність? Розгубленість? Переляк чи підсвідома відраза? Чи, може, вибух сумління? Я нічого не розумів, не відчував і не думав — все було мов у сні й лишиться для мене самого таємною мукою на все життя. Щось ніби викинуло мене з Віриної хати, незчувся й коли...

Опам'ятався тільки надворі, коли обдало морозом мое розпашіле обличчя, перехопило дух, зліпило ніздрі. Мені здалося, що я замерзаю, що мене б'є пропасниця. Я почув, як сніг рипить і скиглить у мене під ногами, зрозумів, що майже біжу од Віриної хати до двохетажки, і серце мое як не вискочить — його повно в грудях, у горлі, воно заважає мені дихати, думати, розпоряджатися собою.

Страх, біль і жаль за Вірою — що ж з нею буде тепер? Треба було негайно зупинитися, повернутися, кинутися до неї, бо хіба ж не про це я мріяв усе моє життя, хіба не цього прагнув? Хіба не сподівання й очікування щастя з нею, її любові скращувало мені моторошний світ окупації?! Так що ж сталося зі мною сьогодні від її слів, від її позасвідомого пориву?

Не знав я тоді. Не знаю й зараз. І, поки житиму, не зможу пояснити навіть собі. І все життя страждатиму й мучитимусь за тим, чого вже не повернути, не воскресити, не зробити заново. Ніколи! Поки світу й сонця.

Найдивніше ж те, що я, мов загнаний кінь, засапаний і геть знесилений, прихилився, добігши до двохетажки, до її холодної кам'яної стіни і не знав, що робити, страждаючи від розпачу й жалю за Вірою, нагло покинутою у мить зізнання й одкровення, яке само по собі для неї, гордої й красивої жінки, вже є приниженням. А що ж вона почуває й думає зараз?!

Уявляти це було соромно й тяжко.

Ще тяжче виявилось зараз же вернутися і все поправити; подолати розгубленість, перепросити Віру, розділити з нею все і лишитися там назавжди. Чи ж не про це я мріяв? Чи не цього так палко прагнув?

Але я не вернувся. Не міг вернутись. Чогось не спромігся переломити, перебороти в собі. І досі не розумію, чого саме...

Я прийшов додому, ліг, не роздягаючись, і цілу ніч проплакав уві сні. Стривожена вкрай мати так і не зважилась розбудити мене. Тільки все розпитувала потім, чого я плакав. А я їй так і не сказав. І нікому не говорив досі. Навіть самій Вірі. Доки її й не стало...

Вручивши ноту японським послам, Корделл Хелл уважно стежив за розвитком подій, які його насторожували з кожним днем все більше: Номура і Курусу не подавали голосу. Зате американська й англійська розвідки доповідали про те, що конвої з японськими військами під охороною бойових кораблів рухаються на південь, в Індокитаї спостерігається концентрація контингентів — піхоти, артилерії, танкових частин.

Прийшовши на роботу 6 грудня, державний секретар знайшов на своєму столі орієнтаційний документ розвідувального управління армії, який він запросив учора: «Японія має перед собою численні стратегічні цілі, однак з ряду причин вона не може з надією на успіх зосередити для досягнення їх достатню кількість сил. Виняток в цьому відношенні складає можливість серйозного ослаблення російських сил у Східному Сибіру.

Отже, Японія може:

A. Напасти на Сибір.

B. Напасти на провінцію Юнань, перерізати Бірманську дорогу, щоб швидко покінчити з війною в Китаї.

C. Окупувати Таїланд.

D. Через Таїланд напасти:

1. На Бірму й Бірманську дорогу;

2. На Малайю.

E. Напасти на Філіппіни й Гонконг, готуючись до наступу на Сінгапур чи голландську Індію...»

Прочитавши цей документ і долучивши до нього повідомлення власної та англійської розвідок про підозрілі пересування японських військ, Корделл Хелл пішов до президента.

Рузвельт сидів за робочим столом у своєму багатівіконному кабінеті в білосніжній сорочці й товстому пухнастому пуловері, котрий не сковував рухів. Збоку, під правою рукою, парувала склянка гарячого й міцного чаю з яскравим кружальцем стиглого лимона.

— Ол райт, Хелл,—весело й енергійно відповів на його привітання президент.— Ви принесли відповідь Токію на нашу ноту? — ткнув він пальцем на документи в руках державного секретаря.— І що ж вони відповідають? Давайте,— нетерпляче потягнувся він до паперів, бо все звик читати сам, твердячи, що очима завжди побачиш більше, ніж вухами почуєш.

Та Хелл похмуро відсторонився, одвів руку з паперами і, не сідаючи, прочитав обидва документи сам, а тоді вже передав їх президентові. Рузвельт швидко пробіг по них очима раз і вдруге і повернув мовчки.

— Що будемо робити? — спитав Хелл.

— Напишемо імператорові,— підвів на нього ясні, спокійні очі президент, ніби він збирався писати імператорові вже давно, а повідомлення, які йому щойно прочитав і вручив Хелл, тільки прискорили цей намір.— Значить, так,— сказав Рузвельт, здається, зовсім не стурбований зловіщим змістом щойно прочитаних документів,— не писати нічого про Росію. Навіть не згадувати... А втім, покличемо стенографа і продиктуємо це послання зараз. Навіщо відкладати? — Він натиснув кнопку, і стенограф негайно з'явився, всівся за торцевим кінцем столу, приготувався писати.— Оскільки послання особисте,— продовжував Рузвельт говорити Хеллові ніби тут, крім них, нікого й не було,— то й диктуватиму я, а ви, Корделле, поправте мене, якщо вам здається щось не так.— Він обернувся до стенографа, під'їхав до нього трохи ближче на своїй каталці.

— Пишіть,— сказав він і на мить задумався.— «Ваша величність,— диктував він по хвилині.— В останні кілька тижнів світові стало ясно, що наземні, морські і повітряні сили Японії в Південному Індокитаї настільки численні, що є основа для занепокоєння інших країн щодо мети концентрування цих сил. Події, що відбуваються на Тихому океані, загрожують позбавити наші народи і все людство благ тривалого миру між нашими країнами. Населення Філіппін, сотень островів Східної Індії, Малайї і Таїланду запитує себе: чи не готуються японські сили до нападу в одному з цих напрямків?»

Я даю Вам гарантії від імені Сполучених Штатів, а також берусь одержати гарантовані запевнення від властей голландської Індії, Малайї та уряду Таїланду і навіть Китаю про те, що ніхто з них не нападе на Індокитай.

Запевняю Вас, що жоден з перелічених мною азіатських народів не може безкінечно сидіти на бочці з динамітом, і прошу Вашу величність вжити заходів, щоб розсіяти тучі війни». От що я хочу негайно довести до відома імператора Хірохіто,— сказав президент державному секретареві.

— Слушно,— хитнув головою Хелл.— Пошлемо цей лист під грифом...

— Ніякого грифа,— рішучим жестом руки зупинив його Рузвельт.— Передати Джозефові Грю відкритим текстом зараз же.— Він відкинувся на спинку своєї каталки, перевів подих.— Добре було б, щоб це послання дійшло до імператора до того, як кабінет Тодзіо підготує відповідь на наші десять пунктів...

— Якби ж то,— буркнув Хелл і разом із стенографом покинув кабінет президента, захопивши його послання.

Рузвельт зрозумів, що Хелл не поділяє його надій.

І справді, держсекретар подзвонив президентові о дванадцятій.

— Ми запізнилися, пане президент,— сказав він офіційно.— Криптографи розпочали дешифровку перехопленої відповіді японського уряду.

— Добре було б ознайомитися з нею швидше.

— Документ передаватиметься чотирнадцятьма частинами,— сказав Хелл.— Криптографи працюватимуть цілий день.

— Як тільки розшифрують, одразу ж хай принесуть,— нетерпеливився президент.

Про своє послання імператору він навіть не поцікавився. Забув про нього й Хелл. Тому текст послання було передано в Токіо о дев'ятій вечора. Там його навмисне затримали міністр закордонних справ Того та лорд — хранитель печатки маркіз Кідо і передали послу опівночі. Пославшись на пізній час, відмовили Джозефові Грю в аудієнції до імператора, щоб, крий боже, не зірвалася атака на Пірл-Харбор, яка мала розпочатися через годину-півтори. Про це потім багато говоритиметься на Токійському процесі Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу, що відкриється в залі японського війсь-

кового міністерства 3 травня 1946 року. Але до того було ще далеко: сама трагедія ще мала тільки от-от розпочатися.

О 21.30 кращий дешифрувальник відділу таємного зв'язку розвідки Крамер, легко й швидко збігши по широких сходах Білого дому, передав помічникові військово-морського ад'ютанта президента капітанові третього рангу Лестеру Шульцу теку з тринадцятьма розшифрованими пунктами японського документа.

— Переклад звірили? — спитав Шульц, перебігаючи очима по сторінках меморандуму, — в його руках була відповідь Токію, якої так чекали.

— Звертаю вашу увагу й прошу передати вашому шефу, а ще краще самому президентові, — підкреслив Крамер, — що цей документ, на відміну від усіх інших японських документів, передано англійською мовою з Токію, щоб не морочитися тут з перекладом.

— Ваша думка? — заглиблюючись в читання, спитав Шульц.

— Чотирнадцятої, заключної частини меморандуму ще немає, але я вважаю, що не так розміри цього дивного документа, в якому поки що нудно й досить детально викладається хід американо-японських переговорів, а скоріше терміновість його вручення, що, як я думаю, буде обумовлена в кінці, змусили міністерство закордонних справ Японії передати послам текст не японською, а англійською мовою.

— І все? — допитувався Шульц, перегортаючи останню сторінку.

— Іще одне, — завагався Крамер, — але це вже з галузі недозволеного: адже розвідка має повідомляти тільки факти, самі факти, і більш нічого, а тут...

— Авжеж, тут треба домислювати й узагальнювати...

— Що аж ніяк не входить у наші прерогативи, — підхопив Крамер.

— І все ж? — довірливо спитав Шульц, дружньо усміхнувшись. — Чи не здається вам, що це...

— Здається, — зупинив його Крамер. — Хоч остання, чотирнадцята, частина передаватиметься тільки завтра. Дозвольте йти? У мене до біса роботи.

— Ідіть, — сказав Шульц, закрив теку і, не чекаючи, доки вийде Крамер, одразу ж подзвонив президентові. — Сер, тут принесли з розвідки неповний текст відповіді Токію. Заключна частина буде передана завтра вранці.

Принести зараз чи почекати? Негайно? Слухаю, сер.— На Крамера, що затримався біля порога, він навіть не глянув і вийшов з кімнати.

Дзусов, повернувшись з далекого рейду на залізницю, аж з-під Долинської, де з хлопцями майора Хента пустили під укіс поїзд, набитий технікою, забрався в тепле й сухе підземелля шардтівського хутора, вкутався у ватяну ковдру, влігшись на сіні, і наче провалився в темну безодню після неймовірно тяжких безсонних ночей. Ночі були хоч куди: темні, вітряні, можна сказати, буряні. Три дні тому, як і домовлялися заздалегідь, вони зібралися з радгоспних висілків та сіл на Грейгове, з допомогою Ісая Піскорського сідали по черзі в різні поїзди, щоб зібратися на глухому роз'їзді Медоровім пізньої ночі, і на найбільш віддаленому від населених пунктів перегоні, що пролягав через одне з розгалужень знаменитого Чорного лісу, розкручували одну рейку — цього досить було. Так вони пустили під укіс вже не один поїзд.

Після цього теж по одному розбрідалися по полустанках і станціях, добиралися також на попутних підводах та машинах до тимчасових своїх домівок, а німці волали про те, що партизани з Чорного лісу знову зробили вилазку, й посилали проти них каральні загони, прочісували порожній ліс, виставляли пікети й патрулі на небезпечному перегоні, але все марно: через якийсь час уже на іншому перегоні знову сходив з рейок військовий ешелон, найчастіше з танками та артилерією, і залізнична служба з своєю поліцією та охоронними загонами нічого не могла вдіяти проти невловних месників.

Про свої рейди Дзусов ніколи нікому не розказував. Він зникав з хутора невидимий, невидимим і повертався, і ніхто про його відлучки не знав. У яких він далях справляв свої месницькі діла, що робив, з ким бував, ніхто ніколи не знає. Інколи тільки шепне щось Дмитру Івановичу, сповістить щось, бувало, та й то на мигах. А відколи Дмитра Івановича немає, то зовсім рідко з'являється: прибіжить непомітно тернами з-за греблі, переگریється, горяченького попоїсть, поцілує тітку Ялину, покепкує з Віктора, розпитає про Тоню, і знову його немає. Тільки вітер прошумить за вікном у кущах голого й задубілого бузку, тільки темрява за ним війнеться, і сліди його занесуть сніги. Проте Віктор чекав його появи з радісною тривогою і не турбувався, коли Дзусов зникав: йому зда-

валося, що основне призначення цього бравого, завжди підтягнутого й веселого осетина саме в зниканні, в замітаннях слідів. Він з'являвся завжди несподівано й ненадовго, але в хаті, вже й після того, як він зникне, все ніби вгадуються дальні далі його таємничих мандрів, і дух звитяжності, сміливої й дерзновенної удачі витав над хатою й над Вікторовою юною й гарячою головою. Мало він кого любив так, як Дзусова. А може, й не любив нікого так, як його.

Отож Дзусов, вже бураном повернувшись із своїх далеких мандрів, глибоко й солодко заснув у своєму теплому підземеллі, сподіваючись, що віхола завіє його сліди, доки він відіспиться, а там буде видно. Сухарі й сало в нього ще є, воду він бере з джерельця, що пробилося в дальнім кутку погребу з виритої ним глибоченької-таки ямки,— жити можна.

Він спав, заклавши отвір великим каменем, і знав, що й камінь, і отвір, і підходи до нього, порослі терном і будяками, замете так, що потім важко буде вибратися. А що вже не знайде його жодна жива душа, він не сумнівався. Один Сіраш тільки й знав про це його сховище. Натякав, щоправда, й про Віктора, що той, мовляв, теж знає. Але, відколи зброю перенесли до Дмитра Івановича в клуню, лишивши тільки одну гвинтівку для Дзусова, Віктор сюди й носа не потикав, очевидно, попереджений батьком, щоб не крутився тут, в цьому утаємниченому місці, та не привернув часом уваги.

На поверхні завивав і гоготів буран, крізь який Дзусов ледве пробився зі станції, та й то йому вдалося втратити сюди тільки завдяки лісосмузі, що йшла повз аеродром просто на Степівку. Отак, тримаючись підвітряної сторони, він і вибрів спочатку до кладовища, тоді вже й сюди, до розваленого хутора, порослого терном, бузком, що встиг давно здичавіти й розростися навіть на колишніх погребях та мурованих порогах, а також кураєм, лободою й чортополохом та німицею. Тут він орієнтувався як у власному дворі, бо жив у підземеллі третій місяць, тільки іноді найтемнішими ночами навідуючись до Сірашів, де його підгодовували, облатували та обпирали, де зустрічали радісно й привітно, як сина.

Відколи помандрував у Кінські Роздори Дмитро Іванович, Дзусов навідався в село лиш один раз — за харчами та переміною білизни, а то все гасав та й гасав на далеких своїх маршрутах, завдаючи клопоту й тривоги оку-

пантам, невидимий і невловний син гір, для якого й степ наш став звичним за роки служби й навчання, він легко й невимушено почувався в ньому за будь-якої пори і в найлютішу негоду. Зараз він відпочивав, виснажившись до останку й фізично, і психологічно: тривоги й небезпеки, що підстерігали на кожному кроці, виснажували дужче за найсильніші та найтриваліші зусилля.

Отож він спав як убитий, і кризь сон долітали до нього неймовірно далекі звуки урагану: то завивання оскаженілого вітру, то гоготання, то знівсілі й здичавілі по-свисти, і він у своєму найглибшому й праведному сні знав, що буря — не про нього, що його віддалені погрози — теж для когось іншого, осоружного й ненависного, може, й для отих зеленошинельних, що вдерлися сюди й полетіли шкереберть з навантаженим танками поїздом, який він з товаришами пустив сьогодні під укіс і який ніколи вже не дійде за призначенням, не спустить з своїх платформ у заданому місці сталеві потвори, щоб вони сіяли смерть серед наших командирів та червоноармійців, котрі всі були йому братами, одірвавшись од котрих, він любив їх ще сильніше і ще дужче відчував своє непоправне побратимство з ними, без якого вже краще смерть. Про це бойове й людське побратимство він не забував ні на хвилину, і воно гріло його надією, вірою в перемогу, наснажувало й тут на відчайдушні вчинки й ризиковані операції.

Гірко було відсиджуватися в підземеллі, ніби у вовчій норі, самотньому й загнаному завойовниками в цей глухий, покинутий та поруйнований ще в тридцятому році хутір, але ж це була єдина можливість, сховавшись, уціліти, щоб продовжувати боротьбу. Головне ж бо було й лишалося для нього саме це — боротися! Він насталував нерви і серце та не давав їм розслаблятися, розм'якати, гнав від себе чулість та смуток, і тільки в снах його підстерігали солодкі видіння рідних гір, шумливих потоків та бистрих рік з білими гривами піни на закручених, мов кучері, хвилях.

От і зараз йому снилося гірське озеро, замкнуте у вузькій долині, голі базальтові скелі здіймалися просто з води із усіх боків, оточуючи його, ніби аж здушуючи, і тільки одна сторона, звернена в бік гористого плато, буйно зеленіла травами й чагарниками. Саме там стояли дві похилені літами й працею немолоді навіть здалеку жінки. Стояли тихо, задумливо й мовчазно — згорнули руки на

животах і спочивали чи сповідалися перед горами, а може, й молилися за синів та чоловіків, яких забрала війна. Вони обидві були такі нагорьовані, що вже й говорити їм не хотілося у своїй триклятій печалі, і, освітлені призахідним, уже закривавленим сонцем, здавалися святими мученицями.

Однією з тих прекрасних у скорботі жінок, які ніби втілювали його осиротілу без чоловіків та синів-воїнів Осетію, була його мати — найпрекрасніша з усіх жінок-матерів на землі. Уві сні він хотів, та ніяк не міг надивитись на неї, намілюватися з своєї немислимої далечини хоч на її силует у кривавому промінні вечорових сутінок, підсвічених стомленим сонцем, немов на довічне прощання, бо сонце ось-ось мало схватись за гори і згаснути, і все тоді згасне у п'ятні — коли ж тоді ще йому вдасться хоч на мить углядіти свою матір? Він вдивлявся у неї з усієї сили і не кричав та не кликав тільки через те, що й у сні розумів, як він зараз далеко від неї, а в цей час по зеленій долині, освітленій призахідним сонцем, і синьому озері, на яке вже лягла темна тінь від скель, покотився шепіт, схожий на сичання: «Тс-с-с, тихо-о-о, обережно... Він десь має бути тут».

Дзусов знав, що мовиться про нього. Але ким? Мати, як і досі, стояла, згорнувши руки на животі, і він бачив, що губи її не ворухнулись, не здригнулися, не розтулилися ні на хвилику. Вона не могла вимовити цих слів, бо й не дивилася на нього, а дивилась на гори, повіті першими сутінками і вже аж синюваті, на примерхлі сніги на близьких та далеких верхах, а думала, ясна річ, про нього. Він знав, що вона здатна зараз думати тільки про нього, і тому не міг зрозуміти, хто ж вимовив ті слова, схожі на сичання, сповнені не так погрози, як побоювання, а може, й страху. А все ж у цих тихих словах крилася й смертельна небезпека й для нього, якщо ці слова вимовляла не мати, а вимовляв хтось інший в такій безпосередній і майже неймовірній близькості. «Що значить — близькості?» — подумав Дзусов, і гори, озеро, мати на його березі — все відлетіло блискавично й безгучно, як і з'явилось: він зрозумів, що шепочуться тут, поруч з ним, у хутірському підземеллі, пробравшись сюди під час його сну, і прокинувся остаточно.

Перше, що він почув, був шерхіт — реальний, а не сновидний. Такими ж реальними були хапливі віддихи кількох людей, що повзуть до нього вузьким лазом у цей

досить просторий підвал, що слугував йому домом і спальнею. Друге, що він відчув ще реальніше, так це биття власного серця: воно ось-ось мало вискочити з грудей. Гахкало так, що аж у вухах боліло. Спросоння він не міг зорієнтуватись, яким лазом вони добираються до нього, бо через калатання власного серця погано розрізняв звуки. Нарешті він зрозумів: виявлено й відкрито основний хід, що починався в розваленому погрібникові, значить, йому лишився запасний, яким можна вибратися через дерезу й чортополох колишнього хутірського кладовища в несконшену кукурудзу, ну, а там уже лови вітра в полі...

Прийнявши рішення, Дзусов, як завжди, одразу ж заспокоївся і почав діяти майже автоматично: ще й не підвівшись, він у повній темряві безпомилково знайшов гвинтівку — простягнув руку, і ось вона, голубонька СВТ, заряджена п'ятьма патронами, з шостим у патроннику для отаких незваних гостей, як оці, що бралися до нього вузьким лазом, посапуючи, хвилюючись, псуючи повітря. Цим лазом не дуже-то розженешся й у літньому вбранні, а в пальтах та в кожухах степівським дядькам-поліцаєм попотіти треба, щоб добратися: адже метрів вісімнадцять треба сурганитись ногою, майже лисячою, і скільки б їх не було, повзтимуть вони поодиноці, один за одним, лишивши хоча б одного на поверхні спостерігати за округою. Ну, а як не подумуються лишити, для нього буде ще краще — так непоміченим і здиміє в кукурудзі, тільки його й бачили.

Дзусов не знав, що зараз надворі: день чи ніч, яка погода, хто оце вдирається до його сховища — німці чи поліцаї — і як вони пронюхали, що він тут. Про те, щоб його видали, не могло бути й мови. Дмитро Іванович і Віктор не могли б цього зробити навіть під тортурами. Значить, вислідили, коли він повертався? Чи сліди засікли? Але як? Буран же такий лютував, що не тільки сліди — весь хутір занесло снігом так, що доводилося потерпати: чи й зуміє він вибратися запасним ходом нагору? Якщо сніг вляжеться чи примерзне, не пробитись йому з глибокої ями нагору без лопати. Всі ці думки, випереджаючи одна одну й мішаючись в якусь дивовижну плутанину, підвладну лише натренованому в небезпеці людському розуму, промайнули в його свідомості в одну мить і тієї ж миті зірвали його з убогої постелі, кинули в протилежний від основного входу кінець підвалу. Простягнувши руку, Дзусов безпомилково торкнувся вологого глиняного краю

низенького, при самій землі, отвору, куди йому треба було негайно лізти, щоб випередити переслідувачів і мати час дістатися поверхні ще до того, як вони виявлять запасний хід і заходяться стріляти йому вслід. А стрілятимуть неодмінно, виявивши постіль та інші прикмети його суюхвилинного перебування тут, почувши звуки його втечі, як він, навіть крізь сон, почув шерхоти їхнього вторгнення сюди.

Лише на хвилю Дзусов затримався перед отвором запасного ходу: вже лежачи перед ним, обернувся й навмання вистрілив у той бік, звідки мали з'явитися його переслідувачі. Майже одночасно з оглушливим пострілом, від якого задзвеніло у вухах і засвітилися вогні в цьому замкненому просторі, пролунав дурнувятий, поросячий крик, що згодом перейшов у зойки: «Ой боже ж мій, убили, убили!» Дзусов зрозумів, що його переслідували не німці — ті б мовчали й поранені, як мовчать професійні солдати, а отак кричати може тільки неотесаний сільський дядько, що поліз, очевидно, в поліцію, як сліпе теля в яму. «Так тобі й треба, сволото!» — вилаявся подумки Дзусов і остаточно заспокоївся: кому-кому, а степівським зачучвіреним поліцаям він не дасться.

Лейтенант Дзусов, що цього року в травні закінчив в Орджонікідзе піхотне училище й потрапив у новосформовану 18-у армію, вже коли почалася війна, незважаючи на серпневе поранення в голову, був спритним і натренованим, тримав прекрасну спортивну форму. Він, як в'юн, повз вузьким лазом, чіпляючись його ослизлик глиняних країв і обома плечима, і головою, й сідницею та ногами. Іноді йому здавалося, що він остаточно застрягне й не рушить з місця, задихнеться, тоді він з потроєною енергією і відчайдушними зусиллями рвався до рятівного виходу. «А чи рятівного ж?» — блискавкою пронизувала свідомість тривожна думка, малюючи йому картину, вкрай прикру й страшну: а що, як там, перед отвором, стоїть зараз хай і найзанюханіший степівський поліцай і чекає його появи з гвинтівкою наготові? Та він гнав осоружну думку геть, з усіх сил продираючись крізь вузький лаз. Беручи улюблену СВТ, він знав, як йому буде важко з нею повзти, але й кинути не міг, бо що ж він без неї в степу, що вчинить із своїм пістолетом ТТ на таких відкритих просторах? Так само не міг зняти й залишити в підземеллі кожушка, якого степівська поліцайня одразу б впізнала й негайно заарештувала всю сім'ю Сірашів.

Та й що б же він робив без козушка в зимовому степу? Адже тепер треба було вибиратися подалі від Степівки. Доки повз, Дзусов знав, що шлях йому один: на третій відділок радгоспу «Степовий» до рудого Василя. А як виповз, як ударило йому у вічі низьке сонце зимового полудня, тут він одразу ж зрозумів, що туди йому шляхи відрізано темна.

На поверхні, такій білій і засніженій, що йому аж в очах потемніло від тієї сніжної білизни і аж голова запаморочилася, не було видно нікого. Тільки зруб старої криниці з двома кам'яними стовпами та чорним дерев'яним барабаном, яким тягали баддями воду, тільки це й темніло химерно та недолуго на тлі сліпучо-білого просторого степу, переметеного снігами аж до обрію під синім-синім морозним небом. Під прикриттям криничних стовпів та доволі широкого барабана Дзусов добіг до кукурудзи і вже мав пірнути в міжряддя її, такі високі, що й шапки його не видно було б, та саме в цю мить гримнув у нього за спиною постріл, і куля свиснула чи не свиснула — йому здалося, що вона пронизала його й полетіла далі мовби по видимій траєкторії: йому здалося, що він бачив її, відчував, як невидимою в прозорому повітрі світлою лінією відлітає разом з кулею його тепло, сила його тіла, що раптом стало спочатку легким і мовби отерплим, а тоді несподівано, без всякого помітного переходу враз поважчало і потім важчало з кожним кроком все дужче та дужче, аж йому не вірилося, що це його підтягнуте, молоде, м'язисте й натреноване тіло, якому, здавалось, ніколи не буде ні зносу, ні втоми.

Він ніяк не хотів вірити, що поранений знову: «Ну як же це, як і навіщо? — думав він. — І саме тепер, коли мені так багато і довго треба кудись добиратися по снігах? Такими глибокими снігами, такими високими заметами? Ні, ні, такого бути не може...» Він завжди з притаманною юності безоглядністю вірив у свою щасливу долю, в свою єдину на світі зорю, в свою удачу — так багато сил було в ньому і духовних, і фізичних. Але йти йому ставало все важче та важче, мокріло і мерзло ліве плече, терпла шия й ключиця, і важкими та неслухняними здавалися прудкі й невтомні ноги — дивовижні за міцністю й витривалістю ноги гірського юнака, мов оленя.

Від хутора пострілювали по ньому і навіть намагалися переслідувати, та коли Дзусов обернувся й з коліна дав коротку чергу, що всіх в одну мить поклатала в сніг, наче

їх там вітром здуло, поліцаї зупинилися й обмежилися безладною й безглуздою стріляниною, яка чулась все тихше та віддаленіше, аж доки й сонце почало хилитися до залізниці — сліпуче, але безсиле й холодне сонце короткого зимового дня. Закинувши СВТ, що незмірно поважчала й мовби подовшала, на ремінь, Дзусов здоровою правою рукою затискував під полушубком рану, щоб з неї поменше виходило крові, а ліву, що зовсім отерпла й не слухалася його, засунув у кишеню і так ішов бокаса, перехнябившись на лівий бік, вугласто виставляючи здорове плече вперед, ніби проламуючись поміж шелюгами чи комишами, хоч міжряддя в кукурудзі були широкі й чисті і сніг, схоплений після заметілі добрим морозом, не провалювався під чобітьми.

Сніг не провалювався й справді, а йому здавалося, що він тоне в ньому увесь, не те що по коліна, і чорні кола у вечоріючому степу напливали йому на очі.

Він ішов навпростець, вибравшись із кукурудзи і помітивши по праву руку стовпи телефонної лінії. За цією лінією у вибалку мав бути третій відділок радгоспу «Степовий», куди йому й треба тепер добиратися за всяку ціну. Він благословляв сонце, що останнім своїм промінням освітило йому ті стовпи і погасло. Одразу ж темінь упала на землю і накрила його мовби ще дошкульнішим боєм — може, од того, що стало враз холодніше, і рука, засунута в кишеню, стерпла остаточно. Шоки його теж отерпли, мабуть, він їх відморозив, а потерти та повернути їм чутливість він вже не міг: ліва рука не слухалася, а праву він боявся відірвати від рани, щоб кров не побігла ще дужче. Він і так почував, що там мокро, що кров, як не затискує рану, все одно витікає з нього, тече по руці в кишеню, тече й по грудях, по животі, розтікається попід гімнастеркою, холодить там тіло по всьому околу вище туго затягнутого широкого командирського ременя.

Порівнявшись із стовпами, він прихилився до одного з них і трохи спочив. Відчуваючи непереможне бажання лягти, він, однак, пересилив себе і побрів навпростець на тьмяні вогники газових ламп, що світилися по хатах. Знав: як тільки опуститься на сніг, вже ніколи не встане, бо й сили витекли з нього разом з кров'ю, і тепло вичахало, і мороз давив усе більший та більший. Вогники блимали вже зовсім близько, а він ніяк не міг дістатися до них. І чим ближче підходив, тим нестерпнішим і пронизливішим ставав біль з кожним кроком і нестерпні-

шим здавалося рипіння снігу під чобітьми: йому здавалось, воно лунає на весь степ, і його ось-ось схоплять переслідувачі, про яких, як не дивно, він згадав лише зараз, коли наблизився до своєї мети.

Вже втрачаючи свідомість, він набрів спочатку на скирту й минув її. Потім перед ним виросла невисока й досить довга стіна. Тримаючись за цю обвальковану і колись побілену стіну витягнутою з кишень рукою, щоб не впасти, він добрався до дверей, наліг усім тілом на них і опинився в теплій стайні. Встиг ще вловити приемний запах сіна, коней, почути, як вони хрумтять над яслами, помітив важкий силует, що ступив йому назустріч з-за коней, і зрозумів, що наближається до нього не хто інший, як рудий Василь — його командир у таких далеких мандрах, звідки їм поки що вдавалося повертатися цілими.

— Сашо? — насторожено й недовірливо спитав він.— Що трапилось? — перепитав він і тут же помітив, що Дзусов хилиться йому назустріч. Ступив два бистрих кроки й підхопив його під пахви.

— Ой! — розітнув стайню нелюдський крик, і Дзусов повиснув у нього на руках, як мертвий.

— Хто це? — підійшов хтось високий, у поліцейській формі, і Дзусов, останнім зусиллям розплющивши очі, пізнав Козерацького.

— Все,— сказав він.— Мене вбито, хлопці...

Вони вдвох понесли його в глибину стайні на сіно, обережно вийняли із задубілої руки СВТ, покриту інеєм, і, схилившись над ним, щоб оглянути рану, побачили, що Дзусов плаче.

Проте плакав він уже непритомний.

Ескадра, флагманським кораблем якої був авіаносець «Ентерпрайз», вийшла з Пірл-Харбора 28 листопада, тримаючи курс на острів Уейк, куди за наказом адмірала Старка мала доставити дванадцять літаків і пілотів-внищувачів для морської піхоти. Виконавши це завдання, ескадра під командуванням віце-адмірала Уільма Ф. Галсея, що тримав свій прапор на авіаносці «Ентерпрайз» та одночасно командував ним, вийшла на зворотний курс. Пілоти, чергуючись, злітали з палуби авіаносця на розвідку.

Того ж дня, під вечір, перебуваючи за 1900 миль на захід од Пірл-Харбора, віце-адмірал Галсей був викликаний на палубу, щоб вислухати екстрене повідомлення

молодого льотчика Фогта, який щойно повернувся з розвідувального польоту і зажадав зустрічі з самим командуючим ескадрою.

Зійшовши на палубу, віце-адмірал Галсей побачив білявого хлопця в хутровому комбінезоні, що стояв неподалік в оточенні технічної обслуги. Він ще не зняв ні шолома, ні парашута, енергійно розповідав щось своїм товаришам, а забачивши адмірала, урвав свою розповідь на півслові і ступив йому назустріч:

— Сер,— кинув він руку до шолома і тут же вихопив із-за спини планшет,— отут,— тицьнув він пальцем в обведений червоним олівцем квадрат,— я помітив велику японську ескадру.

— Коли це сталося? — забравши планшет і пильно розглядаючи помітку, зроблену Фогтом, очевидно, під час польоту, спокійно спитав віце-адмірал Галсей.

— О вісімнадцятій двадцять сім,— поглянувши на годинник, відрпортував Фогт.

— Тобто в кінці розвідувального польоту? — уточнив віце-адмірал, теж глянувши на свого годинника.— І далеко ви її бачили?

— Розгледів вимпели, сер. Всі, як один, японські.

— Ви сфотографували ескадру?

— Ні, сер. Для аерофотознімка було трохи задалеко. А головне, видимість була погана, і в мене мало залишилося пального, щоб підлетіти ближче.

— Жаль,— сказав віце-адмірал, помовчавши.

— Я дозволив собі доповісти, сер, про цю важливу деталь, бо ескадра прямує у наші води, і ви, можливо, вирішите повідомити про її просування штаб нашого флоту чи хоча б Пірл-Харбор.

— Ні, Фогт, неперевірені й ніде не зафіксовані дані кодом не передаються. До того ж нам наказано зберігати радіомовчання. А може, вам це тільки здалося? Такі випадки траплялися. Особливо в кінці тривалих польотів над океаном, як оце трапилося з вами. Ви самі абсолютно певні, що бачили саме японську, а не нашу чи ще якусь іншу ескадру? — допитувався віце-адмірал Галсей, і певність молодого пілота помалу мерхля.

— Я бачив ескадру,— повторив він стомлено.

— Спасибі, лейтенанте,— сказав Галсей, повертаючи йому планшет, а сам подумав: «Він помиляється». — Можете йти.

— Єсть! — кинув руку до шолома Фогт, і видно було

навіть у цьому силуваному, хоча й хвацькому русі втому. «Мабуть, йому це здалося!» — сказав сам собі віце-адмірал Галсей.

Потім, після розгрому Тихоокеанського флоту в Пірл-Харборі, те, що побачив і про що доповів лейтенант Фогт, стало широковідоме, до його доповіді, залишеної фактично без уваги, поверталися комісії конгресу США, військові фахівці та історики. Джордж Моргенштерн у своїй книзі «Пірл-Харбор. Історія таємної війни» писав:

«Що бачив насправді пілот Г. Л. Фогт, нікому невідомо. Можливо, це була японська ескадра на шляху до Пірл-Харбора. Якщо так, то вона значно віддалилась від наміченого курсу. А може, він побачив передову експедиційну ескадру адмірала Сігіміцу, що теж малоімовірно. Можливо, це були якісь інші японські кораблі, що готувалися до атаки Уейку. Галсей мав наказ додержуватись радіотиші, тому повідомлення Фогта в Пірл-Харбор не передали».

Довідка: На світанку 7 грудня Фогт злетів з «Ентерпрайзу», потрапив під удар ескадрильї японських літаків і загинув.

У ту неділю, 7 грудня 1941 року...

Поліцаї на чолі із старостою Стешком не переслідували Дзусова тому, що боялися. Особливо їх налякало поранення з першого ж пострілу в підземеллі добренського поліцая Ілька Рудого і прицільна черга з СВТ, яка всіх їх поклала на землю і мало не позбавала з їхніх дурнуватих голів шапки. Боявся Дзусова, ясна річ, і сам Ілько, викликаний Стешком того дня, першого після бурану, з добренського блокпоста, де степівський староста давно вже пороги оббивав з доносами на своїх односельців, а особливо на Дмитра Івановича Сіраша, котрий, за його твердженнями, убив його сина-поліцая ще в серпні місяці. Доніс він про переховування єврейської дівчинки, хоч не бачив її ні разу, про таємне перебування в селі якогось лейтенанта, що напоровся однієї темної ночі на пастухів і пропав безслідно, наказавши їм мовчати про те, що бачили його, і про полонених, що осіли в сільгосп-общині Сіраша мовбито й за згодою районного коменданта, але, видно, неспроста. Пора і їх, мовляв, видворити з села та повернути туди, де їм і слід бути, а саме: в табір для військовополонених, тим більше, що полонених он

нагнали з Грейгівського табору в сусідній радгосп, за п'ять кілометрів — рукою подати.

Коли з підземелля, добре-таки обнишпоривши його, витягли на поверхню стоптані армійські юхтові чоботи, що могли належати тільки командирові, бо червоноармійці й молодші командири ходили або в черевиках з обмотками, або ж у кирзяхах, коли поклали на сніг стару ватяну ковдру, зшити з клинців та квадратиків якихось залишків пістрявих і різноманітних матерій, староста Стешко аж на коліна став перед цими речами, готовий не лише добре роздивитися, а й нюхати, мацати, мало не язиком на смак спробувати, та все примовляв:

— Оце вже не викрутитися Сірашеві, оце вже я візьму його, як вужаку на вила.

— Доберіться ще до нього,— буркнув хтось з поліцаїв,— як він з самим районним комендантом Шардтом запанібрата — гостинці йому возить, коней дарує. Та й дружбу вони ще з дореволюційних часів водять. Він його скоріше послухає, ніж вас.

— Тепер уже доберусь,— виспівував Стешко, давно колись розкуркулений з ініціативи та й не без участі Сіраша і висланий аж на Соловки,— йолопом буду, якщо його аж тепер не вкокошу!

Рудий Ілько морщився й сичав, пропускаючи повітря кризь зуби, та все відтягував штани на гузні, щоб не липли до тієї подряпини, яку він отримав від Дзусова не знати і як: чи сунувся в отвір задом наперед, чи куля так цвяхнула попід самісінькою стелею вузького лазу, що зачепила огузок. Сором і страм, та й годі! Не стільки того поранення, як ганьби: одне, що в таке сороміцьке місце влучило, а друге, що лиш дряпнуло, а він так попороссячому, по-бабськи та по-щеньячому кричав, наче його живцем різали. От тобі й фольксдойч, от і вища раса! Мало оці дядьки будуть тепер глузувати з нього та розказувати про його «доблесне» поранення, гідне арійця!

Очевидно, він теж не поділяв передчасного тріумфу Стешка й не вірив ще у причетність старого Сіраша, знайомого з дитинства з районним комендантом, до всього того, що наклепав уже й продовжує наклепувати на нього сільський староста, зводячи старі, як світ, рахунки.

— Ну, годі вже, годі,— сердито й презирливо визвірився він на Стешка, аж той на ноги зіп'явся й виструнчився перед ним.— Годі над цим ганчір'ям лазаря співати. Одного бандита, можна сказати, прогавили, з рук вирвався,

то давайте хоч полонених заберемо та в держмасток доставимо — і то недарма день отут прогайнуємо. Та ще й неділю! — Він картав себе за те, що нагодився на приїзд Стешка, вискочивши на неділю до батьків від фон Штракка, дивувався: на чорта було зголошуватися і їхати сюди! Мало в нього клопотів і в держмаєтку. Так на ж тобі, отаке безглузде й ганебне поранення, а до того ж і втеча небезпечного ворога рейху, озброєного до зубів. За це йому може ще й влетіти, чого доброго. От напросився, так напросився, чорти б побрали цього клятого Стешка.— Заберіть оці речові докази, занесіть в управу, щоб потім допитатися, чия оце ковдра, хто нею обігривав втікача-бандита...

— Та хто ж, крім, як не Сіраш. Що мені, повилазило? — гарячував Стешко.— Не раз бачив, як Ялина вившувала її на шворці сушити ще новою, а потім і тепер оце, недавно, перед вашим приходом.

— Таких ковдр, зшитих із клаптиків, і в нас у Добрій хоч греблю гати,— сказав Ілько, щоб дозолити цьому заповідливому старості, котрий давно вже внадився на блокпост із доносами і вже у всіх в печінках сидить, а сам нічого не робить.— Все ви на Сіраша та все на нього, а самі що зробили? Чи хоч одного бандита спіймали та привели? Чи, може, скажете, підпільну групу викрили? А, між іншим, ви староста села, а не Сіраш. От ви за все й відповісте: і за втечу цього бандита...

— Так я ж його вислідив! — аж скинувся Стешко.— Я ж вас на його слід вивів, і не моя вина...

— Саме ваша! — обірвав його Ілько, кривлячись і лютячись від того, що обидві сідниці саднило й пекло, наче вогнем.— За вашого старостування він тут відсиджувався, як ви кажете, більше трьох місяців, і чорти ж його маму знають, що він робить проти рейху та нового порядку. Та й про єврейську дівчину все торочите, що її буцімто Сіраш переховує, а самі ви що зробили, щоб її розшукати? Нічого. Так що не базікайте, не наговорюйте на інших, а самі засукуйте рукава та беріться за діло, яке вам доручено німецькою військовою адміністрацією з наданням поліцейського контингенту в кількості п'яти осіб. Крутіться, дядьку, добре крутіться, бо й самі на бандині погойдаєтесь, замість отаких біглих бандитів, як цей, що втік. А тим часом ведіть нас до полонених. Якщо ж і вони втечуть або їх не виявлять на місці, вам уже й сьогодні не здобувати — повезу вас із собою в поліцайблокпост

як винуватця, а не адміністратора. А там з такими довго не чикаються.

Стешко тільки покректував на морозі від погроз і зневаги, якими обсипав його цей донедавна мовчкуватий доненський німець, а тепер, бач, як розговорився! Та все вів перед через городи, загати й дерезу аж на другий кінець Степівки, щоб швидше добутися до баби Гапки, в якій поселив Сіраш ще з літа двох полонених.

Обоє, і Микита, й Микола, були на місці, коли поліцаї зайшли вслід за старостою Стешком до теплої, освітленої сонцем хати, чисто побіленої, охайно прибраної, з встеленою свіжою соломою долівкою. Так тут було мирно та тихо, так сонячно й чисто, що поліцаї з старостою і особливо високий Ілько Рудий здалися кричуще чужими й загрозливими. Хлопці саме обідали за столом під божницею, і по хаті слався принадливий запах щойно звареного борщу. Баба Гапка біля лежанки накладала в полумиски каші. Всі троє враз зацікавилися й здивилися на пришельців, що мовчки спинилися в порозі, не зачинивши за собою двері.

— Ну, драстуйте, гостоньки любі,— сказала баба Гапка, що не боялася в своїй хаті ні бога, ні чорта.— Проходьте та сідайте обідати. Тільки ж двері за собою зачиніть, бо все тепло витягне к лихій годині.— А сама в цей час думала вже й не про полонених, а про ту, що ховалася в комірчині.

І староста, й поліцаї мовчали, похмуро дивлячись на полонених, а баби ніби й не помічали.

Тим часом рудий та весь у ластовинні Ілько-німець розіпхав поліцаїв, перевальцем перейшов хату і, наблизившись впритул до столу, заглянув у тарілки.

— З перцем борщ їдять,— обернувся він до поліцаїв та старости.— Як у гостях,— додав, обходячи стіл повільним кроком, немов підкрадався. А тоді раптом зупинився, набрав повні груди повітря і гаркнув: — Ауфштейн, швайне-райн! Встати, коли в хату заходить німець! Ну-у! — Він змахнув нагаєм і вперішив Микиту, що не поспішав кидати ложку та вставати з-за столу, через усю спину нагаєм.

— Ах ти ж гаспид! — кинулася на Ілька баба Гапка.— Ах ти ж, руда сатано! Ти за що ж людину, живу християнську душу, нагаєм шмагаєш у моїй хаті, та ще й перед божницею! — Вона турнула Ілька межі плечі, аж той поточився.— Не чіпай мені людей, мало вони вже наги-

білися та наголодувалися в тому таборі. Не руш їх! — кричала вона, не відаючи страху, і хоч покотилася на долівку від Ількового стусана, своє діло зробила: поліцаї з Ільком та старостою, похапавши полонених з їхнім убогим обмундируванням, вимелися з хати, наче їх і не було, а вона ж найбільше потерпала, щоб не зробили обшуку та не знайшли Беркової Ірини, котра переховувалася в неї в боковці так, що навіть Микита й Микола не знали. Баба Гапка ледве звелася. Швиденько вкутавши дівчинку в найтепліше, випхала її, тремтливу й перелякану, на горіще, а сама, покректуючи та постогнуючи, посурганилася городами до Ялини, щоб покликати Тоню.

— Ой боже ж мій, — приказувала вона за кожним кроком, відчуваючи в грудях мовби забитий всередину кілок від Ількового стусана, — ой боже, — хапалася й за голову, що аж гула, бо й головою вдарилася об долівку, падаючи, а сама думала не про себе — сама думала про те, що ж це буде з хлопцями: чи знову в табір поженуть на голодну смерть, чи постріляють, як собак, не знати за що, і все прислухалась, чи не пролунають постріли, як зранку. В кого стріляли, вона не знала, а все одно молилася за християнську душу, бо в кого ж ще й стріляють тепер ті прокляті фашисти та їхні посіпаки.

Вона прийшла до Сірашів саме тоді, як Віктор виїздив з двору по Дмитра Івановича.

— Переказав, щоб стрічали, — сказала тітка Ялина, поцілувавши бабу Гапку. — А що ж це з тобою, моя голубко, що й лица на тобі немає? Забрали, кажеш, Миколу й Микиту? Ну, так що ж тепер робити. Бачиш же, як лютує староста Стешко — як перед погібеллю.

Напоївши бабцю липовим чаєм, тітка Ялина випроводила її за ворота, пообіцявши прислати Тоню, як тільки Дмитро Іванович приїде і побачиться з онукою, та не встигла ще й у хату зайти, як почувла з вулиці бабині Гапчині прокльони: вона стала перед ворітьми Стешка, що жив через дорогу від Сірашів, і проклинала його на чому світ стоїть: і христопродавцем його взивала, і за полонених проклинала, і кликала смерть на його дурну сиву голову й на його дітей.

Я не спав до самого ранку і не встиг ще й угрітись як слід після дороги, аж тут — гармидер в квартирі, голоси, хоча й приглушені, але нетерпеливі. Прокинувшись, я лежав і прислухався до них тільки першої миті, а згадавши вчорашнє, знову подумав про Віру і вже ні про що інше думати не міг. Як уві сні постало перед очима місячне сяйво на її розгубленому, схвильованому, майже неприємному обличчі, заплющені очі під тремтливими віями і божевільний, знецімлений шепіт, вже підсвідомий, глибинний, як саме дихання. Він вилетів з таємних надр Віриного ества, мовби викликаний місячним сяйвом гупої ночі й розбурханий моїми обіймами й поцілунками, вдарив мені в душу й в обличчя мовби совиними навіженими крильми і так нажахав, що я й незчувся, як опинився надворі. Це була мара, заціпеніння, розпач, жах. Я не знаю, що ще було, як не знаю, чого й не було в тодішньому моєму стані, а тільки біль і жаль до Віри, а найдужче — пекучий і непогамовний сором пік мене й зараз, душив до сліз і не відпускав з тої самої миті, як я розплющив очі і все пригадав.

Голоси й далі бубоніли, не вгаваючи, за дверима, тільки я не вникав у те, про що там говорилося. Чути було вічно стурбований мамин голос, який когось умовляв, про щось просив — про що б не йшлося, мама завжди благала милосердя: його для неї завжди було мало в людях, у світі, в обставинах, у взаєминах. От і тепер:

— Та змилюсь ж, — благала вона когось тихо, щоб не збудити мене, — він же тільки вчора повернувся! А ви його знову випихаєте в дорогу на такий мороз! А в нього ж ні валянок, ні пальта путнього...

— Все буде, — бубонів чийсь глухий, приглушений голос, якого я не міг впізнати і, здавалося, чув уперше. — Все дасть Безп'ятов: і валянки, й кожух, і шапку, якщо треба. А везти треба негайно, бо дівка вже аж зчорніла од жару, пече її, сердешну, зсередини. Мабуть, різати треба. А в Явкиному, кажуть, лікарі... Чи то zostались, чи прибились з оточення. Може ж, і пособлять, гляди.

— Та він же тільки вчора з того осоружного Явкиного, а сьогодні знову в таку далечинь їхати по снігах та по морозу, — не поступалась мати.

— А я вночі аж із Маліївки приїхав, ані світ ні зоря вже й на роботі, бачиш...

І тут наче стрельнуло мені у вуха: «Та це ж Вірин батько повернувся з Маліївки! Це ж Семен Іванович прийшов за мною!»

— ...Та й не сам же я, а Безп'ятов наказав: так, мовляв, і так, Юрка й Бориса піднімайте, хай, мовляв, везуть, та пошвидше. Так що будіть, Дмитрівно, інакше ж я не піду з хати.

Отут я вийшов, бо спав, майже не роздягаючись.

— Та ось же й він,— аж ніби зрадів трохи Семен Іванович,— а ти, Федоро, захищаєш його, наче маленького. Коли ж і їздити, як не в отаку молоду пору, правда, козаче?!

— Наїздився я, Семене Івановичу, за десятьох. Вже в печінках сидить те поневіряння. Уявляєте: де ті Кінські Роздори! А й там же по степах довелось погасати немало, доки тих коней половили.

— Зате ж і коні, я тобі скажу,— похитав Семен Іванович головою.— Справжні армійські, стройові! Воно, звичайно, якби ви самі поїхали, то наловили б сякої-такої, різної шушвалі. А то ж Сіраш з вами був. Той у конях тямить.

— Дмитро Іванович до всього вдатний, куди його не поверни,— сказала мама і одразу ж взялася насипати щойно звареного кандьору.— Сідайте, попоїжте гаряченького. Роздягайтесь, Семене Івановичу, бо це ж ви поснідати й не встигли, раз в таку рань підняли вас.

— Не снідав,— погодився Семен Іванович,— а роздягатися довго ніколи. Ось шапку скину та й посьорбаю гаряченького, а чого ж.— Він повісив шапку на гвіздок, поміркувавши, стягнув все ж і полушубок.— А Сашко ж де? — спитав, присуваючи табурета.— В село, мабуть, подався?

— Ага, матір провідати. Переказала людьми, щоб прийшов, бо захворіла тяжко.

— Її побили німці,— сказав Семен Іванович, сьорбаючи гарячий кандьор, аж вуха й щоки йому з морозу зайнялися.— Кажуть, їй же там двох полонених підселили з осені. А зараз, відколи на Грейговому відкрили табір, військовополонених усіх визбирають по селах і зганяють туди. То ото, може, баба Гапка, а я ж її добре знаю, бо по сусідству жили, щось і сказала своїм гострим язиком, як їх забирали, а може, й заступилася за хлопців. Жінка вона рішуча: ніколи не забуду, як вона під час толоки, при людях, діжку у вас від хати забрала. Та не від хати, а

від чамуру, з якого ще треба було викачати вальки та вивести стіни. Щось не по її вийшло, то вона прибігла, діжку з водою перевернула та й покотила додому.

— Ого-го! Коли те було,— сказала мати, зніяковівши за давній вчинок свекрухи.— Я думаю, всі вже й позабували давно, а воно он що, навіть ви, Семене, пам'ятаєте.

— А воно ж так одвіку ведеться: ні добре, ні погана не забувається. І все ж добре, гляди, й вивітриться з голови. Погана ж — ніколи.

— Ну, та свекруха в мене й справді бідова,— погодилась моя мати,— нікому не змовчить, було, ні білим, ні красним, ні Махнові, ні Петлюрі. Німцям теж могла щось сказати. Вона нікого не признає. А ви щось, мабуть, чули? Чи так ото, наздогад буряків? Я ж вас теж давно й добре знаю: здря не будете говорити, слова лишнього не скажете.

— Та балакають люди,— сказав Семен Іванович, відсовуючи від себе порожню миску.— Кажуть, взялася німців з хати виганяти, щоб полонених не чіпали. Знайшла, з ким вручки браться...

— Ну й що ж? — стривожилася мати.

— Ну й турнули її од дверей, а може, і вдарили. Багато тій бабі треба.

— А полонені ж що? — не втримався я.

— А що ж ти зробиш? — натягаючи цупкий полушубок на куфайку, глянув на мене Семен Іванович своїми великими карими очима.— Полонені голови понагинали та й пішли за своїми душогами. Не знаю вже, чи потрапили вони сюди, до нас, чи лишилися там гібти, на Грейговому. Так що, Федоро, навряд чи твоя свекруха дибатиме після цього. Щитай, що вік свій прожила, дай і нам бог стільки прожити...

— Господь з вами, Семене, отаке казати...

— А що ж тут скажеш? Раз уже мову відняло та паралізувало, то, видать, не жилець вона на сім світі. Доведеться твому чоловікові не провідувати, а ховати матір. Ну, та всі там будемо. Пожила ж вона нівроку, літ на десять більше за моїх батьків. А тільки жаль, що така смерть людині випала. Ну,— знову поглянув на мене Семен Іванович, вже одягнутий, з шапкою в руці,— ходімо? Бо Безп'ятов там парка парить. Що ж поробиш, як Наталка стогне й не перестає.

— Я вже готовий. Але чому, справді, я маю везти? Хай Борис і везе. Навіщо вдвох мерзнути?

— Іменно ти,— ткнув мене рукавицями в груди Семен Іванович,— це вже я вговорив, щоб ви вдвох з Борисом доправили її. Бо, мовляв, якщо в дорозі погано стане, то одному ж... коней не покинеш і води не подаси. Тебе й Наталка вимагала, й Безп'ятов оце мене прислав...

— Що вони до нього мають? — бідкалась мати.

— Діло, Федоро, молоде...

— Та яке там діло! — обурився я.— На що ви натякаєте, Семене Івановичу! Я ту Наталку ледве-ледве знаю... Здалеку тільки й бачив. Та й то добре не примітив.

— Ну, а вона, видать, добре тебе примітила. Значить же, накинула оком, раз просить, щоб ти, а не хтось інший, одвіз її. А дівка в Безп'ятова доладна, ой доладна. Таку красу занастив той дурний Браун.

— Та чого там занастив,— сказала мати,— вилічитьсь ось, поправиться. Сказано — молоде, зелене.

— Та воно таке,— погоджувався Семен Іванович,— та добре ж, якщо вилікується й не кульгатиме. Високо гаспид ногу прострелив. І щось там не так, раз різати треба. А така ж путня дівчина, хоч картину з неї малюй. Ну, ми пішли, Федоро.— Семен Іванович штовхнув набряклі двері і першим ступив за поріг.

Коли Шульц зайшов, у великому й майже порожньому кабінеті він побачив тільки президента та його спеціального помічника й давнього друга Гаррі Гопкінса. Хоч президент був високий і крупний, вони обоє в цьому великому замкненому просторі під високим склепінням здавалися надто малими. Або їх було надто мало не так перед змістом самого документа, як перед характером подій, що мали статися після його вручення. Лестер Шульц підсвідо одразу ж відчув це, перебігши текст очима. «Тепер хай читають вони»,— подумав капітан третього рангу.

Він клав теку на стіл президента обережно, м'яко, не наче боявся, що вона може вибухнути. Клав, не перериваючи Рузвельта, що, захопившись, щось саме гаряче доводив Гопкінсові із властивою йому експресією слів, жестів, інтонацій і наче й не помітив появи Шульца і теки, яку той поклав біля його правої руки. Капітан третього рангу пристояв трохи, щоб переждати пристрасну тираду президента й нагадати йому, що саме він приніс, але, не дїждавшись, рушив був до дверей. І в цей час Рузвельт на півслові обірвав мову й гукнув досить бадьоро й гучно.

— Побудьте тут, Шульц,— зупинив він його.— Ви можете знадобитись.

Рузвельт одкрив теку, перегорнув аркуші, щоб пересвідчитися, чи надто довгий текст, скрушно хитнув головою і став уважно читати.

Шульц повернувся до столу, сів у порожнє крісло і задивився на різкий і вольовий профіль сивоголового президента, який при своїй зовнішності, при щасливій долі, що вознесла його на Капітолійський пагорб та в Білий дім, страждав майже повною нерухомістю від перенесеного в 1931 році, в такому пізньому віці, поліомієліту.

Незважаючи на тяжку недугу, в 1932 році він домогся висунення своєї кандидатури на пост президента від демократичної партії і переміг на виборах своїх конкурентів. Це був один з найжахливіших періодів капіталістичного світу — період великої депресії, з якої Рузвельтові вдалося вивести Сполучені Штати, оздоровити економіку країни, утримати трудящих від масових революційних виступів шляхом деяких соціальних реформ, що дістали назву «нового курсу», одночасно укріпивши панівне становище монополій. 1936 року він був обраний президентом на повторний строк, а в 1940 став першим президентом США, обраним на цей строк втретє. В галузі зовнішньої політики Рузвельт проявив себе реалістично мислячим політиком і ще 16 листопада 1933 року встановив дипломатичні відносини з СРСР, роль якого в міжнародній політиці та світовому господарстві незмірно зросла й продовжувала зростати.

Тепер, перед лицем другої світової війни, яка розгорталась дедалі ширше й захоплювала всі материки й океани, у своєму прагненні лишитися якомога довше, а то й назавсім поза нею Рузвельт виявив хитання, в деяких випадках — підступність, хоч би й по відношенню до нашої країни. Що ж, він був виразником інтересів крупної буржуазії. І все ж у Сполучених Штатах його поважали, в нього вірили. Вірив у нього і Шульц.

Президент вчитувався в текст мовчки. Мовчки, не глянувши ні на Шульца, ні на свого спеціального помічника, посунув через стіл теку з меморандумом Гопкінсові, який теж прочитав його мовчки й мовчки повернув, пересунувши через широкий президентський стіл. Нічого не сказав і потім. Досвідчені дипломатичні вовки й політики зрозуміли й з наявних тринадцяти пунктів, куди хилять їхні японські супротивники й конкуренти.

— Це війна, — тихо зронив Рузвельт.

— Так, війна, — погодився Гопкінс. — Але проти кого? Давайте поміркуємо над дислокацією японських сил.

— Шульц, — звернувся Рузвельт до помічника свого відсутнього військово-морського ад'ютанта. — Принесіть, будь ласка, останні зведення й донесення розвідки, військового й військово-морського командування.

— Слухаю, сер, — зірвався з крісла Лестер Шульц і незабаром приніс потрібні документи.

— Отже, — звернувся Рузвельт до Гопкінса і до Шульца, якого знову утримав у кабінеті нетерпеливим жестом руки, — з п'ятдесят однієї дивізії, які має зараз Японія, двадцять одна воює в Китаї, тринадцять стоять у Маньчжурії, націлені на російський Далекий Схід та Сибір, сім дивізій, як твердять наші штабісти, потребує оборона метрополії. Залишається одинадцять дивізій, які Японія може використати в інших районах. Далі. З п'яти повітряних флотів три перебуває в Китаї, Маньчжурії, Індокитаї та Кореї, а також на самих японських островах і лише два вільні. Що ви можете сказати про це, Шульц?

— Ця дислокація військ, сер, якщо вона правильна й на сьогоднішній день, свідчить про підготовку Японії до війни проти СРСР, — виструнчився капітан третього рангу, трохи розгублений з цієї несподіваної уваги до своєї скромної особи.

— Але ж меморандум вони прислали нам, а не Сталінові, — зауважив Гопкінс. — Нам і треба готуватися...

— Важко повірити, — посміливішав тим часом Шульц, — щоб Японія почала при такій дислокації військ війну проти Сполучених Штатів та Англії, проти яких вона може виставити лише одинадцять дивізій, тобто всього двадцять процентів своїх військ.

— В той же час дешифрувальники нам щодня сповіщають про завершення підготовки до бойових дій всіх японських військ, де б вони не перебували, — понурився Рузвельт.

— Навіть за «кодом вітрів», який нам приносили, — нагадав Гопкінс, — можна зробити висновок, що Японія може прийняти рішення про напрям своєї агресії в будь-який час і в якому завгодно напрямі: проти СРСР, США та Англії, — сказав Гопкінс. — Тут я уповаю на наше попередження в ноті Хелла, зроблене двадцять шостого листопада.

— Все одно справа тепер явно хилиться до війни, —

сказав президент, — і я розумію, що втримати Японію на припоні нам не вдалося.

Гопкінс, погоджуючись, тільки кивнув головою і додав:

— Погано, що Сполучені Штати не мають можливості випередити противника, першими завдати удару і позбавити японців...

— Ні, — різко хитнувся в кріслі Рузвельт. — Ні в якому разі! Ми не можемо цього робити! Ми демократичний і вільний народ, у якого, хвалити бога, генерали ще не стоять над політиками. — Він випростався, підніс руку над головою, мовби погрозив комусь тонким і довгим своїм пальцем аж за океан. — І в нас гарна репутація! — майже крикнув він, і цей його жест та підвищений голос, і сам зміст фрази здалися капітанові третього рангу Шульцу беззахисними, навіть безпорадними перед лицем війни, а президент Рузвельт — надто цивільною, навіть неправо цивільною людиною, і йому стало жаль Рузвельта.

— Шульц, — після довгої мовчанки президент звів на нього великі свої очі, в яких була скорбота й тривога одночасно. — Спробуйте з приймальною зв'язати мене з адміралом Старком.

Шульц вийшов до секретарки, сам набрав номер службового телефону Старка. Він мовчав. Тоді Шульц подзвонив додому. Хтось із домашніх повідомив, що адмірал з дружиною в театрі.

— Може, подзвонити Старкові в театр? — вголос подумав капітан третього рангу. — У вас є телефон театру? — спитав він у секретарки.

— Ні в якому разі, — відрубала та, — президент ніколи не дозволяє нам дзвонити комусь додому без його особистого розпорядження. Ви вже порушили заведений порядок. Підійть і скажіть президентові, що адмірал Старк у театрі. Але не кажіть, що ви дізнались про це, подзвонивши додому. В театрі — і все! Інакше президент розгнівається.

Коли Шульц доповів і виявив бажання подзвонити в театр, президент замахав руками:

— Ні, ні, ні! Виклик до Білого дому начальника штабу військово-морських сил із театру, поза всяким сумнівом, буде помічений публікою і викличе непотрібні тлумачення. А нам зараз треба зберігати повний спокій, панове. І притому скрізь! — підкреслив Рузвельт. — Можете йти, капітане Шульц. А як тільки перехоплять і розшифрують

останню, чотирнадцяту, частину японського меморандуму, негайно несіть мені й державному секретареві Хеллу. Доброї ночі.

Було близько дванадцятої. Рузвельт подав руку Гаррі Гопкінсові й пішов, важко човгаючи ногами, в глиб Білого дому, де їх чекала родина Рузвельта за вечерею. Останнім часом президент дуже стомлювався на службі.

Коли ми вийшли з освітленої хати, передсвітанкова темрява здалася нам густою й непроглядною. Вітер тягнув із степу тонким лезом ножа і витискував сльози з очей, одразу за нашим будинком налетів з-під низу, шаснув по гомілках, набився в рукави, діставши аж під пахви, і в мені одразу ж озвалися ті дрижаки, яких я наловив по дорозі з Кінських Роздорів. Вони озивалися після безсонної ночі дружно, глибинно, стискували мені нутрощі й тіпали мною, як у пропасниці.

— Скільки зараз буде градусів? — спитав я Семена Івановича, що мовчав, одвертаючи лице од пронизливого вітру.

— Думаю, десь під тридцять буде, — сказав він і взяв мене під руку. Оглянувшись довкола і пересвідчившись, що нікого поблизу нема, він схилився до самого мого обличчя. — В селі нелади, — прошепотів він, зупинившись, бо схоплений морозом сніг так пронизливо вищав, що я не почув би й слова. — Поранено Дзусова і бабу твою Гапку забито одночасно.

— Так мені ж треба бабусю похоронити, а ви посилаєте...

— Досить там і батька. Тебе посилаємо подалі од гріха і щоб розузнав, що воно за лікарня у Явкиному. Чи не можна Дзусова там пристроїть, бо йому теж операція потрібна.

— Тяжко поранений? — спитав я, думаючи про бабу Гапку.

— Та ні, мабуть, раз утік і десь переховується. Кажуть, в руку вище ліктя поранили. Так ти там той... Наталку здасте, ну... і як здаватимете, придивляйся там, розпитуй, що і як. А коли помітиш серед полонених лікарів чи хворих, то питай сміливо, не бійся. Наших людей тепер скрізь багато.

— Про що питати? — Я був, як у сні, наче весь задер'янів. Забув навіть про вітер і мороз, які особливо перед світом лютували.

— Про те, чи є місця в лікарні, чи є медикаменти. Ну й про те, чи роблять операції. Наталці ж, напевне, робитимуть. Словом, про все дізнавайся. А найбільше ж ось про що: чи приймуть хворого на операцію і які документи треба. Направлення? То від кого.

— Наталку ж здаватимемо, то й узнаємо.

— Е-е, хлопче, про Наталку, мабуть, є спеціальна домовленість. В общим, придивляйся, розузнавай. Для того тебе й посилаємо. Кращої нагоди, як оце зараз випала, не буде.

— Чому ви так думаєте?

— Тому, що Наталці треба туди харчі возити, сяку-таку перемену. А вас з Борисом як занарядимо, то так уже й їздитимете, бо не посилати ж нових людей, щоб блукали по степу та ще й лікарню потім шукали в селі. Дорога ж не близька, але знайома ж?

— Та вчора ж тільки з Явкиного — нема нічого гіршого, як ту саму дорогу міряти двічі підряд протягом доби. Та ще в отакий мороз. Набридло їздити...

— Багато ти їздив,— глянув на мене з докором Вірин батько, і в розмитих відсвітах вранішньої зорі його обличчя і особливо очі нагадали мені її — кольнуло в серце раптовим болем жалю й каяття, марного, а тому й особливо пекучого: адже нічого вже не повернеш, не поправиш, хоч би й хотів.

Небо вже зеленаво ятрилось на сході при самій землі, слало перші відсвіти над засніженим степом, що вперто синів, бо й досі в заметах його та долинах дрімала пропечена й прокалена морозом ніч.

— Он уже й Борис під'їхав саньми,— сказав Семен Іванович, і ми пішли швидше.

О 10.00 тієї неділі, 7 грудня 1941 року, військово-морського ад'ютанта Берделла провели в глибину Білого дому, де жив президент із своєю родиною.

— Батько ще не вставав,— сказав йому Джіммі, зустрівши в передпокої.— Запрошує вас до себе в спальню.

Берделл зайшов, привітався трохи розгублено.

— Не знічуйтесь, мій комодоре,— усміхнувся Рузвельт з високого ліжка, в якому лежав у строкатій піжамі.— На нас насуваються грізні випробування, що вимагатимуть сміливості, а то й відчайдушності. Давайте, що там у вас,— простягнув він довгу суху руку.

Комодор Берделл мовчки подав йому ту саму теку,

з якою приходив звечора капітан третього рангу Шульц. Тепер у ній лежало всього два аркушики машинопису, які президент одразу ж почав читати, лежачи на спині і час від часу похитуючи головою.

«Американський уряд заперечує спроби Японії вирішувати міжнародні питання зброєю, в той же час разом з Великобританією та іншими націями США застосовують економічний тиск. Треба засудити спроби економічного тиску в міжнародних відносинах, тому що такий тиск іноді менш гуманний, ніж застосування сили.

Неможливо заперечувати, що американський уряд намагається зберегти і посилити в союзі з Великобританією та іншими державами провідне становище, яке раніше Америка посідала не тільки в Китаї, а й в інших регіонах Східної Азії. Історичний факт полягає в тому, що східноазіатським країнам протягом останнього століття доводилось миритися з статус-кво англо-американської політики імперіалістичної експлуатації і жертвувати собою заради процвітання цих двох націй.

Японський уряд не може далі миритися з таким становищем, оскільки воно безпосередньо протидіє основному курсу японської політики,— забезпечити кожній країні право посісти належне їй місце в світі...

Очевидно, наміри американського уряду полягають у тому, щоб таємно змовитися з Великобританією та іншими країнами і завадити зусиллям Японії встановити мир шляхом створення нового порядку в Азії,— читав Рузвельт,— а також у тому, щоб зберегти англо-американські права й інтереси, що витікають із стану війни між Японією і Китаєм. Такий намір явно визначився в ході теперішніх переговорів. Таким чином, щира надія японського уряду врегулювати японо-американські взаємини та зберегти й зміцнити мир у зоні Тихого океану шляхом співробітництва з американським урядом була остаточно втрачена.

Японський уряд шкодує, але не може не поставити до відома американський уряд, що внаслідок зазначеної позиції американського уряду досягнення згоди шляхом подальших переговорів японський уряд вважає неможливим».

— Схоже на те, що японці збираються розірвати зносини,— сказав президент своєму військово-морському ад'ютантові, повертаючи теку з паперами.

Давно вже Сіраш не покидав Степівки так надовго. Заметена снігами, вона здавалася малесенькою й тихою, до того беззахисною, що аж серце щеміло. Всі хати, скирти, клуні, стайні й сараї — все було приземисте, втонуло в снігах і втратило обриси, округле, сліпучо-біле і на вигляд м'яке. Білі від налиплого снігу та інею дерева, білі паркани зливалися з снігами степу, і нічого не можна було впізнати здала, а тільки, під'їхавши ближче, вгадати, чия й де має бути хата, над чіим обійстям здіймається дим, вирізати з-поміж інших однакових хат і свою, тепер уже ніби меншеньку, припишклу й затишну.

Хато моя, хаточко, скільки ж я прожив у тобі, а ти завжди була мені й теплою, й зручною, і завжди в тобі ставало місця всім. Ще як був малим, ти не підставляла мені гострих кутів, щоб я, навчаючись ходити та падаючи, міг ударитися об них і забитись. А над моєю білявенькою головою витав дух батька й матері, діда й бабусі, і всі вони з перших моїх кроків та проблисків свідомості навчали мене добра і привітливості до людей. А потім, так само в добрі та злагоді, зростали мої діти та внуки, і завжди в тобі пахло чесно заробленим у нелегких трудах хлібом.

Хато ж моя рідна, як же тяжко жити далеко від тебе, а ще тяжче покидати тебе назавжди, навіки, назавсім...

Так сумовито роздумував Сіраш, в'їжджаючи у Степівку того суботнього дня, 6 грудня 1941 року. Він послав Віктора до баби Гапки дізнатися, чи все там гаразд, бо постріли, які його найменший почув зранку на хуторі, не віщували нічого доброго. І хоч того дня Віктор розминувся з бабою Гапкою й стало відомо лише про те, що в неї забрали полонених та про її прокльони, послані Шешкові через паркан, чутлива Сірашева душа сказала йому все ще до зустрічі з тіткою Ялиною, коли він одчиняв ворота, і кінь раптом спіткнувся.

Об 11.25 Маршалл подзвонив Старкові, як обіцяв черговий по штабу, і спитав:

— Надумали, дорога Бетті — (так жартома називали начальника штабу ВМФ США найближчі його друзі), — що будемо робити? У вас був час на роздуми, а я тільки щойно прочитав цей унікальний документ.

— Треба негайно послати попередження віддаленим гарнізнам, — сказав Старк. — Я не хотів нічого затівати, не погодивши з вами.

— Я б уточнив,— тут же перервав його Маршалл.— Оскільки простори Тихого океану, де розташовані, як ви кажете, наші віддалені гарнізони, контролюються й прослухуються об'єднаним імператорським флотом Японії та його розвідкою, попередження треба послати тільки наземним військам, щоб його не перехопили радисти Ямамото.

— В цьому є сенс,— погодився адмірал Старк.— Тоді вам і карти в руки: ваше відомство — ваше й розпорядження.

— Виходить, так. Зараз же, не марнуючи часу, сам сідаю готувати попередження для негайної відправки в усі гарнізони,— пообіцяв Маршалл.

— З обов'язковим і невідкладним ознайомленням з ними військово-морського командування на островах,— нагадав адмірал Старк.— А передати попередження своїм кодом зможете через радіостанцію флоту — вона набагато потужніша за вашу.

— Само собою,— погодився Маршалл.— Отже, я заходжуюсь писати. Вибачайте, адмірале,— Маршалл поклав трубку і швидко, як міг, написав:

«Сьогодні о 13.00 за східним поясным часом Японія має намір зробити заяву, рівнозначну ультиматуму. Японські послы мають вказівку про негайне знищення своїх шифрувальних машин. Що саме має бути вчинено в призначений час, нам невідомо, однак будьте у відповідній готовності.

З цією телеграмою ознайомте військово-морське командування.

Маршалл»

Швидко написавши попередження, начальник генерального штабу довго думав, як його відправити, щоб воно не було перехоплене противником, і вирішив відмовитись від телефону з кодуєм пристроєм, що стояв у нього на столі і забезпечував прямий зв'язок з командуючим військовим гарнізоном на Гавайських островах генералом Шортом. Не скористався Маршалл і лінією прямого телефонного зв'язку з Гавайськими островами, яка була в розпорядженні ФБР. Відхилив він і пропозицію Старка, висловлену побіжно в телефонній розмові, яку він, проте, забути не встиг.

Об 11.52 він відправив текст попередження армійській

радіостанції, котра не зуміла зв'язатися з Гавайськими островами і передала телеграму компанії «Вестерн юніон», яка мала з Гавайями звичайні комерційні канали зв'язку з посильними. Тут Маршалл настільки перемудрував і перехитрив себе самого, що телеграма була вручена Шорту через кілька годин після нальоту, і йому лишилося одне-єдине: гірко й люто вилаятися над нею, адресуючись, проте, до своїх адресатів, що так і не зуміли попередити його хоча б перед катастрофою, маючи з ним прямий закований телефонний зв'язок.

З пояснень Маршалла об'єднаній комісії конгресу:

« — Я не скористався телефоном, побоюючись, що розмову можуть підслухати японці, а це поставить в скрутне становище державний департамент як відкритий акт стосовно Японії.

— Я нагадаю вам, генерал,— сказав сенатор Фергюсон,— що військове міністерство ще до нападу на Пірл-Харбор віддало наказ направити два літаки Б-24 для фоторозвідки над японськими островами, включаючи острів Трук. В наказі зазначалося, що льотчики повинні були застосувати зброю, якби японські винищувачі спробували чинити їм перешкоду. Як же користування телефоном можна вважати відкритим актом порівняно з цим польотом?

— Це питання суджень,— ухилився незворушний Маршалл, котрому нічого було сказати на своє виправдання¹.

Неймовірно, маловірогідно, але вони й тепер, після такої промовистої відповіді Токіо на меморандум Хелла за 26 листопада, вірили, що Японія нападе не на них, а на Радянський Союз. Виходячи з судження найвпливовішого радника Хелла у справах Далекого Сходу С. Хорнбека, котрий підкреслював, що «Японія не буде схильна вдаватися до нових авантур в тих районах, де вона має всі підстави чекати, що зустрине енергійний спротив, а швидше, завдасть удару по слабих районах, котрі легко захопити», державний секретар, а з ним і президент, військовий та військово-морський міністри вважали, що об'єктом япон-

¹ *Моргенштерн Дж.* Пірл-Харбор: Історія таємної війни.— С. 278—279.

ської агресії ніяк не може бути країна, яка в своїй ноті за 26 листопада вирішила зайняти тверду позицію, тим більш, що фашистські війська підійшли до самої столиці СРСР, взяли в облогу Ленінград, а на півдні вийшли до Дону — отуди Японія і вдарить. Так вони думали, та не так розгортались події.

Наталка лежала, вже одягнена в дорогу, на високих подушках застеленого ковдрою ліжка і чекала нас, постогнуючи. Її біле, мов з гіпсу, схудле й ніби аж постаріле обличчя видовжилось, витончилось і стало ще кращим, — мабуть, через те, що якимось дивно побільшали на ньому й вирізнилились і без того великі блакитні очі в пухнастих русявих віях. Печать страждань, що продовжували загострюватись, клалася на печальний погляд, на страдницьки зломлені брови та викривляла кутики губів, мов до плачу.

Але вона не плакала — тільки тихо та кволо постогнувала. А побачивши мене, навіть ледь усміхнулась. Вже й не знаю чим: очима, губами? Ніщо ніби й не здригнулось у її обличчі, а усмішка освітила і прояснила його.

— Здрастуй, — шепнула вона мені й покликала очима до себе.

Я підходив з острахом, з подивом, далекий і чужий, як чужою досі й завжди була вона мені, а тепер, підстрелена Брауном за невідомих обставин, здавалася мені ще чужішою. Якби вона знала, який я чужий, вона б не подала мені руки.

Але вона подала — кволо, повільно простягла її назустріч і, мабуть би, вронила, коли б я не підхопив ту маленьку, білу і таку гарячу руку, що наче аж обпікся нею з морозу.

— Я так чекала тебе, — сказала Наталка, не соромлячись ні мачухи, що поралася поряд з якимись кошиками й згортками, ні подруг, що стояли біля неї.

— Не кажи так, — сказав я їй. — Чого б ти мене ждала? Може, тобі це тільки зараз здається. Ми ж ніколи навіть не розмовляли, і ти мене зовсім не знаєш, як і я тебе. Краще скажи, як себе почуваш...

— Я чекала, — сказала вона тихо, не випускаючи моєї руки, і малі її й кволі пальці стискалися все сильніше.

Я помітив, як у неї спочатку побільшали очі, а потім налилися слізьми. І теплий жаль ворухнувся в серці.

— Ну, не треба, не треба, — сказав я, ніяковіючи перед

дівчатами і відчуваючи непереборне бажання відійти, але руки своєї не зважився висмикнути — це було б надто образливо й грубо, і я стояв біля неї мов прив'язаний, аж мене в піт кинуло.

Двері з шумом розчинилися, швидко й рішуче зайшов Безп'ятов, брунатий, накачаний самогоном з ночі по самі очі, волохатий і кремезний од великого чорного кожуха й товстої заячої шапки.

— Гайда, гайда, хлопці, беріть її та їдьте, щоб не спізнитися зовсім, бо сьогодні ще й операцію, може, встигнуть зробити — вона ж он вся горить. — Він говорив усе це швидко, ще швидше збирав у свої дужі руки пакунки й корзинки, очевидно, з харчами для Наталки й гостинцями для лікарів, а на дочку наче боявся й глянути.

Борис тихо підійшов ззаду, схилився над закутаною в ковдру Наталкою в ногах.

— Бери, — сказав мені, засовуючи обидві руки під грубий згорток витягнутих Наталчиних ніг.

— Ой! — скрикнула Наталка, ще дужче стиснувши мою руку. — Обережно, Борю, — сказала вона, не зводячи розширених, сповнених жаху й очікування ще більшого болю очей, а сама вже простягала до мене руки з наміром ухопитися за шию.

Я нахилився, обняв її за плечі, намагаючись обхопити й ковдру, і всю її, закушкану в зимове пальто, і гаряче, нездорове дихання хворої людини вперше в житті обдало мене, і тільки тепер я зрозумів, як їй погано, як вона мучиться й страждає.

— Ну, — сказав Борис позад мене, — взяли.

— Обережно, — стискала мене своїми руками Наталка. — Ой, обережно, хлопці!

Ми повільно і плавно одірвали її од ліжка, помалу пересуваючи ноги, мов по молоденькому льодку, рушили з своєю немалою й незвичайною ношею до дверей, а Наталка, не зважаючи на всю нашу обережність, все одно скрикувала на кожному кроці, довго й протяжно втягувала крізь зуби повітря і, мені видно було, блідла ще дужче.

Як тільки винесли її надвір і перше проміння впало на її зовсім близьке від мого обличчя, я помітив крупні краплі поту на чолі, в кутиках очей, на губах, у виямці на підборідді.

— Несіть швидше, — прошепотіла вона, заплющивши очі.

Сани стояли під самим порогом. Але на порозі слизько було, і ми боялися оступитись чи послизнутись, тому зносили її довго, а ще довше опускали в сани: там було багато сіна, застеленого великим кожухом, які видавалися колись радгоспним нічним сторожам узимку. І кожух, і сіно довго вгиналися і вгрузали під пораненою, і Наталка сичала, втягуючи повітря крізь зуби, все дужче, потім навіть скрикнула, очевидно, коли Борис випростав руки з-під її пораненої ноги, і враз заспокоїлася, зручно влігшись у м'яких санях, коли і я вивільнив з-під неї руки, глянула на мене зовсім зголубілими від сонця чи від болю очима.

— Спасибі,— сказала мені так само тихо, як і в хаті; так, що надворі я ледве почув.— Того я й ждала тебе,— додала вона, і очі її були повні вдячності.

Іронія долі: міністерство закордонних справ Японії передало текст меморандуму своїм послам англійською мовою, щоб полегшити його розшифровку й передрук і позбавити співробітників посольства необхідності перекладати його. Однак, як виявилось насправді, це було полегшення для дешифрувальної служби американської розвідки, яка блискуче ним скористалася, поклавши тринадцять розшифрованих і передрукованих частин меморандуму на столи президентові, державному секретареві, військовому та військово-морському міністрам, начальникам штабів і, звісно ж, начальникам розвідки армії та флоту звечора 6 грудня. В той час, як шифрувальники японського посольства до вісімнадцятої години розшифрували тільки вісім частин, після чого всім складом шифрувального відділу подалися на прощальну вечерю одного із своїх колег, котрий залишав Вашингтон і повертався на батьківщину. Решту, п'ять частин, вони розшифрували опівночі й вклалися спати, попередньо знищивши шифрувальні машини, як було наказано напередодні.

Якось ніхто не звернув уваги на заборону міністра закордонних справ Того доручати передрук розшифрованого тексту, а його набралось аж 22 сторінки, друкаркам. Так і пролежали всі тринадцять розшифрованих частин до ранку, доки секретар посольства Окумура з власного бажання не сів за їх передрук. Та, на жаль, він слабо опанував цю професію: друкував двома пальцями, і процедура ця затяглася неймовірно. Отож, коли Старк прочитав о 9.00 всі чотирнадцять частин меморандуму з додатком про час вручення, оперативно перехоплені й розшифровані

американською дешифрувальною службою, на цей час черговий по шифрувальному відділу японського посольства ще тільки обдзвонював своїх підпилих звечора колег, щоб вони з'їжджалися та приступали до одержаної о 7.00 чотирнадцятої зашифрованої частини. Лиш на 10 годину японські шифрувальники з'їхалися й приступили до роботи, а послу Японії адміралові Номури заключний текст вручили тільки об одинадцятій, тобто за дві години тридцять хвилин до вручення меморандуму державному секретареві Хеллу. Наспів зв'язавшись з державним департаментом та домовившись про зустріч в зазначений час, адмірал, спохватившись, побіг у шифрувальний відділ за текстом. Тексту не було: Окумура, весь спітнілий і загнаний, пообіцяв передрукувати його опівдні, але його затримали шифрувальники із заключною частиною, потім телеграми з двома незначними поправками до тексту надійшли з Токіо, ще пізніше довелося передрукувати найбрудніші сторінки.

Номура вже й не відходив від дверей його кабінету, раз у раз просовував голову, підганяв свого секретаря і нарешті лише о 13.50, тобто на двадцять хвилин пізніше призначеного часу вручення, одержав текст, який уже ніколи було перечитати, разом з Курусу «стригнули в машину й через чотирнадцять хвилин опинилися перед зачиненими дверима Хелла»¹.

Державний секретар ще з учорашнього вечора знав, про що збираються говорити з ним послы Японії. Важливість меморандуму і обумовлена дата й час його вручення не лишали сумнівів у тій великій відповідальності, яка лягала на плечі адмірала Номури та його помічника на тривалих японо-американських переговорах генерала Курусу, ще дужче підігрівала розлюченість Хелла, його бажання провчити японських послів: адже запізнення на обумовлені дипломатичні зустрічі може бути витлумачено і як неповага до його уряду і навіть країни.

Документи того часу:

«Остання зустріч Номури зі мною була організована так само бездарно, як він вів переговори зі мною з самого початку. Намір його уряду, котрий наказав провести цю зустріч о першій годині пополудні 7 грудня 1941 року,

¹ Яковлев М. М. Загадка Пірл-Харбора.— С. 160.

полягав у тому, щоб вручити ноту за кілька хвилин до удару по Пірл-Харбору. Посольство Номури зіпсувало все, затримавши розшифровку й передрук. Однак, оскільки Номура розумів необхідність з'явитися в зазначений час, йому б треба було зустрітись зі мною точно о першій годині дня, навіть якби у нього на руках були тоді лише перші рядки ноти, давши посольству вказівку підвезити решту тексту в міру готовності».

З мемуарів Хелла

З А Я В А
ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ ПРЕСИ
7 грудня 1941 р.

«О першій годині дня японський посол звернувся з проханням, щоб державний секретар прийняв японських представників.

Зустріч була призначена на 13.45.

Японські представники прибули на прийом о 14.05. Державний секретар прийняв їх о 14.20.

Японський посол вручив державному секретареві документ, котрий розглядається як відповідь на меморандум, переданий йому державним секретарем 26 листопада.

Державний секретар Хелл уважно (!) прочитав меморандум, вручений йому японськими представниками, потім повернувся до японського посла і з величезним обуренням сказав:

— Я мушу заявити, що під час всіх моїх переговорів з вами протягом останніх дев'яти місяців я не сказав жодного слова неправди. Це абсолютно ясно з документів. За всі мої п'ятдесят літ державної служби я ніколи не бачив документа, наповненого такою кількістю мерзеної брехні та перекручень, — мерзотною брехнею та перекрученнями в таких розмірах, що до сьогоднішнього дня я ніколи не думав, щоб хоч один уряд на планеті був здатен на це! — Хелл кивнув головою в напрямі дверей.

Посли мовчки відкланялись і покинули кабінет у великій бентезі: вони ще не знали про Пірл-Харбор».

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Повернувшись додому, Дмитро Іванович ще й коней не випріг, а йому вже розповіли і про поранення Дзусова, і про смерть баби Гапки, і про незнайомця, що прибився,

як він каже, з Баштанки, а імені свого не називає. І про настирливі домагання й підглядування старости Стешка, що нахваляється вивести його на чисту воду.

— Налазить і налазить,— схлипувала тітка Ялина.— Життя від нього немає. Лізе в душу, й край.

— Нічого,— заспокоював дружину, ще дужче стемнівши від цих вістей видубленим вітрами обличчям Сіраш.— Недовго зосталось йому налазити,— пообіцяв він, довго й тяжко обмірковуючи ситуацію.

Тітка Ялина зміла Дмитрові Івановичу голову, помила йому ноги з такої далекої дороги, як водилося у Сірашів одвіку, і, поголений та зачесаний, переодягнутий у свіжу білизну й одяг, мов на свято, Сіраш всівся за накритий білою скатертиною стіл.

За цим столом справляли весілля і поминки, із-за нього виряджали до армії синів, і багато людей сиділо завжди за ним при всякій нагоді. Тепер Сіраш сидів на покуті сам, один-однісінький, замислений і суворий: Віктора послав на другий кінець села провідати Тоню, а Сенько Сорокопуд дременував через городи додому, скучивши за своїм численним замурзаним сімейством та опасистою велелюбною дружиною, якою хвалився, що вона в нього як піч: тепла й добра, повна й щедра.

Сидів Дмитро Іванович за столом, поклавши на нього важкі свої натружені руки, великі й темні, аж чорні від роботи, вітрів та морозів, а надто ж від шпаркого південного сонця, болісно думав, як тепер бути, як жити далі. Одразу ж відчув, що з пораненням Дзусова, з наврипливістю Стешка життя зав'язується в тугий гудзуватий вузол, який доведеться рубати, може, вже й сьогодні.

Коли тітка Ялина виставила на стіл найкращі наїдки й принесла з погребя плетений жбан каберне, Дмитро Іванович ворухнувся за столом під іконами, глянув на неї довгим лагідним поглядом, мовби подякувавши за все й похваливши, і сказав тихо:

— Клич же до столу й нашого безіменного гостя. Погляну, хто він і чого до нас прибився. Аж дивно: шукає тут захисту, ніби наша хата міцніша й безпечніша за всі баштанські хати.

— Що ж це ти задалегідь так настроюєшся проти людини,— втихомирювала Дмитра Івановича тітка Ялина.— Мабуть же, в Баштанці непереливки, раз довелося чоловікові втікати сюди.

— А тут що? — похмуро спитав Сіраш.— Рай?

— Не гнівайся, Дмитре,— ще тихше просила тітка Ялина.— Він такий нещасний, бідолага, такий обірваний і зачучверений прийшов, ледве од'ївся та одігрівся, сердега.

— Одігрівся,— бурчав Сіраш, закипаючи,— а ти всіх переховуй та перед фашистами за кожного відповідай...

— Це вже й зовсім на тебе не схоже,— з серцем сказала тітка Ялина.— Аж не впізнаю тебе, Дмитре.

— Прости,— похилив дядько голову.— Серцем чую: прийшов край. Настали душу, Ялино,— глянув він на дружину, як давно-давно колись.

— Якось буде,— заспокоювала тітка Ялина, хоч у самої аж пальці потерпи й дихання перехопилось: чоловік її не звук теревенити, та й сама передчуває біду.

— Ну то клич уже,— помовчавши тяжко й довго, звелів Сіраш і заходився наливати в склянки вина.

Тітка Ялина пішла в задню хатину кликати прибульця.

Вибравшись тісним лазом при самій землі із своєї схованки, той довго обтрушувався, ніяковів чи хвилювався, з якоюсь провинною раз у раз поглядав на тітку Ялину, ніби збирався про щось попросити, та так і не зважився.

В світлицю заходив і зовсім знічено й боязливо — малий, незграбний у просторому Петровому обмундируванні. Зупинився в порозі, хитнув спершу головою, поспішливо й догідливо, як Сенько Сорокопуд, а потім і вклонився:

— Добрий день, Дмитре Івановичу,— підвів на Сіраша метушливі очі, в яких низьке зимове сонце з вікна висвічувало острах.

— А-а-а, це ви, товаришу Вирій! — мовби аж зрадівши, рокітливо пробасив Сіраш, а з-за столу, проте не встав, не вийшов назустріч подати руку і лицем не прояснів.— По правді кажучи, не сподівався побачити вас в окупації, та ще в моїй хаті — в хаті старости сільгоспобщини, наставленого німцями й виключеного колись з партії, га?

— Я теж,— глянув собі під ноги Вирій.— Одна надія на вас. Що не видасте, допоможете...

— А я ж вам казав, пам'ятаєте? — нагнувся до нього через стіл Дмитро Іванович, допитливо й гостро заглядаючи в обличчя, шукав очей Вирія і не знаходив — той ховав очі, не міг зустріти його погляд, відчуваючи сором, провину, слабкість свою і повну залежність від скривдженого колись та мало не репресованого під його тиском Сіраша.— Казав тоді, як ви збиралися розкуркулювати мене,— вів далі Дмитро Іванович з боєм.— Казав і тоді, як виключали з партії: на віку, мовляв, як на довгій ниві, всього

буває. А ви тоді не чули мене. Й слухати не хотіли. На бюро райкому дужче за всіх лютували. І домоглися виключення з партії Дмитра Івановича Сіраша. А що ж вийшло? — питав Сіраш гнівно.

Вирій мовчав на порозі, схиливши голову.

— Ялино, — попросив Дмитро Іванович, не глянувши на дружину, — вийди на хвилинку.

Виходячи, тітка Ялина помітила, як Вирій глянув на неї розгублено, немов боявся лишатися з Сірашем наодинці.

Коли тітка Ялина вийшла, Сіраш підвівся, повільно й важко вибрався з-за столу. Підійшов до Вирія і, взявшись у боки та дивлячись на нього, малого й зніченого, згори вниз, перепитав:

— Що ж вийшло?

Вирій мовчав, голови не підводив.

— А вийшло от що: я втратив на війні аж трьох синів! Борюся сам проти фашистів як тільки можу, а ви переходите від них. Та ще де? В мене — виключеного вами з партії! Хіба ж це справедливо? А зараз діло повертається так, що мені за всіх вас доведеться головою накласти — треба негайно вбити старосту села, що й до вас тут добрався. Інакше він докопається і всіх нас німцям видасть. Так от я вам над могилою своєю кажу: лайном ви були тоді, а не людиною, товаришу Вирій, — тихо й переконливо сказав Сіраш і одійшов, сів у порозі на лаву, немов чужий у своїй власній хаті. — Засліплені владою, ви не бачили людей. Думали, що ви — пуп землі? Нічорта! Люди — найголовніше. І для партії, і для держави. Тепер ви переконалися в цьому. Сподіваюся, більше не забудете. Чому ви тоді не розуміли цього? Дивуюся й досі. Ох і наламали б тоді дров, якби вчасно не приструнили. Вас і таких, як ви. — Сіраш непримиренно дивився на мовчазного й геть зніченого Вирія з далечини своєї давньої гіркої образи. Потім погляд його потеплів і наблизився. — Ну, та бог з ним. Що було, те пройшло. Хоч і не забулося, а проте минуло. То що ж його й згадувати? Зараз не до зведення рахунків. Яка ви не є, а радянська людина. Ще й з ворогом, мабуть, боротися будете. І раз до мене прийшли, то й волосина з вашої голови не впаде. — Сіраш посунувся на лаві, даючи Вирію місце за столом. — Сідайте, пообідаємо. Ялино! — гукнув він. — Неси борщ. Та погарячіший! Бо намерзся і я в дорозі. — Він посунув до Вирія склянку з вином, кивнув головою: — Хай усе наше зостанеться з нами! — і спрагло випив одним духом.

— Віце-адмірал Нагумо так і не лягав тієї ночі. Повернувшись до своєї каюти від начальника розвідки капітан-лейтенанта Оно, він одразу ж почув зумер телефону внутрішнього зв'язку. Знявши трубку, командуючий оперативним з'єднанням здивовано підвів кущуваті брови й наморщив лоба.

— Це ви, Гендо? — різко спитав він. — Так пізно?

— Я, пане віце-адмірал. Даруйте, що турбую...

— Вам наказано спати, спати, доки вас піднімуть! Сьогодні на вас чекають події, що вимагатимуть енергії й витримки ще небувалої. За порушення режиму я посаджу вас під домашній арешт, як тільки повернемося додому, — пожартував віце-адмірал.

— Небувалі події чекають нас усіх, — сказав Генда суворо. — А що стосується порушень режиму, то дозвольте вам нагадати, пане віце-адмірал: ви не спите вже третю ніч, за моїми відомостями, і Ямамото-сан навряд чи погладив би вас по голівці.

«Шибеник! — подумав Нагумо. — Ну й шибеник же!»
А вголос сказав:

— Адмірал Ямамото не знає, що я не сплю. А ви самі дзвоните мені серед ночі... Що трапилось, Гендо? Що примусило вас порушити відпочинок командуючого авіаносним оперативним з'єднанням перед самісінькою атакою?

— Не хвилюйтеся, пане командуючий, необхідне деяке уточнення.

— Це стосується атаки? — спитав Нагумо, прикидаючи: міг би чи ні капітан-лейтенант Оно за цей час перехопити якість донесення американців і попросити Генду потурбувати його так пізно? Ні, не міг. Не встиг би зв'язатися з Гендою.

— Це стосується капітана третього рангу Футіди, — сказав Генда. — Власне, його літака. Дозвольте поговорити з вами наодинці? Може виникнути непоправне упущення.

— Все вже обговорено, вивірено й зважено, — сказав віце-адмірал, — і щось змінити чи переграти просто неможливо: зараз літаки вже піднімають з трюмів на палуби. Я мушу зайняти своє місце в бойовій рубці «Акагі». Приходьте туди.

Генда помовчав. Його, очевидно, це не влаштувало.

— Чого ви мовчите, Гендо? — тихо, без роздратування спитав віце-адмірал Нагумо.

— Там будуть люди — не хотілося б просити вас при свідках, — сказав Генда. — Тому дозвольте зайти зараз.

Віце-адмірал мовчав, і в мовчанні чулося невдоволення.

— Крім мене, ніхто вам про це не скаже. Ніхто не звачиться попросити вас, пане віце-адмірал.

— Футіда вилетить останнім, — нагадав віце-адмірал. — У нього буде час...

— Коли почнемо злітати, буде не до розмов, — наполягав Генда. — Крім того, Міцуо ніколи б не зважився потурбувати вас. Я хочу попросити вас про одну деталь в операції, точніше — попередити. Тільки і всього.

Тепер мовчав Нагумо. Йому хотілось останні хвилини перед початком бойових дій провести наодинці, в молитві: бандити-самураї у високих чинах це полюбляли завжди. Навіть тепер, коли за кілька годин бомби й торпеди полетять не лише на кораблі й військові об'єкти, а й на голови жінок та дітей, адміралові хотілося побесідувати з богом, попросити у великої та святої заступниці Аматарасу Оміками допомоги у здійсненні виношеного й так ретельно підготовленого плану, від якого залежить доля божественної імперії.

— Попередити? — нарешті спитав Нагумо. — Про що ви збираєтесь попереджати так запізно?

— Я скажу вам з ока на око, бо нас можуть підслухати. Вже, мабуть, підслуховують. А я не хотів би, щоб Футіда довідався про це перед вильотом. Я затримаю вас всього на п'ять хвилин. Дозвольте зайти? — добивався Генда, йдучи напролом, відкинувши всі міркування етики, звичаїв і субординації.

— Гаразд, даю вам три хвилини, — здався Нагумо й вставив трубку в затискувачі.

Не встигло завмерти їхнє сухе металічне клацання, як у двері постукали. Не чекаючи відповіді, в каюту буквально увірвався капітан третього рангу Генда в бойовому, ретельно випрасуваному обмундируванні із самурайською білою пов'язкою на голові. Виструнчився, завчено кинув руку до скроні:

— Дозвольте, пане командуючий?

— Що там у вас? — ступив віце-адмірал Нагумо до столу, де лежала розгорнута карта з нанесеною схемою підходу до острова Оаху авіаносного оперативного з'єднання, бойового курсу літаків на Пірл-Харбор і маршрут їхнього повернення на кораблі після атаки. — Покажіть, — кивнув він на схему.

Генда схилювався над картою.

— Звідси до острова,— ткнув він у точку вильоту торпедоносців та бомбардувальників і розвороту оперативного з'єднання на зворотний курс,— двісті тридцять миль. Тобто коротше плече. Так? — звів Генда очі на командуючого.— Вже нашим літакам першої хвили доведеться повертатися на кораблі, долаючи відстань набагато більшу, бо за цей час авіаносна ескадра повним ходом віддалятиметься від Оаху чотири-п'ять годин. Для літаків другої хвили, що стартуватимуть з палуб авіаносців через одну годину п'ятнадцять хвилин після нас, відстань і коротшого й довшого плеча значно збільшиться...

— Що вас непокоїть? — здивувався Нагумо.— Штурмани все розрахували: і відстань, і час, і запаси пального на той випадок, якби американці здумали послати на кораблі нашого з'єднання свої вцілілі після нападу на Пірл-Харбор літаки. Вони вже не змогли б нас дістати, долаючи довшу відстань в обидва кінці. Їхнім екіпажам не вистачало б пального для повернення на свої аеродроми: розрахунки наші оператори заклали з самого початку розробки операції, і всі про це знають. І ви, Гендо, знали теж. Так що ж вас непокоїть зараз?

— Футіда, пане віце-адмірал,— виструнчився Генда, одірвавшись від схеми, яку він давно знав напам'ять.— Він має очолити атаку першої хвили бомбардувальників і торпедоносців, а потім лишитись над Пірл-Харбором і спрямовувати на цілі й другу хвилю, діждавшись її появи. По завершенні атаки він знову має ще трохи затриматися, щоб зробити аерофотозйомку для вищих штабів і командування про наслідки нашої роботи...

— Це входить в його обов'язки,— сухо сказав віце-адмірал Нагумо.— Ви нічого нового для мене не повідомили, і я не розумію...

— Він витратить багато бензину і не наздожене авіаносці,— пояснював Генда, явно хвилюючись.— Дамо йому шанс, пане командуючий: при відході від Гавайських островів збавимо хід або зупинимося на якийсь час у тій точці, куди він зможе долетіти. Адже її можна розрахувати?

— На літаку Футіди встановлено додатковий бензобак...

— Я це знаю, пане віце-адмірал,— нетерпляче смикнувся виструнчений Генда,— але й додаткового бензину може не вистачити: затримка над Оаху до підходу другої хвили, участь в повторній атаці, відстань до кораблів, що встигнуть за цей час відійти далеко, набагато далі, ніж було

розраховано. Я боюся, що Міцуо доведеться падати в океан, не долетівши до нас. Я прошу, пане віце-адмірал...

— Це благородний вчинок, Гендо,— сказав командуючий оперативним з'єднанням,— так турбуватись долею товариша. Навіть перебиваючи старшого за віком, за званням і посадою.— Нагумо поглянув на годинника.

У коридорах і приміщеннях «Акагі» наростає рух, на металевій палубі, над їхніми головами громохоко лунали квапливі кроки, наче там котили гармати, по бойовій трансляції гриміла команда:

— Підйом! Увага, увага! Підйом!

— Дозвольте йти, пане командуючий? — виструнчився капітан третього рангу.

— Ідть, Гендо, виконуйте свій обов'язок,— м'яко сказав стомлений і старий віце-адмірал Нагумо з жовтим, дряблим, хворобливим обличчям.— Бажаю вам успіху.— Він простягнув бравому й виструнченому Генді темну й широку, як лопата, руку.— Я запам'ятаю нашу розмову,— пообіцяв він багатозначно і підштовхнув Генду до виходу лівою рукою.— Хай вам щастить.

Генда вискочив на палубу. Сирий, пронизливий вітер мало не зірвав самурайську пов'язку з голови, і він мусив притримати її обома руками. В повній темряві, що після яскраво освітленої каюти командуючого здавалася Генді густою й тягучою, матроси технічного дивізіону авіаційної бойової частини готували літаки до вильоту, на руках відкочуючи їх на місця, і там закріплювали на катапультах під свист і пориви вітру — навіть у темряві видно було, як під рвучкими його нальотами погойдуються крила.

То була далека і чужа війна, і не нам їх осуджувати й коментувати їхні дії. Пошлемося й далі на їхні добросовісні документальні розповіді, до того ж — найновіші, скажімо, У. Пренджа. «...Високо в небі над Тихим океаном японські літаки під командуванням Нагумо (так в оригіналі.— О. С.). летіли до мети. В центрі строю йшло десять трикутників бомбардувальників, їх вів капітан третього рангу Футіда. Ліворуч від них — дві групи пікіруючих бомбардувальників Такахасі. Праворуч ревли моторами чотири групи торпедоносців Мурата. Прикривали весь стрій винищувачі Ітая...»

Пересувна радіолокаційна станція, розташована неподалік від Кахуку-Пойнт на північній околиці Оаху на висоті 230 футів над рівнем моря, вважалася найкращою з

подібних установок. Було 4.00, коли рядові Джозеф Локард та Джордж Еліот заступили на чергування.

Локард, котрий був досвідченіший за свого напарника, вчив Еліота «читати» екран. О 7.00 він хотів уже був вимкнути станцію після ранкового сеансу роботи. Але на екрані несподівано з'явилося якесь зображення. Локард подумав, чи не зламалося що-небудь в апаратурі. Однак перевірка показала, що все справне, й не підтвердила підозри.

Він знову сів до екрана, вирішивши, що це, очевидно, якийсь груповий політ.

О 7.02 «група» виявилася в 5 градусах на північний схід по азимуту на відстані 132 милі. Екран видавав просто неймовірні відомості: понад п'ятдесят літаків наближалось до бази. Еліот запропонував повідомити про це в центр інформації. Локард спочатку не хотів, оскільки години їхнього чергування вже закінчилися. Та Еліот наполягав:

— Для центру інформації,— казав він,— це може служити хорошим випробуванням.

Нарешті Локард погодився передати дані установки в центр.

— Дзвони сам,— сказав він, поступаючись місцем Еліоту. Їхня суперечка зайняла хвилин сім чи вісім.

Еліот подзвонив у центр інформації і потрапив на рядового Джозефа Макдональда, оператора на комутаторі. Макдональд, прийнявши повідомлення, оглянувся на годинника, щоб зазначити час, і побачив лейтенанта Керміта Тайлера, спеціаліста по супроводженню цілей.

— Сер, візьміть трубку,— запропонував він.— Важливе повідомлення з радіолокаційної станції.

— Тут лейтенант Тайлер,— вихопивши трубку в солдата, різко сказав Керміт.— Доповідайте...

Еліот розгубився й передав трубку Локарду.

— Доповідає старший черговий по пересувній радіолокаційній станції поблизу Кахуку-Пойнт рядовий Джозеф Локард...

— Кажіть, що ви там бачите, і швидше,— обірвав його лейтенант.

— Бачу ціль в п'яти градусах на північний схід на відстані... близько ста миль.

— Групова?

— Так, пане лейтенант.

— І велика група?

Локард знизав плечима, наче співбесідник міг бачити його. Подумав і сказав:

— На екрані найкрупніша ціль, яку ми коли-небудь бачили.

— По-вашому, це літаки? — перепитав Тайлер.

— Так, сер. Багато літаків...— Локард вагався: сказати, що їх приблизно п'ятдесят чи більше? Адже він міг і помилитись.

Тайлер теж помовчав, роздумуючи, що б це могло бути. Йому і в голову не прийшло, що це може бути японська авіація.

— Скоріш за все, вони з наших авіаносців,— сказав він Локарду і тут же згадав, що по дорозі в інформаційний центр цього ранку чув гавайську музику, а її передають, коли з материка летять Б-17,— мелодія служить їм радіо-маяком.— Ви слухаєте радіо? — запитав він Локарда.— Ви чуєте музику?

— Так, сер, я слухаю. В трубці весь час чути гавайську музику. Ми чергуємо з чотирьох годин, і вона звучить безперервно.

— Отож-то й воно,— сказав лейтенант Тайлер.— До нас летять з материка «літаючі фортеці» — ось що означає зображення на екрані і ця музика. Ви зміняєтесь?

— Так, сер. О сьомій нуль-нуль, але змінники запізняються.

— Нічого, скоро будуть. Відпочивайте.— Тайлер відключився, і в трубці лишилася тільки гавайська музика.

— Чого ж ти не сказав йому, що їх було п'ятдесят? — допитувався Еліот.— Не могли ж нам прислати одразу п'ятдесят «літаючих фортець»? Тут щось не так.

У цьому вони переконаються за кілька хвилин, але прибула зміна, машину затримувати не хотілося, і вони поїхали вниз, назустріч цілі, яку виявили і яка навально, неблаганно й невідвортно наближалася, щоб їх самих зробити своєю ціллю...

...Японський розвідник кружляв над Пірл-Харбором, і льотчик уважно фіксував все, що бачив унизу.

О 7.35 він передав:

— Ворожий флот на якорі. В гавані дев'ять лінкорів, один важкий крейсер, шість легких крейсерів.

За три хвилини він повідомив метеорологічні умови над Пірл-Харбором, але Футіда, за твердженням Уолтера Лорда, його не почув. Виконавши своє завдання, він зробив

вишуканий віраж і взяв курс на авіаносець. Як розвідника-японця не помітили над Пірл-Харбором ні радіолокаційні станції, ні спостерігачі протиповітряної оборони, залишитися ще однією таємницею другої світової війни.

Футіда вів літаки першої ударної хвилі на висоті трьох тисяч метрів над густими хмарами, не бачачи океану. Зліва по борту сліпучо сяяло сонце, ще невидиме на землі й на кораблях в океані, внизу стелилася безкрайня снігова рівнина купчастих хмар. Ніяких орієнтирів, жодних повідомлень від розвідників. Футіда настроївся на хвилю радіостанції Гонолулу, шукаючи в ефірі позивних свого льотчика-розвідника, піймав легку й приємну гавайську музику й використав її як привідний маяк, конкуруючи з «літаючими фортецями» Б-17, про які, ясна річ, нічого не знав і не міг знати.

Вже мав би з'явитися острів Оаху, але за хмарами нічого не було видно внизу, і Футіда невідривно й напружено вдивлявся в горизонт з допомогою потужного морського бінокля. Нарешті він видихнув: «Фа!» — і показав пілотові вниз: хмари саме розсіялись.

— Це північне узбережжя Оаху! — сказав він.

Пілот-бомбардувальник Тошіо Гашімото не міг відвести очей, побачивши перед собою лінію прибою, де хвилі лишали піну на скелястому березі.

— Це Кахуку-Пойнт, Оаху,— ще раз сказав завжди стриманий Футіда. Потім взяв мікрофон і скомандував усім літакам своєї групи: — Тенкай! (Підготуватися до атаки!). — І, повернувшись до радиста: — Пильнуйте, чи не з'являться літаки-перехоплювачі противника!

Всі троє вдивлялися в Оаху, що наближався, особливо яскравий після свинцевих вод океану, які їх супроводжували тисячі миль протягом десятиденного походу без перерви й відпочинку. Вкритий зеленню острів у промінні сонця здавався соковитим і свіжим на тлі прозорих синіх вод океану, а далі різнобарвні дахи будиночків під купами розкидистих пальм, тіністі вулиці й білі пляжі — все це, здавалось, належало до якогось іншого світу. Такого пейзажу не забудеш ніколи. Тошіо Гашімото, діставши фотокамеру, зробив кілька знімків.

Тим часом літаки, долітаючи до острова, за командою Футіди «Тенкай!» розгорнулися в бойовий порядок. Футіда дістав ракетницю. Відповідно до плану нападу одна ракета означала, що противника заскочено зненацька, дві

ракети з двосекундним чи трисекундним інтервалом повідомляли, що ворог насторожі.

О 7.40 Футіда випустив одну ракету. Він одразу ж побачив, що лейтенант Масахару Суганамі, мабуть, не помітив його сигналу, оскільки його літаки не перестроїлись. Зачекавши близько десяти секунд, Футіда, щоб привернути увагу Суганамі, вистрелив ще одну ракету.

Такахасі, побачивши цей другий сигнал і не надавши ніякого значення інтервалові між двома ракетами, вирішив, що командир дав умовний сигнал «дві ракети». Він ринувся вниз, наводячи всі свої пікіруючі бомбардувальники на удар по Форд-Айленду та Хікем-Філду. Мурата, побачивши те, що відбувається, зрозумів, що Такахасі помилився, але в нього не було іншого вибору, як по змозі скоріше спрямувати свої літаки-торпедоносці на кораблі противника, що не чинив досі ніяких перешкод і, здається, не підозрював нічого.

Зате Футіда у гніві та відчаї: бездоганний тактичний план, з такими труднощами і так ретельно розроблений Гендою, Мурата і ним самим, руйнується ж на очах! Адже першими мали завдати удару по кораблях торпедоносці, щоб їм не заважали дими вибухів та пил зруйнованих будівель вцілити по лінкорах. Проте невдовзі він збагнув, що зміни порядку атаки нічого не міняють. Його літаки безборонно виходили на свої цілі.

Футіда підстроїв і навів бінокль. Він побачив те, що складало могутність і славу Тихоокеанського флоту США.

— Яке величне видовище! — промовив він. — Майже неймовірне!

Перед ним розгорталася гавань Пірл-Харбора, забита кораблями. Він нарахував сім лінкорів, хоч знав, що їх має бути вісім — «Пенсільванію» в сухому доку він не помітив і продовжував пильно вдивлятися в похмуре сіре громаддя кораблів, сподіваючись, що ранкове повідомлення про відсутність авіаносців у гавані не підтвердиться. Але, на його прикристь, в Пірл-Харборі їх не було. «Шкодуватиме мій друг Генда!» — подумав він і глянув на годинник. Було 7.49. Підніс мікрофон до губів:

— То, то, то! — послав він в ефір умовний сигнал для своїх льотчиків — перший склад слова «тоцугекісьо» — «атакуй». — Продублюйте! — коротко наказав радистові.

Офіцер штабу об'єднаного імператорського флоту на

флагмані «Нагато», що стояв у Внутрішньому Японському морі, увірвався в каюту адмірала Матоме Угакі, щоб повідомити цю новину.

Перша ударна хвиля пішла в атаку.

Футіда облетів Барберс-Пойнт і, вже ніскільки не сумніваючись, що його літаки насправді досягли максимального стратегічного ефекту, о 7.53 заволав у мікрофон: — Тора! Тора! Тора! (Тигр! Тигр! Тигр!) — кодові слова, призначені для японського військово-морського флоту, які означали, що Тихоокеанський флот США заскочено зненацька.

Адмірал Нагумо стежив за ходом нальоту по коротких повідомленнях з літаків:

8.05 — успішно скинуто торпеди...

8.10 — виведено з ладу 30 літаків, 23 літаки горять...

8.16 — влучення у великий (важкий) крейсер...

8.22 — влучення в лінкор...

Адмірал Ямамото чекав наслідків операції на борту свого флагмана «Нагато» в головній базі об'єднаного імператорського флоту в Куре. Стрілки великого морського годинника на стіні його штабної каюти повільно відміряли хвилини.

Ямамото допалював другу сигарету, коли почали надходити повідомлення з Пірл-Харбора.

Чим більше повідомлень надходило звідти, тим веселішими ставали присутні. Лише Ямамото залишався зосередженим: все ж він шкодував, що погодився на участь в нападі на Пірл-Харбор підводних човнів-малюків.

— Це непотрібні жертви на самому початку довгої війни, — сказав він адміралові Матоме Угакі з прикрістю.

Ямамото знав, що війна буде довга, — адже він попереджав про це князя Коноє, коли вступав у командування об'єднаним імператорським флотом.

Так розповів з документальною точністю та новими невідомими подробицями про цей момент Гордон У. Прендж в «Бук дайджест» («Вибрані книги») — ілюстрованому щомісячнику в Нью-Йорку.

Ну, отож їхали ми знову з Борисом у Явкіне одними саньми, тією ж самою дорогою через засніжений степ, а мороз аж кипів, і скалки скакали по білій рівнині й кололи

очі, і замети білили під низьким сонцем та синім-синім небом, холодні, як смерть.

Мороз, щоправда, був нам не страшний: Безп'ятов усіх нас одягнув у такі кожухи та валянки, що куди твоє діло! Мабуть, з усього радгоспу зібрав.

Борис, що сидів у передку і правив кіньми, вкутався в дублений кожусяру з грубошерстих овець — штук дванадцять, мабуть, пішло — і яскравів, оранжево висвічувався сонцем на весь степ, ніби для того, щоб ніхто на нас не наїхав. Поставивши величезного коміра сторч, він втонув у ньому з головою, і з чорних вовняних нетрів, що пнулися з-за одігнутих країв, виривався тільки пар від дихання та дим від сигарети. Дим одлітав далеко й повільно танув у морозному повітрі синюватими запашними хмарками, а пар конденсувався і тут же осідав інеєм, найперше на вовні відлоги і на всьому правому боці коміра, бо їхали ми на схід, а вітер дув з півночі.

Наталка, тепло вдягнута і взута в просторі валянки сорок другого розміру, щоб не натруджувати поранену ногу, була вкутана, мов лялечка, з головою у білий, зовсім новий, з якимись казенними печатями на полах кожух. Був він білий не лише зверху — ще білішим він був ізсередини: мериносова, не заношена ще зовсім, цигейка переливалась і вилискувала, як сніг. Кажуть, це був кожух з Північного флоту, а може, призначався для полюса, хто знає? Таких кожухів у нашому краї ніколи не було. З тих білих глибин, мов із заметів, у вузеньку щілинку голубувато зблискувало тільки одне Наталчине око — гарячково, насторожено й благально.

Я намагався не зустрічатися з Наталчиним поглядом, удавав, що пильно стежу за дорогою. Єдине, що мене втішало в тій тяжкій і несподіваній поїзді, так це те, що санна дорога завжди м'якша за колісну. По-перше, сніг м'якший за грудомачи роз'їжджених степових чорноземних доріг. По-друге, сани шугають полоззям по снігу, минаючи вибої, й не гуцикають, не підстрибують, а отже, Наталці легше: її не підкидає й не трясє, в такому кожусі й на сніг — м'яко і тепло, чого ж іще треба? Але вона весь час із шкіряних білих нетрів зирить та й зирить на мене одним оком. Іноді здається, лукаво. А то — змовницьки.

Бісової віри дівка, чого ото вона так дивиться на мене? Вічно вони отак, ці дівчата: коли шукаєш їхньої ласки чи прихильності або хоч уваги, — не підступись! Коли ж у

тебе на душі коти шкрябаються, сном і духом нічого не знаєш, не думаєш та й не хочеш, тоді вони самі тебе вибирають. Чого воно так? — думалося мені того ранку. Але й проживши життя, я так нічого й не второпав, ні про що не дізнався й не дізнаюся вже.

А думалося мені тоді про село й про бабусю з тривогою й жалем, про пораненого Дзусова — з острахом: що ж воно буде і як там він? Тривоги мої росли, я б кинув усе й оце зараз побіг би туди, бо невідомо ж іще, в що це вилетиться! А тут ця поїздка. Навіть Віра тепер мене так не тривожила — відпливла ніби, сховалася у своїй теплій та затишній хаті. Бо й що ж з нею сталося лихого? Що я вискочив від неї мов навіжений саме тоді, коли відкрилась мені і коли я був їй найпотрібніший?

Все це — дрібниці порівняно зі смертю моєї бабусі Гапки та пораненням Дзусова. Німці так цього не залишать. Тепер я тривожився за батька, а найбільше за Дмитра Івановича, бо Дзусова обов'язково зв'яжуть із ним. Якщо не самі німці, то є ж стешки! Вони й свого вбитого сина-поліцая пригадають, раз Дзусов стріляти почав у селі. Але чом же я не спитав Семена Івановича, чи не вбив він когось. Адже Дзусов, як і належить командирові, влучно стріляє. Навряд щоб він промахнувся, якщо вже стріляв. І чим далі ми їхали, тим більша й більша тривога охоплювала мене.

Мені було мультко і тісно в просторих цих санях, які в Росії називаються дровнями. Бо я сидів поруч з Наталкою, щоб підтримати в разі потреби, прийти на допомогу. Добре Борисові: сидить собі сам, як хоче. Розвалиться то на один бік, то на другий, од вітру закрившись височенним коміром. Покурює собі та посвистує, а коні біжать самі — ситі, застояні гніді жеребці Безп'ятова. Мабуть, вперше віддав, щоб одвезли дочку. Добрячі коні, в добрячій зброї з наритниками. Ними хоч і в Крим їдь. А тут сиди й не ворущися, щоб не потривожити поранену Наталку. До того ж ще й поглядає весь час, не зрозумієш, як ото й чого вона так поглядає: чи кепкує, чи щось знає, чи хоче щось сказати?

Я б і сам спитав би її, як і чого стріляв у неї Йоганн Браун. Чому стріляв і за що? Хоч вона й далека мені та малознайома, хоч і менша за мене на цілий рік (тоді це було багато!), але ж... Однак вона більше не дивиться на мене. Не зблискує з білястої щілини кожуха її голубуватий погляд — все там загасло, затихло, затаїлось. Я нахилився ближче і кризь свист вітру і скрипуче вищання по-

лозів по морозному снігу почув тяжке дихання. Відхиливши м'який білий комір кожуха, побачив заплучені очі, вмиротворене, зовсім сонне й рожеве обличчя Наталки і зрозумів, що вона заснула, заколисана погойдюванням саний, м'яким тупотом копит, свистом вітру...

Нарешті я відчув полегшення: розслабився, вивільнив руку, на яку беззмінно спирався від самого радгоспу, і влігся поряд з Наталкою на сіні, вкутавшись з головою в чорний Підрізів кожух, що пахнув цеглою й самогоном.

Після попередження віддаленим гарнізонам та видворення з кабінету державного секретаря збентежених японських послів в офіційному Вашингтоні залягла недільна тиша і спокій. Маршалл і Старк роз'їхались на домашні обіди: в неділю у кожній американській сім'ї — це ритуал. До того ж думалося: якщо Японія і вдасться до якихось диявольських акцій, то не сьогодні ж, не сьогодні, дідько її бери!

Люди важко й неохоче розлучаються з настроями й звичаями мирного життя, з благополучними ілюзіями перед потворним і лиховісним привидом війни, які б високі військові чи державні пости вони не займали. Та хоч би й найвищі! А тут ще й м'які тьмяні сутінки недільного дня під знаменитими в'язами Вашингтона, тихе повітря під лагідним захмареним небом, благосне передзим'я, що ніяк не виборсається з пожовклого осіннього листа у парках і скверах, у дворах і на тротуарах та не перейде в зиму. І війна точиться поки що хтозна й де, аж у далекій Європі, до якої пливти — не допливти, навіть летіти — не долетіти. А тут поки що можна насолоджуватися мирним життям, ціну якому тільки й збагнеш по-справжньому, коли воно ось-ось обірветься.

Тієї неділі, 7 грудня 1941 року...

Білий дім ніби вимер. Переживши неабияке хвилювання з приводу розшифрованого японського документа, президент Рузвельт з самого ранку замкнувся з Гаррі Гопкінсом в Овальному кабінеті на другому поверсі й наказав нікого не пускати до нього й ні з ким його не з'єднувати по телефону. Для цієї нагоди в кабінеті було жарко нагріто, як завжди у свята, коли президент не працював, а відпочивав тут, і він приїхав на каталці без піджака і без галстука, у літній сорочці з короткими рукавами, наказавши принести сюди свою улюблену колекцію поштових марок.

— Наведу в ній лад,— сказав він неголеному Гаррі Гопкінсові, що й цього недільного ранку причвалав до Овального кабінету в пом'ятому сірому смугастому костюмі, ще й привів з собою з президентських покоїв улюбленого Рузвельтового пса Фала.— Наведу, кажу, лад в моїй унікальній колекції,— казав президент своєму радникові, що напівлежав на канапі і дратував пса,— бо, як почнеться війна з Японією, буде не до розваг і не до колекцій.

Гопкінс президента не слухав, дратував Фала й далі і за його гарчанням, може, й не чув, що йому каже Рузвельт. Камердинер розстібнув замок-блискавку на шкіряному чохлі, розгорнув його й вийняв теки з марками, поклав перед президентом.

— Тут є кілька нових марок,— сказав він президентові довірливо, наче вони обое були давніми змовниками.

— Де ви їх добули? — запитав Рузвельт, з нетерплячки ледве не обриваючи шнурки на підсунутій течці.

— Не я, сер,— сказав камердинер, усміхнувшись.— Дві привіз з Гонолулу Джіммі, а штук п'ять переслав з Філіппін Еліот.

— І що ви на це скажете? — задоволено всміхнувся президент.— Потурають дивацтвам свого батечка й не бояться, що за марками йому ніколи виконувати обов'язки президента, чи не так?

— Таке й на думку нікому не спаде, сер,— сказав сивий камердинер.— Ви тільки погляньте, які тепер марки випускають на віддалених островах!

— Та ось же ж дивлюся й дивуюся,— сказав Рузвельт, відводячи руку з найбільшою маркою подалі від очей.— Тут увесь Пірл-Харбор як на долоні. Не марка, а рельєфна карта острова Оаху — поклади її під лупу і лети бомбити наш Тихоокеанський флот. Вгомони пса, Гаррі, і йди-но сюди. Подивись, які штучки відколюють японські агенти.

Гопкінс нехотя підвівся з канапи і, переслідуваний Фалом, котрий весь час намагався вхопити президентського радника за штани, а ловив тільки за руки, обслинюючи їх, підійшов до президента, нагнувся й глянув через його плече.

— Марка як марка,— сказав він, випроставшись, і обернувся до камердинера.— Розпорядіться, щоб подавали обід. Ми вже давно проголодалися. І накажіть принести президентові вина, а мені — бренді.

— Ну ось поглянь,— навіть на марку лупу, оздоблену бурштиною оправою, та повернув її так вигідно, щоб Гопкінсові якнайзручніше було розгледіти малюнок.— Хіба ж не карта? Розташування гавані, узгір'я і підходи до неї...

— Після чотирнадцяти пунктів японського меморандуму в тебе вселився, по-моєму, військовий синдром,— сказав Гаррі Гопкінс і, нудьгуючи, пройшовся в супроводі пса по кабінету, терплячи наскоки та посягання Фала на свій костюм.— Признатися, не чекав від тебе аж такої вже гострої перестороги, яка б навіть марки звинувачувала чи підозрювала в розголошенні військової таємниці. Та й яка може бути таємниця, коли на Оаху основне населення складають японці, більшість яких мають японське підданство. Вони й без марок та листівок передадуть японським штабам які завгодно відомості.

— Передадуть? — обернувся президент до свого радника, облишивши лупу.— Вони вже передали все, що треба. Гавайї — це прохідний двір. Ми не подбали про безпеку нашої головної бази на Тихому океані, і я з прикрістю згадую тепер запального адмірала Річардсона, який так наполягав...

— ...на поверненні флоту на батьківщину, а не на тому, щоб забезпечити його перебування там,— підхопив Гопкінс президентову думку й витлумачив її зовсім по-іншому.— Ні Річардсон, ні Кіммель пальцем не поворухнули в цьому напрямі.

— А що вони можуть зробити? — спитав Рузвельт.— Там треба починати з японського консульства в Гонолулу, яке є гніздом шпигунства. І яке треба було закрити ще до переведення туди Тихоокеанського флоту. Але в прерогативи адміралів це не входило. Навіть моєму урядові це було не під силу: як ти закриєш консульство держави, з якою підтримуються нормальні дипломатичні й економічні зв'язки? Взагалі, ми дуже мало думали про нашу безпеку...

В цей час принесли обід, і, ледве вони всілися за столом, пролунав телефонний дзвінок. Президент взяв трубку.

— Тут Рузвельт! — сказав роздратовано, навіть з погрозою.

— Пане президент,— промовив знічений його тоном військово-морський міністр Нокс, а ще більш звісткою, яку щойно одержав й тепер мав повідомити президентові.— Схоже на те, що японці напали на Пірл-Харбор.

— Не може бути! — в розпачі скрикнув вражений президент.

— Мені щойно дзвонив Кіммель, і я в трубці чув вибухи. Багато вибухів.

— Що це? — спитав президент.— Кораблі?

— Ні, пане президент, літаки. Скидають бомби й торпеди, штурмують аеродроми й портові будівлі. Там іде справжня війна.

— Авіаносці? — спитав президент.

— Безперечно, це палубна авіація. Але авіаносців вивити не вдалося.

— А ви накажіть розшукати їх! І не тратьте часу на розмови зі мною. Тримайте постійний зв'язок з Кіммелем, подумайте, чим йому допомогти, що туди треба послати.— Рузвельт кинув трубку на важіль і почав одягатись.

Довідка: Невдовзі після війни американський письменник Уолтер Лорд прибув на Гаваї і поселився в Пірл-Харборі, щоб зібрати матеріал про те, що сталося там на світанні 7 грудня 1941 року. Він опитав понад п'ятсот сімдесят учасників та очевидців тих подій, американців і японців — генералів, адміралів та рядових, жінок і дітей. З ким не міг зустрітись, зв'язався листовно й отримав понад чотириста шістдесят записів. Він досконало вивчив усі офіційні матеріали й бойові донесення, прочитав усе, що було на той час вже написано про трагедію Пірл-Харбора в США та Японії, і видав книжку «The Day of Infamy» — найкращу з усіх існуючих досі, але ще й нині не перекладену в нас.

На книгу Уолтера Лорда посилаються нині всі дослідники й історики другої світової війни на Тихому океані. На неї опираємося й ми з люб'язної допомоги бібліотеки імені КПРС, працівники якої виписали з Ленінки мікрофільм цієї книги.

Отож перенесімося за Уолтером Лордом у той далекий ранок. В ту неділю, 7 грудня 1941 року. І в ще дальший від нас Пірл-Харбор, до якого наблизилися літаки оперативного з'єднання віце-адмірала Чуїчі Нагумо...

Перший пікіруючий бомбардувальник скинув бомбу на аеродром Форд-Айленд. На виході з піке він пронісся ближче, ніж за 600 футів від флагманського корабля контр-адмірала Уільяма Ферлонга «Оглала». Контр-адмірал все зрозумів, побачивши оранжево-червоне коло на фюзеляжі літака, і, як старший офіцер, звелів просигна-

лити іншим кораблям, щоб вони негайно виходили в море. Але ж кораблі на якірній стоянці рухатися не могли: щоб підняти пару до потрібного тиску, треба було чекати цілу годину, а на більших кораблях і дві.

З літаків полетіли торпеди й почали рватися біля бортів лінкорів. П'ять з них, як і повідомляли Нагао Кіта і Есікава з японського консульства в Гонолулу, стояли попарно: «Оклахома» пришвартована до «Меріленд», «Уест-Вірджинія» — до «Теннессі», «Арізона» прикрита плавучою майстернею «Вестал», пришвартованою до неї з боку гавані. «Невада» й «Каліфорнія» стояли поодино, а флагман флоту лінкор «Пенсільванія» з двома есмінцями займав сухий док.

На «Неваді» саме підіймали державний прапор і грали гімн, коли японський літак, скинувши торпеду на «Арізону», пролетів над палубою «Невади» і дав чергу з кулемета. Проте не влучив. Гімн треба було дограти до кінця. Команда, вишикувана по обох бортах, та оркестр біля кормової башти стояли на місцях, навіть коли інший японець ще раз обстріляв їх. Лише з останніми тактами гімну матроси сипонули врозтіч.

Аж тепер в Пірл-Харборі зрозуміли, що відбувається, бо спочатку сигнал «повітряна тривога» сприйняли як ще одну навчальну тривогу. В цьому хаосі далеко не на всіх кораблях встигли підняти прапор. Молодий боєць підводного човна, пришвартованого до нафтобаржі УО-44, вискочив з рубки і побіг до флагштока на кормі. В цей момент над човном пронісся торпедоносець, і задній стрілець полонув з кулемета. Моряк сховався знову в рубці, притиснувши прапор до грудей. Йому ще тричі довелося повторити цю спробу, перш ніж він встиг закріпити прапор. (Тут Уолтер Лорд написав: «Команда баржі аплодувала й голосно підбадьорювала його». Того ранку в Пірл-Харборі було, звичайно, не до аплодисментів.— О. С.).

В момент нападу на кораблях Тихоокеанського флоту всі гармати були накріті брезентовими чохлами, а боезапас виявився під замком. Артилеристи гарячково зривали затужавілі мокрі чохла, ламали двері й вирубували замки. На «Нью-Орлеані» ящики з снарядами розбивали протипожежними сокирами, а на «Пенсільванії» замки позбивав молотом артилерист, який у 1937 році плавав на канонерці «Панай», коли її потопили японські літаки. Цього разу він не чекав наказу й дозволу, бо не збирався ще раз пошитися в дурні.

Командир гармати № 4 на «Монагані» Томас Донаг'ю саме збирався на берег, але після повітряної тривоги побіг на свій бойовий пост. Доки спилювали замки з снарядних ящиків, Донаг'ю, щоб не втрачати часу, заходився кидати гаечні ключі по пролітаючих впритул японських літаках. Коли його запитали з нарешті відчиненого складу боеприпасів, що йому треба, він закричав:

— Дайте швидше пороху! Я не можу весь час шпурляти на них це залізяччя!

Не зрозумівши іронії, йому принесли порох без снарядів. Тоді Донаг'ю перший постріл зробив учбовим снарядом, що попався під руку чисто випадково, і сказав обслузі:

— Все одно це краще, ніж гаечний ключ.

На кормі «Детройта» моряки гепали тридюймовими снарядами об захисні щити гармат, щоб збити запобіжники з капсулів.

А на «Беглі» обслуга п'ятидюймової гармати спіймала в приціл ворожий літак, командир натиснув на курок, але пострілу не було. З «Гонолулу» їм стали кричати й показувати на ствол: всі забули, що треба вийняти з ствола декоративну заглушку. Те ж саме сталося перед тим з однією гарматою на «Гонолулу», проте все обійшлося: пострілом заглушку знесло, і гармата не розірвалася.

Все більше гармат відкривало вогонь, але вже було пізно: десять втрачених безцінних хвилин вирішили долю багатьох кораблів.

«Арізона» вибухнула від прямого влучання. Очевидці згадували, що бомба влетіла просто в трубу. Проте пізніше комісія виявила, що дряпана захисна сітка над трубою залишилася ціла. Вірогідніше пряме попадання в один з порохових погребів. В усякому разі, над «Арізоною» на 500 футів піднявся стовп вогню й диму. Звук вибуху був не сильний, але вибухова хвиля — жакхлива: загинуло одразу понад тисячу чоловік.

Сусідка адмірала Кіммеля в Макалана, де розташована вілла командуючого Тихоокеанським флотом, місіс Мейфілд, зачувши вибухи, не второпала, що відбувається, і, підійшовши до вікна, глянула на будинок адмірала. Вікна були закриті жалюзі, і в будинку тихо. Місіс Мейфілд заспокоїлась: коли б трапилось щось серйозне, то хіба була б така тиша в цьому будинку? Вона не подумала, що того ранку адміралові Кіммелю було не до жалюзі. Коли за ним приїхали, Кіммель вскочив у машину, на ходу зав'язуючи краватку. Начальник розвідки встиг і собі пірнути

в машину командуючого, а коли вона рушила, на підніжку стрибнув командир дивізіону підводних човнів.

У своєму штабі адмірал Кіммель з'явився того ранку о 8.05, хоч капітанові третього рангу Мерфі здалося, що було вже вісім годин десять хвилин, і його твердження фігуруватиме в матеріалах сенатської комісії і комісії конгресу, коли вони згодом досліджуватимуть за наказом президента причини розгрому Тихоокеанського флоту, намагаючись всю вину скласти на адмірала, зробити його козлом відпусти. Проте, якби Кіммель приїхав о восьмій, хіба що-небудь змінилося б? Просто догідники президента намагалися інкримінувати адміралові безвідповідальність, нехтування своїми обов'язками командуючого Тихоокеанським флотом, що проявилось, зокрема, в запізненні на роботу. «Якщо так,— міркували вони,— то хто ж тоді й винен у всьому?»

Кіммель приїхав того трагічного ранку в свій штаб і на власні очі бачив, як гине його сила і слава, основа Тихоокеанського флоту — лінкори. «Арізона», «Оклахома», «Уест-Вірджинія» були потоплені на його очах. «Каліфорнія» тонула. «Меріленд» і «Теннессі» забарикадовані уламками сусідніх кораблів, вкутані димом вибухів і пожеж. «Пенсільванію» понівечено в сухому доку. На плаву лишилася тільки «Невада», але й у неї влучили дві торпеди та одна бомба.

У момент атаки, коли контр-адмірал Уїльям Ферлонг віддав наказ усім кораблям покинути гавань, на ходу був лише «Гелм». Зачувши вибухи, капітан Керролл оголосив тривогу і наказав помічникові вивести корабель у відкритий океан, а сам прийняв команду батареями. Старшому помічникові капітана Гендлеру ще не доводилося самому виходити в океан з Пірл-Харбора. Канал там складний для судноводіння, максимальна швидкість — чотирнадцять вузлів. І виводили кораблі з гавані досвідчені лоцмани. Проте Гендлер, не роздумуючи, дав команду: «Повний вперед!»

З машинного відділення у відповідь дзенькнув гучно та нервово переговорний пристрій, і Гендлера перепитали:

— Ми не зрозуміли команду: «Повний вперед!» — ви сказали?

Машиністи не повірили самі собі й вирішили, що сталася помилка, але Гендлер повторив свій наказ, і «Гелм», порушуючи всі правила й настанови, вискочив з каналу

на швидкості двадцять сім вузлів — під командою новачка (!), у якого не було на борту жодного компаса. На щастя, протиторпедну сітку, що закривала вхід у гавань, ще не закрили, і корабель вирвався на простори океану без перешкод.

Гендлер, окрилений удачею, був готовий до будь-якого повороту і, напоровшись о 8.17 біля виходу на перископ підводного човна-малюка, скомандував відкрити вогонь. Снаряди пролетіли мимо, і перископ зник під водою. «Гелм» просигналізував іншим кораблям в гавані про зустріч з підводним човном. Сигнал прочитав матрос Делано на містку палаючої «Уест-Вірджинії» і зітхнув:

— О боже, нам ще цього не вистачало!..

Саме в цей момент Гендлер помітив, як до аеродромів наближаються великі літаки, і подумав, що це прибули на допомогу палубній авіації дальні бомбардувальники японської авіації.

Але це були американські «літаючі фортеці» Б-17, котрі здійснили чотирнадцятигодинний переліт з материка без гармат і кулеметів, без бомб і боєприпасів, щоб взяти на борт побільше бензину, необхідного для такого тривалого перельоту. Пілоти «літаючих фортець», для яких ще й досі лунала гавайська музика, на яку вони орієнтувалися за індикаторами, не зрозуміли, що відбувається в небі над Пірл-Харбором та островом Оаху, і також сприйняли велику кількість літаків за маневри або навчання. На підході до аеродрому командирів групи майору Лондону з командного пункту повідомили:

— Напряма вітру південно-східний, злітна смуга четверта.

В даному випадку для прив'язки й посадки цього було досить, і радист збирався відключитись, але не встиг, і по бортовій рації пролунала додаткова інформація:

— У вас на хвості три японці! — так само спокійно й розважливо попередив диспетчер військового аеродрому Хікем, і командирів «літаючих фортець» та всім іншим пілотам групи знадобився ще якийсь час, щоб усвідомити смертельну небезпеку. «Літаючі фортеці» шукали місця для посадки, але всі аеродроми були забиті палаючими літаками. Японські винищувачі атакували беззбройні літаки з усіх напрямів, але не збили жодного, хоч багатьом і завдали значних пошкоджень своїм гарматним та кулеметним вогнем. Можна легко уявити, як дивувалися досвідчені японці живучості «літаючих фортець», а невдовзі багатьом

з них ще доведеться зіткнутися з цими літаками і відчуття їхню вогневу потужність.

Стомлені таким довгим перельотом і ошелешені нападом японських винищувачів, американські пілоти, посадивши літаки Б-17, кидалися хто куди під безперервним вогнем численних японських винищувачів. Лейтенант Тейлор незчувся й сам, коли опинився під перевернутою софою в якомусь офіцерському будинку, де вже ховалася жінка й діти з цієї квартири. Перелякана мати була в нічній сорочці, а діти — в піжамах. Тейлор ліг ницьма й заплющив очі на мить, щоб не дивитися на розгублену жінку. Смішно було б перепрошувати її в такій ситуації, але Тейлорові було незручно перед нею не так за вторгнення в квартиру й під перевернуту софу, як за те, що він ганебно ховається разом з її дітьми, замість того, щоб боронитися від японців.

Він прислухався до того, як пролітали над будинком японські літаки, як вони строчили з кулеметів та скорострільних гармат по невидимих цілях, якими могли бути, звичайно ж, уцілілі на аеродромах літаки, ангари й склади з паливом, і чекав кінця нальоту, побоюючись, що й на будинок можуть кинути бомбу. Кожного разу, коли над ними з ревом проносився японський літак, маленький хлопчик намагався вилізти з-під ліжка і подивитися, що там таке. Напівпритомна мати, тремтячи зі страху, не помічала нічого, і Тейлор сам хапав малюка за ногу й знов затягував під ліжку. Той втихомирювався на якийсь час, але як тільки японець з ревінням наближався, хвицав ногою, виривався з рук лейтенанта і знову виповзав з-під ліжка. Ця дуель тривала аж до кінця нальоту.

На другу хвилю японської атаки, яка розпочалася о 8.45, чекала організованіша, більш ефективна оборона тими протиповітряними засобами, що лишилися після нальоту першої ударної хвилі. Цього разу торпедоносних літаків не було. П'ятдесят чотири висотні бомбардувальники та тридцять шість винищувачів атакували аеродроми Хікем та Конечо, а вісімдесят пікірувальників знову вдарили по Пірл-Харбору. Нові зенітні автоматичні гармати калібру 1,1 дюйма на «Меріленді» та «Гелені» одразу збили три японських літаки. Ці гармати часто виходили з ладу на навчаннях, а от сьогодні всі працювали бездоганно, безвідмовно.

Один пікірувальник, збитий цими гарматами, упав поблизу Форд-Айленда, інший — в головний канал біля

«Невади», ще один — біля Пірл-Сіті, неподалік від «Монтгомері». Старший помічник капітана Гаррі Гоз наказав матросові Д. Ф. Калкінзу підійти шлюпкою до місця падіння літака. Калкінз спустив шлюпку, стрибнув у неї з борту з гвинтівкою в руках і сів за весла, поклавши зброю на коліна. Він підплив до самого літака. Зупинився. Пілот сидів на крилі, погойдуючись разом з літаком на хвилях.

— Сідай! — показав на свій човен матрос Калкінз, не зводячи з японця очей і тримаючи зброю напоготові.

Той заперечливо похитав головою, відмовляючись від допомоги.

— Стрибай у човен, — сказав Калкінз і одним веслом почав підгрибати поближче до крила, на якому сидів пілот.

Японець мовчав, сумовито дивився, як Калкінз підпливає. Коли шлюпка підійшла впритул, пілот потягнувся за пістолетом, але Калкінз вистрілив першим з однієї руки, не цілячись. Японець, не зводячи з нього вузьких очей, почав зсуватися з крила, даремно чіпляючись за слизький метал і лишаючи на його площині криваву смугу. З легким сплеском його тіло зникло під водою, а Калкінз повернувся на свій корабель.

Лейтенант Патріарка виконував розвідувальний політ з борту авіаносця «Ентерпрайз», який готувався, як водиться, вислати уперед на Оаху патрульні літаки, перебуваючи від острова за двісті миль, щоб вони, завершивши обліт району, приземлилися на аеродромі Уїллер, забезпечивши авіаносцю безпечне повернення в Пірл-Харбор. Коли Патріарка сів на Оаху і дізнався про напад, він одразу ж знявся в повітря і кілька разів передав по радіо:

— Уайт-шістнадцять — Пірл-Харбор атакують. Не повідомітьте! — і взяв курс на «Ентерпрайз».

Та авіаносець, що тепер дотримувався радіомовчання, змінив напрям руху і зник в океані. Пальне невдовзі закінчилось, і Патріарка змушений був шукати місце для аварійної посадки на Кауїйському пасовищі. На жаль, попередження прийшло запізно для багатьох його колег: всі двадцять дев'ять патрульних літаків встигли вже знятися в повітря і прямували до Оаху, не знаючи й не відаючи, що там твориться, а «Ентерпрайз» з вказаної причини не міг застерегти пілотів, щоб вони поверталися. Біля Пірл-Харбора їх зустріли японські винищувачі шаленим вогнем з гармат та кулеметів, одразу збивши шість літаків, а десять dokonala зенітна артилерія власного флоту.

З каналу на берег тим часом вибиралися вкриті нафтою матроси з ушкоджених кораблів. Більшість тримали курс на те місце біля паливного доку, де був не такий крутий берег. Поранених відправляли на збірний пункт, розташований на тенісних кортах, а далі в їдальню. На столах, де доводилося класти поранених, навіть не встигли прибрати залишки снідання.

Сержант морської піхоти Томас Гейлі з лінкора «Оклахома», що лежав посеред каналу кілем догори, доплив до Форд-Айленда і добровільно взявся вилетіти на неозброєному невеличкому літаку в розвідувальний політ і пошукати японські авіаносці. Йому дали гвинтівку й дозволили виліт. Завдання — знайти розташування японської ескадри. Гейлі не поталанило: він нічого й нікого не знайшов і повернувся через п'ять годин. Для нього це був особливо неприємний політ — адже на ньому весь цей час залишалася просякнута нафтою вогка білизна, одягнена ще на «Оклахомі». Потім її ледве стягли з нього, а самого обмивали в лазні до вечора...

«Пенсільванія», замкнена в сухому доку, ледве відбивалась од нальотів, і весь час її команду мучила й тривожила музика, що линула звідкись, підкреслюючи трагедію, що впала на Пірл-Харбор, на кораблі, на весь гарнізон острова Оаху. Хтось слухав програвач перед нальотом, а потім, сполошений атакою, забув його вимкнути. І ось тепер, посеред вранішнього хаосу, вибухів, пострілів і смертей, платівка знову й знову грала приймну «Ранкову серенаду» Глена Міллера.

Музична передача з Гонолулу тривала й після нападу, і гавайські гітари своїми сумовитими мелодіями створювали на «Акагі» ілюзію благополуччя, затишку і вдовolenня — дивно було чути ці звуки серед розхвильованого океану та ще знаючи, що там уже почалося справжнє пекло. Лише о 8.10 гавайська музика обірвалася, і після настороженої, хоча й незначної паузи було передано перше розпорядження сухопутним силам, військово-морському флоту та авіації на Гавайях повернути на місце служби всіх солдатів, матросів та офіцерів. Наказ повторили о 8.15. Потім ще раз — о 8.30.

О 8.40 прозвучало перше повідомлення: «Наліт на Оаху... Збито кілька ворожих літаків... На крилах літаків — зображення сонця, що сходить».

Спокійний тон диктора і музика після цього повідом-

лення, напевне, здивували командора Шініці Шіміцу, який невідривно стежив на борту «Акагі» за реакцією в Пірл-Харборі на атаку першої ударної хвилі.

О 9.45, відбомбившись та витративши боезапас, літаки другої ударної хвилі повернули назад — наліт закінчився. Але ще з півгодини спостерігачі бачили у повітрі самотній літак над палаючим Пірл-Харбором: Міцуо Футіда оглядав і фотографував спочатку гавань, потім аеродроми, щоб визначити й зафіксувати наслідки атак першої й другої груп. Потім він попрямував до своєї ескадри, і близько тринадцятої години шасі його літака торкнулося палуби «Акагі».

— Триста двадцять четвертий,— сказав Генда командуючому. Той, задоволено посміхнувшись, потиснув йому руку.

Враховуючи прохання Генди, адмірал Нагумо відійшов з авіаносцями на 190 миль від Пірл-Харбора, порушивши наказ і знаючи, чого варта кожна миля, якщо закінчується пальне або ушкоджено літак.

Внаслідок вдалої атаки японське командування могло захопити Гавайські острови або хоч продовжити операцію по розгрому американського гарнізону. Воно, як відомо, не зробило тоді ні першого, ні другого, і це було оголошено потім одним з найгрубіших стратегічних прорахунків. Такі судження виникли, очевидно, через те, що блискуче задумана й підготовлена, а також успішно проведена атака створювала ілюзію легкості й доконаності.

Насправді ж все було набагато складнішим, ніж здавалося, і вже наступний рейд оперативного з'єднання віцеадмірала Нагумо на Мідуей у травні 1942 року розвіяв згадувані ілюзії. Професор М. М. Яковлев наводить висновок капітана третього рангу Міцуо Футіда:

«Ведучи розмову про причини відходу Нагумо, варто зупинитися на значно менш логічних міркуваннях, котрих часто займаються по війні.

Для багатьох здавалося незрозумілим, чому японці одразу не захопили Гавайські острови і обмежилися ударом по Пірл-Харбору.

Подібні міркування виникли завдяки великому успіху, котрим несподівано закінчився наш напад. Коли приймалося рішення на проведення операції, ми зовсім не були впевнені в успіху. В той час ми почували себе так,

ніби нам належало висмикувати пір'я із хвоста орла, й, природно, захоплювати Гавайські острови не планували»¹.

На жорсткій мові війни, хочемо того чи ні, масштаб і кінцевий підсумок операції визначають втрати сторін. Отож:

Американці втратили 18 бойових кораблів, 316 літаків, 2403 чоловіка вбитими та 1178 пораненими.

Японці втратили 29 літаків, один великий і п'ять карликових підводних човнів; загинув екіпажі склали всього 55 чоловік. Один потрапив у полон. А саме: командир карликового човна з несправним гірокомпасом Кадзуо Сакамакі.

Втрати сторін, як бачимо, непорівнянні. Тобто японці мали повний успіх, провівши атаку Пірл-Харбора блискуче, на найвищому рівні бойової майстерності.

Та коли їхню операцію порівнювати з масштабами нашого фронту проти гітлерівської Німеччини, варто, мабуть, згадати народне прислів'я: «З великої хмари та малий дощ». Основна битва другої світової війни велася Червоною Армією, що стала на захист всього людства. І від гітлерівської Німеччини. І від мілітаристської Японії, розгромивши потім Квантунську армію, — основу основ її боєздатності.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Це була «казьонна», ще земська лікарня з темно-червоної цегли на краю села — погано топлена, майже неприбрана, з убогими залізними ліжками і майже без білизни. Вибиті вибуховою хвилею шибки під час боїв, коли фронт перекочувався по цих місцях, вставлені вже не були, бо де ж його, справді, взяти скла на окупованій території? Їх позабивали бляхою і фанерою. Бляха поіржавіла, фанера потемніла на дощах. Дерев'яний ганок майже зогнив. Страшно було нам заносити сюди білолицю Наталку в її білому кожусі. Ще страшніше було залишати її тут. Тільки сама вона анітрохи не занепадала духом — була навіть весела.

Прокинулась тільки аж тоді, як ми в'їхали в лікарняний двір й зупинилися біля ганку, оглядаючи цю занехаяну,

¹ Фугіда М., Окумія М. Битва біля атола Мідуей. — С. 60.

непривітну будівлю. Отут вона якраз і прокинулася, відкинула комір і навіть усміхнулася.

— Ох і виспалася ж я! Мабуть, за всі ці дні одіспалася вперше! — сказала вона бадьоро, навіть весело, але й трохи ніяково: проти сонця помітно було, як рум'яняться щоки її, мовби від сорому, і як в очах промайнув натяк вибачення.

Тільки аж тепер я помітив, яка вона вродлива: біле-біле обличчя мовби все осявалося голубим і глибоким блиском великих очей, таких виразних у своїй доброті, що хотілося або сміятись, або дякувати їй не знати за що. На ніжному обличчі, осяяному якоюсь первісною, можливо, з снігом тільки порівняною чистотою, яскраво вирізнялися не чорні, ні, а русяві, саме русяві, із золотистим відсвітом брови, довгі й пухнасті вії, що так вигідно й м'яко відтіняли прозору блакить очей, яскраво-рожеві губи, трохи припухлі й м'які, ямочки на щоках, у яких залягали кругленькі й рухливі тіні.

— Як ваша нога, Наташо? — вражений не так, мабуть, її вродою, яку помітив тільки зараз і ще не до кінця усвідомив, а скоріше переміною, що відбулася в ній за час сну в дорозі, я несподівано й непомітно для себе перейшов навіть на «ви».

— А й справді, — ніскільки не здивувавшись моему дивному звертанню, як і своєму стану, спохватилася Наталка, — чого ж це вона в мене не болить? Може, занімала? Ось я зараз поворохну нею. — Вона напружилася, закусила нижню губу білими, аж синюватими, мов цукор, зубами, і враз брови її болісно зломилася і всім обличчям ніби струм пробіг. — Болить, капосна, — глянула на мене так, наче пожалілася. — Болить і, здається, там мокро стало. Хоч би не кровотеча.

— А скільки днів пройшло? — спитав Борис, що досі мовчки вкривав коней старими сукняними ковдрами, якими звичайно закутували ноги, та, розгнуздавши, давав їм сіна, кинувши просто на сніг. — Якщо три-чотири, а ще краще — п'ять, то тоді це не кров. Тоді це гній прорвало, і тобі має стати легше.

— А воно й справді легше, — сказала Наташа. — Скільки днів минуло, не пам'ятаю. Вони мені всі як уві сні, і дні, і ночі. Навіть і себе не пам'ятала. А от легше стало й справді. Не знаю тільки, чи надовго, а легше. А ви звідки знаєте, Борю?

— Я вже був поранений, — сказав Борис Соловей. —

Легко, в плече. Під Ізмаїлом. Ну, ти давай,— звернувся він до мене,— іди питай. Та будемо влаштовувати Наташу. Бо сьогодні ж і додому треба втрапити. А вночі воно, знаєш, не те, що вдень їхати...

— Сходіть ви, Борю,— попросила Наталка.— Сходіть, га? А він хай зі мною побуде, бо я боюсь, що без нього в мене знову почне боліти нога.

— Тепер уже не почне,— сказав Борис і за своєю моряцькою звичкою ехидно підморгнув мені.

Ледь-ледь підморгнув, мабуть, тільки вією, а не бровою, а може, одним своїм насмішкуватим карим оком, але Наталка помітила.

— Можеш не підморгувати,— сказала вона.— Моргай не моргай, а мені з ним гарно, спокійно, от що. Можеш хоч і всьому радгоспові розповісти.

— Дурний я, чи що? Розповідати радгоспові. Я батькові твоєму розкажу,— засміявся Борис і рушив до дверей.

Але вони тут же розчинились, і два міцних хлопці в застальцьованих синіх халатах, з-під яких виднілися армійські брюки й гімнастерки, вибігли з ношами на мороз, кинули їх на сніг — і до Наталки:

— Ану, дівчино-голубко, тримайся за землю!

— Не чіпайте її,— сказав я, побачивши, як Наталка зблідла, як безпорадно й по-дитячому злякано глянула на мене з благанням.— Я візьму її сам.

— Бери-бери,— захочував мене сіроокий, веселий, видно, пройшов уже Крим і Рим, бо одразу ж вправно й уміло розсунув сіно і підняв Наталці ноги, обгорнуті туго кожухом, так що вона й пискнути не встигла, тільки міцно-міцно обхопила мені шию руками й знову, як уранці, потягла повітря в себе крізь зуби.

Другий, теж, мабуть, бувалий санітар, прийняв її над ношами на руки, і я одразу відчув полегшення. Наталку обережно й швидко вклали на ноші й бігом понесли в лікарню, бо мороз, мабуть, встиг пробрати їх у благенькому вбранні до кісток. За ними вслід пішов і я.

Наталку занесли до передопераційного покою, і тут її оглянув хірург просто на ношах, поставлених на два табурети. Дві старі жінки в чепурненьких фартушках, очевидно, санітарки, розкутали Наталку з кожуха, що було не так просто зробити, бо її довелося нам всім піднімати для цього. Потім зняли пальто і лишили в одному байковому халаті.

Санітари, котрі вносили її, взялися вдвох обережно і

вміло знімати валянок з пораненої ноги і швидко впоралися з цим — Наталка не встигла й крикнути. Коли валянок поставили на підлогу, я побачив у ньому всередині кров і гній.

— Абсцес,— сказав молодий білявий хірург з марлевою маскою, що закривала нижню частину обличчя.— Самовідкрився в дорозі від тряски,— сказав він знову, стоячи, як і перше, біля вікна і звідти спостерігаючи за всім, що діялося, якимось безсторонньо і навіть байдуже.

Ні білий халат, ні шапочка на голові, ні маска — ніщо не могло втаємничити його справжньої професії військового хірурга. І лице, й виправка, й голова — все промовисто підказувало мені, що під халатом мала б бути військова форма, та ще й не з малими відзнаками.

— Чоловіків прошу вийти,— розпорядився він все ще з тієї своєї позиції: він стояв спиною до вікна, в яке било сонце, і тому все, що відбувалося в передопераційній, бачив дуже виразно.— Маю оглянути хвору.

— Не здумайте поїхати зараз,— сказала Наталка, благально й розгублено дивлячись на мене.

— А вони не встигнуть,— сказав хірург, легким кроком підходячи до неї.— Я тільки огляну рану й поміняю пов'язку.

Ми вийшли в коридор, і я одразу ж спитав сіроокого симпатичного санітара:

— Чим топите, соломкою?

— Ага,— усміхнувся він,— якщо привезуть. Ви ж бачите, ні скирточки, ні копички. Доводиться щодня з степу в'язками носити — староста коней не дає.

— Ну,— обізвався його похмурий напарник,— тепер дасть, раз цю кралю привезли, та ще такими кіньми.

— Дасть,— сказав Борис.— Другим разом її батько приїде, швидко з ним домовиться.

— А хворих багато? — спитав я.

— Яких хворих? — перепитав мене сіроокий.— Тут повно поранених! Медсанбат дивізії Шепетова стояв та так і лишився з пораненими. Тому ця сволота,— він плюнув під ноги й вилаявся,— й соломи не дає. І де вони беруться, такі хриstopродавці?! Своїх людей йому не жалко.

— То він сам не свій,— висловив Борис припущення.— З куркулів, видать, з тих, що німців хлібом-сіллю стрічали.

— Ну а з яких же старост і наставляють,— сказав сіроокий.— Із куркулів та із зрадників.

— Старости теж різні бувають,— заперечив я, пригадавши Дмитра Івановича.

— Багато ти знаєш,— розсердився сіроокий.— У школу ще, мабуть, минулої зими бігав.

— Це нічого не значить,— сказав я спокійно.— Раз кажу, значить, знаю.

В цей час дзвінко й коротко за дверима скрикнула Наталка. Це було так несподівано, що я аж здригнувся: більше всього боявся, що вона кричатиме в дорозі, а вона крикнула аж тут.

— Микола Петрович зондує,— пояснив сіроокий, але й так нічого й не второпав.

Стояв мовчки, прислухався, чи не закричить ще. Але в лікарні було тихо, доки й хірург не вийшов, якого, очевидно ж, і звали Миколою Петровичем.

— Ну що? — в один голос запитали ми з Борисом у нього.

— Закурити нема? — замість відповіді, звернувся він чомусь до Бориса, а не до мене, наче нюхом чув, що в того є сигарети.

Борис віддав йому пачку, невідомо, де й дістав їх в радгоспі.

— Ну, то що? — спитав він, чиркнувши запальничкою.— Залишите? Чи забирати назад, додому?

— Зараз їй легше,— сказав хірург, жадібно затягнувшись.— Добре, що в дорозі розтрусили та абсцес прорвавсь, а то ще й до гангрени б діло дійшло: півтаза гною випустив зараз. Не тільки зондом, а й скальпелем довелося. Терпляча! Треба оперувати, а наркозу нема. Ідьте й скажіть батькові, хай дістає хоча б новокаїну, якщо не дістане ефір для наркозу.

— Дістане,— впевнено сказав Борис.

Тим часом санітарки одягли Наталку й покликали санітарів, щоб несли в палату.

— Понесуть ось вони,— кивнув Микола Іванович на нас із Борисом,— а ви,— звернувся до санітарів,— ідіть по солому, бо мороз уночі буде ще більший.

— А скирта де? — спитав Борис.

— Недалеко,— сказав сіроокий,— за городами. А що, може, допоможеш привезти?

— Звичайно. Хоч і далеченько нам повертатися, але ж і вам допомогти треба.

— Ну, то пішли, вашу кралю влаштуємо та й поїдемо.

Наталку занесли в невелику палату з широким вікном,

де лежала немолода жінка після операції. Вона зраділа їй, мов рідній дочці.

— А я вже ж тут змудилася, змудьгувалася. Одна, як блина! Слава тобі, господи, тепер будемо вдвох.

Доки Наталці стелили постіль, я все заніс із саней, що належало їй занести: їжу, продукти, одяг. Заніс білий кожух і вкрив її, щоб зігрілась, а сам пішов до Миколи Петровича, поніс йому «гостинці» від Безп'ятого: доброго півкабана, півмішка борошна, чималу банку меду, кілька пачок сигарет і папуші з румунським запашним тютюном — цьому Микола Петрович зрадів найдужче. А може, тільки вигляд зробив, що радіє найбільше.

— Буде чим і хлопців підгодувати,— сказав він мені довірливо. І раптом спитав: — Любов?

— Ні,— сказав я спокійно й переконано.— Послали — я й повіз. Тим більше, що й діло є до вас.

— А за що ж її стріляли?

— Не знаю. Мене і в радгоспі не було.

— Славна дівчина,— сказав хірург,— не знаю, чи вдасться повністю вилікувати: стегно — штука вередлива. Жаль, якщо кульгатиме. Справжня ж тобі княгиня, ти придивися,— посміхнувся він.

— Не до цього зараз,— сказав я.— Бабуся вмирає.

— З тими, що вмирають, та ще старими, я не вожуся. Яке маєш діло до мене?

— Один є товариш, теж поранений. Хочу оце спитати, чи не взяли б?

— Де двадцять, там і двадцять перший не зайвий,— одразу ж погодився Микола Петрович.— Ще від боїв залишився?

Я кивнув.

— Привозьте. Німці нас поки що не тривожать. Та й немає їх тут поблизу. До Березнегуватого близько, так інший район, не втручаються. А до Баштанки далеко. Є така думка, що староста нам не помагає, щоб самому не влипнути, але й не притісняє особливо, бо, може, боїться, не хоче зайвого на себе брати. Поки що живемо, а там видно буде.— Він пішов, не попрощавшись, і я попрямував до Наталчиної палати.

Вона вже встигла причепуритися — у дівчат це швидко. Лишалась у тому ж самому строкатому байковому халаті, м'якому, теплому, якомусь затишному, але хустку зняла, розчесала волосся й заплела вже одну косу, закинула її назад, за плече. Другу, як я зайшов, саме заплітала. Коси

були товсті, пухнасті і білі-білі, мов літня солома. Тепер стало видно в розрізі халата Наталчину шию — таку чисту, білу й високу, що вона й сама здалася цього разу стрункішою й витонченою. Губи порожевіли дужче й тремтіли в бентежній посмішці.

— Сідай,— легенько торкнулася вона білою й швидкою рукою, якою заплітала косу, по ковдрі поруч з собою і продовжувала заплітати косу, не зводячи погляду з мене.

Погляд був упертий, веселий, трохи навіть лукавий. «Бісової віри дівчина»,— подумав я і не сів. Все життя мене вабили й хвилювали старші жінки, що були для мене виповнені хвилюючою таїною зрілості й недоступності. Ця ж була така, як моя молодша сестра, а трималась зі мною, як ровесниця, а то й ніби старша за мене.

— Сідай,— повторила Наталка й зробила спробу відсутись та звільнити мені побільше місця. Але тут же й зойкнула, обличчям її промайнула тінь, і брови зламалися страдницьки й безпорадно.— Болить, зараза,— зізналась вона, ніби ступивши за грань припустимої відвертості, де починалося щось стидне й невідоме іншим: в цьому лайливому слові крилося щось уже й не дівоче.— Ну, сядь,— попросила вона зовсім тихо і глянула на мене трохи ображено, а трохи й вередливо.

— Постою,— сказав я.— Насиджусь іще в дорозі. Я хотів тебе спитати, Наташо...

— Не питай,— швидко оглянулась на сусідку.

Та, одвернувшись до стіни, вдавала, що спить. А може, й справді задрімала після обіду і перев'язки.

— Потім,— шепнула Наталка.— Все тобі розкажу, як привезеш мені ефір для наркозу. Привезеш?

— Як Савелій Іванович дістане, то привезу.

— Дістане,— впевнено сказала Наталка.— Для мене він все дістане, бо боїться чи соромиться мене. Він маму дуже любив. І тепер страждає за нею. А я на неї схожа. Як дві краплі... Він, може, через те, що вона його покинула, й пити почав, пустився берега, а тепер німцям пішов служити. А я його лаю, плачу, не раз грозилася, що теж покину і втечу, якщо не перестане німцям служити. От він і боїться мене. А покинути не може, бо тепер, мабуть, його німці розстріляли б. Правда?

Я промовчав. Наталка зітхнула й сказала, як доросла:

— Ет, чого там,— махнула вона рукою.— Що говорити. Чужа сім'я — темрява. Тобі це не цікаво.

В цей час знадвору долинув тупіт коней, скрип саней,

повз відталі на сонці шибки посунула, кидаючи тінь на стіни, на Наталку, на всю палату, чимала хура добре накладеної та ув'язаної віжками на наших санях соломи. Проїхала, і знову стало сонячно й світло, а на вродливому Наталчиному обличчі тінь залишилася, і воно ніби подорослішало, а то й постаріло на очах.

— А тут ще й це нещастя,— сказала вона, додумуючи своє, і зітхнула, і глянула на мене з далекого далека.— Ну, тобі пора,— сказала вона, вже не міняючи заклопотаного виразу на обличчі, ніби враз почужішавши.

— Пора,— погодився я, не відчуваючи того полегшення, на яке сподівався в очікуванні від'їзду: якось тепер не хотілося покидати Наталку в цьому глухому селі таку самотню й безпорадну, по суті, ще зовсім дитину — вона, очевидно, вже натерпілась немало в своєму сирітстві, що міркує так по-дорослому. А може, напускає на себе, грається в дорослість та незалежність...

— Поцілуй мене,— прошепотіла вона, ще раз оглянувшись на сусідку.

Я теж, спантеличений, кинув на неї очима: як же, мовляв, при сторонній людині?

— Нічого,— спокійно глянула на мене Наталка.— Все одно, поцілуй.

Я стояв і дивився на неї, немов бачив уперше, і перед моїми очима, в уяві, промайнуло обличчя Віри, усміхнулось і щезло.

— Ну, то нагнись, я поцілую тебе сама,— сказала Наталка, потяглася до мене, коли я нагнувся, злегенька пригорнула й поцілувала в щоку тихо-тихо, навіть віддиху я не почув. Ну, як дитина!

— Спасибі тобі,— проникливо й просто сказала вона, і мені вже зовсім незручно було отак випростатись і піти.

— Наташо, я хотів би тобі сказати...

— Не треба,— зупинила вона мене, строго й відсторонено глянувши знову ніби з іншого берега.— Я й так усе знаю. Віра хороша, але ж не твоя? Скількох людей ви зробите нещасними! Подумай. Мені обох вас жаль,— сказала вона, як мати або як старша сестра.— Особливо тебе.— Губи її здригнулись, очі виповнилися сльозами, і голос осікся, так що останнє слово я ледве розчув.— Іди вже,— опанувавши себе, сказала вона згодом і відпустила мою руку.

Та не одійшов я й двох кроків від її ліжка, як вона зупинила мене, помітно схвильованіша, ніж досі.

— Зачекай хвилиночку, — гукнула вона злякано, аж сусідка її, прокинувшись, перевернулася на спину.

— Ой боже ж мій, — вхопилась вона обома руками за живіт, що їй досі болів після операції. — Що сталось?

— Нічого, нічого, — заспокоїла її Наталка.

— Нічого не трапилось, — сказав і я, повертаючись. — Спійть.

— А що ж я буду робити вночі? — спитала жінка. — Ночі ж тепер такі довгі...

Мене це не обходило, бо повз вікна повільно проїхали вже порожні сани, і Борис, напевне, чекає.

— Що ти хотіла, Наташо? — спитав я, зупинившись перед бильцем її ліжка, де стояв і раніше.

Вона явно вагалась, не знала, що робити. Потім вихопила із-за пазухи й рішуче ткнула мені в руки невеликий згорточок.

— Це тобі, — сказала вона. — Я зовсім забула за розмовами. Прочитаєш вдома, як нікого не буде.

«От бісової віри дівка!» — подумав я, сховав той згорток у внутрішню кишеню і вийшов.

В дорозі я розгорнув його і побачив... це був комсомольський квиток Безп'ятової Наталії Савеліївни, 1924 року народження. Дата вступу: 6 квітня 1939 року.

«Бісової віри дівчина! — ще раз подумав я. — Що ж мені з нею тепер робити?»

Тривожна ніч на 8 грудня закінчувалася в Токіо радісною звісткою про вдалу атаку Пірл-Харбора. Одержавши її, всі випили підігрітого sake, поздоровили один одного бойовими самурайськими вигуками й розійшлися спати.

Погасли вікна в імператорському палаці, куди так і не впустили посла Сполучених Штатів Америки Джозефа Грю, пославшись на пізню годину, хоч там і світилося майже до ранку.

Вже в каламутних переливах світанку вимкнулося світло в кабінеті прем'єра й військового міністра Годзю, а згодом і в кабінетах маркіза Кідо та міністра закордонних справ Того.

Світилося ще тільки в резиденції головного морського штабу адмірала Нагано — там готували радіоповідомлення про напад на Пірл-Харбор, підтримували постійний радіозв'язок з оперативним з'єднанням віце-адмірала Нагумо, що після вдалої атаки поверталось до берегів

Японії, та іншими флотами, котрі просувалися все далі в південні моря, висаджуючи десанти в заздалегідь намічених місцях на Азіатському материка та архіпелагах.

А з першими променями сонця з усіх динаміків на міських майданах та з репродукторів у охайних квартирках японців усіх маєтностей і класів після тисячолітнього національного гімну та настороженої, досить довгої й багатозначної паузи, урочисто й повільно заговорило радіо: «Увага! Увага! Передаємо екстрене й важливе державне повідомлення! Увага! Увага!» І вдарили у вуха і серця японців войовничі такти давніх і новітніх самурайських маршів. Потім знову пауза. І після паузи:

«Імператорська верховна ставка, генеральний штаб та головний штаб військово-морського флоту передають спільне повідомлення!

Сьогодні на світанку імператорська армія та об'єднаний імператорський військово-морський флот розпочали воєнні дії проти американських та англійських збройних сил в західній частині Тихого океану.

До схід сонця наші війська розпочали атаку Гонконгу.

Наші війська висадились на Малайському півострові і швидко розширюють зайняті позиції.

Ведуться масовані атаки на стратегічні пункти ворога на Філіппінських островах.

Наші доблесні морські льотчики розбомбили американську військово-морську базу Пірл-Харбор на Гавайях і завдали смертельного удару Тихоокеанському флоту США».

Бравурні звуки переможних маршів поглинули урочистий голос диктора, і японська вояччина сторчма головою кинулася у вир давно виношуваної і омріяної війни, потягнувши за собою у ще не бачені страждання весь роботящий японський народ, хоч про це того ранку ніхто й не догадувався.

Америка теж не спала тієї ночі, дізнавшись про трагедію Пірл-Харбора в другій половині дня сьомого грудня.

Чутки повзли по країні, мов гади, мов гусінь, мов сарана:

...що Гавайї захоплені японцями, і всі американці, військові й цивільні, вирізані на далеких островах до ноги.

...що об'єднаний імператорський флот адмірала Ямамото

йде повним ходом на Сан-Франціско, і його нічим зупинити.

...що японці вже висаджуються в пустельних місцях Дикого Заходу і ось-ось мають нагрянути з танками та бронетранспортерами в прибережні населені пункти, в тихоокеанські порти, навіть у Вашингтон, все піддаючи вогню і спустошенню, винищуючи старих і малих, гвалтуючи жінок і дівчат, спустошуючи банки і сейфи, і від них нема і не буде рятунку.

Так ніколи й не воювавши по-справжньому, Америка мліла від страху перед війною й передчуттям її.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, з самого ранку...

Натовпи висипали на вулиці найбільших міст. Навіть фермери потяглися в промислові центри, щоб там розвіяти свої страхи й почути найсвіжіші новини.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

У Вашингтоні величезна юрба зібралася на світанку перед Капітолієм, де того дня мав засідати конгрес.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

Сенатори й конгресмени не могли пробитися на своїх машинах до під'їзду Капітолію, і спікер Сем Райберн змушений був викликати кінну поліцію для наведення порядку. Головне — стримати юрбу до приїзду президента.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

Люди знали все. Ніколи не вдасться встановити жодному історикові, як юрба, натовп, населення цілих міст і країн дізнаються про найтаємніші акції урядів ще до їхнього здійснення.

В той понеділок...

Чутки ширились, і тривога наростала.

Давно вже не стало глашатаїв на майданах, площах і базарах, а чутки летять, мов кулі, випереджаючи радіоповідомлення та публікації в пресі.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

Конгрес Сполучених Штатів Америки з'їжджався на своє екстрене засідання. Юрба вже знала чого. Тому й зібралась, прийшла сюди. Стояла і ждала. І стояння її — теж дія. Тільки яка?!

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 12.00...

Вдарили куранти Капітолію дванадцять разів, ніби пробивши дванадцять отворів у захмареному небі над Вашингтоном, і сповістили, що настав полудень.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 12.20...

Десять довгих дзеркально сяючих машин, що могли б

здатися їй урочистими, якби ж не такі глибоко й неоправно чорні, величаво проїхали повільним кортежем вздовж кордону кінних поліцаїв і зупинилися біля південного входу в Капітолій.

З передньої вийшов Рузвельт у морському плащі, теж чорному. Вилазив з машини, підтягаючись на обох руках за розчинені дверцята, і юрба через тісну шеренгу кінної поліції помітила, як президент, звівшись на ноги, одразу ж квапливо вхопився за зігнуту в лікті руку капітана морської піхоти з набундюченим рожевим обличчям та холодним поглядом насторожених сірих очей.

— Син президента Джіммі...— видихнула юрба.

Охорона миттю вискочила з найближчих машин, оточила президента густо й тісно — вся теж у чорному, монолітна, широкоспинна — за її кашкетами з блискучими козирками й білими кокардами не стало видно навіть сивої голови досить високого Рузвельта.

— Приїхав просити конгрес оголосити війну Японії,— прошелестіло в натовпі шепотами віщунів та всезнаючих інформаторів.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

Задовго до приїзду Рузвельта в Капітолій всі конгресмени були на місцях.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 12.29...

Увійшов до залу засідань конгресу Рузвельт і став перед конгресменами, підтримуваний сином Джіммі під пахви. Стовп, який мав підперти країну і націю в трагічну хвилину несподіваного нападу, сам не стояв без підтримки або не спираючись на щось обома руками.

Нація й держава, народ по всій Америці, а також юрба за вікнами перед Капітолієм чекали...

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 12.30...

Спікер Сем Райберн оголосив появу президента — Рузвельт піднявся на трибуну, вхопився обома руками за її краї, і Джіммі залишив його, став за спиною в шерензі охорони, зіркий і зібраний, готовий прийти на поміч в будь-яку мить.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 12.31...

Президента зустріли дружними й теплими оплесками не за його «Мюнхен», не за тихоокеанське «вмиротворення» агресора, а тому, що він приїхав просити оголошення війни.

Аплодували не лише демократи, від імені яких він правив країною, а й республіканці.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 12.35...

Вперше за дев'ять років президентства йому аплодувала опозиція!

Президент Рузвельт з трибуни сказав конгресові:

«Вчора, 7 грудня 1941 року — в день ганьби, Сполучені Штати були несподівано й підступно атаковані військово-морськими й повітряними силами Японської імперії. Сполучені Штати перебували в мирі з цією країною і на прохання Японії все ще вели переговори з її урядом та імператором, спрямовані на збереження миру на Тихому океані.

Більше того, через годину після початку нападу японської авіації на острів Оаху посол Японії в США та його колега передали державному секретареві офіційну відповідь на недавні американські пропозиції.

Хоч у відповіді зазначалося, що уявляється марним продовжувати переговори, в ній не містилося ні погроз, ні натяку на війну чи збройний напад. Враховуючи відстань між Гавайями та Японією, немає ніякого сумніву в тому, що напад підступно готувався протягом тривалого часу.

А весь цей час японський уряд свідомо намагався обдурити Сполучені Штати брехливими заявами і висловлював надію на збереження миру.

Вчорашній напад на Гавайські острови завдав великих втрат американським морським та військовим силам. Загинуло дуже багато американців.

Японської агресії протягом останньої доби зазнали: Малайя, Гонконг, Гуам, острови — Філіппінські, Уейк, Мідуей. Наш народ, наша територія і наші інтереси піддаються серйозній небезпеці.

Прошу конгрес, зважаючи на ці події та обставини, оголосити з 7 грудня 1941 року війну Японії».

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, о 16.10...

Конгрес прийняв об'єднану резолюцію: «Оголосити війну між імператорським урядом Японії та урядом і народом Сполучених Штатів Америки».

Так США вступили в другу світову війну, якої, всупереч розвитковій подій, намагались якою завгодно ціною уникнути.

У вівторок, 9 грудня 1941 року, Рузвельт звернувся до всього народу США по радіо:

«Ми повинні визнати, — сказав він відверто, — що наші противники учинили блискучий акт обману, вибравши для нього слушний момент, і здійснили його з великою

майстерністю. Це був абсолютно безчесний вчинок. Але ми повинні врахувати, що сучасна війна, якщо вона ведеться в дусі нацистів, — це брудна справа. Нам вона не подобається — ми не хотіли вступати в неї, але ми виявилися втягнутими у війну, і ми будемо боротися, використовуючи всі засоби, які є в нашому розпорядженні».

Кажуть в народі: добре діло треба починати зранку й не в понеділок.

Війна — не може бути доброю, навіть якщо вона справедлива.

Сполучені Штати розпочали її не зранку і в понеділок.

Проте завершили її перемогою. Чому?

Спитайте тих, що лишилися лежати на Пруті, Дністрі, на Бузі й Дніпрі, під Мінськом, Смоленськом, під Уманню й Шумейковим гаєм, під Києвом і Ростовом, під Таганрогом і на Міусі, під Одесою, Севастополем, під Москвою, Сталінградом, Ленінградом і Курськом, — спитайте тих двадцять мільйонів наших людей, що не повернулись з війни в рідні оселі.

Не один Джіммі, не один він підтримував у той далекий понеділок, 8 грудня 1941 року, свого батька перед конгресом і в конгресі США.

«Ти не один, Джіммі, ти не один...» — шепотіли вони йому, ще живі, з далеких полів битви на нашій землі.

Та хіба ж почувеш? З такої далини і віддаленості.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

Під Москвою йшли в перший контрнаступ фронти Жукова, Конєва, Костенка.

Відлуння тієї великої битви, того контрнаступу долинали й на Тихий океан. І в Японію. І в США.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

В понеділок 8 грудня в каменоломні під Баштанкою стало відомо про поранення лейтенанта Дзусова. Вість принесла Марія Федорівна, котра перебувала в гостях у далекої родички на третьому відділку радгоспу «Степовий» про людське око, а насправді носила радистові текст телеграми:

«Ростов, Соколюкові. Терміново й позачергово.

Тітка хворіла серцем, тому не слали подарунків з осені, хоч вони й були приготовлені; дідусь, царство йому небесне, пірнув на глибокому і вже не випірне сам і нікого підняти не зможе навіть з найближчих та найлегших ро-

дичів по всьому Чорному морю. Альбатрос відлетів на захід, в тепліше й більше гніздо, де ще не бував, і чекає ваших побажань та пропозицій. Тітка вилікувалась остаточно й перебуває в надійному стаціонарі, де її більш не спіткає хвороба. Гості з'їжджаються звідусіль, є й такі, що сидять вдома, а гостинці розсилають. Чекаємо й вас у гості в той самий час, що й раніше, бо вже з тиждень, як приготувалися, а вас нема та нема, і все, хоча й не псується, а може згодом пропасти. Не кидайте нас напризволяще у цій далині.

Лоцман»

Телеграму вона віддала Василеві й просиділа три дні в очікуванні відповіді. Але відповіді не було. Замість відповіді з Центру, з'явився з Степівки поранений Дзусов, і вона мала попередити Івана Якимовича про це, а ще головніше — провал такого конспіративного місця, що з ним ніяка квартира не зрівняється, міг би підвести всю організацію й сплутати карти самому штабові.

У каменоломні, ясна річ, вона не з'являлась, а тільки, як завжди, повідомила все молодій вчительці, що жила з полоненим лейтенантом в хаті її батьків і працювала в школі-чотирирічці, відкритій німцями з першого вересня на базі колишньої десятирічки. Марія Федорівна, переказавши відомості вчительці, лягла спочивати після неблизької дороги по кипучому морозу, а в каменоломні того ж дня вже ламали голову: що робити з Дзусовим? Як його врятувати, де лікувати? Зупинилися на явкинській лікарні, що фактично була залишеним в оточенні медсанбатом і вже не раз виручала підпільників і лікуванням, і переходуванням, як сталося, наприклад, після вбивства фон Плютца. Тоді довелося саме там залишити Дзусова, котрий ніяк не міг серед дня добратися на свій хутір непоміченим, а при такій нагоді мав змогу загоїти остаточно свою недоліковану рану на голові. Хай же явкинська лікарня стане щасливим притулком для нього і на цей раз. Так думав занепокоєний Іван Якимович.

— Важко втрачати людей,— сказав він Романову, коли вони лишилися удвох на самоті.— Кажуть, Дзусов тяжко поранений, знепритомнів, і тепер невідомо, чи довезуть його в Явкіне і коли саме вдасться його відвезти.

— Там же люди надійні,— заспокоював його Романов, сам ще не зовсім зміцнілий і видужалий,— зроблять все, що треба й коли треба. Зволікати не стануть. А що тяжко,

то вже й не кажіть. Мені й не таке бувало. Іноді так хочеться хоч кому-небудь пожалітися, а оглянешся: всім тяжко, у всіх свої біди й клопоти, за кожним ходить смерть із косою за плечима.

— Та вже й не з косою,— через силу всміхнувся Іван Якимович.— Тепер частіше вона трапляється з автоматом «шмайсер» чи з гвинтівкою «маузер». І не за плечима, а в руках...

— Здається,— ніби й не слухаючи його, продовжував Романов,— пожалівся б комусь, і одразу б полегшало. А жалітися нікому. Та й чи з руки нам, більшовикам, комусь жалітися? Все маємо стерпіти, все перенести на собі, ще й іншим подати приклад, а то й допомогти. Така наша доля в цю тяжку для народу й країни годину. І що б там не було, які б репресії не застосовували проти нас фашисти, скільки б не вибувало із строю і не гинуло наших товаришів, ми повинні, ми мусимо боротись, завдавати ворогові втрат більших, ніж несемо самі. В цьому весь сенс нашої боротьби, а інакше не варто було й розпочинати. Дзусова не стало в строю, а на залізниці мають ставатися катастрофи, аварії, диверсії. І не перегодя, а саме зараз, Іване Якимовичу. Посилайте людей, ставте завдання — хай не припиняється помста й на час.

— Зв'язкова наша, Марія Федорівна, з ніг збилася, знемоглася. Треба їй відпочити.

— Треба, звичайно. А ви пошліть когось іншого, хто має аусвайс і може ходити куди завгодно. У всіх мають бути дублери. Хіба ви забули інструкції?

— Інструкції не забув. Їх легко давати. А в житті, в дійсності...— Іван Якимович махнув рукою.— Якби ви знали, як важко...

— Я знаю,— сказав Романов.— І добре знаю, як важко й складно все налагоджувати і особливò здійснювати. Але ж це не виправдання. Бездіяльність має каратися, от що я вам скажу.

— Найчастіше сам роблю те, що мають робити інші,— немовби покаржився Іван Якимович.

— А оце вже найгірше! — підвищив голос Романов.— Ви не маєте права ризикувати: від вас, від вашої долі залежить доля всього районного підпілля.

— Так воно ж як виходить, Михайле Митрофановичу,— щиро й одверто пояснював молодий Калениченко, чубатий і чорнобривий, з великими тінями, що падали від копилки на його густі й ostrішкуваті брови, зовсім ховаючи

очі.— А виходить так, що самому легше й швидше можна зробити будь-що, ніж організувати інших.

— Це ми й без вас знаємо,— зупинив його суворий Романов.— Для того ви й обиралися чи там призначалися секретарем підпільного райкому, щоб піднімати людей на окупантів, а не вести індивідуальний терор. Може, й справді на партзборах не варто обговорювати майбутніх чи й проведених операцій, але персональні справи тут треба вести так само неухильно, як і до війни. Майте це на увазі, Іване Якимовичу. І на складнощі життя й боротьби в окупації не посилайтесь, тим паче не нарікайте. Там ви підміните зв'язкового, а там підривника, а потім попадете, і — все пропало. Як старший тут і за віком, і за партстажем, і за посадою,— трохи іронічно поглянув Романов на свого колишнього інструктора,— забороняю вам підняти будь-кого й вимагаю суворого виконання тільки своїх функцій — функцій секретаря підпільного райкому партії та командира партизанського загону. Що ж до мене самого, то я з охотою підлягатиму вам, як командирові, й виконуватиму ваші завдання, а по партійній лінії ви підлягаєте мені, як і раніше.

— Слухаю! — зірвався з місця й виструнчився Іван Якимович.— Якби ви знали,— сказав він розчулено, віддано дивлячись Романову у вічі,— як мені цього не вистачало...

— Знаю, знаю,— сказав Михайло Митрофанович, ласкаво й поблажливо дивлячись на молодого свого інструктора.— Тому й завів нашу розмову одразу ж, щоб не було недомовленості. Та й щоб підбадьорити вас, Іване Якимовичу.

— Спасибі,— розчулено й тихо мовив Калениченко.

Нищівна поразка в Пірл-Харборі збурила всю американську націю і широко дебатовалася й коментувалася в пресі, загрожуючи вилитися в кампанію безоглядної критики на адресу адміністрації Рузвельта, військового та військово-морського командування: всюдисущі журналісти роздобули потрібні документи, з яких перед мільйонами американців постали всі промахи й упущення дипломатів та військових діячів у взаєминах з Японією. Газети й радіо смакували подробиці, раніше не помічені, а то й невідомі, за які державний департамент і сам президент несли відповідальність.

Скажімо, для постійного патрулювання підходів до

Піrl-Харбора Сполученим Штатам не вистачало 180 чотиримоторних літаків з великим радіусом дії, а по ленд-лізу, як стало відомо, з першого лютого по перше грудня відправлено було за кордон не менше як 1900 американських літаків (з них 1750 — в Англію). Коли ж Вашингтон знов вирішив відправити Англії ще 250 бомбардувальників, необхідних для надійної оборони того ж таки Піrl-Харбора, адміралаи звернулися за роз'ясненнями до президента, але Рузвельт послався на зайнятість і непричетність до цієї справи і відіслав їх до Гаррі Гопкінса.

«Гопкінс не підвівся з ліжка, коли вони прийшли до нього, — згадує Маас, в той час конгресмен від штату Мінесота. — Вислухавши адміралів, він сказав їм, що розмову вичерпано, бо нічого змінити не можна. Адмірал Кіммель сказав мені, що, якби ці 250 літаків вчасно послали на Гавайї, трагедії Піrl-Харбора не сталося б, а можливо, японці й зовсім не наслідилися б напасти».

Ніхто у військово-морському флоті США не уявляв собі, зазначає в згадуваній книзі Джордж Моргенштерн, справжньої небезпеки торпедного удару з повітря, хоч англійці в нальоті на італійський флот в Таранто ще 11 листопада 1940 року продемонстрували, яких відчутних втрат можна завдати противникові таким ударом. Британські літаки-торпедоносці несподівано для італійців атакували їхній флот і потопили або надовго вивели з ладу діючих два лінкори, два крейсери, ескадрений міноносець і кілька допоміжних кораблів.

Втративши вісім лінкорів, Тихоокеанському флоту лишалось розраховувати на авіаносці та швидкохідні крейсери. Зміни, від яких відмахнулись 1932 року після умовного і надзвичайно успішного нальоту Ярнелла, довелося впроваджувати 1941 року, в кінці. Та навіть після трагедії Піrl-Харбора перевагу авіаносного флоту і на той час розуміли далеко не всі. Командування довгий час було паралізоване, тому, за виключенням рейду авіаносців адмірала Галсея на Гілбертові та Маршаллові острови, Тихоокеанський флот ще багато місяців не вів ніяких бойових дій.

З документів тих днів
та свідчень істориків:

«Напад на Піrl-Харбор виявився психологічним ударом для багатьох наших адміралів, які покладали великі надії

на своїх «слонів» (лінкори). Втративши лінкори, вони розгубилися так, як могли б розгубитися тільки тоді, якби залишилися раптом без штанів десь на П'ятій авеню. Вони інстинктивно почали прикриватися: зайняли оборону, замість того щоб переслідувати ворога».

Коментар Кларка Лі (Ассошіейтед Пресс)

«Початкові успіхи Японії зумовлені її бажанням, на відміну від американського військово-морського командування, одкинути застарілі концепції і воювати по-сучасному...

Сполучені Штати не лише збунтувалися проти віроломного нападу Японії, їхні воїни одразу ж виявили жорстокість: ота мініатюрна субмарина, яку сторожовий корабель «Монаган» потопив просто в гавані Пірл-Харбора, була одразу ж піднята й використана разом з тілами екіпажу для ремонту захисного молу. Другого дня її вмурували в пошкоджену торпедою бетонну стіну там же, біля бази підводних човнів Пірл-Харбора».

(*Моргенштерн Дж.* Пірл-Харбор: Історія таємної війни.)

Після виступу в конгресі й оголошення війни Японії президент в тому ж Овальному залі зустрівся знову з Хеллом і Гопкінсом, стурбований і початком війни, і величезною кількістю невирішених проблем по її веденню, а також наростаючою хвилею невдоволення широких мас діями уряду й командування, що призвели до розгрому Тихоокеанського флоту США на Гавайях. Доручивши Джиммі забрати Фала й ніколи більше не пускати його сюди з родинних апартаментів, Рузвельт відчитав Гопкінса за неохайність, за пожмаканий костюм.

— Вам доведеться відмовитись від своїх дурнуватих звичок, Гаррі,— сказав президент, ігноруючи набундюченість і образливу міну на обличчі свого спеціального радника.— І чим скоріше, тим краще. Оця неохайність позначилася й на наших діях: ми не вберегли флот і тепер маємо знайти винних, інакше все окошиться на нас.

— Так, преса геть оскаженіла,— погодився Хелл,— і їй треба негайно кинути кістку.

— Я вже думав над цим,— сказав Рузвельт, доки Гопкінс продовжував демонстративно й ображено мовчати.— Завтра за моїм розпорядженням Нокс вилітає на Гавайські острови. Там він розбереться в усьому на місці

і доповідь нам не пізніше п'ятнадцятого грудня. А до того дня в інтересах збереження військової таємниці треба припинити газетну вакханалію.

— Справа не тільки в газетах,— сказав Хелл.— В конгресі наполягають провести розслідування катастрофи, що сталася в Пірл-Харборі. Ви уявляєте, як це небезпечно для нашої адміністрації?

— Користуючись надзвичайними повноваженнями, які дає мені воєнне становище країни, я сам призначу слідчу комісію, не чекаючи рішення конгресу.

— Саме це я й хотів вам запропонувати,— усміхнувся Хелл.— Хоч на вашому місці я б не зважав на мої поради, оскільки «Десять пунктів Хелла», як охрестила преса меморандум від двадцять шостого листопада, приніс нам абсолютно протилежний результат: Японія напала не на Росію, а на нас.

— Тим більше не заслуговують віднині уваги президента мої поради,— буркнув нарешті Гаррі Гопкінс із свого кутка,— бо це ж я запропонував замість модус вівенді проявити рішучість. А тепер ще й неохайністю дратую президента.

Рузвельт і бровою не повів.

— Усі ми прагнули відвернути японську агресію від наших володінь, закрити японцям шлагбаум у південні моря. Не кажу вже про те, що намагалися ми, за вашим влучним висловом, Гаррі,— змахнув у його бік рукою, але так і не повернувши голови,— батою і пряником спрямовувати їхні зазіхання в радянське Примор'я. Ну що ж,— розвів руками Рузвельт,— ми програли. Ні пряник, ні батіг цього разу не подіяли...

— Навпаки,— іронічно всміхнувся Хелл,— батою ми ніби погнали японців на Бірму, Таїланд, голландську Індію та на Гавайї. Нічого в житті так не мучить, як відчуття власного прорахунку...

— Годі! — обірвав його Рузвельт незвично суворо, навіть роздратовано.— Вже навтішалися й нахитрувалися доволі. Мене особисто вдовольняє те, що ви самі усвідомили міру своєї провини, як і вартість наших спільних прорахунків. Тепер нам треба вибиратися з цієї калюжі, в яку ми сіли самі, з власної ініціативи. Годі вже хитрувати! — підвищив голос президент, знову озлившись невідомо на кого,— скоріше, на самого себе.— Нині, коли ллється кров повсюди, в тому числі й американська, треба, не хитруючи, ставати до бою, негайно подати руку нашим союзникам...

— І найперше — Росії,— наблизився до президентського столу Гопкінс.— Отам вирішується доля війни. Якщо Росія впорається з Гітлером, а росіяни женуть фашистів на всіх фронтах, то ми вже якось разом з Англією, Китаєм, австралійськими та новозеландськими військами дамо відсіч Японії.

— Так,— погодився Рузвельт,— зараз вся надія на Росію, і ми повинні зробити все, щоб підтримати зусилля Сталіна подолати Гітлера з його бандитськими, людиноненависницькими намірами, допомогти, чим тільки можемо. Послати їм продовольство, обмундирування, танки і літаки — все, що просив у вас Сталін в липні і в Гаррімана у вересні. Треба навіть від себе відірвати, а йому послати негайно!

— Оскільки Сталін політик, в першу чергу, а вже потім державний та військовий діяч, цього може виявитися замало,— сказав Хелл.

— Зараз йому кожен танк, кожен літак дорожчі золота,— запевнив Гаррі Гопкінс.— І нашу допомогу він зустріне з вдячністю.

— Однак нашу допомогу він розцінить тільки як економічний внесок у спільну боротьбу проти держав осі. Треба поставити це негайно на політичну платформу,— пояснював Корделл Хелл.— Інакше в очах цього непохитного політика ми виглядатимемо торгашами, що відкупуються матеріальною допомогою там, де потрібне політичне об'єднання і де треба проливати кров. Отож починати треба не з ленд-лізу, хоч яка це бажана для Сталіна і важлива для спільної боротьби річ, а з важливих політичних кроків.

— Спасибі, Корделле, ви міркуєте мудро і слушно,— промовив Рузвельт і поглянув на державного секретаря майже ласкаво.— І ви щось уже придумали?

— Я навіть підготував проект листа Сталіну, розіславши, як ми й домовилися ще вчора, телеграми Чан Кай-ші та Черчіллю про конференції, на які варто було б запросити й росіян, поставивши до відома Сталіна.— Хелл розкрив теку й запитливо глянув на президента.

— Читайте,— хитнув сивою головою Рузвельт і стомлено прикрив важкими повіками великі карі очі, в яких залягла скорбота.

— Звертання виберете самі,— сказав йому Хелл.— А зміст такий:

«На мою думку, вкрай важливо зробити негайно перші

кроки з метою підготовки ґрунту для спільних дій не лише на найближчі тижні, але також для остаточної поразки гітлеризму. Я дуже хотів би зустрітися й переговорити з Вами особисто, але оскільки це зробити зараз неможливо, то я здійснию три попередніх кроки, котрі, я сподіваюсь, підготують більш постійне спільне планування.

1. Я пропоную генералісімусу Чан Кай-ші скликати негайно в Чунціні конференцію в складі китайського, радянського, британського, голландського та американського представників. Ця група повинна б зібратися не пізніше 17 грудня і доповісти результати своїм урядам цілком конфіденційно до суботи, 20 грудня. Це має дати нам попереднє уявлення про загальну проблему під кутом зору Чунціна.

2. Я прошу британців зібрати в Сінгапурі військово-морську конференцію, яка подала б до суботи, 20 грудня, свою доповідь, складену, головним чином, під кутом зору операцій у південній зоні.

3. Я був би дуже радий, якби Ви особисто переговорили з американським, британським і китайським послами в Москві і повідомили мені Ваші пропозиції з усього питання до суботи, 20-го.

4. Протягом найближчого тижня я піддам обговоренню ті ж самі питання з тутешніми британськими місіями і повідомлю Вам про становище, як воно уявляється звідси. Я мав добру бесіду з Литвиновим, і я цілком розумію Ваші безпосередні завдання. Я хочу ще раз повідомити Вам про загальний щирий ентузіазм у Сполучених Штатах з приводу успіхів Ваших армій в захисті Вашої великої нації. Дозволяю собі сподіватися, що попередні конференції, заплановані мною на найближчий тиждень, призведуть до встановлення більш постійної організації для планування наших зусиль. Гопкінс і я шлемо Вам свої особисті палкі вітання.

Рузвельт»¹

— Ну, і чому ж ви скромничаєте, любий мій Хелл? Чому не ставите й свого підпису під цим посланням?

— Сталін мене не знає. А з Гопкінсом, здається, пив вірменський коньяк чи грузинське вино. Чи не так, Гаррі? — під'юджував все ще похмурого спеціального президентового радника державний секретар.

¹ Переписка...//Т. 2.— М., 1976.— С. 12.

— Дідько його бери, цей ритуал,— усміхнувся Рузвельт.— Впишіть й себе, Корделле.

— Лист готовий до відправки, пане президент, і затримувати його заради дріб'язку не годиться. Підпишіть, і я відправлю його.

Непритомного Дзусова темної й глухої ночі перенесли з корівника до теплої хати поліція Івана Козерацького, роздягли й перев'язали, поклавши на ліжко за піччю. Важко дихаючи, він повільно одігрівався, починав стогнати жалібно, мов дитина. Губи його обвуглилися, обличчя палало і незабаром зрослося потом. Крупні, як горох, краплі вкрили чоло, крила тонкого й загостреного носа, покотилися потім за вуха й зросили подушку.

— Витри,— коротко наказав дружині Іван Козерацький, і вона метнулась за чистим рушником.

— Якби ж це мама були,— бідкалася, витираючи неголене обличчя Дзусова,— вони б зілля зварили та напоїли б його.

— А ти нічому так і не навчилась,— дорікнув Іван з серцем, бо йому й самому гірко було чути важке дихання й стогін пораненого, сам починав пітніти й ніби аж задихався.

Нарешті Дзусов поворухнувся, перестав стогнати, затих, ніби дослухався до чогось. Потім губи його здригнулися:

— Води,— прошепотів він ще в маренні, але вже й напівсвідомо.

— Принеси молока,— теж шепотом звелів дружині Іван, нахилиючись над пораненим та ніби боячись його збудити чи потривожити.

Напоїв Дзусова молоком, пересвідчився, що кровотеча вгамувалася і що той спокійно заснув знову, сам теж приліг на соломі під піччю й задрімав на якусь часину перед світом. Прокинувшись, він зустрівся з палаючим і стривоженим поглядом Дзусова — може, й прокинувся через те, що той так пильно й наполегливо зирив на нього.

— Що таке? — стурбовано спитав він спросоння.

— Зараз же рятуйте Дмитра Івановича,— з натугою підвівшись на руці, благав Дзусов.— Тепер він пропав: Шешко впізнає сірашівську ковдру, якою я вкривався в підземеллі і яку вони там знайшли.— Він скреготнув зубами.— Ну чом же я його давно не порішив, цього залеклого куркуля й хриstopродавця! Цього проклятого старосту Шешка!

— Не карайся, братику,— лагідно мовив Козерацький.— На всіх христородавців рук не вистачить. А от Сірашеві треба було б допомогти. Але як?

— Ну придумайте ж що-небудь! — простягав до нього руки навіжений у своєму безсиллі Дзусов.

— Придумаємо, ти тільки не хвилюйся. Щось обов'язково зробимо, щоб попередити чи десь заховати... А сім'я? Сім'ю ж розстріляють! От яка штука, браток. Немає виходу твоєму Сірашеві.

— Цить! — крикнув на нього Дзусов і навіть підвівся на подушках.— Не кажи при мені таких слів! У нього ж трьох синів убито: одного у фінську, а двох інших в один день у Карпатах, на самому початку війни. Сам бачив. Сам їх і хоронив. Врятувати треба старого за всяку ціну!

— Та хіба ж я проти, Сашо,— врезонював його Козерацький.— А тільки як? Його врятуємо — сім'я загине...

— Ну придумайте ж що-небудь,— аж заплакав від безсилля Дзусов,— інакше й мені не жити. Це я його занастив. Він ховав мене, беріг, як сина, а я... Треба було в підземеллі бій прийняти. Вони б і досі мене там не взяли.

— Не мели, Сашко, дурниць,— тверезо й спокійно сказав Іван, що й сам починав лютитися.— Треба принаймні спокійно подумати, а не стрибати з кондачка. Так же нічого не робиться. Ти лежи, лежи,— заспокоював він Дзусова, бо той вже підводився і намагався дотягнутись до свого кожушка.— Зараз ось прийде Василь, будемо думати. Може, щось придумаємо.

— Розумієш, він повертається в село, а тут...

В цей час двері відчинились, впустивши добрячий клубок пари, і з нею ввалився в хату рудий Василь, що добре, видно, намерзся, бо обличчя аж пашить, таке червоне й настъбане вітром, губи, коли їх розтулив, щоб щось сказати, зовсім не слухалися його, геть задубілі й пришерхлі.

— Сьогодні ж,— сказав він Дзусову,— тебе одвезуть у Явкіне, одразу зранку заїдуть з центральної, тут якраз по дорозі, й захоплять. А там же ж свої люди, пам'ятають, мабуть, тебе з літа.

— Та вже ж не забули,— буркнув Дзусов.— Я он кажу Іванові, що треба Сіраша рятувати.

— Ти за Сіраша не турбуйся,— впевнено відрубав Василь, скинув кожуха й по хаті пройшовся, потираючи руки з морозу, а здавалося — від задоволення.— Сірашеві й чорт не брат — з самим районним комендантом запанібра-

та. Пшеницю знаєте хто підпалив? — по черзі глянув на одного й другого і, витримавши потрібну паузу, переможно підвів голову, ще й рукою змахнув: — Він! Таки ж він, трясця його матері! На шістдесят другому році всім носа втирає!

— Знову Сіраш,— задумливо мовив Іван.— От людина! Побільше б таких.

— А де ж ти їх, отаких, набереш? — спалахнув Дзусов.— Отож я й кажу: рятувати його треба чи хоч попередити...

— Ти, кавказцю, не гарячкуй — у самого он ще рана кров'ю сходить, а туди ж... Сіраш випередив свою ватагу з кіньми й запалив пшеницю три дні тому, під самісінський буран, а тоді ж, мабуть, повернувся й пересиджував його разом з усіма. Оце вроді б то сьогодні мають повернутися.

— Як тільки повернется, так його й заарештують,— аж скинувся знову Дзусов.

— Та без районного коменданта його ніхто й пальцем не зачепить. А той нікому й не повірить, що Сіраш не їхній з усіма потрохами. От згадаєш моє слово. Я ж все-таки серед них кручуся і знаю, що Сіраша вони мало не на руках носять: і хазяйновитий, і коней їм усім дістає, і послужливий, і щедрий. А це ще й коней з поля бою прижене. Ну, хіба ж такий чоловік та може зрадити. Пшеницю підпалити? Фон Плютца вбити? З Сірашем нічого не станеться, ти не про нього — про себе думай, як рану твою вилікувати.

— Я так не вмю й не хочу — про себе думати, тільки про себе! Мені Дмитро Іванович дорогий... ну, як батько. І я за нього боюсь, бо стерво оте, Шешко, справжній староста й німецький холуй, давно на нього яму копає.

— Ну й хай копає, сам же в неї і впаде. А ми підштовхнемо,— засміявся Козерацький до Дзусова й підморгнув йому.

В того аж на душі стало легше. Але тільки на якусь мить. А потім знову тривоги обсіли його й стали ссати за серце. «Неспроста, ой, неспроста ж»,— думав собі Дзусов, виборсуючись з болючої рани, немов з ополонки на замерзлим ставу.

Андрій Сіраш із своєю полуторкою та спареним кулеметом був залишений у Ростові охороняти штаб фронту, а рота лейтенанта Свиридова з іншими військами 56-ї

Окремої армії генерала Ремезова пішла вперед і гнала німців аж до річки Міус і за річку й там зупинилася на всю зиму, весну й літо, аж доки нашу оборону прорвуть десь аж у липні під час нової літньої кампанії на південному напрямі. До того наступу ворога було так далеко, що в нього не вірилося зовсім, Андрій та Тоня жили в тій самій затишній хаті, вже не криючись від діда, котрий і до цього поставився філософськи спокійно, як і до всього іншого на цьому суворому світі, здибленому й невпізнанно зміненому війною. Вдень Андрій чергував біля своєї установки, отираючись у штабі й ловлячи чутки про полкового комісара Стрепетова та про 18-у армію, Тоня теж чергувала в тому ж самому госпіталі, вранці і ввечері пролазячи в отвір у дощатому паркані, а вечорами вони всі збиралися за столом, як і раніше, з постояльцями і без постояльців, запаси в них ще були, і жити можна було.

Та одного сонячного й морозного ранку до штабу фронту під'їхала знайома «емка», з якої вийшов генерал Колпакчі, і лейтенант Сіраш, порушуючи субординацію, зупинив його перед ганком, вийшовши назустріч, кинув руку до скроні:

— Товаришу генерал, дозвольте...

Колпакчі зупинився і суворо глянув на нього.

— Здравія бажаю, товаришу генерал-майор! — виструнчився ще дужче і навіть підвівся на носках лейтенант Сіраш, намагаючись вловити хоч тінь впізнавання, але обличчя генерала лишалось суворим, непроникливим і неприступним.

— Що у вас? — сухо спитав Колпакчі, нетерпляче глянувши за спину смаглявому й чорнобровому лейтенанту, якого, можливо, він колись і бачив, але якого встиг забути на багатолюдних дорогах суворой і неблаганної війни.

— Лейтенант Сіраш, невже не впізнаєте? — простецьки, розчулено і навіть з образою в голосі спитав зовсім не по-статутному, скоріше, надто по-домашньому Андрій, і в очах заклопотаного генерала спалахнув вогник привітності, навіть ласкавості.— Полкового комісара сюди доправив...

— ...і прапор, і архіви,— підхопив генерал-майор.— Як же, як же, звісно, пам'ятаю. Таке не забувається. Ну, здрастуй, здрастуй, орле сизокрилий.— Він обняв Андрія, потім відсторонився й уважно оглянув його.— Та й бравий же командир з тебе вийшов, лейтенанте. Нагороди ще не

одержав? У іншій частині був? Ну, нічого, ще одержиш, і не одну. А я тебе до ордена Червоного Прапора тоді представляв. Ти що, тут служиш? — кивнув він на будинок, перед яким обое стояли і в якому розмістився штаб фронту.

— Так точно, несучу охорону від ворожої авіації.

— Ну, це не для такого бравого командира, як ти. Я зараз поспішаю на нараду до командуючого, а ти мене не прогав. Я тобі допоможу поміняти професію: який же з тебе зенітник — ти бойовий загальновійськовий офіцер, і місце твоє в бойових порядках, а не в якійсь там охороні. Ну, — усміхнувся він, — пропусти мене, я вже запізнююся.

Лейтенант Сіраш відступив на три кроки, даючи генералові дорогу, хвацько кинув знову руку до скроні й виструнчився, проводжаючи Колпакчі очима, випнувши груди й розвернувши плечі.

— Бач, як насобачився по штабах, — грубувато пожартував генерал і легко збіг по сходах на ганок.

Нарада тривала мало не цілий день, і Андрій Сіраш нудився, не міг дочекатись її кінця. Він встиг попередити Тоню, що генерал Колпакчі приїхав, і вона відпросилася з роботи, щоб приготувати вечерю на честь такого високого гостя, котрий теж у них квартирував у листопаді напочатку. І коли нарада закінчилась нарешті й генерал вийшов на вулицю, його ждали обое — і Тоня, і Андрій — і в один голос стали запрошувати на вечерю.

— Та яка ж це вечеря? — дивувався Колпакчі, поцілувавши Тоню й по-батьківськи пригорнувши її до себе лівою, а Андрія правою. — Для мене це ще обід, бо я ж не обідав. Та й сонце ж он ще не зайшло. Та де ж ви бачили такого дурня, щоб відмовлявся від обіду, та ще на війні. Отже, запрошення приймаю, бо їхати далеченько. Ходімо, Тоню, — взяв він її під руку. — А ти от що, лейтенанте, біжи зараз же у відділ кадрів, там на тебе оформляють документи про переведення в іншу армію. Поїдеш зі мною.

— А я? — спантеличилась Тоня. — Як же я залишусь без нього?

— Тебе взяти не можу — армія формується десантна, треба добре плавати, — віджартувався генерал.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року...

Під Москвою в районі Красної Поляни, Льяловом, Крюковом третій день вела безперервні контратаки 16-а армія генерал-лейтенанта Рокоссовського. З усіх трьох населених пунктів йому довелося нещодавно з боями відступати, прориватися з оточення, виводити під кулеметним вогнем то командний пункт, то штаб армії і самому вириватися мало не з-під танкових гусениць.

Отут ворог нарешті видихнувся, був зупинений в ніч на шосте грудня, а на світанку, підкріплена трьома стрілецькими бригадами, армія Рокоссовського, не даючи противникові оговтатися й закріпитися, сама атакувала фашистів, взявши участь в загальному контрнаступі Західного фронту, який розпочався без паузи, одразу ж після того, як ворог перейшов до оборони, припинивши атаки.

За Крюковом, де буквально кілька днів тому стояв штаб Рокоссовського, німці чіплялися особливо вперто.

Тепер тут наступали 8-а гвардійська дивізія, підкріплена танковим батальйоном, 17-а стрілецька бригада та 44-а кавалерійська дивізія з двома артилерійськими полками та двома дивізіонами «катюш». Ворог тримався залізно, вп'явшись зубами в мерзлу землю. Вперше за другу світову війну вермахт змушений був перейти по всьому фронту до стратегічної оборони, вимотаний і обезкровлений, а потім і зупинений героїчною Червоною Армією. Але відсидітись на зайнятих рубежах фашистам не вдалося.

Генерал-лейтенант Пилип Голиков, який перед самою війною був начальником розвідуправління, а з початком війни очолював у США та Англії наші військові місії на переговорах з урядами цих країн, під час критичного становища під Москвою був відкликаний Ставкою й призначений командуючим Резервною 10-ю армією, яка передавалася Жукову. З Москви він негайно виїхав у штаб Західного фронту. Ось що він там побачив:

«Командуючий Західним фронтом Жуков, до якого я приїхав, працював у стані крайньої напруги. Його рішень і розпоряджень просто в кабінеті чекали і працівники штабу, і стройові начальники. Телефонні дзвінки з військ, із Москви, особливо з Генерального штабу, Наркомату оборони і Ставки лунали безперервно — тут був центр найвідповідальнішої ділянки боротьби.

Було очевидно, наскільки складний і великий темп ро-

боти командуючого фронтом, а разом з тим — який великий розмах, ступінь відповідальності, напруга подій та серйозність обстановки. Однак командуючий працював невтомно. Він не крився з усією складністю становища на фронті. В особистих і телефонних розмовах він був гранично суворий, крутий і владний, не уникав гострих висловів і високих нот, й це, думається, було зрозуміло в тій критичній обстановці під Москвою.

Наша розмова з Жуковим була недовгою — очевидно, з півгодини. Торкалася вона в основному двох питань. Перше було пов'язане з моїм поверненням із США та Англії. Жукова, природно, цікавило: «Ну, як там справи? Що вони?» Я не міг відповісти на ці питання щось втішне і підбадьорливе. Стисло пояснив становище і зробив висновок, що чекати від союзників значної допомоги найближчим часом не доводиться ні в постачанні, ні в проведенні воєнних операцій. Всі надії треба покласти тільки на себе, однак не забуваючи, що сам хід гігантської боротьби, кривні інтереси англійців та американців всією логікою подій повинні будуть привести їх до необхідності надати в тій чи іншій формі серйозну допомогу нашому, як вони висловлювались, «чудовому опору»¹.

Генерал-лейтенант Голиков в цьому передбаченні не помилився. Помилвся він в іншому: написавши, що крутий норів Жукова і гострі вислови та високі ноти в розмові з підлеглими «були зрозумілими в тій критичній обстановці під Москвою».

Маршал К. К. Рокоссовський через 27 років:

«Не тільки ми, але й весь Західний фронт переживав у край тяжкі дні. І мені була зрозуміла деяка нервозність і гарячність наших безпосередніх керівників. Але необхідною достоїнністю всякого начальника є його витримка, спокій і повага до підлеглих. На війні ж — особливо. Повірте старому солдатowi: в бою немає нічого дорожчого за усвідомлення, що тобі довіряють, в твої сили вірять, на тебе покладаються...»

На жаль, командуючий нашим фронтом не завжди враховував це.

З Г. К. Жуковим ми дружимо багато років. Доля не раз зводила нас і знову розлучала. Вперше ми познайомилися ще в 1924 році у Вищій кавалерійській школі. Прибули ми туди командирами кавалерійських полків: я — із За-

¹ Московские новости.— 1981.— 6 груд.— С. 12—13.

байкалля, він — з України. Училися з усією пристрасстю... Жуков, як ніхто, віддавався вивченню військової науки. Заглянемо в його кімнату — все повзає по карті. Вже тоді справа, обов'язок для нього були вище за все.

На самому початку тридцятих років наші шляхи зійшлися в Мінську, де мені довелося командувати кавалерійською дивізією в корпусі С. К. Тимошенка, а Г. К. Жуков був у цій же дивізії командиром полку. Напередодні війни ми зустрілися в іншій якості: генерал армії Жуков командував округом, а я, в званні генерал-майора — кавалерійським, а потім механізованим корпусом. Георгій Костянтинівич ріс швидко. У нього всього було через край — і таланту, і енергії, і певності в своїх силах.

І ось на Західному фронті під час тяжких боїв на підступах до Москви ми знову працюємо разом. Але тепер наші службові взаємини часом складаються не дуже добре. Чому? В моєму уявленні Георгій Костянтинівич Жуков залишається людиною сильної волі і рішучості, багато обдарованою всіма якостями, необхідними крупному воєначальникові. Головне, очевидно, полягало в тому, що ми по-різному розуміли роль і форму проявлення вольового начала в керівництві. На війні ж від цього багато що залежить.

Мені запам'яталась розмова, що відбулася в моїй присутності між Г. К. Жуковим та Й. В. Сталіним. Це було трохи пізніше, вже взимку. Сталін доручив Жукову провести велику операцію, здається, в районі станції Мга, щоб чим-небудь полегшити становище лєнінградців. Жуков доводив, що необхідна крупна операція, тільки тоді мети буде досягнуто. Сталін відповів:

— Все це добре, товаришу Жуков, але в нас немає засобів. З цим треба рахуватися.

Жуков стояв на своєму:

— Інакше нічого не вийде. Одного бажання мало.

Сталін не крився з своїм роздратуванням, але Жуков твердо стояв на своєму. Нарешті Сталін сказав:

— Підіть, товаришу Жуков, подумайте, ви поки що вільні.

Мені сподобалася прямота Георгія Костянтинівича. Але коли ми вийшли, я сказав, що, по-моєму, не варто б так різко розмовляти з Верховним Головнокомандуючим. Жуков відповів:

— У нас ще й не таке буває.

Він був правий тоді: одного бажання мало для бойового

успіху. Але під час боїв під Москвою Георгій Костянтинович часто сам забував про це.

Висока вимогливість — необхідна і найважливіша риса воєначальника. Але залізна воля у нього завжди має поєднуватися з чуйністю до підлеглих, вмінням спиратися на їхній розум та ініціативу. Бував він несправедливим, як кажуть, і під гарячу руку.

По кількох днях після однієї з бурхливих розмов з командуючим фронтом я вночі повернувся з Істринської позиції, де йшов запеклий бій. Черговий доповів, що командарма викликає до ВЧ Сталін.

Противник в той час потіснив знову наші частини. Небагато потіснив, а все ж... Одне слово, прямуючи до апарата, я уявляв, під враженням розмови з Жуковим, які громи на мене чекають. У всякому разі, приготувався до гіршого.

Взяв розмовну трубку й доповів про себе. У відповідь почув спокійний, рівний голос Головнокомандуючого. Він спитав, яка обстановка на Істринському рубежі. Доповідаючи про це, я одразу ж спробував сказати про намічені заходи протидії. Але Сталін м'яко зупинив, сказав, що про мої заходи говорити не треба. Тим підкреслювалось довір'я до командарма. На завершення розмови Сталін спитав, чи тяжко нам. Одержавши підтвердження у відповідь, він сказав, що розуміє це:

— Прошу протриматися ще якийсь час, ми вам допоможемо...

Чи треба додавати, що така увага Верховного Головнокомандуючого означала дуже багато для тих, кому вона приділялась. А теплий, батьківський тон підбадьорював, зміцнював упевненість. Не кажу вже про те, що на ранок прибула в армію й обіцяна допомога — полк «катюш», два протитанкових полки, чотири роти з протитанковими рушницями і три батальйони танків. Та ще Сталін прислав понад 2 тисячі москвичів на поповнення.

А нам тоді навіть найменше поповнення було вкрай необхідне!»¹

Обох їх немає, хоч такі люди мали б лишатися безсмертними, і безсмертя їм справді забезпечене в пам'яті народній та історії, можливо, тривкіше, ніж захоронення у Кремлівській стіні. Отож прикро читати гіркі свідчення про великих, вчуваючи в них несправедливість: під Моск-

¹ *Рокоссовский К. К. Солдатский долг.* — М., 1968. — С. 91—93.

вою в кінці сорок першого було по-людськи нестерпно, по-воєнному критично, і обстановка від кожного зокрема вимагала хоч умерти, а не пропустити ворога. Гинули фронти, і завдання ставилися перед усіма смертельні, поза людськими й воєнними можливостями. Жуков це розумів як ніхто. Але виходу не було, і, виконуючи не тільки прями обов'язки командуючого фронтом, а й місію, покладену на нього історією, народом, партією і Ставкою, він вдавався постійно й непохитно до крайніх заходів і вимог. Тут було не до пристойних виразів і делікатних розпоряджень. На шляхах історії людей посиляли на смерть або підступними й улесливими вмовляннями змовників і зрадників у мирний час, або жорстокими наказами командуючих на полі бою, без яких не буває війни.

«Роздуми й спогади» Жукова вийшли на рік пізніше, в 1969 році, і він ні слова накриво не сказав про Рокоссовського, хоч доля Георгія Костянтиновича дивовижно нагадувала долю Суворова: зазнав він після війни таких падінь і злетів, що вони йому обійшлися набагато дорожче, ніж воєнне лихоліття. Але лицарем залишився, ні на кого не кинувши тіні. Це його ще більше підносить в наших очах і звеличуватиме в очах наших нащадків.

Ревнощі й заздрощі до його слави, прямота й непохитність його суджень і переконань, кон'юнктура — все це позначалось та й не могло не позначитися на його службовому становищі за Сталіна й особливо після нього. Навіть ми, його солдати, не раз обливалися слізьми, довідавшись про дивовижні колізії й метаморфози долі найвидатнішого полководця другої світової війни. Хоч найперше ми страждали за ним саме як за своїм командуючим фронтом, знаємо й понині, що йому немає рівних ні серед своїх, ні серед ворогів, ні серед союзників. І несправедливість по відношенню до нього — обурлива й неоправна.

Якби ж то йому треба було щось для себе, можна було б ображатися й ганити його через стільки років за крутий норов, за жорстоку вимогливість і вислови, якими вона формулювалася. Але ж все він робив в ім'я рідної землі, Радянської держави, і його дії, сам він належали великій місії — захистити Москву, зупинити ненависного й могутнього ворога. І великий гріх був і є в тому, щоб кинути в нього камінь. Людина, що виконувала святу волю народу, сама свята. Особливо якщо вона до того ж виконала її з честю: відстояла Москву!

Жуков був неблаганний при обороні Москви, коли треба було за всяку ціну зупинити ворога, а ще неблаганнішим став, коли його фронт розпочав контрнаступ.

Ввівши між 16-ю й 30-ю арміями на правому фланзі 20-у й 2-у ударну армії, він вимагав негайного удару по противнику, що не встиг ще як слід закріпитися на досягнутих рубежах, і поставив найближче завдання: збити його з позицій і відігнати за Істру та Істринське водосховище і на його плечах форсувати річку.

Як уже згадувалося, три доби, день і ніч, ішли бої під Крюковом, Льяловом та Красною Полянню, тільки тепер уже наступали не німці, а наші, і противник ще ніяк не міг второпати, як і коли помінялись ролями війська, проте бився шалено: Крюково кілька разів переходило з рук у руки внаслідок рукопашних боїв, аж доки перша гвардійська танкова бригада Катукова не обійшла німців з південного заходу. Обійшовши, катуковці вдарили з тилу, і німці побігли, залишивши Крюково, за яке так вперто чіплялися, Льялово, Красну Полянню й інші навколишні селища. Вони тікали на захід, кидаючи зброю і техніку, і це видовище вразило катуковців: вперше вони побачили свого лютого ворога не лише переможеним, але і в паніці.

У бою за Крюково було захоплено 60 танків, 120 автомобілів, велику кількість артилерії й боєприпасів, цілі склади військового майна. Кинули німці в селі Кам'янци й дві трьохсотміліметрові гармати, які притягли сюди, щоб обстрілювати Москву. Під кінець дня рушили в наступ і головні сили 16-ї армії на Істринському напрямі, прорвавши оборону ворога по всьому фронту, і тепер генерал-лейтенантові Рокоссовському довелося підтягувати свій штаб за військами, щоб не відстати, не одірватися від них.

«Штаб армії намагався бути ближче до головних частин,— розповідав Костянтин Костянтинович про ті напружені й незабутні дні,— і доводилося часто обганяти війська, обходячи стороною, саме там, де наші сапери не встигли ще зняти мінні перешкоди. Відчуття, скажу, не з приємних: ідеш пішки по глибокому снігу й очікуєш, що ось іще крок — і залишишся без ніг... А затримуватися, доки всі дороги й узбіччя стануть повністю безпечними для пересування, не дозволяла обстановка. Підганяла думка: не можна допустити, щоб противник встиг відірватися від наших військ і міцно стати в обороні.

На своєму шляху гітлерівці спалювали всі села. Якщо де-небудь збереглася хата-друга, то вони обов'язково були

заміновані. Пам'ятаю, якось ми з Лобачовим (член Військрази армії), Малиніним (начштабу) і ще кількома товаришами розташувалися обігрітися в уцілілому будиночку. Треба було терміново прийняти рішення і підготувати розпорядження військам для дій на наступний день. Будинок, звісно, вже був розмінований, що підтверджували зняті міни, що лежали купками. Тільки-но зібралися ми працювати, як увійшли спочатку кореспонденти, а за тим ще кілька чоловік з кіноапаратами. Приміщення битком набилося людьми. В таких умовах не до роботи. Треба було щось робити. Знешкоджені міни навели мене на думку пожартувати. На стіні єдино придатної для житла кімнати висів годинник — ходики. Замість гир у них були підвішені загорнуті в матерію грузила. Поглянувши туди, я звернувся до всіх присутніх з попередженням — не доторкатися до ходиків, тому що вони заміновані. Що гітлерівці залишають всілякі сюрпризи, всі добре знали. Природно, після моїх слів нікому, крім зайнятих зі мною співробітників штабу, не захотілося залишатися не лише по сусідству з годинником, але й у самій хаті. Досить швидко внаслідок жарту ми дістали можливість приступити до роботи, не ображаючи товаришів».

У перші дні прикордонних боїв Рокоссовський здивувався, коли йому принесли «обід для командуючого» — тоді налагоджувалась наша оборона й організований відхід. Тепер він дозволяв собі жартувати — бо налагоджувався перший наш оперативний, а то й стратегічний контрнаступ.

В занесеному снігом лісі під Растенбургом у далекій Східній Пруссії тяжко й пізно прокидався Гітлер. Ще й не прокинувшись, він відчував, що лежить головою на схід і що в головах у нього все клекоче, реве, рветься й горить. Треба було б негайно глянути, що там робиться, але він, не розплющуючи очей, продовжував лежати на спині, витягнувши довге й сухе своє тіло, бо знав, як важко оглянутися назад, лежачи навзнак. Знав також, що, якби й обернувся, то нічого б, крім бетонної стіни бункера, обшитої темними дубовими панелями, не побачив. А ще він знав, що й за стіною бункера немає нічого, тільки сніги лежать на тисячі кілометрів, і за тими снігами його хвалений і «непереможний» вермахт конає під Москвою, стікаючи кров'ю, або відповзає від неї чорною гадиною в білих снігах. Уявивши це, він закипав люттю,

яка підкидала його на жорсткому сатрапському ліжку й заставляла гасати по затіненому бункеру, ловлячи свою тінь та ніяк не наздоганяючи її. З огидою відчувши схожість з пацюком, що метається в пастці, він зупинився й глянув на пригвинчений до бетонної стіни годинник.

Було рівно 12 годин 7 грудня 1941 року, неділя. В бункері жарко натоплено, волого, напівтемно й задушливо. Йому забракло повітря. Гнів і лють невідомо на кого переповнювали його, і він продовжував метатись по встеленому килимами бункеру, маючи полами розстебнутої піжами й б'ючи обома сухими кулаками по впалих ребристих грудях. Ненавидів у цей час фон Бока за те, що, втративши таку силу танків, гармат, війська, так і не взяв Москву, але згадував, що Бока там немає, а Клюге тікає від Москви. Багатьох, на кому можна було б зірвати ненависть, вже не стало ні на півночі, ні на півдні, а призначених на зміну Рундштедтові й фон Леебу він не міг уявити й лютився ще більше: бліцкриг програно, армії його не лише зупинено, а й розбито — найкраще й найстрашніше це саме уявлялося йому одразу ж після сну. Він вважав себе художником, тишився з багатої своєї уяви донедавна й завжди, вважаючи її проявом і визначальною ознакою художнього таланту, але тепер вона підсовувала йому такі видіння, від яких його починало тіпати й трясти, переповнювати лютю й ненавистю ще до того, що йому скажуть на так званому ранковому обговоренні становища на фронтах: він знав, що fronti валяться, що ніхто йому не допоможе зупинити їх, крім жорстокості ще більшої, неблаганності й карі ще страшнішої.

— Розстрілювати! — звівши руки догори, продовжував він майже бігати по бункеру, метиляючи піжамою на дряблих, якихось мовби охлялих плечах. — Розстрілювати на місці всіх, хто відступить! — Вже й не бурмотів, а вигукував він сам собі, відчуваючи, як руки тремтять, а в грудях аж терпне від ненависті, а може, й остраху чи боягузтва, що охоплювали його щоранку в такі хвилини.

Всі його «партайгеносе» спали по своїх бункерах, і він повною мірою відчував ефемерність своєї єдності з ними — був самотній і чужий усім, як і вони йому. Знав, що збадьориться, опинившись серед них, відчувши запобігливість і покору найближчих, острах віддалених. Але в ці хвилини самотності й скрути, що почалася ще від

здачі Ростова і Тихвіна, а катастрофічно загострювалася з кожним днем від поразки під Москвою Гудеріана і Гопнера, він з усією ясністю зрозумів, що єдність ця з Герінгом, Геббельсом, Гімmlером нагадує єдність звичайнісіньких вуркаганів, яким після скоєних злочинів не так страшно разом. Він чув, як шумить за стіною вода у ванній кімнаті, як вона потім стихла, як дзенькнув дзвінок, словіщаючи його, що все вже підготовлено для ранкового туалету, але продовжував гасати бункером, щоб хоч трохи погамувати лють і розпач, ненависть на весь світ, що раптом ніби похитнувся й відмовився коритись йому.

— Триматись! — казав він собі. — За всяку ціну втриматись й не відступати! Ні на крок! Нізащо! — кричав він, відчуваючи, що на губах виступає піна. — Не здавати позицій! Утримати або вмерти!

Гаряча ванна, в яку він занурювався, мов у вогонь, щоб якось збадьорити себе, щоранку кидала його майже в непритомність. Все оддалялось і мерхло, плавало мовби в тумані і не здавалося вже таким важливим і невідворотним. Поволі влягалися страх і лють в його хирлявому тілі, кров відливала від голови, і він починав ясніше усвідомлювати порядок речей у світі, непідвладнім йому, і хаос та некерованість обстановки на величезному фронті під ударами Червоної Армії, який тепер, змістивши Браухіча, він підпорядкує собі, сподіваючися навести лад у військах та не відаючи добре, як це зробити.

Напрасований, ретельно поголений і зовні свіжий після нестерпно гарячої ванни, що заміняла йому напої та сигарети, бо ж нічого в житті не пив із спиртного і не палив, він з'явився рівно о тринадцятій у приміщенні для нарад і підійшов до розстеленої на столі карти, став на звичне своє місце, ледь кивнувши всім головою на знак вітання, і сказав Гальдеру:

— Ми вас слухаємо, пане генерал-полковник.

Цієї миті перша ударна хвиля японської авіації з'явилася над Пірл-Харбором, і Футіда, випустивши одну ракету, віддав команду атакувати: «Тора! Тора! Тора!» — торжествуючи, кричав він.

В Растенбурзі того ранку не було приводу торжествувати.

— Група армій «Центр», — одразу ж розпочав Гальдер, глянувши на Гітлера рішуче і похмуро, щоб приступити одразу до найгіршого.

— А чому розпочинаєте не з групи армій «Південь», як

завжди? — запитав Гітлер, остаточно заспокоївшись і оволодівши собою.

— Там загалом спокійно, — доповів Гальдер і показав на карті: — Тут, на ділянці четвертого армійського корпусу сімнадцятої армії, наступ продовжує розвиватися. А отут, в групі армій «Центр» біля Михайлова, — знову показав він, і Гітлер нахилився над картою, — відхід десятої моторизованої дивізії армії Гудеріана, цілком імовірно, матиме дуже неприємні наслідки.

— Це отут? — ще нижче нахилився над картою Гітлер. — Вирівнявши фронт, Гудеріан зуміє зупинити противника. Далі?

— Вельми напружена обстановка склалася на північному фланзі четвертої армії в смузі четвертої танкової групи та на фронті третьої танкової групи. Противник здійснив прорив з півночі на Клин. В районі на схід від Калініна противник також на ряді ділянок вклинився в наш фронт, але ці вклинення вдалося локалізувати.

— Триматися! — сказав Гітлер різко. — За всяку ціну триматися й не здавати позицій. Там, де їх немає, на нових рубежах скорочення фронту, в мерзлій землі заздалегідь наробити воронки важкою артилерією, щоб потім використовувати їх як опорні пункти.

Гальдер з подивом випростався й глянув на Гітлера довго й уважно, збираючись щось заперечити.

— Абсолютно реальна можливість закріпитися, мій фюрер! — підхопив Герінг. — В мерзлій землі ні окопів, ні траншей не викопаш. Снаряди великокаліберних гаубиць можуть виручити нас.

— Саме так ми оборонялися взимку під Верденом, — сказав Гітлер.

— Група армій «Північ», — продовжував Гальдер, так нічого й не сказавши. — Біля Тихвіна обстановка дуже напружена. Командування групи армій вважає, що війська не зможуть втримати місто, і тому воно підготовлює відхід на нову відсічну позицію.

— Без нашого відома? — різко запитав Гітлер.

— Ця можливість обговорювалася на попередньому...

— Без мене! — крикнув Гітлер. — Я чую це вперше! Передайте Леебу, Тихвін тримати до останнього солдата!

— Немає чим, мій фюрере. У нього величезні втрати. А резерви вичерпані.

— Перекинути повітрям хоча б батальйон для втриман-

ня Тихвіна, а потім підтягнути підкріплення. Тихвін тримати до останньої можливості! Все! Давайте далі,— квавпив він Гальдера.

— В районі Ладозького озера,— продовжував Гальдер,— помічено дії нових частин противника, перекинутих, очевидно, по озеру. А поблизу Ленінграда противник проводить сильні атаки.

— Тут позиції втримуються? — перепитав Гітлер, нахилившись над картою та вдивляючись в неї мало не з підозрою.

— Під Ленінградом атаки відбито, а в районі Ладозького озера це були дії місцевого значення. Очевидно, розвідка боєм.

— Мій фюрер! — гукнув через стіл Герінг.— Посол Японії генерал-лейтенант Осіма прилетів з Берліна...

Гітлер швидко вийшов назустріч з-за столу, подав руку послу і, випереджаючи Герінга, запитав:

— Ви хочете повідомити про план «Зет»?..

— Так, мій уряд уповноважив мене передати особисто вам невідкладно: щойно об'єднаний імператорський флот атакував Пірл-Харбор, основну базу військово-морських сил Сполучених Штатів, і розгромив там Тихоокеанський флот США, а імператорські війська ще на світанку розпочали висадку в Таїланді, Бірмі, на Філіппінах, японська авіація здійснила наліт на Сінгапур. Таким чином, Країна Сходу Сонця, вступивши у війну із Сполученими Штатами Америки та Англією, приєдналася своїми збройними силами і всіма ресурсами до спільної боротьби за справедливий порядок у світі, якого домагаються великі держави осі Рим — Берлін — Токіо.

Гітлер, помітно схвильований звісткою, котрої чекав, але й розчарований напрямом японської агресії, що не відповідав його давнім сподіванням, стримано поздоровив посла і своїх прибічників з вступом Японії у війну і, одійшовши за свій стіл, сказав Осімі:

— Прошу передати імператорові Японії та імператорському урядові сердечні поздоровлення від мене особисто та від моїх соратників з вступом у боротьбу за справедливий порядок «Хако Ігіо» і побажання успіхів доблесним імператорським збройними силами на всіх фронтах Тихого та Індійського океанів. Висловлюємо також наші сподівання, що зусилля двох наших народів якнайшвидше зіллються й на спільному, а не лише на таких віддалених фронтах. Мені здається, що саме настав час і Японії вда-

рити по більшовизму зі сходу, щоб захопити радянське Примор'я та Приамур'я. Чи не так, пане посол?

Осіма традиційно усміхався, ще традиційніше кланявся, швидко й не дуже низько, а відповідати не поспішав. Гітлерові нічого не залишалось більше, як запросити його бути присутнім на обговоренні становища на фронтах.

— Продовжуйте, пане генерал-полковнику,— сказав він, повернувшись на своє місце за столом і ставши поруч з Гальдером.

— Мені лишилося, мій фюрер, доповісти вам про дані авіарозвідки,— виразно й запитливо глянув на нього начальник генерального штабу, не знаючи: варто чи не варто говорити про це при японцеві.

Гітлер усміхнувся. Більш для гостя і для протоколу, аніж від бажання сміятися — сміятися йому настав час на кутні.

— Дані авіарозвідки, як на мене, найцікавіша річ на війні. Вони ж бо добуваються в оперативному, а то й стратегічному тилу і привозяться нам здалеку. Так що й генерал-лейтенанту Осімі будуть цікаві. Чи не так, пане посол?

Осіма показував жовті прокурені зуби, досить великі й міцні, мов заведений усміхався й кивав головою, а сам думав про океанські далі, які поглинули зараз бойові кораблі Японії. «Що ви знаєте про відстані і глибини? — думав він за чужим столом і рвучись подумки за столи свого рідного генштабу.— Вам такі відстані й не снились».

— Отже? — запитливо глянув Гітлер на свого начальника генерального штабу.— Доповідайте, що доносить наша авіарозвідка.

Гальдер поправив пенсне, взяв із столу донесення, прочитав:

— «Накопичення військ противника на схід від Керчі (по той бік протоки). За останні дні кількість військ дещо збільшилася!» — підвищивши голос, виразно глянув Гальдер на Гітлера.

— Ради бога, генерал-полковнику,— усміхнувся Гітлер,— не драматизуйте події. А то ви налякаєте генерал-лейтенанта Осіму.

— Я молюся за ваші успіхи,— знову вклонився японський посол,— так само, як і за наші.

— Ми вам вдячні, пане посол,— сказав Гітлер холодно: Він стояв, за звичкою склавши руки на животі, і свіжість, викликана гарячою ванною, немов наркотиками,

покидала його обличчя, поступаючись місцем звичній сірості і втомі. Розчарування тим, що Японія не виконала своїх зобов'язань і не напала на Радянський Союз саме в ці, найтяжчі для рейху та вермахту, дні, все глибше охоплювало його, все невідворотніше вповзало в його холодну, сповнену ненавистю й жорстокістю душу ще холоднішим презирством та лютю до своїх підступних та хитрих союзників, і порожнеча й самотність, котрі сьогодні, мабуть, уперше охопили його з самого ранку, як тільки прокинувся, не покидали його й тут. Навпаки, лякали й затягували свій зашморг на його шиї ще дужче.

— Доповідайте, Гальдер,— сказав він.— У нас сьогодні ще дуже багато роботи.

— В Рибінську вже кілька днів триває вантаження військ. Підтягуються до фронту й війська від Москви. Напряму подальшого пересування військ поки що передбачити не можна.

— Ясно,— сказав Гітлер, немов уві сні, думаючи вже про щось інше.— Вони підтягуються в передову лінію, щоб підкріпити наступаючі полки й дивізії. Ведіть спостереження за ними. І зараз же переговоріть з фон Леебом про обстановку під Тихвіном — ні в якому разі не здавати місто, і з фон Боком: що йому треба для утримання фронту третьої танкової групи Рейнгардта? Після цього порадьтеся з Йодлем, що їм можна виділити й відправити з наших резервів. На цьому й закінчимо.— Він круто розвернувся й вийшов, не глянувши ні на японського посла, ні на своїх підлеглих.

Вже кров'яніли сніги в промінні низького призахідного сонця, коли ми з Борисом Солов'єм проминули другий відділок, що лишився в снігах по праву руку, і наближалися добрими жеребцями Безп'ятова до балки, за якою видно було стовпову дорогу, що вела зі Степівки на Добру, а далі й на Баштанку. Вона йшла впоперек нашій дорозі, пересікала її, і хоч на зворотнім схилі балки затінялася бугром і холодно та затінено синіла під палахкотючим небом, на ній добре видно було сани, набиті людьми, що швидко мчали, мовби нам навперейми, і кількох вершників, які, згорбившись та настовбурчивши в небо гвинтівки, підскакували в сідлах услід за ними.

— Що воно таке? — видихнув я, відчувши раптову й пекучу тривогу, і велика біда наче війнулася над нами, обдавши холодом відчуженості й небуття.

— Когось везуть,— досить спокійно сказав Борис, нічого не відчуваючи.

— Не когось, Борисе, не когось,— холодіючи душею, бурмотів я, для чогось передаючи йому віжки,— не когось, а Дмитра Івановича Сіраша...

— Ти що, здурів? — крикнув Борис і смикнув віжки, щоб піддати добрим жеребцям ходу й перейняти сани або хоч під'їхати ближче.

Але один вершник відділивсь від саней і чвалом понісся нам навперейми:

— Halt! — крикнув він, рвонувши гвинтівку з-за спини, і, коли повернувся, проти сонця зблиснули окуляри, кинули нам у вічі сліпучого зайчика.

— Каратель,— тільки й встиг сказати Борис, як той, підлетівши, розвернув свого коня перед нашими кіньми, перекривши дорогу.

— Halt,— повторив він, підвівши вільну руку в чорній товстій рукавиці.— Wer ist da? — спитав, підвівшись на стременах і перехиляючись до нас.

Борис швидко вийняв з-за пазухи й подав йому свій пасіршайт.

— Du? — ткнув він товстим пальцем у рукавиці на мене.

Подав і я свій. Каратель пильно оглянув обидва пасіршайти, обдав нас холодом білястих, мовби змерзлих очей на задубілому чорно-синьому обличчі і повернув наші документи, ще раз наказавши:

— Halt! — ще й рукою в землю показав, мовляв: ні з місця, стояти тут, доки сани проїдуть.

А сани тим часом вже порівнялися з нами. До них лишалось метрів з двадцять п'ять, і я виразно побачив обличчя Дмитра Івановича, геть чорне й ніби вкрите струпом, помітив зв'язані за спиною руки і чорну пляму на грудях. І, як тільки сани проскочили через нашу дорогу, каратель пустив свого коня вслід за ними, доганяючи двох своїх таких же змерзлих, як і він, служак, а Дмитро Іванович з найближчої відстані встиг крикнути нам хрипким, мовби надтріснутим голосом:

— Живіть довго, хлопці...

І все щезло за крутим поворотом балки: і сани, і Дмитро Іванович, і кінні жандарми. А в степу наче аж похолоднішало і стало зовсім пусто для мене, і в тій пустоті та в морозній тиші вдарили дзвони у вухах, а озвались аж у самому серці.

Тривожні й печальні дзвони, мов для похорону.

Сталін полюбляв аналогії.

Володіючи аналітичним, дещо книжним розумом, покладаючись більше на самоосвіту, ніж на життєвий досвід, він впадав іноді в парадокси і крайнощі суджень, як сталося це при трактуванні ним характеру класової боротьби після перемоги соціалістичної революції в нашій країні чи, скажімо, при визначенні засобів та інструментів здійснення диктатури пролетаріату, коли після Леніна, особливо в тридцятих роках, органи безпеки поставив над партією. Так виникла ежовщина; саме тому набрав такої ваги і сили в Політбюро і у всій країні з початком війни Берія.

Тяжко працюючи по шістнадцять годин на добу, Сталін встигав неймовірно багато читати. Залізна самодисципліна і міцне здоров'я, а також вироблена ще в заслання система в опануванні знань, що не змінювалась протягом життя, дозволяли однаково впевнено й вільно почуватися в колі вчених, конструкторів, військових спеціалістів, архітекторів, письменників.

Та найбільше вабила його історія Риму й Карфагена, історія війн. Там він шукав аналогій, там знаходив паралелі, приклади й аргументи і постійно посилався на них в суперечках і судженнях про події сучасної війни. Це було не начотництво, не звичка козирнути знаннями — це була його стихія, а може, й сутність рвійного і потайного характеру: як певна непослідовність сприймалися посилення на минулі події, бо вони ж ніколи не повторюються в незмінному вигляді, інакше це суперечило б суті марксистсько-ленінського вчення, яке Сталін все життя, постійно обстоював у «Питаннях ленінізму». В дні успішного контрудару під Ростовом, при розгортанні контрнаступу під Москвою він залишався зовні зосередженим, навіть похмурим, і тільки ті, хто знав його довго і близько, помічали, як світлішає його чоло, як сходять жовтава сірість з обличчя, як теплішають суворі очі цієї крутої людини з кожним нашим успіхом. Під час щоденних ранкових і вечірніх доповідей Шапошникова та при обговоренні обстановки він терпеливіше вислуховував судження штабів, уникав різких виразів, вживав при диктуванні телеграм «прошу протриматися ще два-три дні», замість «наказую». А що то були за дні, всі розуміли. І він розумів, може, найкраще. Однак в одному був послідовний і непохитний до краю: нічого нікому не тільки не давав із накопичених резервів, що ешелон за ешелонам прибували під Москву, а й не обіцяв нічого. «Танків дати не можемо!» —

телеграфував Каткову під Можайськ та Істру. «Гармат і боеприпасів у даний момент нема»,— відповідав Белову під Каширу. І додавав після паузи, не прийнятої на ВЧ, важкої й вимушеної: «Прошу протриматися якою завгодно ціною». І все. Одні люди гинули на оборонних рубежах, щоб інші вцілили для контрнаступу. Невблаганна формула найтяжчого періоду війни, яка йому нарешті відкрилась у муках, роздумах і втратах.

Він мало їв. Ніхто не знав, коли він спав і чи спав взагалі. Дуже схуд, але після шостого грудня помітно збадьорився. Багато курив. І мовчав, прогулюючись довгим кабінетом, більше, ніж звичайно.

Члени Політбюро теж мовчали, пригнічені його мовчанкою, а він все ходив і думав, мабуть, тривоживсь за те, що замишляв разом з Генеральним штабом і про що нікому не хотів говорити передчасно.

На щоденних обговореннях становища на фронтах, котре помітно поліпшувалося і мало б втішати. Сталін дедалі частіше й різкіше нападав на командування Чорноморського флоту за пасивність та безініціативність:

— Обмежуватися обороною Севастополя нині, коли Червона Армія на Центральному напрямі жене ворога все далі та й далі від столиці, успішно розвиваючи контрнаступ під Москвою, неприпустимо. Навіть,— підвищував голос,— злочинно! Адже саме зараз, як ніколи, необхідно підтримати наступаючі в центрі війська активними діями на флангах. Борисе Михайловичу,— звертався він до Шапошникова здалеку, аж із-за свого робочого столу,— перестаньте нарешті шукати виправдань Октябрському, а швидше закінчуйте в Генеральному штабі план десантної операції на Крим, широко задійте в ній усі бойові кораблі Чорноморського флоту. Уясніть самі і переконайте чорноморців, що ініціативу ще нікому не вдавалося перехопити у ворога, ведучи оборону. Нам треба скрізь наступати! Треба нарешті пустити в хід всю величезну бойову потужність кораблів, яка нам так нелегко дісталася і так багато коштувала протягом всієї індустріалізації країни. Ми ж не маємо права такий могутній військовий потенціал тримати в кишені, ховаючи бойові кораблі в затишних гаванях, коли вирішується саме існування нашої держави.— Сталін говорив це, стоячи за робочим столом, майже за спиною начальника Генерального штабу, і маршалу Шапошникову важко й незручно було вислуховувати нотацію, не повернувшись до нього обличчям.

А повертатися ж навіть до Сталіна не можна: просто перед Борисом Михайловичем сидять члени Політбюро за довгим столом під стіною, напружено й запитливо дивляться на нього.

— Плани десантних операцій на Керч та Феодосію, в основному, розроблені,— сказав Сталінові через плече Шапошников,— але вони потребують деяких уточнень саме в питаннях взаємодії бойових кораблів з піхотними частинами, десантними загонами і особливо з авіацією. У нас немає статутних положень про таку взаємодію.

— Коли зможете завершити ці уточнення й доповіді Ставці? — спитав Сталін, не покидаючи свого місця за столом, хоч і не звик затримуватися там довго під час нарад та обговорень.

Але чомусь затримувався там, перекладаючи папери і зігнувавши нагадування про відсутність бойового статуту на десантні операції. Це теж збентежило Бориса Михайловича: адже Сталін категорично вимагає негайно видати бойові статuti і доручив саме йому в найкоротший термін підготувати їх.

— За тиждень зможемо доповісти,— подумавши, відповів маршал Шапошников.

— Звільніть Штеменка від оперативної роботи сьогодні ж,— наказав Сталін жорстко, хоча й тихо,— і хай завтра ж на денному обговоренні доповість. Військ на Північному Кавказі й зокрема на Таманському півострові багато. Сплануйте не якусь там часткову, тактичну операцію, а солідну, оперативну, скажімо, силами двох загальновійськових армій і всього Чорноморського флоту — ну, хоча б тієї його частини, яка незадіяна в обороні Севастополя. У нас є відомості, що ставка Гітлера збирається добру частину одинадцятої армії Манштейна перекинути в район Воронежа і завдати потужного удару у фланг нашим наступаючим військам Південно-Західного і Брянського фронтів. Тому треба спланувати десантну операцію так, щоб з ходу звільнити весь Керченський півострів та Східний Крим до Макензієвих Гір, з наступним завданням — визволити з-під облоги гарнізон Севастополя. Тоді німцям буде не до контрударів — тоді Манштейн не перекидатиме свої війська, а й сам запросить нових підкріплень. Як бачите, справа серйозна. Вона має й серйозно готуватися. Фашистів зараз не лякати треба, а бити по-справжньому. Як тут, під Москвою. Отже, діяти з розмахом, Борисе Михайловичу, і в Криму, не шкодуючи сил і засобів. Ну, зви-

чайно ж, і з розумом. Тут велика доля успіху має лягти на плечі Чорноморського флоту. Подивіться, що вчинили японці.— Сталін взяв зі столу якийсь документ, спочатку перебіг його очима, потім уголос прочитав: — «Подолавши за десять днів тисячі миль розбурханого океану, оперативне з'єднання віце-адмірала Нагумо зуміло досягти повної конспірації виходу в район Гавайських островів і несподіваності нападу. Внаслідок досконало спланованої та майстерно здійсненої операції японці зуміли вивести з ладу Тихоокеанський флот США, втративши при цьому всього п'ятдесят п'ять чоловік — екіпажі збитих двадцяти дев'яти літаків та дев'ять чоловік на надмалих підводних човнах, потоплених в самій гавані. Ще кілька десятків чоловік загинуло на великому підводному човні». Отак би й нам спланувати, а ще краще здійснити десантну операцію: таємно, несподівано, результативно і, головне, з малими втратами.— Сталін кинув папір на стіл і поглянув на Шапошнікова підбадьорливо, навіть трохи лукаво, мовби під'юджуючи.— А чим ми гірші за японців? — усміхнувся він у шорсткі й густі вуса, із зусиллям примружившись, ніби усмішка давалась йому хтозна-як важко.— Товаришу Штеменко,— перевів він ще іскристий від усмішки погляд на молодого генерала, у якого теж були вуса хоч куди — пишніші, ніж у Сталіна.— Я вас чекаю завтра о дванадцятій з проектом наказу на десантну операцію. Строк підготовки — два тижні, висаджуватися двома арміями, П'ятдесят першою й Сорок четвертою в районі Керчі та Феодосії з двох напрямів. Деталі уточніть з штабами Октябрського та Козлова.

— Слухаю, товаришу Сталін,— виструнчився той, і Сталін відпустив усіх, кивнувши важкою чубатою головою, аж надто великою через густе волосся, яке неодмінно мало б важити дуже багато, мов моноліт.

Відпустивши генштабістів, тут же наказав Поскрєбішеву зв'язати його з командуючим Чорноморським флотом віце-адміралом Октябрським та командуючим Закавказьким фронтом генерал-лейтенантом Козловим.

— Хочу вказати вам обом, що пасивність та безініціативність ваших військ і штабів неприпустимі! — сказав коротко й жорстко.— Тому прийміть моє усне розпорядження як розпорядження Ставки — за два тижні підготувати й двадцять першого грудня здійснити десантні операції у відомі вам пункти. Директиву вишлемо завтра.— Він відключився.

...А тим часом в продутих вітрами пустельних степах під Кучугурами, Таманню і Темрюком продовжували зосереджуватись війська 51-ї армії генерала Львова, які й засікла німецька авіарозвідка того ж 7 грудня, а під Новоросійськом, Анапою і Туапсе — 44-а армія Первущина.

— Нарешті! — зойкнула Віра, коли я ввалився в теплу хату, здерев'янілий від морозу, а ще більше від тривоги й туги за дядьком Дмитром.

— Добрий день, — ледве вимовив я неслухняними губами, відчуваючи непереборне бажання сісти, адресуючись більше до матері, яка шити не перестала і вронила на шитво сльозу, замість відповіді і привіту.

Віра заступила матір і кинулася розстібати холодні гудзики на моїй шинелі.

— Роздягайся та обігрієшся, — сказала вона, розхвилювана вкрай і щаслива. — Я вже думала, ти й не прийдеш.

— А чого йому ходити? — озвалася тиха й завжди люб'язна Вірина мати. — Що ви собі думаєте? — сказала вона, плачучи, підвелася й вийшла.

— Я вже думала, ти не прийдеш, — повторила Віра, наче й не чула, що говорила мати. — Спасибі, що прийшов. Тільки не їдь більше до неї, добре? Я тебе благаю. — Вона доторкнулась теплою долонею до моєї задубілої щоки, і брови її високо злетіли й зламалися, а очі примружилися так, що аж у серці моєму щось тенькнуло й обірвалося. — Я ж знаю, що вона ждала, коли ти повернешся, й настоювала, щоб ти, — обов'язково ти! — одвіз її в Явкіне.

— Ми возили її з Борисом.

— Це не має значення, — сказала Віра, враз почужішавши. — Чогось же вона та ждала тебе?

— Ось чого, — віддав я Вірі Наталчин комсомольський квиток.

Вона вхопила його в обидві руки, радісно сягнула очима:

— Господи, — видихнула так, наче гора з пліч звалилася.

— Прошу тебе, Віро, — сказав я якомога спокійніше, — залиш його в себе, бо за мною й сьогодні можуть прийти.

— А що трапилось?

— Дядька Сіраша заарештували. Ми з Борисом бачили, як його везли, зв'язаного й побитого, в Баштанку. І не поліцаї, а жандарми.

— А ти тут при чому? — зойкнула пополотніла Віра, відступаючи від мене й оглядаючись на двері в чулан, у які вийшла мати.

— Де Семен Іванович? — спитав я замість відповіді.

— Не знаю,— хитнула вона головою.— Як пообідав, то й досі нема.

— За обідом він нічого не казав?

— Казав, що твоя бабуся в Степівці померла. А більше нічого.

— Ну, то передаси, що Дмитра Івановича заарештовано. І ще скажеш, що в явкинській лікарні лікують поранених наші хірурги, медсанбатівські. І що я з ними домовився.

— Про що? — здивувалася Віра.

— Семен Іванович знає. Ну, я пішов,— узявся я за клямку.

— Підожди,— взяла мене Віра за руку.— А де ж твій комсомольський квиток? Давай і його. У мене ж ніхто не шукатиме. Та й заховаю так, що не знайдуть.

— Спасибі,— сказав я, все ще перебуваючи у великій тривозі і сприймаючи все, в тому числі й Віру, ніби крізь сон.— Сестра принесе зараз же, бо до нас можуть і сьогодні нагрянути з обшуком.

Вона дивилась на мене, згорнувши руки на животі, як матір божа, замислена, зажурена, з співчуттям і милосердям. Беззахисна, немов передчасно заматеріла в горі дитина. Нестерпне видовище! Аж серце від нього стискалося, і ставало ще страшніше в цьому моторошному світі окупації і безправ'я. Хай би всім, хто запише колись як тавро, як знак ганьби і провини в моїх документах: «Був в окуп. обл.»,— хай би випав і їм хоч один-єдиний такий вечір, як мені ото, коли побачив я зв'язаного й побитого Дмитра Івановича, котрий завжди здавався мені мало не святим з його праведним і чесним життям на землі.

— Прощай, Віро,— сказав я, повагавшись, та так і не знайшовши підходящих слів на прощання.

— Ні,— хитнула вона головою й поклала собі на губи зігнуті пальці скорботно піднятої до обличчя руки.— Ні, не кажи так, не кажи... Що ти надумав?

— Ще не знаю... Не вирішив. Але ж щось треба робити. Та й не знаємо, що з нами буде до ранку.

— Все буде добре,— кволо всміхнулась вона і торкнулась моєї руки.— Не впадай у відчай передчасно...

Віра намагалася заспокоїти й підбадьорити мене, але

сама стривожилася ще дужче за мене, і слова її були ще кволіші за усмішку й геть безпорадні.

— Ну, я пішов,— взявшись за клямку, я огинався, хоч тривога й гнала мене звідси. А куди, я не знав.

— До побачення, любий,— сказала Віра і додала пошепки: — Скрізь і завжди моя душа назирці ходитиме за тобою і берегтиме тебе.

Я більше не глянув на неї — і так було тяжко! Механічно штовхнув плечем легкі хатні, потім смикнув на себе сінешні, вже важчі двері, не озирнувшись, ступив з порога на рипучий сніг, і моторошно мені стало від того, що ні сніг очей, ні земля під ним, ні оця морозна зоряна ніч, що тільки починала швидко й невблаганно кутати простір, — ніщо мене не захистить від моєї тривоги, не заступить від небезпеки, що оступає мене дедалі дужче й невідворотніше. Тривожно було мені в дорозі, тривожно було у Віриній хаті, і я намагався швидше покинути її, ніби ще мав надію заспокоїтися тут, на волі. Але спокою не було й тут, під зоряним, безмовним і геть байдужим небом, не буде і вдома, я це вже знав, передчував, бо тривоги оступали мене дедалі тісніше і переходили в жах. Я нічого не знав, а це було найстрашніше. Не знав, що сталося з бабусею. Не знав, у кого й за яких обставин стріляв Дзусов і куди він поранений. Не знав, де він зараз, що з ним. І чому заарештовано Дмитра Івановича — чи не за спалену пшеницю? То хто ж його виказав?

З цими думками, а точніше — з повним незнанням того, що діялось у Степівці, я зайшов у наш темний коридор, що пахнув мишами й гнилою картоплею, і тут віч-на-віч зіткнувся з Перевертнем.

— Добрий вечір,— сказав він, прочинивши двері своєї квартири, що була саме напроти нашої, і смуга світла лягла на підлогу й мені на обличчя. — Як там Наталя? — спитав він так, наче ми з ним хтозна-як дружили і тільки-но розлучилися.

— Одвезли,— сказав я, мимоволі зупиняючись, бо він стояв проти мене й не зводив очей. — Будуть оперувати, як батько дістане ефіру для наркозу.

— Савелій Іванович дістане,— сказав Перевертень, — той такий. А ти, бачу, за розум взявся. І коней добрячих пригнали...

— А ви бачили? — спитав я, щоб звести розмову на інше.

— Бачив. Увесь радгосп ходив дивитися. Навіть жінки.

Добрячі коні. Як ви їх половили? Та як і довели? А тепер от і Наташу, можна сказати, врятував. Молодець,— хотів він поплескати мене по плечу, але я відступив до своїх дверей.

— Молодець проти овець,— віджартувався,— а проти барана і сам як вівця.

— Ги-ги,— вдоволено реготнув Перевертень, і я зайшов у свою квартиру, легко спекавшись такого «милого» співбесідника, котрий ніби спеціально чекав мене, щоб перестріти й завести розмову.

Але для чого? Запобігав переді мною через те, що Безп'ятов виявив мені довіру? Думати про це було неприємно: адже я не зустрічав Перевертня й не розмовляв з ним, хоч і жили в одному коридорі. Схоже було на те, що й він, як я, унікав зустрічі і розмов після тої сутички, а це чогось розохотився, заговорив, навіть підлещуватися почав. Чого б це?

У хаті в нас іще не світили. Ще було видно вечірній пруг на небі при самій землі, і в його зеленкувато-рожевому відблиску я побачив батька, що мовчки сидів у глибокій задумі край столу, і маму біля теплої лежанки.

— Слава тобі, господи,— сказала мама, побачивши мене, і зітхнула.— Приїхав нарешті. Та й довго ж ти.

— Приїхав,— сказав я механічно і почав роздягатися.

— Як з'їздили? — ворухнувся батько і голос прочистив, відкашлявшись раз і вдруге, наче розучився або забув, як розмовляють.

— Нормально,— відповів я.— Довезли благополучно. В дорозі рану прорвало, і їй полегшало. Тепер оперуватимуть.

— Он як,— сказав батько,— щось, мабуть, серйозне,— висловив здогад, немов з примусу чи для годиться, а сам думав, мабуть, про своє.

— Та ні,— теж нехотя сказав я, бо, як не кажіть, Наташка зараз не обходила нас зовсім,— потрібна обробка рани: почистили там все добре, кулю вийняли...

— З хірургом, значить, розмовляв,— батько мовби сам собі ствердно похитав головою.— Значить, все в порядку буде з дівчиною...

— І слава богу,— сказала мати.— Що їй буде? Молода, здорова. А бабусі Гайки, синочку, немає,— і сплакнула.— Оджила, як сорока на тину. З тисяча дев'ятсот десятого з трьома дітьми зосталася вдовою. Тридцять два роки мучилась, а не жила.

— Ну, що ж... — почав я, та не зважувався далі допитуватись.

— Хочеш знати, як померли мама? — спитав батько. — Та через полонених отих, що жили в них. Микита й Микола. Кажуть, аж з Уманського табору прибились, ледве живі. Мама їх виходили, відгодували, а тут з Грейгового приїздять за ними, знову в табір забирати. Ну, а матері жалко стало людей, бо ж нагорювалися там, під Уманню, та, мабуть, і нарозказувалися ж. От вони й той, захищати їх почали: не віддам на муки людей, і край... Ну, там якийсь німець й турнув маму — впали вони, вдарилися. Знаєш, як старе. Сімдесят два роки, як не є. Але відлежались в пустій хаті, підвелися й пішли до Стешка — він, як староста, видав полонених, у Грейгове повідомив про них, то ото за ними й приїхали. А в інших селах, он у Бармашовій, по хуторах живуть собі полонені, як у бога за пазухою. А цей бандит видав людей. То мама серед білого дня прийшли з костуром, постукали у ворота і почали проклинати Стешка на все село. Та, мабуть, так розхвилювались, що, як додому прийшли, тут же на порозі і впали готові. Чи розрив серця, чи отой штурхан німецький повліяв...

— А Дмитро Іванович? — обережно спитав я, здивований тим, що про Сіраша батько нічого не говорить.

— Дмитро Іванович? — перепитав батько. — Та щось налазить і на нього Стешко. За якусь єврейську дівчину, то за якогось лейтенанта, пораненого в той день, як полонених забирали, а він відстрілювався. Вроді б то Дмитро Іванович і його, й ту дівчину десь переховує. Я вже й не второпаю, що воно там у них і до чого. Не до розпитувань було.

— Ясно, — сказав я, хоч нічого мені й не прояснилось з батькової розповіді.

Одне тільки було зрозуміле: батько не знав, що Дмитра Івановича заарештовано. Очевидно, це сталося після того, як він пішов із Степівки.

Сталін приходив тепер на ранкові перевірки свіжий, підтягнутий, виспаний — одразу ж після початку контрнаступу під Москвою він став таким, як був до війни, і всі, хто знав його близько, не дуже й дивувалися, що переміни, які сталися з ним у найтяжчий період оборони Москви, злетіли з нього й розвіялися: йому ось-ось мало стукнути небагато й немало — шістдесят два роки, а в такому віці

люди найстійкіші, бо їм і втрачати нічого у своїй природній зовнішності, й набувати чогось особливого ранувато, особливо якщо вони здорові. Сталін був звичайною здоровою людиною свого віку і виглядати став так, як йому й належало виглядати. Врівноважений і спокійний, він у всіх, з ким доводилося тоді працювати, вселяв теж спокій і певність, що все найстрашніше лишилось позаду, і що б з нами не було, що не буде й не станеться на цій великій страшній війні, ми не загинемо як народ, як держава, бо час, справедливість та історія тепер почали працювати на нас. Хоч і в найтяжчі часи ніхто з нас не забував, що ведемо ми, обливаючись кров'ю, справедливу війну, а в справедливих війнах успіхи загарбників і навіть їхні перемоги найчастіше, якщо не завжди, бувають лише тимчасовими. До нашої ж справедливої перемоги в ті дні було ще дуже далеко, але починалися її витoki саме під Москвою. І це відчували й розуміли всі. А найперше ж Сталін.

В той понеділок, 8 грудня 1941 року, він зустрів маршала Шапошникова набагато привітніше, ніж вчора, вийшов навіть назустріч, мало не до дверей, запитав, уважно глянувши начальника штабу в обличчя і затримавши його руку в своїй:

— Як ви себе почуваєте, Борисе Михайловичу? — запитав тихо й проникливо, так щоб інші не дуже й чули. — Чи немає потреби в додатковому відпочинку чи лікуванні? Кажіть прямо, у нас тепер з'явилась можливість підкріпити ваше здоров'я.

— Якщо можна, товаришу Сталін, увільніть мене від необхідності вести неприємну розмову про моє здоров'я, аж доки я сам не згадаю про нього. Я ж тут не найголовніший.

— Не знаю, що б ми робили без вас у найскрутніший для столиці час, — сказав Сталін так само тихо, супроводжуючи Шапошникова до його звичного місця за довгим столом, де вже помічники начальника Генерального штабу розгорнули карту з нанесеною обстановкою, розклали записи, схеми, розрахунки. Зупинившись біля Бориса Михайловича і розкуривши люльку, він запитав: — Хто буде доповідати про Керченсько-Феодосійську операцію? Ви, Борисе Михайловичу? — трохи ніби аж здивувався, побачивши, що Шапошников прилагоджує окуляри, і тут же погоджуючись: — Правильно, правильно, — змахнув затиснутою в лівій негнучкій руці

люлькою,— операція складна й масштабна. До того ж перша, вважайте, фронтова десантна операція, та ще в таких зимових умовах, яких не побажеш і ворогові...

— Теперішньому нашому ворогові можна побажати й не таке,— вставив Калінін, сядучи в бік Сталіна своїм пенсне.— Геєну вогненну б на них, мракобісів! І то мало було б.

— Мало,— погодився Сталін.— Буде їм геєна вогненна. Прошу, Борисе Михайловичу,— змахнув він люлькою.— Ми слухаємо вас.

— «Задум операції полягає в тому, щоб одночасною висадкою П'ятдесят першої та Сорок четвертої загальновійськових армій в район Керчі та Феодосійський порт оточити й знищити керченське угруповання противника. В подальшому передбачається розвинути наступ у глиб півострова, деблокувати війська Севастопольського оборонного району і повністю визволити Крим».— Шапошников глянув на Сталіна.

Сталін, походжаючи теплим і світлим кабінетом від свого столу до порога й обвіваючись синім пахучим димком люльки, згідно кивнув.

— «Висадка військ покладається на Чорноморський флот під командуванням віце-адмірала Октябрського та Азовську військову флотилію, очолювану контр-адміралом Горшковим».

— Треба підкреслити, Борисе Михайловичу, що флотилія належить до складу Чорноморського флоту й підпорядковується Октябрському, і зазначити це в директиві.

Маршал зробив позначку в своєму проекті і продовжував:

— «Керівництво операцією здійснює командуючий Закавказьким фронтом генерал-лейтенант Козлов».— Шапошников знову оглянувся на Сталіна, потім оглянув членів Політбюро, які сиділи напроти нього.

— Заперечень нема,— після паузи сказав Сталін,— товариша Козлова Політбюро призначило нещодавно командуючим Закавказьким фронтом як здібного молодого воєначальника. А кому ж і керувати десантом, як не молодим? — усміхнувся він до Калініна.— Нам, Михайле Івановичу, було б важкувато форсувати Керченську протоку й висаджуватись під вогнем фашистських кулеметів.

— Ми вже свої десанти відбули,— усміхнувся ласкаво і ніяково добрий і мудрий Всесоюзний староста.— Хай вже дерзають молоді.

— «Противник,— продовжував читання директиви Шапошников.— Керченське угруповання противника складається з частин сорок шостої піхотної дивізії одинадцятої німецької армії Манштейна, восьмої румунської кавалерійської дивізії, двох танкових батальйонів, двох полків польової артилерії та п'яти зенітних дивізіонів. Загальна чисельність угруповання не перевищує 25 тисяч чоловік. З повітря ці війська прикриваються двома авіагрупами. Враховується, що з початком операції противник може перекинути на Керченський півострів підкріплення з-під Севастополя. Основу ворожої оборони складають опорні пункти, що мають між собою вогневий зв'язок. Особливо сильно укріплені місто Феодосія і порт, куди й передбачається висадити основні сили десанту».

— Чи все розвідали, Борисе Михайловичу, як слід? — запитав Сталін.— Розвідка завжди відіграє величезну роль, я неодноразово це підкреслював. Особливо ж важливе, а то й вирішальне значення вона має в десантних операціях. На мою думку, успіх Григорівського десанту, хоч і багато меншого, в значній мірі залежав від того, що наша розвідка виявила всі вичерпні відомості про противника, його розташування, склад, сили й резерви, слабкості в його обороні.

— Розвідка з честю виконала свій обов'язок,— сказав Шапошников.— Все тепер залежить від організації й проведення десантної операції. «В складі десанту,— читав він далі, знаючи, що цей документ, в залежності від того, як здійсниться задум, викладений в ньому, буде присудом, виправданням чи свідченням подвигу і обов'язково знайде і займе своє місце на сторінках історії Великої війни,— шість стрілецьких дивізій, дві стрілецькі бригади, два гірськострілецьких полки — всього 41 930 чоловік, 198 гармат і 256 мінометів, 348 автомашин і тракторів, 43 танки, 1802 коня. До участі в операції передбачається залучити понад 250 кораблів і суден, в тому числі 8 бойових кораблів основних класів і 52 сторожових та торпедних катери. Спеціальних десантних суден флот, на жаль, не має. Бойові можливості катерів у зимовий період обмежені. Для підтримки й прикриття десанту виділяється близько 500 літаків фронтової авіації та 161 літак із складу Військово-Повітряних Сил Чорноморського флоту».

— Пристойні сили, Борисе Михайловичу! — аж просяв Сталін, залюбки слухаючи директиву, і гордість мимоволі вчувалася в голосі суворої й мужньої цієї люди-

ни.— Ну, і як же ви плануєте використати ці сили? Де саме й коли збираєтесь висаджувати їх?

— «Висадку провести двома ешелонами одночасно в кількох пунктах на 250-кілометровому фронті північного, східного та південного узбережжя Керченського півострова, а також у Феодосійський порт. З'єднання П'ятдесят першої армії намічається переправити кораблями й суднами Азовської військової флотилії та Керченської військово-морської бази, а з'єднання Сорок четвертої армії — кораблями й суднами Чорноморського флоту». Ось як це виглядає на карті.— Маршал Шапошников відклав записи і взяв довгого олівця, що завжди правив йому за указку.— Як ви, мабуть, знаєте, Азовська флотилія базується на Темрюк і частково на Кучугури. В Темрюці ж знаходиться і штаб та управління П'ятдесят першої армії. З'єднання армії пішим порядком вийшли вже або підтягуються в ці населені пункти, де й повантажаться на кораблі за розрахованим часом, щоб наступного ранку о шостій тридцять, перед світом, висадитися на північному узбережжі півострова і захопити мис Хроні, мис Тархан, мис Зюк одночасно і звідти вдарити на Керч з півночі. Друга група військ П'ятдесят першої армії зосереджується в Тамані, де розташована Керченська військово-морська база, плавзасоби якої тієї ж ночі, але на годину-півтори раніше, мають висадити десант в Ельтигені та Комиш-Буруні, щоб вдарити на Керч з півдня.

— Безумовно, війська Сорок четвертої армії діятимуть в набагато складніших умовах,— зауважив Сталін, і Шапошников зрозумів, що він абсолютно згоден з запланованою операцією щодо висадки П'ятдесят першої армії.— Тут,— показав він на Темрюк, Кучугури та всі три миси північного узбережжя Керченського півострова,— а особливо отут,— поклав він одним кінцем сірник на Тамань, а іншим на Ельтиген, так що сірника виявилось й забагато,— домашнє діло! А з Анапи, Новоросійська і особливо з Туапсе відстані по морю чималі. Тут треба думати, як їх подолати, щоб не видати себе. Ну, і як же ви плануєте висаджувати Первушина з його Сорок четвертою?

— Військам Сорок четвертої передбачається діяти двома групами. Перша — численніша — готується для висадки в Феодосійський порт із завданням оволодіти Феодосією та Акмонайським перешийком. Друга, висадившись на мисі Опук, повинна подати допомогу П'ятдесят першій у звільненні Керчі. Крім того, передбачається ви-

садка невеликих морських десантів — скоріше диверсійних груп побіля Коктебеля й Сариголя, щоб перерізати прибережні дороги, щоб завадити противникові підтягнути резерви до Феодосії, а також планується парашутний десант для захоплення аеродрому біля Владиславівки. Початок операції 21 грудня.

— Добро,— сказав Сталін і закрити засідання.

На радощах Андрій Сіраш незчувся, як і документи виписав, як отримав сухий пайок на п'ять днів дороги, кинувся з штабу на вулицю і тільки тут зустрівся із запитливими й сумовитими поглядами Байди і Сидорова, що так і стояли, мов приречені на вічне стояння біля свого кулемета. «А як же вони?» — подумав лейтенант Сіраш. Ледве встиг подумати про це, як Байда ступив йому назустріч, ніби вгадавши його недодуману думку:

— А як же ми, товаришу лейтенант?

Жаль, і біль, і сум розставання вчулися лейтенантові в тому запитанні й охопили його самого: адже стільки пройдено, проїхано та й провойовано разом, стільки пережито в одному лише Куйбишеві, а тепер, виходить, дороги їхні...

— Видать, дороги наші тепер навіки врозь,— зітхнув високий і якийсь аж неприкаяний Сидоров — шинеля на нього коротка, шапка мала, ботинки збиті й скривлені.

«Чого ж я досі цього не помічав та не потурбувався про нього»,— подумав гірко лейтенант Сіраш про свого мовчазного й невибагливого бійця, і так їх стало жаль обох, що хотів був обнятися з кожним, розцілуватися. Та він знав, що це нічого не дасть ні їм, ні йому. Тому напустив на себе суворість, твердо сказав:

— Війна, хлопці, нічого не зробиш. Дадуть вам іншого командира — слухайте його й виконуйте всі його розпорядження. Все буде в порядку. А зараз спасибі вам за все. Найперше за добру службу.— Він потиснув руки обом і, не оглядаючись, побіг до Тониного будинку, який став йому рідним не тільки на сьогодні чи на прожиті в ньому дні, а й назавжди, до кінця його днів, скільки б їх не випало.

Він шкодував, що не зміг запросити своїх бійців хоча б на прощальну вечерю, але як же ти їх запросиш, коли за столом сидітиме командуючий армією — сам біля нього почуватимешся, немов на варті біля Мавзолею. А то ще й вони — рядові з рядових, що не мали ніякого відношення ні до генерала Колпакчі та його зустрічі з лейтенантом, ні

до Тониного дому. А проте Андрій Сіраш, по-сільському доброзичливий та гостинний, страждав від того, що покинув своїх хлопців серед дороги напризволяще. Хоч інакше не міг, не мав права нічого змінити.

Коли він зайшов, всі вже сиділи за столом, все вже поналивали, що наливалось, й понакладали, що накладалося, але їсти не починали. Генерал Колпакчі в розстебнутому мундирі вільно сидів на покуті, відкинувшись на спинку стільця, і зустрів лейтенанта з піднятою чаркою в руці:

— Чекаємо як господаря, а їсти ж хочеться, аж душа болить. Ну, так за твоє нове призначення, — потягнувся він до його чарки й стукнув об неї своєю, — хай тобі добре служиться. А де, зараз розкажу. — Він акуратно й повільно вихилив чарку, взяв маленький огірочок, тендітно хрумкаючи, закусив і знову відкинувся на спинку стільця, переможно глянув на Андрія. — А служитимеш ти, лейтенанте, віднині в морській піхоті. Наша армія відведена на переформування із загальновійськової в десантну армію. Тому нам дали поки що два полки морської піхоти. І от що головне: одним з цих полків командує капітан другого рангу Сіраш.

— А як його звати? — аж підскочив Андрій.

— Не пам'ятаю, — байдужкувато відмахнувся генерал, заходячись біля печені, яку саме подала Тоня. — Думав я, думав, коли прочитав це прізвище: щось знайоме, звідки знаю його? Так і не згадав. А сьогодні побачив тебе і враз пригадав того капітана другого рангу, який має з своїм полком прибути до нас з-під Севастополя. Кажу сьогодні командуючому: забираю у вас свого лейтенанта Сіраша, бо в мене є капітан другого рангу Сіраш — хай, мовляв, брати воюють поруч. Хоч і при новому командуючому.

— Спасибі, — підвівся Андрій. — Хочу цю чарку випити за вас, товаришу генерал...

— Ну, охочих пити за генералів зараз до чорта, — зупинив його Колпакчі, беручи налиту чарку. — Не приставай до них, лейтенанте. Я от не знаю: браті ви чи не браті, а зводжу вас на братство бойове. Давайте за нього, за це бойове братство, й вип'ємо та будемо збиратися в дорогу. Іду здавати армію генералу Комкову. Здам і тебе.

Тоня одразу ж почала плакати, і це не минулося їй — генерал тепер почав брати на кпини її. Та вона тільки відмахувалась, а плакала мовчки, беззвучно, тільки сльози капали в тарілку.

— А Сіраш цей — орел! — здивувався генерал.— Таку дівчину охмурити, та ще отак! Як це співається в українській пісні: «А козак, як орел, як побачив, так і вмер».

— Так не він же, а я вмираю,— сказала Тоня і заплакала вже по-справжньому.

— Що ж, Тонечко, зараз вся Росія стала солдаткою. Йй не звикати,— сказав дідусь.— Звикай і ти. Тут, брат, така війна, що нічого проти неї не попишеш. Буде вже, буде. А то й такого високого гостя засмутиш, а то ще коли б і не розгнівила...

— Ні, батьку,— зітхнув генерал Колпакчі, підводячись із-за столу,— на сльози не гніваються, бо вони святі. Особливо сльози солдаток. А ти, Тоню, горем об землю! Ми поїдемо, кращі знайдуться,— спробував пожартувати й одразу ж відчув усю невдалість і невчасність жарту.— Знаю, знаю, кращих за нас не буває. Ну, спасибі ж вам, Тоню,— перейшов він раптом на «ви», нагнувся й поцілував їй руку, надів подану йому лейтенантом шинелю, кинув на голову високу смушеву папаху — став ураз неприступним і чужим.

А проте підштовхнув Сіраша до Тоні, коли той, теж вже одягнений, хотів вийти вслід за ним.

— Іди, Андрію, попрощайся з нею. А то ж знаєш: не на млинці й не на пироги до тещі їдемо.

Вискочив обцілований Тонею Андрій, стрибнув у відчинені дверцята позад генерала і поїхав назустріч новій своїй долі.

Військово-морський міністр Нокс вилетів на Гаваїї 9 грудня, маючи відповідні інструкції. Оскільки президент бесідував з ним без свідків, з ока на око, ніхто не міг би сказати, що це були за інструкції, але про основну їхню спрямованість дуже легко здогадатися: винуватці трагедії Пірл-Харбора мають бути якнайдалі від Білого дому, від головного морського штабу, від міністерства і взагалі подалі від Вашингтона. Уявіть собі, читачу, картину майже фантастичну: на Гаваїї летить не міністр Нокс, який несе повну відповідальність за флот, а ви особисто. І ще ранком 7 грудня 1941 року, в ту саму неділю, на перших сторінках газети опублікували ваш щорічний звіт, у якому ви на всю Америку, як на гріх, виголосили:

«Я гордий повідомити, що американський народ може відчувати повну впевненість у своєму флоті. На мою дум-

ку, лояльність, моральний стан і виучка особового складу не мають собі рівних. З будь-якої точки зору флот Сполучених Штатів — найсильніший у світі. Міжнародна обстановка така, що ми повинні озброюватися з можливою швидкістю, щоб забезпечити виконання наших оборонних завдань проти будь-якої коаліції противників одночасно на обох океанах. Наша мета має завжди полягати в тому, щоб мати достатні сили, що надасть нам повну свободу дій на одному океані, в той час як на другому океані залишаться сили, які забезпечать ефективну оборону».

Через кілька годин після цієї безпардонно войовничої заяви на всю Америку й на весь світ американські кораблі, заперті в тісній гавані Пірл-Харбора, йшли на дно, не розгорнувши прапори до бою, і провина за їхню беззахисність під японськими бомбами падала на всіх тягарем ганьби й прокляття — на всіх, хто відповідав за долю флоту, і найперше на голову військово-морського міністра.

Отож, уявивши себе на місці Нокса, легко зрозуміти, з якими намірами летів він на Гавайї 9 грудня, коли ще не встигли розвіятися дими над палаючими кораблями в розгромленій гавані Пірл-Харбора, а на аеродромах Хікем та Форд-Айленд ще не встигли прибрати уламки розбитих і згорілих літаків.

Що ж до інструкцій, якими був забезпечений військово-морський міністр Нокс, то вони впливали із заяви президента, яку він зробив, виступаючи 9 грудня по радіо, перед самим вильотом Нокса.

«Я можу сказати з величезною впевненістю, що жоден американець сьогодні або й через тисячу років не буде відчувати нічого, крім гордоців з приводу нашого терпіння та наших зусиль на протязі багатьох років, спрямованих на досягнення миру на Тихому океані, котрий був би достойним і справедливим для всіх країн, великих і малих. І жодна чесна людина ні сьогодні, ні через тисячу років по тому не зможе погамувати почуття обурення і жаху з приводу зради й підступництва, здійсненого військовими диктаторами Японії під прикриттям прапора миру, котрий несли серед нас їхні спеціальні представники».

На Гавайях Нокс був мовчазний і недоступний. Він не цурався тільки Кімеля, якого призначив на посаду командуючого Тихоокеанським флотом десять місяців тому. Кімель водив його по всіх закутках бази, показував розбиті кораблі, розповідав з подробицями, як були потоплені лінкори. Нокс мовчки дивився, мовчки слухав, нічого не

записував. Документи, які йому намагався показати Кіммель, просто не читав — він і так знав, про що в них ішлося. Листів Старка Кіммель йому й зовсім не показав з міркувань етики й порядності. Оскільки Кіммель відправив дружину з дітьми в Штати першого ж дня після призначення й жив тепер на віллі командуючого флотом сам, один, то міністр навіть поселився в нього, і вони не одну годину провели за бесідами та за віскі з содовою. Щоправда, бесіди носили характер односторонній: Кіммель розповідав, Нокс слухав. Мовчки.

Розговорився військово-морський міністр тільки в Рузвельта, повернувшись із Гавайських островів і 15 грудня знову зустрівшись з ним наодинці. Радилися вони довгенько і одразу ж після наради військово-морський міністр США, приховуючи справжні розміри розгрому по домовленості з президентом та зберігаючи військову таємницю, зробив офіційну заяву представникам преси про те, що під час японського нападу було потоплено всього один лінкор «Арізона», а другий лінкор, «Оклахома», перевернувся. Потоплено, мовляв, ще три есмінці та корабель-мішень «Юта», а також допоміжне судно. Пошкоджено кілька інших кораблів, але більшість з них буде піднято й відновлено, для чого на Гавайї відправлено вже кілька бригад ремонтників та суднобудівників, туди вилетіла команда найдосвідченіших водолазів.

Проте відомості ці, загалом дуже применшені, можливо, й могли вести в оману противника, котрий, не задовольнившись фотознімками Футіди, посилав на Гавайї не тільки свої дальні бомбардувальники, а й підводні човни, щоб з них вести спостереження й встановити справжні втрати американців, але не могли одурити самих громадян Сполучених Штатів, які втратили одразу 2897 своїх синів — моряків і солдатів, а також одержували відомості про справжні розміри катастрофи, що сталася в Пірл-Харборі, від поранених, переправлених на батьківщину, та військовослужбовців, які прибували сюди з Гавайських островів у відрядження. Обурення наростало, і Білий дім та військово-морське міністерство 17 грудня віддали наказ про увільнення з постів командуючого Тихоокеанським флотом адмірала Кіммеля та командуючого гарнізоном на Гавайях генерала Уолтера Шорта.

Рузвельт і Нокс мовби викинули за вікна Білого дому громовідвід: весь вогонь преси й громадського осуду був одразу ж спрямований на Шорта і особливо на Кіммеля.

Спочатку стихійний, цей вогонь критики, що згодом переріс у ненависть і навіть погрози, вміло й непомітно спрямовувався й підігрівався урядовими органами.

Побоюючись справжніх наслідків розслідування трагедії Пірл-Харбора, які б відіграли вирішальну роль в партійній боротьбі за владу, Рузвельт призначає свою власну, президентську, комісію по розслідуванню пірл-харборської катастрофи, здійснивши цю випереджувальну акцію на хвилі всезростаючої занепокоєності конгресу, обурення й осуду серед сенаторів-опозиціонерів з республіканської партії. Комісія була призначена, а її склад оголошено за день до увільнення Кіммеля і Шорта, тобто 16 грудня 1941 року, на другий день після повернення Нокса з Гавайських островів.

Про адміністрацію Рузвельта не раз говорилося, що дурням у ній місця не було. Розумно й хитро був підібраний склад комісії — всі п'ятеро з близького оточення президента.

Комісія виправдала сподівання президента: вигородила Вашингтон і назвала «справжніх» винуватців.

З документів тих часів:

«Державний секретар виконав свої обов'язки, з подробицями інформуючи військове й військово-морське міністерства про міжнародну обстановку і повністю повідомляючи їх про хід і можливе завершення переговорів з Японією.

Військовий та військово-морський міністри повністю виконали свої обов'язки, часто радячись з державним секретарем та один з одним, повідомляючи начальникам штабів армії та флоту про переговори з Японією і про їх суттєві наслідки... Що ж стосується затримки з відправкою попередження Д. Маршалла 7 грудня 1941 року, то воно було лиш додатковим попередженням, враховуючи передані раніше попередження й накази. Коли б навіть попередження надійшло в призначений час, то все одно воно не принесло б значної користі через те, що командири на місці не здійснили заходів до передбачуваного моменту одержання цього попередження, котрі б дали можливість ефективно відбити напад.

Головною причиною японського успіху в Пірл-Харборі було невиконання своїх обов'язків Х. Кіммеєм та У. Шортом. Кожен з них не зумів належним чином зрозуміти серйозність обстановки».

З доповіді першої комісії О. Робертса, опублікованої 24 січня 1942 року.

«Як американський громадянин, платник податків, випускник Іельського університету і один з тих, чії предки брали участь у всіх війнах, які вели США, я пропоную: замість того, щоб боязливо просити про відставку і стати утриманцем платників податків — пенсія 6000 доларів на рік — і враховуючи те, що в Пірл-Харборі в результаті вашої недбалості, безпечності й бездумності були знищені на мільйони доларів власності платників податків, ви повинні спробувати довести, що ви справжній мужчина, — візьміть пістолет і покінчіть з вашим земним існуванням, бо, звичайно, ви не потрібні ні собі, ні американському народові».

З листа колишнього судді Д. Мікса — Кіммелю 11 лютого 1942 р.

КІММЕЛЬ — СТАРКОВІ
22 лютого 1942 р.

«Варто зачекати судження історії, коли всі факти можна буде піддати гласності. Але я вважаю, що було б справедливо, коли б військово-морське міністерство не робило нічого більше, щоб ще дужче розлютити народ проти мене».

«На Гавайях генерал Шорт і адмірал Кіммель зустрічалися один з одним лише в ті періоди, коли вони розмовляли між собою. Як правило, вони обмежувалися обміном телеграмами та радіограмами».

Із статті кандидата на пост віце-президента США сенатора Гаррі Трумена в «Кольєрс мегезін» 26 серпня 1944 року.

КІММЕЛЬ — ТРУМЕНУ
27 серпня 1944 р.

«Ваші інсинуації відносно того, що генерал Шорт і я не розмовляли, не правдиві. Ваші заяви про те, що ми будімо не співробітничали та не погоджували своїх дій, також брехливі...

Доти, доки я не стану перед судом, вкрай несправедливо повторювати брехливі звинувачення на мою адресу,

в той час як офіційні органи постійно позбавляють мене можливості захистити себе публічно».

«В усякому випадку зібрані нині докази не виправдують порушення судової справи проти будь-якого офіцера в армії».

З повідомлення військового міністра Г. Стімсона від 1 грудня 1944 р.

«Зібрані докази не виправдують суду військового трибуналу проти особи чи осіб, що перебувають на флоті».

З повідомлення військово-морського міністра Д. Форрестолла від 1 грудня 1944 р.

«Я прочитав доповіді дуже уважно і прийшов до висновку, що все це результат політики, яку проводила сама країна. Країна не була підготовлена. Кожного разу, коли президент намагався провести програму воєнної підготовки через конгрес, її урізали. Коли б президент не виступав із заявою про необхідність підготовки, його піддавали анафемі. Я гадаю, що треба звинувачувати країну в цілому не менше, ніж усякого чоловіка, за те, що сталося в Пірл-Харборі».

Із заяви президента Трумена від 30 серпня 1945 р.

Як бачимо з цих документів, дбайливо зібраних у строго науковій документальній роботі М. Яковлева «Загадка Пірл-Харбора», 7 грудня 1941 року, та неділя, або, як назвав її покійний Рузвельт, день ганьби, оцінювалася різними комісіями і в різний час по-різному. Головне — напад на Пірл-Харбор і розгром Тихоокеанського флоту весь час розслідувався, викликаючи гарячі дебати і справжні бої в конгресі й сенаті Сполучених Штатів Америки, трагедія Пірл-Харбора продовжувала хвилювати найширші народні маси протягом всієї війни і по війні, але істину встановити так і не вдалося.

І навіть об'єднаній комісії конгресу, яка була створена через тиждень після сенсаційної заяви президента Трумена за пропозицією лідера більшості в сенаті сенатора А. Барклі і працювала більше як півроку, навіть цій найавторитетнішій комісії було не під силу виконати свою функцію, бо, як виявилось в ході її роботи, численні попередні розслідувачі вжили заходів не так до прояснення істинної політики Сполучених Штатів напередодні війни,

як до того, щоб утаємничити й заплутати всяке уявлення про неї шляхом кривосвідчень, підтасовки фактів і навіть вилучення важливих документів з різних архівів та військових вахтових журналів.

Роберта Волстеттер у своїй книзі «Піrl-Харбор: застереження та рішення» пізніше писала з цього приводу: «...хто бачив, і які матеріали «дива», і кому що передавалось увечері 6 грудня 1941 року, — дуже делікатне питання. Протоколи показань повні протиріч. Сказане восени 1945 року суперечило показанням, даним перед попередніми слідчими комісіями. 1945 року документи або приховувались, або зникали, а пам'ять учасників подій була «освіжена» або вони начисто забули те, що відбувалося. Тому в ряді випадків на настійливі запитання звучала стереотипна відповідь: «Не пам'ятаю». Навіть сенатори, які намагалися нажити політичний капітал на розслідуванні, стомилися й перестали заглиблюватися в справу».

В цій ситуації важливої, а то й вирішальної ролі набирали свідчення учасників подій, особливо відповідальних, за якими тепер полювали і розслідувачі; і ті, хто мав виправдовуватись.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

В нашій хаті, звідки щойно винесли вмерлу бабусю Гапку, поселилася Тоня з дочкою — точніше, лишилася там і по смерті, по похороні, як жила до того, доглядаючи вперше занедужалу за своє нелегке життя лайливу нашу чистюху. Ясна річ, Тоня лишилася там марно: в бабусиній хаті переховувалася Ірка Беркова, котра після того, як, відстрілюючись, утік із села Дзусов, лишилася зовсім безпритульною, беззахисною, бо Вікторіві вирішили нічого не говорити про неї та місце її перебування, щоб не піддавати обох небезпеці. Це негласне, але одностайне рішення було прийняте після того, як у них виникло безоглядне перше кохання — цнотливе, ще зовсім дитяче, воно, однак, впадало в око дорослим і могло призвести бозна до чого: безоглядність в окупації, та ще за такого становища, в якому перебувала Ірина, загрожувала провалом і загибеллю для обох. Та й хіба ж тільки їм?

Топити в хаті було чим, адже ми з Вітькою навозили бабі соломи ще за тепла, їсти теж було що: лишилася вирощена бабусею та гарно впорана її працьовитими руками година та й від полонених лишився їхній невикориста-

ний пайок, виписаний з колгоспної комори нескупим для своїх людей Хлівнюком. Можна було жити. Головне, думалося, по вмерлій бабі не скоро знайдуть до хати непрошені гості. Але на те ж вони й непрошені, щоб з'являтися, коли їх не чекають. От і з'явився другого ж дня після похорону староста Стешко.

Він ввалився в хату вдосвіта неждано-негадано, навіть не оббивши снігу з чобіт і не постукавши. З-під кудлатої баранячої шапки кинув такий же темний, як вовна, погляд на Тоню, не привітавшись, обійшов її і заглянув на піч. Від важкого тупотіння кованих чобіт-витажок і від холоду, що війнувся за Стешком від дверей, прокинулася мала і, побачивши чужого бородатого діда, заплакала, простягаючи руки до матері.

— Ич, виблюдок,— буркнув староста, злісно метнувши на дитину лютий, мов спис, погляд,— не признає за людину. Цить мені!

Онука Сіраша була ненависна йому ще й через те, що дивно нагадувала діда. Вона перелякалася його крику, аж впісялася, і заплакала ще дужче: з нею таким грубим тоном ніхто не говорив від народження. Тоня метнулася повз Стешка до дитини, сама розгублена й бліда, вхопила її на руки й пригорнула до себе.

— Ні, ви не людина,— видихнула вона з себе через силу.— Чого вам треба? Визвіряєтесь на дитину, ніби вона в чомусь...

— А ось я зараз пошукаю, чого мені треба. Тоді й скажу!

Стешко штовхнув ногою двері, вийшов у сіни, відхилив ряднину, якою були завішені неіснуючі двері передньої, так і недобудованої кімнати із замуrowаними лампачами вікнами, черкнув бензинкою, довго оглядав темні кутки, підбивав чобітьми внесену знадвору соломі про запас на негоду.

— Та зачиняйте ж двері,— гукнула Тоня,— дитину простудите.

— У вас і так хоч собак ганяй, не простудиться,— бурчав Стешко, все ще підбиваючи здоровенними чоботиками соломі.

Нарешті, впрілий і лихий, повернувся в хату, причинив за собою двері й сів на лаві біля дверей, ніби збирався сидіти тут довго й стерегти Тоню.

— Значить, так,— сказав він після довгої мовчанки, діставши кисет і скрутивши товсту цигарку з румунської

папуші.— Стало мені відомо, що той чорномазій кавказький бандит утік, а жиденя у тебе тут переховується.

— Ви вже ж шукали, все оглянули,— кволо боронила-ся Тоня.

— А чого ж не питаєш, про яке жиденя йдеться? Знаєш, либонь?

— Не знаю й знати не хочу. Мало ви тут наплетете.

— «Наплетете»! А ще й культурна. Хіба ж це правильно — отак на старших говорити? — Стешко аж упрів, вергаючи чобітьми соломі, і тепер відсапувався, сидячи на лаві, та насолоджувався своєю владою над беззахисною інтелігентною невісткою Сіраша.

— А йдеться, молодице, викормлена та вигуляна на комісарських та військово-морських хлібах та пампушках, про оте Беркове жиденя, що за нього у жовтні мого сина Панаса на той світ відправлено. Вже й не знаю ким. Чи твоїм свекром, чи отим кавказьким бандитом, якого ви пригріли і якому поки що вдалося втекти. Ще ось перекурю і горище огляну. Все тут переверну, а виведу вас усіх на чисту воду.— Стешко докурив цигарку, кинув недопалок на долівку, чоботом розтер.— Отак усіх розітру,— сказав він злісно й погрозово взявся в боки.— Все вам пригадаю: і розкуркулювання, і висилку, й Соловки. Ну, кажи краще сама, де воно переховується? — ступив він упритул і нахилився до самого обличчя Тоні, дихнувши на неї гнилизною зубів і смородом самогону, змішаного з цибулею.— Де ти її заховала, признавайся, стрижена курво. Бо й тебе, й оцього твого виблюдка не пощаджу! — Він вихопив німецький парабелум, одержаний ще від коменданта Плютца.— Кажи, бо все одно люди бачили, як твоя жидівочка по великій нужді в нужник вибігала увечері. Ну! — Він відступив од ліжка, на якому сиділа з дитиною Тоня, і, тримаючи в правій пістолет та не зводячи його з Сірашевої невістки, лівою пересмикнув ламкий затвор, досилаючи патрон у патронник.— Говори, сволоч більшовицька! — Волохатий, давно й люто забородатілий, він був страшний, як мара, і змертвіла Тоня заплющила очі, чекаючи пострілу.

— Я тут, не стріляйте,— почувся в Стешка за спиною тихий і наляканий голос Іри Беркової, котра вийшла з сховку й стояла в порозі, цибата, волоока, геть виросла з одягу, так що руки і ноги її здавалися аж занадто довгими, а обличчя, ніжне й рожево-смагляве, було таке чисте й вродливе, що навіть Стешко ошелешено опустив руку з

парабелумом і вайлувато обернувся до неї, заточуючись та дивуючись.

— Аж ось де ти-и-и,— прошипів він напівшепотом, ховаючи пістолета і ніби радіючи.— Ось ти яка? — присідав він біля неї, беручи дівчину-підлітка за лікті та повертаючи до себе обличчям.

Перелякана Іра слухняно поверталася в його лабетах праворуч і ліворуч, доки Стешко й не підвів її до вікна, а сам не всівся на лаві, невідривно розглядаючи її.

— Ич, яка іконописна! — протягнув він із знуцанням. А сам все дивився й дивився на чужу беззахисну дитину, будячи в собі злість, і ненависть, і мстивість, та ніяк не збуджуючи їх при вигляді цього чистого обличчя, цих дивних сумовитих і прекрасних очей, що вже так багато бачили, аж страждання в них залягло, не по літах тяжке і глибоке.— Хоч на іконостас у церкву,— сказав Стешко, не випускаючи Ірчині плечі із цупких п'ястуків.— А Христа, бач, розп'яли,— сказав він, адресуючись до Тоні.— І нас збиралися...

— Не мучте нас,— сказала Сірашева невістка.— Ви ж все-таки людина...

— А мій син Опанас був не людина? — визвірився Стешко.— За що ж його вбили? За неї! — тицьнув він пальцем дівчині в груди.

— Та не ми ж,— змолилася Тоня.— Не вона ж! Зрозумійте. Та й син ваш, може, живий. Мало тепер людей пропадає безвісти.

— А щоб ти сама безвісти пропала! — розпалював себе Стешко.

Тоня заплакала, пригортаючи до себе дитину, що сховала в неї на грудях обличчя і тільки здригалася від Стешкового голосу.

Ні жива ні мертва, до всього збайдужіла, стояла біля страшного й незрозумілого старости Беркова Ірка.

— Отепер ви в мене тихенько посидите тут, доки я конай запряжу, та й поїдемо в Добру до поліцейського блокпоста, а може, ще й далі, в Баштанку чи аж у Новий Буг. Так що вдягайтеся потепліше. Я — добрий. Даю вам таку можливість. І врем'я предоставляю. Щоб не здумали тікати, сінешні двері знадвору дротом закручу. Бо за вами ж тут нікому буде приглянути.— Стешко вийшов і зробив усе, як обіцяв, немов у японському національному театрі Кабукі, де дії і події наперед переказуються, а потім уже здійснюються.

В одному тільки помилився староста Стешко: за Тонею, Іриною та бабиною Гапчиною хатою постійно наглядали то Вітька, то Дзусов, доки ще був у селі, то Сенько Сорокопуд. Цього ранку візит старости засік Сенько, що вдома присурганився до сусідів навпроти нашої хати, де варили самогон. З вікна він і побачив, як Стешко зайшов, підслухав, перебігши вулицю, як він збиткується над беззахисними Тонею й дівчатями, і, забувши про дармовий первак, чкурнув городами до Сіраша.

Дмитро Іванович мовчки вислухав його, наказав негайно запрягати сани й везти Ірину в Маньчжурію, до тітчиних Ялининих родичів.

— А Стешко ж їх дротом закрутив?

— Розкрутиш, — сказав Дмитро Іванович, одягаючись.

— А як він заскочить або поліцаїв пришле?

— Ти ж кажеш, він додому пішов?

— Та додому ж. Снідати, мабуть. Я за ним назирці йшов.

— Ну, то й не заскочить. Можеш не турбуватись. Тільки поспішай, Семене, як ніколи, — суворо глянув на нього Дмитро Іванович. — Низом, понад ставком, під'їдеш, сани у вербах залишиш і мерщій за Іриною. Ставком, по льоду, й з села виїдеш — мало хто й бачитиме. І повертатися не поспішай. Погостюй там у наших родичів. Люди хлібосольні. І вино мають.

— Не до гостювання зараз...

— Треба, Сенько, так буде краще, — сказав Сіраш і повів його до стайні виводити й запрягати коней.

Випроводивши Сенька та не зводячи очей із Стешкового подвір'я, Дмитро Іванович крутнув барабан свого бувалого в бувальцях нагана, перевіряючи, і нікельовані голівки куль у звужених сотах барабана утворили суцільне коло, запевнивши Сіраша, що його самозарядний револьвер, як завжди, безвідмовно готовий йому служити. Він поклав його в праву кишеню, застібнув кожушанку і, тримаючи ребристу й холоднувату зброю в стиснутій руці, вийшов з двору навперейми Стешкові, як тільки той вигулькнув із провулка, і через вулицю попрямував до його хвіртки, намагаючись перехопити свого ворога перед двором.

Забачивши Сіраша, Стешко, зайнятий невідступними думками й вкрай стурбований, аж здригнувся з несподіванки і стурбувався ще дужче, прискорив крок, щоб пошвидше зайти на подвір'я, випередивши Дмитра Івано-

вича, але Сіраш несподівано спритно й швидко заступив йому вхід, спокійно спитав:

— Що надумали, Петре Стратоновичу? І куди так поспішаєте?

— А поспішаю твоє кодро з жиденям везти в блокпост поліційний. Та й тебе маю намір прихопити, щоб там спитали тебе, де дівся мій син Опанас? Чи не за ту жидівочку ти його на той світ відправив? І чи не той бандит тобі помагав, якого вчора викурили з шардтівського підземелля? Ось повезу і її, й тебе, там розпитають.

— Не повезеш, гаде повзучий, — спокійно й тихо сказав Сіраш, відступивши у двір і даючи змогу Шешкові теж зайти на своє власне подвір'я, куди той рвався з усієї сили, та хвіртка була надто вузька як для двох отаких кремезних у міцній старості мужиків.

— А повезу, недобитку більшовицький! — крикнув розлючений Шешко, вириваючи руку з парабелумом з кишені, та вирвати так і не встиг: трохи піднявши полу свого полушубка, Сіраш вистрілив йому під груди просто з кишені, випередивши його на секунду. Охнув Шешко, осідаючи, здивовано брови підвів і почав падати на Сіраша, так і не вирвавши руку з кишені, бо не міг розчепити пальців на зброї, — так і вмер із затиснутям в кулаці німецьким парабелумом, подарованим покійним фон Плютцом, ніби збирався наздогнати свого фашистського шефа.

Сіраш підхопив уже мертвого Шешка під пахви, втягнув у двір, кинув на сніг і, не обертаючись на розпачливий крик і плач Шешкової дружини, що вискочила, розпатлана й роздіта, на мороз і кинулась до мертвого чоловіка, пішов з двору, причинивши за собою хвіртку. Тепер вона виявилася на диво просторою, тільки на затоптанім снігу яскраво жевріли краплі крові.

Не так на постріл, як на лемент Шешчихи збігалися люди, а дізнавшись, що сталося, швидко тікали додому городами, так що й до хати вбитого старосту заносили не сусіди, а поліцаї, і біля небіжчика не лишилось нікого, крім жінки. Наказали не роздягати й не чіпати до приїзду слідчого, тому вносили Шешка до хати вже в сутінках, задубілого й негнучкого, а руку так з кишені й не вдалося витягнути — кажуть, із затиснутим в кулаці парабелумом так і в труну поклали. Хоронили з попом, але безлюдно: ніхто не зважився прийти на той похорон, що був воістину класичним для запроданця. На великому морозі піп помахав швиденько й недовго кадиллом, перехре-

стився й прошепотів, а не проспівав «Упокой, господи, душу раба твого...» Та на тому для Стешка все й скінчилось, бо вже сутеніло, і вечірня зоря засяяла над кладовищем, засніженим, заметеним і забутим до весни ще живими мешканцями Степівки.

А для Дмитра Івановича все найтяжче з смерті Стешка ще тільки починалося. Приїхав його заарештовувати той самий фельдфебель-п'яниця. Він категорично відмовився подзвонити районному комендантові, сказавши, що саме Шардт і прислав його, на першому ж допиті вибив Дмитрові Івановичу зуби і витягнув з нього єдине зізнання: «Так, це я застрелив старосту Стешка в його власному дворі. За що — не скажу». Аж потім відкриється на допитах під час нелюдських катувань і все візьме на себе.

Але до свого добровільного арешту — він сам прийшов в управу і сказав, що застрелив старосту села Стешка Петра Стратоновича, — встиг Сіраш перехопити Сенька Сорокопуда, що затримався із запряганням, бо коні йому ніяк не давались, підсадив у сани Вирія, звелів Вітьці їхати на Маньчжурію до родичів, підхопивши Ірину, щоб ніхто не бачив, сказав Сорокопудові:

— Все, Семене, одбігався я й одходився, і ні горілки, ні вина вже ні за якими столами нам з тобою разом не пити, й не орати ниву на зорі, й на баштани не їздити. Од'їздив я своє, одбув. Ну, та недарма ж на світі пожив. І дітей гарних виростив — не мій же гріх, що їх прокляті фашисти повбивали споловини, — і хліба немало насіяв та назбирав за своє життя для людей. Та й востанне послужу людям як слід.

— Ви вже послужили, убивши отого іуду, — кивнув Сорокопуд на Стешкове обійстя.

— Шкода праці, Семене, як казав Шевченко. Раніше треба було його кокнути — ти ж бачиш: падлюка з падлюк. А ми все м'ялися, все на потім лишали. А воно тепер уже он як повернуло. Треба, значить, своїм життям за його паршиве, шолудиве й смердюче життя платити. Та я заплачу, Сенько, достойно. Всіх вас закрию, все на себе візьму, а ви вже не будьте дурнями. Нічого не знаємо й не відаємо — це він сам, все сам. От і не буде нічого ні вам, ні селу. Так усім і кажи, кому треба і кому можна казати. Отак я хочу, Сенько, послужити востанне селу і всім вам. Ну, а тепер прощай і дуй звідси, щоб тебе більше ніхто й не бачив. Давай почоломкаємось на прощання. — Сіраш кволо і якомсь ніби нехотя обійняв Семена

Сорокопуда, нагнувся поцілувати, а губи вже неслухняні й холодні, як у мерця. Холодні й негнучкі вже були й руки — чи то від холоду, чи від хвилювання. І здалося Сенькові Сорокопудові, коли він оглянувся, як Сіраш зсутулено спускається на лід, щоб в управу йти, що Дмитро Іванович вже почав умирати.

Однак, спустившись на лід та ослизнувшись на ньому через налиплий на підошви сніг, Сіраш, мало не впавши навзнак, помітив, що на чистому льоду сліди його чобіт були криваво-бруднуватими, і це якось дивно й неприємно вразило його й справді змертвілу душу — він аж застогнав і зупинився. Над селом сяяло холодне, мовби вибілене морозом сонце, високо в небо струмували дими над хатами, де господині готували нехитрі окупаційні сніданки, погавкували у нього за спиною собаки, наполохані його пострілом. Від усього цього не так уже й привабливого світу й життя його назавжди відрубали криваві сліди чобіт на молодій та прозорій кризі, і дивна незносна туга охопила його. Все в ньому криком кричало проти того, щоб оце йти в управу й віддавати себе на тортури і смерть, краще було б отут пустити собі кулю в серце, що починало боліти дедалі дужче. Але він не міг дозволити собі й цього.

Згадав, що не попросився з Ялиною, й оглянувся на свою хату, вже й так непоправно осиротілу й покинуту, ніби чужу. Дружини біля хати не було, і це його вразило найдужче: все життя Ялина дивилася йому вслід, якщо не йшла разом з ним у степ на роботу, проводжала його поглядом і мовчазним благословенням своїм, хоч би йшов він і зовсім близько та ненадовго. А це ж була виправа далека й страшна, найстрашніша за всі його виправи з дому, навіть на війну оту імперіалістичну не так страшно було йти, а Ялини чомусь не видно.

— Я ж і в хату не зайшов,— сказав сам собі зовсім захриплим і немовби чужим голосом Сіраш і не впізнав свого голосу.— І не попросився з нею,— додав він, щоб ще раз почути й пізнати свій голос, але не пізнавалось, і йому здалося, що це хтось говорить за нього.— Та це ж просто свинство! — розсердився Сіраш і повернув назад.— Пайди все одно не буде,— махнув він рукою, бо не любив вертатися, раз уже кудись рушив.

На удачу, або ж пайду, як у них здавна говорено в Степівці, сьогодні й справді розраховувати не доводилося, а от попроситися з дружиною...

За кожним кроком наступав на свої сліди, затоптував

їх, щоб кров'ю на льоду, холодному й чистому, не жевріли, і відчував, як важчають його кроки, як негнучкішими та неслухнянішими стають його здерев'янілі ноги, чим ближче він підходив до хати. Кури збились під скиртою проти сонця, стоять, понадувалися, а півень навіть пожбурив на нього своє запитливо-погрозливе «куд-куда», як завжди, і Дмитро Іванович здивувався, бо й півень мав би знати, куди він ішов і чого повертався.

Тітку Ялину дядько Сіраш побачив на долівці, як тільки прочинив двері. Вона лежала ниць посеред хати, неприродно й дуже незручно підвернувши праві руку і ногу, наче вони раптово переламались, і не дихала. «Параліч розбив»,— подумав Дмитро Іванович чи здогад сам напросився. Він схилився над дружиною, взяв її попід плечі, з натугою підняв і поволік на довгу лаву під стіною. На ту стемнілу лаву від дверей до покуття, на якій і гості сиділи, і хліб клали, вийнявши з печі, під божницею, і мертвих клали — старих батька й матір, малих дітей, про яких казали «бог дав — бог взяв». Тепер тут лежала Ялина, натрудившись і наробившись у цій хаті і в полі, багато борщів тут наваривши, багато й паляниць напикши для всіх, і дивні спалахи затанцювали на її мертвому обличчі, немовби оживляючи його. Дмитро Іванович і не обертаючись зрозумів, що то відблиски полум'я в печі, яку затопила тітка Ялина до його пострілу, освітлюють її тепер, змагаючись із сонцем.

— Прощай, голубко,— сказав Сіраш стоячи над дружиною.— Хоч не мучитимуть тебе за мене, мало ти й так намучилася зі мною та з усіма нами...— Він поцілував здерев'янілими губами холодне, як лід, Ялиніне чоло і вийшов з хати.

Коли намітився загальний успіх контрнаступу на Московському напрямі, маршала Шапошникова зранку викликали на ближню дачу до Й. В. Сталіна. Ідучи слизьким, засніженим шосе до Тріумфальної арки на честь перемоги 1812 року над Наполеоном, маршал кутався в комір теплого й м'якого кожуха і дивувався: навіть у найтяжчий період оборони Москви Сталін о цій порі спав, лягаючи, як правило, о шостій ранку. Що ж змусило його тепер, коли наші війська ведуть наступ одразу трьома фронтами, відмовитись від багаторічної звички і одірвати начальника Генерального штабу від аналізу подій, які сталися за минулу добу.

Ініціатива вперше перейшла до нас на всіх фронтах, і Борис Михайлович відчув полегшення. Проте zarazом відчув і втому свою, і нещадну хворобу, що насідала все дужче: розслабившись, він виявився смертельно втомленим. Подумавши про незвичність такого раннього виклику, він одразу ж заснув, привалившись плечем і скронею до холодної бокової панелі, заколисаний м'яким погойдуванням на вибоях і тихим рокотом довгої чорної машини.

Над Москвою було тихо, сівся сніг, на деревах осідав іній — вперше з дня 22 червня стало спокійно на душі. Отоді-то й прийшли по нього недоспані ночі, перевтома й хвороба та й забрали в солодкий, майже дитячий сон.

Машина мчала, обганяючи військові колони, артилерію на мехтязі, запнуті брезентом «катюші» — все це квапилось на фронті, і водій помічав, як з подивом і цікавістю оглядаються на довгий сяючий ЗІС молоді й старі солдати. Навіть командири.

Маршал Шапошников прокинувся, коли машина безшумно в'їхала в розчинені навстіж і тут же зачинені ворота й підкотилася до особняка.

Розплющивши очі, він одразу ж побачив Сталіна: той у хутряній товстій шапці, довгому білому кожусі і чорних валянках відкидав сніг від порога, прогортав стежку в сад, бо любив там прогулюватися в будь-яку погоду.

Почувши шерхіт шин, Сталін устроїв лопату в сніг і пішов до неї неквапливо, розважливо, шукаючи зіркими горіховими очима маршала за її склом. Шапошникову Сталін здався цього ранку молодим і свіжим. Вуса його трохи побіліли від інею, а обличчя порожевіло від роботи на морозі — саме це й підмолодило, й підсвіжило його. Та й бачив його Борис Михайлович при ранковому освітленні вперше.

Водій, перегнувшись через спинку сидіння, відчинив дверцята (наказано було приїхати без охорони і ад'ютанта), і маршал, високий та плечистий, покректуючи, з напругою витиснувся з них. Вхопившись обома руками за дверцята, важко піднявся з сидіння, перевалив костисте і велике, важке тіло на нетривкі, зм'яклі уві сні ноги й поволі випростався.

Сталін, підійшовши, стояв і дивився, як важко він вибирається з машини. Потім ступив упригуп і подав руку.

— Доброго ранку, Борисе Михайловичу, — розтягуючи слова і мружачись, привітався Сталін. — Вибачте, що по-

турбував так рано. Хочу порадитися з вами на самоті з одного дуже важливого питання.— Він взяв маршала під руку й повів до ганку.

Шапошников мовчав. Його, після раптового й несподіваного сну в теплій машині, пробирав мороз, трохи мліло, крутилася голова, і слова Сталіна долинали мовби хтосьна з якої далечини. «Видно, всерйоз захворів»,— скрушно й сумовито подумав маршал, ступивши на рипучий від морозу ганок.

Вони зайшли до вітальні в широко розчинені двері майже одночасно, мовчки, не дивлячись один на одного, роздяглися.

Сталін завів його в кабінет, запросив сідати в крісло біля столу, подав йому донесення розвідки, а сам взявся набивати й розкурювати люльку.

— Як бачите,— говорив Сталін, за звичкою прогулюючись по кабінету,— наші центральні фронти успішно просуваються вперед і цієї ночі. Під Тихвіном і Ростовом на далеких флангах наші війська теж женуть ворога. Я хотів нагадати вам, що 1812 року наполеонівські війська зтекли з Москви, коли на них взагалі ніхто не наступав. Але, покинувши Москву, так звана Велика французька армія загинула у тому відступі, особливо на Березині. Чи не здається вам, що у нинішній війні вже настав перелом? — Сталін зупинився проти Шапошникова і пильно глянув йому у вічі.

Маршал погано бачив Сталіна проти вікна, тому що за спиною у Сталіна білили сніги, і темне обличчя його, одвернене од вікна, було затінене.

— Розвідка свідчить, що Гітлер учора підписав директиву своїм військам перейти до оборони по всьому фронту, в тому числі й на Московському напрямі, і відстоювати кожну п'ядь землі. А це означає, що відступати вони не збираються — будуть жорстоко оборонятися. Це ще не загальний відступ. Товаришу Сталін, я не бачу тут аналогій.— Маршал Шапошников підвівся й собі, хоч почувався кепсько. Але сидючи дискутувати чи сперечатися з Сталіним він не міг.

— Ви сидіть, сидіть.— Сталін владно поклав йому на плече свою руку.

Вона здалася твердою й холодною.

— Розумієте,— всадовивши маршала назад у крісло, пішов Сталін у свої улюблені кабінетні мандри, йому, очевидно, так легше думалося,— в безлічі питань і проблем,

які нам доводиться вирішувати щоденно, ми можемо прогавити вирішальний момент для переходу в генеральний наступ. Тому давайте поміркуємо ось про що: Бонапарт відчув усю небезпеку свого становища навіть тоді, коли сидів у Москві, і Кутузов не збирався його атакувати. Пам'ятаєте, як сильно написав про це Толстой?

— Я не схильний у воєнних ділах спиратися на літературу,— сказав Шапошников.— Навіть на геніальну. Кесарю — кесареве...

— Література іноді розкриває сутність подій повніше й глибше, ніж історична наука.— Сталін зупинився біля вікна, з добру хвилину спостерігав, як снігурі, обсівши всипану червоними кетягами горобину, весело й завзято скльовують ягоди.— Наполеон відчув небезпеку без атаки Кутузова, а Гітлер не відчуває її навіть при розгортанні нашого наступу по всьому фронту. Як використати цей слушний момент? Як одержати з цього довгожданого й вистражданого Червоною Армією наступу найбільше вигод? Ось про що я просив би вас поміркувати разом зі мною. Мені ця думка не дає спокою з самої ночі. Адже гітлерівські війська, як і французькі, виявилися не підготовленими до ведення воєнних дій в умовах нашої зими. Стоїть питання: що нам робити зараз? Чи не зняти війська з Далекого Сходу, Середньої Азії й з турецького кордону, щоб негайно організувати наступ по всьому фронту. І гнати їх, гнати! — Сталін підвищив голос, рубав повітря рукою з міцно затиснутою в ній люлькою, і очі його жовтаво палахкотіли гнівом і люттю.— Гнати, як Наполеона до Березини, і там втопити! Або на їхніх плечах увірватися в саму Німеччину! Адже вони тікають, кидаючи автомашини, артилерію і навіть танки. Мені показували аерофотознімки. Це повний розгром і паніка. Ми вже звільнили Рогачово, Істру, Солнечногорськ, незабаром будемо в Клину, в Калініні, Волоколамську. Борисе Михайловичу, це розгром! Треба всім наступаючим фронтам розширювати смуги наступу і без зупинки переслідувати...

— Аналогії — річ заманлива,— суворо сказав Шапошников, хоч як важко було зупиняти Сталіна й розвіювати його переконаність.— Німецька армія, товаришу Сталін, терпить першу поразку, але вона ще дуже сильна, і нам не треба піддаватися ілюзіям. Аналогія з наполеонівською армією тут не підходить зовсім. Бонапарт привів у Росію всього сімсот тисяч, а тут тільки під Москвою півтора мільйона чоловік. Наполеон забрав із собою з Франції все, що

в нього було на той час: і свою гвардію, й ополченців, і кінноту, й артилерію, всі боеприпаси і навіть казну. У Гітлера ж ще цілі армії на Заході, армія резерву в Німеччині, танковий корпус «Африка» у Роммеля, війська по всій Франції, і вся європейська промисловість працює на нього на повну потужність. Яке ж тут порівняння, які аналогії?

— Ви мені розповідаєте про те, що відомо кожному школяреві. Якісь азбучні істини! — розгнівався Сталін. — Коли так, то й Червона Армія — це не армія Кутузова. Я наказую не пропустити моменту, коли обстановка дозволить нам перейти в стратегічний наступ по всьому фронту, і розробити заходи на такий випадок.

— Товаришу Сталін, — різко підвівся маршал Шапошников, — як військовий спеціаліст, я маю вас застерегти. Як людина і радянський громадянин, я розумію вас і співчуваю вашим намірам. Але вони нездійсненні. Принаймні цього й наступного року на нас чекає тяжка боротьба, бо противник ще дуже сильний, він здатен перейти в наступ, і подолати його буде непросто. Повірте, він оговтається незабаром, дуже скоро. Ось до чого нам треба готуватись.

— Ви песиміст! — суворо і тихо, з образою сказав Сталін. — Ми вже довели, що їх можна бити, ми розвіяли міф про непереможність вермахту! Перед усім світом...

— Це неабияке досягнення, — погодився маршал Шапошников. — І нам треба зосередити всю увагу на розгортанні наступу на Московському напрямі. Всякі інші наміри — чистісінькі ілюзії. Не гнівайтесь, товаришу Сталін, за мою відвертість, але бійтеся аналогій. Вони так само небезпечні у воєнному ділі, як і в політиці. Ви — політик. Я — військовий. Мій обов'язок — застерегти вас від випередження подій, від спокуси сприймати бажане за дійсність. На війні це найстрашніше й найнебезпечніше для таких людей, як ми з вами. — Він помовчав, помітивши, як посірів лицем і постарішав на очах Сталін. — І я просив би вас, товаришу Сталін, не піддаватись випереджувачам подій, які обов'язково знайдуться і які вам пропонуватимуть свої плани і свої послуги.

Сталін пройшов за спиною Шапошникова до столу, кинув з брязкотом погаслу люльку в кришталеву поїльницю, та аж підскочила, кілька секунд простояв, повернувшись до нього спиною, що на очах зсутулилася й почужішала, і, не обертаючись, сказав:

— Повертайтеся до службових обов'язків.

— Єсть,— трохи несподівано для себе стукнув каблуками маршал Шапошников, розвернувся через ліве плече й рушив до дверей.

— І от що,— зупинив його Сталін, повільно виходячи із-за столу.— От що, Борисе Михайловичу,— сказав він спокійно і врівноважено, знову підійшовши впритул і пильно глянувши маршалові у вічі,— пошліть негайно всім командуючим фронтами шифровки, хай вони обміркують у своїх штабах й пришлють свої судження з приводу того, про що ми тут з вами говорили.— Він, ніби для примирення, кивнув Шапошникову головою.— Вислухаємо і їх.

Маршал попрощався і в передпокій вийшов сам — Сталін його вже не проводжав, зайнятий іншими справами. Але відчуженості в цьому не вчувалось: Сталін рідко проводжав своїх гостей. І ні разу не проводжав його.

Вирішивши не говорити батькам про арешт Дмитра Івановича, я звалив на себе ще один, додатковий тягар, і моя душа знемагала в тривозі, краялася від того, що вперше в житті я був змушений критися перед ними, а значить, обдурювати їх. Та найбільше гнітила мене й навивала жах невідомість. Сяк-так повечерявши, я не знаходив собі місця. Хоч рано довелося встати, і дорога була не близька у Явкіне й назад, про сон не могло бути й мови.

Мама вже засвітила лампу, постелила батькові й мені, а сестри все не було, і я не знав, що робити, куди подітися з тривою і страхом, що ось-ось двері розчиняться, і в квартиру увірвуться поліцаї з обшуком і заарештують мене. А що ж буде з батьками? Що буде найперше з мамою? Я дістав із сховку свій комсомольський квиток і наган, щоб усе було при мені, й зібрався вже вийти, коли в двері обережно і м'яко постукали (так ніколи не стукає ні поліція, ні жандарми!), і, не чекаючи дозволу, до кімнати зайшов Волошин.

Я кинувся до нього з усіх ніг, не втримався й обняв його, навіть поцілував у щоку, а він, як завжди, усмінений, іронічний і стриманий, відсторонив мене повагом, скоріше ввічливо, ніж образливо, і тихо сказав:

— Ну, ну, герою-любовнику, припиніть ці телячі ніжності.— А потім, оглянувшись на двері, підвищив голос: — Збирайся, повезеш на Добру насіння в олійницю! За кожним, розумієш, заходити треба та загадувати!

І тут у двері знову стукнули, швидко й рішуче, на порозі став Перевертень, роздягнений і простоволосий — через коридор же не треба вдягатись.

— Можна й мені в Добру поїхати, Дем'яне Леонтійовичу? — спитав він.

— Що, олійки захотілося? — спитав Волошин, примружившись.

— Та кому ж її, свіжої, не охота? До капустки, до огірка, до цибулі, — розпливався в усмішці Перевертень.

— Завтра, Іване Михайловичу, завтра, — сказав уже зовсім іншим тоном Волошин, владно й настійливо випихаючи його з кімнати.

Випхав і двері зачинив на ключ. Ступив до мене, примружено й пильно вдивляючись в обличчя своїми розумними, проникливими й добрими очима.

— Дмитра Івановича бачив? — спитав він.

Я тільки кивнув у відповідь і оглянувся на двері.

Дем'ян Леонтійович зрозумів і повів мене з кухні, де вже були батько й мати, з якими він встиг привітатися, у другу кімнату й тут зачинив за собою двері, кинувши батькам через поріг: «Трохи посеekretничаємо».

Тут було темно, і просто перед вікном зручно розлігся низько над горизонтом Великий Віз паралельно землі, ніби спочивав після далекої і виснажливої літньої дороги.

— Налякався? — спитав Дем'ян Леонтійович, підвівши мене до вікна й поклавши руку на плече. — Оце й починається найтяжче, — сказав він, не давши мені відповіді, бо все й так знав, без моєї відповіді.

— Головне, не знаю, що робити, — зізнався я. — І порадитися ні з ким.

— Доки я є, пораду завжди знайдеш, — спокійно і просто сказав Дем'ян Леонтійович. — Так що не прибідняйся.

— Дмитра Івановича немає, от що, — сказав я, хвилюючись. — Що тепер робити? Адже ми з ним разом...

— Хіба тільки пшеницю палили? — перехопив Волошин. — Все робили разом. Все! І Романова рятували, й Дзусова, і ту дівчинку. Мало чого. Але ти повинен знати, що Дмитро Іванович нікого не видасть, все на себе візьме.

— А що ж нам робити?

— А нічого! — владно сказав Волошин. — Жити, як жили. І нінайменшого хвилювання! Щоб ніхто й не помітив

нічого. Я тому й прийшов, щоб попередити: ніяких дурниць! Ніяких хвилювань.

— А за що Дмитра Івановича заарештували? Не за пшеницю?

— О, на злодії шапка горить! — посміхнувся Волошин.— Не за пшеницю, можеш не турбуватись. Дмитро Іванович застрелив старосту Стешка. Мабуть, виходу не було.

— Дзусов?

— Думаю, що він. Бо Дзусова підкинули нам на третій відділок. Завтра повезеш Наталці ефір для наркозу, заскочиш, забереш його по оцій записці у Козерацького і передаси головному лікареві. Ти ж домовився з ним попередньо?

— Та натякнув.

— Ну, то сьогодні з ним ще дехто поговорить.

— А Дмитра Івановича не можна врятувати?

— Як ти його врятуєш, коли факт на очах усього села відбувся. Жаль, ціни немає такій людині. Але...— Волошин одійшов од вікна.— Без втрат не буває. До цього треба бути готовим кожному, раз за таке діло взялися. Тут кров'ю пахне на кожному кроці. Одне знаю: Сіраш нікого не видасть, що б з ним не робили.

Я мовчав і мовчки прощався з Дмитром Івановичем. І не міг розпрощатися. Не вірив, що не побачу більше його, не почую його хриплатого, рокітливого голосу, не відчую на собі мудрого й спокійного погляду суворих сірих очей. І згадалися його стогони по чужих хатах, по яких доводилося ночувати в довгих мандрах у Кінські Роздори й назад. «Живіть довго, хлопці!» — лунав його крик у вухах.

— Сьогодні Москва передала про розгром групи «Центр». Женуть їх від Москви у хвіст і в гриву.— Волошин підійшов, знову поклав мені руку на плече.— Тяжко, я знаю. Але ж на те ми й справжні радянські люди, щоб усе знести й боротися далі. Врятуй Дзусова — це твоє найголовніше завдання. І взагалі, стисни серце в кулак. Кріпися! Нас вже немало. Ось Михайло Митрофанович скоро зовсім одужає, вилікуємо Дзусова, а про інших тобі й знати поки що не треба. Будемо жити, хлопче! — Волошин потиснув мені руку і швидко вийшов.

Я теж одягнувся, бо несила залишатися вдома.

— Піду на радіовузол до Івана Трохимовича,— сказав я.

— Подожди, я з тобою, — відгукнувся батько і почав шукати пальто, шапку — він, короткозорий, дуже довго збирався.

— Почекаю вас надворі, — сказав я і навіть зрадів, що батько буде зі мною.

Ніч вся була просвічена місяцем, прокалена морозом — тиха-тиха і ясна ніч, ніби нічого й не сталося. «А де зараз Дмитро Іванович?» — подумав я, і мені стало мото-рошно.

Машина виїхала з лісу на шосе, світ ніби розпросторився, бо сніг вже не йшов і небо над Москвою, над лісом, над забитою машинами й обозами дорогою посвітліло, повищало — на ньому ось-ось мало з'явитися сонце, воно вже пробивало промінням поріділі хмари.

Тепер війська йшли назустріч, і начальник Генерального штабу дивився на них з машини, немов на якомусь незапланованому огляді. Машини були нові, гармати свіжофарбовані, коні ситі, у справжній армійській ремінній збруї. На червоноармійцях і командирах білили новесенькі кожушки-полушубки, на них яскравіли петлиці з відзнаками, жовтаво вилискували поясні ремені й портупей. Новесенькі сірі шапки збиті на потилиці, рукавиці засунуті за пояси, молоді обличчя розчервонілися на морозі — йдуть весело, швидко, енергійно, наче їх за поворотом чи лісом жде якась світла мета і хтось великий за досягнення тої мети висловить їм подяку і навіть славу під грім військових оркестрів. Але старий маршал знав, які їм оркестри приготовлено, яка мета їх кличе, яка доля чекає якщо й не всіх, то багатьох з оцих вишколених, молодих і підтягнутих. Тому дивився на них із припізнілим старечим жалем і тривогою, з якимсь невловним і нез'ясовним почуттям власної провини, котрої ніби й не було, але котра вилась, мов гадюка, біля серця, висмоктувала з нього кров, завдавала болю й страждання.

Все це були його солдати, його командири, його підлеглі, його сини. Він дивився на них з гордістю і печаллю. З гордістю через те, що були вони дужі, молоді і красиві, нагодовані, одягнені і взуті не без його старань, а з печаллю через те, що знав, яка їм дістанеться доля там, за лісами, за долами, за спаленими містами й селами, за сніжними підмосковними гаями й полями, бо ворог, жорстокий і кровожерний, в своїй люті за першу поразку стане ще агресивнішим, ще підступнішим і нахабнішим.

Він все знав, старий досвідчений маршал, і мав задоволення усвідомлювати свою правоту в суперечці зі Сталіним, навіть трохи гордився тим, що так сміливо й безкомпромісно заперечив ілюзії й аналогії Сталіна. Він не уявляв, хто б ще спромігся так перечити Сталінові, тому й гордився, а може, просто був задоволений собою, своєю сміливістю, своєю чесністю перед оцими військами, перед людьми, що йшли йому назустріч злютованими колонами, кваплячись на передову. Нема ж нікого беззахиснішого й святішого на світі, як солдат у війні, та ще перед боєм, і дбати про нього, оберігати його життя від небезпеки не вкрай необхідної — істинне благо і честь. Він дивився на своїх солдатів і командирів з любов'ю і відданістю, усвідомлюючи, що тільки-но виконав свій обов'язок перед ними, і ніколи, мабуть, ще не відчував такого повного злиття з ними, такого кривного родства, як зараз оце під високим небом столиці над засніженою дорогою, що вела на фронт.

Сперечатися зі Сталіним було дуже важко й непросто: він не обгрунтовував своїх суджень і переконань, тому всім здавалося, що, настоюючи на своїй думці, Сталін знає щось таке, чого іншим бракує, а то й не дано знати зовсім. От і тепер Шапошников відчував, як прокрадаються в душу кволі й невиразні сумніви: а чи все він зважив, заперечуючи Сталінові? Те, що Сталін спершу образився на нього, а потім все ж таки наказав послати шифровки командуючим фронтами, могло означати тільки одне: його впевненість похитнулась. Сталін чогось недоговорював, знаючи більше за нього про справжній стан ворожого війська? Що тоді?

Після кожної зустрічі зі Сталіним Борисові Михайловичу хотілося побути на самоті й обміркувати все, про що з ним говорили, детально проаналізувати всі його висловлювання — завжди чіткі, але ніколи не обгрунтовані детально. І ота недомовленість надавала їм загадковості, якоїсь таємничості, вимагала додаткових інтелектуальних зусиль після того, як розмова вже відбулася, коли навіть прийнято рішення й документи підписано.

Військовим колонам, машинам, обозам ні початку ні кінця не було. Вони різко чорніли на сліпучо-білій рівнині, витягуючись рухливою й звивистою вервечкою з Москви, повз білу Тріумфальну арку рухались на захід, йшли назустріч машині начальника Генерального штабу й пропадали в долині поміж темними лісами обабіч дороги, а на

їх місця сунули все нові й нові колони, і це не могло не радувати маршала Шапошникова. Це радувало, але й бентежило водночас: а що, як Сталін має рацію? Що, коли й справді, накопичивши отакі славні резерви, підготовлені в усіх відношеннях до стратегічного наступу, ми не спроможемося вловити слушного моменту тільки тому, що надто довго були подавлені ворогом, надто далеко відступали перед ним?

Може, й справді один Сталін вловив цей момент перелому в війні, а вони в Генеральному штабі за роботою й клопотами не відчують цього моменту? Може, озаріння осінило його вночі, а може, він справді одержав від розвідки нові, нікому не відомі донесення про розгубленість гітлерівської ставки чи про повне падіння боєздатності фашистських військ? Такі сумніви гризли Бориса Михайловича й там, на дачі, коли він сидів за столом і слухав Сталіна. А тут, на дорозі, перед полками добре обмундированих, досконало оснащених, вимуштруваних свіжих військ, що мимоволі наштовхували на думку про їхню нездоланність і наступальну потужність, тут старий маршал засумнівався був іще більше. Проте тільки на якийсь час. Бо, приїхавши в Генеральний штаб, довідався, що в районі села Палашкина, за дванадцять кілометрів на північний захід від Рузи, загинули командир 2-го кавалерійського корпусу генерал-майор Доватор та командир 20-ї кавалерійської дивізії підполковник Тавлієв, а самому корпусові завдано великих втрат, відкинута контратакою танків назад.

Ні, на розгромлену Бонапартову армію німецько-фашистські війська ще були не схожі: хоч подібність якась і вимальовувалась, та вона таїла в собі великий ризик для аналогій.

Щойно Борис Михайлович повернувся з оперативного управління, ще й роздягнутися не встиг, як Ватутін швидко й розмашисто пересік кабінет і поклав перед маршалом підготовлений наказ про виведення з бою в Резерв Ставки Першої ударної армії, яка успішно наступала на правому крилі Західного фронту.

— Миколо Федоровичу,— здивувався Шапошников.— Адже ми обезкровлюємо Жукова на найголовнішому напрямі! Зрозумійте, голубчику, його треба підкріплювати в наступі — фронт же розширюється. Хто це розпорядився?

— Товариш Сталін,— відповів незворушний Ватутін.— Щойно подзвонив з ближньої дачі, щоб підготували

наказ до вашого приїзду і терміново відправили Жукову.

Шапошников стенив плечима і довго читав наказ, з яким абсолютно не міг погодитись: виходить, дарма він сперечався із Сталіним — той не послухався його доказів і рекомендацій, як він сподівався, і робив своє, ніби розмови їхньої й не було.

Борис Михайлович зняв трубку ВЧ. Сталін негайно відгукнувся, не давши йому й рота розкрити:

— Це питання вирішене, — сказав він різко. — Підпишіть наказ і сьогодні ж виводьте Першу ударну в резерв. І шифровки командуючим відправте негайно, хай там все обміркують із своїми штабами й подадуть свої плани наступу якомога швидше. А п'ятого січня увечері на засіданні Ставки Верховного Головнокомандування обговоримо проект плану загального наступу Червоної Армії по всьому фронту від Ладозького озера до Чорного моря. Обдзвонить і попередить всіх членів Ставки. — Сталін кинув трубку, і розмова обірвалась.

Ні, своїх намірів він так легко не міняв, і до цього вже давно треба було б звикнути.

Але — не звикалося...

Андрій Сіраш, під'їхавши до штабу армії в машині генерала Колпакчі, в групі старших командирів пізнав свого брата Павла. Ранкове сонце, тільки-но вигулькнувши із-за обрію, низьким своїм настільним, мов кулеметний вогонь, промінням било просто в обличчя командирам, що вишикувалися перед штабом, щоб зустріти командуючого, й освітлювало повнокровні, досить щокасті лиця полковників під сріблясто-сивими папахами, а в Павла сріблилися скроні під бездоганно чорною шапкою-вушанкою з чорного каракуля, і це робило його, худорлявого й стрункого, трохи вищого за інших, якимсь незвично інтелігентним і чужим.

Андрій дивився на брата з генеральської машини, протираючи скло, із змішаним відчуттям радості і гордості. Можна сказати, він милувався братом і дуже шкодував, що Павла, отакого — посивілого, підтягнутого й суворого, в оточенні бойових соратників у таких високих званнях, — не бачать і ніколи вже не побачать ні батько, ні мати, ні інші брати, ні сестри. Він дивився на Павла з машини командуючого, немов з далини історії, відсторонившись і мовби відчужившись на якийсь час від того, що зараз відбувалось на його очах, але без його участі. На якусь мить

Йому здалося, що він стоїть збоку, а повз нього плине якийсь відрізок цілої війни, великої війни, і в ній бере участь його брат у високій, майже історичній ролі, відведений йому урядом, командуванням, народом. Тому серце Андрія в цю мить виповнилося високою гордістю і за брата, й за себе, й за свою країну та рід свій, і велика причетність до історії і долі свого народу осінила його, мов оце вранішнє сонячне проміння, нетривкою, недовговічною, але незабутньою радістю прозріння, проникнення в таємничий і не завжди видимий в буденних ділах сенс свого, не такого вже і малозначного життя на цій великій війні, сповненій трагізму і подвигів. Війні його покоління.

Всі полковники, підполковники і навіть генерали — їх тут було ще двоє, крім Колпакчі,— по черзі підходили до командуючого, і схоже було на те, що рекомендувалися чи доповідали щось, а він, теж кидаючи руку до папахи, тиснув кожному руку і схвально кивав: гаразд, мовляв, приймаю в свою армію, вітаю і сподіваюся, що воюватимемо успішно. Андрій так задивився на цю процедуру, що не одразу збагнув, до кого звертається командуючий,— він саме вислуховував рапорт капітана другого рангу Сіраша, і це Андрієві було найцікавіше. Генерал Колпакчі, тримаючи руку Павла у своїй, гукав:

— Лейтенанте, до мене! — Він навіть обернувся до машини, Андрій же сидів і дивився на все мов зачарований, абсолютно впевнений, що генералові зараз не до нього.

— Товаришу лейтенант,— обернувся до Андрія від свого керма водій,— командуючий кличе вас. Хіба ви не чуєте?

— Невже?..— стрепенувся лейтенант Сіраш, немов прокинувшись, і вилетів з машини, не чуючи ніг, себе, не зовсім іще розуміючи, що відбувається і навіщо він знадобився командуючому перед такою силою високого командування — адже тут були, як він здогадувався, команди дивізій і полків.— Лейтенант Сіраш за вашим викликом з'явився! — доповів він, хвацько прокрокувавши стройовим повз генерала Колпакчі на одну лінію з братом і різко розвернувшись через ліве плече кругом.

— Ти забув сказати «товаришу командуючий»,— в повній тиші підказав йому Павло.

— Товаришу командуючий армією,— знову виструнчився і приклав руку до вушанки Андрій,— лейтенант Сіраш за вашим викликом з'явився! — Вони тепер стояли поруч, і всі, хто був тут цієї хвилини, одразу ж зрозуміли, що

перед ними рідні брати, такі вони були схожі: однаково високі й стрункі, однаково, в матір, смагляволиці і чорноброві, і карі очі в обох були однаково розумні і сумовиті.

— Обніміться, — наказав розчулений Колпакчі.

Брати обнялися на очах у всіх, глянули один одному у вічі і знову стали струнко перед командуючим, як і стояли.

— Беріть брата до себе в полк, товаришу капітан другого рангу, — сказав Колпакчі, — і використайте на свій розсуд. Я тільки маю поставити до відома, що лейтенант Сіраш — досвідчений розвідник. Не нав'язую вам свого рішення цією підказкою, боронь боже, ні-ні, не нав'язую, але інформацію прийміть до уваги, — усміхнувся він і подав Андрієві руку. — Ну, бувай здоровий та добре мені воюй, вже коли й мене тут не буде.

— Буду старатись, товаришу генерал! — виструнчився Андрій.

— Отож старайся. Добре мені старайся, щоб і брата не підвести, і переведення виправдати. — Генерал Колпакчі одвернувся від Андрія і одразу ніби забув про нього: оглянув своїх полковників та генералів, рушаючи до ганку, змахнув обома руками. — За мною, товариші. Маю важливі відомості з штабу фронту та й не менш важливі доручення всім вам, перед тим, як здати армію.

Командири полків і дивізій рушили за командуючим, Андрій же лишився біля «емки».

— Зачекай мене тут, — сказав йому Павло, оглянувшись у дверях, і розхвильований Андрій став походжати перед ганком, відчуваючи все те ж незвичайне піднесення від зустрічі з братом, не помічаючи вартового, що завмер біля порога.

— Товаришу лейтенант, — пролунав з ганку суворий голос, і, обернувшись, Андрій побачив сухорлявого й дуже блілого капітана з червоною пов'язкою на рукаві. — Відійдіть, будь ласка, ви заважаєте вартовому — майже чіпляєтесь плечем за багнет його гвинтівки. Ви що, статут забули?

— Винен, товаришу капітан, — виструнчився перед ним Андрій. — Єсть, відійти від вартового! — хвацько козирнув він.

— Ви ж не на флоті, — жовчно зауважив йому капітан, — чому ж кажете «єсть», а не «слухаю»?

— Від сьогодні буду в морській піхоті, товаришу капітан. Брата зустрів. — Він ладен був обняти цього суворого капітана, малокровного від перенесеного, очевидно, по-

ранення, а може, й хвороби.— Ви уявляєте, разом будемо тепер воювати!

— Поталанило, нічого не скажеш,— буркнув капітан,— а вартовому, однак, не заважайте,— намагався він повернути Андрія з підхмарних висот його настрою на грішну землю з війсьним станом, статутами, вартовими й отакими запопадливими службистами-буквоїдами, як оцеї капітан, але той готовий був пробачити цьому світові і не таке буквоїдство — не міг сьогодні ні на кого ні розсердитися, ні сприкріти: на душі в нього було радісно й світло, так само сонячно й там, як оце в світі, заваленому снігом під чистими блакитними небесами. Ходив уже віддалік від вартового, вбирив той милий сонячний світ очима, вдихав його легеньми, втягуючи губами, як молоко в дитинстві, і, нарешті, діждався Павла в цьому світі, такого нереально красивого й чорного у своєму бездоганному флотському обмундируванні на тлі білих снігів під ясним сонцем, що доводилося аж очі примружувати, дивлячись на нього.

Брати ще раз обнялися, уже без свідків, сіли в Павлову «емку»,— одразу ж під'їхала з гурту машин, що стояли обіч широкої вулиці,— і Павло, гасячи сяйво радості в очах, сказав йому, поклавши руку на плече:

— Готуватимемо, Андрію, новорічний подарунок фріцам — грандіозну десантну операцію! — І, поглянувши на водія, перейшов на іншу тему: — Ти нічого не чув про батьків?

— З такої далечини почуєш,— сказав Андрій.— Але, відступаючи, вдалося заскочити додому.— Він розповів, як заїздив з полковим комісаром та з прапором у батьківську хату.— А ти чого питаєш?

— Та, розумієш, сниться мені постійно той самий сон: ніби пливемо з батьком по морю, а сонце сідає, і в його призахідному промінні рубіново просвічуються криваві хвилі, і видно, як з піднятої руки стікає кров у криваве море, якому не видно кінця. А сонце сідає, і темрява насувається з усіх чотирьох сторін, і тата ледве видно — так вони далеко, що й не догукаєшся.

— Ну й страшний же твій сон, брате,— з серцем сказав Андрій.— Не знаю, проти чого він і сниться. Ще й не чув, щоб отакі сні людям снилися. Батько ніби й не дуже переймався тією окупацією: мовляв, і там мають зоставатися наші люди та не давати фашистам жити. Не знаю, що він мав на увазі... А я, Павле, Сергія й Романа в один день похоронив...

— Де? — оторопіло глянув на нього капітан другого рангу.

— Ще в буковинських Карпатах, в останніх числах червня.

— А батькам не сказав? — так само суворо спитав старший брат.

— Не сказав. Але батько й так уже знав, без мене: повідомлення прийшло. Про всіх трьох. І про Василя теж. Буцімто під Одесою його...

— Під Одесою я був, — сказав Павло, виймаючи «Казбек» і закурюючи. — Про Василя передчасно... Живий наш Василь. Знайшли у воронці з-під бомби на нейтральній смузї розвідники. В медсанбат відправили, але я там його вже не застав — евакуювали на Кавказ.

— А куди поранило? — поцікавився Андрій, з якого помалу випромінювалося й мерхло сяйво ранкового радісного настрою.

— Кажуть, у спину. Десь під лопатку. Житиме. Він же у нас здоровий. Ще повоюємо, брате, — ласкаво глянув на Андрія Павло. Він знову спохмурнів, курив якийсь час мовчки, дивлячись у вікно на рівно занесену снігом рівнину. — Головне, Андрію, що не тільки зупинили таку могутню армію, таку вишколену, таку оснащену й нахабну, а й турнули їх із Ростова, женемо від Москви на всіх центральних фронтах та тут незабаром сипонемо їм жару під хвіст. Розповідати не буду, сам побачиш. Усе. Бо маю намір призначити тебе командиром взводу полкової розвідки. Не відмовишся?

Андрій вдячно всміхнувся у відповідь.

Ще коли тільки розкручувалося не на жарт запущене противниками Рузвельта колесо розслідувань трагедії Пірл-Харбора, найдужче сполошилися у військово-морському міністерстві та головному морському штабі, де намагалися замести сліди своїх упущень, прорахунків, а то й прямої вини за те, що сталося на далеких Гавайях 7 грудня 1941 року.

Військово-морський міністр Нокс згадав раптом відставного адмірала Річардсона, що користувався на флоті великим авторитетом, і подзвонив йому. Здивований високою увагою до себе, геть незалежний тепер від міністра, адмірал Річардсон вирішив звести телефонну розмову з Ноксом на іронію чи легкий жарт:

— Ви, пане міністр, могли б не дзвонити мені зовсім,

знаючи мою вдачу: я б ніколи не був у претензії до військово-морського міністра ні за те, що він не подзвонив мені, знявши мене з посади, ні за те, що подзвонив пізно.

— До чого тут претензії, — буркнув Нокс. — Ви говорите так, ніби цей мій дзвінок був заздалегідь запланований.

— А хіба ви дзвоните не з елементарної службової етики, сер? — холодно перепитав Річардсон, і досі тамуючи образу за видворення з Гавайських островів.

— Коли гримлять гармати і тонуть кораблі... — Нокс не докінчив високої й гнівливої фрази і, помовчавши, просто й мирно попросив Річардсона: — Якщо можете, приїздіть до мене. Зараз не до етики, не до формальних пристойностей. Тут виникла одна пропозиція. Досить важлива й невідкладна. І небезінтересна для вас.

— Приїду, якщо пошлете мене назад, на Гавайї, командувати Тихоокеанським флотом, — все ще іронізував Річардсон.

— Туди вже послано адмірала Німітца, — похмуро відповів військово-морський міністр Нокс, не сприймаючи жарту, бо не забував своєї посади ні перед ким. — Я хочу доручити вам одну делікатну справу. Приїздіть.

Адмірал Річардсон приїхав до військово-морського міністерства надвечір і негайно був проведений у кабінет Нокса ад'ютантом, де він зачекав хвилин з п'ять, не встигши розгледітись. Міністр, перервавши якусь нараду, зайшов із зали засідань, щільно причинивши двері, й, не подаючи руки та не запрошуючи сідати, одвів його до вікна, відгорнув широку порт'єру і, холодними очима проти світла оглянувши адмірала, сказав без всякого вступу:

— Обставини японського нападу на Пірл-Харбор та все, що йому передувало, було вже розслідувано багатьма комісіями президента, обох міністерств, розвідкою, а дехто й не долетів до Гавайїв та так і не провів розслідування, — Нокс весь час дивився Річардсонові у вічі, не кліпаючи, — але інтерес до цього питання й досі наростає. Тому я хотів би доручити вам, адмірале, як людині авторитетній та непідкупній, до того ж не зв'язаній ніякими зобов'язаннями ні перед нашим міністерством, ні перед президентом, очолити нове об'єктивне розслідування причин катастрофи Пірл-Харбора і довести майбутній об'єднаній комісії конгресу...

— Довести що, пане міністр? — Високий і ставний Річардсон, який тепер не боявся ні бога, ні чорта, згори вниз глянув на малого Нокса, мов на школяра, перебивши його безцеремонно, майже злісно.

— Довести істину,— промимрив розгублений міністр, знаючи тепер, що допитувачі з об'єднаної комісії конгресу, хто б вони не були, так само, як він, будуть знічуватись перед адміралом Річардсоном та його прямим і непідкупним характером, перед його бездоганною репутацією і визнанням авторитетом — саме ж отакого йому й треба!

— Істину? — перепитав Річардсон.— У нас весь час з того дня робиться все, щоб її поховати під різними приводами, в тому числі й під висновками різних розслідувань. Ті, хто брався чи братиметься за розслідування пірл-харборської катастрофи, пане міністр, мають бути безсторонніми, а я людина упереджена.

— Кіммель може бути упереджений. Шорт може бути упереджений,— міркував Нокс, опустивши очі і вже не зважаючись так пильно й настійливо дивитися на Річардсона, мовби гіпнотизуючи його, як дивився досі.— Ви, адмірале, не можете бути упередженим, хоч би тому, що залишили флот ще у січні.

— Залишив? — пхикнув Річардсон, і задавнена лють, приниження й образи знову збурилися в ньому.— Мене вигнали з флоту саме за те, що я намагався довести самому президентові, не кажучи вже про морський штаб та військово-морське міністерство, що Тихоокеанський флот не можна залишати на Гавайях! За те мене й витурили, пане міністр! А за що ж іще? Я твердо впевнений, що весь тягар відповідальності за трагедію Пірл-Харбора і розгром Тихоокеанського флоту лежить на Вашингтоні, хоч його й намагаються перекласти на Кіммеля й Шорта. І ніякі докази не похитнуть у мені цю впевненість. Аніякісінькі! Якщо ви, пане міністр, хочете розслідування з такими висновками, можете покласти на мене...

Нокс мовчав, похиливши голову. Помовчав і Річардсон для годиться. За вікнами догоряла вечірня зоря, і легенькі біляві хмарки весело перебігали ясним та прозорим небом над Вашингтоном. Дивлячись на них, Річардсон сказав:

— Я б не радив вам, пане міністр, встрявати в це діло. Чутки ширяться про якісь викрадені документи, про підтасування фактів. Нащо воно вам? Ще накличете на себе біду, впадете в немилість...

Нокс посміхнувся. Потім зітхнув і нічого не відповів Річардсону, подумавши гірко про те, що, коли не доведе непричетність Вашингтона до вини за Пірл-Харбор, то саме тоді й впаде в немилість самого президента Рузвель-

та: республіканці у передвиборній боротьбі використають провину Рузвельта проти нього.

— Дозвольте йти, пане міністр? — запитав Річардсон, ледь виструнчившись чи з адміральською галантністю тільки зробивши вигляд, що хоче виструнчитись, і цього було досить, щоб засвідчити свою шану до високої посади Нокса, а не до нього самого.— А тільки...

Адмірал роздумливо похилив голову й пристояв біля вікна, ніби збираючись із думками. Нокс поглянув на нього насторожено.

— Ви категорично відмовляєтесь? — запитав він.

— Не будемо повертатися до цього, пане міністр,— сухо відказав Річардсон.— Кіммель замінив мене на посаді командуючого Тихоокеанським флотом, і один бог знає краще за нас двох, яким незахищеним залишався там флот з вини адміністрації Рузвельта. Навіть Старк потай, в душі, був за переведення флоту в гавані західного узбережжя,— стишивши голос, довірився міністрові Річардсон.— І я міг би це засвідчити перед якою завгодно комісією конгресу. Але ж не цього ви чекаєте від мене, чи не так?

— Я не ставив вам ніяких умов,— ухилився від прямої відповіді Нокс.— Я тільки запропонував вам очолити комісію військово-морського міністерства для найповнішого й об'єктивного розслідування катастрофи в Пірл-Харборі, яка й досі не дає спокою всій нації. І більш нічого. Це все, що я вам запропонував і пропоную зараз.

— Ні, пане міністр. Ви пропонуєте мені не розслідування, як ми його уявляємо з вами, а спростування висновків попередніх розслідувань, які вас не задовольняють. І не так, можливо, вас, як нинішню адміністрацію США.

— Так, на попередні комісії здійснювали тиск деякі особи...

— Яких тепер нема,— підказав Річардсон.— І документи, які незрозумілим і дивним чином зсезли із секретних архівів і навіть бойових вахтових журналів. Їх досі не можна було ігнорувати. Тепер інше розслідування: свідків поменшало, документів не стало. Можна легко довести, що винуватців у Вашингтоні не було. Але я переконаний, що винуватці сиділи саме тут — сиділи й зовсім не дбали про безпеку Тихоокеанського флоту. Що ж міг зробити Кіммель? А що міг зробити Шорт? Сидячи на Гавайях, вони нічого не могли вдіяти: через голови Старка і вашу їм заборонено було звертатися до президента як до

головнокомандувача. Я сам на власній шкурі відчув ту страшну одірваність і безпорадність. Тому я, доки житиму, захищатиму Кіммея. Заявляю це вам наперед, пане міністр, і залишаю вас в надії на те, що ви відмовитесь од наміру спростувати відомі факти й обставини й не будете піддавати своє сумління таким тяжким випробуванням. Не беріть на себе велику несправедливість — вона все одно спливе на поверхню рано чи пізно, і вам не вберегти тоді свого доброго імені. Професійна етика, сер, і досвід довгого життя на флоті дозволяють мені...

— Чи не здається вам, що ви самі собі надто багато дозволяєте?

— Не більш, ніж ви собі з цією комісією,— одрубав Річардсон, ледь помітно кивнув головою на знак поклону й швидко пішов до дверей. В порозі, проте, спинився: — Повірте, я хочу вам добра.

Побажання добра для Нокса виявилось мало. Набагато менше, ніж прагнення догодити Рузвельту, котрий зробив його військово-морським міністром. Тому він одразу ж позвонив Старкові.

— Пане адмірал, він відмовився.

Старк, помовчавши:

— Я пришлю вам адмірала Хевітта.

— Ви вже з ним розмовляли?

— Він зробить все, як ви скажете. Решту я беру на себе.

— «Код вітрів»?

— «Код вітрів» і Крамера я беру на себе. Зараз вам від Стімсона принесуть один важливий документ, який сьогодні вдалося розшукати.

— Цей документ про «код вітрів»? — перепитав Нокс.

— Так, пане міністр.

— Я перепитую тому, що телеграма з «кодом вітрів» — це зараз найголовніше. Чи не так, адмірале?

— Не турбуйтеся, пане міністр. Контр-адмірал Нойс — начальник зв'язку флоту — і тим більш віце-адмірал Тернер — начальник оперативного відділу мого штабу — все відновили в пам'яті. Тут все гаразд. А от у відділі таємного зв'язку розвідувального управління, що підлягає безпосередньо вам, є певна непогодженість.

— Капітан першого рангу Макколлум? — запитав Нокс.

— З цим все гаразд. Вони повністю порозумілися з Тернером, пригадавши в подробицях п'яте грудня сорок першого року і свою розмову того ранку. Наполягають на пер-

вісному змісті телеграми з «кодом вітрів» тільки двоє у вашому розвідуправлінні: капітан-лейтенант Крамер і начальник відділу таємного зв'язку капітан другого рангу Лоренс Сеффорд. Стоять на своєму, сер...

— Заждіть, адмірале, тут мені принесли документ, про який ви попереджували. Ознайомлюся й передзвоню вам.— Нокс поклав трубку, розкрив заштемпельований сургучем пакет з написом «Таємно, для службового користування» й заходився читати.

Згори на фірмовому бланку стояло: **«Комісія військового міністерства»** і дата засідання. Нижче — текст:

«Оригінал телеграми з «кодом вітрів» щез із архіву військово-морських сил.

Цей оригінал був на місці одразу ж після Пірл-Харбора і разом з іншими документами був забраний для пред'явлення комісії Робертса.

Копії знаходилися і в інших місцях, але зараз вони всі щезли...

Протягом минулого року було знищено журнали радіостанції в Челтенхемі, штат Меріленд, в котрих було зареєстровано одержання телеграми.

Свідок армії засвідчив, що цю телеграму командування армії ніколи не одержувало.

Вона була прямим попередженням Сполученим Штатам про війну ще 4 грудня 1941 року.

Легко зрозуміти надзвичайно важливе значення цієї телеграми».

Нокс здивувався, прочитавши цей документ. А здивувавшись, перечитав його ще раз і стенив плечима: як же це так?

— Як же це так? — спитав він, зателефонувавши Старкові.— Комісія військового міністерства досліджує телеграму, перехоплену розвідкою військово-морських сил. А наша комісія мовчить?

— Мовчала,— поправив Нокса Старк.— Ми тоді пред'являли свої документи, а не коментували їх.

— Навіть ті, яких не було чи не стало?

— Так, пане міністр,— підтвердив з готовністю Старк.— Наявні документи пред'являють, а відсутні... Про них же нічого не скажеш, крім того, що їх нема. Але ж, погодьтеся, краще промовчати. От ми й мовчали. Тим більш мовчали члени наших комісій.

— А зараз? — запитав Нокс.

— Тим, хто висловився раніше, як от відомство військо-

вого міністра Стімсона, перед комісією конгресу можна й помовчати. А нам цього разу доведеться продемонструвати всю нашу красномовність, щоб довести, що телеграми з «кодом вітрів» ми не одержували. Або що код був не про війну з Сполученими Штатами й Англією, а про війну з Росією.

— Документ комісії військового міністерства, щойно прочитаний мною, очевидно, поставить нас в скрутне становище перед об'єднаною комісією конгресу, якщо не вдасться спростувати його.

— Вдасться,— заспокоїв Старк Нокса.— Найголовніше, пане міністр, що немає ні оригіналу, ні копії телеграми. А зміст її настільки ефемерний, що його легко сплутати. Ще легше забути. Оскільки немає першоджерела, виняткової ваги набувають свідчення учасників та очевидців. А їх залишилось двоє: Сеффорд і Крамер. Обидва підлягають вам. Однак,— зам'явся Старк,— ви на них не маєте впливу, і братися за це доведеться мені.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Іван Козерацький з нарукавною пов'язкою поліцая, сірою на чорному рукаві шинелі, здався мені зовсім не знайомим, ще чужішим, ніж тоді, як ми хоронили з ним Романова. Якась кудлата папаха, насунута на очі й по верху крита червоним сукном з білими позументами, ремінь з портупеею нашого зразка, ковані німецькі чоботи і наган при боці в зачучвіреній кобурі — все це в конторі відділка робило його настільки чужим, що я не зважився передати йому записку Дем'яна Леонтійовича.

— Ну, давай, чого там,— сказав він, коли прибиральниця, прихопивши віник і відро, вийшла з контори, натопленої з самого досвітку так, що Іван аж упрів у своїй шинелі й папасі, а роздягатись не звик чи не збирався.

Я подав йому згорнуту записку. Збивши папаху на саме тім'я, він майже по складах вголос прочитав: «Передайте пред'явителю цього мій годинник». Подумав якусь хвилину, сховавши підборіддя в одній великій долоні, а в другій зіжмакав той невеличкий папірець, довго м'яв його, важко думаючи, немовби сумніваючись, і я боявся, що він не повірить записці і Дзусова мені не віддасть. Але Іван думав зовсім про інше, про що думав тепер кожен із нас.

— Значить, забрали Дмитра Івановича,— сказав він нарешті і підвів на мене важкий і похмурий погляд.—

По-га-но! — сказав з притиском, ніби й досі читав записку. Він підвівся, високий, кремезний, здоровий, як світ, як сказала б моя бабуся Гапка, підпираючи стелю зсунутою на потилицю папахою, заходив по конторі, важко гупаючи кованими німецькими чобітьми, і кожен крок наче бив мене по серцю. — По-га-но! — повторив він, і я чекав, що ось він розчинить отим чоботом двері і виставить мене з контори ні з чим, а то й заарештує.

Та Іван Козерацький підійшов раптом до простінка, що відділяв контору від боковки, і тричі стукнув у неї кулаком. Зараз же двері у сінях рипнули, а конторські розчинилися, і на порозі виросла зграбна й підтягнута постать Дзусова. Тільки по військовій виправці, яку не могла зіпсувати ні мамка-ватянка, ні схована під нею рука на перев'язі, я й пізнав його. Давно неголений, схудлий і якийсь запаршивілий, він видався мені темнобородим дідом. Обличчя зчорніло не лише від бороди, а від внутрішнього болю і страждання, що одразу ж читалися на цьому кавказькому обличчі, колись завжди веселому й усміхненому, а тепер... Тепер Дзусов дивився на мене з порога і плакав. Потім рвучко перебіг кімнату, обняв мене однією рукою і заривав, прихилившись до моєї щоки своїм шорстким, колючим обличчям. Від нього пахло кров'ю, давно не перев'язаною ранюю, погрібною цвіллю і занехаяністю. Тільки очі палахкотили, як і раніше, синюватим сливовим блиском, сміливі кавказькі очі — ви знаєте їх: раз уздрівши, не забудеш потім ніколи.

— Ах, Димитр Іванич, Димитр Іванич,— повторював він, хитаючи головою та все тісніше притискуючись до мого обличчя,— через мене це він, через мене...

— Досить вам, досить,— сказав Іван Козерацький.— Вимітайтесь звідси, наче вас тут і не було, бо фон Штракк має над'їхати, мене попередили вірні люди.— Він тримався пиховито й незалежно навіть при Дзусові, і це якось імпонувало нам обом, ставило Івана на один щабель з Дем'яном Леонтійовичем і Сірашем.

Дзусов потиснув йому руку.

— Спасибі, товаришу,— сказав він,— такі речі не забувають.

— Ходи здоровий,— буркнув Іван Козерацький.— Пошвидше поправляйся та берись знов за діло. Бо без Сіраша нам усім буде важко.— Він не провів нас до саней, щоб не привертати нічиєї уваги, і ми одразу ж добрими кінями Безп'ятова вихопилися в степ.

Я найперше вкутав Дзусова підрізівським кожухом майже з головою, з Наталчиних припасів дав йому ще теплих пирогів, ковбаси і сала. Виснажений і зголоднілий, він, проте, їв спроквола, і я це мимоволі відзначив про себе.

Ранок ще тільки загорявся далеко попереду червонястою тривожною смужкою по східному обрію, і з кожущаних нетрів, з якими зливалися вкриті гаспидно-чорним волоссям небриті щоки й борода, зблискували гарячі й на морозі дзусовські очі. Оглядаючись час від часу на нього через плече, я не зважувався звернутись до нього із запитанням, яке давно мучило мене, бо Дзусов сердився, коли я називав його на «ви», а сказати йому «ти» язик не повертався. Нарешті знайшлася підходяща безособова форма, і я спитав, коли Дзусов доїв пиріг і почав загортати решту однією рукою, кривлячись від болю.

— Ну, і як же воно трапилося, оте? — кивнув я підборіддям на прострелену руку, забираючи в нього провізію.

Дзусов полегшено відкинувся на сіно, ліг горілиць і заплющив очі. Видно, стомився й вимотався за ці дні добре, та й рана мучила його, завдавала страждань. Він довго лежав так, відсапуючись і не розплющуючи очей, і, коли я вже подумав, що він заснув, заколисаний погойдунням саней, одноманітним шерхотом полоззя і дружним тупотом копит та пофоркуванням коней, Дзусов сказав:

— Вистежив мене Шешко, розумієш. Привів на хутір німця і двох степівських поліцаїв. Застукали мене в підземеллі, довелось відстрілюватись. Здається, поранив одного. Та й самому дісталося. Добре, що я розчистив ще один підземний хід — просто в поле виводить. А там кукурудза. Так я і втік. Добре, що Ірку вдалося раніше до твоєї бабусі переправити з Тонею. А то б... пропала дівчина.— Він знову довго мовчав.— Що я? — спитав мене, підвівши з натугою голову.— Дмитра Івановича жаль. Залізний мужик!

Дзусов прокашлявся і, мені здалося, знову схлипнув. Ця його розчуленість вразила мене дужче, ніж самі переми в ньому, хоч і вони здавалися незбагненними. Плакати йому, гордому й мужньому кавказцеві, у чийсь присутності було ніяково, я розумів це і тому більше не оглядався і ні про що не розпитував його, доки й у Явкіне не приїхали.

Як і Наталку, його одразу ж повели в операційну і прооперували, застосувавши частину з того ефіру для наркозу, який я привіз для неї.

— Ну, як він? — спитав я Миколу Петровича.

Той закурив, глибоко й з насолодою затягнувся і махнув рукою:

— Ще б пару днів, і можна було вже й не привозити. У нього ж не тільки рука. І ключиця перебита, й вершечок легені прострелено. Щоб таке поранення без допомоги витримати кілька днів, треба мати виключний стан здоров'я. А до того ще й дух...

— Чотири місяці тому він був поранений в голову,— сказав я.

— Це я встановив.— Микола Петрович крутнув головою і всміхнувся.— Справжній тобі герой. Вже скількох наших людей мені довелося врятувати проти всяких припущень і допусків медицини. Ця війна, ця боротьба за свою землю й ідеологію, можна подумати, вливає в людей подвійну силу, робить їх майже безсмертними. Ні,— ще раз хитнув заперечливо, а не подивовано головою,— такий народ перемогти неможливо. Згадаєш моє слово, якщо не мене самого.

— Миколо Петровичу, у нього все буде ціле? Руку ви йому зберегли?

— Все зберіг. Все, крім шматочка легені — вже відторгнення почалося.

— Я вас ніколи не забуду,— сказав я, відчуваючи сльози на очах.

Після нападу на Пірл-Харбор японська ударна група віце-адмірала Нагумо повернулася на головну базу флоту в Куре тільки 22 грудня. Поверталась вона, вже не так поспішаючи, та й курс було обрано заздалегідь такий, щоб можна було зайти на віддалені японські бази поповнити паливо й запаси води, а також ввести в оману американців, якби вони спробували переслідувати ескадру. Але, оскільки літаки обох ударних хвиль поверталися на кораблі різними напрямками і зовсім заплутали спостерігачів, місце перебування кораблів Нагумо так і лишилося таємницею і для Кіммеля, і для всього командування США на Тихому океані.

На кораблях не було особливих урочистостей ні одразу ж після такої вдалої атаки та повернення на авіаносці 324 літаків, ні під час двотижневого походу на основну базу. «Пілоти добре випили, повернувшись на авіаносці, та й тільки»,— засвідчили потім з подивом свідки й учасники цього походу. Нагумо лиш час від часу збирав

старших офіцерів в своїй командирській кают-компанії, але їй звітти не долиналио веселощів. І це дивувало екіпажі кораблів.

Ще дужче здивував їх усіх, в тому числі й віце-адмірала Нагумо, холодний прийом у Куре: ні гарматних пострілів на честь героїв, ні музики, ні квітів, ні урочистих промов. В повній тиші входили в гавань головної бази флоту лінкори, крейсери і уславлені авіаносці, дотримуючись ідеального порядку, викидали якорі з плескотом і хвацьким розвертанням з ходу до швартувальних стінок, і на них навіть ніхто не дивився, крім вахтенних матросів та офіцерів на інших кораблях та нечисленних жителів на набережній цього містечка на Курильських островах.

Ще коли входили в гавань, з флагмана флоту лінкора «Ногато» просемафорили: «Віце-адміралові Нагумо, контр-адміралові Кусака негайно з'явитись до командуючого об'єднаним імператорським флотом».

Адмірала при повному параді стояли на командному містку «Акагі», очікуючи почестей, і, прочитавши семафор раніше, ніж його доповів сигнальний, здивовано презирнулись. В очах командуючого ударної групи начальник штабу помітив миттєву розгубленість і навіть скорботу, ніби Нагумо образили чи принизили, невідомо за що.

— Одначе,— видихнув він, крутнувши головою, наче комір парадного кітеля виявився тісним, і йому захотілося випростати з нього шию.

Більше вони не сказали один одному й слова, доки авіаносець не ошвартувався. Адміралам палубна команда швидко й спритно кинула на пірс парадні сходні, виструнчилася по обох боках від них, «їла» обох очима більше з подивом і німим запитанням, ніж з відданістю, і адмірала плече в плече зійшли з корабля, вперше за цілий місяць. Бетонний пірс здався їм жорстким і надто нерухомим, по ньому йти наче аж мультко, бо кожна виямочка чи бугорчик завдавали віце-адміралові Нагумо якщо й не болю, то незручності. Палуба ж на «Акагі» була рівна й гладенька і до неї старі й хворі ноги адмірала давно вже звикли дужче, ніж до землі.

Ямамото зустрів їх біля порога, застєбнутий наглухо в простий флотський кітель, жовтолиций від безсоння, з міцно стуленими губами й насупленими бровами. Проте кроки його були енергійні й швидкі, а рухи навальні. Рвійно підійшовши їм назустріч, він міцно потиснув руки обом, промовляючи швидко й різко:

— Радий бачити, радий бачити,— і щоразу після короткої розірваної фрази гучно втягав повітря через стиснуті зуби, ніби не вітався, а проклинав або дорікав за щось давнє й призабуте.— Прошу! — різко викинув руку до столу і, не міняючи виразу обличчя, водночас заклопотаного й нетерплячого, загукав, обходячи свій великий, завалений картами стіл: — Вітаю вас із поверненням після успішної операції, яка так блискуче проведена вами...

— Чому ж нас зустрічають немов винуватців чи навіть злочинців? — не сідаючи в крісло, запитав Нагумо з викликом і образою.— На імператорському флоті одвіку заведено переможців стрічати салютом і музикою. Може, за нашу відсутність тут щось перемінилось?

— Нічого не змінилось, віце-адмірале,— сухо сказав Ямамото.— Просто до перемоги ще дуже далеко, і наші успіхи на початку війни треба трактувати дуже обережно. Ми стоїмо перед величезними випробуваннями, які ще тільки починаються: війна розгортається довга й тяжка. Ви подивіться,— повів він рукою по кабінету, і, простеживши за її рухом, Нагумо і Кусака скрізь побачили карти: на столах, підвіконнях, на стінах розвішані й розкладені на кріслах.— Ви бачите? Скільки карт, стільки й регіонів, де зараз висаджуються або воюють наші війська. Де наш флот і авіація завойовують перевагу на морі і в повітрі, прикривають висадку десантів, постачають такі віддалені райони продовольством, боєприпасами й амуніцією...

— Такого ще в історії Японії не було,— сказав ворожий Нагумо, переходячи від карти до карти і тільки тепер розуміючи, що Пірл-Харбор — не щось виключне й унікальне, а лише частка величезної битви, що розгорнулася на всій безмежній акваторії Тихого океану, який не випадково ж звуть здавна Великим.

— Ви подивіться,— водив їх від карти до карти Ямамото.— Оце ось Філіппінська операція — висадка морських десантів на півночі та південному сході острова Лусон із завданням розгромити армійську групу Макартура, захопити столицю Філіппін Манілу та одночасно висадити десанти на півдні Філіппінських островів для допомоги основним силам та захоплення військово-морських баз. Бачите? Для проведення операції виділено 14-у армію генерала Хомма, філіппінський флот — десять крейсерів, 29 есмінців, один авіаносець та три авіатранспорти, двісті літаків 5-го авіаційного з'єднання сухопутних військ та триста

літаків 11-го повітряного флоту базової авіації морської, а також близько сотні транспортів і допоміжних суден.

— А які ж тут війська у американців? — поцікавився Нагумо, мовби виринаючи зі сну, але ще остаточно не прокинувшись.

— Тут, на Філіппінах, було розгорнуто стотридцятитисячну американо-філіппінську армію, в якій налічувалося тридцять одна тисяча американських солдат, понад двісті сімдесят літаків та сорок п'ять бойових кораблів основних класів Азіатського флоту США. Операція почалася 8 грудня 1941 року, одразу вслід за вашою атакою на Пірл-Харбор. Зараз там точаться тяжкі бої. Одночасно з Філіппінською, — Ямамото перейшов до іншої великої карти, розгорнутої на підвіконні, — розпочалася Малайська операція по захопленню британської Малайї, багатой стратегічною сировиною. Для цієї операції імператорська ставка виділила двадцять п'яту армію, третє авіаційне з'єднання та малайське оперативне об'єднання флоту — всього сімдесят тисяч солдатів та офіцерів під командуванням генерала Ямасіта, дев'ять крейсерів, шістнадцять есмінців, шістнадцять підводних човнів, три авіатранSPORTи та шістсот літаків армії і флоту. Перший десант висаджено в ніч на 8 грудня в районі Кота-Бару в британській Малайї, одночасно головні сили десанту захопили Сингорра і Патані в Південному Таїланді, а війська 25-ї та 15-ї армій вторглися в Таїланд з території Індокитаю і просуваються зараз на південь, до Малайї та бірманського кордону. Можу повідомити, що через два дні після вашої атаки на Пірл-Харбор і розгрому Тихоокеанського флоту США літаками з аеродромів Південного Індокитаю було знищено і головні англійські військово-морські сили в цьому районі: лінкор «Принс оф Уеллс» та лінійний крейсер «Ріпалс». Ім ми теж не влаштовували ніяких урочистостей, бо зараз не до них, — зауважив ще раз Ямамото, хоч обом адміралам авіаносної бойової групи стало зрозуміло: їхній похід і атаку розглядають як рядовий епізод великої війни. І навіть їм, керівникам цього походу, в кабінеті Ямамото це здавалося справедливо перед картою, яку їм розгортав господар цього кабінету.

— Я бачу ще дві карти, — розвів руками Нагумо.

— Не дві, а три, — уточнив Ямамото і вперше за їхню зустріч усміхнувся. — Дві лежать на столі. Це Яванська операція, до якої ми зараз готуємося, і Бірманська, яку

розпочинаємо незабаром. А третя он вона, висить на стіні з тридцять сьомого року. Це — Китай, де ми теж воюємо. Отож, як бачите, клопотів багато, війна ще тільки розгортається, в неї вже втягнуто всі наші війська і ресурси. І думати треба не про урочистості, а про те, як краще підготуватися до майбутніх операцій. До того ж нами в імператорській ставці не задоволені: вважають, що можна було й захопити Гавайї, як захоплено вже чимало островів і цілих архіпелагів у інших регіонах, а не тільки здійснити цей рейд і наліт на базу Тихоокеанського флоту. Особливо лютує тепер прем'єр-міністр, він же військовий міністр, Тодзіо та його прибічники з Квантунської армії.

— Але ж десант на Гавайї й не планувався? — запитав чи висловив образу Нагумо, якого поза всяким розумінням ситуації все ж пригнічувало применшення, притлумлення успіху його ударної групи.

— Не планувався,— погодився Ямамото.— Ви просто запізналися з поверненням,— відкинувся він на спинку крісла і глянув на обох адміралів з співчуттям, відверто й тепло.— Доки ви поверталися, ваш успіх заслонився успіхами інших. А багато успіхів знецінюються саме своєю чисельністю. Тут починає мимоволі діяти співставлення не самодостатності подвигу, а результатів. Так от при співставленні результатів ви все ж таки декому програєте. Бо не взяли ні столиці, ні архіпелагу або хоч острова не захопили. А тут що не день, то нові реляції: до Японії приєднуються регіони з сировиною, про які мріяли в нас споконвіку, стратегічне становище імперії зростає й міцніє на очах, і в декого вже починають паморочитися голови, а це — найстрашніше. Мені ж не дає спокою в дні наших небувалих та небачених успіхів одна-єдина думка: як закінчиться ця війна? Гітлер терпить тяжку поразку під Москвою, а тут Америка ще не розгорнула своїх потужностей, а вони в неї...— Ямамото ще раз обвів їхні обличчя незмигливим і довгим поглядом, підвівся.— Прошу вас передати мою подяку пілотам і морякам. А ще прошу готуватися до найближчих операцій. Вашій групі, очевидно, доведеться атакувати військово-морську базу Мідуей — зараз ця операція розробляється у штабах. Думайте й ви над нею. Готуйте до цього кораблі, літаки, людей.

— Увільнень на берег не буде? — запитав Кусака.

— Які ж тепер увільнення, контр-адмірале? — сказав Ямамото трохи навіть сумовито і тихо.— У війну увільнень не буває, як ніхто й нас від неї не увільнить. І тільки

священна Аматерасу Омікамі, може, тільки вона й знає, як ця війна закінчиться. Молімося їй, щоб не відвернулася від нас.— Він потиснув обом руки й відпустив їх.

Йоганн Шардт мріяв не тільки відбудувати свій хутір, а й сподівався мати під боком цілу й багатонаселену Степівку, яка б працювала на його латифундію після війни. Ця давня, виношувана десятиліттями мрія здавалась тепер цілком реальною.

Він розумів, що мрію цю можна здійснити тільки внаслідок бездоганної служби фюрерові. Тому й припало йому до смаку зізнання Дмитра Івановича Сіраша, що діяв він одинаком, без помічників і спільників, і нікого із степівців у свої справи не вплутував.

Терорист-одинак. Бандит-партизан, що діяв у самотині. Виродок і виняток серед лояльних жителів його майбутньої латифундії. Це влаштовувало і Сіраша, і районного коменданта. Збіг майже парадоксальний. Його не міг розгадати навіть гебітскомісар, котрий наполягав спочатку на викритті більшовицького підпілля в Степівці, а потім, скорений несхитністю Сірашевих показань проти самого себе і позицією районного коменданта Шардта, захопився й сам такою ідеєю, а ще більш нагодою відвести докори вищого начальства та наїзди розслідувачів і карателів. Переговоривши з Йоганном Шардтом, він висунув вимогу, щоб село на доказ своєї непричетності до діяльності Сіраша само й повісило його, тим самим засудивши й одрікшись од нього і від його діяльності.

— Ви уявляєте? — кричав у трубку захоплений власною ідеєю та винахідливістю в її втіленні гебітскомісар.— Село саме карає бандита, ворога рейху! Про це хоч в газетах пиши! Хоч доктору Геббельсу чи рейхсміністру Гімлеру доповідай! Такого, здається, ще й не було. Чи не так, Йоганне? — перейшов він на фамільярний тон, який рідко дозволяв собі в службових стосунках.

— Блискуча ідея, пане гебітскомісар! — вигукував отерілий Шардт, заздалегідь потерпаючи, а чи вдасться здійснити так легко цей задум гебітскомісара, як легко він вигадався.— Але чи знайдуться охочі? Цей бандит Сіраш мав великий і давній авторитет у селі. Чи підніметься в когось рука?

— Це вже ваша справа,— роздратовано мовило начальство.— Ви районний комендант, чи хто? От і займіться цим.— Гебітскомісар помовчав.— І не тягніть. Завтра ж і

проведіть цю акцію, а то в населення може виникнути підозра, що ми не можемо впоратися з цим бандитом-одинаком, не можемо його допитати й розкрити до кінця. З таких історій виникають легенди. Бійтесь легенд, мій добрий давній друже Шардт. Творімо їх краще самі, доки нас не випередили. Бажаю удачі.

— Яволь! — гавкнув Йоганн Шардт.— А може, й ви приїдете?

— Можливо,— сказав гебітскомісар з недалекого Нового Бугу,— хоча я й не люблю езекуцій. Мене такі спектаклі хвилюють на стадії задуму, а не втілення. Кожному своє, як казали древні.— Він відключився, а Йоганн Шардт став скликати свою фашистську й запроданську рать на раду.

Він викликав начальника жандармерії та поліції, а найперше поцікавився в обер-фельдфебеля, чи витримає дорогу до Степівки Сіраш, давно вже катований на допитах, і, діставши ствердну відповідь, заспокоївся.

Та не міг і не збирався заспокоюватися штурмбанфюрер доктор Роллінг — шеф лиманської поліції безпеки і СД. Діставши одночасно два тривожних повідомлення про загибель плавучого доку та спалення величезного масиву пшениці, він найперше подумав, що обидві диверсії сплановані однією підпільною організацією: інакше як би вони могли статися одночасно, саме перед триденним бураном чи на самому початку його. Якщо врахувати відстань між Лиманськом та «Степовим» — близько п'ятдесяти кілометрів і відсутність виробничих, постачальних та будь-яких інших зв'язків між колишнім радгоспом і заводом, то сам собою напрашується висновок: на території генерального комісаріату діє дуже сильна, розгалужена, добре законспірована більшовицька організація з єдиним центром, який, очевидно, перебуває тут, під боком. Найскоріше на заводі, а то й в управлінні «Верфтбеауфтрагтер». А підпільні групи діють чи не в усіх населених пунктах трьох колишніх областей, які входять тепер до складу Лиманського генерального комісаріату.

Саме так він і виклав свою точку зору, з'явившись на виклик генерального комісара Отта в понеділок 8 грудня. В кабінеті Отта, всівшись навколо його величезного столу, штурмбанфюрера Роллінга слухали найвищі чини комісаріату, адмірал Бодеккер, новобузький, вознесенський та первомайський гебітскомісари. Тут же сиділа й стеногра-

фістка, якій генеральний комісар з перших же слів штурмбанфюрера звелів не записувати палкою й необгрунтованої заяви Роллінга, а зрештою й зовсім виставив з кабінету, бо вважав і його висновки, і полеміку, що розгорнулася після цього, передчасними й недостойними для стенографування.

— Будемо вважати, що поліція безпеки і СД не мають матеріалів, які б пролили світло на ці дві прикрі події, які нас усіх дуже занепокоїли, але які аж ніяк не дають підстав панікувати. Так, як панікує штурмбанфюрер Роллінг. Послухати його, так у нашому генеральному комісаріаті діє не тільки більшовицьке підпілля, а цілі партизанські загони...

— Про загони я ще нічого не казав,— безцеремонно перебив генерального комісара доктор Роллінг, який фактично підпорядковувався не Отту, а Кальтенбруннеру, а отже, мав стежити й за самим генеральним комісаром, якому зовсім не хотілося, щоб саме зараз, напередодні його п'ятдесятиліття, в Берліні довідались про диверсії й організоване підпілля на терені його комісаріату.

Він знав, що генералові фон Клейсту фюрер подарував на п'ятдесятиліття сто тисяч марок і фільварок у генерал-губернаторстві, як звали фашисти Польщу, з двома тисячами гектарів ріллі, лісів і пасовиськ. Отт теж мріяв дістати маєток. Будь-де. Хоч би й тут, на території свого генерального комісаріату. А за розгалужене більшовицьке підпілля, за диверсії, вчинені ним, маєтків і нагород не дідешся.

— Про загони я нічого не кажу,— повторив доктор Роллінг — бездоганий профіль, блакитні арійські очі, твердо окреслений арійський вольовий рот і ще вольовіше арійське підборіддя, рівнесенький, мов шнурок, проділ, на який розчесане біле, мов сметана, арійське волосся.— Хоч міг би згадати й про партизанів, які вбили коменданта фон Плютца, спалили автобазу танкового корпусу в саду імені Петровського, склад автопокришок, одинадцятої армії на взуттєвій фабриці. Я міг би згадати тут рейди якогось Калашника й погромлені ним поліцайські блокпости, перехоплені, хоча й не розшифровані, радіограми якогось майора Хента. О, я міг би навести не один випадок нападу на місцеву поліцію, про що вам, пане комісар, ми й не доповідаємо...

— Можете й надалі не доповідати, штурмбанфюрере. Ви їх краще зловіть. Досі ж ви задовольнялися тим, що

вішали заложників. Я вважаю, це не найкращий засіб боротьби з підпільниками й партизанами: адже всі вороги рейху, які вчинили диверсії та вбивства на території генерального комісаріату, розгулюють на волі й чинять або можуть чинити свої мерзенні справи проти армії фюрера та його військової адміністрації. Я досі не наголошував на цьому, доктор Роллінг, бо вважаю, що одразу виявити підпілля не так-то й легко. Але...— комісар Отт застерезливо підняв пальця,— минуло вже понад три місяці після нашої появи тут, і вам пора було б із поліцією безпеки і СД не частувати нас панічними припущеннями, а конкретно й кваліфіковано розібратися в усьому й навести лад. До того ж, не вивчивши обставин, ви дозволяєте собі панікувати.

— Це не панікування, пане генеральний комісар,— спокійно і переконано сказав доктор Роллінг,— а надзавдання, яке я ставлю перед собою та своїм апаратом. Мушу нагадати, що наша діяльність має носити спільний і погоджений характер по впровадженню нового порядку в усіх напрямках і сферах. Тому я чекаю не заперечень, пане генеральний комісар, а підтримки і допомоги.

— Ми ж тільки те й робимо, що допомагаємо вам. Але не забувайте, пане штурмбанфюрер, що всі наші дії повинні мати саме узгоджений характер. Ви ж прагнете диктувати, випереджаючи події і нехтуючи нашою думкою. Так діло не піде. Ваші висновки, дуже поверхові, бездоказові і надто категоричні, зводять нанівець діяльність всієї адміністрації генерального комісаріату, кидають тінь на її ретельність та відданість справі, тому я закликаю до поміркованості і об'єктивності у ваших повідомленнях у Берлін, котрі часто-густо розходяться з нашими звітами в кардинальних оцінках явищ і стану справ у нашому регіоні.

— До того ж,— подав свій голос витриманий і солідний адмірал Бодеккер,— я категорично заперечую проти вашої заяви, доктор Роллінг, про те, що керівництво більшовицьким підпіллям проникло не лише на завод, а й в управління «Верфтбеауфтрагтер». Я протестую проти припущень, які ви тут так легко й сміливо висловили в моїй присутності, ніби мене тут і немає...

— Чому ж,— стеновав плечима чистокровний арієць Роллінг, у нього були вагоміші засоби довести своє арійське походження, ніж у адмірала Бодеккера, хоча б тому, що він служив у відомстві Гімmlера, котре беззастережно й

незаперечно те походження встановило, тому штурмбанфюрер міг, розвалившись у кріслі, розглядати свої рожеві вичищені нігті, а міг би й почистити їх в присутності найсановитіших осіб, в тому числі й у присутності генерального комісара Отта і адмірала Бодеккера.— Чому ж вас немає, пане адмірал? — спитав він, підвівши на Бодеккера свої банькуваті нахабні очі.— Саме через те, що ви є, я й наголошую на цьому при-пу-щен-ні! — підкреслив він, вимовивши це слово по складах.— Ні більше, ні менше. За характером своїх занять, — пояснював він тихо й упевнено, знаючи, що його тут і вислухають уважно, й зрозуміють, як треба, — я мушу весь час припускати наявність ворогів будь-де. Хіба мало їх виявилось в самому рейху? А тут — тим більше: такі дві диверсії без участі більшовицького підпілля статися не могли. Та ще й в один день, в той самий час. Підлаштовано й розраховано на те, що буран, який щойно розпочався, бушуватиме три дні, і сліди всі зітруться, занесуться снігом і загубляться. Навчений високою школою партайгеносе Кальтенбруннера та рейхсміністра Гімлера, а також самим життям і практикою, я передбачаю, що в генеральному комісаріаті діє досвідчений розвідник, резидент Генерального штабу Червоної Армії або Комітету державної безпеки. Ця висока професійність в одночасному здійсненні двох таких диверсій обіцяє мені особисто і всьому апаратові лиманської поліції безпеки і СД дуже складне завдання по виявленню й знешкодженню всього підпілля. А особливо резидента Москви. Можливо, того ж самого таємничого майора Хента, на слід якого ми начебто й напали, перехопивши зашифровані радіограми з його підписом, але його самого виявити поки що не вдається. Не знаю, чи й удасться найближчим часом. І тому, хоча слідство з приводу цих двох диверсій і вестиме оберштурмфюрер Санднер із своєю СД, підозрюваних керівників підпілля я допитуватиму особисто.

— Просив би вас, пане штурмбанфюрер, свої підозри на адресу «Верфтбеауфтрагтер», яку я маю честь очолювати і за яку відповідаю цілковито, залишити при собі і хоча б не повідомляти про них Берлін. Бо це нам усім надто дорого коштуватиме.

— Я теж, з свого боку, прошу вас, докторе Роллінг, не слати панові Кальтенбруннеру такої похмурої інформації про становище в генеральному комісаріаті напередодні мого півстолітнього ювілею.— Отт все ще ніяк не міг зректися, на його думку, дуже близької нагоди отримати має-

ток в подарунок від фюрера за бездоганну службу рейхові — доктор Розенберг принаймні обіцяв послати подання фюрерові й на виділення маєтку, крім урядової нагороди, катру Отт, за одноставним переконанням своїх колег і партайгеносе, давно заслужив.— Картина, що її ви змалювали у своєму вступному слові, аж занадто песимістична і, хвалити бога, не відповідає дійсності. То навіть ж згущати фарби в час, коли наш доблесний вермахт ось-ось візьме Москву, а в Берліні стільки зараз клопотів з нею. Майте на увазі, там чекають не похмурих прогнозів, а оперативних рішень та дій. Не писаних чорними фарбами аналізів становища, а переможних реляцій про успішну боротьбу з більшовицькими бандами. Тому ваше панічне донесення там може й не сподобатись. А може бути витлумачене і як песимістичне. А песимістів у Берліні, знаєте, не жалують. Так що просив би подумати над інформацією та над тим, коли її посилати: зараз чи тоді, як розслідування буде проведено.

— Мій обов'язок — відверто проінформувати вас усіх про оцінку ситуації,— підвівся Роллінг.— А всі ми підлягаємо різним відомствам у Берліні й пошлемо кожен своє донесення, керуючись своїми власними, а не чужими переконаннями і своєю честю. Для того нас сюди й прислано. Для того й призначено кожного на його посаду, яку він має займати в ім'я інтересів рейху. Я не маю більше чого сказати цьому високому зібранню і, якщо буде дозволено, покину його в зв'язку з невідкладними завданнями, які поставив перед нами цей ранок.— Штурмбанфюрер Роллінг вийшов, ні на кого не глянувши.

Це й був ранок 8 грудня 1941 року в Лиманську, той самий понеділок. А понеділок, як здавна відомо в народі, важкий день. Та найтяжчий він був, ясна річ, не президентові Рузвельту, не фашистському комісарові Отту чи адміралові Бодеккеру і не штурмбанфюреру Роллінгу, а Дмитрові Івановичу Сірашу був він і тяжкий, як тяжко вмирати кожному, і страшний, як кара. А головне — цей найтяжчий, найстрашніший день був вибраний ним самим, добровільно й свідомо; заради інших він ішов на тортури, на муки й на смерть, виборовши це рішення довгим, чесно прожитим життям на своїй рідній землі. Да святиться ім'я твоє, вселюдська добрість, відданість, мужність та високість людського духу, красо наша і гордість!

Капітан-лейтенантові Крамеру, найкращому майстрові перехоплення японських радіограм, шляхом аналогії з дипломатичним кодом Японії, розкритим ще на початку другої світової війни, вдалося розкрити військово-морський код противника, що значно полегшило тяжке становище, яке склалося в штабі головнокомандуючого військово-морськими силами США адмірала Старка після нападу японців на Пірл-Харбор, на Філіппіни, на Малайю та Сінгапур.

Капітан-лейтенант Крамер був нагороджений орденом і підвищений у званні. Вручивши йому нагороду й наказ та власноручно прикріпивши орден на кітель з новісінькими погонами капітана третього рангу, адмірал Старк, завжди підтягнутий і суворий, ласкаво потиснувши руку, привітав Крамера з нагородою, з визнанням його заслуг перед військово-морським флотом Сполучених Штатів.

— Мені здається,— сказав Старк розчулено,— що й цих відзнак мало для того, щоб достойно оцінити те, що ви зробили для країни і нації в цей тяжкий, можна сказати, трагічний час. Ви ніби відкрили всім очі — мені щодня кладуть на стіл телеграми, перехоплені й розшифровані вами та вашими підлеглими з відділу таємного зв'язку нашої розвідки, з яких постають найближчі та найдальші наміри противника. Сьогодні, наприклад, я дізнався про те, що об'єктами найближчого нападу противника намічено острів Тулагі в групі Соломонових островів та австралійську військово-морську базу Порт-Морсбі на Новій Гвінеї. Тепер ми здобули можливість заздалегідь підготуватися й відбити цей напад, бо відомості про ударну групу й деталі оперативного задуму ви теж добудете для нас. Ви розумієте, що це значить?

— Авжеж,— сказав Крамер.— Якби тільки віддавалось належне перехопленим і розшифрованим радіограмам противника. Бо іноді...

— Не згадуйте, ради бога, історію з «кодом вітрів»,— доторкнувся Старк до його новісінького рукава.— То історія настільки заплутана, хоча й зовсім недавня, що ніхто зараз не дасть їй ради.

— Але ж, пане адмірал,— набрався духу Крамер,— я особисто в Челтенхемі перехопив і розшифрував послання Токіо японським послам і представництвом з «кодом вітрів» і доповів про це там же капітанові другого рангу Сеффорду — начальнику відділу таємного зв'язку розвідуправління флоту. А нас чомусь ніхто не питає.

— Ви помиляєтесь, капітане третього рангу,— всміх-

нувся Старк,— Сеффорда запрошували і президент, і я, і міністр військово-морського флоту Нокс. Хіба він вам не говорив?

— Я його підлеглий. До того ж досить віддалений. А з підлеглими не діляться і не радяться...

— А от я саме й збираюся і поділитися з вами деякими міркуваннями та відомостями, і порадитися відносно них. Тому й запрошую вас до мене на обід...

— Мене? — здивувався Крамер.

— А то ж кого? — спитав і собі Старк і засміявся.— Ви в нас просто герой, і сьогоднішні ваші регалії треба відзначити. Я вас до них представляв, я й хочу їх з вами відзначити. Ви коли здаєте чергування? О дев'ятнадцятій? Мій водій заїде за вами чверть на двадцятку.

— Сьогодні? — продовжував дивуватися Крамер.

— А навіщо ж відкладати? — сказав йому Старк, мов давньому знайомому.— Ордени обмивають, доки вони нові.— Адмірал підвівся, подав йому руку.— Отже, я чекаю вас о дев'ятнадцятій тридцять і не пізніше.— Він навіть провів Крамера до дверей і, показуючи на корабельний круглий годинник з двадцять чотирма поділками, пригвинчений до дубової панелі навпроти дверей Старка, сказав йому: — У вас лишається три години. Не так і багато. А подумати вам є про що.— І він тут же наказав ад'ютантові викликати водія.

«Подумати про що?» — мучився Крамер, ідучи до себе у відділ. «Звичайно ж, про телеграму з «кодом вітрів!» — підказував йому мовби хтось сторонній. Та думати про це йому зовсім не хотілося.

До лестошів Крамер не звик та й не любив їх, як і заведено на всіх флотах світу, але, як і скрізь на флотах, любив і шанував своїх командирів. Тому його вабило й хвилювало запрошення Старка, самого Старка — найпершого авторитета на флоті, беззмінного головнокомандуючого військово-морськими силами Сполучених Штатів і одночасно начальника головного морського штабу ВМС. Бентежна радість з цього приводу хвилювала душу молодого капітана третього рангу, але разом з нею заповзали туди й тривога, сумніви, щось принизливе й бридке: а що, як він знадобився Старкові для... «Дурниці! — обривав він саму думку про це, бо навіщо ж тоді й жити, навіщо служити на флоті, якщо такі люди, як Старк, вдаватимуться до фальсифікації на самому початку війни.— Не може цього бути,— думав Крамер.— Навіть думати

про це може тільки останній ідіот. Або останній з шахраїв, гендлярів, аферистів — мало їх знайдеться, мало їх і траплялося на моїм шляху, хоча й не на флоті, а все ж... Все ж про що я маю подумати за ці три години? Ми ж, здається, ні про що не говорили, крім тієї телеграми, яку я перехопив у Челтенхемі й передав Сеффорду. Значить, і думати мені належить про неї — так хоче Старк. Так наказує Старк. Хоч, кажуть, вона пропала. Гм, пропала... Комусь це треба було. Може, й Старкові треба? А чому б ні? То ж було попередження про напад Японії ще 4 грудня — можна було б підготуватися до відсічі чи хоч розосередити кораблі, а нічого не було зроблено — ні того, ні другого. Чому? Хто винен? Може, Старк? А може, президент Рузвельт?» Думати про це не хотілося, але доводилося, хоч зрозуміти, що мав на увазі Старк, запропонувавши йому думати, абсолютно неможливо, і Крамер взявся за роботу. А як тільки взявся розшифровувати перехоплені його людьми відомості, так і забув про все: японці, розгорнувши воєнні дії майже по всій акваторії Тихого океану, вели інтенсивний радіообмін поміж штабами й військовими угрупованнями, поміж кораблями й флотами, інформація, найважливіша і найнесподіваніша, пливла сама до його рук. Це вимагало безперервної, послідовної роботи по перехопленню і особливо по розшифруванню бойових донесень, розпоряджень, відомостей та інформацій про планування операцій, пересування військ та кораблів і з усієї цієї зливи відбирати найсуттєвіше й доповідати капітанові другого рангу Сеффорду, розсилати за розміткою штабам, командуванню й президентові.

Змінившись, Крамер прихопив з собою кілька розрізних і тільки йому самому зрозумілих записів, щоб при слушній нагоді повідомити про них Старка, — о, це його має зацікавити! Ще й як! Може, й ранку не дочекається та прийме якесь рішення? А може, матиме час на роздуми, теж не останнє діло. Крамер оглянув себе в дзеркалі ліфта, лишився задоволений новенькою своєю формою та особливо відзнаками старшого офіцера і швидко спустився на перший поверх.

Біля під'їзду стояв «лінкольн» адмірала Старка без номерів. Водій відчинив дверцята йому назустріч, як тільки він збіг сходами і рушив до нього. Крамер сів поряд з водієм, привітавшись до нього, і «лінкольн» з місця взяв рвійно й безгучно й помчав тьмяно освітленими вулицями в передмістя Вашингтона, де розташувались вілли найба-

гатших та найвпливовіших людей столиці й усієї Америки. Вони обоє мовчали, але незручності від того не було, бо приїхали швидко. Водій своїм ключем відчинив вхідні двері, і Крамер опинився в яскраво освітленій та вишукано умебльованій вітальні, що вразила його яскравими килимами й безліччю дзеркал.

Не встиг він роззирнутись, як з бічних дверей вийшов сивий швейцар чи камердинер у лівреї, якого легко можна було прийняти й за адмірала, мовчки взяв з рук Крамера кашкета й повільним та гречним рухом затягнутої в білу рукавичку руки вказав йому на двері навпроти входу. Крамер поправив зачіску, ще раз глянув на себе в дзеркало і, пружно й схвильовано ступаючи та намагаючись бути спокійним, рушив до дверей.

Вони розчинились назустріч йому ніби самі по собі, і він побачив на порозі Старка в легкому домашньому костюмі.

— Заходьте, — сказав він стриманіше, ніж годилося б господареві, й руки Крамерові не подав. Відступивши, пропустив його до великої зали, де під високою заскленою стелею росли просто з підлоги, натертої до блиску, пальми, банани, якісь розкішні червоні квіти попід стінами, а посередині, серед цієї зеленої казки, стояв білосніжний стіл. Поряд з ним дзюрчав водограй, підсвічений кольорово з-під води, видно було, як там плавають рибки, звиваються від течії довгі й темні, мов змії, водорості. На столі переливався в яскравому світлі кришталь, просвічувалися різнокольорові пляшки з вишуканими напоями. Чулося тихе дзюрчання й плескіт води, звідкись долинала тиха музика, нікому не заважаючи, і стрибали відблиски від мармурового каміна, обрамленого лискучолистими вічнозеленими лаврами.

— Що ж ви стали? — тихо спитав Старк. — Не будуть же такі високі гості підходити до вас. Пройдіть і відрекомендуйтеся, як годиться військовому морякові.

Тільки аж тепер Крамер помітив, що біля каміна сидять у низьких фотельчиках при самій підлозі, простягнувши ноги до вогню, двоє мужчин у цивільному. Сиділи, мовчали й дивилися на вогонь, доки він підійшов. Йому здалося незручним отак підійти й відразу відрекомендуватись ні з того ні з сього, порушивши їхній спокій і це замилене споглядання відкритого вогню, який в цивілізованій Америці бачиш нечасто. Він, вагаючись, оглянувся на Старка. Але того не було. Мабуть, вийшов кудись. Крамер став за спиною двох мовчазних гостей Старка і теж

задивився на вогонь. Полум'я стрибало над дубовим поліняччям, одривалося від нього то видовженими язиками, то звивистими полотнищами і просто заворожувало. Тихо ж було, тихо і затишно тут, і дзюрчання водограю та тихесенькі сплески музики створювали ілюзію такого затишку й благополуччя, що не вірилось не тільки в реальну війну, навіть у її можливість. В кімнаті, що нагадувала літній сад, було в міру прохолодно, пахло квітами й лісом, зволженим листом чи травою, а за всім цим, наздоганяючи, струмувала свіжість, якась озонна відрада, що радувала й злегка п'янила, і Крамер мимоволі підвів голову й глянув, чи є над ним стеля. Стеля була висока, може, на два чи й на три поверхи, в лабіринтах переплетінь, тонких і ажурних, прозорилось скло, крізь яке він побачив ущерблений місяць, якусь яскраву вечірню зорю, клаптик летючої хмарки, що напливала на місячний серп, не закриваючи, а тільки затягуючи напівпрозорим флером. Височина здавалася звідси моторошною, аж голова паморочилася.

І тут несподівано й грубо пролунав сердитий голос:
— Ви чого стовбичите у нас за спиною?

Крамер здригнувся й опустив очі. Обоє, одвернувшись від каміна, дивились тепер на нього насторожено й гнівно. У Крамера серце одірвалось і впало кудись, підскакуючи, мов м'яч: він пізнав військово-морського міністра Нокса та військового міністра Стімсона.

— Ви хто такий? — погрозливо спитав Нокс, підвівши до нього важке, пісне обличчя, і Крамеру неймовірно гостро захотілося підібгати хвіст і кинутися в кущі, що густо росли попід стінами цієї дивної, майже казкової зали. Замість цього нехитрого вовчого наміру він виструнчився, високо й гордовито підніс голову і бундючно відрекомендувався:

— Капітан третього рангу з розвідки флоту Крамер.

— Вас прислали за адміралом Старком? — спитав Стімсон миролюбніше, ніж Нокс, але так само насторожено.

— Ні, сер. Адмірал Старк запросив мене...

— А-а,— смикнув зморшкуватою шиєю, випрочуючи її з цупкого комірця, Нокс.— Це той, що розкрив військово-морський код противника,— сказав він Стімсону, мовби Крамера тут і не було.

Обоє тепер уважно й зацікавлено дивилися на молодого капітана третього рангу, а Крамер відверто розглядав, забувши про пристойність, їхні зужиті старечі лица з

дряблыми шоками, з мішками під злими й колючими очима і думав про те, як важко цим старим людям виконувати обов'язки військово-морського й військового міністрів саме зараз, коли починається й дедалі дужче розгортається така велика війна.

— Ну, здрастуйте, Крамер,— не підводячись з крісла, подав йому руку човником, долонею вгору, Нокс, немов милостиню, і капітан третього рангу не без остороги злегка потиснув її.

А Стімсон розвернувся з кріслом і безцеремонно розглядав його з голови до ніг, потім розтулив різко окреслені сизуваті губи й холодно запитав, схиливши набік голову:

— Це ж ви і є той самий Крамер, що в Челтенхемі перехопив і розшифрував передану 4 грудня японському посольству з Токіо дипломатичним кодом телеграму з «кодом вітрів»?

— Так, сер,— мимоволі виструнчився знову Крамер. Стімсон осудливо похитав головою, не міняючи пози, сказав з докором і мовби жалкуючи:

— Якби ви знали, скільки вона завдала нам прикрощів і неприємностей...— він підвівся й підвищив голос,— на найвищому рівні!

— Облишмо ці розмови,— пролунав із-за спини Крамера голос господаря.— Капітан третього рангу всього лиш виконав свій обов'язок. Притому, виконав блискуче. Решта його не стосується.

— Не стосується? — мовби аж здивувався Стімсон.

— Авжеж,— відгукнувся Нокс.— Його ж ні про що не питали досі.

— Та він нічого й не знає,— додав Старк.— Він прийняв телеграму, вручив Сеффорду, а потім розіслали всім нам, президентові, містеру Хеллу. Чи не так, Крамер? — весело спитав він і навіть підморгнув капітанові третього рангу.

— Саме так, сер. І більш я нічого не знаю. І нічого не чув про неї.— Крамер відчув щось тривожне і ніби осудливе в тому, як обидва міністри дивились на нього і як допитувалися про ту телеграму, вимушуючи якогось зізнання чи вибачення, і йому стало незатишно в цій екзотичній і розкішній залі, бо виправдовуватись не хотілося, та й не було за що. Він навіть хотів уже перепросити Старка й піти: може, міністри нагрянули без попередження і його присутність тут небажана, бо адмірал не передбачав таких високих гостей, запрошуючи його? Але саме тієї

миті, коли він зібрався покинути залу, висока й ставна дама у пишній зачісці легко й швидко увійшла з тих самих дверей, в які входив і Крамер, без всяких церемоній панорамно війнула сукнею над найближчим стільцем і сіла, одразу ж вийнявши серветку з срібного кільця.

— Панове,— сказала вона,— прошу всіх за стіл.

Крамер з подивом спостерігав, як слухняно всідалися сановиті гості, а господар встиг шепнути йому:

— Моя дружина — владна особа. Остерігайтесь її,— й налив йому у високий тонкий келих добру порцію віскі.— Розбавляйте, якщо хочете, самі,— сказав він уголос, налив потім собі і глянув на своїх сановитих гостей.

Обидва міністри тримали наповнені келихи й дивилися на господиню, мовби очікуючи команди чи хоча б якогось знаку.

— Сьогодні серед нас нагороджений і підвищений у званні представник військово-морських сил,— сказав Старк, поклавши вільну руку Крамерові на плече.— Ну, а флот традиційно схиляється перед жінками й догоджає жінкам: У вас, Крамер, було три години на роздуми, притому я вас попередив...

«Он воно що!» — полегшено й блискавично подумав перехоплювач ворожих телеграм і рвучко підвівся з келихом у руці, зрозумівши, що Старк надає йому право виголосити тост.

— Панове,— сказав він, відкинувши бентегу,— я вперше маю високу й несподівану честь сидіти за одним столом з такими високими людьми, яких знає вся Америка, але не цим я схвилюваний сьогодні до краю. Вперше я побачив у цьому замкненому просторі всю красу тропіків, живі дерева, квітучі оази, скроплені водограєм, і все це під прозорим дахом, крізь який світять сюди місяць і зорі. Але й не заложу цієї, здатною прикрасити хоч би й сам Версаль, вперше побаченою мною, захопленою сьогодні. Вище за всіх найсановитіших людей світу, прекрасніше за всі його приваби й красу виглядаєте ви, господине цього дому, і честь розділити цю трапезу з вами й побачити вас так близько — це найвища честь, якої я удостоювався чи удостоюся коли-небудь в житті.— Крамер підійшов до дружини Старка, став на коліно, поцілував їй руку, а вона поцілувала його в чоло, і він повертався на своє місце своєю людиною в цьому домі, серед цих людей, хоч піснолиций Нокс і буркнув скривившись:

— Такого дамського угодника я ще не зустрівачив і не бачив. Навіть на флоті.

Та в цьому бурчанні вчувалося більше заздрощів, ніж осуду. Обід був, що й казати, царський. В цьому колі давно вже звиклися один з одним, тому пилося і їлося тут невимушено, говорилося ще вільніше, і Крамер, перебуваючи весь час на катах в самому собі, теж пив і їв залюбки. Господиня підкладала йому делікатесів, підливала в келих, власноручно міняла тарілки, як і обом міністрам та чоловікові, а служниці тільки вносили нові блюда й одразу ж зникали.

Дружина Старка була хоч куди: вишукана й невимушена в манерах, елегантна в поставі і рухах, була вона тонколиця і волоока, така тендітна й вродлива, що страшно й дивитись зблизька. Крамер бачив її на тлі пальм і водограю і, п'яніючи, часом втрачав реальність сприймання, і тоді цей літній сад під скляним високим дахом, і ця дивовижна жінка в ньому були як сон або мали стати сном. І не ставали: він міг дивитися на все це і на неї, коли хотів і скільки хотів, міг заговорити й почути у відповідь її голос. Він добре міг випити й триматися гідно — навчився на флоті, як треба. Але цього разу п'янів по-справжньому, п'янів швидко й невідвоттно. І тому сказав собі: «Стоп!» Хоч вона все підливала й припрошувала, Крамер поцілував її руку й подякував.

Мовби в синюватій імлі побачив за дальнім столиком під високою пальмою Старка в його світлому костюмі і обох міністрів. Він і собі хотів був рушити до них, але господиня м'яко взяла його під руку й повела до каміна.

— Тепер вони до півночі радитимуться. Хіба що президент котрогось викличе або про щось запитає.

— Але Рузвельт не працює ночами,— сказав Крамер, з приємністю відчуючи її руку на своїй руці.— Про це знають усі. Принаймні у нас, в розвідці.— Він підсунув їй стілець поближче до вогню, сів і сам, відчуючи непереможне бажання закурити.

— Ах,— сказала вона, змахнувши легкою, як пух, рукою і заплакала так несподівано й гірко, що Крамер аж розгубився,— тепер і сам президент не спить. Оце й вони коротають цілі ночі або в штабах на роботі, або за картами, аби тільки не лягати.

— Звісно ж, війна,— бовкнув Крамер, не подумавши.

— Війна? — перепитала вона.— Звичайно, війна потребує жертв і обмежень, але не війною зараз усі переймаю-

ться, а тим, що громадськість, так вони кажуть, звинувачує Рузвельта і його штаби й адміністрацію в тому, що катастрофа Пірл-Харбора сталася через його недбалість, а можливо, й через його затаєний намір ввергнути Сполучені Штати у війну. Хіба ви не чули цього?

— Не чув,— сказав Крамер.— Та я й не дослухаюся. Мало чого наговорять. Мені зараз не до балачок — день і ніч сиджу на перехопленні, на підслухуванні. Ви знаєте, місіс Старк, японці розгортають диявольську війну по всьому Тихому океану, по всій Азії. Навіть заміряються висадитись в Австралії.

— Хай заміряються,— сказала місіс тверезо й твердо.— Ми багатші й сильніші за них — нічого у них не вийде.— Вона нахилилась до самого його обличчя.— Ви б нічого не могли зробити з тою телеграмою для Старка? — Навіть торкнулась його руки холодними пальцями.— Адмірал не спить уже третю добу...

Не так-то просто було Дмитрові Івановичу взяти на себе вину за все скоєне в Степівці та її околицях. По-перше, ніхто не вірив, що такий старий чоловік (а він катастрофічно старів від допиту до допиту від побоїв, знущань і тортур, а його мучителі й допитувачі були молоді та дуже й дивилися та оцінювали його можливості й здатності саме з позицій молодості, котра майже завжди сліпа, зарозуміла, а часто-густо й дурнувата) міг би вбити фон Плютца, коменданта, котрий ніколи не їздив без охорони, або здорового, як віл, поліція Опанаса Шешка. Не вірив оберфельдфебель зондеркоманди і в те, що Сіраш сам-один міг би підпалити такий лан пшениці, та ще під час бурану.

Ще менше вірив у це оберштурмфюрер СС Санднер, котрий особисто допитував Дмитра Івановича дві ночі під ряд, не даючи йому ні їсти, ні спати, піддаючи тортурам. Він привіз із Лиманська свого довіреного мучителя й ката, високого, як верста, волохатого, мов мавпа, й рудого, аж міднуватого, мов люцифер. Той викручував Дмитрові Івановичу руки в суглобах, ламав пальці, близько заглядаючи в очі своїй жертві, сморідно дихаючи в обличчя, питав німецькою мовою:

— Wer ist noch? Хто ще? Чиє завдання виконував?

Санднер сидів за столом у слабо освітленому підвалі, де колись зберігалося м'ясо й картопля громадської їдальні. пив коньяк малесенькими ковтками і мовчки дивився на чужі муки. Всі вони знали, що Дмитро Іванович володіє

німецькою мовою, він і не крився з цим з першого ж допиту, і допитували його по-своєму, без перекладача.

— Я Санднер,— сказав йому оберштурмфюрер, коли Дмитра Івановича, зомлілого від тортур, одливали водою.— Я шеф зондеркоманди, шеф СД...

— Гівно ти собаче,— бурмотів розбитим ротом, змучений і знесилений Сіраш, щоб не слухати його довгих і нудних погроз.— Для мене ви всі однакові, як сарана, що налізла на нашу землю. А сарану треба нищити.

— Мовчати! — кричав Санднер.— Ти можеш тут тільки відповідати на мої запитання!

— Покричи, покричи,— важко дихаючи, казав Дмитро Іванович, сидючи на мокрій цементній підлозі й привалившись понівеченою спиною до ще мокрої стіни.— Я б таких миршавих пацюків, як ти, вбивав би палицею по голові. Хіба ви люди?

— Людвіг! — зривався на вереск Санднер.— Дай йому ще, нехай не розп'ятує, а слуха, що його питають.

Рудий люцифер тягнув Дмитра Івановича до дверей, закладав пальці у отвір і давив їх, мов волоські горіхи. Змучений Сіраш втрачав свідомість, за порогом котрої його чекали чи видива, чи спогади, хто б міг сказати? Але там на нього чекали легенькі, бешкетливі вітри над весняним степом, запах молодого трави, долину і рогачки — і все це десь далеко, аж у Чобітку: він запам'ятав той глухий закуток з дитинства, коли там, на орендованих вигуляних землях, його батько садив баштан. Він і в непритомності милувався візерунчастим листячком, огудинкою кавунців — юною, мовби оцінкованою, такою вибагливо покраяною кимсь, що й очей від неї не одірвеш. І треба ж було пильно стежити за тим, щоб її не зрубати в густих щітках наростлого по оранці цілинного пір'їцю.

Потім він і своїх дітей возив на далекі баштани — і ранньої весни, і влітку, і восени, як уже визрівали перші диньки. Там завжди яскравіше, ніж над селом, синіло небо, і трави пахли дужче, і сонце гріло тепліше, птахи літали й співали там дружніше й охочіше. Вони співали йому й зараз у його непритомності, мовби вгамовували муки й біль від тортур, а найчастіше — співали йому там дівчачі ласкаві й зажурені голоси:

Ой дворе ж мій, дворе...
Чи я тебе та й не шанувала,
Чи ранесенько не замітала...

І він, слухаючи ті далекі й печальні голоси, плакав за своїм рідним двором, на якому щороку розстелявся гарман, гранітними котками з глухим гулом молотилися пшениці, а на цямрині криниці різалися найспіліші та найхолодніші кавуни, якими втоляли спрагу дорослі і діти. Він завжди найласіші шматки віддавав дітям, тому його й досі мучила задовнена спрага з далеких гарманувань його молодості. На тому дворі бавилися й росли його діти, виростили лошата й нові скирти щороку після всяких врожаїв, і в дворі в нього завжди пахло степом і достатком, тихим родинним щастям і злагодою...

А в підвалі, коли його одливали водою й виводили з непам'яті нашатирем, смерділо смертю, що барилася, чужим потом, смородом чужих ротів і сигарет, і він хотів пошвидше вмерти. Але мучителі в нього були хоч куди — вміли мучити до смерті й не давали вмирати.

— Так хто ще був з тобою? — питав Санднер, як тільки Дмитро Іванович подавав ознаки життя.

— Сам,— шепелявив він через вибиті зуби.— Один,— і показував палець, попередньо обслинивши його.— Як конокрад. У вас були конокради? — питав він і тут же відмахнувся рукою.— Куди вам. У вашій Німеччині не те що з конем — з цуценям ніде сховатись.

— Тоді скажи, старий бандите, чиє завдання виконував?

— Ось чиє,— клав руку на серце Сіраш.— Воно мені наказувало нищити вас і ваших холоуїв. Ви вбили трьох моїх синів, як соколів! Тому я й нищив вас. А ще тому, що сплюндрували нашу землю, забрали волю. А без землі, без синів, без волі хіба можна людині жити, якщо вона людина? Ні чорта ви не розумієте з вашими завоюваннями. Сам вас убивав, сам нищив усе, що могло б принести вам користь, і шкодую, що мало встиг через цього дурнуватого Стешка — вашого холоуя. А ви думаете, на стешках далеко заїдете? Тільки на той світ. Туди вам всім і дорога!

— Людвіг! — аж запінювався Санднер.

Рудий люцифер вигадував нові тортури для Сіраша, і Дмитра Івановича зустрічала в непритомності далека і майже забута пісня:

Ой саде ж мій, саде,
Чи я рано не вставала,
Чи тебе не доглядала...

Саду в Сірашів не було — був виноградник, посаджений Дмитром Івановичем 1924 року під час непу з французьких чубуків, привезених з Марселя. Рідкісний вийшов виноградник для всієї передової частини села, що ставала на нові засади землевпорядкування, не цуралася агрономії й впроваджувала семипільну обробку землі. Всього дванадцять рядків і було в загальному винограднику, але що ж то були за рядки! Шасла, піно-грі, каберне, мускат гамбурзький, бургунді.

Виноградника дядькові Сірашу було жаль майже так само, як синів, а дівчата в його непритомності наспівували йому про сад та про двір, і було все одно до смерті сумно й тужливо. А смерть не йшла — його не хотіли вбивати, його мучили, щоб витягнути зізнання про участь в боротьбі інших степівців, і він терпів за всіх, підозрюваних і не підозрюваних, всі оці муки та готувався до ще гірших. Іноді його виводили нагору, в приміщення, де колись розміщувалась міліція, і він знав, що прийшов районний комендант фон Шардт.

Шардт відсилав усіх, залишався з понівеченим Сірашем наодинці, починав згадувати їхнє дитинство, спільні забави й захоплення гарними кіньми, допитувався:

— Ми ж росли, як брати, правда?

— Еге ж, брати,— бурмотів нерозбірливо Сіраш,— один їде, другий поганяє.

Докоряв:

— Як же ти міг!

Сіраш мовчав, побитий і вимучений так, що й сам на себе вже не схожий, дивився налитими кров'ю очима на коменданта з-під набряклих і майже чорних повік.

— Хіба ви люди! — хрипів після довгої паузи, повільно прикривав чорними повіками запалені очі.— Звірі, й ті не мучать так собі подібних.— Він важко й довго дихав, наче загнаний кінь, і можна було подумати, що він вже ніколи й не розімкне чорних повік на збасаманеному обличчі.— Оце ви такі? — питав, ще не розплющуючись. Потім з великою натугою розліплював одне око, друге, дивився якийсь час на давнього товариша дитячих забав, що тепер сидів перед ним в ролі коменданта, пахучий, наодеколонений, гарно виголений.— Оце ви такі,— повторював Сіраш,— збираєтесь світ завоювати? — Він страдницьки усміхнувся розбитими губами, казав, уже не розплющуючи очей: — Та тут вам і жаба цицьки...

— Я намагаюсь зменшити твої муки, Дмитре, але ж

СД і зондеркоманда мені не підлягають. Якщо ж ти скажеш, хто переховувався в підземеллі на хуторі, то тебе й зовсім перестануть допитувати.

— ...«Котилася торба з великого горба»,— перебивав його Сіраш страшним, нелюдським голосом, виводячи якусь дитячу пісню чи примовку, яку Шардт давно-давно забув у Німеччині, і йому ставало моторошно.— «Що в тій торбі? Книш, паляниця...» — співав Сіраш, не розплющуючи очей, і Шардт бачив, як по зчорнілих від побоїв щоках його, порослих давно неголеною щетиною, котилися сльози.

— Там знайшли ковдру,— продовжував Шардт.— Кажуть, ваша?

— «...Та знайшли торбу з пирогами,— переходив Сіраш на інший мотив,— а пироги ті з горобцями...»

Він схилив голову на груди і засинав, бо ночами йому не давали спати. Шардт якийсь час дивився на понівеченого Сіраша, повільно підводився й виходив.

— Досить його бити,— казав він обер-фельдфебелю, як завжди, п'яному й нахабному одночасно.— Він уже збожеволів.

— Придурюється,— чвиркав обер-фельдфебель собі під ноги.— Наказано допитувати доти, доки не назве спільників.

— Ну, хіба ж ви не бачите, що це терорист-одиночка?

— Вам так вигідно,— лінькувато зводив на нього очі обер-фельдфебель,— а нам — ні. Ми маємо розкрити організацію...

— Та хто ж може витримати отакі тортури і не зізнатися в тому, що було насправді? Якщо воно було.

— О-о, вони тут такі терпеливі і вперті,— сказав обер-фельдфебель.— Якби ви тільки знали.

— А я вам кажу: терорист-одиночка. Мститися нам за своїх убитих синів. І все. Треба його повісити. І якомога швидше. Щоб інші боялися. Може, це треба було зробити ще тоді, на місці.

— Може,— стенав плечима обер-фельдфебель.— Повісити завжди встигнемо. Мені вже й самому це набридло.— Він підводився і йшов допитувати Сіраша далі. Одержані накази й розпорядження обер-фельдфебель звик виконувати до кінця, який би п'яний не був.

11 грудня 1941 року маршал Шапошников доповів Сталіну, що підготовка до десантних операцій на Керч і Фео-

досію ведеться успішно, що війська 44-ї та 51-ї армій підтягуються в райони зосередження і опановують прийоми десантування, посадки на судна і висадки з них на берег в умовах необладнаного узбережжя, але Сталін не виявив цього разу такого зацікавлення, як тоді, коли ставив це завдання.

— Лишається менше тижня до початку операції,— тільки й нагадав він.— Подбайте, Борисе Михайловичу, про забезпечення таємності підготовки — тримайте це під постійним контролем, бо німці ведуть дуже інтенсивну авіарозвідку в цьому районі. А ми ж з вами покладаємо великі надії на несподіваність і скритність десантів. Саме це тільки й може забезпечити нам успіх. Ну а що нового під Москвою?

— Вчора надвечір друга й четверта кавалерійські дивізії при підтримці першої гвардійської дивізії прорвали фронт противника під Лівнами,— показав маршал на карті.

— Це я знаю,— сказав Сталін, не глянувши на карту.— Вчора я розмовляв з Жуковим, він мені доповів. А як там справи у Голикова?

— Десята армія Голикова прорвала фронт другої танкової армії Гудеріана і сьогодні продовжує наступ з району Михайлова на Тулу. Поширюється прорив фронту в напрямі Клина. Посилюємо угруповання Конєва біля Калініна.

— Тобто,— підсумував Сталін, походжаючи кабінетом,— контрнаступ під Москвою розвивається успішно. Мене, товариші, непокоїть інше: сьогодні вже четвертий день Японія воює з Сполученими Штатами, а Німеччина ніяк не реагує на цю подію. Схоже на те, що, перш ніж оголосити війну США, Гітлер хоче заручитися підтримкою свого партнера по осі в боротьбі з нашою країною. Коротше кажучи, тисне на японців, щоб вони негайно напали на радянське Примор'я і виручили його вермахт з тяжкого становища, в яке він потрапив тут, під Москвою, і взагалі на нашому фронті. Прошу вас, Борисе Михайловичу, подумайте в Генеральному штабі, що ще треба зробити для підсилення наших кордонів з Маньчжоу-го, з Північним Китаєм і Монголією особливо в ці дні. Підсильте спостереження за японцями, задійте всі сили нашої розвідки, які є в тому районі. А ви, Вячеславе Михайловичу,— звернувся він до Молотова,— не маєте ніяких відомостей про позицію Німеччини в цьому питанні?

— Закордонні агентства повідомляють, що сьогодні ввечері відбудеться засідання рейхстагу, на якому Гітлер має виголосити важливу промову. Є підстави сподіватися, що саме в цій промові він і...

— Промова транслюватиметься по радіо? — швидко й зацікавлено запитав Сталін.

— Так. Про це теж повідомляється в зарубіжній пресі.

— Немає сумніву в тому, що Гітлер оголосить війну Сполученим Штатам Америки, — сказав Сталін, — але які вимоги він поставить перед Японією? На яких умовах він піде на війну з наймогутнішою державою капіталістичного світу? От що зараз найголовніше. — Сталін закриттв нараду, так само заклопотаний, як і на початку її.

І всі відчули, що й справді настав найвідповідальніший момент в розстановці сил другої світової війни. Момент найбільшої загрози для нашої країни — єдиної в світі соціалістичної країни на той час. Чи не нападе Японія на нас, виконуючи свої зобов'язання за потрійним пактом перед партнерами по осі? І чи не знайдуть противники, що ведуть несправедливу, суто імперіалістичну війну між собою за нові колонії, за нові ринки збуту й джерела сировини, чи не знайдуть вони спільну мову та чи не вдаються, змовившись, на Радянський Союз, щоб за його рахунок вирішити всі свої економічні протиріччя і ворожнечу? Таке становище тоді склалося. Така загроза нависала тоді над нами, і Сталін краще за всіх відчував її, найшвидше міг повірити в її вірогідність, досконало знаючи підлу і підступну природу імперіалізму.

Він умів володіти собою. Рідко кому вдавалося спостерігати його стривоженість, бентегу чи розгубленість. І взагалі, про нього мало лишилось свідчень очевидців. Може, найменше з усіх видатних державних діячів і полководців другої світової війни. Тому наведемо найсвіжіші свідчення колишнього дипломата й перекладача, який близько знав Сталіна і не раз брав участь з ним у найвідповідальніших нарадах та міжнародних конференціях, перекладаючи його особисто.

«Увечері того ж дня мене викликав до себе В. М. Молотов. Нагадавши, що за кілька хвилин по берлінському радіо почнеться передача промови Гітлера в рейхстазі, він сказав, що товариш Сталін цікавиться цією промовою і хоче швидше знати її зміст. Я швидко настроїв приймач на берлінську хвилю. Спочатку з гучномовця лунали марші, потім почулися вигуки «депутатів» рейхстагу — оче-

видно, Гітлер, за своїм звичаєм, з'явився останнім, коли всі були на місцях, і в цей момент ішов до сцени по проходу в партері Кроль-опер під відчайдушні вигуки «зігхайль!» призначених фюрером «парламентаріїв».

Працюючи перед війною в радянському посольстві в Берліні, я був кілька разів у дипломатичній ложі під час урочистих засідань в Кроль-опер — в колишньому оперному театрі, який став резиденцією гітлерівського «парламенту» після підпалення будівлі рейхстагу. Я в усіх деталях пам'ятав ці балаганні вистави. Окремі вигуки злилися в суцільне ревище. Так тривало кілька хвилин. Потім стало тихше, і почувся хрипкий голос Герінга. Він відкрив засідання рейхстагу і надав слово «фюреру німецького народу». Знову пролунали вигуки «хайль Гітлер!» та «зігхайль!». Гітлер кілька разів кашлянув у мікрофон, запала тиша, і він почав свою промову.

Спочатку Гітлер говорив спокійно й розмірено. Потім поволі почав себе під'юджувати. В окремих місцях впадав у істеричний тон, верещав фальцетом, причому аудиторія в такі моменти шаленіла, і тоді важко було розібрати зміст уривчастих фраз оратора.

Через десять хвилин після того, як Гітлер розпочав свою промову, на письмовому столі задзвонив зелений телефон — це був апарат, по якому міг дзвонити тільки Сталін. Швидко підійшовши до столу, Молотов зняв трубку. Запитань я, природно, не чув, але, хоч моя увага була зосереджена на приймачі, все ж якимсь другим слухом вловлював відповіді Молотова:

— Так, вже почав... поки що загальні фрази... Ще не ясно, що вони вирішили...

Сталін з нетерпінням чекав, що вчинять у Берліні в зв'язку з японо-американським конфліктом. Адже від цього залежало багато що. Тим часом по ефіру з Берліна сюди, в кремлівський кабінет, продовжував долимати голос нацистського диктатора. Він громив президента Рузвельта, називаючи його «головним винуватцем» війни. Побіснувавшиш вдосталь, Гітлер, нарешті, перейшов до суті питання. Заявивши, що акція Японії «зустрінута німецьким народом і порядними людьми у всьому світі з глибоким задоволенням», Гітлер прокричав, що розриває взаємини з Сполученими Штатами і оголошує їм війну. Ці слова були зустрінуті новим вибухом істерії «депутатів» рейхстагу.

Як тільки я переключив останню фразу, Молотов підійшов

до зеленого телефону, набрав номер. Почувши відповідь, сказав:

— Вони оголосили війну Сполученим Штатам... Як поведеться Японія?.. Про це нічого не говорив, але, звичайно, питання важливе... Я теж гадаю, що навряд. Німці зараз одержали такий урок в Підмосков'ї, що в Токію тричі повинні подумати, перш ніж зважитися на дії проти нас...

Між тим рішення Гітлера приєднатися до Японії і оголосити війну Америці означало, що Сполучені Штати стають повноцінним учасником антигітлерівської коаліції. Процес бойового співробітництва трьох великих держав у боротьбі проти спільного ворога просунувся ще далі.

(*Бережков В. М.* Сторінки дипломатичної історії, с. 116).

Адмірал Бодеккер приїхав до Одеси несподівано, без попереджень, в заводууправлінні спитав, де інженер Комлев, його помічник, і подався оглядати цехи й стапелі, сподіваючись там зустріти Валерія Петровича. Капітан-лейтенант Гассельман, якого в момент приїзду шефа не було на заводі, розгубився, розхвилювався, кинувся вслід за адміралом і так метушився, що ледве зовсім не розминувся з ним, коли той, розшукавши Комлева, вирішив одразу ж їхати в готель обідати. Капітан-лейтенант запропонував свої послуги, виявив бажання поїхати наперед і замовити обід задалегідь.

— Залишайтеся тут, виконуйте свої обов'язки. Нам треба дещо обговорити по Лиманську. А про заводські діла доповісте, як повернемося, за дві-три години. Матимете час підготуватись. І от що, Гассельмане,— згадав Бодеккер перед тим, як сісти в машину,— підкиньте своєю машиною фрау Ельзу до нас на Пушкінську, в ресторан, який за росіян звався «Червоний». У них все було червоне, ви ж знаєте.

— А в нас, пане адмірал, все коричневе,— весело підхопив капітан-лейтенант Гассельман, зрозумівши, що адмірала цього разу мало обходить його діяльність, як і робота заводу під його керівництвом.— Кому який колір подобається...

— Чи не занадто ви балакучі сьогодні, мій друже? — запитав адмірал Бодеккер з усмішкою.

— Сигуранца побоюється нас, німецьких офіцерів.

— Гадаєте, тут немає нашої поліції безпеки і СД?

— Є, пане адмірал. Займають цілий готель «Лондон-

ський». Допомогли мені набрати робітників і пустити завод.

— А особою вашою не зацікавились? — примружився Бодеккер.

— Гассельманом ні, пане адмірал,— сказав нарешті Комлев, що досі мовчав.— Мною зацікавився шеф місцевого гестапо, штурмбанфюрер, котрий мешкає на квартирі Ельзиної тітки. Його прізвище Ролль.

— Поздоровляю,— усміхнувся адмірал Бодеккер.— Знаю по собі, що під пильним зором гестапо на цьому світі жити набагато безпечніше, чи не так?

— Признатися, не відчув цього. Бо, обігравши цього штурмбанфюрера в шахи і кілька разів перепивши його, я став для нього звичайним приятелем і сусідом по квартирі.

— Не питав цей місцевий Шерлок Холмс про майора Хента?

— Про майора Хента не питав,— сказав Комлев, коли від'їхали,— а от про затонулий плавдок допитувався.

— Так я й знав.— Адмірал Бодеккер нагнувся із заднього сидіння й засунув скляну засувку за спиною водія, котра забезпечувала в «мерседесах» такого класу повну звукову ізоляцію.— Роллінг наполягає, щоб ви повернулися в Лиманськ. Він хоче допитати вас саме з цього приводу.

— Будь ласка. Готовий їхати хоч зараз.

— Не кваптеся,— зупинив його Бодеккер, поклавши руку на плече.— Ви не знаєте, що таке СД. Вони спеціалізуються на звинуваченні невинних. Повірте мені: туди треба тільки потрапити — звідти не повертаються. Незважаючи на те, винен чи не винен, а раз потрапив, значить ворог рейху. Борони вас господь від цього,— перехрестив Комлева адмірал, і Валерій Петрович тільки тепер зрозумів, як сильно його шеф схвильований та як він боїться за нього.— Я спеціально приїхав оце, щоб вас попередити: ніякої легковажності по відношенню до Роллінга та його служби.

«Адмірал має мене за дитину,— подумав Комлев.— Він абсолютно впевнений в моїй політичній інфантильності. Звідки це в нього? Хіба це я зумів справити таке враження? І чого тут більше: його простакуватості й довірливості чи мого самоприниження? Так,— чого б ми й хотіли! — вони взагалі вважатимуть мене за лояльне теля...» — міркував Комлев, заходячи до ресторану.

— Ви мене слухаєте? — спитав Бодеккер, нагнувшись до нього через столик, накритий сліпучо-білою накрохмаленою скатертиною, за яким вони всілися з ласки прилизаного метрдотеля в затишному кутку за пальмою.

— Так, так, пане адмірал, я весь увага,— сказав Комлев, а сам подумав: «От старий лис, все помічає! Треба бути обережним і не брати на себе надто багато, не піддаватися самозаспокоєнню».— Я слухаю вас якнайуважніше, хоча й не розумію: яке я маю відношення до того, що плавдок затонув? У його виведенні я участі не брав. Мене взагалі в Лиманську тоді не було.

— Не будьмо наївними...— почав адмірал, але тут підлетів до їхнього столика скрипаль і, слизький, мов вугор, з вихилясами й заламуванням брів, переламуючись навпіл в поклони, а тоді, мало не перекидаючись назад, завів очі під лоба і запілікав на скрипці якусь солодково-жор-рстоку циганську чи румунську мелодію.— Ідіть геть! — роздратовано крикнув на нього адмірал Бодеккер, не приховуючи відрази на обличчі й в очах.

Скрипаль стрепенувся, підвів неймовірно високо, майже на лоба, повисмикувані чи підбриті брови, здивовано й ображено настобурчив під ніздрями дві руді щіточки вусів, лаmanoю румуно-німецькою мішанкою забелькотів щось про союзників, адміралів, вітання й відданість, високу честь...

— Rauss! — багровіючи, крикнув адмірал і аж затрусився з обурення й бридливості.

Нечисленні гості переполошено оглянулись на адмірала з усіх столів і закутків, а кілька німецьких офіцерів підхопилися й виструнчилися за сусіднім столом, готові виконати будь-яку команду чи бажання адмірала.

Бодеккер змахнув їм серветкою, і вони дружно, як і зірвалися на рівні, всілися на свої місця.

А до адмірала вже біг підтюпцем той самий прилизаний метрдотель, відобразивши на обличчі запобігливу, хоча й строгу поштивість, що мала б відповідати моментові з усією серйозністю, з готовністю все негайно залагодити і запобігти непорозумінню.

— Ми тільки хотіли вітати в нашому ресторані такого високого гостя, як пана адмірала союзного нам доблесного німецького флоту,— сказав він, вклонившись.

— І підпускаєте до нас такого слизняка? — грізно спитав Бодеккер.— Оцю повію в чоловічій подобі?

— Кращий скрипаль бухарестських ресторанів,— на-

хилився до адмірала метрдотель, довірено їй поштиво, але Бодеккер відсахнувся.

— Хай і на очі мені не потрапляє,— сказав він.— Одразу ж відправлю в гестапо. Тільки он кивну моїм хлопцям,— повернув він обличчя до столу, де сиділи німецькі офіцери, і ті всі четверо, як по команді, пружно й одночасно підскачили з своїх місць, витяглися й браво виструнчилися перед своїм адміралом.— Сидіть, сидіть,— милоствиво дозволив їм Бодеккер.— Оце хлопці! — сказав він метрдотелю.— А ви мені підсилаєте «союзника»-слимака: Де тільки такі й беруться,— відкинув він серветку і вже спокійніше сказав: — Розпорядіться, щоб несли страви. Он наші дами вже прибули,— кивнув він на вхідні двері, і, обернувшись та глянувши туди, Комлев побачив Ірму Цаймер. Похитуючи розкішними стегнами, правилась до них по проході між білими столиками, відчуваючи на собі хтиві погляди, ще дужче пишаючись своєю дорідністю й вродою. «Ось яка я! — мовби кричало все в ній.— Не було ще й не буде ніколи такої гарної, розкішної і хтивої жінки, як я!» Кричало наперекір війні, смертям і нетривалостям людського життя.

Адмірал Бодеккер підвівся і з обожнюванням дивився, як підходить до нього Ірма Цаймер. Він дивився тільки на неї, бачив тільки її, ще здалеку в шанобі хилив свою сиву адміральську голову перед нею, а Комлев за сліпучо красивою й виклично величавою Ірмою Цаймер побачив скромно одягнену, набагато нижчу й тоншу за неї, трохи знічену загальною увагою Ельзу; в цьому ресторані, не так аристократичному й розкішному, як крикливо показовому, вона здавалася цибатою й вугластою, мов школярка, і щось миле й ніжне озвалося в його душі.

Ірма першою підійшла до столу. Адмірал Бодеккер, схиливши сивий проділ, поцілував їй руку, мов на сцені, і четверо німецьких офіцерів, що знову зірвалися із своїх місць, як тільки адмірал підвівся, забачивши Ірму, дружно й коротко, мов по команді, зааплодували. Ірма повільним і величавим жестом подала руку для поцілунку і Комлеву, але Валерій Петрович тільки злегенька потиснув їй пальці і, вийшовши з-за столу, ступив назустріч Ельзі, взяв її під руку, подав стільця і сів поряд з нею. Ельза розквітла і з вдячністю глянула на нього.

Тут же й страви принесли, і найкращого коньяку (метрдотель сказав: французького!), і Бодеккер, закінчуючи так надовго перервану розмову, сказав Комлеву:

— Не будьмо наївними: ви розробляли операцію по його виведенню в усіх деталях. До речі, Роллінг питав мене, чи не ви запропонували вивести плавдок з Велико-го ковша...

— Знову цей плавдок,— вередливо скривила нафарбовані хтиві губи Ірма Цаймер, роззираючись на всі боки й не без задоволення ловлячи на собі захоплені погляди німецьких офіцерів.— Вже набридло. І в Лиманську тільки й розмов про нього, і в Одесі теж про плавдок та про Роллінга.

— Хвилиночку, Ірмо,— взяв її за руку адмірал, а вона на нього тільки оком повела, не втрачаючи з поля зору весь зал,— хочу закінчити ділову розмову до першої чарки, бо які вже там серйозні справи за випивкою. Як кажуть у вас: «Весельє на Русі єсть пити».

— У нас про це ж саме кажуть ще й так: «П'яний проспиться, а дурень — ніколи». Так що можемо й за чаркою поговорити...— потягся до пляшки Комлев, щоб налити жінкам, але Бодеккер випередив його й забрав пляшку до себе.

— З жінками, п'ючи вино, треба говорити про те, які вони гарні та як багато важать у нашому житті,— сказав адмірал.— А вам я наказую нічого не брати на себе. Навіть якщо б Роллінг здумав вас допитувати, чого я постараюсь всіма засобами не допустити. Так от: ідея виведення плавдоку на ремонт належить мені. Ви тільки уточняли технологію. Одне слово, виконували моє доручення в чисто технічному плані...

— Я хочу їсти,— сказала Ірма,— хочу нарешті випити з дороги, хочу розважатися...

— Все-все,— налив їй коньяку Бодеккер, а наливаючи Комлеву, шепнув, нахилившись до нього: — Оце й усе, що хотів вам сказати про всяк випадок.— Він налив Ельзі й собі, підняв келишок.— Ну, за наших чарівних дам.

Чотири німецькі офіцери, як один, підхопилися з своїх місць з чарками в руках.

— Прозіт, фрейлейн-ляйн! — гаркнули вони.

І адмірал Бодеккер поблажливо всміхнувся:

— От чорти, нагадали й нам, що за дам п'ють стоячи.— Він підвівся, хитнув головою, вклоняючись дамам, підбадьорливо й вдячно глянув на офіцерів, і ті залпом випили теж всі, як один, а Ірма, поставивши чарку, тепер зааплодувала їм.— До речі, все ви зробили чудово,— шепнув Бодеккер Комлеву.

Третій Сірашів син, Василь, лікувався в госпіталі, в Сочі, евакуйований з Одеси у вересні, в момент масового вивезення поранених перед Григорівським десантом. Молодий ще — йому йшов тридцять третій рік, — добре тренований і здоровий, як усі Сіраші, Василь за місяць відновив втрачену кров, набрав половину втраченої ваги та почав потроху вставати. В листопаді він уже не тільки писав пораненим бійцям листи додому під диктовку, а й помагав госпітальним штабістам складати щоденні звіти і сам виявив бажання носити їх в евакопункт Закавказького фронту, що був створений на базі Північно-Кавказького військового округу. Встигав ще й складати меню-розкладку на сніданки, обіди й вечері, вивільнивши вечори заклопотаним жінкам-бухгалтерам, які стрімголов бігли до своїх дітей, залишених без нагляду, і особливо для молоденьких дівчат-писарів, набраних в госпітальний штаб з призову 1922 року, що відбувся щойно. Дівчата вважали, що немає на світі нічого важливішого за танці, і бігли в міські парки, клуби військових та військово-морських частин — туди, де звучала музика.

В листопаді ж він був переведений на амбулаторне лікування, оскільки рана на спині від осколка авіаційної бомби ще не закрилася й вимагала щоденних перев'язок, а місце в госпіталі було потрібне до зарізу: в Сочі з Севастополя, з Ростова, Таганрога, з оборони на річці Міус прибували транспортні й санітарні поїзди з пораненими, кількість яких давно перевершила середню кількість курортників і відпочиваючих «дикунів» мирного часу й продовжувала рости. З огляду на це та враховуючи потреби всезростаючої роботи в штабі госпіталю грудних та черевних поранень, який перебував на особливому режимі забезпечення як медичний заклад особливого призначення в санітарній службі РСЧА, головстаршину Сіраша Василя Дмитровича перевели з розряду поранених в розряд одужуючих і направили на роботу в штаб госпіталю за передвоєнним фахом, тобто бухгалтером адміністративно-фінансової частини.

— Мені в Севастополь треба, в свою частину, — наполягав головстаршина, — в перший полк морської піхоти полковника Осипова.

— А ви знаєте, де той полк?..

— Не «той», товаришу підполковник, — перебивав блі-

дого, теж пораненого в груди під Одесою замполіта ображений Василь, — а мій полк. Мій! Розумієте? Один на весь фронт полк морської піхоти. Та ще з таким командиром, як полковник Осипов. Розумієте?

Замполіт розумів. Він любив усім серцем таких бійців і командирів, які рвалися в свої підрозділи й частини, хоч би й в саме пекло, тільки б до своїх бойових товаришів! Він розумів їх і потай гордився ними, а направляв туди, куди треба було зараз, бо полків тих та підрозділів давно не існувало — лягали на несходимих рівнинах рідної землі під танки ворожих груп та армій, щоб зупинити, за всяку ціну зупинити ворога хоч на день, на два, щоб дати час розгорнутися новим полкам, зайняти оборону арміям на підході з далеких та ближніх тилів, і замполіт, навіть знаючи про те, що й полк Осипова поліг ще під Сімферополем у жовтні та на початку листопада, не міг сказати цього головстаршині Сірашу.

— Ну, подумай сам, — вмовляв Сіраша терпеливий і хворобливий на вигляд замполіт, — куди тобі з твоєю незалікованою раною до Севастополя? Там поранені місяцями чекають відправки, бо тільки ж підводними човнами їх і вивозять — фашистська авіація з кримських аеродромів по головах ходить, топить все, що в морі. Вилікуєшся, тоді побачимо. Сам підтримаю твоє бажання. А зараз лікуйся і працюй. При ділі будеш, не байдикуватимеш. Зараз скрізь люди потрібні. Думаєш, мені хочеться тут сидіти? Я ж теж полк свій у Севастополі залишив, комісаром був, не те що головстаршиною. Відповідальність знаєш яка? Всі люди як на долоні і за всіх ти в одвіті. Тепер вони там, а я тут ось уже другий місяць, і невідомо, чим все закінчиться: осколок біля самого серця, оперувати не можна. Ну, та будемо жити, лікуватися, а там побачимо. Може, разом в Севастополь і махнем. Іди працюй і не мороч більше голови ні мені, ні собі, ні комусь іншому.

Василь ішов одужувати й поправлятися за бухгалтерським столом і тріскучою рахівницею замість автомата. Він так і числився: «Выздоровливающий ранбольной, находящийся на амбулаторном лечении и исполняющий обязанности главного бухгалтера по штатному расписанию госпиталя 3447». Не думав і не гадав, що так може обернутись його фронтова біографія. Ото сміявся б Андрій, якби побачив його в такому становищі або тільки дізнався про нього. Та сліди братів і односельців загубилися, і він нічого не знав ні про кого.

В Сочі була тиха, ясна, зелена осінь. Синіло й пнулося у всі вікна госпіталю море; як тільки ступиш за поріг, шле з найлегшим вітерцем свій бентежний, заманливий поклик у дальні мандри чи найближчі пляжі, що виднілися з другого поверху, порожні цієї осені і тому ніби покинуті й забуті. Іноді Василь у вільну хвилину спускався до моря і довго дивився на його прозорі блакитно-сині хвилі, на їхню величаву й мудру невпинність, з якою вони набігали на берег і відкочувалися від нього, набігали й відкочувались, не знати чому і для чого. Щось вічне і мудре було в отому невтомному набіганні й зниканні, так що навіть війна і заподіяне нею горе й страждання мільйонів людей здавалися тут, на березі моря, в самотині, тимчасовими, скороминучими. Почуття й емоції бунтували, а розум сприймав як даність, як сувору й неблаганну істину, що страждання людські, поразки й відступи так само, як перемоги і наступи,— все пройде, мине і забудеться, а море так само котитиме хвилі, лишиться таким же і величавим, наче воно належить вічності чи сама вічність втілилася в ньому, незбагненна й не підвладна нікому в світі.

Він вертався з моря сумний, розбитий, пригнічений, бо воно вселяло в його душу відчуття своєї малості, тимчасовості, нікчемності і ніби стирало з лица землі велич людську, значущість майбутніх боїв, у яких йому брати участь, знецінювало ніби і смерть його, і подвиг — все розвіється прахом, вкриється мороком небуття, втратить своє значення якщо й не з твоєю загибеллю, то з відходом або тільки старінням твого покоління, на яке вже ніхто не звертатиме уваги. Ось що безмовно втлумачувало йому море, лишаючись безстороннім, байдужим і чужим: вас усіх не стане, загинете в боях чи вмрете своєю смертю, а я залишусь навіки. В цьому було щось обурливе, особливо коли стоять перед очима загиблі в боях товариші, серед яких тільки випадково не лишився лежати і сам ти, бо хтось тебе викопав з-під землі у воронці від авіаційної бомби.

«На чорта тоді жити, боротися, умирати? — думав у такі хвилини Василь.— Навіщо взагалі родитися й жити на цій землі, якщо судилася кожному смерть і забуття перед лицем вічності таких мертвих і, по суті, примітивних матерій, як земля, вода, небо, море чи камінь? Чого вони варті в порівнянні з розумною, мислячою, такою досконалою істотою, як Людина? Чому ж людині судилася смерть, а їм вічність? Хто завів цей порядок речей, непохитний і неспростовний на віки вічні?»

Такі думки виникали іноді в нього і в степу, коли він лишався з ним наодинці і бачив глибоке небо, вдивлявся в його ваблячу й таємничу безмежність, лежачи навзгач на теплій затрав'яній землі, і намагався збагнути або хоч уявити собі безконечність. Ну, ось я лежу і бачу он ті смугасті хмари. А ще вище — пір'ясті. Он вони, он білосенькі, скоріше, прозорі, дрібні й завиті, мов сріблястий смушок з молодесенького ягняти. А далі? Далі має бути розріджене повітря. Його й густе не побачиш, а розріджене й зовсім майже ніщо. Ну, а безповітряний простір — повне ніщо, але ж якось та існує? Ну, а за межами безповітряного простору знов простір? Його не можна уявити, бо немає меж і ні на чому спинитися зору, але ж думка, уява його тримає в собі? То що ж воно таке — безкінечність, що? Як її уявити? Від цього можна було збожеволіти.

І тоді до нього приходило відчуття своєї малості, але якесь неясне й розпливчате, мов натяк. Воно було безтурботне й далеке, мовби й не про нього йшлося. Найгостріше малість і повну свою безособовість він відчував, коли пас хлопчаком коні вночі у глухому й далекому степу, на так званих «казьонних» землях, що не орались одвіку, і вдивлявся в зоряне небо. Від його безконечності віяло майже забобонним страхом, що змінювався під ранок на величезну радість: «У якому ж безмежному, таємничому й незбагненному світі я живу і житиму довго-довго! І все в мене попереду».

А тепер, проживши третину століття і звідавши багато чого, а може, і все, що належить звідати людині за своє життя, головне ж, втративши стільки товаришів та розділивши з ними жах можливої, видимої й невидимої смерті, котра судилася їм на всіх одна, а випадала все-таки не кожному, він знемагав і страждав від людської малості й незначущості, значення і сенс яких йому навівало безтурботне й безжальне море, що лишалося вічним, скільки б нас не вмирало. Тому він боявся десантів: краще вже вмерти в степу, впасти в трави, де тебе знайдуть, викопують могилу і поховають в землі. А тут що? Хвилі зійдуться над тобою, поглинувши, та й будуть, як і до цього, напливати й відпливати, наче нічого й не ховають під собою, наче й не було ні тебе, ні твоєї загибелі у бою. Ні, Василь не хотів бути морським десантником. А раз не хотів, то саме й став ним. І ось як це трапилось.

В грудні рана Василева вже затяглася, на неї вже накладали не пов'язки, як досі, а тільки марлеві наклейки,

і всім було ясно, що перебування в госпіталі головстаршини Василя Сіраша наближається до кінця і пора його випускати. Саме тоді в Сочі із Куйбишева прибув санітарний літак з тяжкими пораненими, яких треба було оздоровити ще й субтропічним кліматом, крім всяких інших засобів лікування, які або не допомагали, або виявилися недостатніми й неефективними в умовах суворої поволзької зими.

Серед тих поранених, котрих з літака допомагав виносити й головстаршина Василь Сіраш, попався йому один лежачий, вже й не молодий, може, й старший за нього на кілька років, але вже й сивіючий красень, якого доводилося виносити на руках. Василь ніс його, обхопивши за плечі, близько нахилившись над його вродливим чорнобривим смаглявим обличчям, що зблідло від втрати крові і довгого перебування в госпіталі, а проте ще зберігало рум'яну засмаглисть від природи, а не від перебування на сонці. У нього були дуже красиві й добрі карі очі, що золотилися під густими, просто-таки дебелими бровами, на губах тремтіла трохи вдячна, а трохи й іронічна усмішка, від якої на обох щоках з'являлися ямки, надаючи всьому обличчю, суворому й різкому, якоїсь бешкетливості й лукавства.

— Так гарно та обережно ти мене зносив,— сказав він, не відпускаючи Василя й притримуючи його за плечі вже й тоді, коли лежав на ношах під привітним сочинським сонечком та леготливим вітерцем з моря.— Нагнись, я тебе поцілую.— А поцілувавши Василя в щоку, затримав його руку в своїй.— Мене вже носили отак обережно й такими сильними та ласкавими руками,— сказав він задумливо, вдивляючись Василеві в обличчя.— Ану ж бо заговори, хай почую твій голос, бо когось ти мені й справді дуже нагадуєш.

— Про що ж я заговорю і що казатиму,— всміхнувся Василь.

— Сіраш! — аж стрепенувся поранений, звівся на ношах, простяг Василеві руку.— Я одразу пізнав... А по голосу,— він махнув рукою і одвернувся, ховаючи очі.— Голоси й у батька, і в Андрія такі самі, як у тебе: рокітливі, чи що. Ні з чіми не переплутаєш і назавжди запам'ятаєш...

— А де ж ви?..— розхвилювався тепер і головстаршина.— І хто ви? Звідки знаєте Андрія та ще й батька?

Поранених вже вкладали на полуторку, щоб везти в госпіталь.

— Шукай Стрепетова в хірургічному відділенні,— гукнув йому кароокій вже з кузова.

— А яке ж звання? — спитав Василь.

— Звання в нас одне на всіх: поранений! — усміхнувся Стрепетов, підвівши голову, і Василь побіг за іншими пораненими, яких у літаку було ще чимало.

Він не міг дочекатися вечора, щоб розпитати докладніше цього дивного чоловіка, якого доля послала йому так несподівано й щасливо, що рідко таке й буває на війні: за шість місяців він уперше зустрічає людину, яка знає брата його і особливо батька. Ясна річ, прибулих поранених піддадуть санобробці, потім їх оглядатимуть, консультоватимуть та перев'язуватимуть лікарі й сестри, записуватимуть і ставитимуть на довольтво, визначатимуть дієту, і, доки все це не закінчиться й не оформиться, доступитися до них буде неможливо.

Та не встиг він пообідати й усістися на бухгалтерське своє місце, як в штаб госпіталю влетів санітар-абхазець, що боявся й обожнював все начальство, починаючи з нього, головстаршини, і випалив, ставши струнко і взявши під козилок замурзаного, але беззмінного командирського кашкета, невідомо звідки доп'ятого ним.

— Товаришу головстаршина, — крикнув він щосили, немов на пожежу, — вас викликає... — він кліпнув очима, переступив з ноги на ногу, — вас вимагає в ординаторській полковий комісар Стрепетов.

— Так-таки й вимагає, — усміхнувся Василь Сіраш. — Щось ти не за статутом доповідаєш, Хозава. Я ж не порошок для сну і не укол для обезболювання, щоб мене вимагати. Очевидно, просить полковий комісар, щоб я підійшов до нього.

— Так точно, просить, — повторив Хозава. — Я забув, доки добіг сюди. Вибачайте, що не за статутом доповідаю. Молодий, виправлюсь. На фронті статут вивчу.

— Е-е, — махнув рукою головстаршина Василь Сіраш, — на фронті не до статутів, товаришу Хозава, запам'ятай. І викинь к лихій годині оцей командирський картуз, який тобі не положено носити.

— Як так не положено! — скипів санітар Хозава. — Цей кашкет дістався мені від загиблого на озері Хасан дядька Отара — героя-прикордонника. Мені дозволили носити його ще з нашого воєнкомату.

— Ну, гаразд, — заспокоїв його Василь Сіраш, — носи на здоров'я. Вибач, я ж не знав.

— Нічого,— милостиво пробачив йому санітар Хозава.

— Можеш іти.

— А що ж передати полковому комісарові?

— Нічого не треба передавати. Я зараз іду до нього.

— Ну, то я побіжу й скажу, що ви йдете, хай полковий комісар знає, що я виконав його наказ, і не хвилюється.— Хозава побіг.

Василь якийсь час постояв, подумав: що б його понести полковому комісарові? Спуститися нарвати квітів? Це й без нього зроблять няні або сестри. Та й негоже солдатові носитися з квітами. Возив з собою захоплений з дому томик Гаршина — улюбленого письменника.

З цим томиком він і зайшов у ординаторську, в якій поклали генералів, полковників та найтяжчих поранених. Величезна кімната на четвертому поверсі мала безліч вікон по фасаду й одній бічній стіні. Тут і в грудні вікна було відчинено, звідусіль виднілася зелень парків і садів, що пнулися по узгір'ях, синіло море за білими санаторіями й будинками відпочинку, і тихо та мирно було так, що в жорстоку війну тут мало й вірилося.

Полковий комісар Стрепетов, викупаний у госпітальній бані, гарно виголений і переодягнений в чисту білизну, лежав на спині на високо підбитих подушках, і на тлі білих наволочок та ще білішої натільної сорочки, очевидно, з нових, ще не надіваних, здався тепер ще вродливішим і значнішим, ніж перше. Навіть на вигляд можна було визначити високе звання й призначення цієї обдарованої людини. Особливо вражали очі: карі, променисті, вони сяяли розумом, спокійною доброзичливістю, великою увагою й зацікавленістю. В них жевріла, не згасаючи, робота мислі, внутрішня осяяність і привітність. Такій людині вірилося, їй хотілося не те щоб коритися, а помагати у всьому й робити щось разом з нею, бо за спільну роботу вже одним самим виразом цих очей обіцялося багато добра.

— Гаршина залиш собі,— сказав одразу полковий комісар просто й невимушено,— бо я по ньому, за його творчістю, писав в університеті реферат на останньому курсі. Знаю його, люблю, й перечитувати довелося не один раз. Тим більше, він тобі здасться вже, мабуть, і завтра, бо тебе виписують. Я сьогодні мав розмову із замполітом,— полковий комісар оглянувся, чи не заважає комусь своєю розмовою, але після обіду всі спали, стомлені неблизьким перельотом, спали ще й тому, що випили свої наркомівські п'ятдесят грамів, які в цьому госпіталі видавалися, кому

можна було,— особливо ж старшим командирам, спали, кажуть в народі, як після купелі. А тут і справжня купіль була, а не умовна.— Так от що я тобі скажу, головстаршина Сіраш: те, що ти прагнеш повернутися в Севастополь, характеризує тебе з найкращого боку — не будемо більше вживати надто високих слів, на цьому й зупинимось. Але, як мені відомо, морську піхоту, всю, яка залишилася, бо залишилося її не так вже й багато, забирають чи вже й забрали звідти на Таманський півострів та Північний Кавказ для майбутніх десантів у Крим. То треба ж мати ядро тих військ, яких ми не мали до війни. А війська специфічні: кожен може бути солдатом-піхотинцем, але далеко не кожен може бути десантником. Тут і відбір, і своєрідна система тренувань, бойова підготовка потрібна. Чому це я кажу? Та тому, що зараз на Північному Кавказі формується ціла десантна армія на базі Вісімнадцятої армії Смирнова. Чув про таку?

— Чув, а може, й читав, що вела вона успішні бої на Правобережній Україні в смузі Південного фронту, а за Дніпром потрапила в оточення...

— Отож і я був у тому оточенні...

— Там і поранення дістали? — не втерпів Василь і пошкодував, бо полковий комісар невдоволено відмахнувся:

— Ні, не там. З оточення я прорвався разом з політвідділом та госпіталями — так командарм розпорядився і коридор для нас пробив крізь оточення. Але великою мірою за цей прорив я завдячую вашому Андрієві. Геройський хлопець.

— Він уже, мабуть, був лейтенантом? — спитав Василь.— Бо з дому як ішов, то райвоєнком Лисенко сказав, що йому звання прийшло. З прибуттям у частину, мабуть...

— Це вам здається найважливішим звання, бо він ваш брат,— зупинив Василя полковий комісар.— Лейтенантів багато, та не всі вони однакові. Ваш Андрій був командиром відділення корпусної розвідки і супроводжував мене з архівами аж з буковинських Карпат. Проривалися ми й крізь заслони танкових клинів, і з напівоточень, і з справжніх оточень, і скрізь він блискуче орієнтувався й знаходив вихід з найскрутніших становищ. Ми з ним і до вас заїздили, до ваших батьків у село. А як мене поранили, то він вивіз мене з-під Маріуполя аж у Ростов. Я йому життям зобов'язаний.

— І де ж він тепер? — запитав Василь, розчулений цією розповіддю і гордий за свого брата більше, ніж за себе.

— Думаю, що у десантній армії. Тому й вам раджу не в Севастополь проситися, а їхати в десантну армію, що формується десь недалеко — на Кубані, за Кубанню. Я туди теж повертаю після одужання. Маю відповідну домовленість. Отож і ви їдьте у Вісімнадцяту. Замполіт обіцяв подзвонити в евакопункт і дізнатися, коли формуватиметься команда видужуючих десантників чи морських піхотинців, — їх усіх відправляють в майбутню десантну армію. А ще краще: коли звідти, з штабу, прибудуть «покупці».

— Було б здорово, товаришу полковий комісар! Про це тільки мріяти можна.

— Значить, готуйтеся самі та підшукуйте серед поранених колишніх десантників, морських піхотинців — будемо з вами неофіційними «покупцями» — представниками десантної армії.

Старк викликав Крамера зранку. Він не дав йому виконати ритуал військового рапорту, одразу ж узяв під руку, підвів до канапи, посадовив його й сам сів поруч, вільно та невимушено відкинувшись на поручень, сказав без всякого вступу:

— Сьогодні вас викликає комісія з приводу японської акції на Пірл-Харбор. Сподіваюсь, ви відповісте їй тільки правду і нічого, крім правди. Це буде комісія президента. Але я викликав вас не заради цього, — Старк зробив паузу, пильно глянув на Крамера. — Я хотів вам сказати, що радіоперехоплення вашої групи дають нам неоціненний матеріал не лише про найближчі, але й про віддалені або послідуочі наміри противника. Зокрема, стало ясно, що японці готують операцію проти нашої військово-морської бази на Мідуеї оперативного характеру, щось на зразок Пірл-Харборської. Навіть та ж сама авіаносна група готується, і, здається, під командуванням віце-адмірала Нагумо. Нам надається щаслива можливість добре підготуватися до відсічі і помститися японцям за трагедію Пірл-Харбора. Треба тепер від Першого авіаносного флоту не зводити... — Старк усміхнувся й вибачливо підморгнув Крамеру. — Хотів сказати «очей», а тут правильніше буде: не відводити від нього наших антен і локаторів.

— Буде зроблено, пане адмірал, — випростав спину Крамер.

— Перехоплені й розшифровані вами відомості настільки важливі й вражаючі, що ми подали рапорт на присвоєння вам ще одного позачергового звання. Цього разу обійдемося без нагород, але звання вам президент обіцяв підписати на цьому тижні.

— Спасибі, сер,— зірвався Крамер з канапи й виструнчився.

— Оце й усе, що я хотів вам повідомити.— Старк продовжував сидіти й дивився на Крамера майже ласкаво.— Можете йти.

Крамер вилетів з кабінету командуючого флотом і начальника військово-морського штабу США, забувши про комісію і про те, що їй треба буде давати пояснення: він готовий був на все.

16 грудня 1941 року о 14.00 Крамер стояв перед столом президентської комісії, очолюваної заступником судді Верховного суду Робертсом. По праву руку від нього сиділи контр-адмірала у відставці Стендлі та Рівс, а по ліву — відставний генерал-майор Маккой та бригадний генерал Макнерні, один з радників начальника генерального штабу армії США Маршалла.

— Потрудіться згадати, яку телеграму ви перехопили й розшифрували під час перебування на станції радіоперехоплення в Челтенхемі, штат Меріленд, 4 грудня опівночі чи трохи пізніше? — спитав Робертс.

Крамер помовчав. На лаві під стіною, збоку від комісії, сидів уже, очевидно, допитаний комісією, капітан другого рангу Лоренс Сеффорд, і тепер треба було підтвердити показання свого безпосереднього начальника.

— Ви перехопили вказаної ночі японську телеграму з «кодом вітрів»? — перепитав контр-адмірал Рівс.— І якщо перехопили, то що вона означала?

Крамер поглянув на Сеффорда.

— Чи означала вона за умовним сигналом «коду вітрів», що Японія збирається оголосити війну Сполученим Штатам і Англії? — запитав і собі Макнерні м'яко й тихо, ніби наводячи Крамера на якусь думку.

— Так, я перехопив телеграму з «кодом вітрів» і одразу ж розбудив капітана другого рангу Сеффорда, щоб повідомити його...

— Нам зараз дуже важливо встановити, чи означала телеграма оголошення війни Сполученим Штатам? — допитувався суддя Робертс.

— Коли ви так допитуєтесь, то я не можу твердо ска-

зати, що вона означала саме війну проти Сполучених Штатів, оскільки тексти кодів дуже подібні. А ще й через те, що силу-силенну телеграм доводилось перехоплювати й розшифровувати після того. Особливо коли розпочалася війна. Капітан другого рангу Сеффорд знає.

— Але ж ви, Крамер, самі гукнули мені: «Ось нарешті вона!» — з подивом і навіть гнівом запитав Сеффорд, але суддя Робертс одразу ж осадив його:

— Капітан Сеффорд! — крикнув він. — Комісія на ваше прохання дозволила вам бути присутнім при показанні вашого підлеглого. Але ви не маєте права впливати на його показання. Я змушений попросити вас залишити засідання комісії. Що думають з приводу цього члени комісії? — запитав суддя своїх колег.

Всі вони дружно кивнули на знак згоди, і Сеффорд підвівся, пильно дивлячись на Крамера. Йдучи до дверей, він встиг сказати:

— Ти гарний хлопець, Крамере. Пам'ятай, що там загинули наші товариші. Треба встановити істину. — Він вийшов, і члени комісії довго мовчали.

Мовчав і Крамер.

— Ну, — сказав згодом суддя Робертс, — що означала телеграма?

— Найкраще прочитати її, — сказав Крамер. — Я не пам'ятаю її змісту. Не певен, що пам'ятаю точно.

— Спасибі, — сказав суддя Робертс і відкинувся на спинку стільця. — У членів комісії будуть запитання до капітана третього рангу Крамера? — запитав він, переводячи погляд з одного на другого.

Всі заперечливо хитали головами й дивилися на Крамера приязно.

— Можете йти, — сказав суддя Робертс. — Можливо, нам знадобляться ваші письмові підтвердження, тоді ми вас викличемо ще раз.

Крамер знав, що не викличуть. Що саме такої відповіді й треба.

Як свідчить професор М. М. Яковлев у своїй науково обґрунтованій книзі «Загадка Пірл-Харбора», «члени комісії були осипані милостями адміністрації. Адмірал В. Стендлі незабаром після підписання доповіді одержав медаль «За відмінну службу» і в 1942—1943 рр. був послом США в Радянському Союзі. Д. Макнерні швидко пішов по службі, під кінець війни став генералом і командуючим окупаційними військами США в Європі. Ф. Мак-

кой після капітуляції Японії був призначений головою Дорадчої комісії у справах Далекого Сходу. Контр-адмірал Д. Рівс одержав ранг повного адмірала».

Комісія, призначена президентом, вигородила президента і весь Вашингтон — тільки за це й могли так високо бути відзначеними дуже посередні люди, які входили до її складу. Винних комісія назвала теж: це були адмірал Кіммель та генерал Шорт. Але й вони об'єднаною комісією конгресу в кінці 1945 року, вже після війни, були виправдані однією-єдиною фразою: «Помилки були помилками суджень, а не упущеннями по службі».

Після Хіросіми й Нагасакі можна було списати й не таке. Тільки Сеффорд лишався несхитним до кінця. Його вже й не викликали на засідання численних комісій, але він об'єднав, найавторитетнішій комісії конгресу подав свої показання: «Мета Соннета (помічник адмірала Г. Хевітта, призначеного Форрестоллом головою самовільно створеної військово-морським міністерством ще однієї комісії, яка мала виправдати це відомство), очевидно, полягала в тому, щоб примусити змінити ранні показання, не вигідні Вашингтону, примусити «ворожих» свідків змінити свої свідчення і внести елемент сумніву там, де він не міг домогтися відмови від показань. Більш усього він намагався примусити мене змінити показання про послання з «кодом вітрів» і спонукати мене повірити, що я страждаю галюцинаціями. Коли це не вдалося, Соннет в присутності Хевітта вдався до погроз, заявивши: «Ніхто не поставить під сумнів ваші розумові здібності, якщо ваша пам'ять зіграє дурнуватий жарт, коли минуло стільки років. Багаточисленні свідки, котрих ви називали, заперечують існування телеграм з «кодом вітрів». Вам не варто нести смолоскип для адмірала Кіммеля». Таку роботу за прямою вказівкою військового та військово-морського міністрів провадили їхні довірені особи-«розслідувачі» весною і влітку 1945 року».

Тут треба додати, що Сеффорд не зрадив не лише істині — він не зрадив і пам'яті загиблих товаришів, за що його поважали сучасники, поважають історики, поважати-муть і пам'ятатимуть нащадки.

— Товаришу Сталін,— сказав маршал Шапошников,— подзвонивши на ближню дачу, коли той снідав,— сьогодні німці розпочали другий штурм Севастополя, і оборонному району треба надати негайну допомогу. Вибачте, що так

рано турбую, але вважаю своїм обов'язком поставити до вашого відома: без підкріплень Севастополь втримати неможливо. Проти наших чотирьох стрілецьких та однієї кавалерійської дивізій ворог зосередив сім піхотних дивізій, дві гірськострілецькі бригади, сто п'ятдесят танків, до трьохсот літаків і багато артилерії, в тому числі туди перекинуто кілька батарей понадтяжких гармат калібром понад 350 міліметрів. Якщо зважити на чисельність німецьких піхотних дивізій...

— Борисе Михайловичу,— спокійно зупинив маршала Сталін,— прикиньте в Генеральному штабі, що туди потрібно послати, щоб втримати Севастополь. Намітьте, які саме частини й звідки можна перекинути найшвидше. За годину я буду, і ми вирішимо це питання.

— Взяти можна тільки з Туапсе — і війська, і боеприпаси та артилерію. З тих, товаришу Сталін, які ми підготували для десанту в Феодосію. Я тому й дзвоню вам, не дїждавшись обговорення обстановки, що це єдиний шлях надати допомогу захисникам Севастополя. Його доля залежить зараз від того, як швидко отримає він підкріплення, снаряди і патрони. Противник розпочав наступ на світанні великими силами одночасно з кількох напрямків і вже прорвав нашу оборону з боку Дуванкоя на Макензієві Гори. Рветься до Північної бухти, звідки...

— Звідти він розіб'є Севастополь артилерією. Це ясно,— сказав Сталін і якийсь час помовчав.— Там уже починається північна сторона міста. Саме в Північну бухту треба й перекинути одну з найбоездатніших дивізій. Розпорядіться негайно, хай Закавказький фронт сам визначить найбоездатніші війська і негайно переправляє їх. Підготуйте до мого приїзду директиву про це.— Сталін знову помовчав, може, подумки охопив знову весь неосяжний фронт від Мурманська до Севастополя, якому щодня й щогодини треба було давати раду.— В цій же директиві, Борисе Михайловичу, підпорядкуйте Севастопольський оборонний район Закавказькому фронту. Це вже давно назріле питання.— Сталін поклав трубку,— Шапошников одразу відчув полегшення: він давно збирався запропонувати це Сталінові, та все якось не зважувався.

Того ж дня було вирішено відправити в Севастополь найбоездатнішу 79-у окрему морську стрілецьку бригаду полковника Потапова з Новоросійська ескадрою бойових кораблів та 345-у стрілецьку дивізію підполковника Гудзя з Туапсе. Доки кораблі вантажились, а війська під-

тягувались, доки потім долали море при повній перевазі ворога в повітрі, 22-а піхотна дивізія німців, яка завдавала основного удару по Севастополю, та 132-а, яка здійснювала допоміжний удар теж в район полустанка Макензієві Гори, глибоко вклинилися в головну смугу оборони, підійшовши на відстань трьох кілометрів від Північної бухти.

22 грудня Манштейн сподівався увірватися в Севастополь, форсувавши Північну бухту. Його війська підтягувались до місця вклинення з понтонними засобами переправи. Але 21 грудня в сутінках прибула ескадра з Новоросійська й висадила морську стрілецьку бригаду в Північній бухті, а вслід за нею прибула й стрілецька дивізія підполковника Гудзя. На світанку ці свіжі й добре підготовлені війська вдарили одночасно на Макензієві Гори з двох напрямів і стрімкою контратакою спочатку зупинили, а потім і відкинули від полустанка знахабнілого ворога. Щоправда, тільки на якийсь час. Бо гітлерівці не припиняли атак до самого Нового року, і Макензієві Гори внаслідок кровопролитних боїв їм все-таки вдалось захопити. Проте до Північної бухти вони не прорвались.

Серед моряків 79-ї морської бригади опинився й Василь Сіраш, якому так і не судилося цього разу зустрітися з братами.

Штурмбанфюрер Роллінг не знаходив собі місця: дві диверсії, проведені одночасно і, за його глибоким переконанням, сплановані в одному центрі, а то й однією людиною, не надавалися до розслідування, хоч ти чорта дай! Вся операція з виведенням плавдоку і за розповідями таких спеціалістів, як адмірал Бодеккер та капітан буксира Кранцвельд — обидва німці, довірені люди, віддані рейху,— і особливо за документами, в яких скрупульозно було викладено заздалегідь, а потім пунктуально виконано весь процес,— вся ця операція не викликала заперечення чи підозри в жодній деталі. А док затонув. Він і мав затонути, оскільки був повернутий на завод під час евакуації з пробоїнами від авіабомб і стояв до 7 грудня з пластирями, заведеними в морі його командою. Але ж адмірал Бодеккер резонно запитує: треба було ремонтувати його чи ні? Безумовно, треба. І не навесні, коли настане час ремонтувати військові кораблі, що обов'язково дістануть пошкодження під час розгорнутих перевозок, пов'язаних з висадкою десантів на Таманський півострів та Північний Кавказ, а також із взяттям Севастополя, і за-

раз, коли невідкладним стало завдання ремонту «Лолли» та доки ще пластирі не проіржавіли. Все логічно, все розумно, все продиктовано необхідністю і здоровим глуздом. І все ж...

Все ж доктору Шпанн-Леопольду штурмбанфюреру Роллінгу здавалося, що його водять за ніс, а він не може ні відмахнутись, ні вхопити за руку, хоча б за палець, того зловмисника, що так потішається над ним. Тому він лютився і погано спав, почав пити й ночами, і розстріли в Лиманську почастишали. Він відчував, що тут з'явився в нього розумний, досвідчений і хитрий противник, таємний та невловний, як вітер у цих безмежних порожніх степах, тихий, мов протяг попід дверима, що, невидимий та непомітний, холодить ноги. А тут Роллінгу холодило душу, якщо вона в нього була, від того, що, доки він їсть, доки спить, допитує й розстрілює людей, хтось, розгніваний, суворий та неблаганний, готує все нові й нові диверсії проти рейху, вермахту і нового порядку, веде облік усім злочинам, стежить за кожним його кроком та за кожним кроком його людей. Це він особливо гостро відчував ночами, прокидаючись після п'ятики в холодному поту, з сильним серцебиттям і тривогою, такою пекучою, майже передсмертною, що йому хотілось кричати й кликати когось на допомогу. Але він згадував, що спить за високим кам'яним муром на території гестапо, в сусідній з кабінетом кімнаті, що й територія, і вхід до будинку, й коридор, у який виходять двері з його спальні,— все охороняється цілодобовими постами й вівчарками, згадував і мав би заспокоїтись, але спокою не було, сон пропадав, і він вставав, одягався, випивав коньяку й викликав на допит чергову жертву.

Він шукав агентів, майбутніх своїх донощиків з місцевого населення, але поки що не знаходив. Рано чи пізно вони знайдуться, він це знав з попередньої практики в Польщі та Франції, але тут справи посувалися кепсько: виявляли готовність працювати на нього, на СД і гестапо, тільки подонки з числа спекулянтів, кримінальних злочинців, але вони йому не підходили: залишені в партійному підпіллі люди з такими не зналися й знатися не захочуть, в окупації тим більше. А йому потрібні були саме авторитетні представники інтелігенції, особливо лікарі, які за своєю професією перебувають в гущавині найрізноманітніших верств населення, до яких звертаються всі, в тому числі можуть звернутися й підпільники, таємні агенти, ди-

версанти, які обов'язково мають бути залишені в такому великому промисловому центрі, як Лиманськ, і більшовицькими організаціями, і розвідувальними органами Червоної Армії, і контррозвідкою,— в цьому Роллінг сумнівів не мав жодних, хоча й не вдалося йому досі напасти на слід хоч одного з цих агентів.

Він викликав серед ночі — а була третя година вітряної, морозної, може, найдовшої зимової ночі. — саме молоденьку лікарку, заарештовану на минулому тижні просто так, під час облави. Її привів головний перекладач Бірке — невисокий, весь якийсь темний, невиспаний, з грубим і злим обличчям. Вся бридка зовнішність його ніби висвітлилась і проявилась поряд з високою, тендітною й білявою дівчинкою, котра вся тремтіла і гнулася, мов лозинка, від страху чи од відрази. Вона на Бірке боялася й глянути. Переступивши поріг, майже підбігла до столу Роллінга, заломивши руки, глянула на нього синім благальним поглядом, довгим і болісним, немов перед смертю:

— Відпустіть мене,— змолилась вона.— Відпустіть ради бога, я тут помру...

— Ви її били? — суворо спитав Роллінг німецькою мовою.

— Не бив,— прохрипів Бірке пропитим і прокуреним голосом.— Тільки пристрашив трохи.

— Ні, він не бив,— одразу ж підхопила дівчина чистою німецькою мовою.— Але хай краще б'ють, хай навіть уб'ють, тільки щоб інші, не цей,— показала вона подитячому безпорадно пальцем назад, через плече, щоб самій не обертатися й не бачити Бірке, не зустрічатися з його лихим поглядом, від якого в неї ціпеніло серце.— Хай він іде звідси, хай тільки йде, я все вам скажу, що спитаєте, все зроблю, що накажете, все виконаю, що задасте...— Вона збивалася й белькотала, мов школярка, беззахисна й тендітна, і біла її товста, мов перевесло зрілого жита, коса, вибившись з-під хустки, дрібно й помітно тремтіла.

— Ідіть,— махнув рукою Роллінг, і Бірке повагом вийшов — здається, він ще й досі не прокинувся.

Роллінг вийшов з-за столу, обійшов дівчину з усіх боків, торкнувся двома пальцями коси і, не випускаючи її з пучки, потягнув до себе. Дівчина вкрай здивовано дивилась на нього, потім на його руку, в якій він тримав косу, намагалася зрозуміти його намір чи щось спитати. Але Роллінг спитав сам.

— Так ви хочете додому? — спитав він її.— Саме зараз? В отаку глупу ніч? В такий диявольський холод? А у вас вдома нагріто? Є гаряча вода? Га? Чого ж ви мовчите?

— Я живу на квартирі в старенької бабусі,— почала вона швидко, ніби боялася, що забуде або її переб'ють і не дадуть закінчити,— перед самою війною приїхала сюди, за розподілом...

— Ви помиляєтесь,— сказав Роллінг.— За розподілом у вас приїздять після державних екзаменів і захисту диплома,— отже, у серпні, чи не так?

— Так, у серпні, правильно. Значить, не перед війною, а перед вашим приходом сюди.

— Значить, початок війни — найбільше горе — у вас асоціюється з приходом доблесних військ фюрера? — спитав Роллінг майже ласкаво.— Чи не так, пані Ната? І тому ви нас ненавидите, так?

— Не так, не так,— заломила знову руки дівчина, втрачаючи розум і владу над собою.— Просто я дуже боялась, коли стріляли, боюся й зараз...

— Це майже зізнання,— сказав Роллінг,— я маю на увазі те, що початок війни асоціюється у вас із вступом німецьких військ до Лиманська, куди ви щойно приїхали працювати після закінчення медінституту. А тут ще виникає питання: а чому саме ви і чому саме в Лиманськ? Чи не тому, що вас прислали сюди для підпільної роботи? Тут вас ніхто не знає — можете видавати себе за кого завгодно. А між тим, як на гріх, я нещодавно допитував одну підозрілу особу, яка зізналася, що залишена в більшовицькому підпіллі.— Роллінг швидко обійшов дівчину у зворотному напрямі й опинився за своїм столом.— Ось що вона сказала: «З інших агентів більшовицького підпілля я знаю жінчину Натю». Ната — це ви! — сказав він і кинув акуратно списаний його готичним почерком текст допиту на самий краєчок столу, мовби для того, щоб вона пересвідчилася сама в тому, що він говорив правду.— Чи не так, жінчино Ната?

— Так, але ж я не жінчина,— белькотіла перелякана лікарка-студентка,— я дівчина. І потім я ніякий не агент, я тільки збиралася стати лікарем, і більш нічого...

— Так всі мені торочать в оцьому кабінеті,— з гіркою мовив Роллінг.— Ніхто не хоче визнати: я — агент. Всі відхрещуються, всі віднікуються, як оце ви. А що ж мені робити? Бити вас? Вішати? Розстрілювати?

— Мене? — здивувалася дівчина.— Та хіба ж я агент?

— А чим ви можете довести, що ви не агент? — холодно й зверхньо спитав Роллінг, знаючи, що таких доказів не існує в природі.

— Я...— ступила до нього дівчина Ната,— я зроблю все, що ви мені наказете зараз і потім,— белькотала вона.

Роллінг усе зрозумів. Він і не вірив, що за нею щось може критися, але тепер бачив, що вона в повній його владі.

— Ходітьте,— сказав він, взявши її за руку, і владно повів у завішані шторою двері за своїм письмовим столом.

— Що це? — оторопіла вона ще дужче.— Ваша спальня?

— Отут,— штовхнув ще одні двері Роллінг,— ванна, гаряча вода й парфуми. В цьому місті ви не знайдете затишнішого, комфортабельнішого і теплішого кутка, ніж оцей.

У неї ще побільшали очі, стали голубі-голубі в сяйві матової лампи під абажуром. Очевидно, «жінщина Ната» чекала чого завгодно, тільки не такого повороту.

— І ви тут будете теж? — наївно запитала вона, все ще не вірячи в те, що відбувається ніби у сні.— Але ж це...

— У вас немає іншого вибору,— сказав Роллінг,— і в мене теж. Хоч для об'єктивності треба сказати, що коханок, як і агентів, вибираю я, а не вони мене. Отож роздягайтеся, приймайте ванну, а я ще трохи попрацюю. Ось їжа,— відчинив він перед дівчиною холодильник-шафу, набиту льодом, у якій вона побачила шинку, ковбасу варену й сухого копчення, осетрину відварну й осетровий балик, всілякі інші делікатеси, яким вона не знає ні назви, ні призначення.— Ось хліб, а ось випивка,— відчинив він іншу шафу-бар, освітлену всередині яскравим плафоном, в сяйві якого іскрилися коньяки і вина мало не з усього світу.

— Я ще нічого в житті не пила, крім лимонаду й столового вина, та й то на випускному вечорі,— сказала вражена «жінщина Ната», залякана в фашистських застінках.

— Все це до твоїх послуг, але спочатку добре помийся,— сказав Роллінг.— Все своє вбрання згорнеш і винесеш в туалет — він отам, за ванною. Завтра тобі принесуть щонебудь, а потім пошиють хіба ж таке вбрання! Поки що тобі вистачить і мого халата.— Роллінг вийняв із великої шафи для одягу свіжий махровий халат, пістрявий і теплий навіть на вигляд.— Отут він чекатиме,— поклав його

на бильце дерев'яного ліжка.— Іди, іди мийся скоріше, бо вся спальня буде просякнута смородом камери.— Роллінг вийшов, замкнувши двері спальні на ключ.

«Женщина Ната» відхилила штору і за шибкою, вкритою памороззю, помітила білі ґрати. Вона заплакала й почала роздягатися, відкривши крани, щоб наповнилась ванна. Після перебування в камері її тішила й вабила незвичайна чистота цієї вишукано обставленої спальні, блиск кахлів та нікелю у ванній кімнаті, гаряча вода, пухкий килимок під босими ногами — вона вже й не пам'ятала, коли роззувалась, коли милась отак, у гарячій воді, та ще в такій розкішній ванні. Здається, ніколи, бо в гуртожитку медінституту були тільки шайки та душ. Вона занурилася у гарячу ванну по саму шию і заплакала знову від задоволення, від того, що жива, що так дивно й несподівано повернулася її доля: замість того, щоб і далі гібти в камері й чекати виклику на безглузді допити, на яких її питали про речі, існування яких вона навіть не уявляла, ставили запитання, яких вона не розуміла, бо ніколи не стикалася ні з таємними організаціями, ні з конспірацією, не знала, наприклад, що таке явка, конспіративна квартира, резидент, агентурний зв'язок, шифровка. Найстрашніше ж було те, що, чим дужче вона відмовлялася розуміти, про що її питають, чим щиріше заперечувала свою обізнаність в самій термінології, якою оперували допитувачі, тим дужче вони злилися і тим менше вірили їй.

Вона, вихована в атмосфері повного довір'я та взаєморозуміння й поваги, що панували і в школі, і в інституті, і в сім'ї, жажнула відчуженості, безпричинної люті, ненависті й злоби, повного нерозуміння, недовір'я, нехтування найщирішими зізнаннями і повною безпорадністю та беззахисністю своєю здивувала навіть Роллінга, що бачив на своєму віку всього. Тепер, відігріваючись в чужій ванні — страшно подумати чий! — вона не хотіла думати ні про що, крім свого рятунку. Її неторкнута юність, дивовижні сили майбутнього материнства, що оце тільки-тільки-розквітли по-справжньому, ще ні на кого й не обернувшись, нікого не обравши, збунтувалися в ній, коли вона побачила, як близько-близько підійшла і заглянула їй в очі смерть у цьому страшному, незбагненному світі, який відкрився у фашистській камері і який ніби ховали від неї все життя, ніколи й не заїкнувшись про нього, про можливість його існування, про його реальність.

Тепер вона плакала, лежачи у ванні Роллінга, розуміючи, що за цим має статися й ким вона стане вже сьогодні вночі, але плакала не з розпуки — скоріше, з образи за те, що довелося їй пережити за ці два тижні в камері СД після арешту, та й сам арешт, оте повне нерозуміння того, що вона говорить правду, тільки правду, і більш нічого, — все це зломило її, позбавило віри в людей, перевернуло всі її уявлення про світ і людство, з якими вона росла. Не жаль було й умирати, бо жити в такому світі, де люди не тільки не хочуть, але й не можуть зрозуміти одне одного, — в такому світі жити не було сенсу. Так вона думала всі ці дні і майже збайдужіла до своєї долі, до того, що з нею зроблять її мучителі, котрі не хотіли вірити жодному її слову, вбивши собі в голову, що вона — диверсантка...

Вона й досі перебувала в якомусь напівсні, не дуже й вірячи в те, що з нею сталося, не зовсім усвідомлюючи те, що відбувається, і зовсім не уявляючи, що буде далі — цієї ночі, завтра, позавтра, і взагалі: як вона житиме далі. «Женщина Ната», зламана духовно, залякана й забита через свою інфантильність та благополучне виховання, зараз усвідомлювала тільки одне: вона житиме! Більше їй сьогодні нічого не треба було. Жити! Якою завгодно ціною. Бо вмирати безглуздо, нічого не зробивши, ні в чому не провинившись, було ще більшим гріхом, ніж зрада. Та й яка там зрада? Вона ж нікого не видавала, нікому не завдавала ніякої шкоди, крім прикрості матері, якщо та коли-небудь дізнається про те...

А про що, власне, вона мала б дізнаватися? Про те, що я приймаю ванну? Яка тепер різниця, де я її приймаю, коли я могла вже сьогодні лежати не в цій ванні, а в мерзлій ямі, забитій трупами? Так думала «женщина Ната», якій ще треба було стати жінкою, поринаючи в сон, бо тепла вода, така тиша й блаженство їй могли б тільки приснитися.

Наніжившись у ванні, а потім кілька разів намилившись та натерши своє тендітне тіло мочалкою до того, що воно аж почервоніло, «женщина Ната» витерлася величезним простирадлом і заходила перед дзеркалом розчісувати свою довгу біляву косу. І тут вона побачила себе всю і аж здивувалась: яка вона юна, струнка і вродлива! Їй здавалося, що й тіло її постаріло і стерлося, як її душа, як внутрішній світ її і духовна сутність. Але юне тіло залишалося юним і привабливим. За ці два тижні вона тільки трохи схудла, та й то не настільки, щоб змарніти

й погіршати. Вона ще нікого не любила, нікому не належала, а отже, була нічия і коли мала сьогодні належати Роллінгу, то й належатиме,— думала «жінщина Ната», миючи голову й після миття довго розчісуючи та заплітаючи свою косу. Матері ж вона якось пояснити зуміє, якщо доведеться колись зустрітися, бо де ж той Донбас, де та Макіївка! Ще й не відомо, чи живі вони там. Світ перевернувся, і ні на які вертання та повернення, як їй тепер здавалося, надії не було. А отже, й жаліти чогось, на щось нарікати зараз, коли вона лишилась жива, нічого.

Ще її тішило повне незнання нікого в цьому місті. Ні партійних працівників, ні активістів, ні тим більше підпільників вона не знала і нікого видати Роллінгу не могла. А вона — це вона, сама собі господиня. В комсомол вона не вступала тому, що дід її був попом, отже, ні перед ким не має ніяких зобов'язань, а собою розпорядиться як захоче. Привівши себе в порядок та накинувши халат, «жінщина Ната» відчула страшенний голод. Вона не стала порпатися в шафі з наїдками, відкинула серветку на столі з тарілок, де було все приготовлено для Роллінга на вечерю чи на ніч, попоїла і, згорнувшись клубочком у м'якому кріслі, заснула. Так її і застав штурмбанфюрер доктор Роллінг, повернувшись під ранок з кімнати допитувань на доброму підпитку, й будити не став: роздягнувся, теж добре вимився у ванні, тільки тоді взяв на руки й переніс у ліжко. «Жінщина Ната» не прокинулась чи зробила вигляд, що спить, дала з себе зняти халат і, скрикнувши та застогнавши, теж мовби у сні, стала його коханкою на гестапівських простирадлах, обагривши їх кров'ю своєї невинності; в цій жорстокій війні кров проливали по-різному. І це теж один з її гірких уроків. Хоч про даний випадок цього й не скажеш: «жінщина Ната», справжнє ім'я якої, як і особу, Роллінг зумів засекретити навіки, хоч і була його відданою й догідливою коханкою, так ніколи й не стала його агентом і не принесла ніякої користі його мерзенній службі безпеки і СД через повну свою безхитрісність та інфантильність. Навпаки, ведучи щоденник про свою першу палку закоханість, який забула, тікаючи з Лиманська, лишила в ньому запис:

«Сьогодні Леопольд познайомив мене з лікаркою тубдиспансеру Марією Семенівною Любченко-Лямзіною.

— Ось,— сказав він мені,— справжня наша помічниця: вистежила й видала нам таємничого майора Хента, за яким

ми полювали два роки. Не те що ти, беспорядна й непрактична.

За цього майора Леопольд дістав найвищу нагороду — Ризацький хрест і підвищення по службі».

Так радянська контррозвідка напала на слід провокаторки й зрадниці, завербованої «Абверштелле півдня України» і переверованої згодом шефом лиманської поліції безпеки і СД штурмбанфюрером Роллінгом. Безвільна й безоглядна коханка поза всякими намірами й бажаннями прислужилася нам, а не своєму коханцеві. Якщо тільки припустити, що забула вона свій щоденник випадково.

В зв'язку з ослабленням 44-ї армії внаслідок відправки підкріплень у Севастополь Керченська десантна операція, що намічалася на 21 грудня, потребувала коригування, якщо не можна було відмінити її зовсім.

Маршал Шапошников, підготувавши директиву Закавказькому фронту й підписавши її у Сталіна, доповів йому, що 79-а морська бригада в Новоросійську, а 345-а стрілецька дивізія в Туапсе вже вантажаться на кораблі й транспорти, щоб відправитися негайно в Севастополь на підмогу Оборонному району. Він зважився поставити питання про перенесення десантної операції. Сталін здивовано поглянув на нього:

— З П'ятдесят першої армії ми не взяли жодного бійця,— сказав він.— Чому б їй не розпочати висадку, як і намічалось, 21 грудня? Це б примусило Манштейна перекинути під Керч війська з-під Севастополя й ослабити удар по його захисниках. А Сорок четверта розпочала б десант у Феодосію пізніше, після поповнення.

— В тому-то й річ, товаришу Сталін, що на Кавказі і в Закавказзі десантних військ більш немає, і їх доведеться забирати з Ростовського напрямку, на який ми перекинули під час контрудару кілька полків морської піхоти. А щоб їх доставити в Новоросійськ чи Туапсе, потрібно не менше тижня. Такого розриву поміж десантами допустити не можна: німці їх розбиватимуть поодиноці.

— Що пропонує Генеральний штаб? — розгулюючи кабінетом, спокійно запитав Сталін.

В його кабінеті було тепло, тихо, яскраво світило зимо-ве сонце у вікна — спокій та певність оселилися тут від початку контрнаступу в полях Підмосков'я, бо ініціатива нарешті перейшла до Червоної Армії. Керувати операціями на всіх фронтах стало зручніше, успішніше, диктуючи

хід воєнних дій противників, а не тільки відбиваючи його удари, як досі.

— У зв'язку з виділенням підкріплень Севастопольсько-мобронному району та десантних засобів для відправки, а також конвоїв по забезпеченню прикриття під час переходу й вогневої підтримки бойовими кораблями захисників міста Генеральний штаб пропонує перенести висадку П'ятдесят першої армії на 26 грудня, а Сорок четвертої на 29 грудня. Порядок висадки лишається без змін. Як і намічалось, війська генерала Львова висадяться на північно-східне узбережжя в районі мису Хроні та мису Зюк, а Первушин з своєю армією під прикриттям корабельної артилерії на третій день, коли вся увага ворога буде зосереджена на Керчі, увірветься в Феодосію і оволодіє нею.

— Ну, що ж,— сказав Сталін, подумавши,— з цим можна погодитися,— і оглянувся на членів Політбюро.

Ніхто не заперечив проти такого плану.

— Хотілося б знати,— зблиснув своїм пенсне на Шапошникова Михайло Іванович Калінін,— як війська готувалися до цієї операції? Адже обидва десанти — і на керченське узбережжя, і безпосередньо в Феодосійський порт — пов'язані з великими труднощами. Якщо на необладнаному узбережжі труднощі полягатимуть в тому, що бійцям доведеться о цій порі добиратися від кораблів уплав, що важко собі уявити, то причали Феодосійського порту фашисти будуть відчайдушно обороняти всіма засобами, в тому числі й артилерією.

— Враховуючи, що успіх десанту в значній мірі залежатиме від спеціальної підготовки людей, командири й штаби використовували з осені найменшу можливість, щоб навчити бійців швидкої посадки на кораблі, баржі й катери і висадці з них на берег,— пояснював начальник Генерального штабу.— На жаль, спеціальних десантних засобів у нас на Чорному морі немає, і висаджуватися справді треба буде на певній відстані від берега. Але ж для цього є шлюпки, є катери, які зможуть підійти досить близько.

— Чи вдалося, Борисе Михайловичу, виявити систему оборони на Керченському півострові і особливо в пунктах, намічених для висадки десантів? — запитав Сталін.

— Протягом усього підготовчого періоду розвідці приділялось велику увагу. Ми вимагали від обох армій, а також від командування Закавказького фронту вести її всіма засобами. Та виявилось можливим вести розвідку тільки з допомогою авіації та підводних човнів. Постійні тумани

ни над Феодосійською затокою заважали вести над портом навіть повітряну розвідку. Так що повністю виявити систему оборони противника на Керченському півострові досі не вдалося. Але є можливість дещо поправити за цей період, що лишається до початку операції.

— Азовська флотилія з Темрюка та Кучугур, а Керченська військово-морська база з Тамані вийдуть вночі і висаджуватимуть десанти в повній темряві, за дві години до світанку, так? — запитав Сталін.

— Так точно, товаришу Сталін. Це єдиний засіб захопити ворога зненацька і з усіма вигодами використати несподіваність нападу, щоб зачепитися за берег, захопити плацдарми в усіх пунктах висадки і забезпечити потім висадку основних сил.

— В операції, згідно з вашими розрахунками, братиме участь двісті кораблів, катерів і суден,— спокійно й розмірено говорив Сталін, походжаючи кабінетом та покурюючи свою улюблену люльку.— Що робиться чи вже зроблено для того, щоб вони вільно орієнтувалися в темряві, витримували напрям руху і вийшли точно в задані райони? Я вважаю це дуже важливим і просив вас доручити підготовку досвідченим спеціалістам. Чи виконано ці роботи і в якому обсязі?

— Зараз ці роботи завершено,— доповідав маршал Шапошников, ще раз пересвідчившись, як ретельно треба готуватися, йдучи до Сталіна доповідати будь-яку операцію, розроблену в Генеральному штабі.— Для навігаційно-гідрографічного забезпечення Керченського десанту встановлено створні вогні на таманському узбережжі, підготовлено до розгортання навігаційні знаки в Керченській протоці, які будуть виставлені перед виходом кораблів у море. Що стосується Феодосійської операції, то роль навігаційних орієнтирів на підходах до Феодосії та гори Опук відводиться трьом підводним човнам, які будуть заздалегідь вислані у відповідні райони. Єдине, що зараз нас турбує, це нестача літаків для забезпечення переваги в повітрі над районами висадки. Ви ж знаєте, товаришу Сталін, що авіаційні частини Чорноморського флоту, на які ми розраховували в цій операції, передані для прикриття військ в Севастополі...

— Ви гадаєте, німці не пошлють туди своєї авіації? — усміхнувся Сталін.— Тут ми будемо в рівних умовах. Послідкуйте, щоб обидва полки морської піхоти з-під Ростова сьогодні ж були відправлені в Новоросійськ генералові

Львову. І продовжуйте підготовку операції. А зараз перейдімо до аналізу обстановки в польових військах, бо щось ми дуже багато уваги приділяємо морським десантам.

— Я хотів обговорити з вами ці питання тому, що вони видаються зараз невідкладними. Що ж стосується нашого наступу на Калінінському та Західному фронтах, то він розвивається успішно: сьогодні наші війська потужним ударом піхоти і танків увірвалися з боку Одоєва в Калугу і ведуть там вуличні бої. На фронті другої німецької армії війська Десятої армії Голикова в смугах шістнадцятої моторизованої та дев'ятої танкової дивізій прорвали фронт і вийшли до річки Тім. В районі Верхов'я ведемо потужні атаки і домагаємося глибокого вклинення в оборону противника, а на ділянці сорок третього корпусу четвертої армії Клюге, котрий зараз командує також групою армій «Центр», прорвали фронт, і противник тут тікає, кидаючи техніку, артилерію, боєприпаси. Таким чином, якщо взяти до уваги успішний наступ наших дивізій від Таруси, а також відступ під ударами наших військ дев'ятої німецької армії по всьому фронту, можна з певністю зробити висновок, що лінія оборони німців на захід та південний захід від Москви прорвана на велику глибину. Ведеться успішне переслідування противника.

— Цього мало, Борисе Михайловичу, на даному етапі боротьби,— сказав Сталін.— Не переслідувати, а знищувати треба ворога, відрізати йому шляхи відступу. Вводьте в прорив Перший кавалерійський корпус Белова, як ми й намічали, хай здійснює рейд до Вязьми:

В Баштанській каменоломні міркували над тим, як визволити з лабетів зондеркоманди Дмитра Івановича Сіраша. Розгромити озброєну кулеметами та автоматами цю банду головорізів не вистачало ні сил, ні засобів. Та й Баштанку, незалежно від результатів такого нападу, спалять дотла, а жителів розстріляють. Коли ж через Козерацького довідались про намір районного коменданта повісити Сіраша у Степівці, стали подумувати про те, щоб відбити його по дорозі. Постало питання: а куди з ним подітися при переслідуванні в такі морози у голому засніженому степу, а також про долю Степівки і степівчан.

— Мені Дмитро Іванович найдорожчий,— сказав Романов на одній з численних нарад.— В партію приймав мене і дав рекомендацію ще в юності, фактично був за батька

мені. Довго й тяжко думав я над усім і вирішив, що нічого вдіяти несила. Немає змоги в нас з вами. Ні визволити Дмитра Івановича, ні запобігти карі. Я знаю Дмитра Івановича. Знаю краще, ніж самого себе: таких чесних і відданих, таких залізних більшовиків мало знайдеться серед нас. От він і вирішив, раз уже так склалося, все взяти на себе, щоб врятувати своїх односельців, усім розв'язати руки для подальшої боротьби. І запевнити німців, що він єдиний винуватець за всі вбивства й диверсії...

— Не такі німці дурні,— сказав похмуро майор,— щоб повірити.

— Я й не думаю, що вони дурні,— Романов глянув на майора з докором.— Але знаєте, як легко й спокусливо видавати бажане за дійсність. А тут такі докази й такі свідчення, підтверджені власною загибеллю! Думаєте, чому досі немає арештів?

— Бо Дмитро Іванович нікого не видав,— сказав Калениченко якось ніби винувано, наче це через нього Дмитра Івановича піддають там тортурам. І похилив чубату й непокірну голову.

— Це й так ясно, що не видав,— підхопив Романов.— Але він ще й німців переконав у тому, що він один за все відповідає, бо сам, мовляв, і діяв. Тому вони й не шукають нікого та нікого досі й не заарештовують. Переконав їх Сіраш.

— Поки що, може, й переконав, а як воно далі буде, подивимось. Вони, може, й повірили йому, доки розкрутять всю цю неприємну для них історію та відзвітують перед начальством. А потім?

— Йдеться, товаришу майор, не про вічність. Йдеться про одне: як бути нам, що робити? Я вважаю, Дмитро Іванович свідомо йде на подвиг, і ми не маємо права своїми непродуманими або невдалими діями завадити йому здійснити те, чого зараз не може здійснити жодна людина на світі,— врятувати село і його жителів. Ви знаєте закон озвірілого фашизму про заложників. Ми повинні змиритися із становищем, яке виникло, і підкоритися рішенню, яке прийняв без нас Дмитро Іванович Сіраш. Він має право достойно завершити своє життя, як і жив достойно.— Романов сів, важко дихаючи, дістав несвіжу хустку й витер спітніле обличчя.— Звичайно, тяжко миритися з тим, що гине така людина, але ж треба бути реалістами. Ну, виїдемо, ну, загинемо під кулеметами та автоматами, під колесами бронетранспортерів. Кому від цього буде ко-

ристь? Німцям, фашистським бандитам. А з селами та їхніми жителями що буде? Страшно подумати! В безглуздій загибелі слави не шукають. Наше завдання нищити ворогів, а самим залишатися для подальшої помсти. Інше діло Дмитро Іванович. Він знає, за що гине. І в нього, після вбивства Стешка, не лишалось іншого виходу, якщо він не хотів рятуватися сам за рахунок всього села. А такого бажання в нього не було й не могло бути — він усім своїм життям готувався до такої смерті. За всіх — один. Це подвиг...

І кожен з них подумав, як тяжко й самотньо там Сірашеві. І кожен благословив його в мислях своїх.

Під вечір 15 грудня генерал-фельдмаршал Браухіч повернувся до Летцена в розташування штаб-квартири ОКХ з поїздки на фронт групи армій «Центр», схудлий, несподівано постарілий і немічний. Він викликав до себе генерал-полковника Гальдера, запросив його сідати і довго мовчав, дивлячись на нього очима старого мудрого собаки, що збирається поскаржитись, та немає кому. Потускніли його фельдмаршальські відзнаки, й волосся поріділо. Пригасли очі й побільшали, як у хворого, і весь він потемнів лицем на вітрах та морозах, од яких одвик, насидівшись по високих штабах, стомився з далекої та не зовсім безпечної дороги, а ще більше, очевидно, від побаченого так, що начальник генерального штабу подумав: «Непоправно!» І про втому фельдмаршала, й про становище на фронтах подумав одночасно, і острах ворухнувся під серцем, вперше за всю війну.

— Ви пам'ятаєте, мій вірний Гальдере, — хрипким і втомленим голосом промовив нарешті головнокомандуючий сухопутними військами, нагнувшись до його обличчя, та так і продовжував сидіти, навалившись грудьми на стіл, — пам'ятаєте, як ми ще під час польської кампанії, коли нас одночасно призначили на наші посади, вирішили разом піти у відставку в тому випадку, якщо Гітлер звільнить одного з нас?

— Пам'ятаю, — сказав Гальдер, щойно завершивши півторагодинну розмову з командуючим армією резерву генерал-полковником Фроммом про нові формування. — Але поки що нікого з нас не збираються увільняти, пане фельдмаршал. Не розумію, до чого ці ваші нагадування?

— Я не бачу ніяких засобів, з допомогою яких можна було б вивести нашу армію з нинішнього важкого стано-

вища. Це катастрофа, старий мій друже. Катастрофа. Ми не маємо уявлення про реальне становище на Східному фронті. Ні солдати, ні офіцери не підготовлені не лише до зими — вони не підготовлені до ведення бойових дій в таких умовах, в які ставить наші війська противник. Ми його недооцінили. Ми прорахувалися, мій любий Гальдер, і плата за це буде найвища: повна поразка. Я не вірю в нашу долю. Не вірю в нашу перемогу у цій війні. А значить, не маю права лишатися на своїй посаді. Що ж це за головнокомандуючий, якщо він не вірить у свої війська і в їхню перевагу над противником. Доки мене знову не поглинула штабна суєта, оце рабське плазування перед фюрером, який усіх нас поступово перетворює на листонош, я й хочу поговорити з вами, перш ніж прийняти рішення.— Браухіч відкинувся на спинку крісла.— Ні, не так. Рішення я прийняв остаточно. Хочу поговорити з вами перед тим, як оголосити фюрерові про свою відставку. Я дуже стомився, погано себе почуваю, але все це можна подолати. Головне, мене потрясло становище нашої армії — під Москвою вона розбита, фронт прорвано на ділянках загальновійськових і танкових армій, а також груп, люди страждають від морозів у поношеному літньому обмундируванні. Настрій у військах явно пригнічений, а то й розгублений. Я маю намір все це розповісти фюрерові. Які там печі! Які окопи з допомогою фугасних снарядів уповільненої дії? Сибірські дивізії, відмобілізовані, досконало озброєні й екіпіровані, пройшли повний курс бойової підготовки, очевидно, ще в районах дислокації, наступають нестримно при підтримці танків і артилерії — їх не можна зупинити. Коли я все це розповім фюрерові, він негайно відправить мене у відставку. Тому я ще в дорозі вирішив просити вас забути наше давнє рішення. Прошу вас залишатися на своєму посту. Адже тільки ви можете впоратися із завданнями в цих складних умовах, що склалися зараз на Східному фронті. Я впевнений, що тільки ви, пане генерал-полковнику, зможете відстоювати точку зору ОКХ перед Гітлером, який стане також і головнокомандуючим сухопутних військ.

Гальдер мовчав. Він з юності, як і більшість німецьких молодих офіцерів, мріяв про генеральний штаб, вважав для себе не тільки честю, а й справжнім щастям очолювати його, і давнє рішення про спільне увільнення йому було б виконати не просто, якщо й взагалі можливо. Тому прохання Браухіча, продиктоване не лише справжньою

його вірою в спроможності Гальдера, як начальника генерального штабу впливати на події і на самого Гітлера, а й делікатністю, здалося Гальдерові рятівним. Помовчавши для годиться ще якийсь час, він сказав, ніби виправдовуючись перед Браухічем за вимушене відступництво від давнього слова честі і дружби:

— Мене, пане фельдмаршал, непокоїть ще й те, що наш спільний демарш в цій тяжкій обстановці, що склалася зараз на Східному фронті, при бажанні може розцінюватися як змова і навіть зрада чи дезертирство. Легко уявити, чим би все це кінчилося. Мені здається, ви перебільшуєте мої можливості у відстоюванні інтересів ОКХ перед фюрером, але новопризначений начальник генерального штабу, хто б він не був, доб'ється в цьому успіхів ще менших. Тому я приймаю вашу пропозицію і залишаюсь. Можете бути певні, пане генерал-фельдмаршал, я докладу всіх зусиль...

— Спасибі, Гальдере, ви мене втішили.

— Але я мушу підкреслити, пане головнокомандуючий, що мої зусилля будуть набагато результативніші, коли ви зостанетесь: адже нас поки що двоє, а тоді я буду один. Становище, звичайно, склалося дуже тяжке, а в ряді місць і критичне. Але воно не здається геть безвихідним, якщо взяти до уваги наші можливості і те, що зараз робиться, щоб поправити стан наших військ, поповнити й забезпечити їх всім необхідним. Я щойно відпустив генерал-полковника Фромма. Він повідомив, що сьогодні опівночі відбулася нарада у фюрера. На ній обговорювалося питання про те, які ще сили є в нашому розпорядженні. Фромм доповів, що віддав наказ сформувати чотири дивізії, шість легких і дві тяжких артбатареї, три ескадрони кінноти, один саперний та один протитанковий дивізіони, а також одну змішану роту зв'язку.— Гальдер відкрив теку, схилився над документом.— Окремі роти будуть зібрані й сформовані в Грос-Борні, Млаві, Ваттерні, Нойхаммері. Відправка — 18 грудня. Прибуття — 20 грудня увечері. Бойова підготовка провадитиметься до 27 грудня. Це за акцією «Валькірія».— (Ніхто з них, ясна річ, ні Браухіч, ні Гальдер, ні Фромм, не знали та й не могли знати, що в новому значенні це кодове найменування заходів по формуванню з'єднань в армії резерву з 31 липня 1943 року означатиме підготовку військового перевороту та усунення Гітлера).

— На жаль, любий Гальдере, все це таке недостатнє й

недосконале перед лицем потреб і становища Східного фронту. До того ж ваші відомості видаються мені в моєму теперішньому стані чимсь дуже віддаленим і майже чужим. Я гадаю, що Гудеріан уже завтра не втримає фронт. Противникові вдалося вклинитися в його оборону з північного сходу, він сильно тисне на його позиції в районі Тули. А дев'ята армія готується відійти на рубіж побіля Стариці.

— Відхід військ групи армій «Центр» повинен здійснюватися так, щоб вони до 20 грудня вийшли на рубіж Стариці. Але наказу про відхід ще не віддано, бо рубіж по Стариці ще не підготовлений. Він має бути подовжений і пройде по лінії Курськ, Орел, Калуга, Гжатськ...

— Якщо ми зуміємо організовано відійти,— сказав Браухіч, і по його скептичному тону відчувалося, що він в це не вірить.

— З переговорів з Йодлем я вияснив, що фюрер згоден на відвід дев'ятої армії, третьої й четвертої танкових груп на рубіж Стариці. Стосовно подальшого відведення військ Йодль хоче переговорити з вами. Він ставить питання про те, чи не можна перекинути з Данії 218-у піхотну дивізію, яка підлягає Фромму, тобто армії резерву.

— Запросіть Фромма на післязавтра, бо завтра ми маємо зустрітися з фюрером. Від розмови з ним залежатиме все. І моя доля теж. А зараз я хотів би відпочити. Поїздка, дорога, враження... Тяжкі!

16 грудня Гальдер запише в своєму щоденнику: «Опівночі головком, я і начальник оперативного відділу викликані до фюрера». Коли він зробив цей запис, доводиться тільки гадати, бо нарада тривала майже до ранку, судячи з того, що і як на ній обговорювалося: про це свідчать викладені гебельсберзьким стенографічним шрифтом віддані фюрером накази й прийняті рішення. Очевидно, пунктуальний Гальдер заносив у свій щоденник події вже минулого дня й минулої ночі, бо Гітлер, повернувшись з Берліна після засідання рейхстагу та оголошення війни Сполученим Штатам, сполошився і впав у прострацію, нарешті тверезо оцінивши становище своїх військ під Москвою. Тому він сам не спав і всіх підняв на ноги: коли сатрап не спить, чатують і його підлеглі. То тільки Ісуса Христа покинули Петро й Іоани, доки він молився в Гефсіманським саду, і послули. Підлеглі ж сатрапа не сплять, а служать йому, бо має він засоби примусити їх та й заохотити теж до того. Аж доки й самому не прийде кінець. Кінця Гіт-

лера тоді ще не було видно, до нього було ще далеко, і бачили його ще не всі. Браухіч же побачив його й свій кінець під Москвою й вжахнувся. А вжахнувшись, почав одрікатись від посади своєї.

— Я не бачу рятунку для наших армій,— сказав Гітлеру Браухіч в повній тиші підземного каземату, і смертельна блідість упала на обличчя сатрапа.— Вони відступають від Тихвіна, Волхова, Калініна, Клина, Істри, Тули, Єфремова, Єльця — незабаром цей відступ переросте у втечу...

— Мовчати! — гаркнув на нього Гітлер, вибалушивши очі, з усієї сили вдарив кулаком по столу, аж улюблена лупа його відлетіла та мало не впала й не розбилася.— Це ви! — кричав Гітлер, піднісши стиснуті кулаки над головою.— Ви довели доблесні війська вермахту до такого стану! Ви й відповісте за це перед історією! — кричав він, все ще думаючи про історію.

Генерали стояли перед ним навиятку, і на їхніх обличчях застиг вираз приниження, розгубленості і рабської покірності своєму «вождю», цьому вископці, що зумів завдяки своєму авантюризму й нахабству поневолити не лише їх, родовитих і спадкових воєначальників, а й весь талановитий німецький народ, щоб зробити його поневолювачем і вбивцею інших народів. Генерали мовчали. Мовчав і фельдмаршал. А Гітлер кричав, проклинав усіх і звинувачував, біснувався й гасав бетонним бункером, розмахуючи руками й бризкаючи слиною. Таким, майже ненормальним, вони бачили його вперше. Видовище було бридке й обурливе. І кожен з них, мабуть, пошкодував за тим, що сталося на кордонах Радянського Союзу 22 червня 1941 року.

— Пишіть наказ, Гальдере! — крикнув Гітлер, підбігши до столу і враз заспокоївшись.— «Групі армій «Північ» відступати на рубіж ріки Волхов і обороняти вказаний рубіж до останнього солдата, не відступати більш ні на крок і тим самим продовжити блокаду Ленінграда. Від командуючих арміями, командирів корпусів та дивізій, від усіх офіцерів групи армій «Центр» вимагається своїм особистим прикладом примусити війська з фанатичною настирливістю обороняти зайняті позиції, не звертаючи уваги на противника, що проривається на флангах і в тил військам. Групі армій «Південь» утримувати зайнятий її військами рубіж. Розпочати завтра...— Гітлер зупинився, обвів усіх лихоманковим поглядом, і всі помітили на його

жовтавому чолі, на крилах носа і попід очима краплі поту.— Розпочати сьогодні,— поправився він, мовби прокинувшись, і перевів подих,— тобто сімнадцятого грудня, запланований штурм Севастополя»¹. Наказ відправити негайно. А зараз давайте порадимося, що треба зробити ще для стабілізації фронту. Хотів би ще раз підкреслити: про відхід не може бути й мови. Відводити війська тільки з таких ділянок, де противник домігся глибокого прориву. Створення тилових рубежів — це фантазія. Фронт страждає тільки від одного: у противника більше солдатів. Зате він не має в своєму розпорядженні більшої кількості артилерії. Його становище набагато гірше, ніж наше.

— Але ж чому? — здивувався Браухіч.— Війська противника блискуче підготовлені й екіпіровані для ведення бойових дій в умовах суворої зими, забезпечені дубленими кожухами, шапками-вушанками, валянками. Вони прекрасно озброєні автоматичною зброєю, що не відмовляє, як деякі види нашого озброєння, в умовах низьких температур.

— У нас парламент чи ставка головного командування? — грізно запитав Гітлер.— Що це ви мені, фельдмаршале, влаштовуєте екзамен? Становище противника гірше за наше тому, що він має менше артилерії, досі не здобув переваги в танках, не завоював переваги в повітрі. Тяжке становище, особливо під Москвою, склалося тому, що ОКХ під вашим командуванням керує військами парламентськими методами, не проявляє достатньої твердості. А жодна армія світу не може в бойовій обстановці управлятися парламентськими методами. Історія не знає таких випадків. Я також висловлюю сумнів у мужності й рішучості генералів. Через них страждають солдати, гинуть війська, розкладається армія. За ці дні, доки їздив у Берлін і повертався з Берліна, я мав час подумати над тим, що в нас відбувається у військах під Москвою, радився з рейхсмаршалом та рейхсміністрами. Прийнято рішення:

«а) Дії піхоти будуть підтримуватися чотирма бомбардувальними групами. Дві групи винищувачів-бомбардувальників будуть підсилені. Крім того, прибуде ще одна авіагрупа штурмовиків. Все це означає збільшення бойової авіації на 120 літаків, не рахуючи штурмовиків.

б) Відхід на відсічні (проміжні) позиції провадити тіль-

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3.— С. 127—128.

ки в тому випадку, якщо є достатня кількість пального та свіжі піхотні частини для заняття цих позицій.

в) Нові дивізії будуть введені в бій в районі Дубни (2-а танкова дивізія), на фронті четвертої танкової групи і на фронті третьої танкової групи. Четвертій армії потрібні додаткові підкріплення. Крім того, необхідні підкріплення для другої армії.

г) Для того, щоб перекинути ці війська на фронт, буде виділено двісті транспортних літаків з групи армій «Південь».

д) З Кракова на літаках буде перекинуто дві тисячі чоловік із складу військ СС, котрі будуть направлені в Новосіль в бригаду СС.

е) Одна дивізія (218-а піхотна) прибуде з Данії в Таллін на пароплаві»¹.

— Просив би вас, пане фельдмаршал, зайнятися цими питаннями негайно,— закінчив Гітлер цю дивну нараду, ніби нічого й не було.— Подумайте, що можна вивільнити ще з сусідніх груп армій та військ самої групи армій «Центр», щоб перекинути в місця проривів та вклинення противника. Про все інше поговоримо після того, як стабілізуємо фронт під Москвою. А якщо точніше висловитися, то на дуже віддалених рубежах від неї. Більш я вас не затримаю.

Коли повернулись від фюрера в свій штаб на обледенілому, вкритому інеєм поїзді, оператори доповіли, що війська 11-ї армії фон Манштейна почали штурм Севастополя і просунулися завдяки несподіваності удару на п'ять кілометрів.

Браухіча не потішила й ця звістка. Він довго лежав у темряві своєї глухої бункерної кімнати і не міг заснути: перед очима стояли засніжені поля Підмосков'я, на яких моторошно чорніли присипані й не присипані трупи в знайомих касках, до яких сніг не приставав зовсім. Трупів багато було на полях, ще більше — понад дорогами. Вони кричали про біду, про розплату, про жорстокі рахунки, які збирала війна за завойовництва. «Треба було б йому показати ці трупи; над якими метуть заметілі й не можуть їх замести. Хай би тоді поговорив про парламентаризм»,— думав Браухіч про Гітлера. Він бачив ці трупи своїх солдатів з літака, коли пролітав над зайнятими ворогом ділянками фронту, і з машини в тих місцях, де

¹ Гальдер Ф. Военный щоденник. Т. 3.— С. 127—128.

прорвалися й пішли в дальні рейди по тилах кіннотники гвардійського кавалерійського корпусу Белова.

Про що говорили другого дня фюрер та головнокомандуючий ОКХ, нам невідомо. Залишилися тільки записи в щоденнику Гальдера:

«17 грудня 1941 року, 179-й день війни.

Після повернення головкома від фюрера він радився з Фроммом...»

«19 грудня 1941 року, 181-й день війни.

13.00 — Викликаний до фюрера.

Фюрер має намір взяти на себе командування сухопутними військами, оскільки головком йде у відставку через хворобу. Я мушу продовжувати виконання своїх обов'язків. Зв'язок з міністерствами по лінії головкома сухопутних військ візьме на себе Кейтель.

17.00 — Розмова з Браухічем: Браухіч був у фюрера і здав свої обов'язки головкома. Ніяких суттєво нових точок зору».

«20 грудня 1941 року, 182-й день війни.

17.00 — Фельдмаршал фон Браухіч прощається зі своїм штабом.

18.40 — Від'їзд фон Браухіча спеціальним поїздом із розташування штабу».

«22 грудня 1941 року, 184-й день війни.

Гільденфельд (1-й ад'ютант головкома) вручив мені почесну шпагу».

Примітка німецького видавця: «На клинку Браухіч наказав зробити напис: «Німецька армія — своєму начальникові штабу з вдячністю й вірністю». Під час увільнення з поста Браухіч шкодував, що він не зміг вручити цю нагороду особисто».

Все ніби по-рицарськи, пристойно. А насправді все це свідчить про «кризу командування» у зв'язку з поразкою гітлерівських армій на радянсько-німецькому фронті, про те, як лихоманило тоді все гітлерівське керівництво, яке боялося повного розгрому свого Східного фронту. «Хвороба» Браухіча, як і «хвороба» фон Бока, фон Лееба та інших, була тільки пристойним приводом, завісою, яка мала прикрити розгубленість і неспроможність фашистського керівництва дати раду своїм хваленим військам, розбитим під Москвою.

Інших пристойних приводів не вигадували. Так, навіть Гудеріана, який мав блискучу характеристику й авторитет серед фашистських генералів, зняли за вимогою команду-

вання групи армій «Центр» за те, що він «не вважаючи за потрібне порадитися з ним, відвів свої війська на рубіж Оки і Зуші... Фюрер негайно виконав це»,— зазначає Гальдер. Наче під ударами Червоної Армії можна було встояти.

Бліцкриг було зірвано й поховано в полях під Москвою, і гітлерівська «тисячолітня імперія» захиталася й затріщала по всіх швах.

В своєму кабінеті під стапелем «Нуль» адмірал Бодекер, приїхавши на завод, як завжди, о десятій годині, розбирав пошту, коли Ірма Цаймер, теперішня його секретарка, доповіла, що прибув штурмбанфюрер доктор Роллінг, просить його прийняти.

— Знову цей прилизаний, занудливий доктор,— сказав адмірал невдоволено.— Але що ж вдієш, проси.

Він вийшов з-за столу й зустрів начальника лиманської поліції безпеки і СД біля дверей, провів його до канапи, всадовив, сам сів поруч, запропонував сигарету.

— О, «Лозетті юнно»! — вигукнув Роллінг.— Де ви їх дістаєте?

— Палю тільки їх, тому користуюсь нагодою і набираю надовго. Цього разу привіз із Одеси. Румуни гарно постачають свої ресторани.

— Вони мастаки поживитись за нашою спиною, так само, як італійці. Бідний рейх, за всіх доводиться віддуватися.

— Не принижуйте наших доблесних союзників, докторе,— закинув ногу за ногу адмірал і, вважаючи, що вони задосить побазікали для пристойності на «вільні теми», перейшов до діла: — Що привело так неймовірно зайнятого штурмбанфюрера Роллінга на наш скромний об'єкт? — спитав він, бо не хотів з ним засиджуватись: заради суботи збирався з Ірмою на полювання в степи до ляндрвірта фон Штракка, котрий їх давно запрошував.

З красивої шкіряної теки Роллінг дістав папери, легко й спритно підвівся з м'якої канапи і, пройшовши до столу, поклав їх на те саме місце, з якого взяв у той пам'ятний понеділок, коли стало відомо про затонулий плавдок.

— Дивовижний документ лишив вам інженер Комлев.— Роллінг повернувся на місце, сів, але тут же підвівся знову.— Ви уявляєте, що було б, якби такий документ пред'явити суду?

— Суд, безперечно, зняв би всі підозри й звинувачення, які були б висунуті чи могли виникнути проти інженера

Комлева. Мене цей лист ще раз переконав у його повній відданості, ретельності й високому професіоналізмі. Не лише кваліфікації — кваліфікованих людей багато, професіоналів же в суднобудуванні — одиниці.

— А мене, пане адмірал, оця скрупульозність в описанні всіх дрібниць і деталей виведення доку з Великого ковша і заякорення його на стенді «Дідова хата» наводить на підозру найдужче. Ну для чого йому виправдовуватись за кожен свій крок і кожен крок фіксувати? А для чого було збирати підписи під розробкою операції всіх учасників? Що він, не розпочавши виведення, передбачав, що плавдок затоне? Адже це документи не інформативні, а виправдовувальні. Причому, пане адмірал, вони виправдовують не лише його, Комлева, а й вас, і Кранцвельда, і такелажну та швартові команди.

— Ви перебільшуєте, докторе.— Адмірал підвівся і подзвонив.

Увійшла секретарка.

— Дорога Ірмо, люба Ірмо,— трохи манірно приклав руки до грудей адмірал Бодеккер.— Почастуймо нашого гостя доброю бразильською кавою та справжнім французьким коньяком. Сподіваюсь, у нас ще щось лишилось для такої щасливої нагоди.

— Каву я вже зварила,— сказала Ірма Цаймер,— а коньяк у сейфі,— нагадала вона, і, не забарившись, принесла каву в кавоварці й три чашечки та три чарки на підносі — вона не збиралась відсиджуватися в приймальні, коли в кабінеті п'ють каву з коньяком.

— В присутності Ірми,— сказав, розливаючи в чарки коньяк, адмірал Бодеккер, доки Ірма Цаймер розливала каву в чашечки, ще менші, ніж чарки,— в присутності моєї любої Ірми ви можете говорити як зі мною наодинці. Я їй повністю довіряю. Сподіваюсь, і ви довірите їй свої невеликі службові таємниці, якщо предмет нашого обговорення — оця суто службова записка — може стати таємницею. Будьте здорові, пане Роллінг.

— За вас, доктор Роллінг,— піднесла й свою чарку Ірма Цаймер.

— Спасибі,— буркнув штурмбанфюрер Роллінг. — Будьте й ви...— Він випив, не закінчивши фрази, ковтнув кави, гарячої, як огонь, і міцної, аж губи від неї терпли.— Оце так кава,— похвалив він і взяв з підноса горішок.— Я повторюю, службова записка Комлева не інформативна, а виправдовувальна.

— Це так здається зараз, бо плавдок затонув...

— Знову цей плавдок! — рубонула Ірма Цаймер.— Доки ви будете про цю розбомблену нашою авіацією посудину...

— Коли ви ні чорта не розумієте,— спокійно глянув на неї Роллінг,— то не лізьте в чужі розмови. І взагалі це не бабське діло — втручатися в державної ваги розмови відповідальних працівників. Я прошу вас залишити...

— Ви тут не командуєте! — визвірилась на Роллінга Ірма Цаймер.— Тут вам не гестапо! Прийшли, то й сидіть...

— В приймальні дзвонить телефон, Ірмо,— зупинив її Бодеккер, на обличчі якого промайнула незручність і навіть зніченість.— Вибачте,— перепросив він Роллінга, коли Ірма все-таки вийшла, хряпнувши дверима.— Звичайна невихованість...

— Звичайний бордель,— різко перебив його Роллінг.— Міняємо свою честь, службу рейхові та фюрерові на спідниці.

— Службі це не вадить,— ніяковіючи, виправдовувався Бодеккер.— Я сказав би, навіть навпаки: жінки все на світі прикрашають...

— Припустім,— змінив гнів на милість шеф СД, згадавши «женщину Нату» і все, що сталося цієї ночі.— Я просив би вас, повертаючись до нашої розмови, подовше тримайте вашого Комлева там, в одеському філіалі «Верфт-беауфтрагтеру». Ну, а коли доведеться й повернути його сюди, то ні в якому разі не на посаду начальника виробничого відділу — на цій посаді він тут повний господар. А я йому тепер не довіряю.

— В Одесі ми його протримаємо, можливо, всю зиму. До весни. Хоч, мушу сказати, мені без нього важко: він має великий вплив на робітників, на майстрів та бригадирів. Згадайте, за чотири місяці у нас не трапилось ні саботажу, ні браку в роботі — це його заслуга. Він уміє працювати з людьми, у нього авторитет...

— Ще одне прохання,— мовби й не чуючи адмірала або ні в що ставлячи його судження про Комлева, сказав штурмбанфюрер Роллінг.— Ви їдете сьогодні на полювання в той держмаєток, де одночасно із загибеллю плавдоку було спалено пшеницю. Чи не знайдеться у вашій машині місця й для мене?

— Завжди до ваших послуг,— підвівся адмірал, ніби вони мали зараз сідати в машину.— Крім Ірми й водія...

— З Ірмою ми якось порозуміємось. Я знаю, що їде

майже все начальство Лиманська на чолі з комісаром Оттом, і мені б не хотілося муляти очі. Та й побувати мені там, як і скрізь, краще було б інкогніто — служба така, як ви розумієте. Розгледівся б там на місці, дещо прикинув би, а когось би й запитав. Гляди, щось би й прояснилось.

— Невже ви й досі вірите, що ці дві події якось пов'язані між собою? Ваші ж люди впіймали винуватця, котрий не заперечує свою причетність, а прямо твердить, що він особисто спалив пшеницю. Не можу повірити, щоб людина сама на себе наговорювала й накликала смерть з власної волі. Та не тільки смерть, а й тортури.

— В тому-то й річ, що його не впіймали, що він сам прийшов і заявив на себе,— сказав Роллінг.— Убив старостусусіда, діватись нікуди, от він і пшеницю приплів собі, щоб вигородити інших. Якийсь напівбожевільний, старий і пришелепуватий. Принаймні таким здається чи намагається здаватися. А за що вбив старосту? Кого прикриває, беручи все на себе? Невідомо. Немає за що зачепитись. О-о, як вони ненавидять нас,— крутнув він головою і став прощатися.

— Так ми заїдемо за вами,— пообіцяв йому адмірал Бодеккер.— Вирушимо трохи раніше за інших, тоді вас і зовсім ніхто не помітить.

На тому й порішили.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

В ніч на 26 грудня, раніше з Темрюка, майже звечора, а пізніше з Кучугур, десь опівночі, загони кораблів, катерів і суден Азовської флотилії вийшли в море з військами 51-ї армії на борту. Штабісти розрахували все заздалегідь: і посадку військ, і перехід морем до мису Хроні та мису Зюк, щоб в районі першого висадити десант о 6.30, а біля другого — о 7.00. Однак саме тієї ночі на неспокійному, хоч і малому, Азовському морі розгулявся такий шторм, що коли б він почався раніше, десант треба було б відмінити. Проте кораблі були вже в морі, і про відміну десанту без згоди Москви годі було й говорити. Та й війська, добре підготовлені до операції, змудилися на березі, особливо знервувалися після перенесення дати висадки на цілих п'ять днів, коли вже все, здається, було підготовлено, рвалися в бій і ні за що не згодилися б повернутися й знову чекати десанту. Знали ж бо, знали і коман-

дири, й червонофлотці та червоноармійці, що наражаються на велику небезпеку, але йшли в десант, як на подвиг. А подвиг легше звершити відразу, не відкладаючи, доки серця ще горять бажанням, єдиним поривом, і рішучість не треба розтягувати та випробовувати буденним і тяжким очікуванням.

Вже в Темрюкській затоці, коли вийшли з Курчанського лиману, море ревло й вергало на пустельні береги величезні хвилі. Вітер досягав дев'яти балів. Маленькі суденця заливало водою, хвилі перекочувалися через них, змітаючи все з палуб, обриваючи снасті й троси, гнало одірвані від буксирів баржі на низький болотистий берег, викидало й трощило їх. Та десант просувався в непроглядній темряві все далі й далі. В цих умовах графік проходження суден зривався, висадка військ 51-ї армії почалася із запізненням, коли вже почало світати, й провадилася під вогнем противника, без авіаційної підтримки, оскільки ураганний вітер виключав можливість використати літаки.

Артилерійські батареї, заздалегідь виставлені на довгій та вузькій косі, що видавалася в Керченську протоку від селища Ілліч, вели вогонь по площі, і їхній вогонь був малоефективний. Десантники висаджувались під прикриттям вогневої підтримки кораблів, котрі стріляли прямою наводкою по видимих цілях.

В цих виключно складних умовах радянські воїни діяли самовіддано. Екіпажі кораблів та суден робили все можливе, щоб прискорити висадку військ та вивантаження бойової техніки. Нерідко моряки, стоячи по пояс у крижаній воді, тримали трапи, по яких десантники стрімголов кидалися на берег. Навальною атакою було захоплено плацдарми одночасно на мисах Хроні та Зюк на відстані двадцяти кілометрів один від одного. Штурмові групи й передові загони 51-ї армії закріпилися на цих двох плацдармах і успішно відбивали атаки протягом дня, які, оговтавшись, повели німці з населених пунктів Маяк-Салинь, Багерова та Осовіни. А шторм лютував. Він загрожував викинути на берег не такі вже й класні кораблі Азовської флотилії, не кажучи вже про баржі й катери, якими бавився у відкритому морі, кидав їх з хвилі на хвилю, мов друзки. В цих умовах подальше десантування основних сил 51-ї армії виявилось неможливим аж до тих пір, доки шторм не вляжеться. Кораблі й допоміжні судна, висадивши десант, пішли в свої бази у Кучугури й Темрюк і не повернулися ні того дня, ні наступного. Не було їх і

28 грудня, бо шторм, як відомо, лютує на Азовському та Чорному морях, як правило, по три дні.

Десантники героїчно оборонялися і втримували плацдарми, стоячи на смерть в цих відкритих вітрах і штормам північних точках Керченського півострова, вірячи, що їх не покинуть, що бойові друзі неодмінно прийдуть на допомогу. Три доби моряки й піхотинці на мисі Хроні і особливо на віддаленому мисі Зюк, не маючи ліктового зв'язку, відбивали атаки ворожої піхоти, одрізані від своїх ревучими хвилями під ураганим вітром.

Трохи тихше було в Керченській протоці, але й тут шторм розгулявся не на жарт. Проте кораблі Керченської військово-морської бази зуміли висадити десанти в Ельтигені та Комиш-Буруні о 5.00 та о 5.20 чисельністю до 1800 чоловік, які міцно закріпилися на двох сусідніх плацдармах. Захопити третій плацдарм на мисі Опук загонові кораблів Чорноморського флоту, що вийшов з Анапи опівночі, не пощастило: тут мілководна частина затоки замерзла, і пробитися через крижані поля не вдалося. Загін було спрямовано в Ельтиген та Комиш-Бурун для розширення зайнятого плацдарму.

Внаслідок першого дня операції передові частини 51-ї армії захопили кілька плацдармів у районі Керчі з півночі й з півдня від неї, але ні розширити їх, ні наступати з двох протилежних напрямів на місто, як планувалося в ході загальної операції, не змогли, бо кораблі покинули їх і не повернулись: шторм разом із завірюхою лютував три доби, і подальше нарощування сил десанту було неможливе.

Тяжкі то були випробування — протягом трьох днів і двох ночей утримувати плацдарми, крихітні клаптики землі на завойованій ворогом землі, коли за спиною реве штормове море, коли вітер валить з ніг і жене такі гори-хвилі, що, здається, вже ніколи кораблі й не з'являться. Вистояли на тих плацдармах воїни, які вже пройшли, як кажуть, Крим, і Рим, і мідні труби: були в оточеннях, в контратаках, проривали чужу оборону, відступали і у відступі, при найменшій змозі, обезкровлювали ворога. Тобто це були випробувані бійці великої війни за Вітчизну, за рідну землю, за ленінські ідеї. Ті, хто незабаром розгромить хвалених вояк Гітлера і гнатиме їх із своєї землі, як череду. В таких боях виковувалась і випробовувалась наша славна гвардія, кувалася майбутня перемога.

Аж на третю ніч 28 грудня з'явилися бойові кораблі й

транспортні засоби Азовської військової флотилії на траверзі мисів Хроні та Зюк і почали висадку підкріплень, на велику радість бійцям штурмових груп, оборонцям плацдармів, що тільки аж тепер помітили: шторм утих, хвилі біснуються лише в смузі прибою. За ворожим вогнем ці переміти помітити було ніколи.

З підходом підкріплень військові моряки й піхотинці піднялися в атаку, прорвали оборону противника і рушили з північних плацдармів від мису Зюк та мису Хроні в глибину Керченського півострова і в саму Керч, а з Комиш-Буруна та Ельтигена — в обхід міста, назустріч побратимам, щоб оточити ворога й не випустити з міста. Основні сили 51-ї армії зосередилися на розширених плацдармах на Керченському півострові під кінець дня 29 грудня.

А о четвертій годині ранку того ж дня після короткої артилерійської підготовки в повній темряві зимової ночі і громохкому накаті все ще збуреного моря увірвалися в Феодосійську затоку торпедні катери з штурмовими групами на борту і кинулись до причалів. Відчайдушні десантники з полку морської піхоти капітана другого рангу Павла Сіраша, ведучи вогонь з автоматів, стрибали з катерів на причали і пірси, блискавично зорієнтувавшись, вривалися в службові будівлі та склади й захоплювали їх, перебивши охорону. В лічені хвилини порт було захоплено, ворога відтіснено від причалів і, таким чином, створено сприятливі умови для висадки і бойових дій першого ешелону 44-ї армії, що висаджувався з крейсерів «Красный Крым» та «Красный Кавказ», з есмінця «Шаумян» та інших бойових кораблів, знайомих сірашівцям ще з Григорівського десанту. Як і там, під Одесою та Григорівкою, бойові кораблі Чорноморського флоту, ведучи вогонь, підтримували дії штурмових груп і одночасно висаджували десанти, зайшовши в порт і пришвартувавшись до очищених передовими загонами феодосійських пірсів та причалів, біля яких ще стояли ворожі судна і кораблі з перебитими та взятими в полон екіпажами.

Дізнавшись про цю блискавичну висадку, про захоплення порту й прилеглих до нього районів міста, сполошилися не лише оборонці Керчі з 46-ї піхотної дивізії та її командир, розгубився і командир 42-го армійського корпусу генерал-лейтенант граф Шпонек, що, як записав у своєму щоденнику Гальдер, «під враженням висадки в Феодосії десанту противника одвів з Керчі 46-у піхотну дивізію. Хоч він,— продовжує начальник генерального

штабу німецької армії,— одразу ж був знятий з посади, однак ущерб, нанесений внаслідок відходу дивізії, навряд чи можна поправити». Правда, однак, полягає в тому, що граф Шпонек не відводив 46-у дивізію — вона сама кинулася навтьоки з Керчі, як тільки довідалася, що в Феодосії, в глибокому її тилу, висадилися наші десантники і могли легко перерізати їй шляхи відступу, перетнувши півострів у найвужчому місці біля Ак-Моная.

Як відомо, командира дивізії, свого однокашника по академії, командуючий 11-ю армією генерал-полковник фон Манштейн наказав розстріляти на місці, перехопивши його біля шляхової сторожки під Семи Колодязями. Графа Шпонека, командира 42-го армійського корпусу, за те, що він покинув Керч і був вибитий нашими військами з Керченського півострова, військово-польовий суд теж засудив до смертної кари. Гітлер, «змилювавшись», замінив смертний вирок ув'язненням у фортеці. Всього після поразки німецько-фашистських військ на німецько-радянському фронті в грудні та на початку зими 1941—1942 років Гітлер зняв з вищих командних посад 185 генералів.

Так розвіювався міф про непереможність вермахту, провалювався під ударами Червоної Армії та нашого Військово-Морського Флоту блицкриг і наставала розплата за розбійні напади та нищення цілих народів.

У тилах гітлерівської армії поразки під Москвою, під Ростовом і Тихвіном позначалися ще мало. Особливо в таких глибоких, як Лиманський генеральний комісаріат. Хоч звідси до Криму було вже й рукою подати, особливо через море, чутки про втечу з Керченського півострова та провал другого штурму Севастополя ще не дійшли сюди. По-перше, через те, що вісті про поразки, на відміну від реляцій про перемоги чи успіхи, шлються неохоче й повільно. А по-друге, цим поразкам намагалися і в повідомленнях по радіо, і в бойових донесеннях надати характеру місцевих невдач, які, мовляв, не мають ніякого значення в оперативному відношенні.

Та насправді фашистське командування мало б дякувати графу Шпонеку за втечу з Кримського півострова 46-ї дивізії та інших військ 42-го армійського корпусу: хоч і ціною великих втрат, але гітлерівцям все-таки удалося вийти з-під удару. Фашисти тікали так швидко й навально, що викинутий 31 грудня в районі Арабата повітряний десант вже не встиг їх перехопити, а тільки відрізав шляхи відступу по Арабатській Стрілці. А замислене коман-

дуванням 51-ї армії перехоплення їхнього відступу висадкою морського десанту в районі Ак-Моная не вдалося через те, що кораблі, вислані туди з військами, були затерті кригою і до місця призначення не дійшли.

Еріх фон Манштейн, примчавшись на командирському танку з-під Севастополя і на власні очі переконавшись у величезній небезпеці майстерно проведеного нашими військами десанту, внаслідок якого на Керченському півострові опинилося дві загальновійськові армії з артилерією та частинами підсилення, змушений був відмовитися від наступу на Севастополь і перекинути назустріч наступаючим 51-й та 44-й арміям дві піхотні дивізії з-під Севастополя на допомогу своїй керченській групі військ. Цими заходами просування 51-ї армії генерала Львова було затримано на рубежі Кіет, Нова Покровка, Коктебель.

«Керченсько-Феодосійська десантна операція завершилась завоюванням важливого оперативного плацдарму в Криму. Керченське угруповання противника зазнало великих втрат. Ці результати були досягнуті завдяки героїчним діям сухопутних військ і флоту. Операція, що провадилася як частина контрнаступу Радянської Армії, розгорнутого в грудні 1941 року, була найбільшою морською десантною операцією в ході Великої Вітчизняної війни. Головне її значення полягало в тому, що противник позбувся можливості використати Керченський півострів як плацдарм проникнення на Кавказ. Разом з тим вона відволікла частину сил гітлерівців з-під Севастополя, полегшивши захисникам міста відбити другий ворожий штурм.

Операція дала цінний досвід висадки війська з моря в умовах сильної протидії ворога»¹.

З Лиманська виїздили на ніч в суботу, на банкет до фон Штракка. Ціла кавалькада легкових автомобілів високого класу везла весь синкліт генерального комісаріату «Лиманськ» спочатку через місто, потім через слобідку, а далі через засніжені, мовби вимерлі села, по яких з першими сутінками ні вогника, ні лялечки на вулицях, ні собачого гавкання по дворах. В безкраїм степу гуляв вітер на волі, і всім цим випещеним і можновладним німцям це була чужина, неприкаяна й незрозуміла. Вони мерзли тут навіть в машинах очима й душами, і якісь неясні передчуття чи віщування вгадувалися в цьому засніженому й

¹ История второй мировой войны. Т. 4.— С. 297—299.

заледенілому просторі. Степ білів навіть у темряві, тільки де-не-де темніли в ньому далекі й близькі лісосмуги, і не вірилось, що в такому замороженому й відкритому всім вітрам безмовному й порожньому царстві може щось водитись живе, хоч би ж і отой заєць, що не має у світі прихистку, крім якогось куща. Але й куща тут не видно ніде, і уявити, як він може жити на такому белебні, неможливо.

Хоч машини й опалювалися, але, доки їхали, намерзли-ся добре, натоплені й чисті та високі апартamenti фон Штракка здалися після цієї поїздки раєм. Яка там Керч, який Ельтиген! Тут про них не чули й чути не хотіли. Привілейованим бонзам жилося як в бога за пазухою. Під охороною поліцаїв з добренського блокпоста та під наглядом переодягнутих в цивільне кількох типів з поліції безпеки і СД штурмбанфюрера Роллінга, що приїхали заздалегідь окремою машиною, високі чини генерального комісаріату розсідалися вздовж довгого й гарно сервірованого столу за свіжі та смачні наїдки, за вишукані напої, мало переймаючись тим, що робиться на фронтах. Пили й гуляли мало не до ранку.

А вранці як висипали з машин у підбитих хутрами шинелях, у шубах та кожухах, у дорогих хутряних шапках та з бельгійськими й французькими рушницями довоєнних часів, то тільки — гей! Такого тут і в старовину за поміщиків та польських панів не бувало.

Іменитих стрільців розвозили на номери попід високим буркуном зарослого з літа й занесеного тепер снігом аеродрому сannya Безп'ятова і коменданта. Микола Коверзнев на перших та Микола Гаркушенко на других тільки носами крутили та чхали від незвичних парфумів і перегару після нічного бенкетування, якими тягло від їхніх незвичних клієнтів, дивилися-придивлялися до сановитих заводників, і серця їхні закипали від люті.

Розпоряджався полюванням фон Штракк. Він розставляв своїх високих гостей по краю аеродрому від другого відділка, знаючи, що в забур'янені нетрі його перебігли із спаленої пшениці всі зайці та лисиці. А від залізничного полустанка та радгоспного висілка через переметений снігами бур'ян мають за сигналом Штракка гнати зайців хлопчаки під наглядом добренських поліцаїв. За лінією стрільців, у них за спиною, лежало рівне, як стіл, засніжене поле, на якому й було спалено пшеницю. Якщо й прорветься якась звірина з бур'яну на це поле, то тут її

встрілити буде ще зручніше: буде ж вона, як на долоні, на білім снігу, беззахисна і далеко видна.

Сонце ось-ось мало зійти, і небо на сході, за спинами стрільців, палахкотіло від морозу, ясне й прозоре, ніби аж вибілене. І тихо-тихо було — вітерець і не дихне. Так що кожен крок по рипучому снігу чути було далеко. Тому Штракк просив стрільців завмерти на своїх номерах, не прогулюватися і по змозі не переступати з ноги на ногу. Розставивши їх від грейдера до степівської межі, він став і сам, останнім, під лісосмугою, замкнувши стрій стрільців на всю ширину аеродрому; підняв розламану рушницю над головою в бік висілка, протрубив умовний сигнал загонщикам. Одразу ж звідти долинули голоси, свист і перегуки: «Гоп-гоп!», «Пильнуй!»

Стрільці, приготувавшись, завмерли.

Неякані того року мисливцями зайці вибігали на гостей фон Штракка цілими табунами, і їх набили з першого ж загону чортову купу. Траплялися поміж зайцями й лисиці-вогневки, червонясті, мовби прихвачені полум'ям. Розклали все це дикувате степове багатство на снігу довжелезним рядом, немов на аукціоні пушнинному, і давай фотографуватись. І тут виявилось, що Роллінг на полюванні не вцілив жодного зайця, промазав і лисицю, що вибігла на нього впритул: виходить, стріляти не вмів! Очі за скельцями окулярів сльозилися на гострому, як ніж, морозному повітрі. Рушницю тримав у товстих рукавицях, мов не своїми, і над шефом лиманської поліції безпеки та СД старші за чином і посадою потішалися, сміючись і жартуючи.

Мудріші ж, і серед них адмірал Бодеккер, розуміли: штурмбанфюрер доктор Роллінг приїхав сюди не заради полювання, тим більше не задля пиятики. Він ще звечора, до того як сіли за щедрий стіл фон Штракка, та й під час бенкетування вивідував у кого тільки можна було подробиці того дня й вечора, коли згоріла пшениця. Він підсідав до обох добренських поліцаїв Йоганна Брауна та Ілька Рудого, що весь час гузькався на простреленій сідниці, не знаходячи собі місця за цим звичним комендантським столом, і допитувався, кого б вони могли підозрювати з місцевих людей? І чи не приїздив напередодні в держмаєток хто-небудь з Лиманська?

Бесідував про це й з Мартином, і з Безп'ятовим. А з фон Штракком в його кабінеті просиділи так довго, що довелося комендантові нагадувати про обов'язки господаря,

коли вже й стіл було накрито, і проголодалися приїжджі з дороги, а місцеві після давнього обіду. Штракк запевняв Роллінга, що винуватця знайдено, допитано, що він сам зізнався в скоєному злочині, то чого ж ще треба? Однак штурмбанфюрер продовжував наполегливо й доскіпливо вияснити обставини самої пожежі і особливо ретельно розпитував про події, що відбулися того дня в держмаєтку.

Не заспокоївся він і в день полювання: одразу ж поїхав на спалене поле комендантовими саньми, в ті далекі гони, звідки й підпалено було пшеницю, оглянув підступи до поля, дороги та лісосмуги. Довго виднілася його цибата постать на рівнесенькій засніженій рівнині — ходив там, високо піднімаючи ноги, в глибокому снігу, і нагадував здалеку заблуканого й забутого журавля, що шукає й не може знайти поживи. Довелося його кликати звідти, коли полювання розпочалося.

— Киньте, докторе Роллінг, ці ваші пошуки, — сказав йому адмірал. — Все вже знайдено, злочинця сьогодні повісять. Що ж ви шукаєте ще? Зв'язку із затопленням плавдоку? Смішно навіть думати...

— Може, кому й смішно, але не мені. — Роллінг, зарядивши рушницю, рушив на свій номер і не сказав того дня жодного слова.

Після першого загону, вдалого та щедрого на здобич, належало випити по чарці.

— Вип'ємо «на крові!» — волав фон Штракк, розмахуючи пляшкою. Він, очевидно, мав на батьківщині мисливські угіддя, що так знався на полюванні: командував і розпоряджався навіть тут, серед сановитих гостей, котрі його слухали й підкорялися. — Вип'ємо «на крові», панове, щоб полювання, вдало розпочавшись, вдало й продовжувалось! — гукав Штракк, розливаючи шнапс і коньяк у прозорі склянки, виставлені рядком на твердому сидінні саней, а Микола Гаркушенко, ледве втримуючи коней, з ненавистю дивився на його зчервоніле від постійного пияцтва обличчя й думав: «Крові б ти гарячої напився, бандите!»

А Кейгер із Шурочкою, де й узялися, несуть від інших саней гарячі шашлики на рожнах, рум'яні й соковиті, розносять і подають гостям. Ті не поспішають: розбирають склянки, цокаються, вигукують тости, схожі на бойові заклики чи накази, — п'яні ж, либонь, з ночі! Тільки Роллінг мовчить, не зводить очей з Гаркушенка.

— Як цей конюх дивиться на вас,— каже Штраккові тихо.

— Нехай,— безтурботно відмахується фон Штракк, а Безп'ятов, хоч і не розуміє німецької, підходить до Гаркушенка.

— Одвернись, падлюко,— шепоче ще тихше, ніж Роллінг.— Ну, чого витріщився? Хочеш одержати добрячий заряд шроту в живіт?

Гаркушенк відвернувся, сплюнув — їсти ж хотілося ще звечора. Жив сам, один, вічно перебивався з хліба на воду. А тут шашлики так смачно пахнуть, аж голова паморочитьсяся.

Генеральний комісар Отт, як і належить при його посаді, голову має ясну й на полюванні — хоч і п'є, та знає, скільки й коли. Підходить до фон Штракка, здивовано на коней показує:

— Звідки такі коні у вас? В усіх трьох саях — стройові, породисті. Де взяли? — питає.

— Не тільки в нас,— відповідає Штракк, виструнчившись,— в сусідньому селі,— киває на занесену снігом Степівку,— теж є такі. Нещодавно із-за Дніпра пригнали. На полі бою зловили.

— Трофейні? — допитується генеральний комісар.

Мнеться Штракк, з своєю склянкою тягнеться до генерального комісара цокнутися й збити його з офіційного тону, але Отт його склянки не помічає.

— Трофейних коней наловили, які мають служити армії?

— Бігали там покинуті,— виправдовується фон Штракк.— А в нас нічим корми підвозити з поля, нічим воду возити...

— Ну, це нічого. Коней ми вам залишимо, хоч вони й належать армії, при одній умові...— Комісар Отт нарешті стукнувся легенько своєю склянкою об склянку Штракка, випив ковток міцного й на морозі шнапсу.— До речі,— згадав він.— На оцьому полі вам спалили пшеницю. Що ж тепер робитимуть полонені? Ви їх ще не відправили в табір?

— Залишаємо для весняних польових робіт: в держмаєтку тридцять дві тисячі гектарів, а обробляти нічим і нікому. Засіяти ж треба всю площу — це й фураж для армії, і продовольство.

— А до весни що вони роблять у вас?

— На розчистці доріг, на підвезенні кормів працюють.

— Частину з них і всіх трофейних коней доведеться відправити під Знам'янку валити ліс понад залізницею. Наказано ліс спиляти на двісті метрів від залізниці...— Отт прихилився до фон Штракка, тихо додав: — Для боротьби з партизанами.— І голосніше: — І відправити зрубаний ліс на фронт для будівництва дзотів, бліндажів — по всьому фронту споруджується оборона. Де ваш районний комендант, що я його тут не бачу?

— Сьогодні там,— знову кивнув на ледь видну в снігах Степівку фон Штракк,— повісять того, хто спалив пшеницю. Районний комендант Йоганн фон Шардт особисто проводить езекуцію.

— Це зовсім близько? — запитав Отт, вдивляючись в низенькі хати.

— Кілометрів зо три лишилось,— підтвердив фон Штракк.— Зараз ми розгорнемось облогою й пройдемо нашим садом до степівських виноградників — тут теж має бути багато зайців. Якраз і до села вийдемо, якщо Шардт не приїде раніше. Він теж збирався на полювання.

— Гаразд,— сказав Отт.— Вирішимо все тут, на місці, щоб не викликати вас і районного коменданта до Лиманська.

Вони поставили чарки й рушили разом з іншими мисливцями до саду. Штракк гукнув, щоб розсипалися лавою, й пішов першим навпростець по снігу заводити крило облоги. Друге заводив Безп'ятов, а в центрі лишалися найповажніші гості: генеральний комісар Отт та адмірал Бодеккер з Ірмою Цаймер, що визивно чорніла на білому тлі засніженого степу вовняними гамашами й грубошерстим светром, затягнута патронташем, мов оса. В першій загінці вона встрілила розкішного лиса і двох зайців і дуже пишалася, що влучно стріляє. Проте чарувала вона й тут, як і скрізь, не цим, не цим... Від неї важко було відірвати погляд, така була струнка, юна, розкішна. І така приваблива, що Роллінг поглядав тепер на адмірала Бодеккера із заздрістю і повним розумінням.

Андрій Сіраш очолив першу штурмову групу, яка, власне, була розвідувальною. Вона увірвалася в Феодосійський порт під прикриттям корабельної артилерії на двох торпедних катерах, що йшли повним ходом, увімкнувши прожектори й осліпивши їхнім потужним світлом всякого, хто б спромігся чи встиг вчинити опір такій навальній

атаці, та ще й під вогнем спарених станкових кулеметів, здатних змести все, що попадеться.

— Притрись! — крикнув лейтенант Сіраш головстаршині, що стояв за штурвалом, і той, круто переключивши руля праворуч, лівим бортом на повнім ходу черкнувся порожнього пірса. Цього було досить: Андрій і п'ятеро його розвідників-червонофлотців в одну мить стрибнули з катера й опинилися на голій бетонній площині, спрощогу кинулись бігти, ведучи вогонь з автоматів навмання, на берег, що враз потемнів, ніби впав у прірву: торпедний катер, висадивши їх і не збавляючи ходу, розвернувся в широкій лагуні Феодосійського порту й вискочив з неї у море, наче його тут і не було.

На сусідньому пірсі висаджувалися розвідники Сіраша з іншого катера, і там ще метався світловий меч прожектора, але й він швидко погас, і в повній темряві бігли вони стрімко й навално, виразно чуючи свої кроки: артпідготовка припинилася, як тільки вони зачепилися за берег, і кожен крок звучав тут, на бетоні, немов у бочці, відлунюючись поміж кораблями й будівлями. Вони вже добігали до морського вокзалу чи контори порту, яку мали захопити з ходу, як полосонули з моря нові прожектори — це вривалися в порт інші катери й сторожовики, щоб нарощувати сили десанту. Вривалися вже за їхніми спинами, знаючи, що тут вже пройшли свої.

Приземкувата одноповерхова будівля морського вокзалу, коли лейтенант Сіраш із своїми бійцями добіг до неї, була німа й темна. Високі й міцні двері наглухо зачинені, вікна темніють насторожено, а від сусіднього пірса чується навальний біг ще однієї їхньої групи, і Андрій, вхопивши боцманську дудку, дмухнув у неї, даючи умовний сигнал своїм розвідникам, а тоді ще й крикнув:

— Хлопці, сюди!

Ті підбігли і, недовго думаючи, один з них вихопив гранату, вирвав кільце і пожбурих її у вікно. Дзенькнула шибка, й перегода глухо гримнув вибух десь вглибині, а тут над головами тріснуло й вилетіло вікно.

— Пашко, давай! — крикнув той, що кидав гранату, і присів під вікном.

З розбігу налетів на нього, розігнавшись, його товариш, ледь торкнувся ботинком його зігнутої спини й щез за вікном. Чути було, як він дав там чергу й покликав:

— Льохо, сюди!

Той, що кидав гранату й підставляв спину, сам тепер

стрибнув на підвіконня, вхопившись за вибиту раму, підтягнувся на руках і теж зник у приміщенні.

— За мною! — скомандував лейтенант Сіраш і, обминаючи будівлю морського вокзалу, побіг до воріт, за якими лежало місто, темне й німе, незнайоме, хоч і своє: адже він у ньому ніколи не бував.

У них за спиною лунали вже кроки десантників з інших катерів.

— Розбитись на групи! — крикнув лейтенант Сіраш на бігу. — Захоплювати найближчі будинки навколо порту. Діяти по двоє, як домовлялись. Поодинці — забороняю! Вперед! — Він вискочив за ворота і кинувся ліворуч, до будинку, з якого пролунав постріл. Чув, що біжать за ним троє з тих п'ятьох, що були з ним на одному катері. Коли добігли до будинку й притислися до його стіни, спитав найближчого: — Та група кинулася праворуч від воріт?

— Ні, — важко дихаючи, відповів розвідник. — Рвонули прямо, там теж стріляють.

— Тоді ти, — ткнув він йому в груди.

— Баклан, — відгукнувся червонофлотець.

— І ти, — взяв іншого за лікоть лейтенант Сіраш.

— Вишневецький, — назвався й той.

— Перевірте будинок праворуч від воріт. Якщо там засіли фашисти, підождіть підкріплення й вибивайте їх звідти.

— Єсть! — в один голос відгукнулись десантники й кинулись виконувати команду лейтенанта Сіраша, а він тільки хотів розпорядитися про спільні дії з тим, хто залишився з ним, як з другого поверху потужно й скорострільно застрочив кулемет. Вони обидва аж присіли з несподіванки. А коли оглянулись в той бік, куди побігли їхні товариші, побачили і в темряві, як чорніють їхні шинелі на брукові.

— Залягли? — висловив здогад червонофлотець.

Лейтенант Сіраш закрити йому рота долонею.

— Кулеметники не знають, що ми тут, — прошепотів він йому в саме вухо. — Йдіть за мною якнайтихіше і будьте готові прикрити мене ззаду. Гайда...

Крадучись попід стіною, вони добрались до під'їзду. Одна половинка була відчинена всередину. Друга, коли її спробував відчинити лейтенант Сіраш, не піддалася. Тоді він зірвав з руки рукавичку й кинув туди: якщо тут зачайся хтось із німців, то почує і зреагує, а ті, нагорі, все одно не почують. В під'їзді було тихо. Лейтенант Сіраш

блискавично вскочив у розчинену половинку й прикипів до стіни. За ним так само швидко й тихо зайшов червонофлотець-десантник і став по другий бік від дверей.

Сіраш поклав йому руку на плече з наміром шепнути про наступні дії, і в цей час кулемет озвався знову. Раз і вдруге. Андрій схопив бійця за руку й рвонувся з ним по сходах угору ще за першою чергою. Як тільки вона обірвалася, він завмер. За другою чергою вони вже були на другому поверсі. Стояли під стіною, затамувавши подих. Та кулемет озвався знову, і лейтенант Сіраш зрозумів, що фашисти стріляють по тих, хто біг від причалів, висадившись з нових суден. Кулемет строчив за зачиненими дверима, в двох кроках від них. Коли почувалася нова черга, Андрій швидко підійшов до дверей, не криючись і вже не крадучись, рвонув їх на себе і в отворі вікна побачив двох кулеметників, зайнятих саме стрільбою. Він зрубав їх короткою чергою, і вони обоє разом з кулеметом вивалилися на тротуар, і цієї ж миті кімната спалахнула, блимнула на лейтенанта коротко й злісно, і, перш ніж це відбулося в його свідомості як здогад чи переконання, він інстинктивно упав з усіх чотирьох на підлогу, відчувши, як щось штовхнуло його в плече, а біля обличчя немов війнуло совине крило. «Третій! — встиг подумати він. — Як же я забув, що в них завжди три номери, як в станкачі». Це була одна мить, коли й думалося й діялося все майже автоматично, і, доки він подумав про це, встиг і вистрілити саме туди, звідки блиснуло йому у вічі спалахом пострілу. Відразу ж почув, як спочатку стукнувся об щось металеве, можливо, об коробку з кулеметними стрічками, автомат, а потім і побачив, як, перекреслюючи вікно, впав і піднощик патронів, або третій номер кулеметної обслуги. Тепер уже треба було підводитися, але ліва рука йому якось дивно отерпла, і ворухити нею не хотілося чи не моглося.

— Володю, — покликав він свого розвідника, забувши прізвище і пригадавши чомусь ім'я, хоч ніколи й не називав своїх підлеглих по імені. — Йди сюди, Володю...

— Я тут, лейтенанте; я тут, — вскочив у кімнату молодий моряк і, вихопивши ліхтар, освітив його. — Ви поранені?

— Здається, в плече. Що ж ти відстав, Володю? Чого не йшов за мною? Був би прикрив мене.

— Я не встиг. Ви ж у дверях стояли. Треба ж було вам пройти...

— Друже ти мій бойовий, — сказав лейтенант Сіраш. —

Треба ж було, треба... Сам, виходить, винен. Ну, та іншим разом не сотворю тобі такої незручності і в дверях не затримуватимуся. Подивись, що там зі мною, та перев'яжи...

— Я... не вмію! Я... боюсь. Я зараз санітарів...— Молодий десантник відступав до дверей, не зводячи з лейтенанта такого розгубленого, ну просто дитячого погляду і не вмикаючи ліхтаря.

— Ех ти, салаго,— сказав Андрій.— Допоможи підвестись.

«Салага» підскочив до нього, поклав ліхтар на підлогу, підхопив лейтенанта під праву пахву і з великими труднощами допоміг йому стати на ноги. А як став на рівні лейтенант Сіраш, так і полилося йому щось гаряче в рукав і на груди, аж до туго затягнутого на гімнастерці пояса. «Еге-ге,— подумав він,— підстрілили добре!» А вголос...

— Нічого,— сказав він уголос,— можна стояти. Значить, можна й жити.— Він зробив кілька кроків і виглянув у вікно.— Вже сіріє, Володю, і наші повним ходом вивантажуються. Он я бачу «Красный Крым» стоїть біля причалу. Біля того, який ми брали. А біля іншого «Красный Кавказ». Так що десантна операція пройшла успішно. Тепер тільки плацдарм розширяй. О, вже й сюди йдуть наші. А я хотів тебе за санітаром посилати. Ходімо, зустрінемо, як належить. Начальство йде.— Лейтенант Сіраш швиденько спустився сходами на перший поверх, ще й поріг переступив браво та легко, через який так обережно й небезпечно було ступити вночі, і тут капітан третього рангу із зірочками на рукаві — політпрацівник з якогось високого штабу — зупинився над убитими німецькими кулеметниками, суворо глянув на Андрія:

— Хто їх?

— Ми,— сказав Андрій, шукаючи свого молодого матроса, бо голова запаморочилася і ноги підкосились.

— Ні! — крикнув Володя-десантник, вхопивши лейтенанта за руку, що безсило сповзла вже з його плеча.— Ні, це вони самі, товаришу капітан третього рангу. Товариш лейтенант самі їх з автомата. І нагорі ще один, у кімнаті лежить. Це вони, без мене.

— Прізвище? — запитав капітан третього рангу все ще суворо, по-статутному чітко й вимогливо. А потім ступив до Андрія.— Ви що, поранені?

— Здається, в плече,— сказав Андрій і підривнявся, став струнко.— Накажіть перев'язати, товаришу капітан третього рангу.— Мені треба зібрати свою десантну гру-

пу. Ми розвідники, ми першими йшли по морю, першими висадились і першими маємо йти вперед.

— Спасибі,— сказав раптом, забувши про статут, капітан третього рангу і обняв лейтенанта Сіраша, не доторкаючись лівого плеча, з якого вже й на шинелю виступила кров, і, одірвавшись від нього, гукнув комусь із групи морських офіцерів, що проходила повз будинок: — Докторе Арамян, підійдіть, будь ласка, сюди.

Доктор Арамян підійшов. Це був вродливий ніжнолиций вірменин з погонами капітан-лейтенанта.

— Оцей? — ткнув він пальцем на лейтенанта Сіраша. — Куди? В плече? Навиліт? Заживе як на собаці. Через місяць...— Він взяв Сіраша під руку, пошукав очима, очевидно, санітара.

— Перев'яжуть тут,— сказав лейтенант.— Я не можу покинути свою групу.

— Припинити! — владно скомандував доктор Арамян, але капітан третього рангу тепер уже взяв його під руку.

— Перев'яжіть лейтенанта й справді тут. Он можна зайти в кімнату. Огляньте уважно. І якщо кості цілі... Ну, якщо знайдете найменшу можливість, залишіть його в строю. Це дуже важливо.

— Нічого немає важливішого...

— Я знаю,— зупинив його капітан третього рангу.— Але зробіть, я вас прошу. І запишіть з усіма подробицями всі дані про нього. Я сам це зробив би, так ніколи...

— Всім ніколи, тільки я тут прохолоджуюсь! — огризнувся доктор Арамян, судячи з усього, загальний улюбленець на флоті.— А мені ж госпіталь розгортати.

— Розгорнете,— заспокоїв його капітан третього рангу.— Але раніше перев'яжіть і поставте в стрій цього героя. Он бачите, кулеметників знешкодив. Ви уявляєте, що тут було б?

— Оце робота,— сказав доктор Арамян і поглянув на лейтенанта із здивуванням і навіть захопленням.— Так недалеко й до Героя. До справжнього. До Героя Радянського Союзу! — Він оглянувся на капітана третього рангу.— Записуйте його самі, бо я ще забуду або щось переплутаю, як ото в Севастополі.

— Мені треба прізвище й частину,— сказав капітан третього рангу, діставши блокнот.

— Служу у брата, в полку морської піхоти,— сказав лейтенант збентежено.— Якщо знаєте капітана другого рангу Сіраша та його полк, то ото й я Сіраш із його полку.

Капітан третього рангу сховав блокнот, доторкнувся прохолодною долонею до щоки лейтенантової і, нічого не сказавши більше, швидко пішов із зв'язковим туди, куди всі поспішали того ранку в Феодосії 29 грудня 1941 року.

— Ходіть все-таки до мене на корабель, — сказав доктор Арамян. — Там я вам хоч рану оброблю як слід і перев'яжу. Може, й удасться залишити вас у строю. Побачимо. А зараз лица на вас немає.

— Ходіть, лейтенант, — змолвився й Володя-десантник. — Тут же недалеко. А я до хлопців збігаю і все, що треба, передам їм.

— Що ж робити, — погодився лейтенант Сіраш. — Раз уже так, то доведеться піти, щоб гірше не було. Голова щось паморочиться. Кров, здається, вже не тече.

— Отож і погано, — сказав доктор Арамян, — ходіть пошвидше. Іти ви зможете? Я ось руку вам підв'яжу — це зараз для вас найголовніше. — Він зняв свого шарфа, зав'язав кінці й перекинув Сірашеві через плече, засунув за нього руку, і разом з Володею повели Андрія на той самий пірс, на який він так хвацько вискочив з торпедного катера на світанку.

Цього разу дорога здалася йому не близькою й заплутаною, і він здивувався, як легко й швидко вони її подолали, висадившись. На «Красном Крыму» ще був штаб їхнього полку, і брат зустрів брата.

— А ти мені снівся сьогодні під час переходу, — сказав Павло.

— От не думав, що ти можеш заснути під час переходу по такому неспокійному морю, — сказав Андрій, кривлячись від болю, доки його зондував доктор Арамян. — І як же я тобі снівся?

— Як батько. Тільки пливли ми з тобою по справжньому морю.

Андрій глянув на старшого брата й нічого йому не сказав.

Село зігнали до школи зранку, а Дмитра Івановича привезли тільки під обід.

Не було тут ні есесівців, ні собак, ні облоги та охорони, як тепер показують в кінофільмах, а були спочатку звичайні поліцаї в чорних шинелях з світло-сірими обшлагами та білими пов'язками на рукавах.

А потім районний комендант Йоганн Шардт прикотив

на бричці-тавричанці з кількома приспінниками. Комендант був високий, маслакуватий, з хижим профілем і випнутим підборіддям, з брунатним від кофе й коньяку обличчям, і лакузи його — натоптуваті, важкі, мовби витесані з дикого каменю.

Дмитра Івановича привезли зв'язаного, в одній подертій сорочці, з непокритою головою. Шорстке, ще й не сиве, а скоріше сіре, шпакувате, мов на вовкові, волосся було здіблене, зваляне, покрите на тім'ї й потилиці плямами крові. Зблизька тим, хто стояв навпроти воза, на якому Дмитра Івановича привезли, було видно, що вся велика дядькова голова побита й понівечена, суцільно закипіла кров'ю, вкрилася мідним темним струпом, з якого ото й проривалося непокірне і в старості, цупке дядькове волосся, тепер ще цупкіше і здичавіле.

Сорочка теж стемніла в багатьох місцях від крові, а там, де подерлася, відкривала чорно-синє з моторошними жовтими розводами тіло, на якому не було живого місця. Губи, розбиті чи покусані при катуванні, обвуглились, почорніли. В тих місцях, де вони потріскалися, виступала свіжа, темна й густа кров, що зависала й скипалася суцільною шкоринкою на неголеному, сивому й колючому підборідді.

Руки було зв'язано не лише на зап'ястях, їх було туго скручено у ліктях і обмотано по передпліччях червоним телефонним дротом так туго, аж плечі повиверталися назад. Дмитрові Івановичу було мультко й боляче сидіти на возі, та випнуті груди й відкинуті назад могутні плечі й зараз вражали рішучою силою, затятою непокірністю, яку не здолає навіть смерть.

На темній, побатованій глибокими зморшками шиї теліпалась міцна, добре намілена біла шворка, накинута мертвою петлею, а кінець її звисає назад, за спину. Намотавши на руку ту міцну шворку, сидів позаду дядька здоровенний каратель, в окулярах, немовби тримав Дмитра Івановича на прив'язі, щоб не втік, не вирвався, не накоїв біди. Від того, що окуляри були з сильною діоптрією, очі карателя за товстими лінзами сильно скошувалися, розбігалися навсібіч, і враження було таке, наче він сам помирає зі страху.

— Боже ж мій, боже,— шепнула поблизу якась жінка,— що люди роблять з людьми!

— Хіба ж це люди? — ще тихіше сказав дід Москаленко, і ми з Вітькою оглянулись на нього: дід майже не говорив останнім часом від старості й від паралічу, що

розбив діда ще в перші дні після приходу німців. — А ви... — прошипів він нам, здається, самими задерев'янілими, геть негнучкими губами. — Ви, неслухи, чого тут? Хочете, щоб і вас отако похватали? Ховатися треба вам усім: Дмитра кінчать — за вас візьмуться.

Ніхто не оглянувся на діда Москаленка. Всі дивились на Дмитра Івановича. Вітер гнав по зимовому ясному небу легенькі білі хмарки десь, мабуть, з моря, і в тих прудких хмарках, що не заступали сонця, в їхньому грайливому леті багато було легковажності: страшно було дивитися, як той зимовий вітер безтурботно ворушить дядькове шпакувате волосся на побитій голові, як він тріпає подерту на грудях сорочку, відкриваючи сліди катувань...

— В одній сорочці з самісінької Баштанки, — шепнула Фросина Бугайша, плачучи.

— Йому тепер байдуже, — відповів їй старий Москаленко.

І це була правда, яку нелегко досягнути навіть перед шибеницею.

Шибениці, проте, як і собак та есесівців, теж не було. За неї тут правила знесена в небо на височенних стовпах перекладина, до якої кріпилися колись гімнастичні кільця. Мало ми на тих кільцях вигойдувалися й перекидалися! Віз із Дмитром Івановичем зупинився під самісінькими кільцями. Якби вони були, то, мабуть, дядько вдарився б об них побитою й понівеченою головою. Але кілець не було: їх відрізав наш фізрук, щоб не залишати окупантам, і разом з іншим шкільним інвентарем одвіз велосипедом на переправу.

Що б було йому й канати поодв'язувати! Не одв'язав. Не встиг. А може, ні по чому було залізти на таку височину. Одрізав кільця, а канати лишилися. Розгойдуються тепер під вітром, от-от зачеплять здичавілу шпакувату дядькову голову.

А з-під набряклих повік, з побитого, змученого тортурями обличчя сумовито дивилися на односельчан сірі очі Дмитра Івановича, як дивилися на них протягом шістдесяти двох років. І погляд їхній найбільше вражав.

— Цей бандит, — гойднувся в бричці комендант, щойно під'їхавши й сівши на задньому сидінні боком. — Цей бандит, — показав він нагайкою на Дмитра Івановича, — вте-сався в довір'я до німецьких властей, зайняв у вас у селі посаду старости сільськогосподарської общини, щоб замаскувати своє підле більшовицьке нутро, і займався сабо-

тажем, убивствами вірних фюреру й великій Німеччині людей. Цей більшовицький агент убив спочатку поліцая Стешка, а потім його батька, старосту села Петра Стратоновича.

Натовп з несподіваної звістки здивовано зітхнув і загомнів, занепокоївся.

— Цей більшовицький агент,— вів далі комендант,— забезпечив вкраденими в орткомендатурі документами цілу групу військовополонених і переправив їх у Чорний ліс до партизанів. В тому числі батальйонного комісара. Переховував лейтенанта, що стріляв нещодавно в доблесних солдатів фюрера, та досі десь переховує єврейську дівчину, про що нам встигли доповісти вірні люди. Отут неподалік ще до революції був наш хутір. У нас цей бандит служив, навчився змалку німецької мови, завдяки цьому втерся в довір'я німецької адміністрації, щоб творити свою чорну справу. На щастя, бандит діяв один, і правосуддя сьогодні звершиться. Та щоб довести свою непричетність до його бандитських акцій, Степівка має сама повісити більшовицького прихвосня — таке рішення гебітскомісара.

Натовп хитнувся. Найближчі почали одступати од воза, на якому сидів приречений Дмитро Іванович. А що відступати намагалися подалі, то спочатку виникла порожнеча між возом та високими стовпами з перекладиною для кілець, а потім порожнеча перетворилась у відстань між Дмитром Івановичем та людьми, враз охопленими одним-єдиним бажанням — опинитися якомога подалі від цього жаху. Відстань все збільшувалася й збільшувалася, відкриваючи витоптаний натовпом розгаслий сніг, змішаний з чорноземом, і темна його смуга сприймалася вже як нездоланна прірва між степівцями й Дмитром Івановичем. Прірва між живими і мертвим. Ніби вічна й могутня ріка, яку вже не перебрести й не перепливти довіку.

— Якщо ж ви відмовитеся повісити цього бандита, гебітскомісар вважатиме, що ви були заодно з ним, а може, й помагали чи сприяли йому в його мерзенних діях. А ви знаєте, що за це буває...

— Не знаємо,— сказав дід Москаленко.— Не ми ж його старостою наставляли.

Пропустивши повз вуха Москаленкову репліку, комендант крикнув:

— На допитах бандит Сіраш намагався звинуватити в злочинах село...

— Брешеш, фашистська наволоч,— хрипко й глухо сказав Дмитро Іванович, з натугою повернувши до коменданта понівечене й страшне обличчя.— Жаль, що до тебе не добрався. Я б тебе навчив, як брехати.

— Якщо ви його не повісите,— зірвався районний комендант на вереск,— за розпорядженням гебітскомісара зондеркоманда спалить село, а вас усіх розстріляє, як співучасників і помічників його,— ткнув він у бік Дмитра Івановича нагайкою.

Натовп мовчав і мовчки відступав від майбутньої шибениці все далі.

— Ну? — звівся комендант на бричці, вп'явшись очима в натовп.

Тавричанка гойднулась під ним. Шардт, широко розставивши ноги, збалансував, мов у човні, що от-от мав перевернутися, і став чекати, свердлячи натовп очима: в тому, щоб село само здійснило езекуцію над засудженим до страти злочинцем проти рейху, був єдиний порятунок і для самого районного коменданта, котрий колись з власної ініціативи призначив Дмитра Івановича Сіраша старостою сільгоспобщини.

Село мовчало. Чорна смуга розтовченого снігу поміж натовпом і майбутньою шибеницею вже не ширшала, але степівці все ще ніби віддалялися в дядькових очах. А в комендантових — мовби все більше зливалися з ним.

— Даю три хвилини.— Районний комендант глянув на годинник і, відкинувши рукав, став пильно вдивлятися в обличчя степівців, немов вишукуючи серед них дядькових спільників. По очах чи по виразах облич.

Вітер так само бавився довгими канатами від кілець, натужно напинав їх, налітаючи з півдня, з-за греблі, із-за накритих на зиму виноградників, колись так дбайливо посаджених Дмитром Івановичем. Він легко й весело гнав по синьому небу білі хмари і приносив з села запах гною, що, мабуть, парував по дворах, співи дурнувятих півнів, що всю війну віщували селу найдорожчих і найрідніших гостей, замість яких найчастіше залітали з воєнних доріг у тиху Степівку німці.

Комендант ще раз глянув на годинник і цього разу дивився на нього довго, очікував, доки секундна стрілка оббіжить останнє, третє, коло. А коли збирався вже щось сказати чи змахнути рукою, почувся хрипкувато-рокітливий, слабкий від тортур, але добре чутний голос Дмитра Івановича.

— Повісь ти, Сенько,— сказав він, нагледівши в ближніх рядах Сорокопуда.— Наші, як повернуться, не будуть судити, не бійся... Знають-бо всі, як я тебе...— Дмитро Іванович схилив голову, і здригнулися, конвульсійно зламуючись, побиті й запечені в крові дядькові губи,— ...любив. Тому й прошу...— спромігся докінчити фразу Дмитро Іванович і зовсім опустив голову.— Сам...

Плечі заломилися дужче, груди опали, шворка на шиї послабла так, що карателі у потужних цейсівських окулярах взявся її швидко вибирати, бо Дмитро Іванович хилився, а далі й падати почав на есесівця — от-от придавить!

Не придавив... Малий, опецькуватий, в заношеній ватянці, в полатаних ватніх штанях і розпарованих рудих ботинках, виштовхнутий з натовпу Сенько Сорокопуд, тремтячи, мов осиковий лист, наблизився до воза і, помітивши, що Дмитро Іванович хилиться й падає, несподівано й легко скочив на воза й підхопив його попід плечі, майже обійняв, і всі побачили, як по Сеньковому небритому й невмиваному обличчю котяться крупні, жовтуваті сльози.

— Підняти бандита! — крикнув Йоганн Шардт, і два карателі вдерлися на воза, схопили дядька з двох боків, з натугою підняли.

Спереду їм помагав Сенько, тримаючи Дмитра Івановича попід пахви, збоку невміло й шамотливо помагав дядькові стати на ноги вайлуватий есесівець, що встиг передати Сенькові білу від мила шворку. Ставши на весь свій великий зріст на возі й схопивши ніздрями й ротом південного вітерцю з-за греблі, Дмитро Іванович опритомнів, випростався й знову оглянув натовп блукаючим зором, наче повернувся здалеку після довгої розлуки, й багатьох вже не пізнавав. У зчервонілих, змучених очах під кошлатими насупленими бровами жевріли мука, біль, страждання й вогонь ненависті, од якого мовби обвуглилися провалля навколо очей і стемніло все обличчя...

— Weg! — крикнув Шардт, змахнувши нагаєм, і всі карателі посипалися з воза, попадали, мов лантухи, залишивши Сенька наодинці з приреченим до страти.

Сенькові ніяк не вдавалося зловити розгойданий вітром канат, і Дмитро Іванович підставив плече.

— Обіпрись на моє плече та стань на сидіння,— сказав він наче й тихо, але всі почувли.— Та добре в'яжи, щоб не обірвався.

Сенько слухняно виліз на задне сидіння і, тримаючись однією рукою за дядькове плече, другою ледве спромігся вловити кінець товстого каната, а вловивши, вхопився за нього й почав в'язати до нього шворку мертвим вузлом. Прив'язавши, Сорокопуд знову сперся на Сіраша й стрибнув на землю.

— Lös! — верескнув комендант, оперіщивши батоном коней у запряжці з приреченим.

Шарпнулася підвода під Дмитром Івановичем, злетіли в повітря голосіння й жіночі несамовиті зойки, голубе небо гойднулось в очах Сіраша неприродно різко й враз почорніло, і в ту чорну глибіню за останнім зблиском свідомості увірвався світлий птах дядькової пам'яті чи уяви, тужно скрикнувши, шугнув над степами, полинув над солдатськими могилами, розкиданими по всіх усядах, по полях і понад дорогами.

«Моя душа», — подумав чи здогадався Сіраш і встиг здивуватися, як той птах низько летить над самісінькою землею, майже торкаючись її крильми...

Рука й плече боліли все дужче, але лейтенант Сіраш, якому доктор Арамян перелив з літр крові й наклав тугу пов'язку, рвався на передову, до своїх хлопців, бо на його групу покладалося завдання найвідповідальніше: вести розвідку по виявленню опорних пунктів та вогневих точок противника і націлювати на них десантників. Тим більше, що Володя, який сьогодні став його вістовим, метнувшись до своєї групи одразу ж, як лейтенанта покладали на перев'язку, не повертався, хоч пройшло вже багато поранених через лазарет «Красного Крыма» і минуло близько трьох годин.

Скориставшись тим, що капітан-лейтенант зібрався нарешті в місто підшукувати приміщення для армійського госпіталю, Андрій вмовив його і пішов разом з ним.

День розгулявся, роз'яснівся, розпогодився. Коли ви-йшли із затіненого приміщення корабельного лазарету й ще темніших коридорів і тамбурів на палубу, сонце вдарило у вічі, а свіжий та рівний вітер, що тягнув з моря солонавими пахощами збурених хвиль, вирваних з корінням і викинутих штормом на берег водоростей, налетів на них бешкетливо, рвонув кашкети, забив дихання назад, у ніздрі, і стало радісно й світло на душі від молодості, від того, що лишився живий після такого переходу збуреним морем та після боїв, які аж тепер здалися Андрієві

моторошними й страшними, а тоді він якось і не відчував ні страху, ні небезпеки.

Щоправда, кораблі стріляли безугавно, тепер уже по закритих цілях, а поміж їхніми залпами, від яких здригався весь простір, чулися віддалені постріли й кулеметні черги, незмірно малі й тихі, порівняно з корабельним гуркотом і громом, і здавалися мирними й безпечними через свою тихість і далекість. З самого ранку, як тільки розвиднилось, почалися нальоти ворожої авіації. «Юнкерси» з'являлися ескадрильями по дев'ять літаків, витягувалися в коло й бомбили по черзі, розтягаючи наліт якнайдовше. На зміну їм, як тільки вони відбомбляться, прилітала ланка і теж затівала таку ж саму крутанину. А то з'являлися й поодинці, щоб безперервно тримати наші війська в напрузі й затримати їхнє просування. Це була, очевидно, давно розроблена й вивірена тактика.

Нашої авіації, на жаль, не було: викинути десант біля Владиславівки й захопити аеродром не вдалося, а таманські аеродроми були далеко, до того ж вони розгасли од відлиги, й літаки не могли з них злітати. Тяжко було без авіаційної підтримки: наші війська несли втрати, змушені були уповільнювати темпи наступу, та все одно просувалися вперед і вже звільнили добру половину міста. Так що лейтенант Сіраш знайшов свою розвідувально-штурмову групу далеко від порту, у вузькій та кривій вуличці, з якої поміж будинками проглядалась околиця, а за нею синів простір.

Його група вела вогневий бій з противником, що засів у сусідньому будинку, використовуючи ручні кулемети й автомати. Судячи з великої кількості стріляних гільз, що валялися на підлозі в обох кімнатах, з яких можна було обстрілювати будинок, де засіли фашисти, бій тривав досить довго.

Побачивши командира, всі позривали каски, загукали йому, піднімаючи руки, проте позиції біля вікон не покинули.

— Слухай мою команду! — крикнув лейтенант Сіраш, відчуваючи, як за коміром знайомо сипнуло сніжком чи крупною. — Залишити двох з автоматами тут, решті за мною в обхід — будемо брати будинок штурмом. — Андрій вихопив ТТ, з допомогою пораненої руки, що висіла на перев'язі, хотів пересмикнути надульну накладку й поставити пістолет на бойовий взвод, але не зміг і пошукав очима Володю.

Той сам кинувся до нього.

— Сховайте,— кивнув він на ТТ.— Я в убитого німця взяв ось парабелум з подовженим стволом — майже як в автоматі. Візьміть, це саме для вас. Тут дванадцять патронів. А ось два запасних магазини.

— Спасибі, Володю,— сказав лейтенант Сіраш, розглядаючи новенький і дуже зручний трофей, якого ще й не бачив.

— Кроків на сто б'є, не гірш, як з автомата,— похвалив знову Володя.— Я спеціально для вас...

В цей час, коли стрілянина припинилась, почувся бо-лісний, як у дитини, крик. Андрій Сіраш здригнувся й швидко оглянув своїх бійців, чи й вони чують, чи це йому здалося?

— Мучать когось там з наших,— сказав той, що його звали Льоха.— Весь час кричить. Треба брати будинок, лейтенанте.

— Двом, що залишаться тут,— Андрій, не дивлячись, ткнув пальцем: — ти й ти, вести безперервний вогонь, щоб фашисти нічого не запідозрили. Решта за мною! — Він вивів їх з будинку й повів не через вулицю, а вбік від того будинку, де засіли німці, і тільки за поворотом вулиці вони перейшли її, скрадаючись попід парканом та попід стінами, почали наближатися до ворогів. Тут повсюди вже побували наші й вибили фашистів: валялися трупи в зелено-сірих шинелях, подекуди чорнілі і наші бушлати — моряки атакували без шинелей. Відчайдушний народ! Проте й найсміливіших кулі не мінають.

Коли підійшли задами до будинку, з якого німці без угаву строчили з автоматів, а то й громохко били з кулемета, очевидно, по перехрестях і вулицях, де пересувалися наші бійці, лейтенант Сіраш зупинив свою групу під флігельком, оглянув уважно — хлопці хоч куди! Наказав:

— Приготувати гранати! Льошка й Пашка висаджують вікно зліва від під'їзду, ти, Володю, з головстаршиною Яковлевим берете праве, а решта — під'їзд. За мною!

— Лейтенант! — міцно взяв його за праву, здорову, руку головстаршина понадстрокової служби, старший за Андрія і трохи вищий за нього.— Ти ж поранений...

В цей час знову долинув стогін, кволий і мученицький, і Андрій визначив, що стогнали в підвалі, за маленьким заграганим віконцем при самій землі.

— Виконувати команду! — наказав головстаршині.— Давай, братва! — Вони віялом розсипалися по двору,

в одну мить опинилися під вікнами й біля під'їзду, одночасно пожурили гранати і влетіли хто у вікно, а хто в двері, різонули з автоматів майже навмання. Кількох фашистів убили на місці, решта височила в вікна і, відстрілюючись з кулемета, кинулася до того самого флігелька, з-під якого лейтенант Сіраш з своєю групою розпочав атаку. Та їм уже кинулися напереріз моряки сусідньої штурмової групи, а Пашка і Льошка вискочили вслід за ними через те ж саме вікно, і німці покидали зброю, підняли руки, здаючись.

Все це Андрій помітив якимось бічним зором — його притягував і кликав стогін, що чувся тут набагато виразніше. Він пішов на звук, знайшов якісь темні східці в кутку, що вели вниз, у підвал, штовхнув оббиті залізом двері і опинився в брудному приміщенні, з якого вибрали вугілля. В світлі, що падало з віконця при самій землі, він побачив найперше жінку, що лежала, розметавшись, навзнік, з подертою спідницею, з простреленою на грудях кофтою. Він зірвав з себе плащ-намет і накрив її, щоб не бачити й не дивитись на страшну наругу над молодою людиною, а тоді оглянувся навколо. Й зустрівся одразу ж з чиймсь поглядом. Очі лихоманково блищали й дивилися на нього з таким жалем, з такою мукою і благанням, що він мало не закричав. Підбігши ближче, лейтенант Сіраш жахнувся ще більше: перед ним лежав п'ятилітній хлопчик, проткнутий багнетом. Увігнаний в дерев'яну підлогу, прохромивши дитячі груди, багнет утримував і гвинтівку, до якої був прикнутаий.

— Хто? — спитав шепотом Сіраш.

Хлопчик дивився на нього не кліпаючи і мовчав, зберігаючи на обличчі вираз невимовної муки й страждання.

— Хто?! — крикнув несамовито й безтямно лейтенант Сіраш і кулею вилетів з підвалу, забувши про свою руку й прострелене плече.

Його бійці сахнулись від нього, з острахом втупилися в свого лейтенанта.

— Де? — спитав він їх, задихаючись. — Де ті, що тут відстрілювались?! — Він спіткнувся на рівному, простуючи до дверей. — Санітари... — крикнув він і прихилився до одвірка. — Санітарів сюди! І лікарів!

Санітари прибігли з ношами, поставили біля ніг лейтенанта й хотіли класти, мабуть, його.

— Геть!!! — заревів він не своїм голосом. — Там, — показав у підвал. — Врятуйте дитину! — А сам кинувся до

флігеля, де щойно піднімали руки фашистські кулеметники. Їх вже повели в провулок якісь інші, не його бійці, і він кинувся навздогін. Не добігаючи, крикнув:

— Відступись, братва! — й підняв довгостволого свого парабелума. — Відступись, кажу! — крикнув він знову, тратячи глузд і майже непритомніючи з люті і болю. — Ну!!!

І тут хтось боляче вхопив його ззаду за обидві руки, викрутив праву й вирвав з неї пістолет, і, розвернувшись, лейтенант Сіраш побачив перед собою того самого капітана третього рангу, що вранці записував його прізвище.

— Як ви смієте, лейтенанте, піднімати руку на полонених! Та ще в присутності підлеглих! Що за приклад ви подаєте? З фашистами збираєтеся змагатися в жорстокості?

— Це не полонені, товаришу комісар, — видихнув лейтенант Сіраш, відчуваючи, що йому нічим дихати, щось перехоплює горлянку. — Вбивці! — крикнув він. — Там хлопчик лежить, проткнутий багнетом, в будинку, з якого вони відстрілювалися і втекли. Там хлопчик...

— Візьміть себе в руки, лейтенанте, — суворо сказав капітан третього рангу, а отже, він прирівнювався й справді до батальйонного комісара. Він виїняв білосніжну носову хустину й подав Сірашеві. — Візьміть себе в руки... На вас дивляться підлегли. І вороги...

Тільки тепер Андрій зрозумів і відчув, що плаче. І заплакав ще дужче, закрившись носовичком батальйонного комісара.

— Ведіть їх у штаб, — розпорядився капітан третього рангу. — Там розберемося.

І, коли червонофлотці з полоненими пішли, він обняв Андрія, повів назад до того будинку, звідки він вискочив щойно, вибивши ще одне кулеметне гніздо.

— Що ж ти, що ти, голубчику, — приказував він, і Андрій потроху заспокоювався. — Зараз довідаємось, що з тим хлопчиком.

Але його вже там не було. Не було й Сірашевих бійців. Мабуть, понесли дитину у медсанбат. Лежала тільки його мати, так само накрита Андрієвою плащ-палаткою, та валялась німецька гвинтівка з примкнутим і закривавленим багнетом. Андрій засунув парабелум за пояс, нагнувся і взяв гвинтівку, як змію чи як бомбу.

— Ви уявляєте, — сказав капітанові третього рангу. — Оцією гвинтівкою прохромити дитину наскрізь!

Капітан третього рангу стояв і мовчки дивився на лейтенанта.

— А матір згвалтували і вбили в нього на очах. Ну як же йому жити, якщо і врятують?! Як цих фашистських бандитів земля носить?

— Ще, мабуть, і не таке побачимо,— сказав капітан третього рангу, беручи лейтенанта під руку. Під ту саму руку, в якій він тримав чужу й страшну в своїм злочині ворожу гвинтівку.— Покиньте її.

— Ні,— сказав лейтенант Сіраш.— Тепер я з нею не розстанусь, доки останнього фашиста не прикінчимо. Це буде зброя моєї помсти.

Вони вийшли з підвалу. Тихо було, сонячно, не по грудневому тепло. Сонце хилилось до заходу, спускалося за далекі й пологі гори, і навіть літаків не чути було.

— Чого це так тихо? — запитав лейтенант Сіраш.

— Феодосія наша,— сказав капітан третього рангу.— Звільнили перше місто в Криму. За один день! Блискуча операція, лейтенанте! І Червонопрапорний Чорноморський флот відіграв у ній не останню роль! — Він молодечо змахнув рукою, прояснив лицем і додав: — І вас, лейтенанте Сіраш, командування бригади представило вранці до Героя. Тепер ось пошлем реляцію на ще одне розгромлене вашою групою кулеметне гніздо ворога. А тут і взяття Феодосії. Ви уявляєте?

— Мені аби того хлопчика врятували,— сказав Андрій.— А з нагородами, як казав мій батько,— як з козами на торг. Завжди встигнемо, як не вмеремо. Ну, а як вмеремо... То можна ж і без нагород обійтись.— Він знову відчув, що його душать сльози, і одвернувся.

— Вам все-таки треба в медсанбат,— сказав капітан третього рангу, все помітивши і все зрозумівши.— Або ще краще — полежати в госпіталі. Все ж таки поранення. Та ще й немале.

— Не в пораненні діло,— сказав лейтенант Сіраш.— Щось мене, ви вірите, взяло за серце, немов обценьками. Взяло й не відпускає.

Він знову схлипнув. А капітан третього рангу здивовано поглянув на нього і стенив плечима.

— Ви пробачте мені,— сказав лейтенант Сіраш.— Я й сам не знаю, що це зі мною. Ніколи такого ще не було...

...Звичайно ж, Андрій не знав та й не міг знати, що саме того дня, а може, й тієї миті у Степівці повісили його батька.

Звістка про здачу Феодосії в перший же день висадки десанту, якому на ранковій попередній доповіді не надали значення, сподіваючись, що він захлинетесь або затримається на першій же стадії, як це сталося під Керчу, прилетіла в генеральний штаб ОКХ надвечір і пролунала для Гальдера мов труба архангела перед судним днем: він саме готувався на вечірньому обговоренні обстановки переконати фюрера здати ділянку фронту біля Калуги, щоб виведені звідси війська перекинути на Мценськ, Сухиничі, де фронт другої танкової армії було прорвано, і під Юхнов, де наші висадили десант, успішно просуваючись йому назустріч через Оку. В кількох місцях було прорвано й фронт 9-ї армії. А тепер ще й ця звістка про падіння Феодосії!

Він не уявляв, як сприйме цю звістку біснуватий фюрер, але розумів, що треба не гаючись доповісти йому, і зняв трубку.

— Мій фюрер, з штабу Манштейна щойно повідомили про те, що наші війська залишили Феодосію.

— Дзвоніть Рейхенау, дзвоніть Зоденштерну, дзвоніть Манштейну, дзвоніть хоч самому дияволу! — кричав Гітлер, забираючись все вище та вище у тенорові сфери та переходячи мало не на вереск.— Дзвоніть від мого імені, що я сумніваюсь найперше в мужності й рішучості генералів. Мені наплювати, як вони це робитимуть, але я вимагаю негайно відбити Феодосію і за всяку ціну втримати Керч. Передайте Рейхенау та Манштейнові, що військ у них багато, хай впораються самі. Нам і під Москвою клопоту вистачить. Я й слухати не хочу про їхні проблеми! Нехай відновлюють становище своїми силами!

Проте відмахнутися від Криму Гітлерові не вдалося: ще до вечірньої доповіді в ставці фюрера Гальдер довідався про те, що Шпонек у зв'язку з падінням Феодосії вивів з Керчі 46-у дивізію, залишивши тільки ар'єргард для прикриття відступу. Під гарячу руку Шпонека, як відомо, було віддано военно-польовому суду, і другого дня Гітлер почув від Гальдера:

— Знову тяжкий день у Криму,— доповів начальник генерального штабу, розгорнувши карту.— Висадка противником десанту в районі Феодосії, взяття міста і порту створює складне в оперативному відношенні становище...

— Я не можу більше чути про тяжкі дні і складне становище! — верескнув Гітлер і затупотів ногами.— Продовжувати наступ на Севастополь і викинути більшовиків

з Криму! До Нового року він має бути вільний! Я не хочу слухати про відступи!

Але слухати фюрерові з дня на день доводилося все гірше та гірше повідомлення. 31 грудня 1941 року Гальдер знову розпочав ранкову доповідь в тому ж тоні:

— Знову тяжкий день! Наступ 22-ї піхотної дивізії біля Севастополя успіху не мав. У зв'язку з цим необхідно, мій фюрер, припинити наступ, вивільнити сили для того, щоб перекинути їх під Феодосію, де противник підсилює своє угруповання й розширює фронт. За даними розвідки, в Криму зараз дві загальновійськові армії з частинами підсилення. Активно діє також Чорноморський флот та Азовська військово-морська флотилія.

— Ми їм нічим не можемо допомогти,— стомлено й приречено сказав Гітлер.— Надайте їм свободу дій, хай самі негайно відновлюють становище, якого вони припустилися з власної пасивності та головоотяпства. А ми давайте розглянемо становище в групі армій «Центр». Наша увага повинна зосереджуватися на найголовнішому напрямі, де вирішується доля всієї війни.

— На фронті 4-ї та 2-ї танкової армій атаки противника в основному відбито,— доповідав Гальдер по змозі спокійніше і впевненіше.— На північному фланзі 2-ї танкової армії біля Бельова відчувається натиск противника.— Він показав на карті і додав: — Тут, у районі прориву на Оці, противник перекидає піхоту. В той же час у смузі 4-ї та 9-ї армій виникла тяжка криза. Прорив противника північніше Малоярославця перетворився в оперативний, і в даний момент важко навіть сказати, яким чином можна відновити становище. Фронт 9-ї армії прорвано військами, що наступають від Стариці. Управління військами тут, по всьому видно, повністю порушилося, причому згубну роль відіграли розрахунки на тилу позицію «Кенігсбергштеллунг», котрої в дійсності не було й немає. Війська довелося відвести на нову позицію, котру зараз, очевидно, теж прорвано...

— Досить! — гримнув Гітлер, вдаривши обома долонями об стіл...— Я не потерплю...

Залишимо його біснуватися в переддень Нового року, знаючи, що принесе він вермахту серйозні успіхи на початку літа і ранньої осені, але помститься Сталінградом, підтверджуючи давню мудрість про те, що хто з мечем прийде, від меча й загине, яку теж приписують Ісусові Христу: буцімто вимовив її, коли один з тих, що були

з ним, рубонув раба-первосвященника й відтяв йому вухо.

Гітлерові ж в Сталінграді рубатимуть не вухо — голову, розпочавши цю святую справу ще під Москвою. І хоч він ще не знав того і не міг знати, та, щодня слухаючи такі сумні, а то й катастрофічні доповіді Гальдера, передчував вельми, а може, й усвідомлював, куди воно гнеться.

Вже тоді, під Москвою, коли фронти його тріщали, армії відступали, тікали, кидаючи танки, автомобілі та артилерію, а в Криму висаджувалися наші десанти, захоплюючи з моря міста Керч та Феодосію і весь Керченський півострів, він, мабуть, це відчував і усвідомлював, бо був не дурний. Хоч і сподівався ще все відновити й надолужити. Та віри такої, як напочатку, вже не було.

Того ж дня, вже під вечір, побачив повішеного Дмитра Івановича Микола Гаркушенко. Побачив і затремтів від обурення, горя, жалю й співчуття. Ще ж зовсім недавно чув його бархатистий голос, ласкаву мову, вічне розуміння своєї темної душі відчував Микола в кожному дядьковому погляді. Може, він єдиний ласкаво й уважно ставився до неприкаяного Миколи, а тепер його нема — он гоїдається й крутиться на шибениці під легеньким вітерцем, страшно так і непоправно чужий і далекий тепер та неприступний. Як глянув на нього Гаркушенко, так і отерп. Стояв і не міг відірвати погляду.

А сталося це так: погнав районний комендант просто з-під шибениці, як тільки повісили Сіраша, на полювання, що розпочалося без нього, і одразу ж за виноградником натрапив на облаву й сам приєднався до неї, розказавши, що сталося та чого він затримався. Ну, всі високі гості фон Штракка захотіли на власні очі побачити, як в районі здійснюється «новий порядок», і вийшли облавою просто до школи з стріляними зайцями і лисами, підпили й розрум'янені, веселі й розсміяні. Під шибеницею знову розклали свої мисливські трофеї й зажадали сфотографуватися тут же, під повішеним, щоб послати в Німеччину своїм фрау мужні свої відбитки з справжнім «воєнним» антуражем.

Вони фотографувалися, сміючись, підносячи келихи з шнапсом, а дядько крутився на своїй мотузці, а Микола Гаркушенко дивився на Сіраша й плакав, а Безп'ятов йому з п'яного натовпу гукав:

— Чого плачеш, Миколо? Родича здибав? Чи того, що він так високо забрався?

Хто розумів, сміявся. Хто не тямив, допитувався. А молодий Микола Коверзнев запевняв:

— Ото в дядька Миколи завжди так: як тільки вітер подує, так сльози й течуть.

— А може, ти й справді плачеш за цим бандитом? — поспитав фон Штракк, підходячи до Гаркушенка з повною склянкою шнапсу, сам вже брунатний від цілоденної пиятики й лихий. — То он ще один канат порожній теліпається, можна й тебе повісити поряд.

— Га-га-га,— сміялися його п'яні вгодовані гості. — Го-го-го,— вторив їм сам фон Штракк, заохочуючи й Безп'ятова.

Потім видудлив шнапс і кинувся заїдати при шибениці з повішеним, наче тут нічого й не було. Вітер дув рівно й волого з-за греблі, з півдня, напинав і розгойдував залишок каната, ніби бавився ним, і крутив Дмитра Івановича раз в один бік, а раз в другий, не знати чому. Цей вітер обіцяв відлигу, і дядька через те було ще жалкіше, бо так же вони ждали отаких теплих вітрів, що приносили дощі або й сніг у засушливий степ, що завжди прагнув вологи, а її вічно не вистачало. Південний вітер ворухив дядьків непокірний шпакуватий чуб, тріпав блаженку, давно не прану сорочку, всю в кривавих плямах та підпалинах, а дядько то повертався до нього лицем, то одвертався, ніби сердився. Усе те бачив Микола Гаркушенко і давно вже не помічали гості фон Штракка, зайняті випивкою й закускою під шибеницею, ніби й не чули на себе біди.

Потім за нетверезими гітлерівськими сановниками підійшли машини. Вони розсілися в них, набивши свої «мерседеси» й «опелі» впольованою пушниною, й поїхали геть, попрощавшись з фон Штракком, і під Сірашевою шибеницею лишилися тільки сани, та візниця, та комендант, та Безп'ятов. Вони постояли якийсь час мовчки, як люди, біля страченого, що і в темряві все крутився й крутився на шворці під подувами вітру, немов з розпуки чи з болю. Потім рушили обое до саней Миколи Коверзнева. На прощання Безп'ятов махнув рукою й сказав:

— Такий ти, Гаркушенко, похмурий, аж їхати з тобою неохота...

І Микола zostався сам. Він ще якийсь час постояв під шибеницею, ніби прощаючись або даючи клятву якусь дядькові Сірашу, тільки ніхто ніколи не визнає, яку саме і про що. Вже не стало видно обличчя, тільки силует вгадувався в темряві непроглядної зимової ночі.

— Прощайте, Дмитре Івановичу, — прошепотів Микола Гаркушенко Сірашеві, що продовжував крутитись під шибеницею раз в один бік, а раз в другий, потім теж сів і поїхав, залишивши дядька вже й зовсім самого.

А вдосвіта пробігли мимо шибениці молоді стройові коні, яких дядько пригнав з-під Дніпра. І котрі помічали повішеного, то хропли й сахалися, пізнаючи або чуючи смерть. Пробігли і зeszли, мов спогади про молодість і красу. Їх погнали тепер уже інші люди. Цього разу аж під Знам'янку. Туди, де об'явилися по-справжньому партизани...

Адмірал Ямамото, відмінюючи урочистості з приводу вдалої атаки на Пірл-Харбор, ясна річ, не був провидцем чи таким уже доконечним мудрецем — просто він мав великий досвід, і житейський, і військовий, проживши на світі п'ятдесят сім років (через два роки він загине в літаку, збитому американцями над океаном в районі Соломонових островів), і з самого початку розумів промислово-воєнні потужності Сполучених Штатів і Японії та їхню неспівмірність. Вже навесні 1942 року японці програли морський бій у Кораловому морі, спробувавши висадити десант і захопити австралійську базу Порт-Морсбі на Новій Гвінеї, а також острів Тулагі, щоб заблокувати Австралію як головний плацдарм союзників для контрнаступу в південному районі Тихого океану. Не знаючи й не відаючи про те, що їхній військово-морський код розшифровано і всі розпорядження по плануванню та проведенню цієї операції перехоплено військово-морською розвідкою США, японці спорядили десант з групи військ південних морів на 12 транспортах, які охоронялися конвоем у складі авіаносця «Сьохо», чотирьох важких крейсерів та трьох легких і дев'яти есмінців. Оперативне прикриття десантного конвою здійснювало авіаносне з'єднання адмірала Такагі: два важких авіаносці «Сьокаку» та «Дзуйкаку», що брали участь у нападі на Пірл-Харбор, два важких крейсери, шість есмінців та дев'ять підводних човнів. З аеродрому Рабаула підтримувати й забезпечувати операцію мала 25-а авіаційна флотилія в складі 162 літаків.

Американське командування ще 17 квітня отримало від капітана другого (вже другого!) рангу Крамера відомості про наміри японців і підготувалося до відсічі, спорядивши в Коралове море із складу Тихоокеанського флоту два

авіаносних з'єднання під загальним командуванням адмірала Флетчера в складі авіаносців «Йорктаун» та «Лексінгтон», 5 важких крейсерів та 9 есмінців. Йому також підлягала австралійська ескадра адмірала Крейса з трьох крейсерів та двох есмінців, що перебувала в Кораловому морі.

«На світанку 8 травня американські та японські розвідувальні літаки після багатьох невдалих спроб виявили з'єднання обох сторін, і майже одночасно було піднято в повітря 82 американських та 70 японських бомбардувальників і торпедоносців. Відстань між з'єднаннями на той час скоротилася до 165 миль. Літаки летіли великими групами назустріч одна одній, але через складні метеорологічні умови та різну висоту польоту не помітили одна одну.

Першою виявила противника група з 49 літаків з американського авіаносця «Йорктаун». Вона цілих двадцять хвилин чекала підходу тихохідних торпедоносців, щоб вдарити по японських кораблях одночасно. Скориставшись цією бездіяльністю, з авіаносця «Сьокаку» піднялися винищувачі, котрі завдали тяжких втрат торпедоносцям. Пікірувальники, скориставшись відсутністю винищувачів, атакували «Сьокаку», на якому почалася пожежа. Потім по ньому вдарила група літаків з авіаносця «Лексінгтон», причинивши японському авіаносцю додаткові пошкодження. Однак він тримався на воді і був доставлений в Рабаул.

Японські ж літаки успішно атакували й пошкодили обидва американські авіаносці «Лексінгтон» і «Йорктаун», котрі вкрилися густими хмарами диму, але літаки все одно зуміли сісти на свої кораблі, повернувшись після атаки, після чого американське з'єднання на найбільшій швидкості помчало з району бою в південному напрямі. Невдовзі на «Лексінгтоні» пролунав сильний вибух. З нього зняли команду, а потім затопили. Залишившись з одним пошкодженим авіаносцем, з'єднання, по суті, виявилось небоєздатним.

Тим часом на «Сьокаку» продовжувалася пожежа, і японські літаки змушені були сідати на авіаносець «Дзуйкаку». Адмірал Такагі вирішив тимчасово відмовитись від подальших атак, а командуючий 4-м японським флотом адмірал Іноуе віддав розпорядження відкласти операцію і всім силам теж відійти з району бою. Хоч командуючий об'єднаним імператорським флотом адмірал

Ямамото висловив різке незадоволення діями своїх адміралів і кораблів і наказав переслідувати американські кораблі в південному напрямі, однак з'єднання Флетчера виявити не вдалося, і другого дня японські десантні сили повернулися в Рабаул.

Днем раніше, 7 травня, понад 90 американських літаків атакували поблизу східного узбережжя Нової Гвінеї авіаносець «Сьох», котрий через п'ятнадцять хвилин затонув.

Таким чином, втрати сторін виявилися майже рівними: по одному авіаносцю потоплено і по одному пошкоджено, збито 77 японських та 66 американських літаків. Однак на тлі попередніх перемог на морі, коли японський флот фактично не зазнавав втрат, наслідки бою в Кораловому морі явились для нього несподіваним і тяжким ударом»¹.

Ще тяжчої поразки японці зазнали в битві за атол Мідуей, коли пікіруючі бомбардувальники з авіаносців «Ентерпрайз» та «Йорктаун» менш ніж за п'ять хвилин знищили важкі авіаносці адмірала Нагумо «Кага», «Акагі», «Сорю» з 137 ударними літаками, що знаходилися на них. При цьому пошкоджений «Сорю» був добитий торпедами з американського підводного човна «Наутікус», а палаючий флагман «Акагі» потоплений своїми кораблями. Американці втратили при цьому 69 літаків.

«Японський авіаносець «Хірю», ще один з тих, що здійснювали бандитський наліт на Пірл-Харбор, перебував у цей час значно північніше і не був виявлений американськими літаками. Підняті з нього 18 пікірувальників у супроводі 6-ти винищувачів атакували флагманський корабель адмірала Флетчера «Йорктаун» і завдали йому тяжких пошкоджень. Після цього він був атакований вдруге 10-ма торпедоносцями й одержав нові пошкодження. 6 червня його атакував підводний човен I-168, і ранком наступного дня він затонув. Цей же човен потопив і ескадрений міноносець, в який влучили дві з випущених по «Йорктауну» торпед.

5 червня атаки «Йорктауна» дорого обійшлися японському авіаносцю «Хірю»: він сам у відсутності своїх винищувачів був підданий ударам з повітря і був тяжко пошкоджений. Настільки тяжко, що наступного дня його затопив власний есмінець»².

¹ История второй мировой войны. Т. 5.— С. 388—390.

² История второй мировой войны. Т. 5.— С. 394.

Таким чином, всі шість авіаносців адмірала Нагумо через півроку після такої вдалої атаки Пірл-Харбора лежали на дні океану, безславно завершивши історію свого існування. Воістину: хто підніме меч, від меча й загине.

На світанні другого дня після загибелі Дмитра Івановича Сіраша з Степівки та держмаєтку «Степовий» понад залізницею, що вела на Знам'янку, потягся цілий ряд саней, забитих людьми: їхали валити ліс за розпорядженням генерального комісара Отта робітники з лиманських заводів та радгоспна молодь із Степового.

Вже коли виїздили з радгоспного висілка, до саней, в яких сидів Безп'ятов позаду Гаркушенка, підійшов Волошин і тихо сказав:

— Зараз же відпустіть нашу молодь додому, інакше її вивезуть до Німеччини, і вас проклянуть люди, а наші, як прийдуть, повісять.

Микола Гаркушенко оторопів. Він дивився на Волошина, роззявивши рота, й думав не про те, що скаже у відповідь або що зробить зараз Безп'ятов, а дивувався: які бувають люди!

— Не лізь не в своє діло, колишній директоре, бо голови тобі не зносити,— так само тихо відповів Безп'ятов.— Що зроблено, те не повернеш. Я не хочу везти під Знам'янку полонених, хоч Штракк і наполягає. Не хочу гойдатись на бантині вже тепер, при німцях, як полонені там повтікають до партизанів. А наші ще, може, й не прийдуть.

— Ви губите молодь, відправляючи її на роботу з радгоспу, де вона могла б уникнути відправки до Німеччини під приводом обробки тридцяти тисяч гектарів орної землі. А тепер той же Отт скаже: виділили молодь валити ліс, виділите й для відправки в Німеччину. А ми з вами домовлялися берегти молодь.

— Ні до чого ми не домовлялись,— скривився брунатний з учорашнього перепою Безп'ятов.— Іди ти к такій матері. Теж мені захисник та уболівальник знайшовся!

— Ну, глядіть,— тільки й сказав Дем'ян Леонтійович і відійшов.

— Що глядіть, що глядіть? — допитувався з погрозою Безп'ятов, підвищуючи голос, та Волошин не оглянувся — зайшов у стайню, причинивши за собою двері, ніби й не чув.

А в цей час під'їхав на своїх санях фон Штракк,

сміючись, налив Безп'ятову, як і вчора на полюванні, добрячий стаканяру шнапсу, подав на ранковому морозі, мов бояринові:

— П'їть, п'їть,— цвірінькнув по-пташиному і подав шма-ток м'яса.

— Закусайт! Га-га-га. І поїхал! — Він перший рушив з висілка, випереджаючи інші сани. Рушив за його саньми й Гаркушенко, знаючи, що коней погнали попереду, та все думаючи про ту розмову, яку довелося почути і сенс якої від нього поки що відлітав і крився. Ясно було тільки одне: молодь не треба було забирати з радгоспу. Тепер, може, вже й не повернеться. Волошин даремно б не сполошився. І велика ненависть до Безп'ятова, а ще більша до фон Штракка, що вчора під шибеницею Дмитра Івановича аж закипіла в його грудях, тепер пекла немилосердно. Не покидала до самої Знам'янки.

Туди вони добралися під вечір третього дня. Вже стояли обабіч залізниці похмурі засніжені ліси, високі, ніколи не бачені Гаркушенком-степовиком і тому якісь таємничі й принадні. Після довгого переходу вони під'їздили до якогось великого села, де мали не лише заночувати, а й розташуватися назавсім, щоб завтра вже й до роботи приступити. Туди навіть вирядили завгоспа Семена Івановича та Шурочку з Кейгером, щоб приготували людям вечерю, коням стайні та сіно роздобули, а фон Штраккові та Безп'ятову підшукали квартири в найбагатших та найчистіших будинках і пригощання змикитили якнайсмачніше з такої далекої дороги.

Аж тут коней перейняли від села і почали гнати до лісу якісь незнайомі люди верхами. Їх небагато й було — ну, може, п'ять-шість чоловік. Але діяли вони вміло й нахабно: відтіснили хлопців, що гнали табуни, навіть стрельнули, для годиться, угору, а коней погнали, наче це були їхні власні коні, яких вони тут давно чекали, а тепер оце забирають. Фон Штракк щось заволав по-німецьки, оглянувся, де його поліцаї Ілько Рудий та Йоганн Браун, але ті відстали, хоч і їхали комендантовими кіньми з Миколою Коверзневим.

— Партізанен! Партізанен! — кричав фон Штракк без увагу, показуючи на тих, що перейняли й тепер гнали коней до лісу, і, вихопивши з саней наш автомат ППШ з круглим диском, кинувся навперейми, впевнений, що й Безп'ятов зробить те саме. Безп'ятов і справді почав виборсуватися з кожуха, шукаючи нагана в своїх числен-

них та бездонних кишенях. А вибравшись із саней та так і не знайшовши нагана, побачив, як худючий Гаркушенко, несподівано меткий і вправний, вихопив з-під ніг гвинтівку, про яку Безп'ятов забув, бо лежала в санях хтозна й звідколи, і, кинувши її до плеча та швидко прицілившись, вистрілив у фон Штракка.

— Ти що?! — ревнув безтямно й несамовито Безп'ятов, побачивши, як фон Штракк змахнув довгими рукавами кожуха і впав навзак, бо намагався після пострілу оглянутися й побачити, хто ж це в нього вистрелив.— Та як ти смієш? — белькотав п'яний, як завжди, Безп'ятов, все ще не знаходячи свого револьвера.

— Христопродавець, туди твою...— сказав Гаркушенко майже спокійно і, не цілячись, вистрелив йому в груди.

Безп'ятов заточився, вхопився за груди, гикнув, втягнувши повітря роззявленим ротом.

— Що ж ти робиш, проклятий? — спитав він, хитаючись.

Гаркушенко вистрілив вдруге, і Безп'ятов упав, вдарившись головою в лунки, висохлі на морозі сани.

— Це вам за Дмитра Івановича,— сказав Гаркушенко, спокійно перезарядив гвинтівку із запасної обойми, що опинилася в його кишені, мабуть, недарма, і пустив коней ускач до лісу, вслід за табуном і за тими, хто його погнав.

Сонце саме-саме торкнулось вершечка дерев і почервоніло. «На вітер,— подумав Гаркушенко,— на ще більший мороз». І це його, не знати чому, раптом порадувало. Летів, поганяючи коней батогом, про якого вже й забув давно, як Безп'ятов про свою гвинтівку. На постріляних навіть не оглянувся. Глянув він, виїхавши на дорігу, на тих, що гнали табун від радгоспу. Вони ніби того тільки й чекали: одразу ж пустили коней вслід за ним.

«Ну, значить, не зовсім дурні, хоч і зелені,— подумав про них Микола Гаркушенко.— Значить, хлопці кебегу мають». І відчув полегшення. Відчув, як вперше з дня окупації в душі ворухнулася радість.

ЕПІЛОГ

Пам'ять...

Неможливо уявити людство, позбавлене пам'яті: ким би ми стали?

Так само й окрему людину: чого б варта була?

Через війну, через атаки, марші, загибель товаришів вела мене пам'ять про незабутню подію.

Вночі оступили село заграви, і в степу гримнув бій. На світанку, подавшись на те місце, ми наштотхнулися біля сторожової могили на полеглих червоноармійців. Вони лежали понад дорогою в соняшниках на останньому своєму рубежі, де зайняли вночі оборону, щоб не пропустити до станції Грейгове фашистську мотопіхоту: на Грейговому розташувався якийсь високий штаб, і через її залізничні переїзди йшли день і ніч наші війська на Снігурівку, в долину Інгульця і на дніпровські переправи.

В соняшниках танки проламали коридори, і видно було, як вони розвертались перед цим непохитним рубежем у голім степу і відповзали назад. Фашистські танкісти побоялися йти далі: на пшеничному полі перед соняшниками стояло кілька обвуглених танків серед вигорілих чорних місцин. Звідти й досі тягло паленою гумою, фарбою і залізом.

Кадрові червоноармійці лежали на своєму рубежі молоді, майже такі, як ми, школярі, стрижені, в акуратних гімнастєрках, всі зі зброєю в руках. Хто впав навзпак, зрізаний ворожою кулеметною чи автоматною чергою, той дивився в небо, і це найбільше вражало: досі ми думали, що мертві найперше заплющують очі. А ті, що лежали ниць, здавалося, спали, натомившись на довгих маршах. Кожен з них, затиснувши в руках ретельно вичищену зброю, мовби говорив усім своїм виглядом: «От, зробив усе, що міг».

Не вірилося, що таке можна побачити на своєму віку!

На всьому видимому просторі тут і там здіймалися чорні дими палаючих нафтосховищ; елеваторів, залізничних станцій, десь вдалині клекотіла канонада, а тут було тихо-тихо і прохолодно, і ми почули, як над полеглими починали літати великі світанкові мухи з уривчастим басовитим гудінням. Перелетить і сяде. Перелетить і сяде. Мовби потішаючись над їхньою беззахисністю...

Я пережив потім окупацію, бачив шибениці на вулицях Миколаєва, спостєрігав наших ворогів зблизька й віддалік, сам став солдатом після визволення й пройшов з боями від Баштанки до Берліна, на вулиці Фрідріхштрасе був тяжко поранений за два дні до його взяття, і де б не був, що б зі мною не траплялося на війні, скрізь згадував полеглих у соняшниках спекотливого серпня сорок першого

року молодих стрижених червоноармійців та командирів з бойової охорони 18-ї армії під станцією Грейгове, неподалік від нашого села. Весь час те скорботне явище стояло в мене перед очима. Стоїть і зараз...

І не стирається ні прожитими роками, ні подіями. Так, ніби ще того ранку на далекім полі моєї юності полегли герої сказали мені: «Напиши про нас, напиши. Розкажи, як ми тут лежали, не пропустивши ворога». А роки летіли, вітри часу заносили їхні сліди і могили снігами, змивали дощами, крили пилом забуття. Я вже не можу знайти поле, де вони лежали, не знаю, в яку могилу поклали їх добровільні копачі з найближчих сіл та хуторів, бо й самих копачів забрала війна. Тільки пам'ятаю й досі кожне обличчя полеглих, наче вони стали мені братами.

Все життя потім шукав сліди 18-ї армії першого формування та її талановитого командуючого генерал-лейтенанта Смирнова, натрапивши на розповідь про його долю в «Военно-историческом журнале», де наводилася остання його радіограма, прийнята рацією Генерального штабу у відповідь на присланий за ним літак: «Вийду з останнім своїм солдатом». Так з'явився мій «Степ» — не міг не написати це.

Як наші відступали, то виходили з степу довгою й широкою дивізійною колоною, що, не звужуючись та не перешиковуючись, так і проходила через село, щезала у хмарах куряви на сході. А як фашисти наступали, то сотні танків, гармат, бронетранспортерів та автомашин, не затримуючись та не зменшуючи швидкості, пролітали одразу всіма вулицями з гуркотом і ревищем моторів, з скреготом і клацанням траків протягом дня й ночі, ще одного дня, і небо крилося пилом на цілі тижні, і сонце меркло, і степ, здається, не міг того вмістити. Проте вмів. А як фашисти тікали, ні танків, ні бронетранспортерів у них вже не було. Як не було і гармат. Все десь пропало, згоріло, розпорошилося, втонуло в багнюці. Тільки в дванадцять рядів кожною вулицею сунули зі сходу на захід обози, і коні іржали, і їздові, котрі з наших, матюкалися, і ковані німецькі вози, навантажені зверх всякої міри, тріщали насадами й розворами, занурюючись у м'якій твані по самісінькі осі,— і все те вмещалося, не вмещаючись, у наших широких вулицях, і село було й не селом, а продовженням світу, шматком несходимого степу.

Степе мій, степе...

Щоб тебе описати словами чи фарбами, багато достойних людей клали таланти й життя. Люди пішли в небуття, людей не стало, а ти залишився. Слова — лиш слова, а суть твоя зостається нерозкритою.

Скільки в тобі армій загинуло й залізаччя пропало? Скільки сунуло на схід танків, гармат, тягачів і бронетранспортерів! А де воно, де? Нічого ж не вернулося, майже все загинуло, лишилося там. У степах. У байраках, порослих тернами. У темних глинистих ярах. І все те можна колись віднайти? Ні, нічого не знаходиться. Все пропало, все розвіялось, навіть криця, а степ залишився. Рідний і чужий водночас, як смерть і життя. Бо скільки б не було завойовників, полководців переможців і переможених, скільки б не було поетів і мудреців, що оспівували й досліджували степ, скільки б людей не товклося на тобі — тих, що воюють, і тих, котрі обробляють землю, — всі загинуть або помруть, завіються їхні сліди, розвіються їхні слова й рознесуться вітром, забудуться імена їхні й обличчя, а ти, степе, лежатимеш вічно під небом. Під високим небом, змагаючися з ним незорістю, вічністю й безмежжям. І спокоем, хоч що б там було, хоч як би колотилося. Все промайне, прошумить і забудеться. А ти залишишся.

Коли довго стоїш серед степу і дивишся на його несходимі й непідвладні простори, то виникає в душі якийсь крик і жах розпачу, туга за тим, що він мій, оцей степ, і що чужий, як весь світ, бо ж нікому й ніколи не належав і не належатиме. Жив тисячоліття до тебе, житиме стільки ж і по тобі, як по твоїх батьках, дідах і прадідах. І тоді з крику й розпачу перед його величчю, несходимістю й непідвладністю виникає мелодія — звучить і звучить у душі довга, тягуча й сумна: «Ой пові-ій, повій, та-а й буйнесе-енький ві-і-ітре, та й понад мо-о-оре-ем...» Або: «Де ти бродиш, моя доле, не докликусь я-а те-ебе. Досі б можна дике поле пригорнути до-о се-ебе...» Бо, як тільки опинишся в степу, так одразу й згадаєш усіх найдорожчих і найрідніших, і їхні долі згадаєш, і свою спитаєш: а де ж ти, де? І чи була в мене? Чи така, як мріяв?

В степу все було, в степу відбувалось: і битви, і відступи, й наступи, і поразки та перемоги, і зачиналася та вирішувалася не раз тут вся наша історія — у степу. Тому й «Степ» — назва першого роману мого про війну і назва всієї трилогії. Бо степ — це життя, він генерує його, тому й сам безсмертний і нездоланий перед лицем війни, перед ликом вічності...

Ранньої осені випало проїхати ще раз тими місцями, про які довго й тяжко писалося, і зустрічі з омріяними, мовби заново створеними в уяві селами й річками, людьми й лісосмугами, могилами й обелісками та місцями боїв були урочисті, сповнені тихого смутку й жалю,— все освітлене ласкавим сонцем і сповите пам'яттю...

Осінні сутінки вже кутали Куйбишеве, коли ми в'їхали в нього і побачили перед райкомом цілий ряд монументальних бронзових погрудь на високих п'єдесталах з червоного граніту.

Через те, що стояли вони далеченько одне від одного, шеренга здавалася довгою і врочистою. Не вистачало тільки музики.

А потім спалахнули ліхтарі, і на білій стелі в центрі цього степового пантеону ми побачили прізвища куйбишевців, що рознесли молоді свої голови на далекі fronti, а в довгим ряду, в отій самій шерензі, що так вразила нас, налічили всього сім погрудь і спочатку не повірили, що семеро можуть стати так широко, щоб зайняти цілу площу. Це було неймовірно! Ми придивились до них пильніше і помітили у кожного на грудях Золоту Зірку Героя Радянського Союзу. Семеро з одного села! Це й справді багато, і їхній ряд тепер не здавався занадто довгим: неважко було уявити, на яку довжину зайняли б оборону ці люди в бою, якби доля поставила їх поруч.

Ми рушили вздовж довгого ряду з семи бронзових урочистих погрудь, спинялися біля кожного і вдивлялись у юні обличчя, такі по-людському різні і мужньо однакові, і нам цього разу здалося, що стоять вони густо, що їх надто багато для одного села, що цей широкий майдан затісний для них, а ряд закороткий — ці пам'ятники мали б стояти по всьому Таврійському степу вздовж Азовського та Чорного морів. Але вони стояли тут, у селі Куйбишевому, бо звідси пішли в армію і на війну, в далеких краях здобули славу й принесли додому, як і належить справжнім синам.

У цьому була велика мудрість і ще більша справедливість: тут вони народилися й виховувалися, щоб стати на ці п'єдестали. Та найбільше було гордості за цей край: навіть у нашій великій героїчній країні небагато знайдеться сіл, де стояв би отакий ряд пам'ятників Героям Радянського Союзу. А може, й не знайдеться зовсім.

Побачили ми й Вічний вогонь, що виривався з осердя геть заплетеної петуніями бронзової п'ятикутної зірки.

І хоч у світлі вуличних ліхтарів його тріпотливі відблиски майже розчинилися, тривожні спалахи полум'я все ж підсвічували кожне відлите з бронзи обличчя і мовби оживляли їх всі заразом. А в центрі площі, якраз посередині урочистої шеренги, саме проти Вічного вогню, скорботно схилившись над загиблим бійцем, біліла Мати Вітчизна, прекрасна і чиста, дивовижно схожа на сільських матерів, так само, як вони, запнута хусточкою, зав'язаною по підборіддю, така ж зажурена, як і вони. Крупчастий блідо-рожевий граніт, з якого її витворив скульптор, в хисткому й неповному освітленні втратив рожевість, яскраво білів, і через те, що Мати Вітчизна стояла позаду бронзової шеренги Героїв, вона, здається, всіх їх осіяла своєю скорботою і отак само тримала кожного на колінах і оплакувала перед тим, як стати їм на свої п'єдестали.

Баранов. Голуб. Гришко. Задорожний. Підтикан. Рева. Снітко.

Семеро стали на площі на віки вічні. Зійшлися хтозна з яких фронтів і далей, вкривши свої імена невмирущою славою. Стали на рідній землі, принісши сюди свої подвиги. Стоять. Немов заповіти прийдешнім поколінням. З ними не прощаються. Їх щоранку вітають, немов живих.

Ніхто з них у Смирнова не воював. Та самому Андрієві Кириловичу Смирнову за мелітопольський контрудар і за прорив під Попівкою (тепер — Смирново!) давно треба присвоїти Героя посмертно, а ми його рідко й згадуємо...

Вранці знову йшов дощ — несподіваний, з якоїсь блукаючої хмарини, що добігла сюди з туманцем від близького вже моря: небо синіло над головою, а сонця ще й не було, тому теплий і тихий дощик освіжив увесь простір, і засвітився асфальт на вулицях та на дорогах, яскравішими стали змочені і сполоскані квіти перед готелем та меморіалом, засяяли дужче бронзові погруддя Героїв, тільки Мати Вітчизна трішечки притемніла, мовби зажурилася дужче, і стела зазолотилася вибитими на ній іменами свіжо та яскраво.

Дорога на Комиш-Зорю, куди проривалася армія Смирнова, була й дорогою на Попівку. Гойднувшись через глибоку балку, влітала вона в село Олексіївку, і високий обеліск, обнесений білим надгроб'ям, зупинив нас перед мостом через річку Берду, тепер майже пересохлу. На обеліску напис: «Тут поховано 1250 бійців та командирів Вісімнадцятої армії Смирнова».

Попівка за бугром, недалеко. «Смирново» — стояв перед нею синій дорожній покажчик, а на тлі старої, розбитої у війну темно-червоної цегляної церкви впав у вічі білий пам'ятник генералу на весь зріст, так само білий, з того ж таки граніту, що й Мати Вітчизна куйбишевського Меморіалу Героїв. Схиляємо голови перед Вашою мужністю й оперативним талантом, любий наш Андрію Кириловичу, перед загибеллю Вашою на полі бою серед бійців та командирів, яких ви не залишили. На коліна стаємо перед подвигом Вашим і подвигом всіх, хто тоді був з Вами, хто лишився живим і прорвався до своїх і хто тут загинув. Все, що наша армія винесла й подолала, все, що вона здійснила й виховала в своєму народіві, всі її відступи, наступи й перемоги — все постало тут в образі молодого, високоосвіченого, відданого партії і Батьківщині генерала Смирнова, її достойного представника й вихованця.

Через ту саму дорогу, по якій ми приїхали і по якій нам їхати далі, навпроти пам'ятника Смирнову стоїть школа його імені, де ми читаємо його особисту справу, прислану на прохання піонерської дружини з Генерального штабу. Блискуча біографія, прекрасна службова й бойова анкета видатного лєнінградця, що навіки прописаний тепер в нашому степу, бо бився тут і тут поліг смертю хоробрих, захищаючи Україну.

А поряд з школою — звичайна сільська хата з меморіальною дошкою: «Тут народився, жив і вчився в школі Салтан І. Ф. — командир батальйону, в званні капітана загинув, захищаючи Ленінград».

Подумалось: ось де коріння нашої перемоги — хлопець із Попівки наклав головою за Ленінград, а генерал родом із Ленінграда загинув під Попівкою. Оце і є братство й згуртованість наших народів.

Пам'ятний знак на місці загибелі генерал-лейтенанта Смирнова стоїть на краю лісосмуги над самісінькою дорогою. Білий обеліск, увінчаний каскою. «Тут 8 жовтня 1941 року загинув командарм-18 А. К. Смирнов». Лісосмуги вже розрослися на пологому схилі широкої долини, що переходить в байрак, і навіть скирти стоять перед байраком так само, як, розповідають учасники того прориву, стояли вони й тоді, того трагічного вечора. До них Андрій Кирилович не добіг, як не добігли і його бійці та командири...

Далеко вони від нас — за роками й подіями — і віддаляються щороку невпинно.

Не даймо ж, пам'яте, забути їх! Не даймо! Хай завжди будуть з нами в наших думках і пам'яті. Хай залишаться і після нас у пам'яті дітей наших і внуків...

Та не лише заради пам'яті взявся писати про війну. Що б не робили ми, про що б не розповідали, згадуючи далеко й близьке, думки наші, устремління спрямовані вперед, у майбутнє. Що жде нас там? Як уникнути помилок, упущень, випробувань, допущених в минулому, як використати досвід подій і поколінь в прийдешній історії, в днях грядущих? Як попередити й відвернути нещастя, страшніші за ті, що випали нам і людству у війні попередній, учасниками якої нам випало бути? Думаючи про це, я обрав у третій книзі з великої маси подій і таємниць 1941 року напад японської вояччини на Пірл-Харбор — основну базу Тихоокеанського військово-морського флоту США — і спробував відтворити в усій складності політичних, дипломатичних і розвідувальних акцій, що передували, готували й супроводжували одну з наймерзенніших та найпідступніших витівок агресорів-самураїв.

В підготовці й проведенні цієї операції, особливо в її прихованості, несподіваності й жорстокості, на мій погляд, таїться багато характерних рис, притаманних майбутнім агресіям, з яких може початися третя світова війна, в кількох кроках від якої перебуває зараз або зупинилося людство. Хіба ж не нагадують теперішні дії адміністрації Рейгана на переговорах в Женеві тої самої гри, яку вела адміністрація Рузвельта на переговорах з Японією? Тепер, коли стали відомі істинні наміри обох сторін у тих переговорах і зафіксовані в документах камуфляжні маневри американських та японських дипломатів, як легко й прозоро накладаються вони на сучасні маневрування й демагогію хазяїв та представників Білого дому, з одного боку, та японської буржуазії — з другого. Тільки й того, що Рузвельт був видатним і мудрим політиком і довів це потім в ході війни з державами осі, що в його адміністрації, як пишуть і тепер американські історики, «не було місця дурням», а про адміністрацію Рейгана цього не скажеш, хоч би й хотів.

Я взявся відтворити трагедію Пірл-Харбора, як і завоювання Франції та висадку в Норвегії в першій книзі, як переслідування «Бісмарка» та бій з ним англійської ескадри в Північному морі в другій, щоб висвітлити мало відомі і найхарактерніші події далекої від нас війни

і, таким чином, дати хоча б у загальних рисах грандіозну за масштабами картину війни другої світової, на тлі якої виразніше розкривається і благородство нашої священної, справедливої Вітчизняної війни, і її вирішальне значення в перемозі над ворогами-поневолювачами, і її загальнонародний характер. Щоб відтворити війну в такому аспекті, самого авторського уявлення не просто мало, а й украй недостатньо. Тут важать не голослівні судження, не вигадка чи досужі вимисли, а документ, який створювався конкретними людьми, штабами чи урядами і який зафіксував для історії справжні наміри і об'єктивні дії обох сторін. Багато важать і дорого варті свідчення учасників та очевидців. Це — не мода. Це вимоги часу. А коли хочете, то й жанру. Назвемо його жанром художньо-документального, художньо-публіцистичного чи навіть політичного роману. Отут саме й треба керуватися заповітом Пушкіна: судити автора за законами, обраними ним самим. Упередженість скрізь небажана. Літературі й протипоказана.

«Чужу» війну я писав з цікавістю, нашу — з любов'ю, пам'ятаючи, що «будь-яке описування історичних подій безплідне, якщо воно перетворюється в самоціль; разом з тим воно може виявитися вельми плідним, якщо пробуджуватиме свідомість та наштовхуватиме на роздуми». Сподіваюся, саме цим двом завданням, поміж багатьма іншими, служитиме й моя трилогія, написана в найкращу для роботи пору мого життя. Спроба широкого відображення другої світової війни могла б здатися надто зухвалою, якби не була такою відвертою в засобах: навіть і не планувалося об'єднувати далекі події на різних океанах та материках, котрі не піддаються ніяким підтасовуванням. Вони й самі по собі цікаві та інтригуючі, ці грандіозні, трагічні, багато в чому таємничі події другої світової війни, і не потребують ні так званих поєднань спільними учасниками-героями, яких насправді не було й не могло бути, ні сюжетними ходами — наскрізними та захоплюючими, — ні іншими якимись хитруваннями, що поставлять під сумнів найголовніше — достовірність цих справжніх, а не вигаданих подій.

Документально відтворюючи колізії атаки Пірл-Харбора та підготовки цієї операції, мимоволі думаєш про те, що й тепер можливе повторення «пройденого» — так само можуть підійти вночі підводні човни до будь-якого архіпелагу чи узбережжя материка, як підійшли до Гавайїв

субмарини Найодзі Іваса з човнами-малюками в спеціальних ангарах або як підійшли на світанку авіаносці віце-адмірала Нагумо, щоб підняти в повітря й випустити на Пірл-Харбор близько чотирьохсот літаків. Тільки ж страшно подумати, які тепер літаки та які заряди вони несуть! Такі уявлення й асоціації, я певен, виникатимуть з читання документально відтворених, а не вигаданих письменником картин минулої війни і пробуджуватимуть свідомість сучасників та нашоствуватимуть їх на думку про те, що перед лицем постійної загрози не можна безпечно дивитись на приготування до війни і не боротися проти її нових паліїв, котрі й зараз розмахують то нейтронною, то водневою бомбами, погрожуючи знищити людство.

Ще лишилися нерозгаданими таємниці другої світової війни, а третя вже стукається в двері сучасного світу приготуваннями Рейгана, супроводжуваними його крикливими погрозами й закликами до хрестового походу проти комунізму, а також відвертою агресією і безкарною злочинністю Бегіна, Шарона, що потрясли світ різаниною в Лівані, особливо в таборах палестинських біженців Сабра і Шатіла. І хоч події не повторюються в незмінному вигляді ні в політиці, ні в війні, збіги та аналогії не можуть не дивувати й не насторожувати. Ці дивовижні збіги теж будять свідомість, теж нашоствують на думку: а чи не так само розпочиналася й друга світова війна з пожежі в рейхстагу, агресії проти Іспанської Республіки?

Вражають і дивують також закономірності відплати агресорам, про яку тут написано: Гітлеру під Москвою, а Ямамото й Нагумо біля атола Мідуей. А що ж сталося з іншими учасниками нападу на Пірл-Харбор? Яка доля спіткала хоча б найвідоміших?

Футіда, який став по війні синтоїстським священником, довгий час вважав, що він єдиний з пілотів атакуючої групи дожив до кінця війни, доки не зустрів генерал-лейтенанта Генду, котрий до весни 1962 року займав пост командуючого військово-повітряними силами Японії. А ще він зустрів учасника атакуючої групи Сугуру Судзюкі, що був тоді розвідником-спеціалістом по Гавайях, а став після війни контр-адміралом «оборонних військово-морських сил» Японії.

Як бачимо, трагедії минають, легенди залишаються. Мало хто вірив у слова президента Рузвельта в той понеділок, 8 грудня 1941 року, під враженням трагедії Пірл-Харбора, коли він, після оголошення війни Японії, говорив:

«Скільки б нам не знадобилось часу, щоб відбити цей ретельно підготовлений напад, американський народ у своєму справедливому гніві пройде шлях до кінця — до повної перемоги. Я вважаю, що висловлю волю конгресу й народу, коли скажу: ми не тільки не пошкодуємо зусиль, захищаючи себе, але зробимо все, щоб подібний підступний напад ніколи більше не загрожував нам».

Оговтавшись, Сполучені Штати добре воювали потім. Навіть здаючи позиції на Тихому океані аж до 1943 року. Особливо ж успішно діяли пізніше, коли виробили і нову тактику боротьби, і достатню кількість досконалих засобів її ведення.

Однак не забудемо й того, що вступ у війну на Далекому Сході доблесних військ Червоної Армії та радянського Військово-Морського Флоту в серпні 1945 року, їхні блискавичні перемоги і навальний розгром хваленої Квантунської армії вивели Японію з війни і примусили її до швидкої й беззастережної капітуляції.

Це одна з визначальних складових частин повної правди про війну на Далекому Сході, яку за отим самим Тихим та й Атлантичним океанами дехто іноді забуває і хотів би забути зовсім.

Насамкінець хотілося б ще раз зупинитися на ролі Рузвельта в другій світовій війні. В романі він подається в найскладніший та геть суперечливий період його діяльності, коли він перед лицем невідворотності другої світової війни розгубився і, виконуючи функції ставленика імперіалістичних кіл та будучи сином свого класу, докладав усіх зусиль, щоб відвернути японські зазіхання від володінь США в районі південних морів, хоч би й за рахунок нацькування й підштовхування Японії до нападу на нашу країну.

Але потім, коли напад все-таки стався, Рузвельт виявився послідовнішим і чеснішим у своїх діях, ніж Черчилль. Він багато зробив для зближення наших країн і для перемоги над німецьким фашизмом та японським мілітаризмом. І хоч не міг подолати спротив англійських консерваторів операції «Оверлорд» та не домігся вчасної висадки союзників у Нормандії й відкриття Другого фронту ні в 1942, ні в 1943 році, не виявивши достатньої настійливості в допомозі нашій країні, все ж займав позицію, набагато благороднішу, ніж прем'єр англійського консервативного уряду. Демократизм Рузвельта, його симпатії до нашого народу проявлялися протягом всієї спільної бо-

ротьби проти гітлерівської Німеччини, і його передчасна смерть в кінці війни 12 квітня 1945 року ніби підкреслила значимість його особистості: поява на політичній арені Трумена та його поведінка на Потсдамській конференції одразу ж похитнули єдність Великої коаліції.

Нині Рузвельта і його настанови в Сполучених Штатах забули зовсім. Фактично війна на Тихому океані між США та Японією носила яскраво виражений характер імперіалістичної бійки за ринки збуту та джерела сировини і не мала нічого спільного з справедливою, священною Великою Вітчизняною війною радянського народу, та вклад Сполучених Штатів Америки в спільну боротьбу проти фашизму завдяки Рузвельту був значний, і применшувати цей вклад ми не маємо ні намірів, ні підстав.

Але що було, те було. А що буде, побачимо.

З М І С Т

Частина четверта
КІНСЬКІ РОЗДОРИ
3

Частина п'ята
НЕКОВАНІ КОНІ
215

Частина шоста
ЖИВІТЬ ДОВГО
418

АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ.
СИЗОНЕНКО

СТЕПЬ

Роман

КНИГА ВТОРАЯ

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1987

(На українском языке)

Редактор І. А. Кір'ятська
Художне оформлення Л. І. Андрієвського
Художній редактор В. С. Войтович
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректор Л. Г. Лященко

Информ. бланк № 3913

Здано до складання 18.03.86.
Підписано до друку 23.02.87. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 38,64.
Умовн. фарбовідб. 38,64. Обл.-вид. арк. 43,528.
Тираж 65 000 пр. Зам. 7—188.
Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

З фотоформи Головного підприємства
РВО «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Сизоненко О. О.

СЗ4 Степ: Роман. Книга друга.— К.: Дніпро, 1987.—
735 с.

У другій книзі розповідається про подальші долі головного героя роману Дмитра Сіраша та його синів у роки Великої Вітчизняної війни, про подвиги радянського розвідника Комлева і розвідувально-диверсійної групи в тимчасово окупованих фашистами Лиманську й Одесі, про військові дії на Тихому океані.

С 4702590200—094 94.87
М205(04)—87

84Ук7—44

